VARIA EPIGRAPHICA ET ARCHAEOLOGICA

Volume dédié à la mémoire de MARIA BĂRBULESCU

PONTICA LII
SUPPLEMENTUM VI

MUSÉE D'HISTOIRE NATIONALE ET D'ARCHÉOLOGIE
CONSTANŢA
2019

PONTICA LII

SUPPLEMENTUM VI

VARIA EPIGRAPHICA ET ARCHAEOLOGICA

Volume dédié à la mémoire de MARIA BĂRBULESCU

CONSTANȚA
2019

Éditeurs
ALEXANDRU AVRAM
LIVIA BUZOIANU

Comité de rédaction
LIVIA BUZOIANU
CONSTANTIN CHERA
IRINA SODOLEANU

Sécrétaire de rédaction
IRINA SODOLEANU

Informatique éditoriale
VASILICA PODARIU
MARIA BOLOCAN

Couverture
ADA-ADINA MARCU
Sur la couverture : Inscription de Săcele (dép. de Constantza) du temps de l'empereur Tibère (19 ap. J.-C.).

Les manuscrits, les livres et les revues proposés en échange, ainsi que toute correspondance seront adressés à la Rédaction : Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie, 12 Place d'Ovide, 900745, Constantza, Roumanie, Tél./Fax 0040-241-618763 ;
e-mail : revista.pontica@gmail.com.

PONTICA en ligne : www.revistapontica.wordpress.com

ISSN 1013-4247
ISSN (online/en ligne) **2247 – 9341**
ISBN 973-7951-29-8

Egregiae magistrae reverentia

SUMAR
SOMMAIRE
CONTENTS

PRO MEMORIA

MARIA BĂRBULESCU (1941-2019) (Livia Buzoianu) 11
MARIA BĂRBULESCU – omul de știință și prietenul desăvârșit (Ioana Bogdan Cătăniciu)..... 15
MARIA BĂRBULESCU
Notes épigraphiques concernant quelques inscriptions grecques de la collection MINAC 19
LIVIA BUZOIANU, MARIA BĂRBULESCU
Brève intervention sur l'inscription de Săcele (dép. de Constanța) 31

HISTORICA

LIGIA RUSCU
Goodwill, Benevolence and Harmony around the Black Sea 37
VICTOR COJOCARU
Die auswärtigen Beziehungen pontischer Staaten auf Grundlage der Proxenieurkunden..... 53
ANDREEA-RALUCA BARBOȘ, DECEBAL NEDU
Livia Drusilla – influența primei împărătese
Livia Drusilla – the Influence of the First Empress 71
NELU ZUGRAVU
***Celebrare Romam, celebrare imperatorem, celebrare patriam*: istorie și memorie în *Panegyrici Latini* (sec. III-IV p. Chr.)**
***Celebrare Romam, celebrare imperatorem, celebrare patriam*: History and Memory in the *Panegyrici Latini* (3rd – 4th c. AD)** 87
EMILIAN POPESCU
Din nou despre Sfântul Emilian, martir la Durostorum (18 iulie 362)
Again on Saint Aemilianus, Martyr at Durostorum (18th July 362) 109

EPIGRAPHICA

DAN DANA, MĂDĂLINA DANA
Notules sur quelques graffites grecs de Thasos, Thrace, Tyras et Phanagoria 117
LIVIA BUZOIANU
Noi ștampile amforice din așezarea de la Albești, jud. Constanța (campaniile arheologice 2008-2017)
Nouveaux timbres amphoriques du site d'Albești, département de Constanța (fouilles 2008-2017) 133
ALEXANDRA LIȚU, LAURENȚIU CLIANTE
Timbres amphoriques récemment découverts à Tomis (2018-2019) 171
THIBAUT CASTELLI, MIHAI IONESCU
Considerații cu privire la două ștampile de amfore de Myrsileia din colecția Muzeului de Arheologie „Callatis"
Considérations sur deux timbres amphoriques de Myrsileia de la collection du Musée d'Archéologie „Callatis" 195
CONSTANTIN C. PETOLESCU, DOREL BONDOC
Δεκίβαλος : un nouveau timbre amphorique romain attesté en Dacie 201
ALEXANDRU AVRAM
Notes épigraphiques (IX) 211
DRAGOȘ HĂLMAGI
Notes on Greek Inscriptions (I) 225
VALENTIN BOTTEZ, ALEXANDRA LIȚU
A Travelling Stone from Callatis 237
ALEXANDRU BARNEA
Protogenes 241
IOAN PISO, OVIDIU ȚENTEA, FLORIAN MATEI POPESCU
L'affranchi impérial Philomusus, croyant et évergète à Sarmizegetusa ... 245
RADU ARDEVAN
À la recherche d'un *Municipium Aurelium* perdu 255
MIHAIL ZAHARIADE, JOHN KARAVAS
Two Fragmentary Inscriptions from Halmyris 265
IOAN CAROL OPRIȘ
***Ab Axiupoli VI milia passuum*. Cetatea romană de la Seimenii Mari**
***Ab Axiupoli VI milia passuum*. The Roman Fort at Seimenii Mari** 271

ARCHAEOLOGICA

VASILICA LUNGU
Dionysos *en Limnais* et le paysage du marais à Orgamè (II) 293
LAURENȚIU RADU
Reprezentări figurate ale Medusei la Callatis
Représentations figurées de la Méduse à Callatis 323
NICOLAIE ALEXANDRU
Cataramă de centură descoperită în fortificația de la Albești
Belt Buckle Discovered in the Fortification from Albești 337
MARIA ALEXANDRESCU VIANU
Un vas uitat și redescoperit
A Forgotten and Rediscovered Vessel 345
ADELA BÂLTÂC, CHRISTINA ȘTIRBULESCU
Teracote din așezarea civilă de la Ostrov (*Durostorum*), județul Constanța (IV)
Terracottas from the Civil Settlement at Ostrov (*Durostorum*), Constanța County (IV) 353
CONSTANTIN CHERA
Räumliche Gliederung der Gräberfelder von Tomis in hellenistischer und römischer Zeit 379
IRINA SODOLEANU
Edificii publice cu caracter comercial în zona portului tomitan
Public Commercial Buildings in the Harbour Area of Tomis 391
OCTAVIAN MITROI
Considerații asupra zidului de incintă al Tomisului din antichitatea târzie în contextul unor cercetări recente
Considerations on the Fortification Wall of Tomis in Late Antiquity in the Light of Recent Research 409
GABRIEL CUSTUREA
Două noi capace de teriac descoperite pe teritoriul Dobrogei
Two Theriac Lids Discovered in Dobruja 431

Lista abrevierilor/Abréviations 445

PRO MEMORIA

MARIA BĂRBULESCU
(1941-2019)

La început de februarie 2019, când nimic nu prevestea sfârșitul, s-a stins din viață, discret și prea repede, Maria Bărbulescu. Într-un medalion aniversar din 2007, tot în paginile anuarului *Pontica*[*], treceam în revistă și apreciam realizările și preocupările constante în domeniul istoriei și arheologiei clasice; rolul marcant în plasarea muzeului constănțean între instituțiile de prestigiu, recunoscute în țară și străinătate; contribuțiile importante în domeniul epigrafiei și în cunoașterea romanității pontice. Personalitate științifică și cadru didactic de prestigiu al Universității „Ovidius" din Constanța, Maria Bărbulescu și-a dovedit deopotrivă calitățile didactice și cele umane.

Domeniul predilect de cercetare era epigrafia; o inscripție nouă era o provocare. Se regăsea în munca migăloasă de la birou, în fața hârtiei de scris, a cărților și dicționarelor. Se bucura pentru orice descoperire nouă: o inscripție nouă, o accepție mai potrivită pentru un termen controversat; o informație bibliografică recentă pentru o investigație în curs. Iar investigația era una riguroasă, informată și logică și, în final, perfectă. De altfel, rigoarea științifică și perfecțiunea sunt elemente de bază de care a ținut seama întreaga viață.

Anii care au urmat momentului aniversar au însemnat noi realizări pe plan profesional. Au mai apărut două cărți – volumul monografic bilingv *Tomis* și *Inscriptions de Scythie Mineure*. *Vol. VI. 2*. Ultimul, apărut în 2018, este încununarea unei colaborări frumoase și de durată cu Alexandru Avram, epigrafist de prestigiu și personalitate marcantă în lumea științifică internațională. Lor li se adaugă peste 25 de articole, majoritatea de epigrafie, inscripții inedite și revizuite vizând aspecte diverse din provincia Moesia Inferior: administrația romană în primii ani ai imperiului, educație, cultură, religie, populație, armată etc.

O preocupare constantă a constituit-o și situl arheologic Albești; cercetarea arheologică de aici, la care a participat în peste 30 de campanii anuale, trebuia neapărat continuată și materialele descoperite trebuiau valorificate.

Maria Bărbulescu avea capacitatea de a motiva orice demers științific. Ea însăși se implica, iar colaborarea se transforma într-un schimb reciproc de idei, de informații, de „partituri", în care nu mai aveai reținerea începătorului, ci dobândeai siguranța unui partener de dialog deja informat. Totul era dublat de o mare

[*] *Maria Bărbulescu – un profil aniversar*, Pontica 40 (2007), p. 643-645.

generozitate, de care îți dădeai seama abia mai târziu, când cuvintele deveneau de prisos și nu-ți mai rămânea decât o recunoștință negrăită, închisă în suflet, dar eternă.

De Maria Bărbulescu m-a legat o lungă colaborare; îi sunt recunoscătoare pentru ce mi-a oferit, pentru ce m-a învățat și pentru o frumoasă perioadă de lucru împreună. Fără să-și propună, a devenit pentru mine un reper; fără să vrea, a devenit un model și fără să o arate, a devenit un prieten.

Pentru toate îi păstrez veșnică recunoștință și neștearsă amintire.

Requiescat in pace!

Livia BUZOIANU

Lista de lucrări editate (2007-2018)*

Cărți:

- *Tomis. Comentariu istoric și arheologic – Tomis. Historical and Archaeological Commentary*, Constanța, 2012 (coautoare).

- *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure*, *vol. VI. 2. Tomis et son territoire*, Ed. Academiei Române - Diffusion De Boccard, București-Paris, 2018 (coautoare).

Articole:

- *Pater Nomimos în cultul Hecatei la Tomis*, Pontica 40 (2007), p. 245-253 (colab.).

- *Milestones from Dobruja in the Collections of the Museum of National History and Archaeology Constanța*, Pontica 41 (2008), p. 169-187 (colab.).

- *Inscriptions inédites et révisées de la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza. I*, Pontica 42 (2009), p. 389-407 (colab.).

- *Piese epigrafice și sculpturale din teritoriul rural*, Pontica 42 (2009), p. 409-427 (colab.).

- *Les céramiques grises hellénistiques d'Abeşti*, Pontica 42 (2009), Supplementum I, p. 247-262 (colab.).

- *Inscriptions inédites et révisées de la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza. II*, Pontica 43 (2010), p. 347-376 (colab.).

- *The 4th Century BC at Albești (Constanța County) in the Light of the Archaeological Discoveries*, in: M. V. Angelescu, I. Achim, A. Bâltâc, V. Rusu-Bolindeț, V. Bottez (éds), *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 343-354 (colab.).

* Este continuarea Listei lucrărilor științifice, publicată în Pontica 40 (2007), p. 645-657.

- *Imitații getice după vase grecești descoperite în așezarea de la Albești (jud. Constanța)*, in: I. Cândea (ed.), *Tracii și vecinii lor în antichitate / The Thracians and their Neighbours in Antiquity. Studia in honorem Valerii Sîrbu*, Muzeul Brăilei, Brăila, 2010, p. 125-132 (colab.).

- *Inscriptions inédites de la Dobroudja romaine*, Pontica 44 (2011), p. 141-156 (colab.).

- *Materiale arheologice elenistice recent descoperite în teritoriul callatian*, Peuce S.N. 9 (2011), p. 459-468 (colab.).

- *Trois fragments inédits d'une architrave tomitaine - ISM II 44*, Pontica 45 (2012), p. 503-512 (colab.).

- *Teritoriul Tomisului în epoca romană timpurie în lumina documentelor epigrafice, I*, în: F. Panait Bîrzescu, I. Bîrzescu, F. Matei-Popescu, A. Robu (ed.), *Poleis in Marea Neagră. Relații interpontice și producții locale*, Pontica et Mediterranea I, București, 2013, p. 174-202 (colab.).

- *Représentations d'Aphrodite dans la cité d'époque hellénistique d'Albești,* in: G. R. Tsetskhladze, S. Atasoy, A. Avram, Ș. Dönmez, J. Hargrave (eds.), *The Bosporus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC-5th Century AD)* BAR International Series 2517, 2013, p. 53-60 (colab.).

- *Repères chronologiques offerts par la céramique grecque importée*, in: *The Thracians and their Neighbours in the Bronze and Iron Age*, vol. I, Târgoviște, 2013, p. 95-110 (colab.).

- *Éducation, culture et religion à la lumière de deux inscriptions inédites de Tomis et de son territoire*, în: V. Cojocaru, C. Schuler (Hg.), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit*, Stuttgart, 2014, p. 141-160 (colab.).

- *Inscripții inedite din Tomis și împrejurimi aflate în colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie, Constanța*, Pontica 47 (2014), p. 417-437 (colab.).

- *L'espace ouest-pontique sous l'empereur Tibère à la lumière d'un décret inédit découvert en Dobroudja*, in: V. Cojocaru, A. Coşkun, M. Dana (eds.), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, Cluj-Napoca, 2014, p. 415-434 (colab.).

- *Posibilități de interpretare a informațiilor datorate epigrafiei ceramice. Studiu de caz: Tomis*, în: V. Iliescu, D. Nedu, A.-R. Barboș, *Graecia, Roma, Barbaricum. In memoriam Vasile Lica*, Galați, 2014, p. 199-211 (colab.).

- *Localités rurales du territoire de Tomis aux noms antiques inconnus : quelques observations sur l'onomastique*, Pontica 48-49 (2015-2016), p. 415-427 (colab.).

- *Observations sur la population dans le territoire de Tomis à l'époque romaine (Ier – IIIe. s. ap. J.-C.)*, AW&E 15 (2016), p. 195-212 (colab.).

- *Une inscription moins connue d'Ibida (Slava Rusă) présente dans la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constanța*, în: R. Ursu Naniu (ed.), *Volum omagial dedicat profesorului Vladimir Iliescu la 90 de ani*, Chișinău, 2016, p. 73-82 (colab.).

- *Divinités attestées dans l'épigraphie du territoire tomitain (Ier–IIIe siècles après J.-C.)*, în: A. Panaite, R. Cîrjan, C. Căpiță (ed.), *Moesica et Christiana. Studies in honour of professor Alexandru Barnea*, Brăila, 2016, p. 33-46 (colab.).

- *Les terres cuites d'époque hellénistique d'Albești. Représentations de divinités*, in: A. Robu et I. Bîrzescu, avec le concours de D. Knoepfler et A. Avram (éds), *Mégarika. Nouvelles recherches sur Mégare et les cités de la Propontide et du Pont Euxin*, Paris, 2016, p. 403-425 (colab.).

- *Inscripții fragmentare latine din colecția MINAC*, Pontica 50 (2017), p. 415-431 (colab.).

- Recenzie la *Inscriptions de Scythie Mineure. Volume IV. Tropaeum Traiani – Durostorum – Axiopolis. Recueillies, traduites et accompagnées de commentaires et d'index par Emilian Popescu*, Ed. Academiei Române – Ed. Basilica – Diffusion De Boccard, București – Paris 2015, Pontica 50 (2017), p. 638-645.

- *Inscripions fragmentaires grecques de la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constanța (MINAC)*, in: M. Popescu, I. Achim, F. Matei Popescu (éds), *La Dacie et l'Empire Romain. Mélanges d'épigraphie et d'archéologie offerts à Constantin C. Petolescu*, București 2018, p. 105-120 (colab.).

- *Cuneus Equitum II Stablesianorum la Sucidava (Moesia Secunda)*, Pontica 51 (2018), p. 423-432 (colab.).

- *Éléments communs de l'iconographie des terres cuites hellénistiques dans la region pontique*, in: V. Cojocaru, L. Ruscu, T. Castelli, A.-I. Pázsint (eds.), *Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archaeology and Religion*, Cluj-Napoca 2019, p. 543-562 (colab.).

- *Les chronologies des timbres amphoriques vérifiées sur le site hellénistique d'Albești (département de Constantza)*, in: N. Badoud et A. Marangou (éds), *Analyse et exploitation des timbres amphoriques grecs*, Presses Universitaires de Rennes, 2019, p. 339-345 (colab.).

Anniversaria:

- *Sesiunea și revista Pontica la semicentenar*, Pontica 50 (2017), p. 10-12.

- *Ghiorghe Papuc și arheologia Dobrogei*, in: *Ghiorghe Papuc LXX - om al cetății*, Ed. Academiei Navale „Mircea cel Bătrân", Constanța, 2016, p. 24-30.

Articole sub tipar:

- *La période de début du Principat dans les villes grecques ouest-pontiques à la lumière des sources littéraires et épigraphiques*, AW&E (colab.).

MARIA BĂRBULESCU – OMUL DE ȘTIINȚĂ ȘI PRIETENUL DESĂVÂRȘIT

La începerea săpăturilor arheologice în cetatea Adamclisi, ca tânăr cercetător la Institutul de Arheologie, am colaborat cu Maria Munteanu, căsătorită Bărbulescu, absolventă ca și mine a Facultății de Istorie și Filosofie a Universității Babeș-Bolyai și repartizată la Constanța la Institutul pedagogic de 3 ani, nucleul Universității „Ovidius".

Aveam fiecare câte un sector, inițial eram doar noi două și ne-am dat imediat seama că va trebui să ne consultăm asupra situațiilor descoperite în teren și a modului în care să facem cercetarea.

Zilnice după-amieze pe șantier, la fiecare din sectoare, erau motivate de simțul răspunderii pentru sesizarea și înregistrarea tuturor elementelor de viață, adăpostite în straturile succesive intersectate de secțiunile noastre. Două "ardelence" aveam dorința să dovedim că și la Cluj se învață cum se face o săpătură științifică, căci prea des auzeam legende despre modul superficial în care se făceau cercetările arheologice la nord de Carpați.

Este probabil greu de imaginat cu ce mijloace făceam cercetarea în acei ani. Sfoara de trasat si șpaclurile erau la îndemâna noastră. Aparatul fotografic era investiția pe care o făceai din salariul de stagiar și nu era de calitatea ce s-ar fi impus. E adevărat că la Institutul de Arheologie aveam pe domnul Mironescu, care venea pe șantier la sfârșitul săpăturilor și ne ridica planul. Profilele le făceam cu ruletele personale.

Condițiile în care trăiam pot fi un capitol de amintiri. Oricum, șoriceii din fostul cămin al tractoriștilor, în care locuiam, s-au obișnuit cu prezența noastră și nu se jenau să ne fie companie, chiar și ziua ...

Perioada petrecută împreună cu Maria la Adamclisi (1969-1971) mi-a inspirat nu numai considerație pentru onestitatea ei și creativitatea științifică, dar a avut ca urmare consolidarea unei adevărate prietenii, încercată de-a lungul celor cinci decenii de activitate științifică. Din păcate, s-au redus fondurile de cercetare și s-au impus cercetări concentrate pe punerea în valoare a Cetății, în vederea serbărilor ce se preconizau pentru centenarul redobândirii Dobrogei. Cele două sectoare ale noastre au rămas, ca multe altele, doar pentru un viitor incert... Eu am rămas să fac cercetări la Tropaeum Traiani și astfel am devenit un quasi dobrogean.

Maria Bărbulescu s-a implicat în cercetarea unui sit de caracter "rural", Albești, și împreună cu un colectiv, mai dezvoltat sau mai restrâns, a pus în valoare situl și a publicat mereu rapoarte și ulterior o monografie.

Munca sistematică și fără răgaz atât la universitate, la Muzeul de Arheologie și pe șantier i-a permis să alcătuiască o teză de doctorat pe un subiect dificil, *Viața rurală în Dobrogea romană*, în care a pus în valoare toate cunoștințele acumulate, mai cu seamă datele epigrafice. Temeinica pregătire la facultate, sub îndrumarea profesorilor N. Lascu, C. Daicoviciu și I. I. Russu, au avut ca rezultat o neîntreruptă preocupare pentru publicarea și interpretarea datelor transmise de inscripțiile descoperite în Dobrogea.

Într-o lume tot mai "pragmatică", Maria a rămas un caracter, cu bine definite principii moștenite din familia sa și a știut să se impună cu demnitate și cu o deosebită bunăvoință față de cei cu care venea in contact. A fost mereu gata să ajute și să împărtășească din știința și experiențele sale pentru a crea tineri cu competențe de calitate, dându-le reperele necesare pentru a se desăvârși prin munca ulterioară absolvirii studiilor.

A fost mereu un colaborator de încredere care nu a dorit niciodată să-și însușească munca celor cu care a colaborat, lucru cam rar în societatea noastră și înainte și după 1989.

Pentru mine, trecerea Mariei în lumea cea dreaptă este dispariția prietenei cu care la Constanța, Cluj, sau unde ne aduceau împreună împrejurările, puteam împărtăși idei științifice și frământările vieții profesionale. Cu o părere cumpănită mi-a dat des puterea să privesc cu seninătate lucrurile cu care nu prea eram de acord, dar nu-mi stătea în putere să le schimb.

Vorbe care nu pot cuprinde sentimentul de căldură sufletească pe care mi-l prilejuiește gândul la Maria, omul de știință și prietenul desăvârșit.

Ioana BOGDAN CĂTĂNICIU*

* Ioana BOGDAN CĂTĂNICIU: Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca; e-mail: ioana.bogdancataniciu@gmail.com.

Fig. 1 - Împreună cu Maria și Haralambie Bărbulescu.

NOTES ÉPIGRAPHIQUES CONCERNANT QUELQUES INSCRIPTIONS GRECQUES DE LA COLLECTION MINAC*

Maria BĂRBULESCU

Cuvinte-cheie: *altar funerar, antroponime greceşti, conţinut incert, dedicaţie.*
Mots-clés : *autel funéraire, anthroponymes grecs, contenu incertain, dédicace.*

Rezumat: *Articolul prezintă trei inscripţii greceşti din colecţia muzeului:*

1. Altar funerar descoperit la Medgidia şi care provine probabil din Tomis; sunt atestate două antroponime noi: Χαιρεῖος şi Ἀθαναίων. Sec. II p. Chr.

2. Inscripţie pe o placă de marmură; probabil de proveniență tomitană. Conţinutul şi caracterul inscripţiei rămân incerte. Sec. II-III p. Chr.

3. Precizări privind lectura inscripţiei ISM III 208 (Callatis) după un clişeu aflat în fondul de documentare epigrafică MINAC.

Résumé : *L'article présente trois inscriptions grecques de la collection du musée :*

1. Autel funéraire découvert à Medgidia et qui provient probablement de Tomis ; deux nouveaux anthroponymes sont attestés : Χαιρεῖος et Ἀθαναίων. IIe siècle ap. J.-C.

2. Inscription sur une plaque de marbre ; probablement d'origine tomitaine. Le contenu et le caractère de l'inscription restent incertains. IIe-IIIe siècle ap. J.-C.

3. Quelques précisions concernant la lecture de l'inscription ISM III 208 (Callatis) sur la foi d'un cliché du fonds de documentation épigraphique du MINAC.

*

Parmi les objets en cours d'analyse ou en train de finalisation puisés dans *le fonds de documentation Maria Bărbulescu* remis au musée, il y a eu aussi trois notes épigraphiques. Elles font référence à deux pièces inédites dans le lapidarium du musée de Constanţa et à la lecture de l'inscription ISM III 208 sur la base d'un cliché témoin. Nous considérons que leur publication est utile même si l'auteur n'est pas parvenue à une forme définitive de publication.

1. Inv. 51151 MINAC. Autel funéraire en calcaire avec inscription grecque, découvert à Medgidia, il y a quelques années, lors de la démolition d'un bâtiment[1].

* MINAC – abréviation pour Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie Constanţa.

L'inscription, réutilisée comme matériau de construction, est l'une des pierres « errantes », provenant probablement de Tomis.

Dimensions : h = 0,43 m ; l = 0,55 m ; ép. = 0,38 m ; h.l. = 0,03-0,05 m.

Datation : IIe siècle ap. J.-C.

Le texte, effacé dans la partie supérieure et sur les côtés de l'inscription, conserve 11 lignes, avec 4-6 lettres de la partie centrale de l'inscription ; vers la fin, les lettres sont plus petites. L'écriture est soignée : *sigma* angulaire, *eta* avec une ligne médiane – sans incidence avec la lettre et *alpha* avec la barre médiane droite ; signes de séparation : *hedera*. **Fig. 1**.

Le texte conservé est le suivant :

.....ϴEIPẸ.....
[.....Χ]αιρεί[ου.....]
[.....μνή]μης ἕν̣[εκα ὑπὲρ]
[τῶν γεν]ύων ἐξ[.....]
[..ἡ πύα]λος *hed*. κ[αὶ ὁ βω]-
[μός? μὴ] βλάψῃ[ς τύμβον]
[μηδὲ τ]ὸν ἄλλ[ον.....].
[...] *hed*. Ἀθαν[αίων.....]
[...]ς εὖ φρο[νῶν καὶ]
[συγγεν]εῖς *hed*. Χα[ῖρε]
[παροδ]εῖτα *hed*. κ[αὶ σύ].

Traduction :

« ...fils (ou fille) de Chaireios, à sa mémoire, par les membres de sa famille... le sarcophage et l'autel (?). Que tu n'endommages pas la tombe et que tu... (n'y enterres pas?) un autre... Athanaiôn...en pleine faculté mentale et les parents. Salut, passant, et toi. »

Au moins une ligne dans la partie supérieure est supprimée et les premières sont endommagées. Au début devait figurer le nom de celui ou de celle à qui le monument avait été consacré ; la première lettre de la l. 1, légèrement plus grande, semble être *Θ*, et de la dernière lettre seule la haste verticale d'un possible *E* est conservée. Nous lisons donc ϴEIPẸ. Selon les lettres conservées, il est difficile d'identifier un nom propre, par exemple, Ἀνθείρα, qui est très rare et non attesté dans la région[2]. On pourrait penser à une formule funéraire qui contient le verbe φθείρω (*faire périr, détruire*), comme on retrouve à Tomis dans une inscription funéraire : πάντα χρόνος φθείρειν (« *le temps détruit tout* »)[3].

[1] Information Eugen Mihail (2017), qui nous a signalé, au fil du temps, l'apparition de quelques inscriptions en Dobroudja, des pièces qui maitenant font partie des collections du MINAC, occasion de le remercier.

[2] ZIEBARTH 1934, 23 = SEG 37, 389 (Attique).

[3] ISM II 380, l. 10. Dans le cas de notre inscription, on pourrait penser qu'il y avait au début une interdiction de ne pas détruire [μὴ φ]θείρε[ιν] la tombe (ὁ τύμβος) ou le sarcophage (ἡ πύαλος/πύελος).

Par contre, à la l. 2, la lecture du nom Χαιρεῖος semble certaine. Avec la même valeur de patronyme, le nom est enregistré à Mésambria[4].

À la l. 3 on voit d'abord seulement la haste droite de la lettre *Μ* ; on pourrait compléter [μνή]μης ἕν[εκα], expression bien connue[5] ; à Tomis, dans des inscriptions, c'est surtout le substantif μνήμη, -ης (*mémoire*) qui apparaît ; nous notons également la forme εἵνεκα, pour ἕνεκα[6] adverbe construit avec le génitif (ici avec la valeur de « *en faveur de* », « *pour* »).

À la l. 4, nous pouvons voir la terminaison d'un nom au génitif pluriel [.....]υων, dont la forme complète reste hypothétique ; il peut s'agir de γένος, -εος/-ους (*naissance, famille, lignée*), mentionné deux fois à Tomis[7] et même sous cette forme au génitif, dans une élégie funéraire bilingue de Novae[8].

À la l. 5, on mentionnait le monument consacré, fort probablement [ἡ πύε]λος ou [πύα]λος (*sarcophage*). Ce terme, caractéristique pour certaines régions de l'Asie Mineure, Bithynie et surtout Nicomédie et ses environs est plus rarement utilisé dans d'autres zones du monde grec[9]. Il est à noter que le nom πύαλος/πύελος est mentionné dans plusieurs inscriptions de Tomis[10] et aussi dans une autre trouvée à Cius, mais provenant probablement de la nécropole de Tomis[11]. Le diminutif ἡ πυελίς, apparaît également à Tomis, dans une épigraphe grecque et aussi dans une autre latine[12]. Avec d'autres éléments du vocabulaire funéraire, le nom πύαλος/πύελος soutient l'affirmation selon laquelle Tomis était la patrie adoptive favorite des Nicomédiens, observation renforcée par la mention, dans les inscriptions, du lieu d'origine des résidents ou d'autres preuves archéologiques[13]. Dans l'inscription, il convient de noter la forme du nominatif singulier pour πύαλος/πύελος.

La deuxième partie de l'inscription est mieux conservée. C'est ainsi qu'aux lignes 4-5 nous identifions le verbe βλάπτω ou καταβλάπτω (*nuire, endommager,*

---

[4] IGBulg I² 314 b, l. 14 : Ζώπυρον Χ[αι]ρείου (71 av. J.-C., Mésambria). Pour les variantes Χαιρέας, Χαιρείας plus fréquentes, voir PHI, 127 attestations dans 116 textes. Pour la zone ouest-pontique, voir à Histria : ISM I 193 A, l.19 ; 200, l. 5 ; 197 A, l. 2 ; 193 A, l. 6 et 193 B, l. 5 (patronyme, Χαιρέας) ; ajouter IGBulg I² 338 (Mésambria) ; 51 c, l. 4 ; 78 ter., l. 10 ; 181, l. 2 (Odessos) ; LGPN IV, p. 353 ; MIHAILOV 1943, p. 37-38 : pour l'alternance ει ~ ε.

[5] Voir *Smyrne* 317 ; MAMA IV 317 ; IK Kibyra 308 (Lycia) ; SEG 35, 1026 (Italie), etc.

[6] ISM VI. 2, 500, l. 12 ; voir aussi ISM II, p. 416 et ISM VI 2, p. 829 *s.v.* μνήμη.

[7] ISM II 256, l. 1-6 : Τειμοκρά/της Ἀλεξάν/δρου, γένι Νικ/ομηδεὺς ὁ κὲ Τ/ομίτης φυλῆς/Ῥωμέων...(fin du IIe s. – début du IIIe s. ap. J.-C.) ; 197, l. 1-2: Ὧδε γὰρ ἡμετέρην γενεὴν μούνωσε Κρονείω[ν]/...[γ]ένος Σωτᾶς Πωλλίωνος...

[8] IGBulg V 5262 = IGL Novae 107, l. 11-12 : πρῶ/τον ὑπὲρ γενύων..., *quem genuit mater mecum/iacet i<ps>a sepulta... Kyzici/o<s> mihi factus honos*. Moins probablement, peut être complété le substantif ὁ γονεύς, pl. οἱ γονῖς ou γονεῖς (*parents, ancêtres*), terme qui apparaît aussi dans la poésie funéraire grecque de Tomis (ISM II 194, 175 ; ISM VI 2, 729, l. 3 ; 745, l. 16-17, dont la forme au génitif pluriel est γονέων (ISM II 459) ; voir aussi la forme γονύων, TAM V 1, 137, l. 4-5 (Lydia) : καὶ γονύων πρό/τερος.

[9] AVRAM 2013a, p. 283-284, n. 42-49, avec bibliographie.

[10] ISM II 230 = 359, 255, 316, 363 ; ISM VI. 2, 495 (πύαλος) ; ISM II 204 : (πύ[αλος] ou πύ[ελος] ; 321.

[11] ISM V 120 = ISM VI. 2, 494.

[12] ISM II 205, l. 2 : [τὴν π]υελεῖδα (IIe s. ap. J.-C.) ; 168, l. 5 : *in pyalidem*.

[13] AVRAM 2013 b, p. 118-119 ; AVRAM 2013 a, p. 271-287 ; voir aussi IGBulg III 1, 997 = V 5444 : πύελος δύω (Philippopolis, la Thrace, région fréquentée par les Bithyniens).

détruire) au subjonctif aoriste[14]. Le verbe est à la deuxième personne du singulier et demande ici un complément à l'accusatif (e. g. τύμβον). Ensuite, l'ajout κ[αὶ ὁ βωμός] reste hypothétique et repose uniquement sur la valeur copulative de la conjonction.

L'auteur de la consécration est Ἀθαναίων, un nom typiquement mégarien bien connu en Mésie Inférieure et en Thrace, à Callatis[15], Mésambria[16], Byzance[17] et ailleurs[18].

À la l. 10, –εις, il peut s'agir d'un nominatif pluriel, fort probablement [συγγεν]εῖς. Il n'est pas exclu que Ἀθαναίων fasse partie de la famille.

À la fin, le message adressé au passant s'achève par le syntagme καὶ σύ[19].

Pour en revenir aux anthroponymes conservés, aucun n'est inclus dans l'onomastique de Tomis. Mais ils apparaissent sur la côte ouest-pontique, le premier dans les variantes Χαιρέας, Χαιρείας[20].

Ἀθαναίων, celui qui fait le monument, porte un nom mégarien bien connu, très répandu.

Nous pouvons supposer qu'il s'agit d'une famille d'étrangers qui s'étaient installés à Tomis ; la présence des résidents à Tomis est bien documentée épigraphiquement à l'époque romaine[21]. Parmi eux se trouvent des artisans venus des parties orientales de l'empire, comme en témoignent les monuments épigraphiques et sculpturaux[22] ; malheureusement ceux qui spécifient leur origine[23] sont rares.

Un autel funéraire découvert à Cumpăna, provenant de la nécropole de Tomis, d'une période postérieure (IIe-IIIe s. ap. J.-C.), a une forme identique à celui-ci ; cette fois c'est le lieu qui est consacré aux proches (*la famille*) d'Εὔηνος[24]. La formule laisse entendre l'existence d'un enclos funéraire appartenant à une famille, la possession de telles parcelles de terre étant attestée assez souvent à Tomis[25]. Nous n'excluons pas la possession d'un espace funéraire familial même dans le cas de la présente inscription.

---

[14] Pour les deux formes voir IK Anazarbos 73, D 1, l. 7-8 (Cilicia, Ier s. ap. J.-C.) : ...ἤ ταφὴν σκυ]/λεύσῃ καὶ καταβλάψῃ ; CIG 3857 m (Phrygia) : μ[ὴ β]λάψῃς τύμβον, etc.

[15] ISM III 6, l. 34 (première moitié du IIIe s. av. J.–C.) ; 158 (IIIe s. av. J.-C.) et p. 236 au sujet du nom Ἀθαναίων ; 99-100 (172 ap. J.-C.) ; à Callatis est attesté aussi Ἀθανέων – ISM III 74, l. 11 (238-244 ap. J.-C.). Voir Ἀθανάδης (IIIe s. av. J.-C. ; fort probablement Histria), cf. MATEI-POPESCU 2011, p. 267.

[16] IGBulg I^{2} 339, 326, 334 *sexies*, 324, 315, 335.

[17] IK Byzantion 339 et 9.

[18] LGPN IV, p. 8 ; V A, p. 7 (Bithynie, Nicomédie, Pont, Héraclée).

[19] ISM VI. 2, 605, l. 3 ; voir aussi A. Avram, Bull.ép. 2008, 731 (2).

[20] Voir plus haut, n. 4.

[21] Voir la discussion dans BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012, p. 58-60.

[22] ALEXANDRESCU VIANU 2008-2009, p. 53-80 ; AVRAM 2013 b ; pour les Nicomédiens à Tomis, voir ISM II 129, 256, 359, 281, 328 et peut-être 204, 235, 291 et 506.

[23] Voir ISM VI. 2, 485 ; ISM I 374 = ALEXANDRESCU VIANU 2000, p. 137-138, n° 191.

[24] ISM VI 2, 590 = BĂRBULESCU, BUZOIANU & BĂJENARU 2014, p. 419-421.

[25] ISM II 256 = ISM VI. 2, 256, avec bibliographie ; ISM II 190 = IDRE II 334 ; ISM VI. 2, 492 et 515 ; voir aussi 589.

2. Inv. 16796 MINAC. Inscription grecque fragmentaire sur une plaque en marbre provenant probablement de Tomis[26].

Dimensions : h = 0,31 m ; l = 0,18 m ; ép. = 0,055 m ; h.l. = 0,02-0,03 m.

Datation : IIe-IIIe s. ap. J.-C.

La plaque, endommagée dans la partie supérieure et à gauche, conserve la fin de six lignes :

ΡΙΑΣΕΣΟ
Ι̣ΟΛΙΤΗΝ
Ι̣ΛΑΑWΝΑ
Ε̣Ι̣ΑΛΙΟΙΕΜ
Κ̣ΤΟΑΝΤΑ
ΕΟΝΤΑ

Sigma et *omega* sont angulaires. Ligatures : l. 2, T + H + N ; l. 3, W + N ; l. 4 point de séparation avant les deux dernières lettres ; M est plus petit ; la première lettre de toutes les lignes est détruite. **Fig. 2**.

Le texte est fragmentaire et ne peut pas être complété de façon certaine ; nous y reconnaissons quelques formes verbales et nominales.

À la l.1, la fin d'un nom au génitif est conservée ; ce pourrait être un nom commun, par exemple σωτηρία (*salut, bien-être, santé*), souvent rencontré, y compris à Tomis (salut adressé aux empereurs, aux conseils ou à la Métropole)[27]. Les trois lettres à la fin de la ligne 1 appartiennent plutôt à un verbe, tel que εἰμί, respectivement ἐσό/[μενος] (*étant*)[28] au participe futur ou ἔσο/[μαι] (*je serai*), au futur indicatif première personne ; nous ne pouvons évidemment pas exclure un autre verbe, par exemple ἐ(ι)σοράω (*regarder*), ἐσο/[ρᾶς] (*regarde*), qui apparaît souvent à Tomis[29] et ailleurs[30], dans les inscriptions funéraires. Dans ce cas, à la ligne 1 il s'agit éventuellement d'un nom propre féminin au génitif : Μακαρία, Γλυκέρια, Κυρία, Φρουρία, Οὐαλερία, pour ne citer que quelques exemples (concernant le monument funéraire d'une épouse, d'une fille) ou d'un nom masculin au nominatif –ας[31].

À la l. 2, la première lettre semble être Π (qui ne conserve que la haste droite et un peu de l'horizontale) ; après la troisième lettre, Λ, l'inscription est brisée, puis il y a *I* et, légèrement séparées, les trois dernières lettres en ligature, ΤΗΝ ; nous pourrions lire [τὸν] πολίτην, à l'accusatif, comme souvent dans les inscrip-

[26] La fiche d'inventaire a été rédigée par A. Panaitescu (7. III. 1967), qui notait l'origine inconnue de la pièce (photo manquante) ; sur la fiche du cliché de MINAC – inv. 2355 – il apparaît comme lieu de découverte « le mur d'enceinte près de la porte 2 Constanța » (le n° du cliché indique une découverte plus ancienne) ; la pièce a également été photographiée en 1976, cliché 31050-51 (M. Istrate), sans mention du lieu de la découverte.

[27] ISM II 2, l. 37 ; 38, l. 1-2 ; 91, l. 7 ; 116, l. 7 et 9.

[28] Voir I.Aeg.Thrace 180 B, l. 2 : ὁ πρεσβευτικὸς διὰ τοῦ χρηματισμοῦ ἐσόμενος ὅρκος (Maronéia, 41/42 ap. J.-C.) ; SEG 53, 659. Pour les formes de participe neutre, voir ISM I 11, l. 6 ; 14, l. 1 (complété) ; 34, l. 7 (complété).

[29] ISM II 269, l. 6 ; 284, l. 1 ; 361, l. 9 (?) ; 364, l. 1 ; 368, l. 1 ; 375, l. 10 (ἐσεῖδον) ; ISM VI. 2, 500, l. 14 (εἰσορόων).

[30] ISM I 271, l. 1 ; IGBulg I² 345 (Mésambria).

[31] MIHAILOV 1943, p. 93-99 : noms en –ας avec le génitif en –ου ou –α.

tions[32] ; les citoyens de Tomis sont mentionnés aussi bien individuellement que dans leur ensemble[33] ; un nom ethnique ne peut pas être exclu, [Νικο]πολίτην[34], attestant un personnage de l'une des villes Nikopolis, situées dans la partie orientale de l'empire, la métropole ouest-pontique étant une ville cosmopolite par excellence[35] ; enfin, nous ajoutons la lecture [Νικό]πολι (au datif)[36] suivie d'un article féminin à l'accusatif τὴν (appartenant au nom du monument érigé, τὴν στήλλην?).

L'interprétation des lignes suivantes reste également dans le domaine des hypothèses : à la l. 3 nous observons la fin d'un nom féminin au nominatif en -α ou d'un patronyme au génitif -[....]νιλα[37] (la première lettre à gauche, endommagée, semble être *N*). À la fin de la troisième ligne, nous distinguons les lettres ΩΝΑ, qui peuvent être le début d'un verbe, ὀνίνημι, à la voix moyenne, ὀνίναμι, aoriste ὠνάμεν[38] (*user de, profiter, tirer profit (parti) de)*, avec l'accusatif ; il est également moins probable qu'il s'agisse du début d'un nom propre, Ὠνάσιμος, Ὠνασίμα, très rares et non attestés dans la région[39].

La lecture des deux premières lettres à la l. 4 est incertaine : EI*,* ET (?) (ou CI*,* CT, sigma lunaire?) ; on distingue ensuite l'adjectif ἅλιοι au nominatif pluriel, peut-être au sens poétique de *maritimes* (de la mer, marins)[40], éventuellement suivi du nom ἔμ/[ποροι]?, les grands marchands étant connus à Tomis[41].

À la l. 5, nous identifions d'abord la fin d'un verbe qui pourrait être complété [ὑπέδε]κτο, poétique, aoriste, troisième personne du singulier de ὑποδέχομαι

---

[32] IG XII, 3, 1344, l. 2 : καὶ στεφάνωι τίμησεν ἄμενπτον ἐόντα πολίτην (Thera) ; I. Eleusis 634, l. 3-4 : καὶ ἄλων πόλεων πολίτην εὐνοίας ἕνεκεν τῆς εἰς τὴν πολίν (avant 212 ap. J.-C.) ; FD III$_2$, 114, l. 1, 3-5 : [Δ]ελφοὶ.... πολίτην αὐτῶν καὶ βουλευτὴν ἐποιήσατο (env. 200 ap. J.-C.).

[33] ISM II 2, l. 13 (τῶν πολειτῶν) ; 5, l. 14 ; 6, l. 7 (compl.) ; voir, néanmoins, ISM VI. 2, 492, l. 16 (πολείτης) ; 728, l. 8-9 ([πολῖτ]α[ι]).

[34] ID 1924, l. 4 : Ἀπολλωνίδης Θεομνήστου Νικοπολίτης (Délos, 123/2 av. J.-C.) ; ID 2598, l. 42 : Ἡρακλείδης Νικοπολίτης (Délos, 119/8 av. J.- C.) ; FD III 4:60 : Τιβ. Κλαύδιον Κέ[λσον Νικοπολίτην... ἐπιμελητήν, Δελφοὶ Δελφόν]/ἐποίησαν (Phokis-Délos, 54-58 ap. J.-C.) ; FD III 6 : 96, l. 1-5 : οἱ ἀμφικτύονες/τὸν ἐπιμελητὴν/M. Αὐρήλιον Νικιάδαν/Σατύρου Νικοπολίτην/...(fin du IIe s.).

[35] BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012*,* p. 58-59 ; ISM VI. 2, *passim*.

[36] IG IX, 1^2, 2 : 272 : Νικόπολι [χαῖρε] (Acarnanie, IIIe s. av. J.-C.) ; SEG 26, 751, l. 3 : Αἰλίᾳ Πουπλικίᾳ Νικόπολι ; SEG 29, 588, l. 5-8 : Λικινίᾳ Ν[ι/κο]πόλι τῇ θ[υ/γα]τρὶ μνήμη[ς]/[χάριν] (Macédoine).

[37] IG X 2, 1, 466, l. 2 : Φ(ρουρία) Σατορνίλα (IIe-IIIe s. Macédoine, Thessalonique) ; Corinth 8, 1, 134, l. 4 : Σατορνίλα Ἀπολλωνί<ς> ; IG XII 1, 72 b, l. 10-12 : Φαι/νίλας Μυνίδευς καὶ Μυωνίδης Φαινίλα (Rhodes, IIe-Ier s. av. J.-C.) ; IG XII 1, 4 : Ἰούλιος Φαινίλας Μοιωνίδευς.

[38] Voir I.Napoli II 142, l. 5 : οὐτι φιλῆς ἀρχῆς Νύμφιος ὠνάμενος.

[39] IG VII 1506 (Ὠνασίμα) (Béotie, Tanagra) ; SEG 23, 558 (Ὠνάσιμος) (Crète, période hellénistique).

[40] L'adjectif a d'autres sens aussi (ἅλιος, α, ον – poétique – *vain*, *inutile* ; ἅλιος, η, ον ion. pour ἁλής = *ramassé*, *rassemblé*) ; voir Lindos II 2, D$_1$, l. 72-73 : καὶ ἐâσαι οὕτως ἔστε καὶ τρεῖς ἅλ[ι]/οι γένωνται καὶ τοῖς τοῦ πατρὸς... (99 av. J.-C.).

[41] ISM II 5, l. 15 ; 248, l. 2 ; 320, l. 2; 403, l. 4 ; 462, l. 4 (ἔμπορος) ; voir aussi BOUNEGRU 2002, p. 92 et suiv.

Si à la l. 4 nous lisons CTAΛIOI, nous pourrions supposer une fonction sacerdotale au sein de la catégorie des *Augustales*, voir IG V 2, 151 : ἱερέα ἐν τοῖς Αὐγουσταλίοις (Arcadie, *ca*. 116/117 ap. J.- C.), difficile à expliquer dans ce contexte épigraphique.

(*recevoir, accepter, accueillir, soutenir, atteindre*)[42], suivi à la même ligne par ἄντα, un adverbe poétique (*devant, en face de*) avec le génitif (*devant lui, en sa présence, parfois contre*), sans attestation sous cette forme dans les inscriptions[43].

À la l. 6, on a conservé ἐόντα[44] ou plutôt τὰ δ]έοντα[45] participe présent du δεῖ - verbe impersonnel ; τὸ δέον (*ce qu'il faut*) ; τὰ δέοντα ποεῖν (*faire ce qu'il faut*), forme non attestée.

Le fragment préservé ne nous aide pas à deviner le caractère de l'inscription, nous ne saurons préciser s'il s'agit d'une plaque funéraire (voir les termes poétiques), dédiée à un personnage établi ici (ou que ce dernier a fait consacrer), ou bien d'une épigraphe honorifique pour ce personnage lié probablement au commerce maritime dans l'important centre ouest-pontique qu'était Tomis.

3. Un petit fragment d'inscription grecque, dont le lieu de découverte est inconnu, a été publié pour la première fois par T. Sauciuc-Săveanu[46] ; il s'agit d'une pièce qui se trouvait précédemment au musée archéologique de Constanța, aujourd'hui disparue[47]. Le fragment fut inclus dans le corpus ISM III, sous le numéro 208, parmi les inscriptions au contenu incertain. Dimensions : h = 0,115 m ; l = 0,115 m ; ép. = 0,06 m. Datation : IIe s. ap. J.-C.[48] **Fig. 3**.

Récemment, nous avons pu identifier dans la filmothèque du MINAC le cliché n°. 8900 avec l'image de cette pièce sur laquelle on voit quelques lettres à la fin de quatre lignes :

.....
.....Α.....
.....ΙΕΣΩΣΗ
.....ΔΕΑΛ.
.....ΗΛΟΙ *hedera*
.....

L' écriture est soignée, les lettres avec des *apices* : *sigma* à branches croisées ; *éta* et *epsilon* avec la barre médiane sans incidence avec la lettre.

La forme de l'inscription (côté droit), l'écriture et l'*hedera* ressemblent à une inscription callatienne incluse dans le même corpus, ISM III 67. Il s'agit d'une dédicace fragmentaire d'une association (inconnue à ce jour) ; les quelques noms conservés appartiennent à l'onomastique callatienne[49]. En l'absence de la première

[42] IGBulg I² 463 ter : ὑπέδεκτο κόνις (Apollonia, IIe s. av. J.- C.) ; SEG 28, 265 = IG II² 7265, l. 5 : χθὼν ὑπέ[δεκτο τάφωι] (Attique avant 350 av. J.-C.) ; DREW-BEAR 1978, 75, 8, l. 3-4 : Εὐμενέων δ'ὑπέδεκτο/κλυτὸν πέδον· (première partie du IIIe s. ap. J.-C., Phrygie, Eumenia).

[43] Voir aussi ἀντά/ξιος (*de valeur égale, compatible, equivalent de*), avec le génitif. Voir aussi IG X 2, 2, 167, l. 4-5 : ἀντάξι/ος ἀνήρ (Macédoine) ; IGUR III 1309, l. 2-4 : ἐνθάδε κεῖται/ἀνήρ πολλῶν ἀντά/ξιος ἄλλων.

[44] IG II² 5201,l. 1-2 : τὸ[ν π]ρὶν ἐόντα πύρ/γον (Attica) ; voir aussi *supra*, n. 32.

[45] Voir *Magnésia* 66, l. 37 : καὶ τὰ δέο[ν]τα [μετὰ] τῆς τῶν εὐνοίας νυν[ί] τε... (décret, IIIe-IIe s. av. J.-C.).

[46] Dacia 3-4 (1927-1932), p. 454-455 et fig. 40.

[47] La pièce a été inventoriée par A. Rădulescu le 9 juillet 1966.

[48] ISM III 208 et p. 526 : la transcription des lettres est généralement suspecte.

[49] ISM III 67 et p. 380-381 au sujet de certains noms indiqués dans l'inscription.

pièce, nous ne pouvons pas déterminer si les fragments appartiennent à une seule inscription, respectivement ISM III 208 = ISM III 67, étant donné que les plaques ont des épaisseurs légèrement différentes, 0,06 et 0,068 m et ne se raccordent pas ; les deux inscriptions ont, très probablement, une origine callatienne.

En ce qui concerne ISM III 208, nous observons, sur la base de la photo récupérée, qu'à la ligne 3 (2 sur la photographie), on ne lit pas ἔσωσε[ν], comme l'à proposé le premier éditeur[50], forme du verbe σώζω (*sauver, préserver, protéger*), à l'aoriste, troisième personne du singulier, mais ἐσώση, écrit η pour ε, forme non attestée épigraphiquement[51].

À la l. 4 (3 ici), après ΔΕΑΛ (et non pas ΔΕΑΝ), fait suite une lettre qui ne conserve que la haste verticale à la base, difficile à compléter (I, Y ou H) ; le mot continuait à la ligne suivante[52].

Enfin, à la l. 5 (ici 4), on peut identifier la fin d'un substantif ou adjectif au nominatif pluriel, faisant probablement référence aux dédicants. On pourrait, à titre d'hypothèse, songer par exemple [κάπ]ηλοι (*petits commerçants*), qui sont attestés dans l'empire en général de façon individuelle[53] et une seule fois dans leur ensemble[54]; de même, un adjectif avec cette terminaison[55] reste incertain.

Selon l'écriture, ISM III 208 est d'origine callatienne ; il s'agit peut-être d'une dédicace.

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations

Bull. ép.	Bulletin épigraphique, in Revue des études grecques, Paris.
CIG	*Corpus Inscriptionum Graecarum*, Berlin, 1828-1877.

[50] *Supra*, n. 46 ; pour cette forme voir néanmoins IGBulg III 1, 895, l. 1-2 : ...ὁς βροτοὺς [ἔ]σωσεν ἐν δίκαις τε καὶ ἀγορᾷ (Philippopolis) ; Roesch, *IThesp.* 424, l. 4 : ...ἧς γε νόος κόσμον ἔσωσεν ὅλον (Béotie-Thespes, fin du IVe s. ap. J.-C.), etc. ; voir aussi IGUR 1191, l. 5 : ...καὶ γεροκόμος με σοφὴ διέσω[σεν ἀδελφή].

[51] Pour η au lieu de ε, voir MIHAILOV 1943, p. 26-27, 3a ; la lecture de l'adverbe ἔσω (*intérieur*, *dedans*, *d'un côté*), reste hypothétique ; l'adverbe ἔσω apparaît rarement dans les inscriptions, voir, par exemple : IG VII 3099, l. 4-7 : καὶ τὸ περὶ τὴν/κρήνην ἔσω/κατασκευάσαμ[αι]/πᾶν... (Béotie) ; IG V 2, 412, l. 3 : ἡ γὰρ ἔσω νυκτὸς πυμάτας ὑπὲρ ἔρκεα πύργων... (Arcadie, IVe-IIIe s. av. J.-C., I. Eleusis 151, l. 45-46 : το[ὺς] δ[ὲ]/λο[ι]ποὺς κοιλαίν<ων> ἔσω πάχος ἡμίσεος [δ]ακτύλου...

[52] On n'y saurait lire des noms tel Δεάλκος, qui apparaît rarement dans les inscriptions, voir IG IX 1² 1 : 17, col. A, l. 82 : Λυσάνδρωι Δεάλκου (Étolie-Thermos, *ca.* 262-236 av. J.-C. ; à la même époque hellénistique, le nom apparaît sur les timbres thasiens (*Histria* VIII 1, 318-323, 577 (Tariverde) ; SEG 46, 885, 11, 12 (Noviodunum, Revărsarea).

[53] Voir en Thrace : IGBulg III 2, 917 (Philippopolis, 235-238 p. Chr.) ; IGBulg IV 2214 (territoire de Pautalia) et 2978 (Pautalia) ; IGBulg V 5386? (Marcianopolis) ; voir aussi BOUNEGRU 2002, p. 100-110 et *Suppl. ép.* 16, 18, 19 ; ajouter PHI *s.v.* κάπηλος.

[54] SEG 15, 330 : τῇ πόλι καπήλοις τε καὶ μαγείροις... (Béotie, *ca.* 42 ap. J.-C.).

[55] Par exemple, δῆλος, η, ον (*clair, apparent, évident, certain*) ; voir IG II² 3464, l. 6-7 : εἰκών με (ἥδε) σαφὴς δηλοῖ τύπου (Attique, IIIe s. av.J.-C.) ; Didymes 119, l. 1 : [...καθὼς τὰ ψηφίσματα δηλοῖ] (*ca.* 100 ap. J.-C., aqueduc) ; IG II² 8494 : δηλοῖ δ'οὔνομα πατρὸς ἐμὸν θ' ὅδη τύμβος ὁδῖται (début du IIIe av. J.-C.), etc.

Corinth 8, 1	B.D. Meritt (ed.), *Corinth VIII 1. The Greek inscriptions 1896-1927*, Cambridge (Mass.), 1931*.
Didyma	D.F. McCabe, *Didyma. Inscriptions. Text and List*, Princeton, 1985.
FD	*Fouilles de Delphes, III, Épigraphie*, 1-6, 1929-
Histria VIII.1	A. Avram, *Histria. Les résultats des fouilles. VIII. 1. Les timbres amphoriques. 1. Thasos*, Bucarest-Paris, 1996.
ID	F. Durbach, P. Roussel, M. Launey, A. Plassart, J. Coupry, *Inscriptions de Délos*, vol. I-VII, Paris, 1926-1972.
IDRE	C.C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions concernant l'histoire de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, Bucarest, 1996-2000.
I.Aeg.Thrace	L.D. Loukopoulou, M.G. Parissaki *et aliae* (ed.), *Epigraphes tes Thrakes tou Aigaiou metaxy ton potamon Nestou kai Hebrou (nomoi Xanthes, Rhodopes kai Hebrou)*, Athens, 2005.
I. Eleusis	K. Clinton, *Eleusis. The Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme*, vol. I-II, Athens, 2005-2008.
IG	*Inscriptiones Graecae*, Berlin, 1903-
IGBulg	G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I-V, Sofia, 1956-1997 (vol. I², Sofia, 1970).
IGL Novae	J. Kolendo, V. Božilova, A. Bresson, V. Velkov, *Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie Inférieure)*, Bordeaux, 1997.
IGUR	L. Moretti, *Inscriptiones Graecae Urbis Romae*, vol. I-IV, Roma, 1968-1990.
I.K. Anazarbos	M.H. Sayar, *Die Inschriften von Anazarbos und Umgebung, vol. I. Inschriften aus dem Stadtgebiet und der nächsten Ungebung der Stadt*, IK, 56, Bonn, 2000.
I.K. Byzantion	A. Łajtar, *Die Inschriften von Byzantion, vol. I. Die Inschriften*, IK 58, Bonn, 2000.
I.K. Kibyra	Th. Corsten, *Die Inschriften von Kibyra. I. Die Inschriften der Stadt und ihrer näheren Umgebung*, IK 60, Bonn, 2002.
I. Napoli	E. Miranda, *Iscrizioni greche d'Italia*, Napoli, vol. I-II, 1990-1995.
Lindos	Chr. Blinkenberg, *Lindos. Fouilles et recherches, 1902-1914. Vol. II. Inscriptions*, 1-2, Copenhague - Berlin, 1941.
ISM	*Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae* : I : D.M. Pippidi, *Histria și împrejurimile*, București, 1983 ; II : I. Stoian, *Tomis și teritoriul său*, București, 1987 ; III : A. Avram, *Callatis et son territoire*, Bucarest-Paris, 1999 ; V : Em. Doruțiu-Boilă, *Capidava-Troesmis-Noviodunum*, București, 1980 ; VI.2. : A. Avram, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Tomis et son territoire*, București-Paris, 2018.
LGPN IV-V A	P.M. Fraser, E. Matthews, R.W. Catling, *A Lexicon of Greek Personal Names. IV. Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea*, Oxford, 2005 ; vol. V A, *Coastal Asia Minor :*

* Une partie des publications ont été consultées en ligne, voir epigraphy.packhumorg./biblio.html.

	Pontos to Ionia (ed. T. Costen, assistant editor R.W.V. Catling, associate editor M. Rich), Oxford, 2010.
Magnesia	D.F.McCabe, *Magnesia Inscriptions. Texts and List*, Princeton, 1991.
MAMA IV	W.H. Buckler *et alii*, *Monuments and Documents from Estern Asia and Western Galatia*, Manchester, 1933.
PHI	*Searchable Greek Inscriptions. The Packard Humanities Institute* (epigraphy.packhum.org./biblio.html).
Philae	A. Bernand, E. Bernand, *Les inscriptions grecques de Philae*, vol. I-II, Paris, 1969.
Roesch, *Thesp.*I	P. Roesch, *Les inscriptions de Thespies*. Fasc. I-XIII, Lyon, 2007-2009.
SEG	*Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden, 1923.
Smyrna	D.F. McCabe, *Smyrna Inscriptions. Texts and List*, Princeton, 1988.
TAM V 1	P. Herrmann, *Tituli Asiae Minoris, V. Tituli Lydiae linguis Graeca at Latina conscripti*, vol. I-II, Vienne, 1981, 1989.

Auteurs

ALEXANDRESCU VIANU 2000 – M. Alexandrescu Vianu, *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest-Paris, 2000.

ALEXANDRESCU VIANU 2008-2009 – M. Alexandrescu Vianu, *Atelierele de sculptură în Moesia Inferior. 2. Relațiile cu Bithynia*, SCIVA 59-60 (2008-2009), p. 53-80.

AVRAM 2013a – A. Avram, *Quelques remarques sur la terminologie grecque de la tombe dans les inscriptions de Thrace et de Mésie inférieur*e, dans : Parissaki 2013, p. 271-287.

AVRAM 2013b – A. Avram, *Les Bithyniens en Thrace, en Mésie inférieure et dans le Pont Nord à l'époque impériale*, dans : Bru & Labarre 2013, vol. I, p. 111-132.

BĂRBULESCU, BUZOIANU & BĂJENARU 2014 – M. Bărbulescu, L. Buzoianu, C. Băjenaru, *Inscripții din Tomis și împrejurimi aflate în colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, Pontica 47 (2014), p. 417-437.

BOUNEGRU 2002 – O. Bounegru, *Comerț și navigatori la Pontul Stâng și Dunărea de Jos (sec. I-III p. Chr.)*, Iași, 2002.

BRU & LABARRE 2013 – H. Bru, G. Labarre (éds), *L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (IIe millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.), Colloque international de Besançon – 26-27 novembre 2010*, vol. I-II, Besançon, 2013.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2012 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric și arheologic – Historical Archaeological Commentary*, Constanța, 2012.

DREW-BEAR 1978 – T. Drew-Bear, *Nouvelles inscriptions de Phrygie*, Studia Amstelodamensia, 16, Zutphen, 1978.

MATEI-POPESCU 2011 – Fl. Matei-Popescu, *Note epigrafice* (III), SCIVA 62 (2011), 3-4, p. 265-273.

MIHAILOV 1943 – G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, Sofia, 1943.

PARISSAKI 2013 – M.-G. Parissaki (éd.), *Thrakika Zetemata. II. Aspects of the Roman Provine of Thrace*, Mélétèmata 69, Athena, 2013.

ZIEBARTH 1934 - E. Ziebarth, *Neue Verfluchungstafeln aus Attica, Boiotien und Euboia*, Berlin, 1934.

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

BRÈVE INTERVENTION SUR L'INSCRIPTION DE SĂCELE (DÉP. DE CONSTANȚA)

Livia BUZOIANU
Maria BĂRBULESCU

Cuvinte-cheie: *termeni greceşti, ameninţare sau solicitarea protecţiei?, precizări cronologice.*

Mots-clés : *mots grecs, ménace ou demande de protection ?, précisions chronologiques.*

Rezumat: *Nota de faţă propune o nouă restituire în rândurile 7-8 ale inscripţiei descoperite la Săcele: πολ[ε̣|μεῖ]σθαι în loc de πόλι[ν | τηρῆ]σθαι sau πολι|[τεύε]σθαι.*

Résumé : *La présente note propose une nouvelle restitution aux lignes 7-8 de l'inscription de Săcele : πολ[ε̣|μεῖ]σθαι (au lieu de πόλι[ν | τηρῆ]σθαι ou πολι|[τεύε]σθαι et ajoute quelques précisions chronologiques.*

L'inscription découverte à Săcele, département de Constanța, a été publiée par M. Bărbulescu et L. Buzoianu, *L'espace ouest-pontique sous l'empereur Tibère à la lumière d'un décret inédit découvert en Dobroudja,* in : V. Cojocaru, A. Coşkun, M. Dana (éds), *Interconectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, Cluj-Napoca 2014, p. 415-434 ; mentionée par A. Avram, Bull. ép. 2015, 509 ; reprise par Avram, *Notes épigraphiques V*, Pontica 48-49 (2015-2016), p. 433-434, nº 17. Relue et complétée par Christopher P. Jones, *An Inscription from Istros and Ovid's Last Poems*, ZPE 200 (2016), p. 122-132 ; sur la chronologie des événements, voir les commentaires de G. Kantor, *The Date and Circumstances of Quintus Iulius Vestalis*, ZPE 203 (2017), p. 85-91.

Nous nous rapportons plus loin à la version proposée par C. P. Jones . La réinterprétation vise le début du décret :

- (ἐπείδη vel ἐπεὶ Κοΐντος Ἰούλιος Οὐεστᾶλις) ;
- l. 7-8 : πολι/[τεύε]σθαι à la place de πόλι[ν / τηρῆ]σθαι (pr. éd.) ;
- l. 10-11 : ἐξο[ι/κ]ησίαν [ἠ]τοῦμεν *vac.* pour ἐξο[.]/[.]ΗΣΙΑΝ[..]ΤΟΥ μὲν (non complété par les premières éditrices) ;

- l. 13-14 : ἀσθενοῦ[σα]ν συνελέ|[ή]σας pour ἀσθενοῦντα συνελέ|[γή]σας[1] ;

- l. 14-15 : ἐ[λ]||[πίδ]ας [δι]δοὺς pour E[…] | […] ἀπ[ο]διδοὺς (pr. ed.)[2] ;

- l. 16 : [ὑπέ]στη remplit la forme inachevée […]ΣΤΗ ; dans la même ligne est introduite la forme pronominale [ἡμῶν] auprès de τὴν χώ[ραν] ;

- l. 17 : [π]ένπων δι᾽ ἑαυτοῦ ΠΑΡΕΣ[.].. pour [.]ΕΝΠΟΡΙΔΙΕΑ τοῦ παρεσ[τ]ή[σαντος] ;

- l. 18 : est retenue seule la lettre E d'un groupe des lettres moins lisibles.

Voici le texte intégral de l'inscription en marquant en caractères gras les restitutions opérées par C. P. Jones :

(ἐπείδη uel ἐπεὶ Κοΐντος Ἰούλιος Οὐεστᾶλις)
[30-35] ἀποσταλείς τε ὑ-
[πὸ τοῦ αὐτοκράτορος] θεοῦ υἱοῦ Τιβερίου Καίσαρος διὰ
[πρε]σ[βευτοῦ καὶ ἀ]ντ[ι]στ[ρα]τήγου Λευ[κί]ου Πομπωνίου
4 [Φλ]άκ(κ)ου εἰς τοὺς καθ᾽ ἡμᾶς τόπους ἐπὶ συμ(μ)ονῇ καὶ σω-
[τ]ηρίᾳ τῶν ἐν τοῖς εὐωνύμοις μέρεσι τοῦ Πόντου Ἑλ-
[λ]ηνίδων πόλεων, μάλιστα δὲ τῆς ἡμετέρας πόλ[ε-]
[ως] διὰ τὸ προκεῖσθαι ἔνγιστα τοῖς βαρβάροις καὶ **πολι-**
[τεύε]σθαι διὰ παντός, καὶ διὰ τὸ μέλλειν ἐνκαταλείπειν
τὴν πόλ[ι]ν, καθὼς καὶ πρεσβεύσ[α]ντες περὶ τούτων
εἰς Ῥώμ[η]ν πρὸς τὸν αὐτο[κ]ράτο[ρ]α δεόμενοι τὴν **ἐξο[ι-**
[κ]ησίαν [ᾗ]τοῦμεν, *vac* παραγενόμενος εἰς τὴν πόλιν ἡ-
12 μῶν Κοΐ[ν]τος Ἰού[λι]ος Οὐεστᾶλις, καὶ ἰδὼν ὀλιγανδροῦ-
σαν τὴν πόλιν κ[α]ὶ κατὰ πάντα **ἀσθενοῦ[σα]ν** συνελέ-
[ή]σας π[αρ]εκάλεσεν τοὺς πολείτας χρηστὰς **ἐ[λ-]**
[πίδ]ας [δι]δοὺς τὰς ἀπὸ τοῦ θεοῦ Σεβαστοῦ [5-6]
16 **[ὑπέ]στη** τοὺς ἐκπεπο[ρ]θηκότας τὴν χώ[ραν ἡμῶν βαρ-]
βάρους **[π]ένπων δι᾽ἑαυτοῦ ΠΑΡΕΣ**[.]..ca. 10]
[12]ἡμῶν πολει[6] ΕΓ[……]
[14].Ε…[……]

Pour les lignes 7-8 nous proposons plutôt la forme d'infinitif moyen πολ[ε̣|]μεῖσθαι[3].

La formule πολε[μεῖ]σθαι διὰ παντός traduit mieux l'état de guerre permanent existant entre les barbares hostiles et les habitants de la ville (et du territoire)[4].

Nous continuons à considérer comme ouverte la sollicitation de relocation venant de la part d'une cité qui négociait depuis des siècles sa protection et qui venait de consacrer un temple à Auguste dès son vivant (ISM I 146).

---

[1] AVRAM, Bul. ép. 2015, p. 559, nº 509 propose aussi ἀσθενοῦσαν ; pour συνελέ[γη]σας il propose συνελέ[ν]ξας.

[2] Pour ἐλπίδας dans le formule χρηστὰς ἐ[λπίδας], voir AVRAM 2015-2016, p. 433-434, nº 17.

[3] Voir l'utilisation du verbe en formule πόλεμον πολεμεῖσθαι (figure etymologique) dans IG II² 207 et IG II³, 1 295 (Attique ; 349-348 av. J.-C.).

[4] Voir la récurrence des termes πόλεμοι ou πολεμία (χώρα) dans les inscriptions d'Histria : ISM I 15, l. 17-18 : [διὰ τῆς] | πολεμίας ; l. 48-49 : τῆς χώρα[ς] | [οὔ]σης ἐμ πολέμωι (200 av. J.-C.) ; ISM I 39 ; l. 4 : [π]όλεμ[ος] ; ISM I 59 ; l. 7 : δι[ά τε τοὺς πολέμους] καὶ ἀφορίας (IIe s. av. J.-C.) ; ISM I 8, l. 7-8 : διὰ | τῆς πολεμίας (IIIe s. av. J.-C.) ; AVRAM 2007 (*Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, Dacia NS 51), p. 117-118, nº XXVIII, l. 11-12 : διὰ] | τε τοὺς πολέμους καὶ τὰς ἀφορίας (env. 90 av. J.-C.).

Ensuite (διὰ τὸ μέλλειν ἐνκαταλείπειν / τὴν πόλιν - l. 8-9) renvoie à une intention exagérée vouée à attirer l'attention des autorités romaines.

Analysée dans le contexte des sources épigraphiques et littéraires concernant la période de début du Principat dans la région ouest-pontique, l'inscription nous offre l'opportunité de quelques précisions chronologiques. Nous les énumérons ici ponctuellement[5] :

- nous nous en tenons à la datation proposée dans la première édition : 18-19 ap. J.-C. ou plutôt 19 après J.-C.[6] ;
- l'inscription de Săcele succède aux informations d'Ovide ;
- chez Ovide, Vestalis et Flaccus sont mentionnés dans des épîtres différentes et se rapportent à des événements différents ;
- Iulius Vestalis a exercé son activité en partie pendant Auguste (épisode Aegyssus) et en partie pendant Tibère ; à la date à laquelle Ovide écrit *Ex Ponto* 4.7, la fonction de *praefectus* (non spécifiée, mais déduite du texte) avait récemment été obtenue (*nuper*), probablement en l'an 15 ap. J.-C. ;
- nous ne mettons pas en rapport la mission d'Iulius Vestalis mentionnée dans l'inscription (probablement, *praefectus* aussi, pour la deuxième fois) avec sa première désignation à ce poste, à laquelle Ovide fait référence ;
- la fonction de Pomponius Flaccus est clairement exprimée dans l'inscription. Plusieurs éléments permettent d'apprécier qu'en l'an 15 Flaccus était *legatus* impérial ; par rapport à Vestalis (et basé sur le texte d'Ovide), l'autorité de Flaccus en l'an 15 ap. J.-C. était plus importante ;
- le premier mandat de Pomponius Flaccus de *legatus pro praetore*, celui de l'an 15 ap. J.-C, était épuisé à la date à laquelle Ovide écrivait à Graecinus (fin de l'année 15 ou début de l'année 16 ap. J.-C) ;
- dans l'inscription de Săcele, Iulius Vestalis et Pomponius Flaccus détiennent leurs fonctions pour la deuxième fois ;
- la mention de Tacite, *Annales* 2.66 est un argument fort pour la nomination et l'ancienneté au service de l'empire de L. Pomponius Flaccus.

Cependant, nous ne considérons pas comme épuisées ici les propositions de restitution ou les commentaires historiques que l'inscription de Săcele peut générer. Nous soulignons seulement que la véracité des informations ovidiennes est confirmée par ce document épigraphique.

[5] Une étude plus détaillée sur ce sujet est en cours d'impression (AW&E).

[6] C. P. Jones, ZPE 200 (2016), p. 130: « not earlier than 19 ».

HISTORICA

GOODWILL, BENEVOLENCE AND HARMONY AROUND THE BLACK SEA*

Ligia RUSCU**

Cuvinte-cheie: *bunăvoinţă, armonie, poleis, Marea Neagră, cultură politică.*
Keywords: *goodwill, harmony, poleis, Black Sea, political culture.*

Rezumat: *Articolul discută conceptele de bunăvoinţă şi armonie în oraşele greceşti de la Marea Neagră, aşa cum sunt atestate de izvoarele epigrafice şi literare pentru epoca elenistică şi cea romană. Aceste noţiuni apar, cu diferite acoperiri şi sensuri diferite, în contextele funcţionării instituţiilor poliade, ale euergetismului, ale vieţii religioase şi ale celei private. Articolul urmăreşte să scoată în evidenţă utilizările acestor concepte şi perspectivele pe care le oferă pentru cultura politică a epocii lor.*

Abstract: *The paper focuses on the concepts of goodwill, benevolence and harmony in the Greek cities around the Black Sea, as evidenced by epigraphical and (where available) literary sources of the Hellenistic and Roman periods. These notions occur, with different ranges and different significances, in the various contexts of the functioning of polis institutions, of euergetism, of religious life and of private concerns. The paper attempts to highlight the overlapping uses of these concepts and the insights they offer for the political culture of their time.*

Greek inscriptions destined for public viewing are on the whole dominated by serenity, kindliness and positive formulations[1]. Even when relating distinctly unpleasant facts, bloody wars, piratical incursions, famine and disease, the inscriptions, focused as they are on the good deeds of the benefactor, the general or the king, offer but a skewed picture of the events and can be viewed as 'deliberate under-reporting'[2]. Against this background, I have attempted to

* This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-ID-PCE-2011-3-0054, and by a scholarship at the UMR 8546 'Archéologie et philologie d'Orient et d'Occident' (CNRS-ENS-EPHE), funded by the Fondation Maison des Sciences de l'Homme.

** Ligia RUSCU: Universitatea Babeş-Bolyai Cluj-Napoca, Catedra de istorie antică şi arheologie; e-mail: ligiaruscu@yahoo.com.

[1] HAENSCH 2014.

[2] WOOLF 2015, p. 736.

examine, in the inscriptions of the cities around the Black Sea, two of the most benign and propitious terms, *eunoia* and *homonoia*.

1. *Eunoia*

Eunoia, goodwill or benevolence, is a highly elastic and volatile term. It originated in personal morality and interpersonal relations[3] and ended up by becoming a highly charged political term, with various connotations, depending on context, ranging from benefaction to devotion to submission and even to extortion. The latter is illustrated by Demosthenes' reference to the fundraising policies of Athenian generals during Philip of Macedon's campaigns in Thrace and the Chersonese[4].

By being taken over into the political sphere, the use of *eunoia* established a close relationship between ethics and politics, equating social privileges and personal virtues[5]. This has obvious political implications. On the one hand, the virtuous politician, according to Plutarch (*Praec*. 820b-e), should shrink from honours, except for those which represent an expression of gratitude and goodwill, and not just repayment for favours received. On the other, once a person is liked and trusted, their actions tend to be much easier accepted and valued as merits; Isocrates ascribes to *eunoia* an overwhelming strength that can even surpass truth[6]. This works on two levels, between those which are roughly equals in standing and power, as for instance two poleis, and between those who are not, as in the relation of cities to kings and rulers.

The term *eunoia* became a part of the language of public praise in democratic Athens in literary texts before it found entrance into epigraphic ones. While there was in itself nothing intrinsically civic or even democratic about this term, by the 4th century it had been firmly established as a cardinal virtue and had embarked upon a long career in decrees all over the Greek world[7]. Much hinges on the recipient of the praise: While for a foreigner benevolence towards a city is voluntary, for her own citizens duty is implied, so the meaning of *eunoia* shifted close to 'loyalty' or 'patriotism', underlining the increasing importance of civic reliability[8]. The terms of praise in Athenian decrees tended to multiply in the course of the 4th century BC, from one to two, three or even more[9], but among them *eunoia*, in this meaning of continued community service, active loyalty, tended to become one of the most highly valued civic virtues in the troubled political life of Athens[10].

---

[3] See for instance Arist. *EN* 8.2.1155b27-1156a3, 9.5; cf. WHITING 2006, 281-284.

[4] Dem. *Chers*. 25: λαμβάνουσι δ' οἱ μὲν ἔχοντες μίαν ἢ δύο ναῦς ἐλάττονα, οἱ δὲ μείζω δύναμιν πλείονα. καὶ διδόασιν οἱ διδόντες οὔτε τὰ μικρὰ οὔτε τὰ πολλὰ ἀντ' οὐδενός (οὐ γὰρ οὕτω μαίνονται, ἀλλ' ὠνούμενοι μὴ ἀδικεῖσθαι τοὺς παρ' αὐτῶν ἐκπλέοντας ἐμπόρους, μὴ συλᾶσθαι, παραπέμπεσθαι τὰ πλοῖα τὰ αὑτῶν, τὰ τοιαῦτα: φασὶ δ' εὐνοίας διδόναι, καὶ τοῦτο τοὔνομ' ἔχει τὰ λήμματα ταῦτα.

[5] WEST 2007.

[6] *Antid*. 280. Cf. ROMILLY 1958; ALEXIOU 2008, p. 365-366.

[7] WHITEHEAD 1993, p. 52-54.

[8] WHITEHEAD 1993, p. 53; COOK 2009, p. 37-40.

[9] VELIGIANNI-TERZI 1997, p. 177.

[10] COOK 2009.

On the other hand, the goodwill of a community or polis towards its benefactors became a stepping-stone on the way that led to the euergetical discourse. Already in Athenian decrees of the 5th and 4th centuries BC, the use of the concepts *eunous* and *eunoia* in the realm of external relations equates them to *euergesia*[11]. Diodorus claims that Alexander 'ordered the return of the exiles not only in order to gain fame (*doxa*), but also because he wished to have in each polis many people who would entertain good will (*eunoia*) toward him and so allow him to check revolutions and *staseis* among the Greeks'[12]. From here on, throughout the Hellenistic period and on under Roman rule, in the relations between rulers and cities the term became part of the process of rewriting power into benefaction, so that power could take on the trappings of good deeds[13]. No matter how conventional and stereotypical the euergetical language sounds like, the terms employed are not devoid of specific meaning, visible especially in the case of a flexible term like *eunoia*[14].

In the inscriptions of Black Sea cities, the occurrences of *eunoia* fall roughly into two groups: *eunoia* concerning their own citizens or foreigners; and *eunoia* connected to kings and rulers.

Eunoia in connection with private persons

The most numerous occurrences are offered by the grants of *proxenia*[15], particularly frequent in the Hellenistic period (45 in total). They come from Byzantion[16], Dionysopolis[17], Odessos[18], Mesambria[19], Callatis[20], Tomis[21], Istros[22], Olbia[23] and Chersonesus[24].

The inscriptions cover the period from the early 3rd century BC to the 3rd century AD; however, the bulk of the evidence belongs to the Hellenistic period, since *proxenia* decrees disappeared with the onset of Roman rule. Notable exceptions to this are the cities north of the Black Sea, Olbia and Chersonesus, which remained until late outside formal Roman rule and where some features of

---

[11] VELIGIANNI-TERZI 1997, p. 260-262.

[12] 18, 8, 2: Ἀλέξανδρος γὰρ βραχεῖ χρόνῳ πρότερον τῆς τελευτῆς ἔκρινε κατάγειν ἅπαντας τοὺς ἐν ταῖς Ἑλληνίσι πόλεσι φυγάδας, ἅμα μὲν δόξης ἕνεκεν, ἅμα δὲ βουλόμενος ἔχειν ἐν ἑκάστῃ πόλει πολλοὺς ἰδίους ταῖς εὐνοίαις πρὸς τοὺς νεωτερισμοὺς καὶ τὰς ἀποστάσεις τῶν Ἑλλήνων; CARNEY & OGDEN 2010, p. 136.

[13] MA 2000, p. 199.

[14] MA 2000, p. 192-194.

[15] For *proxenia* around the Black Sea see now COJOCARU 2016.

[16] I.Byzantion 2 (mid-2nd c. BC); I.Byzantion 3 = *IOSPE* I² 79 (mid-1st c. AD).

[17] IGBulg I² 13*ter* (3rd- 2nd c. BC); SEG 60, 761 (late 2nd- early 1st c. BC).

[18] IGBulg I² 38, 41, 43, 43*bis* (late 3rd- late 1st c. BC).

[19] IGBulg I² 308*bis*, 308*novies*, 312, 315, 316 (3rd- late 1st c. BC).

[20] ISM III 3, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 15, 29 (early 3rd- late 1st c. BC).

[21] ISM II 5 (early 1st c. BC).

[22] ISM I 32, 47, 48 (2nd- 1st c. BC).

[23] IO 24 (= SEG 31, 710), 26, 28, 38, 39 (3rd- 2nd c. BC); IOSPE I² 27, 30 (mid- 3rd c. BC); SEG 28, 656 (including IOSPE I² 48, late 1st c. BC – early 1st c. AD); SEG 34, 766 (IOSPE I² 263 — IO 47+179+53, ca. AD 200). The inscription of Dragomirna ISM I 65 (first half 3rd c. BC) in all likelihood also belongs here: cf. COJOCARU 2010.

[24] IOSPE I² 345 (cf. SEG 42, 692; mid-3rd c. BC), 351, 364, 365 (SEG 5, .737), SEG 28, 632 (including IOSPE I² 701), SEG 56, 875 (2nd c. AD).

polis life, elsewhere regarded as archaic, such as the granting of *proxenia* decrees, continued well into the Principate, sometimes into the 3rd century AD.

In these documents, *eunoia* is invariably referred to as the good will of the *proxenos* towards the city honouring him. In just one case is the *eunoia* of the honouring city towards the honorand invoked, but this is in the final provisions of the text concerning the publication of the decree in the *proxenos*' home city of Olbia[25]. This matches the situation in the Athenian decrees of the Classical period, where there is also just one single decree mentioning the *eunoia* of the Athenian demos towards someone.[26] The goodwill in this relationship is thus the goodwill of the *proxenos* towards the city honouring him, presented as the main incentive for his actions, and not a result of his actions. The same is the case in two decrees, both mentioning the collective *eunoia* of the Istrians: the decree of Apollonia honouring Hegesagoras son of Monimos in the first half of the 2nd c. BC[27], and a Milesian decree for Istros, perhaps as early as the end of the 4th c. BC.[28]

Remarkable in this context is a series of inscriptions from Chersonesus[29] honouring people from Heraclea Pontica, where the goodwill between Chersonesus and Heraclea is described in terms borrowed from family relations: either the Heracleans' *eunoia* towards Chersonesus is like the benevolence of good parents towards beloved sons[30], or else the relation between the two is described as 'friendly and brother-like'[31]; elsewhere, the Heracleans are called εὐσεβέστατοι πατέρες[32]. This is justified by Chersonesus being a daughter-city of Heraclea, but never previously had the relations between the cities been thus described. Both inscriptions belong to the first half of the 2nd century AD, a time when Roman rule or influence had moulded the relations between the cities in a shape convenient to its interests; here, Heraclean benevolence took the shape of intercession with Roman authorities on behalf of Chersonesus. Thus, the use of *eunoia* in these texts, although formally *proxenia* decrees, belongs altogether in the following category.

Almost as numerous as the *proxenia* decrees are the mentions of *eunoia* in inscriptions erected by cities (also tribes or associations within cities) for their own citizens and benefactors (41). Here too, it is invariably the *eunoia* of the honoured person towards those who granted him the honours that the inscriptions mention. However, since *eunoia* in these cases has primarily the

---

[25] I.Byzantion 3 = IOSPE I² 79, *proxenia* for Orontes of Olbia, mid-1st c. AD, l. 35-37: ἵνα καὶ ἁ πατρὶς αὐτοῦ τᾶς Βυζαντίων εὐνοίας πρὸς τὸν ἄνδρα καὶ τειμᾶς αἴσθηται. See for him COJOCARU 2009; AVRAM 2012b, p. 186.

[26] IG II² 264 (dated before 336-335 BC): VELIGIANNI-TERZI 1997, p. 80, A127.

[27] IGBulg I² 388bis = *ISM* I 64, l. 7-8: Ἰστριανοὶ συνγενεῖς καὶ φίλοι καὶ εὔνοοι ὑπάρχοντες τοῦ δήμου.

[28] ISM I 62, l. 5-7: ἔν τε] τοῖς πρότερο[ν χρόνοις] διετέλουν εὖ[νου]ς ὑ[πάρχοντες κοινῆι] τε τῶι δήμ[ωι τῶν Μιλησίων καὶ ἰδίαι ---.

[29] Three decrees granting *proxenia* and *politeia* to citizens of Heraclea: IOSPE I² 357, 359 (SEG 48, 999a; 52, 737 (1)) and SUROV 1960; collective praise of the Heracleans: IOSPE I² 362. Cf. DANA 2012, p. 253.

[30] IOSPE I² 357 (late 1st- early 2nd century AD), l. 7: οἵα πατέρων ἀγαθῶν πρὸς υἱοὺς φιλοστόργους [εἶχ]εν <ε>ὔνοιαν.

[31] IOSPE I² 359; v. SEG 48, 999a; 52, 737 (1) (129-130 AD), l. 7: φιλ]ικᾶι κα<ὶ ἰ>σαδέλφωι εὐνοίαι.

[32] IOSPE I² 362 (reign of Antoninus Pius).

meaning of loyalty (towards one's own city), it is worth noting that, while in most of the Black Sea cities that have yielded such documents in relevant numbers[33], the mentions of *eunoia* in decrees for strangers and in decrees for citizens are roughly comparable in numbers (Odessos: four *proxeniai*, no honorary inscriptions; Mesambria: five *proxeniai*, one honorary inscription[34]; Callatis: ten *proxeniai*, four honorary inscriptions[35]; Olbia: ten *proxeniai*, 14 honorary inscriptions[36]; Chersonesus: nine *proxeniai*, three honorary inscriptions)[37], there is a marked imbalance in the case of the city of Istros. There are fifteen mentions of *eunoia* in decrees for Istrians and just three in decrees for foreigners. Most of these texts[38] (barring two)[39] are dated to the Hellenistic period, and as there is no lack of *proxenia* decrees from Istros, this imbalance points to a distinct need of this city, greater than in the case of the others, to have her citizens value the virtues of loyalty and community service.

Eunoia in connection with rulers

Outside the inscriptions concerning individuals, the second category of texts mentioning *eunoia* includes inscriptions (mostly honorary) concerning kings, rulers and Rome. The rulers involved include Burebista king of the Getae[40], several Bosporan rulers of the Roman period (Dynamis, Polemon I, Aspurgos, Sauromates II) and, most often, Mithradates Eupator. The texts related to the Bosporan kings come from their own subject cities and from Chersonesus and all of them name the *eunoia* of the persons honoured towards the king or queen of the Bosporus[41], which in these cases signifies a statement of faith and allegiance. The same is the case of three inscriptions mentioning the goodwill of the cities Istros[42] and Odessos[43] and of a magistrate of Phanagoreia[44] towards the ruling emperor or emperors of Rome.

---

[33] Just isolated occurrences in: I.Sinope 103 (1st- 2nd c. AD); I.Heraclea 2 (AD 130 or shortly after); CIRB 49 Pantikapaion (2nd c. AD); *SEG* 49, 1051 (ca. 300-275 BC).

[34] IGBulg V 5095 (late 4th- early 3rd c. BC).

[35] ISM III 108 (late 2nd- early 1st c. BC); *ISM* III 28 (second half 1st c. BC); ISM III 41 (late 1st c. BC); ISM III 44 (AD 12-15).

[36] IOSPE I² 32 (cf. SEG 29, 717), 38, 39, 40, 45b, 46, 51, 57, 64, 187; IO 28/29+123+IOSPE I², 240 = SEG 39, 702; SEG 34, 758; IO 25, 42 (3rd c. BC – early 3rd c. AD).

[37] IOSPE I² 371, 381, 425 (2nd- 3rd c. AD).

[38] ISM I 1, 3, 4+16, 8, 11, 12, 19, 21, 33, 55, 58, 59, 61; SEG 52, 724 (3rd c. BC – early 1st c. AD).

[39] ISM I 178-179, 193 (2nd c. AD)

[40] IGBulg I² 13 (honorary decree for Akornion) l. 27-28: τὴν εὔνοιαν τοῦ β̣[α][σιλέ]ως πρὸς τὴν τῆς πόλεως σωτηρ̣[ί]αν; l. 36-37: τοὺς ὑπὲρ τοῦ βα[σι]λέως χρηματισμοὺς διέθετο τὴν εὔνο[ι]αν τὴν Ῥωμαίων πα[ρ]αγόμενος τῷ βασιλεῖ.

[41] Chersonesus: IOSPE I² 354+SEG 42, 698 (heavily completed honorary inscription for an ambassador of queen Dynamis, 17/16 BC) l. 9: εὔνου]ν ἑ[αυτὸν παρέσχετο κτλ. SEG 42, 697 (incl. IOSPE I², 704) Chersonesus (letter of Polemon I, 14-9 BC?) l. 4-8: [οἱ ἀπὸ τοῦ Βοσ]πόρου συνι[όντες εἰς τὴν ὑμετέραν πόλιν πρέσβεις (?) ἐπαγγέλλονται τὴν πρὸς ἡμὰς εὔνοιαν *(vel sim.)* — —. SEG 46, 940 Gorgippia (letter of Aspurgos for Pantaleon and Theangelos, AD 16) l. 5-6: ἔδο[ξ]ᾳ̣ν ἐν πολ[λοῖς] μὲν πράγμασιν εὐνοηκέναι μοι. SEG 55, 862 Pantikapaion (funerary inscription for a general of king Sauromates II, late 2nd c. AD) l. 43-44: τὴν δὲ παρὰ [βασι]λέως εὔνοιαν καταλογιζόμενος.

[42] ISM I 68 (*horothesia*) l. 55: τὴν εἰς τὸν Σεβασ]τὸν ἡμῶν ἐπιδειξάμενοι εὔνοιαν.

[43] IGBulg I² 70 Odessos (reign of Antoninus Pius) (badly damaged): l. 7: τὴν εὔνοιαν̣.

The inscriptions of the time of Mithradates Eupator are all honorary decrees for representatives of the king of Pontus issued by cities which were, in one way or the other, part of Mithradates' Black Sea realm. They are: a decree of Phanagoreia granting privileges for the mercenaries of Mithradates stationed in the city[45]; a decree of Istros honouring Diogenes son of Diogenes, στρα]τηγὸν <καὶ ἐπὶ> [τῆ]ς πόλ̣[ε]ως of Mithradates[46]; a decree of Olbia for a ship's captain from Amisos bearing royal assistance for the garrison of Armenians in the city[47]; a *proxenia* decree of Chersonesus for a *strategos* of the king[48]; finally the famous decree of Chersonesus for Diophantos of Sinope[49]. In all of these cases, the honours are couched in the usual formula of honorary decrees for foreigners and the *eunoia* is always the goodwill of the honorand, freely granted to the respective city, although it is, given the political circumstances, obvious that the cities regarded these people as protectors and treated them as such. The same goes for the decree of Chersonesus granting προξ[ε]νίας πολειτείαν to the Roman procurator T. Aurelius Calpurnianus Apollonides (AD 174), which also uses the term *eunoia* in the usual way, as the goodwill of the honorand towards the city[50].

Most clearly establishing relations of protection and power is the use of the term in the decree of Dionysopolis for her citizen Akornion son of Dionysius, who was employed by Burebista king of the Getae as his ambassador to Pompey the Great[51]. The term *eunoia* is used twice: once to indicate the king's goodwill towards the salvation of the city, then again to show the goodwill of the Romans towards the king.

2. *Homonoia*

This term has a much more specific meaning and range than *eunoia*. *Homonoia* has long been a governing ideal of the Greek city, as much as, or perhaps more than, *eirene*, peace, and was, as so many ideals, hard to obtain in practice. *Homonoia* describes a community free from rebellion (*stasis*) and strife (*eris*), in harmony with itself.[52] But precisely because the normal, peaceful internal divisions in the political life of a Greek city so often tended to tip over into outright civil war, *homonoia* was conceived not just as the absence of dissent or

[44] CIRB 1000, AD 179, l. 6-8: διὰ τὴν ὑπερβ[άλ]λουσαν εὔνοιαν πρὸς τοὺς κυρίους βασιλεῖς.

[45] SEG 41, 625, l. 5-6: ἐν τοῖς λοιποῖς πᾶσι φιλικῶς καὶ εὐνόως ἐσχηκέναι πρὸς τὴν ἑαυτῶν πόλιν.

[46] ISM I 45 + SEG 47, 1125, l. 43-44: [ἀρετῆς ἕνεκεν καὶ] εὐνοί[ας τῆς εἰς τ]ὸν δῆμον.

[47] IOSPE I² 35, l. 15: καὶ ἔσῳσε τοὺς πλέοντας εὔνο]υς ὑπάρχων.

[48] IOSPE I² 349 + SEG 52, 735; NEPKh II 110, l. 6: ἀποσταλε]ὶς ὑπὸ βα[σιλέος Μιθραδάτα Εὐ]πάτορος εἰς [τὰν πόλιν ἁμῶν ἐν πᾶσιν] εὔνουν ἑ[αυτὸν πα[ρέχεται; cf. AVRAM 2002; cf. SEG 52, 735; cf. also SAPRYKIN 1997, p. 269-270; BIFFI 2010, p. 59-60; MÜLLER 2010, p. 95.

[49] IOSPE I² 352, l. 45-46: Χερσονασίταις εὔνουν ἑαυτὸν καὶ φιλότιμον παρέχεται, l. 50-51: ὁ δᾶμος στεφανοῖ Διόφαντον Ἀσκλαπιοδώρου Σινωπέα ἀρετᾶς ἕνεκα καὶ εὐνο[ί]ας τᾶς εἰς αὐτόν.

[50] SEG 45, 985 = AE 1996, 1359, l. 21-2: αἰώνι̣[α] καρύγματα ἐσσούμενα τᾶ[ς φ]ανερ[ᾶ]ς ἐς ἁμὲ εὐνοίας; cf. HAENSCH 2005.

[51] IGBulg I² 13, l. 27-8: τὴν εὔνοιαν τοῦ β[α][σιλέ]ως πρὸς τὴν τῆς πόλεως σωτηρ̣[ί]αν; l. 36-7: τοὺς ὑπὲρ τοῦ βα[σι]λέως χρηματισμοὺς διέθετο τὴν εὔνο[ι]αν τὴν Ῥωμαίων πα[ρ]αγόμενος τῷ βασιλεῖ.

[52] BIANCO 2013.

downright violence, but as perfect agreement, total unanimity, among decision-makers as well as throughout the citizenry[53], and the aim of the statesman, according to Plutarch, was to produce such harmony within the body politic[54].

How endemic internal strife[55] was in the Greek world is clearly illustrated by the numbers[56]. The *Inventory of Archaic and Classical Poleis* counts 279 outbreaks of *stasis* in 122 poleis[57]. Nor did later times bring more internal peace. The Hellenistic period, with its new balance of forces, its change in the status of cities, brought rather more than less internal dissent with it, and, although Roman rule scotched armed conflicts between cities, the incidence of tensions between them remained as high as ever, taking on the more benign form of rivalry for titles, rank and prestige and for the more palpable advantages these brought with them[58]. Also, the correspondence between Pliny and Emperor Trajan alludes repeatedly to the possibility of riots and sedition in the cities of Pontus et Bithynia, nor is evidence for factionalism and strife elsewhere lacking[59]. Consequently, the issue of *homonoia*, within cities and among cities, remained a constant preoccupation and became a watchword of the second sophistic[60]: to name just two examples, Plutarch's ideal statesman, virtuous and well-educated, was supposed to put his accomplishments to the service of the common good, of which one of the highest aims is *homonoia*, and Dio Chrysostomos devoted the better part of three of his speeches (*or*. 38-41) to *homonoia* and its benefits[61].

In the Black Sea area however, *staseis* are barely mentioned. There appears to be a great difference between cities like Heraclea Pontica and Byzantion on the one hand, the only ones of whose internal evolution we are at all well informed, and the rest of the Black Sea cities on the other, of which we know very little in this respect. At Heraclea, the survival of the local history of Memnon and the interest incited by the access to power and the tyranny of Klearchos have yielded information that shows the city changing, over a span of 300 years, from aristocracy to democracy to oligarchy (very restrictive in the beginning, then enlarged), to democracy, to oligarchy again, to tyranny and then back to democracy[62]. At Byzantion, changes from oligarchy to (moderate) democracy, then to an oligarchy sponsored by Sparta, then back to democracy are closely connected to the ups and downs of the general Greek history of the 5th and

---

[53] HANSEN 2004, p. 128; CARTLEDGE 2005, p. 19; CARTLEDGE 2009, p. 24.

[54] Plut. *Mor.* 824 bc; cf. CARTLEDGE 2009, p. 129.

[55] For various explanations of *stasis* in the Greek world see FUNKE 1980; STE CROIX 1981, p. 278-326; LINTOTT 1982; GEHRKE 1985, p. 309-353; FISHER 2000, p. 84-90; HANSEN 2004; AUSTIN 2008, p. 528-535. See also WEES 2007.

[56] GEHRKE 1985, p. 255-257; CARTLEDGE 2009, p. 22.

[57] HANSEN 2004, p. 142 and Index 19. GEHRKE's inventory (1985, 11-199) comprises 283 instances of stasis in seventy-eight different poleis, and BERGER 1992 adds seventy-two further examples in sixteen poleis of *Graecia Magna*.

[58] See for this HELLER 2006.

[59] BEKKER-NIELSEN 2008, p. 165-175.

[60] WEISS 2004.

[61] SHEPPARD 1984-1986, p. 241-251.

[62] BURSTEIN 1976; LINTOTT 1982, p. 267-268; GEHRKE 1985, p. 70-72; SAPRYKIN 1997, p. 21-56; BITTNER 1998, p. 19-55; GALLOTTA 2012.

4th century BC[63]. But apart from these two cities, there is hardly any information concerning the inner evolution of the Black Sea poleis; there is also no information on measures meant to prevent internal tensions, such as disarming the citizens, laws on regulating access to political power or legislation concerned with limiting economic exploitation or oppression of the poor[64]. One of the reasons for this dearth of information on the other Black sea cities is the scarcity of literary sources in general on this area: the works of local writers have rarely survived to any useful extent and authors from outside the Black Sea area had but scant interest in this peripheric region of the Greek world.

There is a handful of scattered incidents and notices relating to events in various Black Sea cities over a considerable period of time. It is likely that the arrival and integration of new waves of settlers (*epoikoi*)[65] in the Black Sea cities created tensions, but explicit knowledge of such there is only for Apollonia[66], Byzantion[67] and Mesambria[68]. No doubt to be placed somewhere in the Archaic period are the brief references of Aristotle to the constitutional changes at Apollonia, Istros and Heraclea: at Apollonia, the oligarchs were ousted following a case of peculation[69], at Istros, the oligarchy was replaced with a democratic regime, while at Heraclea the government passed from a smaller number to six hundred[70]. At Sinope, around 436 BC, the tyrant Timesileos was ousted by Athenian intervention and a Democratic regime instituted[71]. Among the provisions of the civic oath of Chersonesus, some refer to the pledged support for the citizens' consensus[72], others to the defence of the city from external dangers, to the preservation of the extant democratic regime[73] and to the abstention from illegal regulation of conflicts. These have been seen as indications that an inner crisis, perhaps even involving the secession of parts of the territory of Chersonesus, was overcome and sealed by this oath[74].

There are then a few vague references to *tarachai*, a term which occurs in Hellenistic texts with the meaning of political confusion, tumult, even civil war[75]. Two of them come from Istros: one is a very fragmentary honorary decree of the

[63] GEHRKE 1985, p. 34-37.

[64] WEES 2007, p. 35-39.

[65] AVRAM 2012a.

[66] Arist. *Pol*. 5.1303a: καὶ Ἀπολλωνιᾶται οἱ ἐν τῷ Εὐξείνῳ πόντῳ ἐποίκους ἐπαγαγόμενοι ἐστασίασαν.

[67] Arist. *Pol*. 5.1303a: καὶ Βυζαντίοις οἱ ἔποικοι ἐπιβουλεύοντες φωραθέντες ἐξέπεσον διὰ μάχης.

[68] Her. 4.93, 6.33; Ps.- Skymnos 741-742; cf. HIND 1998; ROBU 2014, p. 311-317.

[69] Arist. *Pol*. 5.1306a: ὁτὲ μὲν οὖν ἐπιχειροῦσί τι κινεῖν, ὁτὲ δὲ κλέπτουσι τὰ κοινά, ὅθεν πρὸς αὐτοὺς στασιάζουσιν ἢ οὗτοι ἢ οἱ πρὸς τούτους μαχόμενοι κλέπτοντας, ὅπερ ἐν Ἀπολλωνίᾳ συνέβη τῇ ἐν τῷ Πόντῳ.

[70] Arist. *Pol*. 5.1305b: ἐν Ἴστρῳ δ' εἰς δῆμον ἀπετελεύτησεν, ἐν Ἡρακλείᾳ δ' ἐξελαττόνων εἰς ἑξακοσίους ἦλθεν.

[71] Plut. *Per*. 20.1; GEHRKE 1985, p. 150; SURIKOV 2001.

[72] IOSPE I² 401 (late 4th – early 3rd century BC), l. 5-7: ὁμονοησῶ ὑπὲρ σωτηρίας καὶ ἐλευθερίας πόλεος καὶ πολιτᾶν.

[73] IOSPE I² 401, l. 13-4: οὐδὲ καταλυσῶ τὰν δαμοκρατίαν.

[74] STOLBA 2005; GALLO 2012. For a different opinion see MAKAROV 2014.

[75] See for this D. M. Pippidi, *ad* ISM I 18; BRUN 2009, p. 246 and n. 24.

3rd-2nd century BC[76] the other the ample decree honouring Agathokles son of Antiphilos[77] (ca. 200 BC), the man who repeatedly helped to avert danger from the city, either by leading troops into battle against the Thracians of Zoltes and various other enemies, or else, more often, by diplomatic means and by buying the assailants off. The same word was used in a fragmentary honorary decree for the benefactor Satyros of the Roman period of Chersonesus[78]. Finally, much later under Roman rule, the only indications of civic tensions are episodic instances such as were brought to the attention of Roman authorities, or involved them: at Istros, the provincial governor Ovinius Tertullus had to intervene in a delimitation conflict between a certain Messia Pudentilla and the inhabitants of a village called Buteridava[79]; at Chersonesus, the affair of the prostitution tax created some tension between the city and the Roman garrison[80].

This is a meager reap out of the entirety of the Black Sea cities over eight or nine centuries. Mentions of *homonoia* are even scarcer. I have already mentioned the citizens' consensus in the civic oath of Chersonesus. Whether the temple of Homonoia mentioned by Apollonios of Rhodes (I. 717-719) as extant in the small island of Thynia in the territory of Heraclea actually attests the existence of the cult, is undetermined[81]. At Callatis there stood in the late Hellenistic period a sanctuary of Homonoia. It is attested only epigraphically: on two occasions it served as a place of exposure for public documents. The earliest of these is the *foedus* concluded between Rome and Callatis at a much discussed date, probably in the second half of the 2nd century BC[82]. The later one is an honorary decree granted by an association of *thoinatai* to the notable benefactor Ariston son of Ariston (the elder) towards the very end of the 1st century BC[83], whose activities are known from a number of other inscriptions. The sanctuary seems to have replaced the Samothrakion as the place of exposure for official documents; the latter had served as such from the early 3rd to the 2nd c. BC[84]. The cult of Homonoia[85] as a personification of harmony and agreement within a city, between rich and poor, democrats and oligarchs, between various subdivisions of the body politic or colleges of officeholders, is a typical political cult. The earliest unequivocal testimonies date to the last third of the 4th century BC[86], it reached its peak in the 3rd- 2nd century BC and attests to the repeated crises which shook the Greek poleis in the Classical as well as the Hellenistic period and also under

[76] ISM I 18, l. 12-13: συναγω[νιώντων δὲ τῶν πολιτῶν] τὰ μὲν διὰ τὰς ταραχὰ[ς — — —.

[77] ISM I 15, l. 8-10: τῆς τε [πόλεως] οὔσης ἐν τα[ρ]αχῆι καὶ πειρατευ[όν]των Θραικῶν οὐκ [ὀλί]γων τήν τ̣[ε χ]ώραν καὶ τὴν [πόλ]ι[ν].

[78] IOSPE I² 355, l. 19: τᾶς ἐμφυλί?]ου ταραχᾶς.

[79] ISM I 359-360, AD 198-202.

[80] IOSPE I 404; cf. BE 2006, 302.

[81] See the discussion in THÉRIAULT 1996, p. 28-34.

[82] ISM III 1 = CIL I², fasc. 3.2676; CIL I² 2, fasc. 4.2676; AVRAM 1999.

[83] ISM III 41.

[84] ISM III 4, 7, 19. See for places of exposure at Callatis A. Avram, ISM III, p. 146; in the Western Pontic cities, RUSCU 2015.

[85] For the particular nature, diffusion and iconography of the cult see: ÉTIENNE & PIÉRART 1975; WEST 1977; GIANGIULIO 1982; GRAF 1985, p. 164-165; THÉRIAULT 1996; MESSERSCHMIDT 2003, p. 53-60.

[86] See for this THÉRIAULT 1996.

Roman rule[87]. The presence of such a temple at Callatis indicates some civic convulsion for which we have otherwise no information, sometime prior to the late 2nd century BC at the latest, and which was healed by the consecration of this temple[88].

At Olbia, a long and fragmentarily preserved decree honouring Kallinikos son of Euxenos[89] may include the only explicit reference to *stasis* anywhere around the Black Sea. Among the achievements of the honorand, l. 6-7 mentions that he brought to harmony those in the city who had been at variance with each other ([τοὺς διαφερομένους or τοὺς στασιάζοντας] ἐν τῆι πόλει εἰς ὁμό[νοιαν καταστῆσαι). He accomplished this by abolishing certain taxes (*ta tele*) and by introducing the minting of small bronze coin denominations. The first editors[90] connected this with the campaign of Alexander's *strategos* of Thrace Zopyrion against Olbia, which would make the text, dated thus to the last quarter of the 4th century BC, one of the earliest naming the concept of *homonoia* within the context of dissensions inside a civic community. However, neither the date nor the connection to Zopyrion are assured and a somewhat later date, in the first half of the 3rd century BC, has been suggested[91].

Again from Olbia comes the well-known decree in honour of Theokles son of Satyros (late 2nd – early 3rd century AD)[92], notable office-holder and benefactor of the city, to whom no less than 19 cities in the area of the Black Sea and the Straits presented wreaths and honours for his good deeds and his help to strangers. Among many other things, he is described as having 'also held the highest office four times, as it was necessary for such men to hold office even more often', and then, in l. 27-8, as πᾶσαν ὁμόνοιαν πολειτευόμενος. The verb *politeuomai*, combined with *homonoia*, does not occur very often. I have found fourteen such instances[93],

[87] MOULAKIS 1973, esp. p. 109; THÉRIAULT 1996.

[88] Cf. THÉRIAULT 1996, p. 52-54.

[89] IOSPE I² 25+31 = SEG 32, 794.

[90] VINOGRADOV & KARYŠKOVSKIJ 1997.

[91] MÜLLER 2010, p. 55 (cf. BÉ 1984, 276: 'tous ces événements sociaux peuvent se produire sans que l'occasion en ait été fournie par une guerre').

[92] IOSPE I², 40. Cf. HEINEN 2009; DANA 2012, p. 263-265.

[93] SEG 60, 1075 Aphrodisias (ca. 188-167 BC): πάντες ... ἐν ὁμονοίᾳ πολιτεύωνται; SEG 57, 1663 Melanippion (shortly after 188 BC) (cf. ADAK 2007): ... δι'ᾶ κα]ὶ συνβέ]/βηκεν ἐλευθέρους ἡμᾶς ὄντας ἐν ε[ἰρήνηι] / μεθ'ὁμονοίας πολιτεύεσθαι κυριεύ[οντας] / τῶν ἰδίων; I.Smyrna 573 (shortly after 243 BC) l. 65: καὶ πολιτεύσομαι μεθ' ὁμονοίας ἀστασιάστως κατὰ τοὺς Σμυρναίων νόμους καὶ τὰ ψηφίσματα τοῦ δ[ή]μου; I.Iasos 4 (honorary decree for Antiochos III and Laodike III, 195-190 BC) l. 56-58: ὅ τε θεὸς ὁ ἀρχηγέτης τοῦ γένους τῶμ βασιλέων συνεγμεμαρτύρηκεν τῶι βασιλεῖ παρακαλῶν μεθ' ὁμονοίας πολιτεύεσθαι; SEGRE 1952, no. 61 (ca. 230-220 BC) l. 11-13: οἱ πᾶ[σαν σπουδ]ὰν ἐποιήσαντο τοῦ διαλυθέντα[ς <τοὺς πολείτας>] [τὰ ποθ' αὑτο]ὺς μεθ' ὁμονοίας πολιτεύεσθαι; *Syll*³, 398 Cos (278 BC) l. 25-28: ἐπεύχεσθαι τῶι τε δάμωι τῶι Κώιων γίνεσθαι τὰ ἀγαθὰ καὶ μεθ' ὁμονοίας πολιτεύεν ἐν δαμοκρατίαι; I.Priene¹ 53I = I.Priene² 108 (honorary decree of Iasos for a judge of Priene, 2nd c. BC) l. 10-11: ἵνα συλλυθέντες οἱ ἀντίδικοι τὰ πρὸς αὐτοὺς μεθ' ὁμονοίας πολιτεύωνται; I.Priene¹ 54 = I.Priene² 109 (honorary decree of Iasos for a judge of Priene, 2nd c. BC) l. 9-10: ἵνα συλλυθέντες οἱ ἀντίδικοι τὰ πρὸς αὐ][τοὺς μεθ' ὁμον]οίας [πολιτεύωνται; IG XII6.1 95 (honorary decree of Samos for judges of Myndos, ca. 280 BC) l. 15-18: τὰς δὲ διέλυσαν προαιρούμενοι τοὺς διαφερομένους τῶμ πολιτῶν διαλυθέντας ἐν ὁμονοίαι πολιτεύεσθαι ἀπαλλαγέντας τῶν πρὸς ἀλλήλους ἐγκλημάτων; I.Iasos 67 (honorary decree of Calymna for

in which the most usual formula is μεθ'ὁμονοίας πολιτεύεσθαι or ἐν ὁμονοίαι πολιτεύεσθαι. These documents are *sympolitia* agreements, honorary decrees for Hellenistic kings or for foreign judges, and most often they refer to the *homonoia* established (or expected to be established) after some conflictual situation or external intervention. Theokles however is immediately afterwards in the decree described as „behaving like a brother towards the younger people, like a son towards the elder, like a father towards the children, adorned with every virtue …"[94]. The reference to his taking part in government with all *homonoia* simply belongs in this context, where the civic community is presented like one large loving family[95].

The last item concerning *homonoia* around the Black Sea are its representations on coins, which occur in several of the cities (in some of them, like Anchialos[96], coins may also show a temple). However, these representations do not spring from anything specific to these cities. Most of the Black Sea shores lie outside the area of the *homonoia*-coins minted mainly in western Asia Minor and important harbours or road junctions of Bithynia, southern Asia Minor, inland Anatolia and Thrace, which documented relations between two or more cities and *koina*[97]. Just Byzantion and Perinthos, as well as the inland Trajanic foundation of Bizye[98], offer such coins, connecting them either with each other or else with important centres of the province of Asia and Bithynia. The reasons for establishing *homonoia* between these cities may go back to some former conflict[99], but in the main they pertain to the commercial links between various shores of the Propontis[100], especially in the 3rd century AD, due to the increased importance of the military road connecting the Balkans with Asia Minor over the Hellespont area[101]. Apart from these however, the representations of *homonoia* on Black Sea

judges and the People of Iasos, ca. 270-260 BC): οἳ παραγενόμενοι [πᾶσ]αν σπουδὰν ἐποιήσαντο {υ} τοῦ διαλυθέντ<α>ς τοὺς [πολ]ίτας τὰ πὸτ' αὐτοὺς πολιτεύεσθαι μετ' ὁμονοίας; PORCIANI 2001; SEG 30, 1119 (decree of Nacone concerning the reconciliation of rival factions, ca. 254-241 BC?) l. 5-6: συμφέρει δὲ καὶ ἐς τὸν λοιπὸν χρόνον ὁμον[ο]οῦντας πολιτεύεσθαι; OGIS 222 Clazomenae (decree of the Ionian league, 282-268 BC) l. 16-18: ἐλεύθεραι οὖσαι καὶ δημο[κρατούμεναι μεθ' ὁμονοίας πολι]τεύωνται κατὰ τοὺς πατρί[ους νόμους.

[94] L. 28-30: τοῖς μὲν ἡλικιώταις προσφερόμενος ὡς ἀδελφός, τοῖς δὲ πρεσβυτέροις ὡς υἱός, τοῖς δὲ παισὶν ὡς πατήρ, πάσῃ ἀρετῇ κεκοσμημένος.

[95] HEINEN 2009; NIJF 2014.

[96] Maximinus Thrax: STRACK 1912, p. 591; Gordian: STRACK 1912, p. 679 (pl. 8.28); cf. PRICE & TRELL 1977, p. 247 no. 71.

[97] PERA 1984; KLOSE 1987; THÉRIAULT 1996, p. 71-99; FRANKE & NOLLÉ 1997.

[98] Byzantion: with Bizye (under Philippus); with Nicaeea (under Trebonianus Gallus / Macrianus): FRANKE & NOLLÉ 1997, p. 20-22 no. 125-139; Bizye: with Byzantion (under Philippus): FRANKE & NOLLÉ 1997, p. 19-20 no. 124; Perinthos: with Ephesus, Cyzicus, Nicomedia, Smyrna (under Gordian III): FRANKE & NOLLÉ 1997, p. 172-173 no. 1718-1725. Perinth also had a *homonoia*-link to Cyzicus under Severus Alexander: the governor M. Ulpius Senecio Saturninus acted as guarantor (*prostates*) of the *homonoia* of the two cities: IGRRP I 797 = I.Perinthos 21, also with Apamea I.Perinthos 55.

[99] See for this SHEPPARD 1984-1986, p. 230-237.

[100] See for this SCHÖNERT-GEISS 1965, I 22-23, 60-61; SCHÖNERT-GEISS 1972, 21-23; ROBERT 1989, p. 283-296; THÉRIAULT 1996, p. 92-93, 96-97; KIRBIHLER 2006.

[101] KLOSE 1987, p. 55-57.

coins[102] belong to a wide range of such monetary images which, under the Principate, illustrated concord in its various aspects concerning the entirety of the Roman empire: harmony within the Imperial house, the *concordia militum*, good understanding between the army and the cities (in the case of garrisons), between and within the cities[103].

Thus, there are few mentions of strife or discord around the Black Sea, but even fewer of harmony or reconciliation. This is not far from the situation in the cities around the Aegean, who were nothing less than free of internal tensions, but where references to harmony and reconciliation are altogether rare, not least because often reconciliations were temporary, fickle, occasionally insincere[104]. In the Black Sea area, there are additional reasons for supposing that indeed *staseis* were less frequent than elsewhere. On the one hand, the position of these cities on the fringes of the Greek world and the proximity of Barbaric neighbours who were often hostile, especially during the later Hellenistic period, may have fostered a greater cohesion of the body politic, especially in the cities on the northern and western sea shore, which were more directly exposed. On the other, *stasis* was often fueled by external politics and spilled over into external politics[105]. The few cases known to us from the Black Sea area – Byzantion, Heraclea, Sinope – confirm this, as seen above. The Black Sea cities were isolated in this respect also. Prior to the coming of Rome, they were rarely part of any political construct larger than themselves. Alliances between cities, as far as they are documented, appear to have had little permanence, they were usually concluded in order to achieve a specific aim – to defend against a common enemy, to gang up against a neighbour – and were afterwards allowed to dissolve. Powers from outside the Black Sea area – Athens, the Hellenistic kingdoms – were rarely directly involved in Black Sea affairs and the only great power centered on the Black Sea, the realm of Mithradates Eupator, had its attention, over most of the duration of its existence, diverted away from the concerns of the Black Sea proper. Athens' presence in the Black Sea at the acme of its power may indeed have triggered changes of regime in several places – certainly at Sinope, perhaps the dynastic change in the Bosporan Kingdom, conceivably the advent of democratic regimes in other cities –, but this involvement remained episodic. As such, there was little opportunity for external entanglements enhancing the potential of internal dissent in these cities to the point of open revolt.

It appears, then, that *staseis* in the cities around the Black Sea were indeed a more seldom occurrence than in most parts of the Greek world. Otherwise, one would have to assume that these cities were no strangers to internal discord, just disinclined to pursue and document reconciliation and civic harmony.

[102] Perinth: SCHÖNERT-GEISS 1965, I 58-59.

[103] WEISS 2004, p. 183.

[104] GEHRKE 1985, p. 261-266.

[105] GEHRKE 1985, p. 288: 'Vermengung von Außenpolitik und Stasis'; most emphatic RUSCHENBUSCH 1978 (for which see LINTOTT 1982, p. 272-273; FUNKE 1980).

BIBLIOGRAPHY

Abbreviations

AE — *Année épigraphique*, Paris 1888.

BÉ — *Bulletin épigraphique*, *Revue des études grecques*, Paris 1938.

I.Byzantion — A. Łajtar, *Die Inschriften von Byzantion* (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 58), Bonn 2000.

I.Iasos — W. Blümel, *Die Inschriften von Iasos* I-II (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 28.1-2), Bonn 1985.

I.Perinthos — M. H. Sayar, *Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften* (Veröffentlichungen der kleinasiatischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften Nr. 9), Wien 1998.

I.Priene[1] — F. H. von Gaertringen, *Inschriften von Priene*, Berlin 1906.

I.Priene[2] — W. Blümel, R. Merkelbach, *Die Inschriften von Priene* I (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 69), Bonn 2014.

I.Smyrna — G. Petzl, *Die Inschriften von Smyrna* I-II (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 23-24), Bonn 1982-90.

NEPKh — E. I. Solomonik, *Novye epigraficheskie pamjatniki Chersonesa. Lapidarnye nadpisi*, Kiev 1964-1973.

Authors

ADAK 2007 – M. Adak, *Die rhodische Herrschaft in Lykien und die rechtliche Stellung der Städte Xanthos, Phaselis und Melanippion*, Historia 56 (2007), 3, p. 251-279.

ALEXIOU 2008 – E. Alexiou, Eunoia *bei Plutarch: von den* Praecepta Gerendae Reipublicae *zu den* Viten, in: A. G. Nikolaidis (ed.), *The unity of Plutarch's work. 'Moralia' themes in the 'Lives', features of the 'Lives' in the 'Moralia'*, Berlin – New York, 2008, p. 365-386.

AUSTIN 2008 – M. M. Austin, *Society and Economy*, in: D. M. Lewis, J. Boardman, S. Hornblower, M. Ostwald (eds.), *The Cambridge Ancient History*[2] *VI. The Fourth Century BC*, Cambridge, 2008, p. 527-564.

AVRAM 1999 – A. Avram, *Der Vertrag zwischen Rom und Kallatis. Ein Beitrag zum römischen Volksrecht*, Amsterdam, 1999.

AVRAM 2002 – A. Avram, *Ein neuer Stratege des Königs Mithridates VI Eupator im Taurischen Chersonesus*, Izvestija na narodnija muzej Burgas 4. Studia in honorem Ivani Karayotov, Burgas, 2002, p. 69-73.

AVRAM 2012a – A. Avram, *Le rôle des époikoi dans la colonisation grecque en mer Noire: quelques études de cas*, Pallas 89 (2012), p. 197-215.

AVRAM 2012b – A. Avram, *Les étrangers dans la diplomatie des cités grecques de la mer Noire (époques hellénistique et impériale)*, Cahiers du centre Gustave Glotz 23 (2012), p. 181-194.

BEKKER-NIELSEN 2008 – T. Bekker-Nielsen, *Urban Life and Local Politics in Roman Bithynia. The Small World of Dion Chrysostomos*, Aarhus, 2008.

BERGER 1992 – S. Berger, *Revolution and Society in Greek Sicily and Southern Italy*, Stuttgart, 1992.

BIANCO 2013 – E. Bianco, *Concordia senza* homonoia, *Historika* 3 (2013), p. 287-322.

BIFFI 2010 – N. Biffi, *Scampoli di Mithridatika nella Geografia di Strabone*, Bari, 2010.

BITTNER 1998 – A. Bittner, *Gesellschaft und Wirtschaft in Herakleia Pontike. Eine Polis zwischen Tyrannis und Selbstverwaltung* (Asia Minor Studien 30), Bonn, 1998.

BRUN 2009 – P. Brun, *Pourquoi les Grecs avaient-ils horreur des révolutions?*, in: G. Urso (ed.), *Ordine e suvversione nel mondo grco e romano. Atti del convegno internazionale Cividale dei Friuli, 25-27 settembre 2008*, Pisa, 2009, p. 241-257.

BURSTEIN 1976 – S. M. Burstein, *Outpost of Hellenism. The Emergence of Heraclea on the Black Sea*, Berkeley, 1976.

CARNEY & OGDEN 2010 – E. D. Carney & D. Ogden, *Philip II and Alexander the Great: Father and Son, Lives and Afterlives*, Oxford, 2010.

CARTLEDGE 2005 – P. Cartledge, *Greek Political Thought: The Historical Context*, in: Chr. Rowe, M. Schofield (eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*, Cambridge, 2005.

CARTLEDGE 2009 – P. Cartledge, *Ancient Greek Political Thought in Practice*, Cambridge, 2009.

COJOCARU 2009 – V. Cojocaru, *Von Byzantion nach Olbia: Zur Proxenie und zu den Außenbeziehungen auf der Grundlage einer Ehreninschrift*, ArhMold 32 (2009), p. 41-56.

COJOCARU 2010 – V. Cojocaru, *Inscripţia greacă de la Dragomirna*, Pontica 43 (2010), p. 323-345.

COJOCARU 2016 – V. Cojocaru, *Instituţia proxeniei în spaţiul pontic / Die Proxenie im Schwarzmeerraum* (*Pontica et mediterranea* 5), Cluj –Napoca, 2016.

COOK 2009 – B. L. Cook, *Athenian Terms of Civic Praise in the 330s: Aeschines vs. Demosthenes*, GRBS 49 (2009), p. 31-52.

DANA 2012 – M. Dana, *Pontiques et étrangers dans les cités de la mer Noire: le rôle des citoyennetés multiples dans l'essor d'une culture régionale*, in: A. Heller, A.- V. Pont (eds.), *Patrie d'origine et patries électives: les citoyennetés multiples dans le monde grec d'époque romaine. Actes du colloque international de Tours, 6-7 novembre 2009* (*Scripta Antiqua* 40), Bordeaux, 2012, p. 249-266.

ÉTIENNE & PIÉRART 1975 – R. Étienne & M. Piérart, *Un décret du koinon des Hellènes à Platées en l'honneur de Glaucon, fils d'Étéoclès, d'Athènes*, BCH 99 (1975), p. 51-75.

FISHER 2000 – N. Fisher, *Hybris, Revenge and Stasis in the Greek City-States*, in: H. v. Wees (ed.), *War and Violence in Ancient Greece*, London, 2000, p. 83-123.

FRANKE & NOLLÉ 1997 – P. R. Franke & M. K. Nollé, *Die Homonoia-Münzen Kleinasiens und der thrakischen Randgebiete*, Saarbrücken, 1997.

FUNKE 1980 – P. Funke, *Stasis und politischer Umsturz in Rhodos zu Beginn des IV. Jahrhunderts v. Chr.*, in: W. Eck, H. Galsterer, H. Wolff (eds.), *Studien zur antiken Sozialgeschichte. Festschrift Friedrich Vittinghoff*, Köln, 1980, p. 59-70.

GALLO 2012 – L. Gallo, *Le* poleis *del Mar Nero tra* stasis *e* homonoia*: il caso di Chersoneso Taurica*, in: S. Cataldi, E. Bianco, G. Cuniberti (eds.), *Salvare le poleis, costruire la concordia, progettare la pace*, Torino, 2010, p. 431-437.

GALLOTTA 2012 – S. Gallotta, *Le città del Mar Nero tra* stasis e homonoia*: Eraclea Pontica*, in: S. Cataldi, E. Bianco, G. Cuniberti (eds.), *Salvare le poleis, costruire la concordia, progettare la pace*, Torino, 2012, p. 439-445.

GEHRKE 1985 – H.-J. Gehrke, Stasis*. Untersuchungen zu den inneren Kriegen in den griechischen Staaten des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* (*Vestigia* 35), München, 1985.

GIANGIULIO 1982 – M. Giangiulio, *Edifici pubblici e culti nelle nuove iscrizioni da Entella*, Annali della scuola normale superiore di Pisa 12 (1982), 3, p. 981-992.

GRAF 1985 – F. Graf, *Nordionische Kulte. Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulten von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia* (*Bibliotheca Helvetica Romana* 21), Rome, 1985.

HAENSCH 2005 – R. Haensch, *Rom und Chersonesus Taurica. Die Beziehungen beider Staaten im Lichte der Ehrung des T. Aurelius Calpurnianus Apollonides*, in: V. Cojocaru (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest,* Iaşi, 2005, p. 255-268.

HAENSCH 2014 – R. Haensch, *Un discours épigraphique sur les faiblesses de l'Imperium Romanum? Le regard des princes et de leurs sujets*, Cahiers du centre Gustave Glotz 25 (2014), p. 297-306.

HANSEN 2004 – M. H. Hansen, Stasis *as an Essential Aspect of the* Polis, in: M. H. Hansen, T. H. Nielsen (eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 2004, p. 124-129.

HEINEN 2009 – H. Heinen, *Theokles von Olbia: ein idealer Polisbürger und Freund der Fremden*, in: A. Çoşkun, H. Heinen, S. Pfeiffer (eds.), *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt. Aspekte ihrer Repräsentation in Städten, Provinzen und Reichen*, Frankfurt/Main, 2009, p. 21-33.

HELLER 2006 – A. Heller, *"Les bêtises des Grecs". Conflits et rivalités entre cités d'Asie et de Bithynie à l'époque romaine (129 a. C.- 235 p. C.)*, Bordeaux, 2006.

HIND 1998 – J. Hind, *Megarian Colonization in the Western Half of the Black Sea (Sister- and Daughter-Cities of Herakleia*, in: G. Tsetskhladze (ed.), *The Greek Colonization of the Black Sea Area* (Historia Einzelschriften 121), Stuttgart, 1998, p. 131-152.

KIRBIHLER 2006 – F. Kirbihler, *Les émissions de monnaies d'Homonoia et les crises alimentaires en Asie sous Marc-Aurèle*, RÉA 108 (2006), p. 613-640.

KLOSE 1987 – D. O. A. Klose, *Die Münzprägung von Smyrna in der römischen Kaiserzeit*, Berlin, 1987.

LINTOTT 1982 – A. Lintott, *Violence, Civil Strife and Revolution in the Classical City*, London, 1982.

MA 2000 – J. Ma, *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor*, Oxford 2000.

MAKAROV 2014 – I. A. Makarov, *Towards an Interpretation of the Civic Oath of the Chersonesites (IOSPE I², 401)*, Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 20 (2014), p. 1-38.

MESSERSCHMIDT 2003 – W. Messerschmidt, *Prosopopoiia. Personifikationen politischen Charakters in spätklassischer und hellenistischer Kunst*, Köln – Weimar – Wien, 2003.

MOULAKIS 1973 – A. Moulakis, *Homonoia. Eintracht und Entwicklung eines politischen Bewußtseins*, München, 1973.

MÜLLER 2010 – Ch. Müller, *D'Olbia à Tanaïs. Territoires et réseaux d'échanges dans la mer Noire septentrionale aux époques classique et hellénistique* (*Scripta antiqua* 28), Bordeaux, 2010.

NIJF 2014 – O. M. van Nijf, *Affective Politics. The Emotional Regime in the Imperial Greek City*, in: A. Chaniotis, P. Ducrey (eds.), *Unveiling Emotions II. Emotions in Greece and Rome: Texts, Images, Material Culture* (Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien 55), Stuttgart, 2014, p. 351-368.

PERA 1984 – R. Pera, *Homonoia sulle monete da Augusto agli Antonini. Studio storico-tipologico*, Genova, 1984.

PORCIANI 2001 – L. Porciani, *I decreti. Testo e traduzione*, in: C. Ampolo (ed.), *Da un' antica città di Sicilia. I decreti di Entella e Nakone*, Pisa, 2001, p. 11-31.

PRICE & TRELL 1977 – M. J. Price, B. L. Trell, *Coins and Their Cities. Architecture on the Ancient Coins of Greece, Rome and Palestine*, London, 1977.

ROBERT 1989 – L. Robert, *Opera minora selecta* VI, Paris, 1989.

ROBU 2014 – A. Robu, *Mégare et les établissements mégariens de Sicile, de la Propontide et du Pont-Euxin. Histoire et institutions*, Bern 2014.

ROMILLY 1958 – J. de Romilly, *Eunoia in Isocrates or the Political Importance of Creating Good Will*, JHS 78 (1958), p. 92-101.

RUSCHENBUSCH 1978 – E. Ruschenbusch, *Untersuchungen zu Staat und Politik in Griechenland vom 7.- 4. Jh. v. Chr*, Bamberg, 1978.

RUSCU 2015 – L. Ruscu, *The Places of Display of Public Documents in the Western Pontic Cities*, in: A. Dobos, D. Petruț, S. Berecki, L. Vass, Sz. P. Pánczél, Zs. Molnár-Kovács, P. Forisek (eds.), *Archaeologia Transylvanica. Studia in honorem Stephani Bajusz*, Cluj-Napoca, 2015, p. 75-83.

STE. CROIX 1981 – G. E. M. de STE. CROIX, *The Class Struggle in the Ancient Greek World, from the Archaic Age to the Arab Conquests*, Ithaca, 1981.

SAPRYKIN 1997 – S. J. Saprykin, *Heracleia Pontica and Tauric Chersonesus before Roman Domination (VI.- I. centuries B. C.)*, Amsterdam, 1997.

SCHÖNERT-GEISS 1965 – E. Schönert-Geiß, *Die Münzprägung von Perinthos*, Berlin, 1965.

SCHÖNERT-GEISS 1972 – E. Schönert-Geiß, *Die Münzprägung von Byzantion Teil II: Kaiserzeit*, Berlin – Amsterdam, 1972.

SEGRE 1952 – M. Segre, *Tituli Calymnii*, Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente 22-3 N.S. 6-7 (1944-5 [1952]), 1-248.

SHEPPARD 1984-1986 – A. R. R. Sheppard, *Homonoia in the Greek cities of the Roman Empire*, AncSoc 15-17 (1984-1986), p. 229-252.

STOLBA 2005 – Vl. F. Stolba, *The Oath of Chersonesus and the Chersonesean Economy in the Early Hellenistic Period*, in: Z. H. Archibald, J. K. Davies, V. Gabrielsen (eds.), *Making, Moving and Managing. The New World of Ancient Economies, 323-31 BC*, Oxford, 2005, p. 298-321.

STRACK 1912 – M. L. Strack, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands II 1/1: Thrakien*, Berlin, 1912.

SURIKOV 2001 – I. E. Surikov, *Historico-Geographical Questions Connected with Pericles' Pontic Expedition*, Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 7 (2001), 3-4, p. 341-366.

SUROV 1960 – E. G. Surov, *Novaja khersonesskaja nadpis*, VDI 3 (1960), p. 154-158.

THÉRIAULT 1996 – G. Thériault, *Le culte d'Homonoia dans les cités grecques*, Lyon – Québec, 1996.

VELIGIANNI-TERZI 1997 – Ch. Veligianni-Terzi, *Wertbegriffe in den attischen Ehrendekreten der klassischen Zeit*, Stuttgart, 1997.

VINOGRADOV & KARYŠKOVSKIJ 1997 – Ju. G. Vinogradov & P. O. Karyškovskij, *Kallinikos, Sohn des Euxenos: Probleme der politischen sowie der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Olbias in der zweiten Hälfte des IV. Jahrhunderts v. Chr.*, in: Ju. G. Vinogradov, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, Mainz, 1997, p. 276-322.

WEES 2007 – H. v. Wees, *"Stasis, Destroyer of Men". Mass, Elite, Political Violence and Security in Archaic Greece*, in: C. Brélaz, P. Ducrey (éds.), *Sécurité collective et ordre public dans les sociétés anciennes*, Genève, 2007, p. 1-39.

WEISS 2004 – P. Weiß, *Städtische Münzprägung und zweite Sophistik*, in: B. E. Borg (ed.), *Paideia: the World of the Second Sophistic*, Berlin, 2004, p. 179-202.

WEST 1977 – W. C. West, *Hellenic* Homonoia *and the New Decree from Plataea*, GRBS 18 (1977), 4, p. 307-319.

WEST 2007 – W. C. West, *"Good Will for the City": Development of a Formula in Inscriptions and Literature*, in: M. Mayer y Olivé, G. Baratta, A. Guzmán Almagro (eds.), *XII Congressus Internationalis Epigrahiae Graecae et Latinae (Barcelona, 3-8 septembris 2002)* II, Barcelona, 2007, p. 1493-1496.

WHITEHEAD 1993 – D. Whitehead, *Cardinal Virtues. The Language of Public Approbation in Democratic Athens*, Classica et mediaevalia 44 (1993), p. 37-75.

WHITING 2006 – J. Whiting, *The Nicomachean Account of* Philia, in: R. Kraut (ed.), *The Blackwell Guide to Aristotle's Nicomachean Ethics*, Oxford, 2006, p. 276-304.

WOOLF 2015 – G. Woolf, *Rome and Imperialism*, in: I. Ness, Z. Cope (eds.), *Palgrave Encyclopedia of Imperialism and Anti-Imperialism*, London, 2015, p. 725-739.

DIE AUSWÄRTIGEN BEZIEHUNGEN PONTISCHER STAATEN AUF GRUNDLAGE DER PROXENIEURKUNDEN[*]

Victor COJOCARU[**]

Schlagwörter: *Schwarzmeerraum, griechische Städte, Proxeniedekrete, Außenbeziehungen.*

Cuvinte-cheie: *spațiul pontic, cetățile grecești, decretele de proxenie, relațiile externe.*

Zusammenfassung: *Die systematische Untersuchung der Proxeniedekrete aus den pontisch-griechischen Gemeinden begann der Autor 2007 als Humboldt-Stipendiat an der Universität Trier. Die seither fortgeführten Untersuchungen haben zu einer monographischen Zusammenstellung von 174 Proxenieurkunden mit eingehenden Kommentaren und übergreifenden Auswertungen geführt (Cojocaru 2016a). Unter den vielen Aspekten, welche hier zu berücksichtigen sind, versucht man im bescheidenen Rahmen dieses Beitrages nur drei Fragestellungen zusammenfassend zu erörtern, die zu einem besseren Verständnis der Außenbeziehungen der griechischen Städte in der Antike beitragen können. Gemeint sind die geographische Verteilung nach* ethnika *der* proxenoi *im Schwarzmeerraum, die Personen aus dem Schwarzmeerraum als* proxenoi *in anderen Regionen der* oikoumene*, sowie die Empfänger der Proxenie als Vermittler der auswärtigen Kontakte in pontischen Städten.*

Rezumat: *Autorul a început cercetarea sistematică a decretelor de proxenie din comunitățile grecești pontice în 2007, ca bursier al fundației Alexander von Humboldt la Universitatea din Trier. Investigațiile care au continuat de atunci au condus la o catalogare monografică a 174 de documente, însoțite de comentarii detaliate și interpretări cprinzătoare (Cojocaru 2016a). Dintre numeroasele probleme care ar putea fi readuse cufolos în discuție, în limitele de spațiu permise de acest articol, se atrage atenția doar asupra a trei aspecte care pot contribui la o mai bună înțelegere a relațiilor externe ale cetăților grecești antice. Este vorba despre distribuția geografică în conformitate cu* eth-

[*] Die Fertigstellung dieser Arbeit wurde durch die Förderungsmittel der rumänischen Nationalen Behörde für wissenschaftliche Forschung unterstützt, CNCS/CCCDI – UEFISCDI, Projektnummern PN-III-P4-ID-PCE-2016-0279 und PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0116 (PNCDI III).

[**] Victor COJOCARTU: Institut für Archäologie Iași/Rumänien;
e-mail: victorinstarhia@yahoo.com.

nikon-*ul proxenilor din spaţiul pontic, despre pontici atestaţi ca* proxenoi *în alte regiuni ale* oikoumenei *şi despre beneficiari ai decretelor de proxenie ca mijlocitori ai relaţiilor externe ale cetăţilor pontice.*

Wenn wir über die Existenz von spezifischen Kontaktzonen in Europa sprechen, die bereits in der Antike bekannt waren, ist die Schwarzmeerregion unzweifelhaft eine der wichtigsten, von der griechisch-römischen schriftlichen Tradition erstellte Kontaktzone zwischen den Gesellschaften unterschiedlicher politischer, sozial-ökonomischer und kultureller Komplexität. Im Falle der pontischen Städte ist das Problem von besonderem Interesse. Denn wir haben es hier neben den *apoikoi* und *epoikoi* mit ihren Nachfolgern und neben den „Fremden" aus der griechischen und römischen Welt, die ein entsprechendes Ethnikon tragen, auch mit „Einwanderern" aus dem Hinterland zu tun, die Aufnahme in die Stadtbürgerschaft fanden. Die Herkunft der letzteren lässt sich, wenn überhaupt, nur über ihre Personennamen ermitteln. An dieser Stelle habe ich keine Möglich-keit, in die Einzelheiten dieses Sachverhalts einzugehen, aber meine früheren Untersuchungen zur Bevölkerung der nördlichen und nordwestlichen Schwarz-meerküste sollten darauf hinweisen, wie interessant diese Konstellation ist[1]. Unter den vielen Aspekten, welche hier zu berücksichtigen sind, versuche ich im be-scheidenen Rahmen dieses Vortrages nur drei Fragestellungen zusammenfassend zu erörtern, die zu einem besseren Verständnis der Außenbeziehungen der griechischen Städte in der Antike beitragen können. Gemeint sind die geographische Verteilung nach *ethnika* der *proxenoi* im Schwarzmeerraum **(Taf. I-II)**, die Personen aus dem Schwarzmeerraum als *proxenoi* in anderen Regionen der *oikoumene* **(Taf. III-IV)**, sowie die Empfänger der Proxenie als Vermittler der auswärtigen Kontakte in pontischen Städten. Mein Fallstudium basiert auf der systematischen Untersuchung von etwa 250 Proxenieurkunden, die 2016 zu einer monographischen Zusammenstellung mit eingehenden Kommentaren und übergreifenden Auswertungen geführt hat[2].

[1] Mein Beitrag stellt eine monographische Untersuchung zur Bevölkerung der nördlichen und nordwestlichen Schwarzmeerküste vom 6. bis zum 1. Jh. v. Chr. dar, die auf dem Inschriftenmaterial der Region basiert. Der Katalog der Personennamen enthält 4.241 Personen als Träger von 1.873 verschiedenen Namen. Diese gliedern sich folgendermaßen auf: 3.553 Personen mit 1.378 griechischen Namen, 186 Personen mit 125 nichtgriechischen Namen, 29 Personen mit 19 kleinasiatischen Namen, 27 Personen mit 16 Lallnamen, 59 Personen mit 29 Orts- und Volksnamen als Personennamen, 53 Personen mit 46 Namen unsicherer Herkunft, 124 „Fremde" als Träger von etwa 100 Namen, 210 Bewohner der nördlichen und nordwestlichen Schwarzmeerküste in der „Fremde" als Träger von 160 Namen (siehe COJOCARU 2004, 414, 428). Die „Fremdheit" machte ich natürlich nicht ausschließlich an Ethnika fest. Außerdem heißt es im Umkehrschluss keineswegs, dass jede Person ohne Ethnikon ein Bürger ist.

[2] COJOCARU 2016a; vgl. BUZOIANU 2017, JAJLENKO 2017a, RUSCU 2017, BELOUSOV 2018.

I. Die geographische Verteilung nach *ethnika* der *proxenoi* im Schwarzmeerraum

Während die frühesten Belege aus den ionischen *apoikiai* im 5. Jh. v. Chr. nur innerpontische Beziehungen von Olbia mit Sinope und Herakleia beweisen[3], bzw. einige durch antike Autoren bestätigte Handelskontakte zwischen dem Bosporanischen Reich und Athen[4], stehen uns mit dem nächsten Jahrhundert die Hinweise auf viel intensivere und abwechslungsreichere Kontakte zur Verfügung[5]. Im Netzwerk der geehrten *proxenoi* – vor allem durch die Bürgerschaft von Olbia – befinden sich praktisch alle größeren Städte des Schwarzmeerraumes **(Taf. I-II)**. Unter den außerpontischen *poleis* bieten Antiochia, Athen, Chios, Kos, Milet, Mytilene, Orchomenos in Arkadien, Rhodos, Samothrake und Smyrna eine sichere, aber gewiss unvollständige Liste[6], der Stadtstaaten, mit welchen pontische Ionier sowohl Handelsbeziehungen als auch politische, kultische und kulturelle Kontakte unterhielten. Im ersten Jahrhundert v. Chr. ergänzen das Bild Heraion Teichos und Tarsos[7], obwohl die Proxenie kaum mehr eine wichtige Rolle im Vergleich zu den vergangenen Jahrhunderten spielt. Mit Ausnahme einer Stelle bei Ovid[8], die besagt, dass ein Ausländer in Tomis noch während der Herrschaft des Augustus mit der *immunitas* [= ἀτέλεια] belohnt werden konnte, gewährt nach der Zeitenwende nur Olbia *proxenia kai politeia*[9]. Dazu ist der Brief von Ovinius Tertullus an die Magistrate, den Rat und Demos von Tyras von Interesse[10], der das Recht auf die Staatsbürgerschaft der *polis* und die damit verbundene Zollfreiheit für die in kommerziellen Netzwerken beteiligten Aus-länder noch in der Severerzeit erwähnt.

Im Fall der dorischen *apoikiai*[11] bemerkt man eine größere Offenheit von Mesambria zum thrakischen Hinterland, sowie intensive und dauerhafte Beziehungen von Chersonesos zu den südpontischen *poleis*, unter denen der Metropole Herakleia ein besonderer Platz zukommt. Kallatis erfordert Aufmerksamkeit in einem größeren Ausmaß in Bezug auf die unterhaltenen Außenbeziehungen in hellenistischer Zeit. So war die Stadt im 3. Jh. zumindest für Eleia, Mytilene und Paros von Interesse, als Herkunftsorte von vier *proxenoi*, deren Ethnikon in den bis auf uns gekommenen Dokumenten erhalten wurde. Außerdem bestätigen die

[3] NO 1 (vgl. IGDOP 1); NO 2 (vgl. VINOGRADOV 1997, S. 188, Anm. 86); SEG 31, 701 (vgl. VINOGRADOV 1981, S. 74; BE 1982, 235; IGDOP 5).

[4] Isoc. 17,57; Dem. 20,31.

[5] Für ein zusammenfassendes Bild s. jetzt COJOCARU 2016a, S. 234, Taf. VIII.

[6] In vielen Fällen erlaubt der Erhaltungszustand der Inschriften bestenfalls nur die Formulierung von Vermutungen bezüglich des Herkunftsortes der *proxenoi*.

[7] IGBulg I² 43 (vgl. IGBulg V 5018); IGBulg I² 392.

[8] Ov. *Pont*. 4,9,101–103: *nec mihi credideris: extant decreta, quibus nos / laudat et inmunes publica cera facit. / Conveniens miseris et quamquam gloria non sit / proxima dant nobis oppida munus idem.*

[9] Besonders NO 45 (vgl. SEG 3, 584).

[10] IOSPE I² 4; vgl. IOSPE I³ I 12.

[11] Für ein zusammenfassendes Bild s. jetzt COJOCARU 2016a, S. 235, Taf. IX.

Belege von Kallatianoi als *proxenoi* in allen wichtigeren Städten des Schwarzmeerraumes (Chersonesos, Dionysopolis, Histria, Mesambria, Odessos, Olbia, Sinope) die herausragende Stellung von Kallatis in hellenistischer Zeit. In Byzantion und Kalchedon ist die Proxenie durch wenige spätere Inschriften bezeugt, die Information wird aber durch die große Zahl der als *proxenoi* in anderen Regionen der *oikoumene* belegten Bürger der beiden Stadtstaaten ergänzt.

Legen wir zum Schluss des ersten Teiles meines Beitrages eine diachrone Perspektive an, so datiert der erste Beleg – eine Atelie aus Olbia für einen Sinopier (NO 1) – in die zweite Hälfte des 5. Jhs. v. Chr. Der letzte datierbare Beleg ist der Brief, den Ovinius Tertullus im Jahr 201 n. Chr. an *Tyritai* sandte[12]. So kann man mit aller Gewissheit sagen, dass die Proxenie als eine besondere Institution sowohl der zwischenstaatlichen Beziehungen im Schwarzmeerraum als auch für die Kontakte der pontisch-griechischen Gemeinden außerhalb des Pontos Euxeinos fast sieben Jahrhunderte lang Bestand hatte.

II. Personen aus dem Schwarzmeerraum als *proxenoi* in anderen Regionen der *oikoumene*

Im Vergleich zu den 174 Belegen von *ateleia*, *proxenia* und *politeia* im Schwarzmeerraum stehen uns außerhalb desselben nur 75 Dokumente des gleichen Charakters zur Verfügung[13]. Noch bezeichnender ist die Verteilung der außenpontischen Inschriften nach *ethnika* der Geehrten. Unter den ionischen *apoikiai* (**Taf. III**)[14] distanziert sich Sinope mit neun Dokumenten, gefolgt von Olbia (drei), Amisos (zwei) und Apollonia (zwei). Für Dionysopolis, Histria, Odessos, Tomis und Tyras kennen wir kein außerpontisches Proxeniedekret von Interesse. Unter den dorischen *apoikiai* **(Taf. IV)**[15] steht Byzantion mit 28 Dokumenten weit aus, gefolgt von Herakleia (11) und Kalchedon (8). Die *Chersonesitai* mit fünf Belegen, die *Kallatianoi* mit zwei und die *Mesambrianoi* mit einem Proxeniedekret zählen kaum in anderen Regionen der *oikoumene* und eigentlich nur im Kultkon-text, bei dem Besuch der panhellenischen Heiligtümer. Zu den oben erwähnten Zahlen wären vier weitere Belege von *ateleia* oder *proxenia* für die *Bosporanoi* außerhalb des Pontos Euxeinos hinzuzufügen.

Ausgehend von den oben genannten Angaben spielten nur Byzantion, Herakleia, Sinope und Kalchedon im 4.-2. Jh. v. Chr. eine besondere Rolle bei der Verleihung der *proxenia* im östlichen Mittelmeerraum. Weitere Belege unterstreichen die vor allem mit Delphi, Delos und Oropos gepflegten Kultbeziehungen, möglicherweise auch die Interessen von Athenern für die Tradition der Handelskontakte mit einem Raum, der für die Ausfuhr von Getreide und Sklaven beson-

[12] Siehe Anm. 10 oben.

[13] Vgl. eine frühere ausführlichere Diskussion bei COJOCARU 2016a, S. 236-248 (Menschen aus dem Schwarzmeerraum als *proxenoi* in anderen Regionen der *oikumene*).

[14] Vgl. COJOCARU 2016a, S. 246, Taf. X.

[15] Vgl. COJOCARU 2016a, S. 247, Taf. XII.

ders wichtig war. So wurden 347/6 v. Chr. in Athen die Auszeichnungen für Spartokos, Pairisades und Apollonios, die Söhne von Leukon I., beschlossen[16]. Aus der Sicht der Proxenie-Entwicklung im Schwarzmeerraum bemerkt man als interessant die Lobverkündigung für die Gesandten Σῶσις und Θεοδόσιος, die zum Bankett als Gäste im Prytaneion geladen wurden, da beide die am Bosporos angekommenen Athener als Gäste gepflegt hatten[17]. Es ist zu bemerken, dass den beiden die *proxenia* mit dazugehörigen Privilegien nicht gewährt wurde, wie im Fall von Sochares (?), dem Sohn des Chares, aus Apollonia[18], der die Methonier gegen König Philipp II. unterstützte. Aber wir kennen auch Bosporaner, die das Proxenie-Recht erhalten, wie Ἡροφάνης Εὐμηλ[ί]δου Παντικαπαείτη[ς], erwähnt in einem Katalog von Chios[19]. Unter den im vierten Jahrhundert datieren Dokumenten sei hier auch ein interessantes Dekret erwähnt, das die enge Beziehung zwischen Sinope und Kos bezeugt, was sich in der Einführung eines Gesetzes zur Ehrung der Sinopier in der Heimat des Hippokrates wiederspiegelt[20].

Ebenfalls in Athen wurden im 4. Jh. besonders enge Beziehungen zu Herakleia Pontike gepflegt. Die aus drei fragmentarischen Inschriften bekannten Informationen werden durch eine bedeutende Rede des Apollodoros gegen den *proxenos* Kallippos ergänzt[21], was uns eine gute Vorstellung von der Funktionsweise der *proxenia* in einer bestimmten Situation erlaubt. Ebenfalls in Athen bekamen im vierten Jahrhundert Φιλῖνος und Ἀπελλῆς Ζω[π]ύρου aus Byzantion den Titel *proxenos kai euergetes*[22]. Das Netzwerk der 'Meerenge-Königin' umfasst aber sieben andere *poleis* außerhalb des Pontos Euxeinos: Theben in Böotien, Delphi, Delos, Kos, Chios, Oinoe (auf der Insel Ikaria) und Heraion (auf der Insel Samos).

Aus dem 3. Jh. v. Chr. sind die meisten Erwähnungen der Menschen aus dem Schwarzmeerraum als *proxenoi* in anderen Regionen der *oikumene* erhalten. Aus Raumgründen kann ich an dieser Stelle nicht auf Details eingehen[23] und stelle nur fest, dass es sich in den meisten Fällen um den Besuch von panhellenischen Heiligtümern handelt.

Im 2. Jh. kennen wir nur neun Proxeniedekrete für pontische Ionier und Dorer außerhalb des Pontos Euxeinos. Zuerst bekam ein Unbekannter, Sohn des Dikaios, aus Herakleia, den *proxenos*-Titel in Delos[24], so ebenfalls Θέων Μενίσκου Βυζάντιος[25]. In 192/1 gewährten die Delphier den Chersonesiten die *promanteia*

[16] IG II² 212 = Syll.³ 206; vgl. MÜLLER 2010, S. 361-363.

[17] Z. 49-53: ἐπαινέσαι δὲ τοὺς πρέσβει[ς] | Σῶσιν καὶ Θεοδόσιον ὅτι ἐπιμελοῦνται τ[ῶ]|ν ἀφικ[ν]ουμένων Ἀθήνηθεν εἰς Βόσπορον [κα]|[52]ὶ καλέσαι αὐτοὺς ἐπὶ ξένια εἰς τὸ πρυτα[νε]|ῖον εἰς αὔριον.

[18] IG II² 130 (im Jahr 355/4 v. Chr.); vgl. AVRAM 2013, Nr. 395.

[19] VANSEVEREN 1937, S. 325-332, Nr. 6.A., r. 20. Vgl. AVRAM 2013, Nr. 2613.

[20] I.Cos ED 20, Z. 11-13: (…) [ἐ]πὶ ταῖς ἄλλαις τιμαῖς ταῖ[ς διδομέναις Σι]νωπεῦσι ἐγ Κῶι (…).

[21] Dem. 52,5.

[22] IG II² 76 (ca. 378/7 v. Chr.); IG II² 235 (340/39 v. Chr.).

[23] Für eine frühere ausführlichere Diskussion, s. COJOCARU 2016a, S. 238-240 & 242-245.

[24] IG XI 4, 797.

[25] IG XI 4, 779 & 780.

und deren Gesandten Φορμίων und Ἡρακλείδας die προξενία καὶ τὰ ξένια[26]. Die Kalchedonier Παυσίμαχος Διείου und Βόηθος Ἀθαναίωνος bekamen die *proxenia* in Maroneia (Thrakien)[27] bzw. in Lindos (auf der Insel Rhodos)[28]. Die Olbiopoliten Ποσίδεος Διονυσίου[29] und Διόδωρος Ἀρώτου[30] haben sich vor der Gemeinschaft und dem Heiligtum von Delos verdient gemacht. Beide wurden mit fast den gleichen Privilegien wie Κοίρανος Παντικαπαιίτης ein Jahrhundert früher belohnt. Die *ateleia* wird aber nicht mehr erwähnt, was noch stärker den Kultcharakter der Beziehungen zwischen den Verleihern und den Empfängern unterstreicht. Das späteste Dokument, das in diesem Kontext vom Interesse wäre, ist ein im Jahr 100 v. Chr. datiertes Proxeniedekret aus Mylasa (Karien), für Ποσειδώνιος Πολυχάρου Βυσζάντιος[31]. Ein noch späterer Beleg, nämlich das Ehrendekret von Delphi, um 120 n. Chr., für Λάσιο[ς] Ἀγαθημέρ[ου Β]υζάντιος, gewährt noch die *politeia*, sagt aber nichts mehr über die *proxenia*[32].

III. Empfänger der Proxenie als Vermittler der auswärtigen Kontakte in pontischen Städten

Am letzten Punkt meines Beitrages versuche ich, eine zusammenfassende Überlegung zu den Empfängern der Proxenie als Vermittler der auswärtigen Kontakte in pontischen Städten zu bieten. Das vage und in der Regel erbliche Mandat eines *proxenos*, gewährt durch die Volksversammlung und/oder den Rat einer Polis, und ausnahmsweise von einem Dynast, der die Praktiken der Poleis nachahmt[33], entspricht einer Vereinbarung, die bestimmte Privilegien und Pflichten zwischen einem Staat und einem einflussreichen Ausländer definiert[34].

Wie in anderen Regionen der griechischen Welt herrschen in den pontischen Dokumenten stereotype Qualitäten als Gründe für die Proxenieverleihung vor **(Taf. V)**: ἀνὴρ ἀγαθός (Edelmann), ἄξιος (von großem Wert), δίκαιος (ehrlich), ἐπίσαμος (bemerkenswert), εὐγενής (adeliger Herkunft), εὔνους (wohlwollend), εὔτακτος (diszipliniert), ἴσος (fair gerecht), καλός (edel), πρόθυμος (voller Eifer), σώφρων (umsichtig, klug), φίλος (angenehm), φιλότιμος (großzügig). Diese Männer, die solche edlen Eigenschaften besitzen und die seit dem dritten Jahrhundert auch unter dem Titel εὐεργέται (oder εὐεργέται τῆς/τᾶς πόλιος) identifiziert werden, liefern wichtige Dienstleistungen für ihre Wahlheimat und deren einzelnen

[26] SGDI 2652 = Syll.³ 604.
[27] I.Thrak.Aig. E 177.
[28] I.Lindos 165.
[29] IG XI 4, 813.
[30] IG XI 4, 814.
[31] I.Mylasa I 103.
[32] FD III 4/1, 85: Λάσιο[ν] Ἀγαθημέρ[ου Β]υζάντιον | Δελφοὶ Δελφὸν καὶ βουλευτὴν | ἐποίησαν, καὶ τὰ ἄλλα τείμια ἔδοσαν |[4] ὅσα τοῖς καλοῖς καὶ ἀγαθοῖς ἀνδράσι | δίδοται. ἄρχοντος Βαβ. Μαξίμου.
[33] Siehe früher COJOCARU 2016a, S. 16-21; vgl. COJOCARU 2013, S. 5606.
[34] Siehe ausführlicher COJOCARU 2016a, S. 194-223 (*Verliehene Privilegien*).

Bürger, oder – laut des euphemistischen Ausdrucks der Kallatianer des 3. Jhs. v.Chr.: εὔνοοι καὶ πρόθυμοι ἐόντες [δ]ιατελοῦντι περὶ τὰμ πόλιν καὶ κοιν[ᾶ]ι καὶ ἰδίαι τοῖς ἀφικνουμένοις τῶμ πολιτᾶν παρέχονται χρείας[35]. Wenn die Angaben über die Berufe der Geehrten fehlen, wird angenommen, dass die meisten dieser *kaloì kagathoí* (edle Menschen) an kommerziellen Aktivitäten beteiligt sind. Dennoch gibt es genügend Informationen dafür, dass die Institution der Proxenie im Schwarzmeerraum nicht nur kommerzielle Interessen befolgte, wie seinerzeit P. Monceaux dachte. Beispielsweise finden wir unter den Geehrten **(Taf. VI)**: im 3. Jh. v.Chr. einen διδάσκαλος von Kallatis in Mesambria[36]; im 2. Jh. einen Berater von König Antiochos IV. in Byzantion und Kalchedon[37], einen στραταγός des Königs Mithridates VI. Eupator in Chersonesos[38] sowie einen δικαστάς und einen γραμματεύς von Milet in Byzantion[39]; im 1. Jh. n. Chr. einen πρεσβευτής von Herakleia Pontike nach Rom, der im Interesse von Chersonesos agiert[40] u.a.m.

Die Personen, die in den griechischen Pontosgemeinden durch Proxeniebeschlüsse geehrt wurden, unterschieden sich nicht nur im Beruf sondern auch im Status **(Taf. VI)**. Viele verfügten über einen gewissen Einfluss in ihrer Heimat, wo sie die Interessen ihrer neuen Wahlheimat unterstützten. Z. B. ist der Olbiopolite Ababos nicht nur „der Beste in seiner Heimat", sondern auch „an der Spitze der gesamten pontischen Bevölkerung" und sogar „zur Kunde der Augusti gelangt"[41]. Mit vollem Recht hat schon F. Gschnitzer bemerkt, dass in seiner eigenen Heimat die Pflichten eines Proxenos als Gastgeber auch als Rechte zu sehen sind: Denn auf der Grundlage seiner Proxeniepflichten durfte er sich in öffentliche Angelegenheiten einmischen, die ihn andernfalls nichts angingen[42]. Unter den lokalen Besonderheiten ist eine der interessantesten die Erwähnung als *proxenos* von

[35] ISM III 6, Z. 6-9.

[36] IGBulg I² 307 bis. Vgl. IGBulg I², *addenda*; IGBulg V 5087; SEG 45, 870.

[37] I.Byzantion 1; I.Kalchedon 1. Vgl. MACK 2015, S. 121-122 (der auch Nikomedes von Kos erwähnt): „Although these monuments are comparatively unusual, the concerns which they reveal would have been much more generally shared and *poleis* certainly assumed that they were. Of course, not all courtiers would have been preoccupied to the same extent with their status in a specifically *polis*-based context when they participated in these *polis*-based institutions. However, *proxenia*, and other civic honours, could still have functioned as objects of prestige in these instances, at least below the highest rank of courtiers, because royal courts were so closely intertwined with *poleis*. Courts would have been substantially composed of individuals for whom such grants were inextricably linked with prestige, and, hence, *proxenia* could have come to serve as a desirable indicator of status and influence at court among even those apparently unconnected with *poleis*".

[38] IOSPE I² 352; vgl. IOSPE I³ III 8; vgl. früher COJOCARU 2009, S. 151.

[39] I.Byzantion 2; vgl. Milet I 3, 153.

[40] IOSPE I² 69; vgl. IOSPE I³ III 10. Siehe dazu SEG 50, 689; MAKAROV 2005; BE 2006, 299; MAKAROV 2014, S. 293-294.

[41] I.Byzantion 3, Z. 4-7: […] ἀνδρὸς οὐ μόνον τᾶς πατρίδος, ἀλλὰ καὶ | σύνπαντος τοῦ Ποντικοῦ πρατιστεύσαντος | ἔθνεος καὶ μέχρι τᾶς τῶν Σεβαστῶν γνώ|σεως προκό[ψ]αντος […].

[42] GSCHNITZER 1973, Sp. 644.

Mesambria des thrakischen Königs Sadalas (281-277 v.Chr.)[43], der auch als εὐε[ρ]γέτας τᾶς πόλιος geehrt wird. 174 n. Chr. verleihen noch der Rat und das Volk von Chersonesos Taurike T. Aurelius Calpurnianus Apollonides, dem Finanzprocurator von Moesia inferior, und seiner Frau das Bürgerrecht auf Grundlage der Proxenie (προξενίας πολιτεία) mit anderen Privilegien, darunter das Recht auf Ein- und Ausfahrt mit Asylie für Person und Habe in Krieg und Frieden[44].

Weitere Aspekte der Proxeniedekrete als Urkunden zum Studium der auswärtigen Kontakte im pontischen Raum kann ich mit dieser Gelegenheit aus Raumgründen nicht berühren. Zum Schluss möchte ich noch auf ein paar Besonderheiten der Institution aufmerksam machen. Erstmals kommen wir zu einem Charakteristikum der Proxenie im pontischen Raum, das schon lange bemerkt worden ist: im Umkreis des Schwarzen Meeres ist diese Institution besonders lange lebendig geblieben. Hier kennen wir die spätesten außerdelphischen Belege, besonders die chersonesischen Dekrete der Kaiserzeit, vor allem des 2. Jhs., in denen προξενίας πολιτεία verliehen wird. Seinerzeit erklärte A. Wilhelm diese Tatsache folgendermaßen: „An den Rändern der hellenistischen Welt wird die Proxenie im Dienste geschäftlicher Beziehungen wichtiger geblieben sein“[45]. Hieran knüpfen etwa auch die Erklärungen von Ph. Gauthier[46] und R. Haensch an. Der letzte bemerkte mit vollem Recht, dass diese Städte in römischer Zeit aufgrund ihrer geographischen Situation noch ein gewisses Maß an Unabhängigkeit bewahrt hätten[47]. Eine andere wichtige Besonderheit wäre die Verleihung der Proxenie mit weiteren Privilegien von den bosporanischen Spartokiden und ihren Söhnen, obwohl die Monarchen in der Regel keine *proxenoi* hatten. Zwei weitere Ausnahmen bilden ein *proxenos* des paphlagonischen Dynasten Korylas sowie ein Proxeniedekret des karischen Dynasten Mausolos und seiner Frau Artemisia[48]. Zu guter Letzt ist für die Untersuchung des Themas nicht ohne Bedeutung, dass sich in der pontischen Welt zwei unterschiedliche Traditionen griechischer Gemeinwesen entwickelten – eine ionische (milesische) und eine andere dorische (megarische)[49].

Um die Bedeutung der Schwarzmeerregion als wichtige Kontaktzone des östlichen Mittelmeerraums aus der Perspektive der Proxenieurkunden richtiger

---

[43] IGBulg I² 307. Siehe dazu IGBulg V 5086; SEG 30, 701; 45, 869; 53, 662; BE 2012, 299; SEG 61, 558.

[44] SEG 45, 985; vgl. COJOCARU 2016a, S. 139-142, nr. 49-50. Vgl. neuerdings JAJLENKO 2017b, mit dem Nachdruck des Dokuments und einem eingehenden Kommentar.

[45] WILHELM 1942, S. 59.

[46] GAUTHIER 1985, S. 147: „Née du développement des cités, vers le VIe siècle, l’institution meurt logiquement, mais seulement, lorsque disparaissent les cités indépendantes, dans le cours du Ier siècle avant notre ère, plus ou moins tôt ici et là”.

[47] HAENSCH 2005, S. 267 mit Anm. 42.

[48] Für Korylas (ca. 400-395 v. Chr.) s. Xen. *Anab*. 5, 6, 11; für Mausolos und Artemisia (von etwa 357 v. Chr.) s. Labr. III, 2. Nr. 40, p. 39-40; vgl. BE 1973, Nr. 407. Zur Verleihung der Proxenie von Dynasten, vgl. jetzt MACK 2015, S. 229-230.

[49] Vgl. früher COJOCARU 2016b, S. 178.

einzuschätzen, sei zum Schluss erlaubt, zwei frühere Überlegungen zur Proxenie als Netzwerk der staatlichen und persönlichen Beziehungen zu erwähnen. D. Knoepfler meint, dass die ca. 50 erhaltenen Urkunden in Eretria im besten Fall nur 5% der Gesamtzahl der Dekrete darstellen würden, die während der gesamten Lebenszeit der Institution verliehen worden wären[50]. W. Mack ist sogar kategorischer mit seiner Einschätzung, dass die uns für die ganze griechische Welt bekannten ca. 2500 Dekrete nur etwa 0,2% von einem Total von 1,2 Millionen Proxenieverleihungen repräsentieren[51]. Da einige pontische Städte wie Olbia, Histria, Kallatis oder Chersonesos die Proxenie als Instrument der Außenbezie-hungen nicht weniger intensiv als Eretria oder Carthaea benutzten, könnten wir ebenso an eine viel höhere Anzahl der Proxeniedekrete im Vergleich zu den 174 uns bekannten Dokumenten denken. Obwohl nur auf der Grundlage dieser erhal-tenen Angaben zeigt eine schematische Darstellung der etablierten Beziehungen **(Taf. VII)** eindeutig die Bedeutung der Institution der Proxenie bei der Kontaktaufnahme zwischen den griechischen Gemeinden an der Schwarzmeerküste, aber auch zwischen ihnen und den Barbaren im Hinterland. Und wenn die Entstehung der Proxenie tatsächlich in der moralischen Verpflichtung der archaischen griechischen Welt gründet, den Wanderer oder Reisenden zu schützen[52], dann haben die griechischen Kolonisten im Schwarzmeerraum vielleicht in viel früherer Zeit und in viel weiterem Umfang als inschriftlich belegt zur Ausbreitung und Ausgestaltung der Proxenie beigetragen.

BIBLIOGRAPHIE

Abkürzungen :

BE	Bulletin épigraphique, par J. & L. Robert [et al.], Paris (in: REG, 1938-).
FD III 4/1	G. COLIN, *Inscriptions de la terrasse du temple et la région nord du sanctuaire*, vol. 1, Paris, 1930.
I.Byzantion	A. ŁAJTAR, *Die Inschriften von Byzantion*, Bonn, 2000 (IK 58).
I.Cos	M. SEGRE, *Iscrizioni di Cos*, Rom, 1993 (Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente 6).

[50] KNOEPFLER 2001, 425: „Comment dès lors expliquer l'écart énorme entre la masse des proxénies octroyées par Erétrie (vraisemblablement plus d'un millier, peut-être bien davantage) et le tout petit nombre de spécimens conservés (représentant au mieux 5% de cette masse)?".

[51] MACK 2015, S. 14-15: „If we use Karthaia's network – which emerges as small on the basis of comparisons with other proxeny networks of minor *poleis* – to calculate crudely the scale of proxeny networking, we arrive at a very conservative estimate of 1.2 million for the total number of grants made during the five hundred years that proxeny thrived, of which our sample of nearly two and a half thousand individually inscribed decrees would represent 0.2 per cent.".

[52] In Bezug auf die vielfache Bedeutung und die semantische Entwicklung des Wortes *xenos* von „Fremde" zu „Gast", siehe neuerdings ZELNICK-ABRAMOVITZ 2013, mit wichtigerer früherer Literatur.

IG II²	J. KIRCHNER, *Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*, editio altera, Berlin, 1913 sqq.
IG XI 4	P. ROUSSEL, *Inscriptiones Deli*, fasc. 4 (Nr. 510-1349), Berlin, 1914.
IGBulg I²	G. MIHAILOV, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*. Vol. I². *Inscriptiones orae Ponti Euxini*, Sofia², 1970.
IGBulg V	G. MIHAILOV, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*. Vol. V. *Inscriptiones novae, addenda et corrigenda*, Sofia, 1997.
IGDOP	L. DUBOIS, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Genf, 1996.
I.Kalchedon	R. MERKELBACH, *Die Inschriften von Kalchedon*, Bonn, 1980 (IK 20).
I.Lindos	V. BLINKENBERG, *Lindos II 1-2. Inscriptions*, Kopenhagen, 1941.
I.Mylasa	W. BLÜMEL, *Die Inschriften von Mylasa*, vol. I-II, Bonn, 1987-1988 (IK 34-35).
IOSPE I²	V.V. LATYSCHEV, *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum*, editio altera, St. Petersburg, 1916 (Nachdruck Hildesheim 1965).
IOSPE I³ I	A. IVANTCHIK, *Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, third edition, vol. I. *Tyras and vicinity* (http://iospe.kcl.ac.uk/corpora/tyras/index. html).
IOSPE I³ III	I. MAKAROV, *Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, third edition, vol. III. *Chersonesos and vicinity* (http://iospe.kcl.ac.uk/3/toc.html).
ISM III	*Inscriptions Grecques et Latines de Scythie Mineure*, Vol. III: *Callatis et son territoire*, Bukarest – Paris, 1999.
I.Thrak.Aig.	L.D. LOUKOPOULOU *et al*., Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου: μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου (Νομοί Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου), Athen, 2005.
Milet I, 3	Th. WIEGAND, *Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899*. Vol. I, fasc. 3: *Das Delphinion in Milet*, von G. KAWERAU und A. REHM, II: *Die Inschriften*, Berlin, 1914.
NO	T.N. KNIPOVIČ & E.I. LEVI, *Nadpisi Ol'vii* / *Inscriptiones Olbiae (1917-1965)*, Leningrad, 1968.
RE	*Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (1894-1980).
SEG	*Supplementum Epigraphicum Graecum*, J. E. E. Hondius & A. G. Woodhead (Hg.), I-XXV, Leiden (1923-1971); H.W. PLEKET & R.S. STROUD (Hg.), XXVI-XXVII, Alphen (1979-1980), XXVIII, Amsterdam (1982-).
SGDI	H. COLLITZ & F. BECHTEL, *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften*, Bd. 1-4, Göttingen, 1884-1915 (Nachdruck Nendeln – Liechtenstein, 1973).
Syll.³	W. DITTENBERGER, *Sylloge inscriptionum Graecarum*, dritte Auflage bearb. von F. HILLER VON GAERTRINGEN *et al*., Leipzig, vol. 1 (1915), vol. 2 (1917), vol. 3 (1920), vol. 4 (1921-1924) (Nachdruck Hildesheim, 1960).

Weitere zitierte Literatur :

AVRAM 2013 – A. Avram, *Prosopographia Ponti Euxini externa*, Leuven *et al*., Peeters, 2013.

BELOUSOV 2018 – A. V. Belousov, Rezension zu Cojocaru 2016a, Aristeas 17 (2018), S. 94-96.

BUZOIANU 2017 – L. Buzoianu, *Rezension zu Cojocaru 2016a*, Classica & Christiana 12 (2017), S. 311–315.

COJOCARU 2004 – V. Cojocaru, *Populaţia zonei nordice şi nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice (Die Bevölkerung der nördlichen und nordwestlichen Schwarzmeerküste vom 6. bis 1. Jh. v. Chr. auf Grundlage des Inschriftenmaterials)*, Iaşi, 2004.

COJOCARU 2009 – V. Cojocaru, *'Fremde' in griechischen Städten Skythiens und Kleinskythiens auf Grundlage der epigraphischen Quellen bis zum 3. Jh. n. Chr. Forschungsstand und Perspektive*, in: A. Coşkun *et al.* (Hg.), *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt. Aspekte ihrer Repräsentation in Städten, Provinzen und Reichen*, Frankfurt am Main, 2009, S. 143-172.

COJOCARU 2013 – V. Cojocaru, *Proxenia*, in: R. Bagnall *et al.* (Hg.), *Wiley-Blackwell's Encyclopedia of Ancient History*, Oxford, 2013, S. 5606-5608.

COJOCARU 2016a – V. Cojocaru, *Instituţia proxeniei în spaţiul pontic / Die Proxenie im Schwarzmeerraum* (Pontica et Mediterranea V), Cluj-Napoca, 2016.

COJOCARU 2016b – V. Cojocaru, *Un espace dorien pontique d'après les décrets de proxénie*, in: A. Robu, I. Bîrzescu (Hg.), *Mégarika. Nouvelles recherches sur Mégare et les cités de la Propontide et du Pont Euxin. Archéologie, épigraphie, histoire*, Paris, 2016, S. 165-189.

GAUTHIER 1985 – P. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs*, Paris, 1985.

GSCHNITZER 1973 – F. Gschnitzer, *s.v. Proxenos*, RE, Suppl. XIII, München, S. 629-730.

HAENSCH 2005 – R. Haensch, *Rom und Chersonesus Taurica. Die Beziehungen beider Staaten im Lichte der Ehrung des T. Aurelius Calpurnianus Apollonides*, in: V. Cojocaru (Hg.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iaşi, 2005, S. 255-268.

JAJLENKO 2017a – V. P. Jajlenko, *Novyj cennyj trud o proksenijach Pričernomor'ja (Eine neue wertvolle Arbeit zu den Proxeniedekreten im Schwarzmeerraum)*, in: V. N. Zin'ko, E. A. Zin'ko (Hg.), *Bospor Kimmerijskij i varvarskij mir v period antičnosti i srednevekov'ja: Materialy Bosporskich čtenij (Kimmerischer Bosporos und barbarische Welt im Laufe der Antike und des Mittelalters: Materialien der bosporanischen Vortragsreihe)*, Heft 18, Simferopol – Kertsch, 2017, S. 642-649.

JAJLENKO 2017b – V. P. Jajlenko, *Chersones, Severnoe Pričernomor'e i Markomanskie vojny po dannym chersoneskogo dekreta 174 g. n.ė. v čest' Tita Avrelija Kal'purniana Apollonida (Chersonesos, die nördliche Schwarzmeerküste und die Markomannenkriege auf Grundlage des chersonesischen Ehrendekretes aus dem Jahre 174 u. Z. für Titus Aurelius Calpurnianus Apollonides)*, in: V.P. Jajlenko, *Istorija i ėpigrafika Ol'vii, Chersonesa i Bospora VII v. do n.ė. – VII v. n.ė. (Geschichte und Epigraphik Olbias, Chersonesos' und des Bosporos vom 7. Jh. v. u. Z. bis zum 7. Jh. u. Z.)*, St. Petersburg, 2017, S. 694-754.

KNOEPFLER 2001 – D. Knoepfler, *Décrets érétriens de proxénie et de citoyenneté*, Lausanne: Payot, 2001.

MACK 2015 – W. Mack, *Proxeny and Polis. Institutional Networks in the Ancient Greek World*, Oxford, 2015.

MAKAROV 2005 – I. A. Makarov, *'Pervaja ėlevterija' Chersonesa Tavričeskogo v ėpigrafičeskich istočnikach (Die 'erste Eleutheria' der Stadt Chersonesos Taurike in den epigraphischen Quellen)*, Vestnik Drevnej Istorii (Heft 2), 2005, S. 82-93.

MAKAROV 2014 – I. A. Makarov, *Chersonesskij dekret v čest' Ksenona, syna Tomofeja (Chersonesisches Ehrendekret für Xenon, Sohn des Timotheos)*, Aristeas 10 (2014), S. 292-307.

MÜLLER 2010 – C. Müller, *D'Olbia à Tanaïs. Territoires et réseaux d'échanges dans la mer Noire septentrionale aux époques classique et hellénistique*, Bordeaux, 2010.

RUSCU 2017 – L. Ruscu, *Rezension zu Cojocaru 2016a*, Journal of Ancient History and Archaeology 4.1 (2017), S. 77-78.

VANSEVEREN 1937 – J. Vanseveren, *Inscriptions d'Amorgos et de Chios*, Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes 63 (1937), S. 313-347.

VINOGRADOV 1981 – Ju. G. Vinogradov, *Sinopa i Ol'vija v V v. do n.ė. Problema političeskogo ustrojstva (Sinope und Olbia im 5. Jh. v.u.Z. Das Problem der Staatsordnung)*, Vestnik Drevnej Istorii (Heft 2), 1981, S. 65-90.

VINOGRADOV 1997 – Ju. G. Vinogradov, *Zur politischen Verfassung von Sinope und Olbia im fünften Jahrhundert v. u. Z.*, in: Ju.G. Vinogradov, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, hrsg. in Verbindung mit Heinz Heinen, Mainz, 1997, S. 165-229.

WILHELM 1942 – A. Wilhelm, *Attische Urkunden*. V. Teil. XLII. *Proxenie und Euergesie*, Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, 220 Bd., 5. Abhandlung, Wien – Leipzig, 1942, S. 11-86 [= A. Wilhelm, *Kleine Schriften*, Abt. I, Teil 1, Leipzig, 1974, S. 627-702].

ZELNICK-ABRAMOVITZ 2013 – R. Zelnick-Abramovitz, *Xenoi* in: R. Bagnall *et al*. (Hg.), *Wiley-Blackwell's Encyclopedia of Ancient History*, Oxford, 2013, S. 7145-7146.

Stadt→ Datum↓	Apollonia	Dionyso-polis	Histria	Odessos	Olbia	Regnum Bosporanum	Sinope	Tios	Tomis
5. Jh. v.Chr.					Herakleia, Sinope	Athen			
4. Jh. v.Chr.		Odessos	unbekannt-1		Athen, Byzantion Kalchedon, Chersonesos Herakleia, Herakleia? Histria, Mesambria Milet, Orchomenos (in Arkadien), Sinope/ Herakleia?, Thesalien? unbekannt-8	Amisos-Peiraieus Apollonia?-2 Athen, Calchedon Chios? Kromna (in Paphlagonien) Mytilene unbekannt-10	Kallatis Kos unbekannt-2		
3. Jh. v.Chr.	unbekannt-1	Kallatis	Apollonia-2 Kallatis, Chios unbekannt-3	Chersonesos unbekannt-3	Byzantion?, Kallatis, Histria, Rhodos-2 unbekannt-8	Histria?	Kos		
2. Jh. v.Chr.		Mesambria unbekannt-1	Kallatis, Tomis Samothrake unbekannt-3	Antiohia (Kanitas) Kallatis	Amisos, Chersonesos Smyrna, Tomis, Tyras				Tyras
1. Jh. v.Chr.	Tarsos			Heraion Teichos		unbekannt-1			
1. Jh. n.Chr.					unbekannt-2				Ovidius
2. Jh. n.Chr.					Prousa ad Hypium			Chersonesos	

Taf. I. Geographische Verteilung nach *ethnika* der *proxenoi* in den ionischen *apoikiai* des Schwarzmeerraumes

Stadt→ Datum↓	Byzantion	Chersonesos	Kalchedon	Kallatis	Mesambria
4. Jh. v.Chr.		unbekannt-1		unbekannt-1	
3. Jh. v.Chr.		Olbia Rhodos unbekannt-1		Apollonia, Chersonesos-2 Dionysopolis, Eleea, Mytilene Paros, Tyras, unbekannt-3	Apollonia, Kallatis Neapolis, Sadalas (Dynast) Thessalien, unbekannt-3
2. Jh. v.Chr.	Milet, Seleukeia (Kilikien)	Amisos Sinope	Byzantion	unbekannt-1	De[- - -], Sohn des Dezas, unbekannt-1
1. Jh. v.Chr.		Herakleia? unbekannt-2			
Hellenistische Zeit			Olbia? unbekannt-1	unbekannt-1	unbekannt-1
1. Jh. n.Chr.	Olbia	Herakleia unbekannt-1		unbekannt-1	
2. Jh. n.Chr.		Amastris-2, Amastris?, Heracleea-3 Sinope-3, T. Aurelius Calpurnianus Aurelia Paulina, unbekannt-11			
Römische Zeit		unbekannt-1			

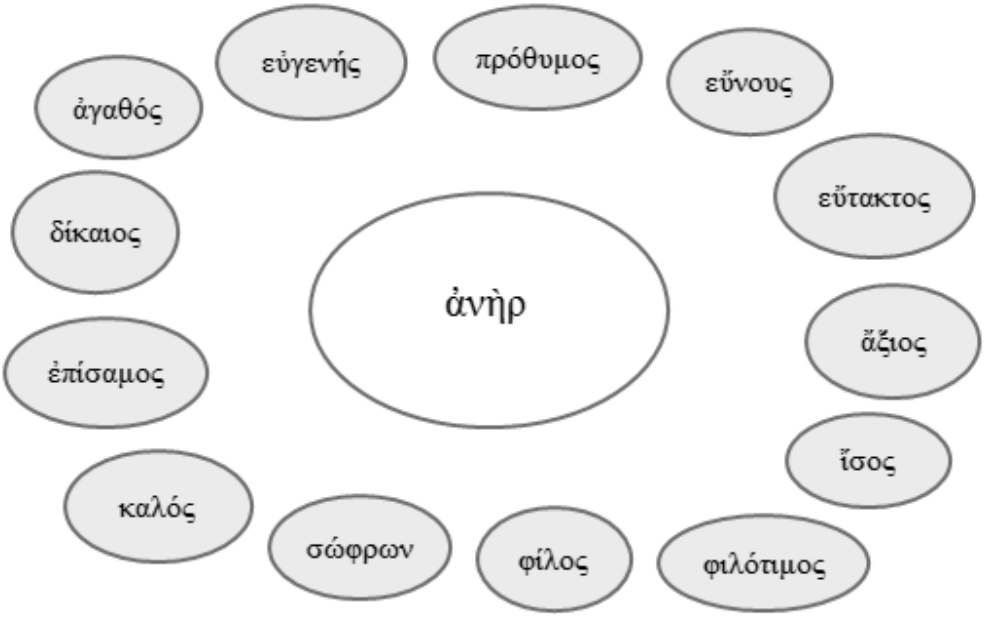
Taf. II. Geographische Verteilung nach *ethnika* der *proxenoi* in den dorischen *apoikiai* des Schwarzmeerraumes

Stadt→ Datum↓	Amisos	Apollonia	Olbia	Regnum Bosporanum	Sinope
4. Jh. v.Chr.		Athen		Athen Chios	Chios Kos
3. Jh. v.Chr.	Oropos	Delos	Delphi	Delos Delphi	Delphi-2, Histiaia, Kletor (in Arkadien) Kolophon, Oropos, Thermos
2. Jh. v.Chr.	Knosos		Delos-2		

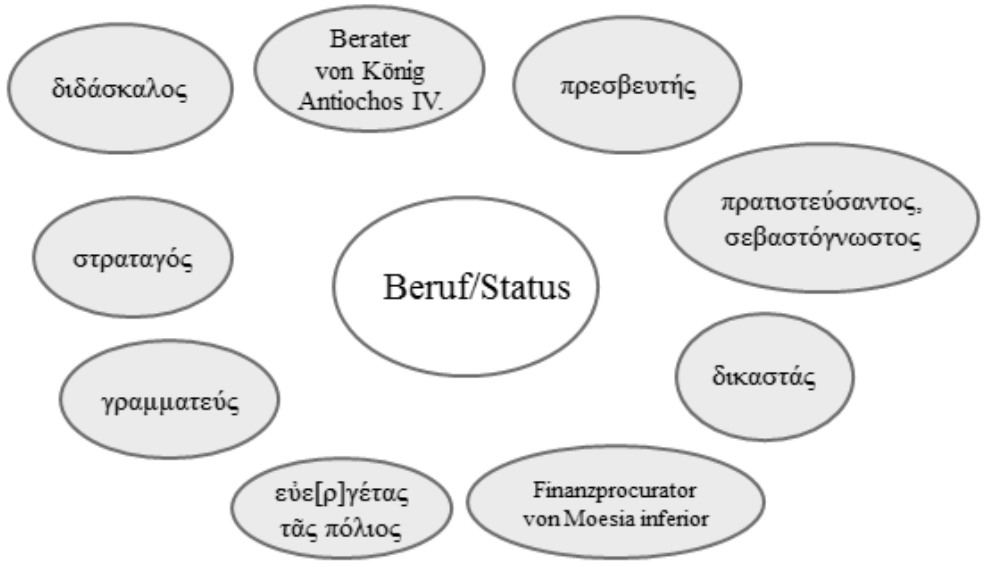
Taf. III. Ionier aus dem Schwarzmeerraum als *proxenoi* in anderen Regionen

Stadt→ Datum↓	Byzantion	Chersonesos	Herakleia	Kalchedon	Kallatis	Mesambria
5. Jh. v.Chr.			Athen			
4. Jh. v.Chr.	Athen-2, Chios, Delos, Delphi, Heraion (*in-la* Samos), Kos, Oenoe (*in-la* Ikaria)		Athen-3	Carthaea (*in-la* Cea)		
3. Jh. v.Chr.	Athen, Carthaea (*in-la* Cea), Delos-4, Delphi-4, Eresos (*in-la* Lesbos), Oropos-3, Tenos (*in-la*)	Delphi Eresos (*in-la* Lesbos) Oropos-2	Delphi, Heraion (*in-la* Samos) Histiaia (*in-la* Euboea)? Oropos-2	Athen, Delos Histiaia (*in-la* Euboea) Samothrace	Delphi-2	Oropos
2. Jh. v.Chr.	Delos, Mylasa	Delphi	Delos	Lindos, Maroneia		
2. Jh. n.Chr.	Delphi					

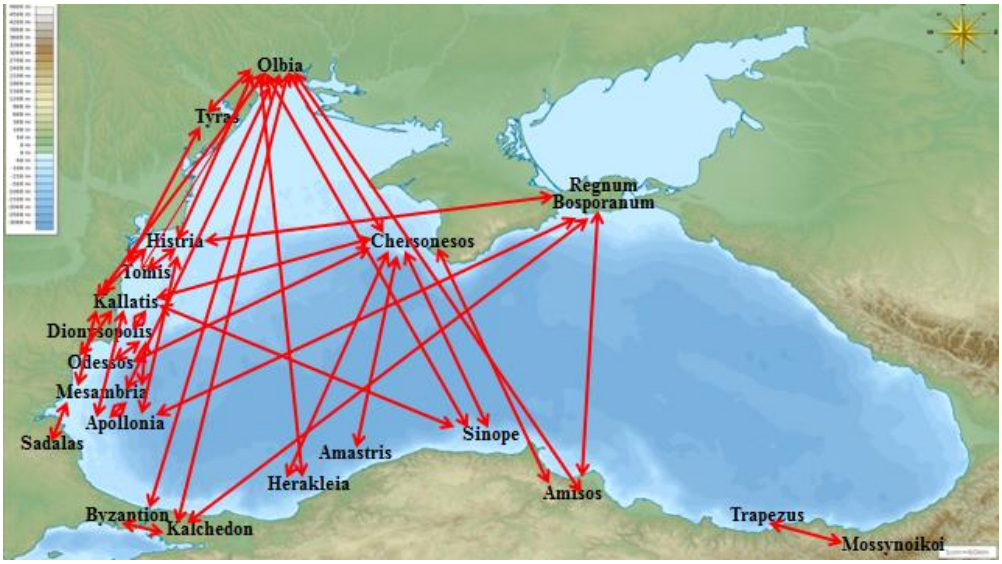
Taf. IV. Dorier aus dem Schwarzmeerraum als *proxenoi* in anderen Regionen

Taf. V. Stereotype Qualitäten als Gründe für die Proxenieverleihung

Taf. VI. Konkrete Gründe für die Proxenieverleihung im Schwarzmeerraum

Taf. VII. Schematische Darstellung der etablierten Beziehungen auf Grundlage der Proxenieurkunde

LIVIA DRUSILLA – INFLUENȚA PRIMEI ÎMPĂRĂTESE

Andreea-Raluca BARBOȘ[*]
Decebal NEDU[*]

Cuvinte-cheie: *Augustus, Livia Drusilla, Iulia Augusta, Tiberius, Terentia, Cornelius Cinna, Piso, Plancina, Plautia Urgulania.*
Keywords: *Augustus, Livia Drusilla, Iulia Augusta, Tiberius, Terentia, Cornelius Cinna, Piso, Plancina, Plautia Urgulania.*

Rezumat: *Puterea Liviei Drusilla în timpul domniei lui Augustus s-a rezumat doar la exercitarea influenţei asupra anumitor decizii importante pentru stat şi familie. Niciodată ea nu apare însă menţionată de surse ca fiind implicată direct în raporturile dintre instituțiile statului roman sau acționând în numele soțului ei. Această atitudine inteligentă s-a datorat, cel mai probabil, faptului că expunerea publică a Liviei putea dăuna regimului politic impus de Augustus, care milita pentru întoarcerea la tradiţiile şi moravurile antecesorilor. Pe de altă parte, în multe situații, intrigile de culise puteau fi mult mai eficiente decât acțiunile făţişe şi reprezentau „amprenta decizională nevăzută" a multor acțiuni publice. După anul 14 p.Chr., confuzia creată de acordarea titlului de Augusta, i-a permis Liviei / Iuliei să își manifeste în mod public influența. Noul său statut a dus la apariția unor tensiuni în cadrul familiei conducătoare, soldate în cele din urmă cu scindarea acesteia și cu izolarea bătrânei împărătese.*
Abstract: *The power of Livia Drusilla during the reign of Augustus was limited to exerting some influence in the process of taking several important decisions, related both to state and family affairs. The sources never mention her as being directly involved in the*

[*] Andreea-Raluca BARBOS: Școala Gimnazială Nr. 28, Galați; Seminarul de Istorie Antică şi Epigrafie „Vasile Lica" al Universității „Dunărea de Jos" din Galaţi; e-mail: barbos.andreea@yahoo.com.
[*] Decebal NEDU: Seminarul de Istorie Antică şi Epigrafie „Vasile Lica" al Universității „Dunărea de Jos" din Galați; e-mail: decebal.nedu@ugal.ro.

Pentru cei care i-am fost studenți la sfârșitul anilor '90 și începutul anilor 2000, Maria Bărbulescu era „doamna de fier" a facultății. Cu toate acestea, era iubită de studenți, apreciată și admirată. Totul datorită faptului că era un profesionist desăvârșit, atât în cercetarea antichităților cât și la catedra universitară unde epigrafia prindea viață.

relations between the Roman public institutions or as acting on behalf of her husband. Most probably, such a wise attitude was motivated by the fear that Livia's public exposure might have obstructed the political regime imposed by Augustus, which relied on the traditions and the customs from older times. Moreover, in many cases, the underground plots might have been more efficient than wide action. These plots even represented the "unseen determining power" of many public actions. After 14 AD, the confusion due to the title of Augusta bestowed upon her allowed Iulia / Livia to publically display her influence. Her new status incurred a tensed atmosphere in the ruling family. These tensions lead to the breaking of its unity and to the isolation of the old empress.

Experienţa exilului şi imaginea negativă a Fulviei, care din loialitate faţă de Marcus Antonius s-a implicat activ în politică, au determinat-o pe Livia Drusilla să evite cu orice preţ încălcarea limitelor tradiţionale impuse femeii romane. Velleius Paterculus nota că nimeni, niciodată, nu a simţit puterea Liviei altfel decât pentru a fi salvat din faţa unui pericol sau pentru a fi sprijinit în ascensiunea politică[1]. Tacitus o acuza de comportament duplicitar, în interiorul familiei acţionând ca o *noverca*, pentru ca în public să se manifeste ca un adevărat model de virtute[2]. La rândul său, Cassius Dio aprecia că Livia a căutat permanent să manifeste în public bunătate, prin actele de caritate îndreptate spre toate categoriile sociale[3].

Livia s-a căsătorit cu Octavianus cu aproape un deceniu înaintea stingerii conflictelor civile. Acest interval de timp i-a permis probabil Liviei să analizeze evoluţia socială şi politică a lui Octavianus şi, de asemenea, să se adapteze cerinţelor impuse de un nou tip de guvernământ. Puterea de care s-a bucurat Livia în cei 41 de ani ai domniei lui Augustus nu a fost manifestată în public, influenţa asupra principelui fiind cea mai importantă unealtă utilizată pentru a obţine rezultatele scontate.

Binefacerile Liviei erau cunoscute în toate teritoriile Imperiului Roman. În anul 21 a.Chr., Augustus şi Livia au părăsit Roma pentru a vizita Orientul. Itinerariul acestora, indicat de Cassius Dio, pornea din Sicilia şi avea ca destinaţie finală Syria. După rezolvarea problemelor din Sicilia şi ridicarea Syracusei la rang de colonie romană, cuplul a trecut în Grecia. Acolo, Augustus a recunoscut ajutorul acordat de Sparta familiei Liviei în perioada proscripţiilor, iar ca răsplată a trecut sub stăpânire lacedemoniană insula Cythera[4]. Probabil, aceasta a fost una dintre primele manifestări ale influenţei Liviei.

În acelaşi an, insula Samos, pe baza legăturilor cu familia lui Livius Drusus, tatăl Liviei, şi cu Octavianus, a cerut eliberarea de taxe şi alte îndatoriri faţă de Imperiul Roman[5]. Pe insulă au fost descoperite două inscripţii, care pot fi datate după anul 14 p.Chr. datorită onomasticii împărătesei, prin care erau elogiaţi părinţii Liviei[6]. Cunoaşterea numelor acestora indică o legătură mult mai veche a

[1] VELLEIUS PATERCULUS 2.130; BARRETT 2002, p. 189; BURNS 2007, p. 15.
[2] TACITUS, *Annales* 4.71.
[3] CASSIUS DIO 58.2.
[4] CASSIUS DIO 54.7; BARRETT 2002, p. 37.
[5] BARRETT 2002, p. 331.
[6] *IGRR* IV, 982, 983; BARRETT 2002, p. 198.

familiei sale cu locuitorii din Samos, recunoscută, de altfel, şi prin familiaritatea cu care îşi omagiau samienii protectoarea, numind-o Drusilla[7].

Octavianus a iernat în Samos după decesul Cleopatrei şi a lui Marcus Antonius, cel de-al cincilea consulat fiind inaugurat la 1 ianuarie 29 a.Chr. pe insulă, iar iarna dintre anii 21-20 a.Chr. a fost petrecută tot în cadrul acestei comunităţi[8]. Cererea înaintată către Augustus pentru scutirea de taxe a fost susţinută chiar de Livia. Din păcate, nu cunoaştem argumentele invocate de soția principelui, însă, într-o primă fază, doleanţa a fost respinsă[9]. Principele şi-a justificat decizia prin faptul că, în afara comunităţii din Aphrodisias, nicio altă aşezare nu mai beneficiase de un astfel de privilegiu. De asemenea, prin intermediul aceleiaşi scrisori, Augustus îşi manifestă public regretul de a nu fi putut da curs dorinţei Liviei, deşi campania ei de susţinere a fost foarte activă[10]. Cassius Dio înregistra că, în iarna 20-19 a.Chr., Augustus, aflându-se pe insulă, a revenit asupra deciziei şi le-a acordat samienilor independenţa, ca un fel de răsplată pentru ospitalitatea lor, luând în acelaşi timp şi măsuri pentru îmbunătăţirea traiului acestora[11].

Întoarcerea la Roma a avut loc în 19 a.Chr., iar trei ani mai târziu Augustus s-a văzut nevoit să se îndrepte spre Gallia pentru a pune capăt unor mişcări stârnite de provocatori. Tot Cassius Dio nota că, în realitate, evenimentele din Gallia au fost doar un pretext, plecarea fiind impusă din cauza tensiunilor din Roma, provocate atât de şederea prelungită în cetate, cât şi de măsurile luate împotriva celor care încălcaseră legea. Zvonurile însă arătau o cu totul altă motivaţie pentru deplasarea principelui spre Gallia. Se pare că, în acea perioadă, Augustus se găsea implicat într-o relaţie adulteră cu Terentia, soţia lui Maecenas, iar discuţiile apărute la Roma îi afectau această legătură amoroasă[12]. Vechimea acestei relaţii nu poate fi stabilită cu exactitate, dar, dintr-o scrisoare trimisă de M. Antonius anterior bătăliei de la Actium, şi înregistrată de Suetonius, reiese că Augustus avea o legătură amoroasă cu o femeie pe nume Terentilla, probabil un derivat al numelui Terentia[13]. În ciuda faptului că adulterul Terentiei era bine cunoscut, mariajul ei a continuat, iar relaţia lui Augustus cu Maecenas nu a avut de suferit până în anul 22 a.Chr., când a avut loc conspiraţia lui Varro Murena şi Fannius Caepio. Motivul căderii lui Maecenas în dizgraţie nu avea la bază legătura de rudenie cu Varro Murena, fratele Terentiei, ci indiscreţia. Maecenas i-a dezvăluit soţiei sale descoperirea conspiraţiei şi pericolul care îl pândea pe fratele său[14]. Referitor la motivul discordiei apărută între cei doi, Cassius Dio relata că Augustus, din cauza Terentiei, nu îl mai agrea pe Maecenas ca înainte; de aceea, în anul 16 a.Chr., el l-a însărcinat pe Taurus cu administrarea Romei[15]. Zvonurile susţineau, de altfel, că relaţia celor doi se baza pe sentimente puternice,

[7] *MDAI(A)* 1960, p. 104-106, nr. 11, 12; BARRETT 2002, p. 198.
[8] SUETONIUS, *Augustus* 26.3; CASSIUS DIO 51.18, 54.7; BARRETT 2002, p. 37.
[9] BARRETT 2002, p. 131, 198.
[10] BARRETT 2002, p. 198
[11] CASSIUS DIO 54.9; BARRETT 2002, p. 38.
[12] CASSIUS DIO 54.19; BARRETT 2002, p. 39.
[13] SUETONIUS, *Augustus* 69.2.
[14] SUETONIUS, *Augustus* 66.3; CASSIUS DIO 54.3.
[15] CASSIUS DIO 54.19.

iar acest aspect părea să-l fi perturbat pe Augustus, odată ce el a dorit să o invite pe soția lui Maecenas să concureze împotriva Liviei, în cadrul unui concurs de frumusețe[16]. Nu deținem informații legate de reacția Liviei în fața unei astfel de propuneri, dar declarația acesteia referitoare la indiferența cu care a tratat infidelitățile principelui[17] ne permite să credem că nici această situație inedită nu a fost tratată altfel.

Puterea Liviei de a se impune în fața soțului său prin demnitatea afișată indiferent de situație și prin sfaturi a ieșit la iveală și în cazul conspirației lui Cinna. Acest eveniment a născut numeroase controverse legate atât de cronologie, cât și de personajul implicat. Pentru filosoful Seneca, episodul conspirației lui Cinna a reprezentat unul dintre cele mai edificatoare exemple de clemență și, în același timp, o lecție utilă pentru formarea lui Nero ca principe. În schimb, Cassius Dio, punând accent pe discursul Liviei, a dorit să evidențieze atât situația ingrată a unui personaj aflat în vârful ierarhiei politice, cât și influența de care se bucura aceasta asupra principelui[18].

Prima problemă legată de cronologie apare în relatarea filosofului Seneca. Complotul împotriva lui Augustus a fost organizat de Lucius Cornelius Cinna după ce principele împlinise patruzeci de ani și pe când el se afla în Gallia[19]. După cum se poate observa, aceste indicii, deși folositoare, nu permit o datare exactă a evenimentului. Călătoriile întreprinse de Augustus în Gallia după împlinirea vârstei de patruzeci de ani au avut loc în 16-13 a.Chr. și în 10 a.Chr.[20] Așadar, conspirația relatată de Seneca pare să fi avut loc în intervalul 16-10 a.Chr.[21] Restrângerea timpului la perioada 16-13 a.Chr. ar putea fi recomandată de prezența Liviei în provincie, alături de Augustus[22]. Cassius Dio menționa, pentru anul 10 a.Chr., o ședere prelungită a principelui la Lugdunum, în ideea de a putea urmări până și cele mai mici mișcări ale celților[23]. Intervalul 16-13 a.Chr. pare să fi fost mult mai liniștit, principele folosind cea mai mare parte a timpului pentru statornicirea anumitor rânduieli menite să repare pagubele provocate de incursiunile celtice în provincie[24]. Liniștea acestei din urmă perioade pare să fi fost propice Liviei, pentru a-și însoți nestingherită soțul. Dacă ar fi să dăm crezare zvonurilor înregistrate de Cassius Dio, prezența Liviei și a Terentiei în Gallia, în această perioadă, i-ar fi oferit lui Augustus ocazia de a alege între cele două femei.

Relatarea lui Cassius Dio despre conspirația lui Cnaeus Cornelius Cinna ridică o a doua problemă cronologică. Spre deosebire de filosoful Seneca, Cassius Dio plasează acest eveniment în anul 4 p. Chr., după trecerea în neființă a celor

[16] CASSIUS DIO 54.19; LIGHTMAN & LIGHTMAN 2008, p. 312.
[17] CASSIUS DIO 58.2.
[18] SHOTTER 1974, p. 308.
[19] SENECA, *De clementia* 1.9.2; SHOTTER 1974, p. 306, 307; BARRETT 2002, p. 39, 318; SWAN 2004, p. 148.
[20] CASSIUS DIO 54.19, 54.25, 54.36; *Res Gestae Divi Augusti* 12.2; SHOTTER 1974, p. 307.
[21] SHOTTER 1974, p. 307.
[22] SENECA, *De clementia* 9.1.6; BARRETT 2002, p. 39, 132.
[23] CASSIUS DIO 54.36.
[24] CASSIUS DIO 54.21.

doi fii Lucius şi Caius şi adopţia lui Tiberius[25].

Aşa cum se observă, cele două versiuni nu concordă nici asupra numelui purtat de conspirator. Seneca îl identifica cu Lucius Cornelius Cinna, fiul lui Lucius Cornelius Cinna, ginerele lui Pompeius Magnus, pe când Cassius Dio îl numea Cnaeus Cornelius Cinna, descendent dintr-o fiică a aceluiaşi Pompeius[26]. Aşadar, punctul comun al celor două relatări constă în filiaţia conspiratorului, acesta fiind identificat, de ambii autori, ca nepot al lui Pompeius Magnus[27]. Lucius Cornelius Cinna tatăl fusese susţinut de cumnatul său, Gaius Iulius Caesar, pentru ocuparea preturii în anul 44 a.Chr., iar el sau un fiu cu acelaşi nume, născut probabil dintr-un mariaj anterior celui cu Pompeia Magna, se pare că a fost consul sufect în anul 32 a.Chr.[28] Dacă L. Cornelius Cinna fiul ar fi deţinut consulatul sufect în anul 32 a.Chr., atunci nu poate corespunde descrierii lui Seneca. Filosoful nota că, în momentul conspiraţiei, nepotul lui Pompeius Magnus era un adolescent (*adulescentem nobilem*)[29]. De altfel, în discursul atribuit de Seneca lui Augustus, conspiratorului nu i se impută, din cauza tinereţii sale, nicio altă culpă, iar atitudinea acestuia faţă de principe era justificată prin educaţia primită din partea adversarilor lui Octavianus, în perioada ulterioară asasinării lui Caesar[30]. Aşadar, deşi nu putem stabili cu exactitate anul naşterii, putem presupune că el era apropiat ca vârstă de Tiberius, fiul Liviei, şi probabil primii săi ani de viaţă au fost la fel de agitaţi ca cei ai succesorului lui Augustus[31]. Chiar şi în această situaţie, conspiratorul nu putea fi adolescent în perioada 16-13 a.Chr., ci avea aproape 30 de ani. După cum vom vedea, nominalizarea lui Cnaeus Cornelius Cinna Magnus ca organizator al complotului împotriva lui Augustus pare să fie cea mai credibilă ipoteză.

În varianta lui Seneca, detaliile complotului i-au fost dezvăluite lui Augustus de către unul dintre complicii lui Cornelius Cinna[32]. Numele acestuia nu este dezvăluit, cum de altfel nu au fost nominalizate nici celelalte personaje implicate. Cassius Dio, în schimb, nu menţionează felul în care informaţiile i-au parvenit lui Augustus, dar precizează că membrii conjuraţiei făceau parte din elita socială a Romei[33]. În ambele versiuni, teama provocată de aflarea unei astfel de veşti nu i-a permis principelui să doarmă şi nici să ia o decizie fermă cu privire la soarta vinovatului, dar, în descrierea filosofului, furia a fost cea care l-a determinat să convoace consiliul prietenilor[34]. Seneca şi Cassius Dio, deşi descriu derularea evenimentelor în mod diferit, sunt de acord că Augustus nu era decis să-i execute pe cei implicaţi în conjuraţie, fie din cauza tinereţii şi nobleţei familiilor din care

[25] CASSIUS DIO 55.12-13; BARRETT 2002, p. 318, 132; SHOTTER 1974, p. 306; SWAN 2004, p. 147, 148.

[26] SENECA, *De clementia* 1.9.4; CASSIUS DIO 54.14; BARRETT 2002, p. 132; SWAN 2004, p. 148, 150.

[27] SHOTTER 1974, p. 306; BARRETT 2002, p. 318.

[28] BARRETT 2002, p. 318; SHOTTER 1974, p. 306, 307; SWAN 2004, p. 150.

[29] SENECA, *De clementia* 1.9.3; BARRETT 2002, p. 318.

[30] SENECA, *De clementia* 1.9.3, 1.9.8; SHOTTER 1974, p. 307.

[31] SHOTTER 1974, p. 307.

[32] SENECA, *De clementia* 1.9.2.

[33] CASSIUS DIO 54.14.

[34] SENECA, *De clementia* 1.9.3; CASSIUS DIO 54.14; SHOTTER 1974, p. 307, 308.

descindeau, fie pentru că, apelând la o soluţie extremă, nivelul securităţii sale nu avea să crească. De altfel, nici iertarea nu părea să fie o soluţie în opinia lui Augustus, fiind socotită ca slăbiciune şi un îndemn pentru alţii să comită acelaşi gen de fapte[35]. Discursul construit de filosof, ca fiind ţinut de Augustus în faţa soţiei sale, apare înregistrat ca un monolog, urmat de o scurtă intervenţie a Liviei[36]. Cassius Dio a creat însă o dezbatere mult mai dinamică şi mai complexă, Augustus şi Livia apărând implicaţi într-un dialog despre ambiţiile, năzuinţele şi înclinaţiile naturale ale personajelor din elita societăţii romane, capabile să urzească astfel de comploturi[37].

Pentru femeile romane, modestia era una dintre cele mai mari calităţi, iar Seneca şi Cassius Dio au încercat să transpună imaginea unei soţii loiale, preocupate de liniştea soţului său, dar, în acelaşi timp, conştientă de statutul deţinut în raport cu *pater familias*. Deschiderea pledoariei Liviei se realizează, în cazul lucrării lui Seneca, printr-o întrebare scurtă, *admittis inquit muliebre consilium?* al cărei răspuns trebuie intuit, deoarece este urmată imediat tot de cuvintele împărătesei[38]. În varianta lui Cassius Dio, Livia îşi abordează soţul diplomatic, făcând apel la modestie şi aducând în discuţie posibilitatea ca îndrăzneala sa să-i repugne[39]. În acest fel, istoricul antic a dorit să evidenţieze relaţiile din interiorul unei familii tradiţionale, în care soţii au atribuţii specifice, iar încălcarea tradiţiei şi a statutului oferit de aceasta femeilor era indicată tocmai prin implicarea lor în activitatea bărbaţilor.

Dorind să-i ofere lui Nero un exemplu concret în abordarea unor astfel de probleme, Seneca i-a construit Liviei un discurs pentru a reliefa dezavantajele condamnării la moarte a conjuraţilor. Augustus, conform celor relatate de Livia, fusese întotdeauna sever în pedepsirea vinovaţilor, dar, în ciuda acestui fapt, conspiraţiile nu conteneau să apară. Sfatul Liviei era ca principele să abordeze cu calm problemele create de Cinna, care fusese arestat şi lipsit astfel de posibilitatea de a mai acţiona. În aceeaşi ordine de idei, Livia pleda pentru clemenţă, arătând că o astfel de atitudine faţă de un personaj periculos poate veni în sprijinul imaginii celui care deţine puterea[40]. Logica cuvântării Liviei l-a convins pe Augustus să renunţe la întrunirea consiliului şi chiar la răzbunare. Pentru Seneca, discursul Liviei nu a fost decât un preambul, cea mai importantă componentă a exemplului fiind constituită din discursul principelui în faţa lui Cinna. Cuvântarea principelui, care, conform filosofului, a durat mai mult de două ore[41], dorea să evidenţieze atitudinea sa conciliantă faţă de tânărul Cinna, născut şi crescut pentru a-i fi duşman, şi lipsa acestuia de recunoştinţă. În pofida prosperităţii obţinute prin decizia lui Octavianus de a-i permite să păstreze averea tatălui său şi a trecerii pe care o avea în viaţa publică prin deţinerea unui sacerdoţiu tot din

[35] SENECA, *De clementia* 1.9.3; CASSIUS DIO 54.14; SWAN 2004, p. 147.
[36] SENECA, *De clementia* 1.9.4-6.
[37] CASSIUS DIO 54.14-15; SWAN 2004, p. 147.
[38] SENECA, *De clementia* 1.9.6.
[39] CASSIUS DIO 54.16; SWAN 2004, p. 151.
[40] SENECA, *De clementia* 1.9.6.
[41] SENECA, *De clementia* 1.9.11.

mărinimia principelui, Cornelius Cinna a îndrăznit să atenteze la viaţa acestuia[42]. Din păcate, Seneca nu a mai înregistrat şi explicaţiile oferite de Cornelius Cinna cu privire la motivele transformării sale într-un conspirator şi paricid[43]. Deznodământul întrevederii a fost construit în aşa fel încât impactul asupra lui Nero să fie destul de puternic pentru a-i modela caracterul. Principele şi-a demonstrat disponibilitatea de a-i acorda conspiratorului o a doua şansă, oferindu-i, în acelaşi timp, prietenia sa, pentru a supune testului generozitatea binefăcătorului şi recunoştinţa beneficiarului. Trecerea timpului a demonstrat, după cum nota Seneca, strânsa prietenie dintre cei doi. Cornelius Cinna, deşi nu a solicitat vreo magistratură, a primit consulatul, dar i s-a reproşat lipsa de curaj pentru a-şi depune candidatura. Augustus, la decesul acestui prieten, a fost numit prin testament unic moştenitor al averii. Ulterior acestui episod, relata Seneca, nu au mai avut loc conspiraţii împotriva principelui[44].

Cassius Dio, spre deosebire de Seneca, foloseşte curiozitatea manifestată de Augustus faţă de sfatul soţiei sale pentru a-i crea acesteia un discurs deosebit. Îngrijorarea Liviei nu era provocată doar de pericolul în care se afla Augustus, ci şi de instabilitatea propriei poziţii, ca femeie care împărtăşea cu principele şi binele şi răul, fiindu-i părtaşă la domnie[45]. Ca soţie, Livia se putea simţi ameninţată, dar informaţia referitoare la participarea ei la guvernare alături de principe este, mai degrabă, o transpunere a realităţii cu care se confrunta societatea romană în secolul al III-lea p.Chr., când împărătesele severiene se implicau activ în viaţa politică a Romei[46]. La fel ca în cea a lui Seneca, în scrierea lui Cassius Dio este adusă în discuţie reputaţia principelui, care putea avea mult de suferit în cazul folosirii cruzimii. În schimb, clemenţa nu numai că oferea o aură deosebită, dar îi permitea principelui să câştige dragostea, respectul şi veneraţia supuşilor săi[47]. În opinia Liviei, atitudinea pe care trebuia să o adopte Augustus era aceea a unui lider incapabil să comită nedreptăţi, plasându-se totodată deasupra oricăror bănuieli, prin eforturile pe care le depunea în vederea câştigării bunăvoinţei oamenilor[48]. Îndemnul de a-şi schimba amândoi conduita, adoptând iertarea ca principală armă împotriva celor rău intenţionaţi[49], ne oferă posibilitatea de a lua în calcul şi varianta ca Livia să mai fi fost implicată în luarea altor decizii, în cazuri similare.

Pentru a se pune la adăpost de ura şi răzbunarea ce puteau lua naştere în sufletele romanilor, recomandarea Liviei consta în evitarea cu orice preţ a condamnării la moarte a celor implicaţi în conspiraţie[50]. Execuţia era recomandată doar pentru cei care, din dorinţa de a-şi depăşi condiţia, se dovedeau a fi

[42] SENECA, *De clementia* 1.9.7-8; SHOTTER 1974, p. 306-307.
[43] SENECA, *De clementia* 1.9.11.
[44] SENECA, *De clementia* 1.9.11-12; BARRETT 2002, p. 133; SHOTTER 1974, p. 307, 308; SWAN 2004, p. 148.
[45] CASSIUS DIO 54.16.
[46] BARRETT 2002, p. 155; SWAN 2004, p. 151.
[47] CASSIUS DIO 54.16.
[48] CASSIUS DIO 54.19; BURNS 2007, p. 14.
[49] CASSIUS DIO 54.16; BARRETT 2002, p. 132.
[50] CASSIUS DIO 54.20; SWAN 2004, p. 153.

stigmatizaţi de un viciu incurabil şi continuu, cu moravuri şi gânduri perverse[51]. Ca alternativă, Livia îi propunea lui Augustus trei tipuri de pedepse umilitoare pentru cei vizaţi: exilul, decăderea din drepturi sau amendarea. „O situaţie dezonorantă" precizează Cassius Dio, „o locuinţă sub orice critică, durerea sufletească şi frica ce va să vină au avut asupra multora o acţiune binefăcătoare. Nu încape îndoială că un om de viţă, cu suflet nobil, ar alege mai degrabă moartea decât să îndure asemenea umilinţă"[52].

În această ordine de idei, descendenţa ilustră a lui Cornelius Cinna şi mândria sa de a purta numele lui Pompeius Magnus constituiau premise favorabile pentru sădirea sentimentului de ruşine, în urma primirii unei pedepse umilitoare. Deşi iertarea nu poate fi văzută ca o pedeapsă, ruşinea faţă de mărinimia manifestată de victima sa urma să-l copleşească, determinându-l să evite comiterea altor greşeli. Într-o astfel de situaţie, ambele părţi aveau de câştigat, cel iertat căutând să îşi demonstreze loialitatea şi recunoştinţa prin diverse servicii, iar binefăcătorul răsplătindu-l pentru gesturile sale[53].

Deşi nu furnizează niciun detaliu, Cassius Dio menţionează că principele a fost de acord cu cele rostite de Livia, le-a făcut morală conspiratorilor şi i-a graţiat. În cazul lui Cornelius Cinna, iertarea a fost oferită de Augustus împreună cu desemnarea la consulat pentru anul următor. Lecţia de umilinţă a fost înţeleasă atât de toţi cei implicaţi, cât şi de ceilalţi oameni, în aşa măsură încât nu au mai existat conspiraţii împotriva principelui. Ca o ironie însă, Livia avea să fie ea însăşi suspectată de asasinarea principelui în anul 14 p.Chr.[54]

În opinia lui D. Shotter, varianta lui Cassius Dio pare mult mai apropiată de realitate, atât din punct de vedere cronologic, cât şi în privinţa identităţii conspiratorului. În anul 4 p.Chr., după decesele celor doi fii adoptivi, planurile succesorale ale lui Augustus erau ruinate. Pentru reluarea politicii succesorale, principele avea nevoie de consensul cetăţenilor romani, iar condamnarea la moarte a unui membru al aristocraţiei îi putea aduce numeroase prejudicii. În consecinţă, conspiraţia lui Cornelius Cinna, iertarea acestuia şi acordarea unui consulat au fost considerate elemente salvatoare pentru imaginea casei imperiale[55]. Nu ştim cu siguranţă dacă adopţia lui Tiberius a avut loc după conspiraţia lui Cinna, dar, în opinia lui D. Shotter, nepotul lui Pompeius Magnus făcea parte dintre liderii susţinătorilor viitorului principe. Cum Tiberius era singura opţiune viabilă pentru succesiune, iar Livia a fost artizanul iertării lui Cornelius Cinna, putem crede că lui Augustus i-ar fi fost aproape imposibil să ia o decizie contrară celei menţionate mai sus[56].

Personajul nominalizat de filosoful Seneca, Lucius Cornelius Cinna, nu apare în fastele consulare în intervalul 16 a.Chr. – 14 p.Chr. Însă, numele înregistrat de Cassius Dio este confirmat atât de faste, care pentru primele şase luni ale anului

[51] CASSIUS DIO 54.18; SWAN 2004, p. 153.
[52] CASSIUS DIO 54.18; SWAN 2004, p. 153.
[53] CASSIUS DIO 54.21.
[54] CASSIUS DIO 54.22; BARRETT 2002, p. 133; BURNS 2007, p. 14; SHOTTER 1974, p. 308; SWAN 2004, p. 154.
[55] SHOTTER 1974, p. 311.
[56] SHOTTER 1974, p. 313.

5 p.Chr. îl nominalizează pe Cnaeus Cornelius Cinna Magnus drept consul ordinar alături de Lucius Valerius Messalla Volesus[57], cât şi de câteva epigrafe[58]. Un fapt deosebit apare consemnat în fastele consulare, unde numele bunicului patern nu a fost înregistrat, în schimb cel matern, Pompeius Magnus, continua să fie onorat[59].

Pentru Livia, anul 14 p.Chr. nu a însemnat doar îndeplinirea ambițiilor materne prin ascensiunea lui Tiberius, ci şi ieşirea oficială din conul de umbră în care stătuse pe durata domniei lui Augustus[60]. Ineditul testamentului redactat de Augustus nu a constat însă în nominalizarea personajelor care au luat parte la masa succesorală, ci în prevederile care o priveau pe Livia. Aceasta, conform cu *lex Voconia* din anul 169 a.Chr., nu putea moşteni mai mult de 100.000 de sesterti, iar Cassius Dio nota că principele a cerut „îngăduința Senatului pentru a-i lăsa Liviei prin testament" mult mai mult din avere „în ciuda prevederilor legii"[61]. Pentru a se asigura că dorința sa va fi îndeplinită, Augustus a recurs şi la o altă tactică: trecerea prin testament a Liviei în ginta Iulia şi acordarea titlului de *Augusta*[62].

Referitor la intrarea Liviei în ginta Iulia şi preluarea numelui gentilic, Suetonius menționa că aceasta a fost cererea lui Augustus, făcând referire şi la Tiberius, deşi acesta fusese adoptat şi purta gentiliciul principelui încă din anul 4 p.Chr.[63] Cassius Dio consemna şi el primirea numelui de Iulia, dar, de asemenea, nu specifică niciun procedeu specific adopției[64]. Pe de altă parte, Tacitus şi Velleius Paterculus au înregistrat adopția Liviei în familia Iulia prin testament[65], ultimul autor nominalizând-o chiar drept fiică a principelui[66]. Deşi în majoritatea inscripțiilor Livia era prezentată ca fiică a lui Livius Drusus[67], într-o

---

[57] *Fasti Consulares inde a Caesaris nece usque ad Imperium Diocletiani* 1881, p. 16: L. Valerius Potiti f. M. n. Messalla Volesus Cn. Cornelius L. f. Magni Pompei n. Cinna Magnus; Cassius Dio 54.22; SWAN 2004, p. 155; BARRETT 2002, p. 132; SHOTTER 1974, p. 308, 312.

[58] CIL VI, 851: *L(ucio) Valerio Voleso / Cn(aeo) Cinna Magno / co(n)s(ulibus) / k(alendis) Mart(iis) apsolutum est*; CIL II, 1343 = ILS 6097 = AÉ 2004, 39: *Anno Cn(aei) Cinnai Magn[i L(uci) Valeri Volesi co(n)s(ulum)] / ...*; CIL VI, 1961 = ILS 1946: *Cn(aeus) Cornelius Magni l(ibertus) / Oceanus accensus / patrono in co(n)s(ulatu) / ...*; CIL VI, 10294 = ILS 7341: *Cn(aeo) Cinna Magno // co(n)s(ulibus) / L(ucio) Valerio Voleso / a(nte) d(iem) XIII K(alendas) Apriles / ...*

[59] *Fasti Consulares inde a Caesaris nece usque ad Imperium Diocletiani* 1881, p. 16: *Cn. Cornelius L. f. Magni Pompei n. Cinna Magnus*.

[60] BARBOŞ 2014, p. 223.

[61] CASSIUS DIO 56.32; SWAN 2004, p. 311; BAUMAN 1994, p. 131.

[62] BARRETT 2002, p. 75; BARBOŞ 2014, p. 223.

[63] SUETONIUS, *Augustus* 101.2.

[64] CASSIUS DIO 56.46.

[65] TACITUS, *Annales* 1.8.

[66] VELLEIUS PATERCULUS 2.75; SWAN 2004, p. 352; BARRETT 2002, p. 148; SCOTT 1932, p. 43.

[67] CIL VI, 883: *Livia (D)rusi f. uxs[or; CIL V, 6416, r. 22-24: Livia[e] / Drusi f. / uxori Caesaris Aug.*; CIL IX, 3304 = AÉ 1991, 557: *L]iviae Drusi f(iliae) / Augusti / ma]tri Ti(berii) Caesaris et / [Drusi Germanici / Superaequani publice*; ILS 122 = CIL X, 799: *Augustae Iuli[ae] / Drusi f(iliae) / divi Augusti*; CIL IX, 4514: *Augustae Iuliae / Drusi f(iliae) / divi Augusti*; AÉ 1976, 185: *[Iuliae A]ugustae / [Drusi f(iliae) uxori divi Augusti Germanico / Caesari Ti. Augusti / [f(ilio)*; CIL XI, 7416: *Iuliae Drusi [f. Augustae] Ti. Caesaris [Aug(usti) et] Drusi Germani[ci*

epigrafă descoperită la Velleia şi datată în timpul domniei lui Caligula, Iulia Augusta apare menţionată ca fiică a lui Augustus[68]. Dacă această adopţie a fost legală, atunci Tiberius şi Livia / Iulia deveniseră fraţi în faţa legii şi aveau drepturi egale în revendicarea moştenirii[69].

Dacă în timpul domniei lui Augustus Livia a păstrat distanţa faţă de politica activă, după ascensiunea lui Tiberius (14 p.Chr.), bătrâna împărătească şi-a schimbat radical atitudinea, reclamându-şi partea sa de putere[70]. Deşi nu a îndrăznit vreodată să intre în Senat sau să se prezinte în faţa steagurilor militare[71], puterea ei a fost resimţită de instituţiile statului. Importanţa primirii titlului de *Augusta* şi impactul său asupra sferei publice, unde activitatea femeilor era limitată, au ridicat numeroase semne de întrebare. Tradiţia literară consemnează atât atitudinea Senatului, dornic să o aduleze pe Augusta prin acordarea unor onoruri fără precedent, cât şi răspunsul negativ primit din partea lui Tiberius, fie din cauza invidiei, fie din dorinţa de a respecta tradiţia republicană[72].

În anul 16 p.Chr., intervenţia în favoarea Plautiei Urgulania a fost prima manifestare publică a puterii Iuliei Augusta. Conform naraţiunii lui Tacitus, Lucius Calpurnius Piso s-a manifestat violent faţă de corupţia care domnea asupra justiţiei, a denunţat în plin Senat intrigile născute în for, delatorii şi oratorii haini şi apoi a anunţat că urma să părăsească Roma pentru a trăi departe, într-un sat uitat de lume. Eforturile lui Tiberius, susţinute de familia imperială, au dat rezultate, L. Piso renunţând la ideea retragerii din viaţa publică[73]. Furia acestuia însă nu a fost potolită, iar pentru a da frâu liber indignării a chemat-o în instanţă pe Plautia Urgulania, pentru o datorie mai veche. Prietenia acesteia din urmă cu Livia şi legătura de familie creată după căsătoria lui Claudius cu Urgulanilla[74], nepoata Urgulaniei, îl puneau pe Calpurnius Piso într-o situaţie delicată. Tacitus nota chiar că *amicitia* dintre cele două femei o ridicase pe inculpată deasupra legilor. În loc să dea curs citaţiei, Urgulania a decis să se sustragă justiţiei căutând protecţie în palatul imperial. Justiţia coruptă fusese unul dintre motivele supărării lui Piso, iar atitudinea sfidătoare a inculpatei l-a determinat, făcând abstracţie de puterea Iuliei Augusta, să pătrundă în palat pentru a o duce cu forţa în faţa instanţei de judecată[75]. Îndrăzneala lui a fost considerată de Iulia Augusta drept un afront adus statutului său, susţinând public faptul că s-a simţit jignită şi umilită (*se violari et imminui quereretur*). Felul în care s-a exprimat împărăteasa indică faptul că era protejată de legea maiestăţii, fie în calitate de membru al familiei imperiale, fie ca beneficiară, încă din anul

matri]; CIL II, 3102: *Liviae [Drusi f. uxori Caesaris Aug(usti) matri Ti(berii) Caesaris] / aviae [Germanici et Drusi Iuliorum Tiberii) f.*

[68] CIL XI, 1165: *[Iuli]ae divi / A[ugusti] f(iliae) Augustae / matri Ti. Caesaris / [di]v[i Au]gusti f(ilii) / Aug[usti e]t Neronis / [C]lau[di] Dru[si]*; BARRETT 2002, p. 148.

[69] BARRETT 2002, p. 149; BAUMAN 1994, p. 131.

[70] BARRETT 2002, p. 165.

[71] CASSIUS DIO 57.12.

[72] BAUMAN 1994, p. 132; BARBOŞ 2014, p. 226.

[73] TACITUS, *Annales* 2.34, 4.21; SEAGER 2005, p. 112.

[74] SUETONIUS, *Claudius* 26.2; BARRETT 2002, p. 192; SEAGER 2005, p. 112.

[75] TACITUS, *Annales* 2.34, 4.21; BARRETT 2002, p. 165-166; BAUMAN 1994, p. 135; SEAGER 2005, p. 112.

35 a.Chr., a inviolabilității dată de *tribunicia sanctissima*[76].

Mai departe, Tacitus relata că Tiberius, martor la această problemă, a dorit să stingă supărarea mamei sale, promițându-i acesteia că urma să se prezinte în fața instanței ca apărător al Urgulaniei. În realitate însă, Tiberius nu era dispus să se umilească doar pentru a satisface orgoliul celor două femei. Drumul său spre tribunal s-a dovedit a fi unul foarte lung, din cauza deselor opriri intenționate, pentru a sta de vorbă cu oamenii ieșiți în întâmpinarea sa. Fiind probabil înștiințată de atitudinea lui Tiberius, Iulia Augusta i-a plătit lui Piso suma de bani datorată de Urgulania. Procesul nu a continuat, iar Tacitus consemna că efortul lui Calpurnius Piso a fost încununat de glorie, căci Tiberius și-a întărit bunul renume[77]. Iulia Augusta, deși a fost lezată de această afacere, nu a acționat legal împotriva lui Piso.

Referitor la acest episod, R. A. Bauman susține că, în realitate, Iulia Augusta, contestând refuzul lui Tiberius de a-i recunoaște poziția constituțională, a profitat de problema creată de Urgulania pentru a face o demonstrație de putere. Deși Tiberius nu a ajuns în instanță, împărăteasa și-a impus punctul de vedere[78]. Abia în anul 24 p.Chr., acuzatorul Urgulaniei a fost deferit justiției de către Q. Granius, pentru uneltiri împotriva maiestății imperiale, deținere de substanțe otrăvitoare și purtarea sabiei la ședințele senatului. Tacitus lasă să se înțeleagă că Tiberius ar fi fost în spatele acestor acuzații, deoarece umilința resimțită cu opt ani în urmă nu fusese uitată. L. Piso a murit însă înainte de pronunțarea sentinței[79].

Urgulania se pare că nu a înțeles situația delicată pe care a creat-o în anul 16 p.Chr. Mizând în continuare pe relația de prietenie și rudenie cu Iulia Augusta, ea a refuzat să se prezinte pentru a depune mărturie într-un proces care se desfășura în fața Senatului. Legat de această problemă, Tacitus înregistra un fapt deosebit. Un pretor a fost desemnat să meargă la domiciliul Urgulaniei pentru a-i lua depoziția, „pe câtă vreme, pentru fecioarele vestale, un vechi obicei cerea ca, ori de câte ori le pun ca martore, ele să fie ascultate în for sau în fața tribunalului”[80]. Cel mai probabil, această din urmă afirmație, destul de ambiguă, nu făcea referire la statutul de vestală al Urgulaniei, ci sublinia diferența dintre atitudinea manifestată în fața legii de cele mai importante preotese ale Romei și cea a unei femei care abuza de puterea conferită de prietenia cu văduva lui Augustus[81].

Maiestatea Iuliei Augusta a fost din nou subiect de discuție în anul 17 p.Chr. Tacitus nota că Appuleia Varilla a ofensat memoria lui *divus Augustus*, proferând, în același timp, injurii la adresa lui Tiberius și a împărătesei[82]. Aceasta era

[76] TACITUS, *Annales* 2.34; BARRETT 2002, p. 166, 136; BAUMAN 1994, p. 135, 94; SEAGER 2005, p. 112.

[77] TACITUS, *Annales* 2.34; SEAGER 2005, p. 112; BARRETT 2002, p. 166; BAUMAN 1994, p. 135.

[78] BAUMAN 1994, p. 135.

[79] TACITUS, *Annales* 4.21; BARRETT 2002, p. 167.

[80] TACITUS, *Annales* 2.34; BARRETT 2002, p. 166; SEAGER 2005, p. 112; BAUMAN 1994, p. 135.

[81] BAUMAN 1994, p. 135.

[82] TACITUS, *Annales* 2.50; BARRETT 2002, p. 167; SEAGER 2005, p. 129.

fiica consulului Sextus Appuleius (29 a.Chr.) şi a Marcellei Maior[83]. Aşadar, pe linie paternă era nepoata Octaviei Maior[84], iar pe linie maternă nepoata Octaviei Minor[85], ambele bunici fiind surorile lui Augustus.

Instrumentarea cazului a scos la iveală şi o relaţie adulteră a Appuleii Varilla cu un personaj pe nume Manilius, procesul desfăşurându-se parţial sub incidenţa dată de *lex Iulia de adulteriis coercendis*. Acuzaţiile aduse în baza altei legi, *lex Iulia de maiestate*, au fost analizate de către Tiberius, care a ţinut să precizeze că doar ofensele aduse lui *divus Augustus* pot face subiectul unui proces. În aceeaşi şedinţă, el a precizat că jignirile aduse persoanei sale pot fi iertate, însă s-a abţinut să ia vreo decizie în ceea ce priveşte ofensarea Iuliei Augusta. Această din urmă situaţie a fost rezolvată în următoarea şedinţă a Senatului, când Tiberius a spus că injuriile la adresa mamei sale pot fi, de asemenea, trecute cu vederea[86]. Această decizie s-a datorat fie dorinţei Iuliei Augusta, fie Tiberius, făcând primul pas în iertarea Appuleii Varilla, i-a forţat mamei sale hotărârea. Sentinţa în cazul adulterului, la cererea principelui, nu a fost deosebit de aspră. Familia Appuleii Varilla a fost însărcinată să aleagă locul exilului, singura condiţie fiind îndepărtarea vinovatei la 200 de mile de Roma. În ceea ce-l priveşte pe Manilius, acestuia i-a fost interzisă şederea în Italia şi Africa[87].

Suetonius relata că Tiberius evita, pe cât posibil, să îşi întâlnească mama, iar când acest lucru se întâmpla nu purta discuţii lungi şi confidenţiale, „pentru a nu lăsa impresia că se lasă condus de sfaturile ei, la care totuşi apela uneori”[88]. Nu numai sfaturile Iuliei Augusta îi erau folositoare, ci şi ajutorul direct al acesteia. Tacitus înregistra că, după sărbătorirea triumfului lui Germanicus, Tiberius a căutat să îşi rezolve o mai veche animozitate. Personajul vizat era regele Archelaos, care domnea peste Cappadocia de 50 de ani[89]. Tacitus şi Cassius Dio notau că ura lui Tiberius pentru acest rege îşi avea rădăcinile în perioada exilului pe insula Rhodos. În varianta lui Cassius Dio, anterior anului 6 a.Chr., Archelaos apelase la Tiberius pentru a-l apăra în faţa învinuirilor formulate împotriva sa de cappadocieni. Ajutat probabil în rezolvarea litigiului, recunoştinţa lui Archelaos a întârziat să apară; chiar considerând că steaua lui Tiberius a apus, după prelungirea şederii în Rhodos, el a căutat să câştige încrederea lui Gaius Caesar, abia sosit în Asia[90]. Tacitus susţinea că atitudinea lipsită de respect a lui Archelaos a fost rezultatul sfaturilor primite din partea apropiaţilor lui Augustus, care îl îndemnau să-l cultive pe Gaius Caesar, unicul fiu al principelui rămas în viaţă şi prezumtiv succesor la purpura imperială[91]. Cum în acea perioadă (2 a.Chr. – 2 p.Chr.) ambiţia Liviei era pusă la grea încercare, afrontul adus de Archelaos fiului său se pare că a fost perceput ca o jignire personală. Din acest motiv, afirma

[83] KLEBS 1897, nr. 777, 784; *Fasti Consulares inde a Caesaris nece usque ad Imperium Diocletiani 1881*, p. 7: Imp(erator) Caesar divi Iulii f. V Sex. Appuleius Sex. f. Sex. n.

[84] KLEBS 1897, nr. 784.

[85] TACITUS, *Annales* 2.50; BARRETT 2002, p. 167; SEAGER 2005, p. 128.

[86] TACITUS, *Annales* 2.50; BARRETT 2002, p. 167; SEAGER 2005, p. 129.

[87] TACITUS, *Annales* 2.50; SEAGER 2005, p. 129.

[88] SUETONIUS, *Tiberius* 50.2; BAUMAN 1994, p. 137.

[89] TACITUS, *Annales* 2.42.

[90] CASSIUS DIO 57.17.

[91] TACITUS, *Annales* 2.42.

Tacitus, Iulia Augusta a acceptat să dea curs cererii fiului său, cerându-i lui Archelaos, printr-o scrisoare, să vină la Roma pentru a-şi cere scuze pentru ofensa din trecut, iertarea fiindu-i asigurată. Archelaos a acceptat cererea, fie pentru că nu şi-a dat seama de capcana întinsă, fie din teama de a nu fi adus cu forţa la Roma[92].

Sosirea în capitală nu a fost fastuoasă şi Tiberius l-a primit cu răceală, iar la scurt timp după aceea i-au fost aduse acuzaţii în faţa Senatului. Tacitus nu înregistrează conţinutul acuzaţiilor şi nici nu o implică pe Iulia Augusta în instrumentarea procesului, iar Cassius Dio menţionează că trimiterea în judecată a lui Archelaos a avut la bază un decret imperial, deşi regele era foarte bătrân şi senil[93]. Suetonius, în schimb, nu reţine niciun proces, ci doar faptul că Archelaos a fost adus la Roma prin promisiuni şi ademeniri, nemaifiind lăsat să se întoarcă în patria sa[94]. Spre deosebire de Tacitus, care relata că Archelaos, confruntându-se cu acuzaţiile, fie şi-a pus capăt zilelor, fie a murit de amărăciune şi din cauza vârstei înainte de finalizarea procesului[95], Cassius Dio susţinea că senilitatea i-a adus achitarea, dar că a murit la Roma, la scurt timp după terminarea procesului[96]. Decesul lui Archelaos a fost urmat de hotărârea transformării Cappadociei în provincie romană, guvernată de un oficial de rang ecvestru[97].

Una dintre cele mai ruşinoase pagini ale domniei lui Tiberius a fost scrisă în anul 20 p.Chr., când a avut loc judecarea lui Cn. Piso, fost guvernator al Syriei, şi a soţiei sale, Munatia Plancina, pentru acuzaţiile de asasinare a lui Germanicus şi încercare de recuperare a provinciei prin forţa armelor. Procesul lui Cn. Piso a fost demarat chiar a doua zi după sosirea sa în capitală. Tacitus este cel care oferă cele mai multe detalii cu privire la desfăşurarea şi soluţiile acestuia, în baza documentului emis de Senat pe 10 decembrie 20 p.Chr.. Primele acuzaţii au fost aduse în faţa consulilor de către Fulcinius Trio. Cum prietenii lui Germanicus, martori ai suferinţelor acestuia, se aflau în oraş, ei au declinat calitatea de acuzator a lui Trio, susţinându-şi poziţia ca informatori şi martori. Deoarece principele se afla printre suspecţii nominalizaţi de Germanicus pe patul de moarte, iar Agrippina Maior probabil făcea presiuni, acuzatorii au cerut ca procesul să fie instrumentat chiar de Tiberius. Pentru a nu se crea şi mai multă zarvă în jurul său, Tiberius a acceptat în primă instanţă să se ocupe de acest caz, a ascultat în compania unor prieteni atât acuzaţiile martorilor, cât şi rugăminţile lui Cn. Piso, dar a lăsat ulterior întreaga afacere pe seama Senatului, deoarece salvarea fostului guvernator însemna propria sa incriminare[98].

Printre personajele rugate de Cn. Piso să-i susţină cauza în faţa instanţei se număra şi Asinius Gallus, soţul Vipsaniei Agrippina, personaj detestat de Tiberius[99]. Acesta însă, ca şi ceilalţi, a refuzat solicitarea, cazul fiind preluat de

[92] TACITUS, *Annales* 2.42; BARRETT 2002, p. 80-81; BAUMAN 1994, p. 136.
[93] CASSIUS DIO 57.17.
[94] SUETONIUS, *Tiberius* 37.4; BARRETT 2002, p. 80.
[95] TACITUS, *Annales* 2.42; BAUMAN 1994, p. 136.
[96] CASSIUS DIO 57.17; BAUMAN 1994, p. 136.
[97] SUETONIUS, *Tiberius* 37.4; TACITUS, *Annales* 2.42; CASSIUS DIO 57.17.
[98] TACITUS, *Annales* 3.10; CASSIUS DIO 57.18; SEAGER 2005, p. 95-96; BARRETT 2002, p. 88.
[99] TACITUS, *Annales* 1.12; MARAÑÓN 1956, p. 40-41.

M. Lepidus, L. Piso, fratele acuzatului şi protagonistul incidentului din 16 p.Chr., şi Livineus Regulus.

Discursul lui Tiberius din ziua deschiderii oficiale a procesului a fost echilibrat, menţionând motivul numirii lui Cn. Piso la guvernarea Syriei şi cerând, pentru o eventuală culpă, o judecată nepărtinitoare; în ceea ce privea ofensa adusă principelui, el urma să "beneficieze" de ura lui Tiberius şi de expulzarea din rândul prietenilor. Pentru o eventuală vină pedepsită cu moartea, Cn. Piso trebuia judecat în Senat. Tiberius a cerut, de asemenea, ca bănuielile legate de otrăvirea lui Germanicus să fie atent cercetate şi nicio parte implicată în proces să nu se abată de la poziţia sa, durerea principelui şi a lui Drusus II urmând a nu fi luate în consideraţie pe parcursul anchetei şi în momentul pronunţării sentinţei. Totuşi, Tiberius nu s-a limitat doar la acuzaţia de asasinat, ci a cerut şi anchetarea acuzaţiilor legate de tulburările provocate în rândurile armatei din Syria, precum şi a tentativei de restabilire a sa ca guvernator al provinciei pe calea armelor[100].

Cercetările au fost amânate două zile, pentru strângerea dovezilor împotriva fostului guvernator, iar după alte şase urmau să fie prezentate depoziţiile apărării timp de trei zile. Fulcinius Trio l-a acuzat pe Cn. Piso de fărădelegi săvârşite pe când se afla la guvernarea Hispaniei, dar fără a se lega de cauza procesului aflat pe rol. În schimb, Servaeus, Veranius şi Vitellius au fost cei care au prezentat atrocităţile comise de învinuit alături de Plancina în perioada 18 – 19 p.Chr., atât împotriva lui Germanicus, cât şi împotriva statului roman[101]. Apărarea, în ciuda eforturilor depuse, nu a putut, în baza mărturiilor lui Piso, să respingă nicio acuzaţie, cu excepţia celei de otrăvire a lui Germanicus, dar şi aceasta, se pare, cu argumente neconvingătoare. Tacitus nota, în continuare, că „judecătorii fură neînduplecaţi din felurite temeiuri: împăratul pentru că Piso pornise război împotriva provinciei, Senatul pentru că nu era în niciun fel de crezut că Germanicus a murit altfel decât în urma unor viclene uneltiri”[102]. Aşadar, Tiberius participa la anchetă şi proces în calitate de senator, urmărind cu atenţie cursul evenimentelor, deoarece poporul credea că Piso acţionase ca executant al principelui[103].

Pe de altă parte, Plancina, căreia i s-au adus aceleaşi acuzaţii, cu excepţia celei legate de ridicarea armelor împotriva statului, şi care iniţial şi-a susţinut soţul afirmând că îi va împărtăşi soarta, a apelat la bunăvoinţa Iuliei Augusta pentru a obţine exonerarea. Influenţa Iuliei Augusta a dus la judecarea separată a Plancinei şi la declararea nevinovăţiei acesteia chiar de către Tiberius. În consecinţă, la insistenţele fiilor săi, Cn. Piso a cerut rejudecarea procesului, însă lipsa oricărei manifestări din partea principelui l-a înspăimântat. Lipsit de orice fel de susţinere, Cn. Piso, întors în locuinţa sa sub pretextul studierii apărării, şi-a redactat ultimele dorinţe, iar în zorii zilei următoare a fost găsit cu gâtul

[100] TACITUS, *Annales* 3.12; SEAGER 2005, p. 96.

[101] TACITUS, *Annales* 3.13; *AÉ* 1993, 21a = *AÉ* 1996, 885 = *AÉ* 1997, 29 = *AÉ* 1998, 28 = *AÉ* 1999, 32 = *AÉ* 2000, 37 = *AÉ* 2001, 33 = *AÉ* 2002, 43 = *AÉ* 2005, 45 = *AÉ* 2006, 134, r. 23-70.

[102] TACITUS, *Annales* 3.14.

[103] SUETONIUS, *Caligula* 2; LIMOGES 2008, p. 34.

străpuns[104]. Ultimele dorințe scrise ale lui Cn. Piso erau legate de iertarea fiilor săi, unul rămas la Roma şi celălalt simplu executant al ordinelor sale, însă despre Plancina nu a pomenit absolut nimic[105], fie din cauza trădării, fie pentru că o ştia protejată de Iulia Augusta.

Îndoielile asupra nevinovăţiei lui Tiberius au continuat să circule chiar şi după decesul principelui. Tacitus consemna că auzise de la cei care trăiseră acele momente unele lucruri grave. Piso ar fi deţinut „nişte tăbliţe, pe care el însuşi nu le-a dat în vileag şi despre care prietenii lui au spus în repetate rânduri că ele cuprind o scrisoare a lui Tiberius către Piso, precum şi însărcinări date împotriva lui Germanicus; că Piso a avut de gând să le citească în Senat şi să-i aducă împăratului învinuiri; şi aşa ar fi făcut dacă n-ar fi fost înşelat prin făgăduieli deşarte de Seianus; mai spuneau bătrânii că Piso nu şi-a luat singur viaţa, ci i s-a trimis un călău”[106]. Probabil, amintirea anilor în care familia lui Germanicus a fost persecutată şi decimată de Seianus cu complicitatea lui Tiberius a dus şi la răspândirea zvonului protejării principelui de către prefectul pretoriului în faţa unor acuzaţii atât de grave. În orice caz, otrăvirea şi implicarea lui Tiberius şi chiar a Iuliei Augusta în decesul lui Germanicus nu au fost demonstrate niciodată[107]. Salvarea Plancinei, precedată de refuzul propriilor fii de a-i veni în ajutor cu mărturii favorabile[108], ruşinea la care a fost supus principele, care a dat vina pe intervenţia mamei sale, şi oprobiul public pe care şi l-au atras au zdruncinat puternic imaginea familiei imperiale[109]. În ciuda acestei stări generale, propunerea lui Valerius Messalinus, de a se aduce mulţumiri publice „lui Tiberius şi Augustei şi Antoniei şi Agrippinei şi lui Drusus pentru răzbunarea morţii lui Germanicus”[110], pare să fi fost acceptată. Ulterior, propunerea a fost completată şi cu numele lui Claudius[111].

Reputația Liviei a avut de suferit pentru abuzul de putere manifestat în susținerea Plancinei. Populația Romei, martoră la acest proces, considera că setea de sânge a Liviei și a lui Tiberius nu se va stinge până când familia nu va fi decimată. Cum Livia fusese părtașă la moartea propriului nepot, tot așa putea să acționeze și împotriva Agrippinei și a copiilor lui Germanicus[112].

Tensiunea dintre mamă şi fiu se pare că a continuat să crească de-a lungul timpului, în accepţiunea istoricilor antici fiind unul dintre motivele care l-au determinat pe Tiberius să părăsească Roma[113]. Lipsită de principalul său „purtător

[104] TACITUS, *Annales* 3.15; CASSIUS DIO 57.18; SEAGER 2005, p. 98; BARRETT 1996, p. 31; BARRETT 2002, p. 88; BURNS 2007, p. 51; SEVERY 2000, p. 330, 334; BARBOŞ & NEDU 2012, p. 151.

[105] TACITUS, *Annales* 3.16; SEAGER 2005, p. 98; BAUMAN 1994, p. 142.

[106] TACITUS, *Annales* 3.16; BARRETT 2002, p. 88.

[107] LIMOGES 2008, p. 34.

[108] TACITUS, *Annales* 3.17; SEAGER 2005, p. 98.

[109] TACITUS, *Annales* 3.17; BARRETT 2002, p. 89, 169.

[110] TACITUS, *Annales* 3.18; *AÉ* 1993, 21a = *AÉ* 1996, 885 = *AÉ* 1997, 29 = *AÉ* 1998, 28 = *AÉ* 1999, 32 = *AÉ* 2000, 37 = *AÉ* 2001, 33 = *AÉ* 2002, 43 = *AÉ* 2005, 45 = *AÉ* 2006, 134, r. 123-151; SEAGER 2005, p. 98-99; LIMOGES 2008, p. 39; BARRETT 2002, p. 89.

[111] TACITUS, *Annales* 3.18.

[112] TACITUS, *Annales* 3.17; BARRETT 2002, p. 90.

[113] SUETONIUS, *Tiberius* 51.1; TACITUS, *Annales* 4.57; BURNS 2007, p. 17; BARRETT 2002, p. 97.

de cuvânt" în raport cu instituţiile statului, căci pietatea filială era privită ca principala armă de constrângere a împărătesei[114], Iulia Augusta nu mai apare, după anul 26 p.Chr., ca un personaj determinant pe scena vieţii politice romane[115]. După dispariţia primului principe, obţinând titlul de *Augusta* şi fiind adoptată prin testament de către defunctul său soţ, Livia şi-a reconsiderat poziţia prin încercarea de a acţiona ca partener la guvernare alături de Tiberius. Încercările Senatului de a-i conferi Iuliei Augusta o nouă serie de onoruri au fost aspru criticate de Tiberius, un principe tradiţionalist şi oponent al implicării femeilor în viaţa politică. Caracterul dominant al Iuliei Augusta a fost sancţionat de Tiberius prin retragerea pe insula Capri[116], lipsind-o astfel de posibilitatea de a acţiona în plan politic, iar la funeraliile ei a refuzat justificat să participe, privând-o, şi de această dată, de onorurile specifice statutului deţinut întreaga viaţă.

BIBLIOGRAFIE

BARBOŞ & NEDU 2012 – A. Barboş, D. Nedu, *Otrăviri în dinastia Iulio - Claudiană. Zvonuri, tradiţie literară şi interpretări istorice*, Pontica 45 (2012), p. 135-170.

BARBOŞ 2014 – A. BARBOŞ, *Iulia Augusta. Putere reală sau titlu onorific?*, în: Vl. Iliescu, D. Nedu, A. Barboș (ed.), *Graecia, Roma, Barbaricum. In memoriam Vasile Lica*, Galați, 2014, p. 223-232.

BARRETT 1996 – A. A. Barrett, *Agrippina. Sex, Power and Politics in the Early Empire*, London, 1996.

BARRETT 2002 – A. A. Barrett, *Livia: First Lady of Imperial Rome*, London, 2002.

BAUMAN 1994 – R. A. Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, London, 1994.

BURNS 2007 – J. Burns, *Great Women of the Imperial Rome. Mothers and Wives of the Caesars*, New York, 2007.

KLEBS 1897 – E. Klebs (ed.), *Prosopographia Imperii Romani saec. I, II, III*, vol. I, Borussia, 1897.

LIGHTMAN & LIGHTMAN 2008 – M. Lightman, B. Lightman, *A to Z of Ancient Greek and Roman Women*, New York, 2008.

LIMOGES 2008 – S. Limoges, *The Portrayal of Germanicus in Tacitus' Annales and the Historicity of the Germanicus - Tiberius Conflict*, Hirundo. The McGill Journal of Classical Studies 6 (2008), p. 32-40.

MARAÑÓN 1956 – G. Marañón, *Tiberius. A Study in Resentment*, London, 1956.

SCOTT 1932 – K. Scott, *Tiberius' Refusal of the Title "Augustus"*, Classical Philology 27 (1932) 1, p. 43-50.

SEAGER 2005 – R. Seager, *Tiberius*, Oxford, 2005.

SEVERY 2000 – B. Severy, *Family and State in the Early Imperial Monarchy: The Senatus Consultum de Pisone Patre, Tabula Siarensis, and Tabula Hebana*, Classical Philology 95 (2000), p. 318-337.

SHOTTER 1974 – D. C. A. Shotter, *Cn. Cornelius Cinna Magnus and the Adoption of Tiberius*, Latomus 33 (1974), p. 306-313.

SWAN 2004 – P. M. Swan, *The Augustan Succession: An Historical Commentary on Cassius Dio's History, Books 55-56 (9 BC - AD 14)*, Oxford, 2004.

[114] TACITUS, *Annales* 6.3.

[115] BARRETT 2002, p. 170.

[116] SUETONIUS, *Tiberius* 51.2; BARBOŞ 2014, p. 230.

CELEBRARE ROMAM, CELEBRARE IMPERATOREM, CELEBRARE PATRIAM: ISTORIE ȘI MEMORIE ÎN *PANEGYRICI LATINI* (SEC. III-IV)[*]

Nelu ZUGRAVU[**]

Cuvinte-cheie: *historia, memoria, Panegyrici Latini, Roma, împărat,* patria, *Antichitatea târzie.*

Keywords: *historia, memoria, Panegyrici Latini, Rome, emperor,* patria, *Late Antiquity.*

Rezumat: *Obiectivul fundamental al panegiricelor gallo-romane din secolele III-IV era elogiul suveranului, respectiv înfăţişarea hiperbolizată a faptelor, mai ales militare, a actelor de liberalitate, a virtuţilor acestuia. Lui* laudatio principis *îi era asociată, cel mai adesea,* laudatio Vrbis, *între împăraţi şi Roma existând o legătură indestructibilă. În sfârşit, celebrării suveranului şi Romei, oratorii gallo-romani i-au alăturat entuziaşti* amor patriae. *Astfel,* princeps-Vrbs-patria *sunt reperele dominante ale elogiilor. Raportate la atmosfera celebrativă amintită şi la conexiunea dintre* memoria *şi* historia, *panegiricele îndeplinesc o întreită funcţie: comemorează o moştenire, o tradiţie, o* memoria – *una* vetus *(preimperială), dominantă, sursă inepuizabilă de* exempla *și* praxeis, *și alta* recens *(imperială), mai slab reprezentată; relatează o istorie contemporană; creează şi difuzează un nou trecut exemplar, o nouă memorie. Elementul de legătură al acestor trei planuri îl reprezintă suveranul, care, unind în* virtutes *și* res gestae *ale sale trecutul emblematic și prezentul aproape miraculos, garantează eternitatea și continuitatea Romei și a imperiului său.*

Abstract: *The fundamental objective of the Gallo-Roman* panegyrici *from the 3rd-4th centuries was the praise of the sovereign, respectively the hyperbolization of his facts,*

[*] Acest text reprezintă forma amplificată a unei comunicări susținute la Sesiunea anuală de comunicări științifice a Institutului de Istorie „Nicolae Iorga" intitulată *Memoria istorică și construcția socială a trecutului* (București, 6–7 decembrie 2018). Abrevierile revistelor sunt conforme cu *L'Année Philologique* iar cele ale surselor antice – cu dicționarele de specialitate. Alte abrevieri: *OLD – Oxford Latin Dictionary*; *TLL – Thesaurus linguae Latinae.*

[**] Nelu ZUGRAVU: Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași; e–mail: z_nelu@homail.com.

especially military, of his generosity, of his virtues. Laudatio principis *was most often associated with* laudatio Vrbis*, between the emperors and Rome existing an indestructible connection. Finally, in celebration of the sovereign and Rome, the Gallo-Roman panegyrists joined enthusiastic* amor patriae*. Thus,* princeps-Vrbs-patria *are the dominant landmarks of praise. Related to the celebratory atmosphere mentioned and to the connection between memory and history, the* panegyrici *perform a triple function: they commemorate an inheritance, a tradition, a* vetus *memory (pre-imperial), dominant, an inexhaustible source of* exempla *and* praxeis*, and another* recens *(imperial), less represented; they relate a contemporary history; they create and disseminate a new exemplary past, a new memory. The connecting element of these three plans is represented by the sovereign, who, uniting in his* virtutes *and* res gestae *the emblematic past and the almost miraculous present, guarantees the eternity and continuity of Rome and its empire. Thus, as many former exegetes have already pointed out, panegyrists create and disseminate an official, altered, "quasi-fictional", ideologized history, in which memory and history have their particular mission – one conferring authority, the other – legitimacy.*

Dacă, pentru unii contemporani (Nora, Hobsbawm, Lowenthal ş.a.), istoria şi memoria sunt două universuri „distincte", „divergente", pentru romani, *historia* nu era incompatibilă cu *memoria*, ci, fie era sinonimă cu aceasta, fie constituia un „vehicul" al ei – *omnium rerum memoria*, în cuvintele lui Cicero[1]. Istoricii latini înşişi şi-au definit operele ca păstrătoare ale memoriei: *memoria rerum gestarum* citim în *De bello Iugurthino* al lui Sallustius[2]; *rerum gestarum memoriae* şi *rerum gestarum monumenta* sunt expresiile utilizate de Titus Livius în *Praefatio* la *Ab Urbe condita*[3]; Tacitus foloseşte o singură dată termenul *historia*, în *Dialogus de oratoribus*[4], denumindu-şi opera *memoria*, cum o arată explicit în biografia *Agricola*[5]. *Thesaurus Linguae Latinae* şi *Oxford Latin Dictionary* înregistrează numeroase exemple de contexte în care *historia* şi *memoria* sunt puse în relaţie sinonimică[6]. Pe fondul mai larg al interesului pentru „memoriile culturale" în Roma antică[7], exegeza contemporană a insistat asupra acestui aspect, în literatura de limbă engleză circulând chiar conceptul de *mnemohistory* înţeles ca istoria/ istoricizarea memoriei[8]. *Memor historiae*, cu referire la „memorarea istoriei/ fapte istorice", apare în culegerea de biografii imperiale *Historia Augusta* și în tetrastihurile *Caesares* ale lui Ausonius[9].

[1] CIC., *Brutus*, 14; 322: *memoria rerum Romanarum*; de asemenea, *Orator*, 120: *rerum gestarum memoriae*; *memoria rerum veterum*. Vezi și GOWING 2005, p. 7–16 (aici, p. 12, n. 31); GALINSKY 2016, p. 1–39 (aici, p. 4).

[2] SALL., *BJ*, 4; GOWING 2005, p. 12, n. 33.

[3] LIV., *Praef.*, 2; 6; GOWING 2005, p. 12, n. 33.

[4] TAC., *Dial.*, 3, 4; GOWING 2005, p. 12, n. 31.

[5] TAC., *Agr.*, I, 2; II, 4; III, 3; GOWING 2005, p. 12, n. 33.

[6] *TLL*, *s.v. memoria* (col. 680–681), *historia* (col. 2833–2840); *OLD*, *s.v. memoria*; GOWING 2005, p. 9, 12.

[7] GALINSKY 2014; GALINSKY & LAPATIN 2015.

[8] GOWING 2005, p. 7.

[9] *SHA*, *Tr. tyr.*, XXXI, 9; AUS., *Caes.*, II, 1, 4; den HENGST 2010, p. 138.

Pe de altă parte, pentru romani, ca și pentru greci, de altfel, trecutul poate fi „pluralizat”[10], „valorizat” în tipare estetice multiple[11], orice formă artistică (poetică, epigrafică, monumentală, retorică etc.) capabilă să păstreze, să transmită şi să creeze trecutul – aşadar, să „imortalizeze memoria” (*ad inmortalitatem memoriae*, la Cicero[12]; *ad perpetuitatem memoriae*, la Plinius cel Tânăr[13]) – avea demnitatea unei opere de istorie[14]. Cicero nu ezita să folosească *Annales*, poemul epic al lui Ennius, ca *testimonium* credibi[15], iar Tacitus accepta *carmina* ale germanicilor ca sursă de *memoria* şi *genus* istoriografic (*annales*)[16]. *Orationes* prilejuiau afirmarea plenară a identităţii dintre *historia* şi *memoria*, în conformitate cu exigenţa ciceroniană formulată în *De oratore*: *Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia nisi oratoris immortalitati commendatur?* („Iar istoria, martoră a vremurilor, lumină a adevărului, viaţă a memoriei, îndrumătoare a vieţii, mesageră a trecutului, prin glasul cui, dacă nu prin al oratorului, se încredinţează nemuririi?”)[17]. Acest fapt se verifică şi în cazul discursurilor reunite în *corpus*-ul intitulat *Panegyrici Latini*, care, alături de *gratiarum actio* pronunţată de Plinius cel Tânăr în cinstea lui Traianus cu prilejul numirii în calitate de *consul suffectus* în anul 100, mai cuprinde 11 *elogia* rostite între 289 şi 389 de oratori din Gallia (unii anonimi) la Augusta Treverorum (Treveri), Augustodunum (Autun), Roma sau Constantinopolis[18]. Florilegiul a fost întocmit, foarte probabil, de Latinus Pacatus Drepanius, el însuşi autorul, în 389, al unei *laudatio* a lui Theodosius I rostită cu prilejul ceremoniilor care au avut loc la Roma în luna august a acelui an în cinstea victoriei asupra uzurpatorului Maximus[19].

Momentul realizării *corpus*-ului nu e lipsit de semnificaţie pentru problema care ne interesează aici. Cum a observat deja Marie-Claude L’Huillier, epoca de incertitudine politică reprezentată de deceniile din jurul anului 400, dominată de sentimentul decandenţei ireversibile (*senium Imperii* în *Res gestae* ammianeice[20]) și de nesiguranța viitorului după catastrofa din 378, s-a caracterizat, în plan cultural, printr-un efort semnificativ de salvare, ordonare şi conservare a trecutului[21].

---

[10] RUFFELL & HAU 2017.

[11] KER & PIEPER 2014.

[12] CIC., *Leg.*, III, 21; GOWING 2005, p. 7.

[13] PLIN., *Ep.* X, 76; GOWING 2005, p. 7.

[14] RODRÍGUEZ MAYORGAS 2007; RODRÍGUEZ MAYORGAS 2016, p. 51–76; GOWING 2005, p. 7; ROCHE 2011, p. 45–66; REBEGGIANI 2013, p. 53–69; HÖLKESKAMP 2014, p. 169–213; STEIN–HÖLKESKAMP 2014, p. 214–234; NG 2014, p. 235–260; POPKIN 2016; GALINSKY & LAPATIN 2016; SANDBERG & SMITH 2018, p. 351–511.

[15] CIC., *Brutus*, 57; 60; GOWING 2005, p. 11.

[16] TAC., *Germ.*, II, 2; GOWING 2005, p. 11.

[17] CIC., *De oratore,* II, 9, 36. Pentru legătura dintre *memoria* și *eloquentia*, vezi GOWING 2005, p. 16–17; den HENGST 2010, p. 41–51.

[18] Despre acest *corpus*, *cf.* SCHANZ 1970, p. 116–119; LEBRECHT SCHMIDT 1989, p. 161–172; LASSANDRO 2000b, p. 9–15 (toate trimiterile noastre se fac la această ediție); HARTMANN 2008, p. 39–40; WARE 2019, p. 291–304.

[19] *Pan.*, XII [2]; despre autor și discursul său, vezi SCHANZ 1970, p. 117–120; NIXON, SAYLOR RODGERS & MYNORS 1994, p. 437–447; TURCAN–VERKERK 2003; KELLY 2015, p. 215-238.

[20] AMM., XIV, 6, 4; den HENGST 2010, p. 259–268.

[21] L’HUILLIER 1992, p. 65.

Acum s-au redactat mai multe opere (diverse specii istoriografice, biografii exemplare de oameni politici și gânditori[22], *laudes urbium*[23], *corpora* ce adunau tradiții, *prodigia*, *miracula* și *dicta* memorabile, *commentaria* la scrieri excepționale ale literaturii clasice) care, într-un fel sau altul, ofereau spre lectură o istorie a Romei de la originile sale mitice[24] până în secolul al IV-lea şi, totodată, actualizau şi sistematizau valorile tradiţionale ale „catehismului" civic, moral şi paideutic al romanilor şi al romanităţii – cu alte cuvinte, transmiteau un patrimoniu şi creau o memorie identitară. Este vorba, printre altele, despre: *Liber de Caesaribus* a lui Aurelius Victor, *Origo gentis Romanae* și *De viris illustribus urbis Romae*, reunite în aşa-numitul *corpus Aurelianum*; *Caesares*, *Parentalia*, *Commemoratio professorum Burdigalensium*, *Epitaphia* și *Ordo urbium nobilium* ale lui Ausonius; *Annales* ale lui Nicomachus Flavianus *senior*; *Res gestae* ale lui Ammianus Marcellinus; culegerea de biografii imperiale intitulată convenţional *Scriptores Historiae Augustae*; *Historia meta Dexippon* și *Bioi philosophon kaì sophiston* ale lui Eunapius din Sardes; *Epitome de Caesaribus* a lui Pseudo-Aurelius Victor; *Antiochikos* (*Or.* XI) a lui Libanios; *Liber prodigiorum* a lui Iulius Obsequens; *Saturnalia* ale lui Macrobius ş.a. Acestui context trebuie să-i atribuim și alcătuirea *corpus*-ului de *Panegyrici Latini* dăruit lui Theodosius[25], suveranul care, aşa cum ne asigură autorul anonim în *Epitoma de Caesaribus*, scrisă cândva între 395 şi 410, „era deosebit de priceput şi foarte preocupat de cunoaşterea faptelor strămoşilor" (*sagax plane multumque diligens ad noscenda maiorum gesta*)[26].

Panegiricele au fost pronunţate în momente oficiale şi solemne sau fac referinţe la acestea: *dies natalis imperii* (*genethliacus Maximiani Augusti*, 21 iulie (?) 291[27]), *dies natalis Romae* (21 aprilie 289 (?)[28]), *dies natalis civitatis* (Augusta Treverorum, sfârşitul lui iulie 310[29]), *lustra* imperiale (*Quinquennalia* lui Constantius Caesar la 1 martie 297[30], ale lui Constantinus în 312[31], ale lui Crispus şi Constantinus II *Caesares* în 321[32]), *adventus* (al lui Maximianus în 307 la Roma[33], al lui Constantinus în 311 la Augustodunum[34] şi în 312 la Roma[35], al lui Theodosius în 389 la Roma[36])[37], *triumphus* (al lui Maximianus în 291[38], al lui

[22] DZIELSKA & TWARDOWSKA 2013; HARTMANN 2018.
[23] FRANCESIO 2004; PELLIZZARI 2011, p. 123–144.
[24] ANDO 2015, p. 207-220.
[25] L'HUILLIER 1992, p. 73–79.
[26] PS.–AUR. VICT., *Epit. de Caes.*, XLVIII, 11.
[27] *Pan.*, III [11]; PAVESE 2008, p. 545–558.
[28] *Pan.*, II [10].
[29] *Pan.*, VII [6].
[30] *Pan.*, IV [8].
[31] *Pan.*, VIII [5].
[32] *Pan.*, X [4].
[33] *Pan.*, VI [7].
[34] *Pan.*, VIII [5].
[35] *Pan.*, VIII [5].
[36] *Pan.*, XII [2].
[37] Pentru *adventus* în epoca târzie, *cf.* MacCORMACK 1981; McCORMICK 1986; GUIDETTI 2018, p. 235–265; CERVERO, p. 98–129.
[38] *Pan.*, III [11], 4, 3; 5, 1.

Constantinus în 312[39], al lui Theodosius în 389[40])[41], *gratiarum actio* (*pro instaurandis scholis* la Augustodunum în 298[42], reducerea contribuţiei fiscale a oraşului Augustodunum în 312[43], intrarea în consulat a lui Claudius Mamertinus în 362[44]), *caelestium nuptiarum festa* (la căsătoria dintre Constantinus şi Fausta în 307[45]). Rostite în prezenţa principelui sau a reprezentanţilor săi, într-un cadru aulic sau forensic, într-o atmosferă de exaltare a bucuriei – *gaudium*, *laetitia*, *hilaritas publica*[46] – şi de manifestare a unor gesturi colective de *devotio*, *reverentia* sau *adoratio* din partea celor prezenţi – *omnes viri feminae parvi senes*, spunea oratorul Mamertinus în 291 în *genethliacus Maximiani Augusti*[47] –, discursurile întregeau ceea ce Sabine MacCormack numea „drama cvasiliturgică" a ceremonialului imperial[48]. Așa cum o cereau regulile discursului encomiastic formalizat chiar în epoca respectivă de (pseudo-)Menander Rhetor[49], obiectivul fundamental al lor era elogiul suveranului (*maximorum principum facta celebrare (quis enim melior usus est eloquentiae?)*, cum arăta Eumenius în 298[50]; *perpetua mihi erit materia dicendi… imperator*, spunea și un anonim în 310[51]), respectiv înfățişarea hiperbolizată a faptelor, mai ales militare (*facta*[52], *res gestae*[53], *opera*[54], *victoriae*[55]), a actelor de liberalitate (*beneficia*, *munera*)[56], a virtuţilor (*virtutes*)[57] acestuia, toate contribuind la redobândirea anticei imagini a forţei şi măreţiei poporului roman (*populi vero Romani vis illa et magnitudo venerabilis ad imaginem antiquitatis relata*)[58], la renaşte-

[39] *Pan.*, X [4], 30, 4–5; 31–32 (30, 5: *Nullus post Vrbem conditam dies Romano inluxit imperio, cuius tam effusa tamque insignis gratulatio aut fuerit aut esse debuerit; nulli tam laeti triumphi quos annalium vetustas consecratos in litteris habet*; 32, 1: *Quis triumphus inlustrior, quae species pulchrior, quae pompa felicior?*).

[40] *Pan.*, XII [2], 46, 4; 47, 3.

[41] Pentru *triumphus* în epoca târzie, *cf.* MacCORMACK 1981; McCORMICK 1986; GOLDBECK & WIENAND 2017.

[42] *Pan.*, V [9]; MARANESI 2014, p. 661–668; TRAINA 2015, p. 49–51; SEGUÍ 2016, p. 167–182; ROBERTO 2017, p. 106–118; ALBANA 2018, p. 17–37.

[43] *Pan.*, VIII [5].

[44] *Pan.*, XI [3]; ORIHUELA SANCHO 1996, p. 47–60. Pentru *gratiarum actio* consulară, vezi BALBO 2018, p. 159–182, în special p. 160–163.

[45] *Pan.*, VI [7].

[46] *Pan.*, VI [7], 8, 7–8; X [4], 1, 1; XI [3], 29, 2-3 etc.

[47] *Pan.*, III [11], 11, 1–3.

[48] MacCORMACK 1981, p. 8.

[49] JESÚS PONCE 1998, p. 221–232.

[50] *Pan.*, V [9], 10, 2.

[51] *Pan.*, VII [6], 23, 3.

[52] *Pan.*, II [10], 2, 3; 14, 2; III [11], 5, 4; 7, 1; 18, 4; IV [8], 9, 5; V [9], 10, 2; VI [7], 1, 1; VII [6], 4, 6; 16, 3; 22, 4; IX [12], 2, 1; 20, 2; 24, 4; X [4], 3, 4; 4, 3; 15, 6; 36, 3; XI [3], 11, 1; XII [2], 39, 5 etc.

[53] *Pan.*, II [10], 2, 5; III [11], 5, 4; IV [8], 5, 4; V [9], 21, 1; VII [6], 7, 2; IX [12], 1, 2; 24, 4; X [4], 2, 9; 15, 6; 16, 2; 19, 2; 32, 4; XI [3], 7, 3; 8, 1; 31, 1; XII [2], 5, 3; 31, 4; 44, 5; 47, 3; 47, 6 etc.

[54] *Pan.*, III [11], 3, 3; 4, 3 etc.

[55] *Pan.*, III [11], 5, 1: *res bellicae victoriaeque vestrae*; IX [12], 2, 1; 23, 2 etc.

[56] *Pan.*, VI [7], 1, 2; VII [6], 22, 5; VIII [5], 9, 2; 10, 3; 11, 1; 11, 3; X [4], 35, 1; XI [3], 9, 1 etc.

[57] *Pan.*, IV [8], 1, 1; VI [7], 1, 1; X [4], 1, 1 etc.

[58] *Pan.*, X [4], 35, 3.

rea statului (*renascens res publica*), la o nouă înflorire a acestuia[59].

Lui *laudatio principis* îi era asociată, cel mai adesea, *laudatio Vrbis*, între împăraţi şi Roma existând o legătură indestructibilă[60]. În contextul tensionat al secolelor III-IV, cei dintâi sunt consideraţi salvatorii (*conservatores*, *restitutores*) şi noii fondatori (*conditores*) ai oraşului celor şapte coline (*septena arce sublimis*)[61], iniţiatorii unei noi istorii a acestuia[62]; Roma, în schimb, era *illa imperii vestri mater*[63], vechea sa *maiestas* continuând să impună respect[64]. Definiţiile date de panegirişti Romei, văzută, încă, drept capitală ideală a Imperiului şi, prin antonomasie, ca Imperiul însuşi (*ut Romana res olim... convalescat*)[65], evidenţia reverenţa acestora faţă de oraşul lui Romulus[66] – *Vrbs sacra*[67], *immortalis civitas*[68], *domina gentium*[69], *civitas augusta*[70], *mater imperii*[71], *sacra parens*[72], *arx omnium gentium et terrarum regina*[73], *compos bonorum*[74], *praepotens Roma*[75] etc.

În sfârşit, celebrării suveranului şi Romei, oratori din Augustodunum şi Augusta Treverorum i-au alăturat entuziaşti *amor patriae*[76], subliniind orgolios tradiţia istorică a consangvinităţii dintre aedui şi romani (*Aedui, fratres populi Romani*) și a legăturilor istorice dintre vechea cetate gallică și Roma (*vetus illud Romanae fraternitatis nomen*), conştiinţa apartenenţei la Imperiu şi legăturile speciale ale Galliei cu membri ai colegiului tetrarhic, ai dinastiei constantiniene și cu Theodosius[77]. Susţinând în 312 un discurs pentru a mulţumi lui Constantinus

---

[59] *Pan.*, II [10], 13, 1; 14, 4; III [11], 1, 3; 16, 1; 18, 5; IV [8], 3, 1; V [9], 18, 1; VI [7], 1, 3; 10, 1; VIII [5], 13, 1; X [4], 2, 2; 2, 6; 38, 1; 38, 5; XI [3], 15, 1.

[60] *Pan.*, VI [7], 11, 3: *Ideone te mihi ille… Hercules dedit*.

[61] *Pan.*, XII [2], 45, 7.

[62] *Pan.*, II [10], 1, 1; 1, 5; IX [12], 1, 1; 1, 3; X [4], 3, 3; 6, 1–6 (6, 6: *Constituta enim et in perpetuum Roma fundata est, omnibus qui statum eius labefactare poterant cum stirpe deletis*).

[63] *Pan.*, II [10], 14, 4.

[64] *Pan.*, VI [7], 10, 5: *Fecit enim Roma ipsa pro maiestate nominis sui ut ostenderet posse se etiam imperatoribus imperare*; IX [12], 3, 7: *urbis maiestas*; 15, 1; 16, 2: *Urbis aeterna maiestas*; X [4], 6, 2: *maiestatis pristinae decus*.

[65] *Pan.*, VI [7], 2, 2; BUCCI 2015, p. 70-71.

[66] Vezi şi CHRISTOL 1999, p. 355–368; de TRIZIO 2009, p. 59; BUCCI 2015, p. 70–71, 128; BALBO 2017, p. 27–45, în special 32–35.

[67] *Pan.*, II [10], 1, 1; IX [12], 1, 1.

[68] *Pan.*, II [10], 1, 4.

[69] *Pan.*, II [10], 1, 4; 12, 1; VI [6], 11, 7.

[70] *Pan.*, II [10], 13, 4.

[71] *Pan.*, V [7], 11, 4.

[72] *Pan.*, VI [7], 11, 6.

[73] *Pan.*, X [4], 35, 2.

[74] *Pan.*, X [4], 36, 1: *Tantorum Roma compos bonorum, quae quidem ei sunt cum toto orbe communia*.

[75] *Pan.*, X [4], 26, 5.

[76] Conceptul de *patria* apare exprimat sub diverse formule: *patria* (*Pan.*, V [9], 3, 4; 11, 3; 16, 3; 16, 5; VII [6], 22, 3; 22, 7; VIII [5], 1, 2; 2, 3; 5, 2; 14, 3), *civitas* (*Pan.*, V [9], 16, 5; VII [6], 22, 4; VIII [5], 14, 4), *res publica* (*Pan.* V [9], 16, 4), *urbs* (*Pan.*, V [9], 17, 3; VIII [5], 2, 1), *Flavia nostra* (*Pan.*, VIII [5], 2, 1), *mea Gallia* (*Pan.*, XII [2], 24, 4) etc.

[77] *Pan.*, II [10], 14, 3; IV [8], 9, 1–4; 21, 1–3; V [9], 2, 1; 3, 4; 4, 1; 5, 3; 6, 1; 11, 3; 16, 3; 16, 5; VII [7], 6, 2; 22, 1–7; VIII [5], 1, 1–2; 2, 1; 2, 3–4; 3, 1–4; 4, 2–3; 5–12; 13, 1–6; 14, 1–5; IX [12], 21, 5; XI [3]; XII [2], 24, 4; vezi şi LASSANDRO 1992, p. 261–265; ROBERTO 2017, p. 113.

pentru reducerea contribuției fiscale a orașului Augustodunum, un orator anonim a găsit prilejul cuvenit pentru a apela la ceea ce am putea numi memoria stratificată: *civitas Aeduorum*, spunea el, numită cândva Bibracte (*antiquum Bibracte*), apoi Iulia Polia Florentia, a primit acum un nume veşnic (*aeternum nomen*) – Flavia Aeduorum[78]. Astfel, panegiriștii exaltă identitatea romană prin valorizarea continuității și a moștenirii preromane și prin celebrarea principelui ca liant al istoriei comune gallo-romane.

Aşadar, *princeps-Vrbs-patria* sunt reperele dominante ale elogiilor, fapt reflectat atât de incidenţa ridicată a lexemelor din familia verbelor *laudare* (56)[79], *venerare* (30)[80], *praedicare* (26)[81], *celebrare* (22)[82], cât şi de referinţele erudite, livreşti (Cicero, Caesar, Vergilius, Tacitus ş.a.), care valorizau, într-un fel sau altul, relaţia dintre componentele triadei amintite[83].

O notă aparte în contextul discuției asupra problemei respective fac *gratiarum actio* rostită la Constantinopolis în cinstea lui Iulianus Augustus la 1 ianuarie 362 de către Claudius Mamertinus (*Pan.* XI [3]) și panegiricul făcut la Roma lui Theodosius *imperator* în 389 de către Latinus Pacatus Drepanius (*Pan.* XII [2]). Ambele discursuri au fost pronunțate într-o vreme când orașul de pe Bosfor devenise sediul legitimității politice[84], chiar dacă, din punct de vedere al prestigiului, mulți intelectuali îl plasează în poziție secundară față de cel de pe Tibru[85]. Și pentru oratorii noștri, Roma era, în continuare, *Vrbs*[86], dar utilizarea denominației *urbs*[87], similară celei pentru alte așezări citadine din Imperiu[88],

[78] *Pan.*, VIII [5], 1, 1; 2, 1; 14, 5. Vezi și HOSTEIN 2012; LENSKY 2016, p. 137–139.

[79] *Pan.*, II [10], 1, 4; 2, 1; 8, 4; III [11], 5, 5; 7, 5; 10, 1; 10, 5; 13, 1; 18, 4; IV [8], 14, 1; 14, 2; VI [7], 1, 1; 9, 2; VII [6], 1, 3; 1, 5; VIII [5], 1, 2; 5, 3; IX [12], 2, 1; 9, 2; 20, 2; 23, 2; 24, 4; X [4], 1, 1; 2, 9; 3, 1; 3, 3–4; 5, 5; 6, 1; 6, 5; 8, 4–5; 16, 5; 18, 5; 19, 1; 32, 2; 32, 7; 34, 2; 36, 3; 37, 4; XI [3], 2, 5; 3, 1; 6, 5; 29, 2; XII [2], 1, 2; 2, 2; 2, 4; 5, 1; 7, 1; 21, 1; 24, 2; 47, 4.

[80] *Pan.*, II [10], 1, 1; 1, 2; 2, 1; III [11], 2, 1; 6, 1; 11, 1; 11, 3; 12, 2; IV [8], 1, 2; 19, 1; V [9], 13, 1; VII [6], 1, 4; 22, 3.

[81] *Pan.*, II [10], 2, 4; III [11], 1, 1; 1, 3; 5, 1; 9, 4; 13, 1; 14, 2; 18, 2; 19, 1; IV [8], 1, 1; V [9], 10, 2; VI [7], 1, 1; 5, 1; 8, 1; VIII [5], 2, 3; 2, 5; 5, 2; 7, 6; IX [12], 1, 1; X [4], 6, 1; 8, 1; XII [2], 1, 1; 1, 3; 5, 1; 8, 1; 47, 4.

[82] *Pan.*, II [10], 1, 1; 1, 4; 6, 5; 14, 3; III [11], 2, 1; 3, 7; 5, 3; IV [8], 5, 3; 19, 3; V [9], 10, 2; 20, 1; VI [7], 1, 1; VII [6], 1, 5; 2, 3; 17, 2; 22, 4; VIII [5], 13, 2; XI [3], 3, 1; 8, 3; 32, 2; XII [2], 1, 2; 44, 4.

[83] *Pan.*, *passim*. Vezi și REES 2004, p. 33–46; de TRIZIO 2005, p. 155–168, în special 175–168; de TRIZIO 2009, *passim*; LAUDANI 2014, *passim*; BUCCI 2015, *passim*; GASTI 2016, p. 27–54.

[84] *Pan.*, XI [3], 2, 1–3; 3, 2; 29, 4–5; 30, 2; de asemenea, Them., *Or.* 3–4; 5, 11 (70C–71B); 6, 15–16 (82B–84A); 14, 3 (182A–B); Lib., *Or.* XX, 24; Iulian., *Or.* I, 6 (8B–C); Greg. Naz., *Carmen de vita sua*, 15–17, 562–566; Amm., XXX, 10, 1; Ps.–Aur. Vict., *Epit. de Caes.*, XLVIII, 20; IRMSCHER 1983, p. 431–439; BOWERSOCK 2009, p. 41–42.

[85] Vezi, de exemplu, Fest., 9, 4: *… Europa, in qua nunc secundae arces Romani orbis sunt constitutae: Constantinopolis*; pentru poetul Ausonius din Burdigala, *prima inter urbes, diuuum domus, aurea Roma* (*Ordo urbium nobilium*, 1, 1), pe când Constantinopolis era doar *Thressaeque Propontidis urbs* (*Commemoratio professorum Burdigalensium*, 16, 13-14), datorându-și prestigiul situației recente (*fortuna recens*) și unor merite noi (*novis…/… meritis*) (*Ordo urbium nobilium*, 2-3, 5-6).

[86] *Pan.*, XI [3], 14, 2; 16, 2; XII [2], 47, 3.

[87] *Pan.*, XI [3], 14, 1: *Romana urbs*; 14, 6: *ad hanc urbem*; XII [2], 1, 2: *in ea urbe*.

trădează adevărata lor percepție despre statutul acesteia în ierarhia centrelor de putere din Imperiu[89]. Mai mult, în contextul în care, după cum spunea Claudius Mamertinus, era chiar *patria* lui Iulianus, locul unde acesta se născuse ca un astru destinat mântuirii neamului omenesc (*haec… civitas patria est, hic primum editus, hic quasi quoddam salutare humano generi sidus exortus <es>*)[90] și față de care își manifesta *amor*[91], Constantinopolis era caracterizat ca cetate cu un nume nou, dar de-o foarte veche noblețe (*nominis novi, sed antiquissimae nobilitatis civitas*)[92]. Deși impusă de circumstanța oficială și de normele discursului celebrativ, cea din urmă apreciere nu e mai puțin sinceră. Cu toate acestea, și pentru Claudius Mamertinus și Latinus Pacatus Drepanius, Roma, cu trecutul său exemplar, cu personalitățile sale de excepție, cu instituțiile sale încă active, era demnă de admirație[93], devenise sinonimă cu însuși Imperiul[94] și constituia punctul de referință pentru prezentul politic, militar, moral[95] și, aproape paradoxal, pentru însăși existența monarhiei imperiale; căci, așa cum nu se sfia să afirme Pacatus în termeni encomiastici, dar exprimând întocmai loialismul său monarhic, *dignitas* și *libertas* câștigate de Roma în *saeculum* theodosian datorită cultivării virtuților de excelență (*virtus*, *parsimonia*, *humanitas*), eradicării viciilor (*superbia*, *libido*, *crudelitas*) și comportamentului public și privat al principelui modelat după cel al romanilor de altădată (*te... priscorum duritia ducum, castitate pontificum, consulum moderatione, petitorum comitate viventem*) l-ar fi făcut pe însuși Brutus, *libertatis adsertor*, să admită că, într-adevăr, ar fi trebuit înlăturat *ille Tarquinius*, dar nu desființat *regnum*[96]; la rându-i, Mamertinus era încredințat că sub consulatul lui Lucius Brutus și Publius Valerius *libertas orta est*, dar sub principatul lui Iulianus aceasta a fost *restituta*, asemănându-se întocmai celei din timpurile antice ale statului (*illam priscorum temporum libertatem rei publicae redditam*)[97].

Raportate la atmosfera celebrativă amintită şi la conexiunea dintre *memoria* şi *historia*, panegiricele îndeplinesc o întreită funcție: **comemorează**[98] **o moştenire, o tradiţie, o *memoria***, respectiv – ca să folosim termenii taciteici[99] – una *vetus* (preimperială), dominantă, sursă inepuizabilă de *exempla* și *praxeis*, și alta *recens*

[88] *Pan.*, XI [3], 4, 1; 4, 5; 5, 2; 6, 3; 7, 3; 8, 3; 9, 4; 10, 1; XII [2], 9, 2; 21, 1; 22, 1; 32, 4; 47, 5.

[89] Vezi și *Pan.*, XI [3], 15, 4: *principi nostro Roma parebat*.

[90] *Pan.*, XI [3], 2, 3.

[91] *Pan.*, XI [3], 14, 6: *amoris in patriam*.

[92] *Pan.*, XI [3], 2, 3.

[93] *Pan.*, XII [2], 47, 5: *«Romam vidi»*.

[94] *Pan.*, XII [2], 22, 2: *quo vix pervenerat nomen ante Romanum, accedit imperium*.

[95] Trecutul Romei și raportarea lui la realitatea istorică: *Pan.*, XI [3], 5, 3; 13, 1–2; 16, 2; 19, 1–2; 20, 1; 24, 5; 30, 3; XII [2], 1, 4; 5, 4; 7, 4; 8, 4–5; 9, 5–6; 11, 6; 13, 2; 16, 1; 18, 3; 19, 2; 20, 3–6; 21, 3; 23, 2; 32, 1; 33, 1–5; 35, 4; 39, 4–5; 46, 1–4.

[96] *Pan.*, XII [2], 20, 4–6.

[97] *Pan.*, XI [3], 30, 3–4.

[98] *Cf. commemorare* (*Pan.*, II [10], 2, 2; III [11], 5, 3; VII [6], 6, 2; X [4], 27, 1; 30, 1; 34, 1; XII [2], 3, 4), *memorare* (*Pan.*, VI [7], 13, 5; IX [12], 10, 4; X [4], 18, 1; 20, 1; XI [3], 3, 1; XII [2], 4, 4; 32, 4; 40, 3), *meminisse* (*Pan.*, VII [6], 1, 2; XI [3], 27, 5; XII [2], 47, 1), *replicare* (*Pan.*, XII [2], 3, 4).

[99] Tac., *Hist.*, III, 51, 2; GALINSKY 2016, p. 21, 22; GOWIN 2016, p. 52, 60.

(imperială), mai slab reprezentată[100]; **relatează o istorie contemporană**; **creează şi difuzează un nou trecut exemplar, o nouă memorie**. Elementul de legătură al acestor trei planuri îl reprezintă suveranul, care, unind în *virtutes* și *res gestae* ale sale trecutul emblematic și prezentul aproape miraculos, garantează eternitatea și continuitatea Romei și a imperiului său[101]. În această parte a contribuției noastre, vom formula câteva idei pe seama acestor aspecte, sistematizând un material destul de bogat oferit de discursurile respective. Precizăm că anumite opinii tangente subiectului au fost formulate în istoriografie – tipologia trecutului („trecut antic (*ancient past*)/ exemplar/ eroic", „trecut recent" (*recent past*), „trecut imediat" (*immediate past*)); raportul trecut-prezent; „cultura memoriei"; „capabilitățile mnemonice" date de *exempla*[102]; unele dintre acestea sunt rezultatul unor analize superficiale și al unor generalizări grăbite[103].

Din punct de vedere conceptual, oratorii gallo-romani manifestă predilecţie pentru termenii *memoria* şi *monumentum* (*monimentum*) (ambele cuvinte au, după Varro, aceeaşi etimologie), care denumesc istoria, tradiţia, antichitatea, trecutul[104]. *Historia*, semnificând atât disciplina cât şi „povestea" evenimentelor (*res gestae*, *facta*), are mai puține ocurențe – doar cinci[105]. De patru ori este amintită specia istoriografică a analelor (*annalium monumenta*[106], *annalium vetustas*[107], *annalium scrinia*[108], *annalium scriptor*[109]).

Urmând tradiţia intelectuală romană, panegiriştii admit că memoria poate fi conservată de multiple forme de creaţie – mitică, literară, monumentală, artistică, dar doar istoria este autenticul depozitar memorial. În discursul rostit în 389 în senatul de la Roma, în care elogia victoria lui Theodosius asupra uzurpatorului Maximus, oratorul Latinus Pacatus Drepanius invita poeții (*pii vates*) s-o celebreze în toate genurile literare şi în toate limbile (*hoc omnibus litteris linguisque celebrate*), dar să nu se preocupe de perenitatea operelor lor (*nec sitis de operum vestrorum*

---

[100] *Pan.*, XI [3], 9, 2; XII [2], 4, 5; 11, 6: *boni principes*: Nerva, Titus, Antoninus Pius, Augustus, Hadrianus, Traianus; 14, 3; 16, 1: *Optimus* (= Traianus); 21, 3.

[101] Vezi *Pan.*, X [4], 2, 1–7, în special 2, 7: *Has igitur gratulationes, quae* ***praesentibus*** *excitantur quaeque* ***superiorum memoria*** *vigent aut quas* ***in posterum*** *redundaturas cogitatio avida depascitur*; VI [7], 2, 2–5 (BUCCI 2015, p. 77–78, în special 74–75); XII [2], 45, 3.

[102] *E.g.*: NIXON 1990, p. 1–36; GIORCELLI BERSANI 2008, p. 483–494; NOÈ 2008, p. 495–510; CHIAVIA 2008, p. 523–543; PAVESE 2008, p. 545–558; RYAN 2009; MARANESI 2016, p. 57–61.

[103] Precum cea a Silviei Giorcelli Bersani despre „trecut" ca „espressione incoerente, vuota e sostanzialmente priva di significato" și „il presente" ca „essempio per il passato" (GIORCELLI BERSANI 2008, p. 494).

[104] *Memoria*: *Pan.*, III [11], 10, 1; 19, 5; VI [7], 13, 5; VII [6], 16, 9; X [4], 15, 1; 20, 3; IX [12], 20, 1; 24, 3; XI [3], 24, 5; 27, 5; 31, 1; XII [2], 11, 6; 18, 2; 18, 3; *monumentum* (*monimentum*): V [9], 4, 1; 7, 2; IX [12], 24, 3; XI [3], 9, 2; 30, 1; 32, 2; XII [2], 17, 1.

[105] *Pan.*, X [4], 15, 5: *Equidem historiae non invitus adsentior…*; XII [2], 33, 2: *Quin ita crebro historia recantata est, magis ut ab isdem saepe dicta quam ut ab aliquo intermissa videatur;* 44, 4: *illa quam praestare historiis solebatis ab historia veniet aeternitas*; 47, 6: *a me fidem sumet historia*.

[106] *Pan.*, X [4], 15, 5.

[107] *Pan.*, X [4], 30, 5.

[108] *Pan.*, XII [2], 5, 4.

[109] *Pan.*, XII [2], 33, 2.

perennitate solliciti), întrucât eternitatea pe care acestea o confereau până atunci istoriilor relatate va veni de la istoria însăşi (*Illa quam praestare historiis solebatis ab historia veniet aeternitas*)[110] (aluzie la *Aeneis* a lui Vergilius, care eternizase pe Augustus şi *gens Iulia*). Îndemna, totodată, artiştii (*artifices*), cărora, spunea el, soarta le-a concesionat, de asemenea, dreptul de a da glorie evenimentelor (*sors cessit dare famam rebus*), să înceteze a mai reprezenta vechile poveşti (*veteres fabulae*) – muncile lui Hercules, triumfurile lui Liber în India şi războaiele monştrilor anguipezi, ci să imortalizeze faptele lui Theodosius: pe acestea, spunea el, trebuie să le reproducă mâinile pricepute, cu acestea să fie decorate forurile şi templele, acestea să fie sculptate în fildeş şi marmură, acestea să retrăiască în pictură, acestea să fie incizate în bronz, acestea să sporească valoarea gemelor deja preţioase (*Haec potius, haec gesta sollertes manus ducant; his fora, his templa decorentur; haec ebore reddantur haec marmore, haec in coloribus vivant, haec in aere moveantur, haec gemmis augeant pretium*)[111]; monumentele timpului nostru – conchidea – vor fi mărturii ale celor întâmplate, oferind un avertisment inhibitor celor predispuşi să înfăptuiască acte criminale /uzurpări/, asigurându-se, astfel, liniştea secolelor viitoare (*Pertinet ad securitatem omnium saeculorum quod est factum videri, ut, si quis umquam nefaria vota conceperit, monimentis nostrorum temporum recensitis per oculos hauriat innocentiam*)[112]. Ultima idee este foarte importantă pentru ceea ce istoriografia contemporană numeşte „locuri de memorie”[113]. De fapt, concepţia e antică, Cicero enunţând-o în cartea a V-a din *Despre supremul bine şi supremul rău*: vorbind despre emoţia trezită de vederea unor edificii precum Academia din Athena sau vechea curia Hostilia din Roma, frecventate cândva de oameni demni de memorie (*in quibus memoria dignos viros acceperimus multum esse versatos*), arăta că puterea evocatoare a acestor *loca* a întemeiat *memoriae disciplina* („ştiinţa amintirii”)[114]. Şi panegiriştii elogiază *vetusta monumenta* şi *nova opera*, primele dând mărturii ale continuităţii şi moştenirii morale, spirituale şi militare a romanilor de altădată[115], celelalte eternizând „Rome’s new past” (Alain M. Gowing)[116] şi al altor *civitates* (Augusta Treverorum, Aquileia, Neapolis ş.a.) – cel imperial[117].

Recunoscând şi altor domenii capacitatea de a prezerva memoria și apelând, printr-o varietate de formule antitetice, la confruntarea constantă dintre trecutul îndepărtat sau recent și prezent, panegiriştii singularizează istoria ca adevăratul spaţiu al faptelor credibile şi al valorilor autentice. Explicațiile sunt multiple. În primul rând, istoria glorifică antichitatea. „Dacă suntem oameni înţelepţi (*si sapimus*), scria Macrobius în *Saturnalia*, noi trebuie să iubim, întotdeauna (*semper*),

[110] *Pan.*, XII [2], 44, 4.
[111] *Pan.*, XII [2], 44, 5.
[112] *Pan.*, XII [2], 45, 1.
[113] GALINSKY 2016, p. 11–15; vezi și ALBANA 2004, p. 1–47.
[114] CIC., *Fin.*, V, 1, 2.
[115] *Pan.*, II [10], 1, 2–3; 2, 1; 13, 4; III [9], 19, 5; X [4], 35, 4–5 etc.
[116] GOWING 2005, p. 102–159.
[117] *Pan.*, VII [6], 21, 3–7; 22, 4–6; 23, 1–2; V [9]; VI [7], 6, 2; X [4], 9, 2–4; XI [3], 9, 2–4.

antichitatea (*vetustas*)", deoarece în acele veacuri s-a clădit imperiul şi au înflorit virtuţile (*virtutum ubertas*)[118]. În cuvintele unuia dintre oratorii noştri, Nazarius, din *panegyricus* rostit în 321 în cinstea lui Constantinus *imperator*, istoria, chiar cea antică, este mereu demnă de a fi amintită (*antiqua admodum res est quam proferam, sed non indigna memoratu*), deoarece poate fi luată ca reper care să sublimeze faptele prezentului[119]; fiind ataşată de ceea ce este drept şi niciodată coruptă în a-şi face datoria, continua el, antichitatea (*memoriae vetustas*) are faima sanctităţii (*sanctitatis fama*)[120], istoria fiind mesageră neînşelătoare a ei (*non vana antiquitatis nuntia*)[121].

Apoi, scurgerea timpului conferă autenticitate şi credibilitate faptelor. Respingând obiecţia eventualilor sceptici privind importanţa fraternităţii dintre aedui şi romani pe motiv că era o istorie veche (*«vetera ista»*), autorul unei *gratiarum actio* adresată în 312 lui Constantinus arta că, cu cât întâmplările păstrate în memoria colectivă sunt mai vechi, cu atât merită mai mult respect (*quidem hoc sanctiora quod vetera*), întrucât, cu trecerea timpului, valorile adevărate capătă o mai mare demnitate şi autoritate (*bonis enim meritis cum aetate dignitas et pondus accedit*)[122].

De asemenea, istoria e sursa prin excelenţă de *exempla* şi *comparanda* – aspect ce constituie însăşi esenţa istoriografiei morale latine formulate de Titus Livius în *Praefatio* la *Ab Vrbe condita*[123]; în *historia*, scria autorul anonim al *Historia*-ei *Augusta*, trebuie introduse doar acele lucruri ce trebuie fie evitate, fie urmate (*quae aut fugienda sint aut sequenda*)[124]. Reuşita unei acţiuni fără precedent (*quamvis optimum*), spunea Mamertinus într-un *encomium* din 289 pentru Maximianus şi Diocletianus, poate fi rezultatul hazardului (*intemptatae rei consilium Fortunae committitur*), dar cea bazată pe repetarea modelelor antice este semnul sigur al seriozităţii judecăţii şi al promisiunii unei anumite glorii (*iteratum vero idem atque repetitum ad certam iudicii gloriam pertinet*)[125]. În egală măsură, comparaţia cu exemplele memorabile stimulează dorinţa de a le depăşi (*aemulatio*)[126] şi de a crea

[118] MACR., *Sat.*, III, 14, 2: *Vetustas quidem nobis semper, si sapimus, adoranda est. Illa quippe saecula sunt quae hoc imperium vel sanguine vel sudore pepererunt, quod non nisi virtutum faceret ubertas: sed, quod fatendum est, in illa virtutum abundantia vitiis quoque aetas illa non caruit, e quibus nonnulla nostro saeculo morum sobrietate correcta sunt.*

[119] Vezi, de exemplu, *Pan.*, III [11], 14, 2–4; 16, 3–4; X [4], 20, 1 (LAUDANI 2014, p. 251).

[120] *Pan.*, X [4], 15, 1.

[121] *Pan.*, X [4], 15, 5.

[122] *Pan.*, VIII [5], 4, 1.

[123] den HENGST 2010, p. 52–67. Pentru cultura romană ca o cultură de *exempla* inspirate din trecut, *cf.* ROLLER 2018.

[124] *SHA*, *Gord.*, XXI, 4.

[125] *Pan.*, II [10], 8, 5.

[126] *Pan.*, II [10]: Maximianus şi Diocletianus sunt mai buni decât Scipio (*ipso estis Scipione potiores*) (8, 4), întrucât primul l–a imitat pe Africanus, iar cel de–al doilea pe Maximianus (*quod et tu Africanum et te Diocletianus imitatus est*) (8, 6); IX [12], 24, 4: /Constantinus/ *Nec vero tantummodo vetera illa dictatorum et consulum ac deinceps magnorum*

noi modele, *aemuli* – în speță, suveranii – devenind, astfel, *auctores* de *exempla*[127]. Trecutul, aşadar, legitimează şi dă sens prezentului.

În sfârşit, istoria consemnează realitatea palpabilă şi dovedită (*manifesta res et probata*), iar nu poveşti (*fabulae*) inventate de *licentia poetarum* ori opinii bazate pe simple spuse din trecut (*nec opinio de fama veterum saeculorum*)[128]. Ceea ce s-a transmis despre educaţia şi isprăvile lui Iuppiter, arăta Mamertinus în 289, sunt plăsmuite (*finguntur haec de Iove*) – în schimb, știrile despre formația și instrucţia (*educatus institutusque*) lui Maximianus Herculius sunt adevărate (*sed de te vera sunt*)[129], pentru că acestea s-au făcut într-un ţinut de frontieră (*in illo limite*)[130] – Pannonia – recunoscut pentru bărbăţia (*virtus*) locuitorilor lui[131], pentru faptul că aici staționează cele mai puternice legiuni (*illa fortissimorum sede legionum*)[132] și pentru că, aflat în proximitatea constantă a barbarilor transfluviali, trebuie să fie mereu în arme (*armis tamen semper instructus exercet*), întreaga viață fiind o militărie (*in quibus omnis vita militia est*)[133]. Faptele împăratului (*tuae res gestae*)[134] sunt dovada elocventă a veridicităţii acestei realităţi. El nu se proclamă descendent al lui Hercules în baza unor poveşti adulatoare, spunea şi un retor anonim în 307, ci o demonstrează cu faptele sale de egală valoare ca ale zeului (*se progeniem esse Herculis non adulationibus fabulosis sed aequatis virtutibus comprobavit*)[135]. În context, prezentul, a cărui derulare stă în întregime sub semnul gestei imperiale, fortifică amintirea trecutului (*superiorem memoria vigent*)[136], oferind exemple de repetabilitate a unor *acta* sau *virtutes* similare cu cele săvârşite în vechime. Dacă anticii (*illi veteres*), spunea Nazarius în 321, lăudaţi pentru temperanţa vieţii lor (*laudati vitae moderatores*), vestiţi pentru că-şi consumau întreaga existenţă în arme (*quorum omnis aetas armis conterebatur*), s-au bucurat, datorită integrităţii lor morale (*pro merito integritatis*), de ajutorul divin în timpul unei bătălii (*in proelio divinam opem*) prin angajamentul combativ a doi misterioşi tineri[137] / este vorba de Dioscuri, Castor şi Pollux, care, după tradiţia istoriografică latină, ar fi luptat alături de dictatorul roman Aulus Postumius în războiul cu latinii de la lacul Regillus din

principum, sed etiam recentissima et pulcherrima divi patris tui facta superasti (sordet enim alios ex proximo tempore comparare). Vezi și CHIAVIA 2008, p. 523–543.

[127] *Pan.*, II [10], 8, 4: *neque enim minorem laudem magnarum rerum aemuli quam ipsi merentur auctores*; 14, 2: *Non necesse erit Camillos et Maximos et Curios et Catones proponere ad imitandum, quin potius vestra illa facta demonstret, vos identidem et semper ostendat praesentes et optimos imperatoriae institutionis auctores* etc. Aceeași idee în *SHA, Claud.*, II, 3. Vezi și CHIAVIA 2008, p. 523–543.

[128] *Pan.*, II [10], 1, 3. Vezi şi *Pan.*, VI [7], 8, 2; IX [12], 13, 1; XII [2], 4, 4; de asemenea, *SHA, Claud.*, VIII, 1: *sed illud poeticus stilus fingit, hoc vera continet historia*.

[129] *Pan.*, II [10], 2, 5.

[130] *Pan.*, II [10], 2, 4.

[131] *Pan.*, II [10], 2, 2.

[132] *Pan.*, II [10], 2, 4.

[133] *Pan.*, III [11], 3, 9.

[134] *Pan.*, II [10], 2, 5.

[135] *Pan.*, VI [7], 8, 2. BUCCI 2015, p. 104: construcția chiastică *adulationibus fabulosis*/ *aequatis virtutibus* valorizează veridicitatea a ceea ce poate părea legendar.

[136] *Pan.*, X [4], 2, 7.

[137] *Pan.*, X [4], 15, 3–4; 15, 7.

496 î.H./, atunci să ne mirăm că, datorită meritelor şi virtuţilor sale superioare[138], Constantinus a beneficiat de sprijinul unei întregi oştiri cereşti (*caelestis exercitus*)[139]? Toţi cei din Gallia dau mărturie despre aceasta (*in ore denique est omnium Galliarum exercitus visos, qui se divinitus missos prae se ferebant*)[140]; prin urmare, conchidea el, credem în adevărul întâmplărilor (*historiae*)[141] consemnate de autori foarte importanţi din trecut (*gravissimi auctores*)[142], nu avem motive să le considerăm o mistificare (*neque enim in hoc veri interpolatrix tenenda*)[143], pentru că noi am fost martorii unora şi mai deosebite (*credimus facta qui maiora nunc sensimus*)[144]; măreţia principelui nostru ne îndeamnă, pe de o parte, să avem încredere în faptele anticilor, iar, pe de alta, anulează orice aspect miraculos al acestora (*magnitudo principis nostri gestis veterum fidem conciliat, sed miraculum detrahit*)[145].

Ajungem, astfel, la un aspect care ţine de însăşi raţiunea de a fi a discursului encomiastic[146] – glorificarea istoriei trăite, eternizarea prin cuvântul care amplifică a prezentului imperial şi introducerea lui într-un patrimoniu de *facta memorabilia* sau, folosind o expresie a lui Marie-Claude L'Huillier, într-o „histoire-mémorial"[147]. Considerând oraţiile lor un dar (*munus*; *munus pium*)[148], o promisiune (*votum*)[149] făcută suveranilor, panegiriştii gallo-romani îşi asumă cu emfază dublul rol de a elogia şi de a înveşnici faptele şi calităţile exemplare ale acestora. Numirea ca împărat (*nomen imperii*) şi divina căsătorie (*caelestium nuptiarum festa*) a lui Constantinus vor rămâne în amintirea veşnică odată celebrate prin intermediul acestui discurs (*huic voto propria nunc debetur oratio, quod semel factum futurum est sempiterm*), declara orgolios un orator anonim în 307[150]. *Sermo* pronunţat de el, era convins Pacatus în 389, trebuia să devină sursa de inspiraţie a oricărui scriitor (*a me gestarum ordinem rerum stilus omnis accipiet*), a poeţilor (*a me argumentum poetica*) şi a istoricilor (*a me fidem sumet historia*)[151], pentru că el înfăţişa fapte cu adevărat ieşite din comun (*miracula*) – cele ale lui Theodosius[152].

Miracula! Aşadar, evenimentele istorice elogiate de panegirişti ţin de domeniul exemplarităţii. *Dignum memoria* („demn de memorie") e un principiu

---

[138] *Pan.*, X [4], 14, 2; 15, 3.
[139] *Pan.*, X [4], 14, 1–7; 15, 7; 19, 2; 29, 1.
[140] *Pan.*, X [4], 14, 1.
[141] *Pan.*, X [4], 15, 5.
[142] *Pan.*, X [4], 15, 6.
[143] *Pan.*, X [4], 15, 5.
[144] *Pan.*, X [4], 15, 6.
[145] *Pan.*, X [4], 15, 6.
[146] Vezi *Pan.*, XI [3], 8, 1: *O facundia potens Graecia! Omnium tuorum principum gesta in maius extollere sola potuisti, sola factorum glorias ad verborum copiam tetendisti.*
[147] L'HUILLIER 1992, p. 132, 134.
[148] *Pan.*, II [10], 13, 1; III [11], 1, 1; VII [6], 1, 2; XI [3], 2, 4.
[149] *Pan.*, III [11], 1, 1: *tunc voti promissione susceperam, nunc religione debiti repraesentem*; 2, 1: *voveram*.
[150] *Pan.*, VI [7], 1, 1–2.
[151] *Pan.*, XII [2], 47, 6.
[152] *Pan.*, XII [2], 47, 5.

acceptat nu numai de retorica, ci şi de istoriografia antică – îl întâlnim la Cicero[153], Quintilianus[154], dar şi la Sallustius[155], Valerius Maximus[156], Velleius Paterculus[157], Tacitus[158], Aulus Gellius[159], Eutropius[160], Ammianus Marcellinus[161] sau în *Historia Augusta*[162]. Oratorul procedează precum istoricul – este selectiv[163]. Cum se menţionează în *Rhetorica ad Herennium*, memoria nu trebuie să reţină *res parvae*, *usitatae*, *cotidianae* („lucruri neînsemntae, banale, comune"), ci ceea ce este *inusitatus* („neobişnuit"), *magnus* („măreţ"), *incredibilis* („extraordinar")[164]. Şi pentru panegirişti, care-și rostesc discursurile în momente celebrative, deci excepționale, sunt demne de a fi încredinţate memoriei (*digna memoratu*[165], *sempiterna memoria digniora*[166]; *immortalibus monimentis digna*[167]; *non indigna memoratu*[168]; *memoria… litteris monimenta*[169]; *ad posteros monimenta*[170]) acele fapte, calităţi morale, gesturi etc. ce poartă pecetea miraculosului (*miraculum*)[171], a stupefacţiei[172], excepţionalului (*singularis*)[173], măreţiei (*magnitudo*[174]), admirabilului (*admirabilis*)[175], extraordinarului (*incredibilis*)[176], splendorii (*splendor*[177]; *pulcher*[178]),

[153] CIC., *De orat.*, II, 63 : *memoria dignis*; *Brut.*, 244: *memoria quidem dignos*; GUARD 2009, p. 227–248; den HENGST 2010, p. 15–26.

[154] QUINT., *Inst. orat.*, II, 11, 2; X, 1, 80; 1, 104.

[155] SALL., *Cat.*, IV, 2: *memoria digna*.

[156] VAL. MAX., I, *praef.*: *Vrbis Romae exterarumque gentium facta simul ac dicta memoratu digna*.

[157] VELL., I, 16, 5; 18, 2; II, 32, 1.

[158] TAC. *Agr.*, I, 2: *digna memoratu*.

[159] GELL., IV, 5, 7.

[160] EUTR., IX, 16: *Florianus … necque quicquam dignum memoria egit*.

[161] AMM., XVII, 11, 5; XXII, 8, 25; XXVIII, 1, 2; 1, 15.

[162] *SHA*, *Macr.*, I, 1; *Diad.*, VI, 1; *Heliog.*, XVIII, 4; *Gord.*, XXI, 3; *Gall.*, XX, 5; *Tr. tyr.*, II, 4; IV, 2; XXXI, 1; *Aur.*, I, 9; *Tac.*, XVI, 5; *Prob.*, XXIV, 6; *Quadr. tyr.*, VI, 1; XIII, 6.

[163] AMM., XXVI, 1, 2; XXVII, 2, 11: *nec historiam producere per minutias ignobiles decet*. Istoricul, afirma autorul anonim al culegerii de biografii imperiale cunoscute drept *Historia Augusta*, nu trebuie să scrie, precum Iunius Cordus („écrivain–fantôme" după CHASTAGNOL 1994, p. CVIII), prea multe lucruri lipsite de importanță și neonorabile (*tam multa, ut etiam pleraque vilia et minus honesta perscripserit*) (*Max. et Balb.*, IV, 5) – aşadar, nedemne de a rămâne în posteritate (*indigna memoratu*) (*Macr.*, I, 4).

[164] *Rhet. ad Her.*, III, 22. Vezi şi CIC., *Part. orat.*, 82: *si quid cui magnum aut incredibile acciderit…*

[165] *Pan.*, XII [2], 32, 4.

[166] *Pan.*, III [11], 10, 1.

[167] *Pan.*, V [9], 4, 1.

[168] *Pan.*, X [4], 20, 1 (LAUDANI 2014, p. 251).

[169] *Pan.*, IX [12], 21, 4.

[170] *Pan.*, V [9], 7, 2.

[171] *Pan.*, IV [8], 1, 1; VI [7], 4, 1: *novum iam tum miraculum*; VII [6], 17, 1: *pulchrum… et caeleste miraculum*; X [4], 31, 1: *miraculum*; XI [3], 6, 5: *voces gaudentium oppresserat miraculi magnitudo*. Vezi şi *Pan.*, IV [8], 6, 3: *mirabumur*; 6, 4: *mirum*; IX [12], 21, 4: *Nec tamen id mirum videri potest, cum qualemcumque militem fortissimum facias tuo, imperator, exemplo*; X [4], 29, 1: *mira… ratio*.

[172] *Pan.*, IV [8], 1, 4: *prorsus et stupeo*; X [4], 3, 2: *stupeat*.

[173] *Pan.*, IV [8], 9, 5: *singularis victoria*; V [9], 4, 1: *singularis benivolentia*; 20, 1: *singularis erga litteras dignatio*; VII [6], 20, 1: *singularis pietas*.

[174] *Pan.*, IV [8], 9, 6: *cuius magnitudo*; VI [7], 7, 5: *animi magnitudo*.

[175] *Pan.*, IV [8], 9, 5: *admirabilia facta*; V [9], 19, 1: *admirabilis liberalitas*.

sublimului (*excelsior*)[179] etc. Demnă de amintire (*res digna memoratu*)[180], spunea Pacatus în *laudatio* a lui Theodosius din 389, nu este istoria repetată (*historia recantata*) de orice istoric sau poet (*annalium scriptor aut carminum*) a luptei de la Actium dintre Egipt și Roma[181], ci că sub stindardul lui Theodosius mărșăluiau *Gothus ille et Chunus et Alanus*, altădată dușmani ai Romei[182]; atunci, au luptat lascivul Orient (*tepens Farus et mollis Canopus leviumque populorum altor Nilus*), acum, robustul *barbaricum* (*minax Caucasus et rigens Taurus et ingentium corporum durator Hister*)[183]. Ca să folosim cuvintele lui Claudius Mamertinus din *gratiarum actio Iuliano imperatori* din 362, doar asemenea *miracula* pot fi demne de a fi încredințate istoriei scrise (*sed mandanda sunt litteris, inserenda monumentis, mittenda in posteros venturis saeculis vix credenda miracula*)[184], devenind, astfel, memorie (*ad memoriam posteritatis aeternam… venturis saeculis*)[185]; pentru doi panegiriști anonimi, unul în 310, altul în 313, *immortalia facta* ale lui Constantius și Constantinus erau deja *memoria*… comemorată[186].

Să nu ne deruteze cuvintele! Secolul al IV-lea – antichitatea târzie, în general – este o epocă în care, în reprezentarea suveranilor, alături de hieratizare, domină monumentalul, chiar colosalul[187]; să ne gândim la fragmentele statuii colosale a lui Constantinus de la intrarea în Musei Capitolini sau la vestitul colos de la Barletta care-l înfăţişează pe Heraclius. De altfel, într-un panegiric dedicat lui Constantinus în 313, un anonim menționa că, la Roma, senatul i-a dedicat împăratului o statuie în care era figurat asemenea unui zeu (*merito igitur tibi, Constantine, et nuper senatus signum dei*)[188]. La rândul lui, Eusebius se referea la statuia colosală a aceluiași suveran ridicată în absida basilicii *noua* din Roma[189].

---

[176] V [9], 6, 1: *incredibilem erga iuventutem Galliarum suarum sollicitudinem atque indulgentiam*; 19, 4: *nova et incredibilis est virtus et humanitas*; X [4], 29, 1: *incredibilis… ratio*.

[177] *Pan.*, X [4], 3, 2: *splendore obsolefacta*.

[178] *Pan.*, V [9], 21, 1: *pulcherrimae res gestae*; VII [6], 17, 1: *pulchrum… miraculum*; 17, 4 *tam pulchra forma est quam certa divinitas*; IX [12], 12, 1: *pulcherrimum et qui omnium oculis subici debuisset triumphum virtutis et clementiae tuae*; IX [12], 24, 4: *pulcherrima… facta*.

[179] *Pan.*, X [4], 18, 3: *excelsior principatus*.

[180] *Pan.*, XII [2], 32, 4.

[181] *Pan.*, XII [2], 33, 2.

[182] *Pan.*, XII [2], 32, 4.

[183] *Pan.*, XII [2], 33, 4.

[184] *Pan.*, XI [3], 30, 1.

[185] *Pan.*, XI [3], 31, 1.

[186] *Pan.*, VII [6], 4, 6: *cuius immortalia facta vivunt et in ore omnium hominum oculisque versantur?*; 5, 1: *reminiscitur*; 6, 2: *Quid commemorem Lingonicam victoriam etiam imperatoris ipsius vulnere gloriosam?*; IX [12], 10, 4: *ab aliis dicta memorarem*.

[187] Autorul anonim al *Istoriei împărătești* scria că Gallienus „a dat ordin să i se ridice o statuie mai mare decât colosul, în felul celor dedicate Soarelui (*statuam sibi maiorem colosso fieri praecepit Solis habitu*)"; ea fusese în așa fel concepută, încât părea de două ori mai mare decât colosul (*ut duplex ad colossum videretur*) – *SHA, Gall.*, XVIII, 2; vezi, de asemenea, *Alex. Sev.*, XXV, 8: *statuae colossae*; XXVIII, 6: /Alexander Severus/ *Statuas colossas vel pedestres nudas vel equestres divis imperatoribus in foro divi Nervae, quod Transitorium dicitur, locavit omnibus cum titulis et columnis aereis…*

[188] *Pan.*, IX [12], 25, 4.

[189] EUS., *HE*, IX, 8, 10; *VC*, I, 40, 2.

Prin urmare, preluând terminologia lui Marie-Claude L'Huillier, se poate afirma că „portretul discursiv" creionat de panegirişti urmează aceeaşi tendinţă estetică precum „portretul iconic"[190]. Pe de altă parte, oratorii gallo-romani se referă la evenimente şi realităţi istorice dintre care unele sunt cunoscute *numai* din ale lor *laudationes* – *rebellio Bagaudica*[191], luptele cu *barbarae nationes* transrhenane şi transdanubiene ale lui Maximianus, Diocletianus, Constantius, Constantinus, Iulianus[192], situaţia economică, financiară, demografică, culturală, etnică a Gallilor[193], acţiunile de recuperare a Britanniei controlate mai bine de un deceniu de uzurpatorii Carausius şi Allectus[194], etapele campaniei din 312 a lui Constantinus din nordul şi centrul Italiei împotriva lui Maxentius[195], colonizările de *cultores barbari* și spinoasa problemă a *laeti*-lor[196], traseul lui Iulianus din 362 dinspre Occident spre Constantinopolis[197], eliminarea „tiranului" Maximus în 389[198] ş.a.

Dar panegirişţii nu sunt istorici; misiunea lor nu e obiectivitatea, ci persuasiunea, nu reconstrucţia logică, ci controlul sentimentelor, nu adevărul faptelor, ci semnificaţia lor. Ei transformă evenimentul istoric în „eveniment discursiv" (Marie-Claude L'Huillier) apelând la procedeele specifice mai ales genului laudativ – *amplificatio* şi *ornatio* (*oratio ornata*)[199]; astfel, așa cum au observat și alți exegeți anteriori, adresându-se principelui, oratorii gallo-romani creează şi difuzează o istorie retorică[200], subiectivă, „oficială", ideologizată, alterată, „cvasifictivă", în care *memoria* şi *historia* au misiunea lor particulară – una conferă autoritate, cealaltă – legitimitate; cu alte cuvinte, ele sunt parte indisolubilă a mesajului propagandistic al puterii suverane[201].

---

[190] L'HUILLIER 1992, p. 134.

[191] LASSANDRO 2000a, p. 41–51, 105–144; LASSANDRO 2000b, p. 19–24; de TRIZIO 2009, p. 78, 80–83; BUCCI 2015, p. 105–108.

[192] LASSANDRO 2000a, p. 59–77; LASSANDRO 2000b, p. 28–34; CHAUVOT 2016, p. 365–376.

[193] HOSTEIN 2006, p. 211–234; HOSTEIN 2012; BIANCO 2008, p. 511–522; HOSTEIN & KASPRZYK 2012, p. 517–540; KASPRZYK 2016, p. 199–216.

[194] CASEY 2005, p. 32–33, 43–44, 96–104.

[195] BARNES 2014, p. 61–83; ROBERTO 2014, p. 129–143; PELIZZARI 2014, p. 145–160; ZACCARIA 2014, p. 179–192; BONAMENTE 2014, p. 193–217.

[196] LASSANDRO 2000a, p. 81–90; LASSANDRO 2000b, p. 36–38; MAROTTA 2015, p. 117–157.

[197] *Pan.*, X [4], 6-14.

[198] GRAF 2014, p. 220–222.

[199] CIC., *Part. orat.*, 27; 52–58, 70–82.

[200] Ei prezintă istoria într-un *stilus maior*, ca să utilizăm expresia istoricilor Eutropius şi Ammianus Marcellinus (EUTR., X, 18, 3; AMM., XXXI, 16, 9; L'HUILLIER 1992, p. 134) sau într-un *eloquium celsius*, ca să ne slujim de cea a autorului anonim al *Historia*-ei *Augusta* (*SHA, Prob.*, II, 6).

[201] SEAGER 1984, p. 129–165; L'HUILLIER 1986, p. 529–583; L'HUILLIER 1992, *passim*, căreia îi aparţin cuvintele dintre ghilimele; RODRÍGUEZ GERVÁS 1991; PÉREZ SÁNCHEZ 2003 p. 223–245; NOÈ 2008, p. 495–510; GARCÍA RUIZ 2008a, p. 137–153; FORMISANO 2008, p. 581–599; de TRIZIO 2009, p. 84–85; MARANESI 2013, p. 99–112; MARANESI 2016; WARE 2014, p. 86–109; LAUDANI 2014, *passim*; BUCCI 2015, *passim*; LJUBOMIROVIĆ 2015, p. 1419–1434; LOPETEGUI 2015, p. 63–82, în special 72–79; HOSTEIN 2016, p. 35–48.

BIBLIOGRAFIE

ALBANA 2004 – M. Albana, *I luoghi della memoria a Roma in età repubblicana: templi e archivi*, Annali della Facoltà di Scienze della Formazione dell'Università di Catania, 3 (2004), p. 1–47.

ALBANA 2018 – M. Albana, *Eumenio, un retore direttore di dipartimento* ante litteram, in: M. Albana, C. Soraci (eds.), Amicitia res plurimas continet. *Omaggio a Febronia Elia*, Acireale-Roma, 2018, p. 17–37.

ANDO 2015 – C. Ando, *Mythistory: The Pre-Roman Past in Latin Late Historiography*, in: H. Leppin (ed.), *Antike Mythologie in christlichen Kontexten der Spätantike*, Berlin-München-Boston, 2015, p. 207-220.

BALBO 2017 – A. Balbo, *Some Thoughts on the Image of Rome in Late Antique Authors: Ausonius, Symmachus, the Panegyrists*, Horizons 8 (2017), 1, p. 27–45.

BALBO 2018 – A. Balbo, *Ausonio oratore. Tecniche argomentative e prassi retorica nella* gratiarum actio, in: Étienne Wolff (ed.), *Ausone en 2015: bilan et nouvelles perspectives*, Paris, 2018, p. 159–182, în special p. 160–163.

BARNES 2014 – T. Barnes, *Constantine. Dinasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, Blackwell, 2014.

BIANCO 2008 – A. D. Bianco, *La* Terra Mater frugum *tra* topos *letterario e politica agraria tardoimperiale*, in: P. Desideri, S. Roda, A. M. Biraschi (eds.), *Costruzione e uso del passato storico nella cultura antica. Atti del convegno internazionale di studi, Firenze, 18–20 settembre 2003*, Alessandria, 2008, p. 511–522.

BOWERSOCK 2009 – G. Bowersock, *Old and New Rome in the Late Antique Near East*, in: Ph. Rousseau, M. Papoutsakis (eds.), *Transformations of Late Antiquity. Essays for Peter Brown*, Ashgate, 2009, p. 31–49.

BONAMENTE 2014 – G. Bonamente, *Dalla Gallia a Roma: Costantino e l'assedio di Verona*, in: G. Cuscito (ed.), *Costantino il Grande a 1700 anni dall'"Editto di Milano". Atti della XLIV Settimana di Studi Aquileiesi, 30 maggio – 1 giugno 2013*, Trieste, 2014, p. 193–217.

BUCCI 2015 – Anonimo, *Il panegirico del 307 per Massimiano e Costantino*, a cura di T. Bucci, Bari, 2015.

CASEY 2005 – P. J. Casey, *Carausius and Allectus. The British Usurpers*, with translations of the texts by R. S. O. Tomlin, London, 2005 (Print Edition).

CERVERO – F. Cervero, Adventus. *Una cerimonia del potere tra Ellenismo e Roma*, p. 98–129 (*cf.* https://www.academia.edu/33062075/Una_cerimonia_del_potere_tra_ Ellenismo_ e_Roma.pdf).

CHASTAGNOL 1994 – A. Chastagnol, *Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles*, Paris, 1994.

CHAUVOT 2016 – A. Chauvot, *Les «barbares» des Romains. Répresentations et confrontations*, Metz, 2016.

CHIAVIA 2008 – C. Chiavia, *Presente e passato nei* Panegyrici Latini*: personaggi storici a confronto*, in: P. Desideri, S. Roda, A. M. Biraschi (eds.), *Costruzione e uso del passato storico nella cultura antica. Atti del convegno internazionale di studi, Firenze, 18–20 settembre 2003*, Alessandria, 2008, p. 523–543.

CHRISTOL 1999 – M. Christol, *Le métier d'empereur et ses représentations à la fin du IIIe et au début du IVe siècle*, CGG 10 (1999), p. 355–368.

DZIELSKA & TWARDOWSKA 2013 – M. Dzielska, K. Twardowska (eds.), *Divine Men and Women in the History and Society of Late Hellenism*, Kraków, 2013.

FORMISANO 2008 – M. Formisano, Speculum principis, speculum oratoris. *Alcune considerazioni sui* panegyrici latini *come genero letterario*, in: L. Castagna, C. Riboldi (eds.), Amicitiae templa serena. *Studi in onore di Giuseppe Aricò*, I, Milano, 2008, p. 581–599.

FRANCESIO 2004 – M. Francesio, *L'idea di città in Libanio*, Stuttgart, 2004.

GALINSKY 2014 – L. Galinsky (ed.), Memoria Romana. *Memory in Rome and Rome in Memory*, Ann Arbor, 2014.

GALINSKY 2016 – K. Galinsky, *Introduction*, in: K. Galinsky (ed.), *Memory in Ancient Rome and Early Christianity*, Oxford, 2016, p. 1–39.

GALINSKY & LAPATIN – K. Galinsky, K. Lapatin (eds.), *Cultural Memories in the Roman Empire*, Los Angeles, 2015.

GALINSKY & LAPATIN 2016 – K. Galinsky, K. Lapatin (eds.), *Cultural Memories in the Roman Empire*, Los Angeles, 2016.

GARCÍA RUIZ 2008a – M. P. García Ruiz, *La evolución de la imagen política del emperador Juliano a través de los discursos consulares. Mamertino, "Pan." III (11) y Libanio, "Or." XII*, Minerva 21 (2008), p. 137–153.

GASTI 2016 – F. Gasti, *Aspetti della presenza di Cicerone nella tarda antichità latina*, in: P. De Paolis (ed.), *Cicerone nella cultura antica. Atti del VII Simposio Ciceroniano. Arpino 8 maggio 2015*, Cassino, 2016, p. 27–54.

GIORCELLI BERSANI 2008 – S. Giorcelli Bersani, *"Ancient", "Recent", "Immediate Past": ricostruire il passato e legittimare il presente nei* Panegyrici Latini, in: P. Desideri, S. Roda, A. M. Biraschi (eds.), *Costruzione e uso del passato storico nella cultura antica. Atti del convegno internazionale di studi, Firenze, 18–20 settembre 2003*, Alessandria, 2008, p. 483–494.

GOLDBECK & WIENAND 2017 – F. Goldbeck, J. Wienand (eds.), *Der römische Triumph in Prinzipat und Spätantike*, Berlin-Boston, 2017.

GOWING 2005 – A. M. Gowing, *Empire and Memory. The Representantion of the Roman Republic in Imperial Culture*, New York, 2005, p. 7–16.

GOWING 2016 – A. M. Gowing, *Memory as Motive in Tacitus*, in: K. Galinsky (ed.), *Memory in Ancient Rome and Early Christianity*, Oxford, 2016, p. 43–64.

GRAF 2014 – F. Graf, *Laying Down the Law in Ferragosto: The Roman Visit of Theodosius in Summer 389*, JECS 22 (2014), 2, p. 220–222.

GUARD 2009 – T. Guard, *Cicéron: l'orateur, l'histoire et l'identité romaine*, Cahiers des études anciennes, 46 (2009), p. 227–248 (http://etudesanciennes.revues.org/180).

GUIDETTI 2018 – F. Guidetti, *I rituali di adventus in epoca tetrarchica: per la ricostruzione di un evento cerimoniale tardoromano*, in: W. Eck, S. Puliatti (eds.), *Diocleziano: la frontierea giuridica dell'Impero*, Pavia, 2018, p. 235–265.

HARTMANN 2008 – U. Hartmann, *Die literarischen Quellen*, in: K.-P. Johne, U. Hartmann, T. Gerhardt (Hg.), *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*, I, Berlin, 2008, p. 39–40.

HARTMANN 2018 – U. Hartmann, *Der spätantike Philosoph. Die Lebenswelten der paganen Gelehrten und ihre hagiographische Ausgestaltung in den Philosophenviten von Porphyrios bis Damaskios*, 1-3, Bonn, 2018.

den HENGST – D. den Hengst, *Emperors and Historiography. Collected Essays on the Literature of the Roman Empire by Daniël den Hengst*, introduced and edited by D. W. P. Burgersdijk and J. A. van Waarden, adiuvante H. Schreuders, indice conscripsit P. Burgersdijk, London-Boston, 2010.

HOSTEIN 2006 – A. Hostein, Lacrimae principis. *Les larmes du prince devant la cité affligée*, in: M.–H. Quet (ed.), *La «crise» de l'Empire de Marc Aurèle à Constantin*, Paros, 2006, p. 211–234.

HOSTEIN 2012 – A. Hostein, *La Cité et l'Empereur. Les Éduens dans l'Empire romain d'après les Panégyriques Latins*, Paris, 2012.

HOSTEIN 2016 – A. Hostein, *Le* Panégyrique latin *VII (6) ou l'éloge de la* pietas *de Constantin*, in: L. Gouchard, A. Gutsfeld, F. Richard (eds.), *Constantin et la Gaule. Autour de la vision de Grand*, Nancy–Paris, 2016, p. 35–48.

HOSTEIN & KASPRZYK 2012 – A. Hostein, M. Kasprzyk, *Une communauté civique face à la crise: la* civitas Aeduorum *dans la seconde moitié du IIIe siècle apr. J.–C. (approches archéologiques et historiques)*, in: L. Lamoine, C. Berrendonner, M. Cébeillac–Gervasoni

(eds.), *Gérer les territoires, les patrimoines et les crises. Le quotidien municipal II*, III/4, *Gérer "les crises": un "enjeu à la portée des cités"? La "crise du IIIe siècle"*, Presses Universitaires Blaise–Pascal, 2012, p. 517–540.

HÖLKESKAMP 2014 – K.-J. Hölkeskamp, *In the Web of (Hi-)Stories.* Memoria*, Monuments, and Their myth-Historical 'Interconnectedness'*, in: L. Galinsky (ed.), Memoria Romana. *Memory in Rome and Rome in Memory*, Ann Arbor, 2014, p. 169–213.

IRMSCHER 1983 – J. Irmscher, *„Neurom" und „zweites Rom"* – Renovatio *oder* Translatio, Klio 65 (1983), p. 431–439.

JESÚS PONCE 1998 – M. Jesús Ponce, *Menandro Rétor y el discurso imperial*, Habis 29 (1998), p. 221–232.

KASPRZYK 2016 – M. Kasprzyk, *Les mesures de Constantin en faveur de la cité des Éduens (*Pan. Lat. *VIII (5)): réponse à une crise locale ou mesure politique?*, in: L. Guichard, A. Gutsfeld, F. Richard (eds.), *Constantin et la Gaule. Autour de la vision de Grand*, A.D.R.A. – Nancy, Éditions de Boccard, Paris, 2016, p. 199–216.

KELLY 2015 – C. Kelly, *Pliny and Pacatus. Past and Present in Imperial Panegyric*, in: J. Wienand (ed.), *Contested Monarchy. Integrating the Roman Empire in the Fourth Century*, Oxford-New York, 2015, p. 215-238.

KER & PIEPER 2014 – J. Ker, C. Pieper (eds.), *Valuing the Past in the Greco-Roman World. Proceedings from the Penn-Leiden Colloquia on Ancient Values VII*, Leiden-Boston, 2014.

LASSANDRO 1992 – D. Lassandro, *«Aedui, fratres populi Romani» (in margine ai Panegirici gallici)*, in: M. Sordi (ed.), *Autocoscienza e rappresentazione dei popoli nell'antichità*, Milano, 1992, p. 261–265.

LASSANDRO 2000a – D. Lassandro, Sacratissimus Imperator. *L'immagine del p*rinceps *nell'oratoria tardoantica*, Bari, 2000.

LASSANDRO 2000b – D. Lassandro, *Introduzione,* in: *Panegirici Latini*, a cura di D. Lassandro e G. Micunco, Torino, 2000, p. 9–15.

LAUDANI 2014 – Nazario, *Panegirico in onore di Costantino*, a cura di C. Laudani, Bari, 2014.

LEBRECHT SCHMIDT 1989 – P. Lebrecht Schmidt, *Die Panegyrik*, in: R. Herzog & P. Lebrecht Schmidt (eds.), *Handbuch der Lateinischen Literatur der Antike*. *Restauration und Erneuerung. Die Lateinische Literatur von 284 bis 374 n. Chr.*, München, 1989, p. 161–172.

LENSKY 2016 – N. Lenski, *Constantine and the Cities. Imperial Authority and Civic Politics*, Philadelphia, 2016.

LJUBOMIROVIĆ 2015 – I. Ljubomirović, *Latin panegyrics used for imperial propaganda as exemplified by Constantine the Great*, Teme 39 (2015), 4, p. 1419–1434.

LOPETEGUI 2015 – G. Lopetegui, *Retórica e imagen imperial en la obra de los epitomadores y panegyristas del siglo IV*, Veleia 36 (2015), p. 63–82.

L'HUILLIER 1986 – M.–C. L'Huillier, *La figure de l'empereur et les vertus impériales. Crise et modèle d'identité dans les* Panégyriqes latins, in: *Les grandes figures religieuses. Fonctionnement pratique et symbolique dans l'antiquité (Besançon, 25–26 avril 1984)*, Paris, 1986, p. 529–583.

L'HUILLIER 1992 – M.-C. L'Huillier, *L'Empire des mots: orateurs gaulois et empereurs romains, 3e et 4e siècles*, Besançon, 1992.

MacCORMACK 1981 – S. G. MacCormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity*, Berkeley-Los Angeles-London, 1981.

MARANESI 2013 – A. Maranesi, Consensus *e* virtutes *nella prima età costantiniana*, Aevum 87/1 (2013), p. 99–112.

MARANESI 2014 – A. Maranesi, *Scuola, retorica e consenso nella città tardoantica. A proposito di una recente pubblicazione*, MediterrAnt 17 (2014), 2, p. 661–668.

MARANESI 2016 – A. Maranesi, *Vincere la memoria, costruire il potere. Costantino, i retori, la lode dell'autorità e l'autorità della lode*, Milano–Udine, 2016.

MAROTTA 2015 – V. Marotta, *Il problema dei laeti. Fonti e storiografia*, in: F. Botta, L. Loschiavo (eds.), Civitas, Iura, Arma. *Organizzazioni militari, istituzioni giuridiche e strutture sociali alle origini dell'Europa (secoli III–VIII)*, Lecce, 2015, p. 117–157.

McCORMICK 1986 – M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West*, Cambridge-London-New York-New Rochelle-Melbourn-Paris-Sidney, 1986.

NG 2014 – D. Y. Ng, *Monuments, Memory, and Status in Roman Asia Minor*, in: L. Galinsky (ed.), Memoria Romana. *Memory in Rome and Rome in Memory*, Ann Arbor, 2014, p. p. 235–260.

NIXON 1990 – C. E. V. Nixon, *The Use of Past by the Gallic Panegyrists*, in: G. Clarke, B. Croke, A. Emmett Nobbs, R. Mortley (eds.), *Reading the Past in Late Antiquity*, Rushcutters Bay, N. S. W., Australian National University Press, 1990, p. 1–36.

NIXON, RODGERS & MYNORS 1994 – *In Praise of Later Roman Empire.* The Panegyrici Latini, Introduction, Translation, and Historical Commentary C. E. V. Nixon and B. S. Rodgers, with Latin Text of R. A. B. Mynors, Berkeley-Los Angeles-Oxford, 1994.

NOÈ 2008 – E. Noè, *Cultura della memoria e costruzione di immagine in un retore del IV secolo*, in: P. Desideri, S. Roda, A. M. Biraschi (eds.), *Costruzione e uso del passato storico nella cultura antica. Atti del convegno internazionale di studi, Firenze, 18–20 settembre 2003*, Alessandria, 2008, p. 495–510.

ORIHUELA SANCHO 1996 – R. Orihuela Sancho, *Consideraciones sobre el Panegírico XI(3) del* Corpus Panegyricorum Latinorum, Myrtia 11 (1996), p. 47–60.

PAVESE 2008 – M. Pavese, *L'uso del "passato" nel* Discorso genethliaco *di Mamertino per Massimiano Augusto*, in: P. Desideri, S. Roda, A. M. Biraschi (eds.), *Costruzione e uso del passato storico nella cultura antica. Atti del convegno internazionale di studi, Firenze, 18–20 settembre 2003*, Alessandria, 2008, p. 545–558.

PELLIZZARI 2011 – A. Pellizzari, *Tra retorica, letteratura ed epigrafia: esempi di* laudes urbium *tardoantiche*, Historikά 1 (2011), p. 123–144 (www.historika.unito.it).

PELIZZARI 2014 – A. Pelizzari, *Tra adventus imperiali e* bella civilia. *L'Italia settentrionale e Aquileia nei* Panegyrici Latini *di età tetrarchico–costantiniana*, in: G. Cuscito (ed.), *Costantino il Grande a 1700 anni dall'"Editto di Milano". Atti della XLIV Settimana di Studi Aquileiesi, 30 maggio – 1 giugno 2013*, Trieste, 2014, p. 145–160.

PÉREZ SÁNCHEZ 2003 – D. Pérez Sánchez, *Panegírico y ciudad: tradición y control ideológico en la antigüedad tardía*, SHHA 21 (2003), p. 223–245.

POPKIN 2016 – M. L. Popkin, *The Architecture of the Roman Triumph. Monuments, Memory, and Identity*, New York, 2016.

REBEGGIANI 2013 – S. Rebeggiani, *Reading the Republican Forum: Virgil's* Aeneid, *the Dioscuri, and the Battle of Lake Regillus*, CPh 108 (2013), 1, p. 53-69.

REES 2004 – R. Rees, *Praising in Prose: Vergil in the Panegyrics*, in: R. Rees (ed.), Romane memento. *Virgil in the Fourth Century*, London, 2004, p. 33–46.

ROBERTO 2014 – U. Roberto, *Aquileia tra Massenzio e Costantino: l'assedio della tarda estata 312*, in: G. Cuscito (ed.), *Costantino il Grande a 1700 anni dall'"Editto di Milano". Atti della XLIV Settimana di Studi Aquileiesi, 30 maggio – 1 giugno 2013*, Trieste, 2014, p. 129–143.

ROBERTO 2017 – U. Roberto, *Il* Panegirico *di Eumenio. Educazione, scuola e politica nell'impero di Diocleziano*, Annali di storia dell'educazione, 24 (2017), p. 106-118.

ROCHE 2011 – P. Roche, *The* Panegyricus *and the Monuments of Rome*, in: P. Roche (ed.), *Pliny's Praise. The* Panegyricus *in the Roman World*, New York, 2011, p. 45-66.

RODRÍGUEZ MAYORGAS 2007 – A. Rodríguez Mayorgas, *La memoria de Roma: oralidad, escritura e historia en la república romana*, Oxford, 2007.

RODRÍGUEZ MAYORGAS 2016 – A. Rodríguez Mayorgas, *History and Memory in Roman Thinking of the Past:* historia *and* memoria *in Republican Literature*, QS 83 (2016), p. 51-76.

RODRÍGUEZ GERVÁS 1991 – M. J. Rodríguez Gervás, *Propaganda política y opinión pública en los panegíricos latinos del bajo imperio*, Salamanca, 1991.

ROLLER 2018 – M. B. Roller, *Models from the Past in Roman Culture. A World of Exempla*, Cambridge, 2018 (*non vidi – apud* R. E. Hedrick III, BMCRev 2018.12.03).

RUFFELL & HAU 2017 – I. Ruffell, L. Hau (eds.), *Truth and History in the Ancient World. Pluralising the Past*, New York-London, 2017.

RYAN 2009 – F. X. Ryan, *Pacatus on the mnemonic capabilities of republican political figures*, Leeds International Classical Studies 8 (2009), 1 (http://leeds.ac.uk/classics/lics/).

SANDBERG & SMITH 2018 – K. Sandberg, C. Smith (eds.), Omnium Annalium Monumenta*: Historical Writing and Historical Evidence in Republican Rome*, Leiden-Boston, 2018.

SCHANZ 1970 – M. Schanz, *Geschichte der Römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, IV/1, *Die Römische Literatur von Constantin bis zum Gesetzgebungswerk Justinians. Die Literatur des vierten Jahrhunderts*, zweite, vermehrte Auflage, München, 1970.

SEAGER 1984 – R. Seager, *Some Imperial Virtues in the Latin Prose Panegyrics. The Demands of Propaganda and the Dynamics of Litterary Composition*, in: F. Cairns (ed.), *Papers of the Liverpool Latin Seminar*, IV, Liverpool, 1984, p. 129–175.

SEGUÍ 2016 – J. J Seguí, Pro instaurandis scholis. *Educacíon para salir de una crisis*, in: G. Bravo, R. González Salinero (eds.), *Crisis en Roma y soluciones desde el poder. Actas del XIII colloquio de la Asociación Interdisciplinaras de Estudios Romanos, celebrado en la Universidad Complutense de Madrid los días 18-20 de noviembre de 2015*, Madrid-Salamanca, 2016, p. 167–182.

STEIN-HÖLKESKAMP 2014 – E. Stein-Hölkeskamp, *Marius, Sulla, and the War over Monumental Memory and Public Space*, in: L. Galinsky (ed.), Memoria Romana. *Memory in Rome and Rome in Memory*, Ann Arbor, 2014, p. 214-234.

TRAINA 2014 – G. Traina, *Mapping the New Empire: A Geographical Look at the Fourth Century*, in: R. Dijkstra, S. von Poppel, D. Sloojtes (eds.), *East and West in the Roman Empire of the Fourth Century. An End of Unity?*, Leiden, 2015, p. 49-51.

de TRIZIO 2005 – M. S. de Trizio, *Un'eco virgiliana nel* Panegirico *di Mamertino del 289 d.C.*, InvLuc 27 (2005), p. 155–168.

de TRIZIO 2009 – M. S. de Trizio, *Panegirico di Mamertino per Massimiano e Diocleziano (Panegyrici Latini 2 [10])*, Bari, 2009.

TURCAN-VERKERK 2003 – A.-M. Turcan-Verkerk, *Un poète latin chrétien redécouvert: Latinus Pacatus Drepanius, panégyriste de Théodose*, Bruxelles, 2003.

WARE 2014 – C. Ware, *The* Severitas *of Constantine: Imperial Virtues in* Panegyrici Latini *7(6) and 6(7)*, JLA 7/1 (2014), p. 86–109.

WARE 2019 – C. Ware, *Panegyric and the Discourse of Praise in Late Antiquity*, JRS 109 (2019), p. 291–304 (doi:10.1017/S0075435819000868).

ZACCARIA 2014 – C. Zaccaria, *Costantino ad Aquileia: tra epigrafia e retorica*, in: G. Cuscito (ed.), *Costantino il Grande a 1700 anni dall'"Editto di Milano". Atti della XLIV Settimana di Studi Aquileiesi, 30 maggio – 1 giugno 2013*, Trieste, 2014, p. 179–192.

DIN NOU DESPRE SFÂNTUL EMILIAN, MARTIR LA DUROSTORUM (18 iulie 362)

Emilian POPESCU*

Cuvinte-cheie: *Capitolinus, cavou pictat, Ostrov, Durostorum, Gedina/Gezidina, Gavidina.*

Keywords: *Capitolinus, painted burial vault, Ostrov, Durostorum, Gedina/Gezidina, Gavidina.*

Rezumat: *Autorul face o relatare și în același timp o analiză critică a izvoarelor (scrise) creștine referitoare la martiriul sfântului Emilian de la Durostorum. Imaginea pictată a Sfântului este păstrată pe peretele mormântului de la Ostrov (descoperit în 1971). Și alte descoperiri din zonă sunt puse în legătură cu locul în care a fost martirizat sfântului Emilian: basilica patriarhală de la Durostorum (sec. IX) și localitatea Gavidina, menționată într-o inscripție recent descoperită.*

Abstract: *The author narrates and at the same time critically analyses the (written) Christian sources referring to Saint Emilian's martyrdom in Durostorum. The saint's painted image is preserved on the wall of a tomb in Ostrov (unearthed in 1977). Other discoveries in this area are linked to the place where St. Emilian's martyrdom happened: the archbishopric basilica in Durostorum (9th cent.) and the town of Gavidina, mentioned in a newly discovered inscription.*

Sfântul martir Emilian a fost de mult timp în preocupările mele științifice, fapt datorat, în primul rând, botezului meu în credința ortodoxă, când am primit numele lui. L-am avut de atunci ca patron și protector puternic în toate împrejurările vieții. De aceea am scris despre el începând cu anul 1987, când l-am încadrat în șirul altor sfinți de pe teritoriul României. Am făcut atunci cunoscut, pentru prima oară în țara noastră, două manuscrise privind sfârșitul său martiric,

* Emilian POPESCU: Prof. dr., Institutul Teologic Universitar, București; membru de onoare al Academiei Române.

Redacția își asumă opțiunea de a păstra notele în maniera în care ele au fost transmise de autor (excepție fac numele autorilor scrise cu majusculă)

cu textul în limba greacă, publicate de învățatul belgian François Halkin în *Analecta Bollandiana*, 1972, p. 27-35. Mă refer la *Codex Parisinus* 1777 și *Venetus Marcianus* 360, datând din secolul al XI-lea. Până atunci, singurul manuscris cunoscut a fost *Codex Vaticanus* 866, publicat de P. Boschius în *Acta Sanctorum Iulii*, t. IV, Paris-Roma, 1868, p. 373-377, precedat de un studiu introductiv. La baza acestor manuscrise a stat un text alcătuit la sfârșitul secolului al IV-lea ori mai devreme de un contemporan cu evenimentele[1]. Copia de la Vatican a fost în limba latină, după care s-a făcut versiunea grecească.

În România manuscrisul Vaticanus, singurul cunoscut, a intrat în atenția profesorului Ioan Rămureanu, care l-a tradus în limba română și l-a publicat în revista *Biserica Ortodoxă Română* pe anul 1944[2], apoi în volumul *Actele martirice*, apărut în 1982[3].

Martiriul sfântului Emilian a avut loc în ziua de 18 iulie anul 362, când la conducerea Imperiului Bizantin se afla Iulian Apostatul (361-363). Părăsind credința creștină, el a devenit aprig păgân și a luat măsuri ca religiile păgâne să fie reintroduse în viața tuturor locuitorilor din Imperiul Romano-Bizantin. Autoritățile administrative trebuiau să supravegheze modul cum se aplicau aceste măsuri și, în acest context, a venit la Durostorum chiar vicarul întregii dioceze Thracia, Capitolinus (361-363), denumit ἄρχων τῆς Θρᾴκης ἀπάσης[4] „să vadă în ce măsură populația acestui oraș este râvnitoare față de zei”[5]. După ce a adus jertfe tuturor zeilor și a constatat că populația din oraș „se închină zeilor și le aduce jertfe, s-a umplut de bucurie și a poruncit să fie chemate la ospăț toate căpeteniile sale”[6].

În timp ce aceștia petreceau împreună cu Capitolinus, „fericitul Emilian, socotindu-se creștin în fața lui Dumnezeu și a îngerilor, dar și a oamenilor, luând un ciocan de fier, a intrat noaptea în templu și a răsturnat toți idolii care se găseau acolo, a doborât altarele, a spart sfeșnicele și a vărsat toate vasele (de libațiuni) și paharele lor, apoi a plecat nefiind cunoscut de nimeni”[7].

Auzind Capitolinus de cele întâmplate, tare s-a tulburat și în mare mânie a zis celor care l-au înștiințat: „În grabă să-l căutați și să mi-l aduceți, ca să-l pierd, oricine ar fi el”[8].

---

[1] H. DELEHAYE, *Saints de Thrace et de Mésie*, *Analecta Bollandiana*, XXXI, 1912, p. 262: „Plus d'un indice permit que notre hagiographe s'est servit d'un document historique que nous ne l'avons plus, mais dont il a conservé quelques vestiges”.

[2] *BOR* 62, 1944, p. 135-138.

[3] *Actele martirice*, în PSB 11, 1982, p. 299-307.

[4] A.H.M. JONES, J.R. MARTINTALE & J. MORRIS, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. I, A.D. 260-395, Cambridge Univ. Press, 1975, p. 180.

[5] Em. POPESCU, *Sfântul Emilian din Durostorum*, în vol. *Sfinți români și apărători ai legii strămoșești*, București, 1987, p. 178-182, volum coordonat de mitropolitul Nestor Vornicescu al Olteniei. O variantă mai dezvoltată am publicat-o în *Studii teologice* 41, 1989, p. 64-77, iar de curând reluată în volumul I de *Studii de istorie și spiritualitate creștină*, București, 2018, p. 551-558, din care se face trimitere în acest text.

[6] Em. POPESCU, *Studii...*, I, p. 553.

[7] *Ibidem*.

[8] *Ibidem*, p. 554.

Slujitorii au întâlnit un țăran, care părea străin (venind de la munte), și l-au adus în fața lui Capitolinus, care a poruncit să fie bătut crunt și chinuit în multe feluri. Emilian, văzând cele întâmplate și socotind că, dacă ar rămâne ascuns, ar pierde mântuirea, s-a prezentat și a mărturisit că el este autorul distrugerilor din templu. A fost chinuit în multe feluri, iar când Capitolinus a aflat că el este fiul lui Sabbatianus, prefectul orașului, s-a mai îndulcit, dar în final a poruncit să plătească drept despăgubire o livră de aur, iar Emilian să fie ars de viu pe rug. I s-a pregătit de cei în drept, „în afară de cetate, aproape de malul Dunării, rugul pe care trebuia să fie ars. Aruncat în foc, acesta nu l-a mistuit, l-a lăsat neatins, în schimb a ars pe slujitorii lui Capitolinus, care-i pregătiseră rugul”[9].

Toate manuscrisele martiriului, adică cel de la Vatican și cele de la Paris și Veneția, sunt unanime în a arăta că Emilian n-a ars în foc, ci întorcându-se cu fața spre răsărit, a ridicat privirile spre cer și a zis: „Doamne Iisuse Hristoase, primește sufletul meu! Și, zicând astfel, a adormit în pace”.

Ar însemna deci, după aceste relatări, că Emilian nu a fost ars de foc, deși în tradiția scrisă creștină se spune că el a murit cuprins de flăcări. Manuscrisele vieții lui cuprind la sfârșit o relatare, care nu poate fi socotită decât un „artificiu hagiografic”, cunoscut și din alte martirologii, anume: „Femeia (soția) vicarului Capitolinus ar fi fost în taină creștină, iar creștinii localnici i s-au adresat cu rugămintea să ceară de la soțul ei trupul lui Emilian, care să fie înmormântat după normele creștine, adică să fie uns cu mir și să i se săvârșească ritualul religios specific acestei credințe”.

Astfel, trupul lui Emilian ar fi fost obținut și înmormântat în localitatea *Gedina*, la o distanță de trei stadii (un stadium = cca. 185 m.) de cetatea ce se numește Durostor și de Dunăre. În manuscrisul păstrat la Vatican, găsim indicația unei distanțe mult mai mari, și anume de trei mile (o milă = 1,6 km), iar locul înmormântării numit *Gezidina*.

Minunea făcută cu sfântul Emilian, ca să scape de o moarte cu suferințe groaznice ale arderii de viu, nu este în sine imposibilă, întrucât ea este relatată și în cazul altor martiri. În ceea ce îl privește pe Emilian, ea ridică serioase semne de îndoială. Mai întâi socotesc imposibilă prezența la Durostorum a soției lui Capitolinus. Acesta, fiind un demnitar de rang foarte înalt și responsabil de o regiune atât de întinsă ca dioceza Thraciei, cu multe centre urbane, își va fi avut reședința într-un oraș important, din care ar fi putut să guverneze mai ușor întinsul spațiu subordonat și să trăiască în condiții mult mai comode decât i le putea oferi Durostorumul, oraș de graniță, amenințat frecvent de atacurile populațiilor barbare. Subliniem și amănuntul că în manuscrisul Vaticanus se spune că vicarul Capitolinus *a fost trimis* în cetatea Durostorum, iar în manuscrisul Parisinus: în acea vreme *a venit* la Durostorum vicarul. Este de asemenea posibil ca vicarul Thraciei, mergând într-o misiune politico-religioasă delicată, anume aceea de a impune păgânismul unei populații deja creștinate, în mare măsură, sub împărații predecesori lui Iulian Apostatul, și care se bucurase de binefacerile religiei creștine, să nu-și fi luat cu sine soția. În cazul acesta,

[9] H. DELEHAYE, *op. cit.*, p. 362: „Il n’y a pas non plus de recherche raffinée dans les supplices et le détail qui fait expirer le martyr sur le bûcher, sans avoir été atteint par la flamme, peut avoir sa valeur. Pareil fait n’est point sans exemple”.

creștinii din cetatea Durostorum nu au putut apela la ea pentru a obține trupul martirului Emilian.

Ecourile numeroase din lumea creștină de atunci, privind martiriul sfântului Emilian, confirmă că acesta a murit ars de viu. De pildă, istoricul Eusebiu de Cezareea notează în *Cronica* sa, tradusă în latină de Ieronim, că la anul de la Avraam 2379 (=362), în timpul domniei lui Iulian Apostatul, „a fost ars de viu la Durostorum, din ordinul vicarului, pentru că a răsturnat altarele”[10]. Istoricul Theodoret de Cyr menționează și el că „la Durostorum, oraș însemnat al Thraciei, Emilian, luptătorul biruitor, a fost dat focului de către Capitolinus, conducătorul întregii Thracii”[11]. Lucrarea *Chronicon Paschale*, alcătuită la Alexandria după anul 628, notează că la anul 363 a suferit martiriul, la Durostorum, Emilian, fiind dat focului din porunca lui Capitolinus[12]. Teofan Mărturisitorul (752-818) scrie și el în *Chronographia* că a fost martirizat la Durostorum al Thraciei și Emilian, dintre soldați, fiind încredințat focului de către Capitolinus[13]. În secolele XIII-XIV, istoricul bizantin Nichifor Calist preia și el această știre[14].

Toate relatările menționate ne conduc la concluzia că sfântul Emilian și-a terminat viața pământească pe rugul înflăcărat de lângă malul Dunării și zidul cetății Durostorum[15]. Înmormântarea, care s-a făcut în localitatea Gedina (ori Gezidina), nu putea avea decât o mică parte din trupul său ars (oase calcinate, resturi de îmbrăcăminte etc.), de aceea nu ne putem aștepta să găsim în mormântul său de la Ostrov decât aceste vestigii firave. Amintirea lăsată de el în cavou este doar *figura sa de bărbat cu un ciocan în mână*, cu care a intrat în templu (**Fig. 1**). Ciocanul și dezastrul provocat păgânismului sunt menționate de toate manuscrisele (Vatican, Paris, Veneția). Toată această reprezentare nu poate fi pusă decât în legătură cu sfântul Emilian. Prezența chipului său pe peretele cavoului și poate unele rămășițe din trupul său calcinat prevalează în fața altor obiecte arheologice descoperite cu prilejul săpăturilor și, chiar dacă ele indică o perioadă anterioară, își pot găsi astfel semnificația. Este posibil ca acest cavou să fi aparținut unei familii însemnate din Durostorum, din care va fi făcut parte și martirul Emilian.

În vecinătatea sud-vestică a Dobrogei, unde se află cetatea Durostorum, s-au făcut cercetări arheologice, inclusiv cu privire la sfântul Emilian de către

---

[10] R. HELM, *Die Chronik des Hieronymus* (*Hieronymi* Chronicon, GCS, VI, 1), Leipzig, 1913, p. 243; PL XXVII, col. 103-104.

[11] Théodoret de Cyr, *Histoire ecclésiastique*, tome II (livres II-V), traduction par Pierre Canivet (*Sources Chrétiennes*, 530), Paris, 2009, III, 7, 5, p. 119-120.

[12] *Chronicon Paschale*, ed. L. Dindorfius, în: *Corpus Script. Hist. Byz.*, t. 1, Bonn, 1832, p. 649. *Chronicon Paschale* 284-628 AD, translated with introduction and notes by Michael Whitby and Mary Whitby, Liverpool Univ. Press, 2007, p. 39-40.

[13] Sfântul Teofan Mărturisitorul, *Cronografia* (PSB 7), traducere de Mihai Țipău, Editura Basilica, București, 2012, p. 72.

[14] Fr. WINKELMANN, *Die Kirchengeschichte des Nicephorus Kallistos Xantopoulos und ihre Quellen*, 2. Aufl., Berlin, 1966, X, 9.

[15] *Martyrologium Hieronymianum* a fost editat de J.B. de Rossi și Louis Duchesne, în Acta Sanctorum, Novembris, tome II pars prior, Bruxelles, 1894, p. 1-156; *Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum*, ed. H. Quentin, tome II, pars prior, Bruxelles, 1931.

prof. G. Atanasov. El a conchis că basilica descoperită în partea de nord, în interiorul cetății, construită în secolul al IX-lea și supranumită basilica patriarhală, este strâns legată de locul în care a fost martirizat sfântul Emilian și chiar dedicată pomenirii lui. Totodată, prof. Atanasov consideră că în zona aceasta a Ostrovului trebuie plasat și satul Gavidina, atestat de o inscripție descoperită recent, și că acesta ar putea fi identic denumirilor Gedina ori Gezidina. Toponimele acestea de origine tracică ar atesta prezența aici a acestei etnii. Totodată, învățatul bulgar socotește posibilă implicarea soției lui Capitolinus în obținerea rămășițelor pământești ale sfântului Emilian, pentru a fi înmormântate de creștinii localnici, după tradiția lor religioasă[16].

În concluzie, cercetările arheologice din cavoul de la Ostrov au o importanță foarte mare fiindcă ele ne pun în legătură cu izvoare hagiografice din perioada timpurie a creștinismului, iar sfântul Emilian face parte din această categorie. Ele ne arată, totodată, aspecte concrete ale politicii religioase promovate de Iulian Apostatul. Cercetările arheologice confirmă și completează izvoarele scrise privind pe sfântul Emilian, adică Actele martirice, iar descoperirile epigrafice recente adaugă și ele informații onomatologice asupra satului unde ar fi fost înmormântat sfântul Emilian, și anume Gedina, Gezidina ori Gavidina[17].

Felicit pe arheologul care a scos la iveală un atât de însemnat monument, pe domnul dr. Constantin Chera[18], cunoscut cercetător român, și pe toți care l-au ajutat să aibă aceste mari realizări.

---

[16] Georgi ATANASOV, *À propos du martyre de Saint Émilien de Durostorum (Silistra)*, Pontica 44, 2011, p. 211-220. Același interes științific pentru sfântul Emilian l-a arătat G. Atanasov și în volumul *Durostorum-Drastăr-Silistra*, 2006, p. 280-291, 297, publicat în colaborare cu Rumen Ivanov și Petr Donevski. Mai pe scurt a scris despre sfântul Emilian în vol. *Christian Durostorum-Drastăr*, 2007, p. 395-396.

[17] Despre satul Gavidina și interpretarea inscripției, v. Em. POPESCU, *Inscriptions de Scythie Mineure*, vol. IV, nr. 93, București, 2015.

[18] Cercetările arheologice de la Ostrov, punctul „La Parapet", au început în toamna anului 1977, determinate de săpăturile la adâncime ale tractoarelor, cu scopul de a se planta vie. Acestea au atins cupola cavoului, rupând chiar o bucată din partea ei superioară. Săpăturile de salvare n-au durat decât scurtă vreme din cauza frigului și a ploilor. Au fost reluate în 1996 în colaborare cu o echipă de cercetători de la Paris (CNRS), specialiști în pictură murală a monumentelor arheologice de la sfârșitul Antichității greco-romane. În perioada de stagnare a săpăturilor arheologice, de mai bine de 20 de ani, zidul cavoului a fost prădat de localnici, care au luat cărămizi și țigle, folosindu-le la clădiri moderne. Rezultatele săpăturilor efectuate de echipa franco-română n-au fost, după cât se pare, publicate; eu am luat cunoștință despre ele prin amabilitatea domnului Constantin Chera. Doar cercetările efectuate de C. Chera au fost publicate în revista *Pontica* 11 (1978), p. 137-141: *Un mormânt de epocă romană descoperit pe raza comunei Ostrov*.

Fig. 1 - Chipul Sfântului Martir Emilian de la Durostorum, pictat pe peretele cavoului descoperit la Ostrov, jud. Constanța.

EPIGRAPHICA

NOTULES SUR QUELQUES GRAFFITES GRECS DE THASOS, THRACE, TYRAS ET PHANAGORIA

Dan DANA[*]
Mădălina DANA[*]

Cuvinte-cheie: *graffiti, Hefaistos, onomastică, Phanagoria, Tatul, Thasos, Tyras.*
Mots-clés: *graffites, Héphaïstos, onomastique, Phanagoria, Tatul, Thasos, Tyras.*

Rezumat: *Şase graffiti din Thasos, din interiorul Traciei, din Tyras şi din Phanagoria sunt republicaţi în această notă, cu noi lecturi sau comentarii, privitoare la nume greceşti (dintre care unul nou, teofor: Dionystratos), aprovizionarea unui sanctuar de epocă elenistică din Tracia precum şi două digresiuni despre cultul lui Hefaistos în Pontul Euxin şi documentele contabile ale ionienilor pontici.*

Résumé: *Six graffites de Thasos, de l'intérieur de la Thrace, de Tyras et de Phanagoria sont republiés dans cette notice, avec de nouvelles lectures ou commentaires, concernant des noms grecs (dont un nouveau, théophore : Dionystratos), des fournitures pour un sanctuaire d'époque hellénistique en Thrace ainsi que deux excursus sur le culte d'Héphaïstos dans le Pont-Euxin et les documents comptables des Ioniens pontiques.*

Ces brèves notices republient six graffites grecs mal ou partiellement déchiffrés de Thasos, Thrace, Tyras et Phanagoria, dont le contenu est généralement plus banal que les suggestions faites par les premiers éditeurs ou dont l'intérêt réside ailleurs. En effet, la bonne méthode est, comme toujours, de s'en tenir à la pertinence de la lecture d'abord, et de privilégier par la suite des renseignements ordinaires, avant de proposer des interprétations compliquées. Nous donnons ici de nouveaux fac-similés de ces graffites déjà publiés, établis sur la base des photos des premières éditions[1].

1. Un exercice d'époque archaïque de Thasos

Un fragment de tuile (10,3 x 9,3 cm) inscrit de Thasos, peut-être du VIe s.,

[*] Dan DANA : CNRS/ANHIMA ; e-mail : ddana_ddan@yahoo.com.
[*] Mădălina DANA : Université Lyon 3/HISOMA ; e-mail : m_firicel@yahoo.com.

[1] Sauf mention contraire, toutes les dates s'entendent avant notre ère.

comporte la moitié d'un graffite en alphabet parien (Ω = O et OY)[2] ; la hauteur des caractères est manifestement plus grande à la l. 2 (**fig. 1**), signalant la fin du bref texte. Renseignée sans doute par Jean Pouilloux, l'éditrice Lilly Ghali-Kahil, qui transcrit EPAΩYKEAI | ṆAYTΩ, écrivait : « Difficile à déchiffrer, on peut reconnaître à la rigueur deux mots οὐκ et au-dessous αὐτοῦ, simple hypothèse : EAI pourrait venir de ἐάω (3e personne du sing.) οὐκ ἐᾶι »[3]. C'est manifestement la bonne solution, et il convient de restituer :

[---]ερα οὐκ ἐᾶι *vac.*
[---]ν αὐτῶ.

Fig. 1. Fac-similé du graffite sur tuile de Thasos.

À la lumière de parallèles littéraires (Euripide, Ménandre, etc.), le premier mot, fragmentaire, est un nom (ou un nom propre) féminin, suivi de la négation οὐκ ἐᾶι, avant un autre verbe à l'infinitif, à la l. 2, [---]ν ; à la même ligne, on trouve le génitif d'un pronom personnel, sans pourtant exclure le génitif d'un anthroponyme comme Ναύτης. Qu'il s'agisse d'un exercice d'écriture ou d'un texte à valeur plus forte, on peut établir un parallèle avec une réponse oraculaire sur un disque de bronze de Cumes, vers le milieu du VIIe s.[4] : *Hέ*ρε̄ οὐκ ἐᾶι ἐπιμαντεύεσθαι, « Héra ne permet pas que l'on consulte l'oracle ».

2. Des figues sèches dans le sanctuaire thrace de Tatul

Lors de la publication récente des fouilles du sanctuaire thrace de Tatul (dép. de Kărdžali), dans les Rhodopes orientales, en Bulgarie du sud-est, Zdravko Dimitrov a signalé un graffite en caractères grecs[5] ; il est gravé sur un très grand tesson brisé en deux (dimensions non indiquées), dont les fragments sont parfaitement jointifs. Sur ce fragment de paroi d'amphore hellénistique, l'inventeur, qui remercie Metodi Manov pour son aide, transcrit ΕΙΣΟΑΛΕΣ ou ΕΙΣΟΑΔΕΣ, qu'il prend soit pour un nom thrace (non attesté), soit pour un terme

[2] L'alphabet paro-thasien est caractérisé par l'inversion des valeurs phonologiques de l'*omikron* et de l'*ômega*, le premier notant un *o* long ouvert, le second notant indifféremment le *o* bref et le *o* long fermé récent (DUBOIS 2013, p. 40).

[3] GHALI-KAHIL 1960, p. 122, n° 19 (dessin Pl. H.19 ; photo Pl. LI.19).

[4] Parmi les dernières éditions, voir IGDGG I 14 (avec le commentaire de L. Dubois) et IGASMG III 26 (avec une citation de G. Pugliese Carratelli).

[5] Sur les usages épigraphiques en Thrace pré-romaine, qui nécessitent une réévaluation, voir D. DANA 2015.

grec, ἰσοαλές[6], tout aussi *hapax*.

La paléographie confirme la datation à l'époque hellénistique : *alpha* et *delta* sont tracés de manière élégante ; *epsilon* et *sigma* sont lunaires ; le deuxième et le troisième *sigma* sont tracés en deux temps, de manière rapide, comme sur un papyrus ; la barre médiane de l'*epsilon* touche l'*iota*. En réalité, les deux photos publiées (cf. le fac-similé, **fig. 2**) permettent de lire sans aucune hésitation possible ЄICCXAΔЄC, donc :

εἰσσχάδες.

Fig. 2. Fac-similé du graffite sur amphore du sanctuaire de Tatul.

Une fois notés les phénomènes banals de iotacisme (-ει- pour -ι-)[7] et de gémination du *sigma* en position médiane[8], on arrive à la conclusion qu'il s'agit bien évidemment du mot grec ἰσχάδες (pl.), « figues sèches ». On possède ainsi un indice inattendu sur les provisions, qui devaient être des plus variées, du sanctuaire de Tatul – en service principalement à l'époque hellénistique[9] –, à moins qu'il ne s'agisse d'un banal exercice d'écriture, ce qui est néanmoins beaucoup moins probable. À l'instar de céréales, de légumes et de fruits, des figues (*Ficus carica*) ont été par ailleurs identifiées par des recherches paléobotaniques dans plusieurs sites de Bulgarie : Galabovo, Abritus, Apollonia du Pont et Vetren[10].

Des figues sèches apparaissent naturellement dans l'inventaire des fournitures de plusieurs sanctuaires du monde grec, comme nous renseignent diverses inscriptions (Éleusis, Athènes, Délos, Magnésie sur Méandre). Quand on dispose

[6] DIMITROV 2016, p. 64 (interprétation), et deux photos (Pl. 3.5 et 6). Sur le même sanctuaire, voir DIMITROV 2011 (tuiles) et DIMITROV 2013 (figurines en terre cuite). Nous préférons ne pas prendre en considération les suggestions pour le moins aventureuses d'un *herôon* thrace très ancien, en rapport avec Orphée (reprenant les fantaisies de FOL 1983, p. 228).

[7] SLAVOVA 2004, p. 22-25.

[8] SLAVOVA 2004, p. 111-112. Dans les papyrus, voir GIGNAC 1976, I, p. 159.

[9] Sur le site et son sanctuaire, actif surtout à l'époque hellénistique, voir DIMITROV 2012.

[10] Voir les identifications de POPOVA 2009. Nous remercions Thibaut Castelli pour la suggestion bibliographique.

de renseignements pour des aspects plus concrets de la vie quotidienne, les mentions se font plus précises. Dans un lot inédit d'*ostraka* peints découverts dans une tombe de Rhodes (fin du IIe-début du Ier s.), appartenant à des archives économiques[11], il est question de produits agricoles. Il convient notamment de remarquer l'envoi de plusieurs types de figues (d'un verger ?), comme il est possible de lire sur la photo d'un *ostrakon*, publiée il y a plusieurs décennies, quand la découverte a été signalée[12]. À chaque fois, on indique la quantité exacte de figues sauvages, σῦκα ἐρινεά (ll. 2-3), mais aussi de figues communes, χυδῆα (l. 4), avec une faute d'orthographe pour χυδαῖα, indice de la prononciation. L'on sait par ailleurs que des figues sèches de Rhodes et de Kaunos étaient importées en Égypte, comme nous renseignent plusieurs papyrus des archives de Zénon du IIIe s. (*P. Cair. Zen.* I 59110, IV 59548 et 59680 : ἰσχάδων Ῥοδιακῶν/Ῥοδίων/Καυνίων).

3. Un nom de femme à Tyras (Artémidôra)

Des graffites sur céramique de la cité ionienne de Tyras (auj. Bilhorod-Dnestrovskyj, en Ukraine) ont été publiés à plusieurs reprises ; ils comportent des noms, des exercices scolaires des plus variés ou diverses abréviations[13]. En 2002, un article de Victor Cojocaru fit connaître plusieurs tessons inscrits découverts lors des fouilles à Tyras dans la seconde partie des années 1990[14] : parmi ces fragments inscrits, on note l'un de la première moitié du IVe s. avec le début d'un nom en graphie ionienne, ΞΕΙ( )[15], sans doute un nom en Ξειν-[16]. Deux de ces graffites méritent d'être republiés, car ils fournissent deux noms grecs des habitants de Tyras[17].

Le premier graffite, gravé sur une coupe mégarienne des IIIe-IIe s. (*ca.* 7 x 8 cm), a été transcrit [Ἀρ]τέμιδι Συρ(ίῃ?), comme s'il s'agissait d'une dédicace à

[11] La publication de ce dossier ostracologique exceptionnel est préparée par Nikos Litinas.

[12] I. Papachristodoulou, dans AD 34 (1979), Chron., p. 435 (photo Pl. 232.4) ; CATLING 1987-1988, p. 81-83 (photo p. 83, fig. 125).

[13] Les principales publications sont : AVAKIAN 1927 (avec trois planches) ; GOLOVKO 1963 (*non vidimus*) ; JAJLENKO 1995, avec des dessins (cf. SEG 45, 1026) ; STANKO 2003 (voir ci-dessous) ; M. DANA 2009, p. 75-80 (et dessins p. 81-82, fig. 4-13) (cf. A. Avram, Bull. ép. 2010, 457 ; cf. SEG 59, 863-864) ; JAJLENKO 2011, avec des dessins (cf. SEG 64, 695 bis ; cf. A. Avram, Bull. ép. 2014, 342). Sur l'autre rive de l'estuaire du Tyras, à Nadlimanskoe III, au nord de Nikonion, on a trouvé 25 graffites grecs, certains comportant des noms plus ou moins abrégés ; voir OKHOTNIKOV 2001, p. 103 et dessins p. 104 (fig. 6) ; OKHOTNIKOV 2006, photos p. 93 (fig. 9.1, 3, 4 et 10), et dessins p. 93 (fig. 10b).

[14] COJOCARU 2002. Ces graffites ne sont malheureusement signalés ni dans le Bull. ép. ni dans le SEG et sont donc ignorés par le tome IV du LGPN.

[15] Cf. BECHET 2009, p. 91-92. Dans l'espace pontique, on connaissait un graffite fragmentaire de Berezan' sur une coupe à vernis noir, vers 500, [---]ΞΕΙΝΕ̣[–], à completer, *e.g.*, [Ἀνδρο]ξείνε̣[ω] ou [Πολυ]ξείνε̣[ω] (JAJLENKO 1982, p. 282, n° 6 ; SEG 32, 728) ; à présent, on peut ajouter le beau nom Ξεινόθεμι[ς], qui figure parmi les personnes maudites dans une *defixio* d'Istros de la seconde moitié du IVe s. (AVRAM, CHIRIAC & MATEI 2007, p. 405-410, n° 3, col. A, l. 3, et commentaire p. 408 = SEG 57, 667). Un graffite de Vetren, à l'intérieur de la Thrace, apporte un autre exemple : Ἡροξείνῳ ἰμί (cf. A. Avram, Bull. ép. 2008, 349).

[16] COJOCARU 2002, p. 210, n° 14 (dessin p. 213, Pl. II ; photo p. 215, Pl. IV.3).

[17] Voir note 30.

Artémis Syrienne[18]. La bonne photo permet néanmoins de lire, sans aucun doute possible[19], un nom banal de femme[20], qui est presque complet :

[Ἀρ]τεμιδώρα.

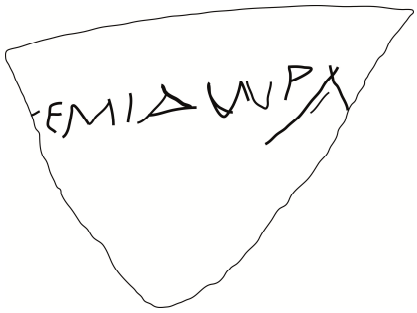

Fig. 3. Fac-similé du premier graffite de Tyras.

La paléographie est intéressante et confirme la date hellénistique, en particulier la forme du *delta*, alors que la dernière lettre fut gravée plus grande que les autres ; la date est corroborée par la désinence *koinè* du nom théophore d'une grande banalité de la femme.

4. Un anthroponyme grec à Tyras (Thersandros)

Le second graffite, gravé sur un plat à poissons à vernis noir et daté de la fin du IVe ou du début du IIIe s. (*ca.* 9 x 5 cm), a été transcrit ΦΕΡΣΑΔΡΟΥ par V. Cojocaru, qui l'interprété comme un nom iranien nouveau[21]. Sur la foi de la bonne photo, il convient toutefois de voir dans la première lettre un petit *thêta* (le tesson est affecté par de petits éclats et égratignures) et de lire par conséquant ΘΕΡΣΑΔΡΟΥ. La juxtaposition de lettres de tailles différentes – on note que le *delta*, le *thêta* et l'*omikron* sont petits, alors que l'*alpha* et l'*upsilon* sont beaucoup plus grands – ainsi que le *sigma* lunaire plaident quant à la datation pour l'époque hellénistique.

[18] COJOCARU 2002, p. 207, n° 1 (dessin p. 212, Pl. I.1 ; photo p. 214, Pl. III.1) et explication historique à la p. 211 (dédicace laissée par des marchands syriens à Tyras), sans exclure pourtant la lecture [Ἀρ]τεμίδω(ρος?) (p. 207 n. 6). Des dédicaces sur vases à Aphrodite Συρίη sont en revanche connues à Olbia du Pont (IGDOP 73 et 74) et Apollonia du Pont (D. Nedev, dans NEDEV & PANAYOTOVA 2003, p. 102 = SEG 54, 630 ; voir aussi OPPERMANN 2004, p. 311 n. 833 ; GYUZELEV 2008, 125 et photo), à l'époque classique.

[19] On remarque un léger gribouillage de l'*ômega*, de forme cursive.

[20] La même correction a été proposée par SANIE 2003, p. 38-39 (après quelques interprétations plus obscures).

[21] COJOCARU 2002, p. 210-211, n° 17 (dessin p. 213, Pl. II.6 ; photo p. 215, Pl. IV.6), avec des parallèles onomastiques (noms iraniens en φερν-) ; COJOCARU 2007, p. 388.

Θ̣ερσά(ν)δρου.

Fig. 4. Fac-similé du deuxième graffite de Tyras.

On constate l'oubli banal du *ny* avant deux consonnes[22], raison pour laquelle il convient de ne pas écrire Θ̣ερσά<ν>δρου, car il s'agit d'un phénomène phonétique. Ce nom composé Θέρσανδρος est assez fréquent dans le monde grec, même s'il n'était pas encore attesté dans le Pont Nord[23].

5. Un graffite de Tyras et le culte d'Héphaïstos dans l'espace pontique

Un graffite d'époque classique provenant de la même cité de l'estuaire du Tyras nous permettra un excursus sur le culte d'Héphaïstos dans le Pont-Euxin. Ce tesson fut publié il y a quelques décennies par V. P. Jajlenko comme s'il s'agissait d'un anthroponyme Φαῖστο[ς][24]. Cette lecture audacieuse, d'un anthroponyme reprenant le nom de la cité crétoise, a été opportunément corrigée en [ʽΗ]φαίστῑ par Jurij G. Vinogradov, qui l'interprète donc comme un graffite votif (cf. SEG 45, 1026.21, *per litteras*), témoignant ainsi d'une dédicace au dieu forgeron. Ce même graffite – car le numéro d'inventaire est identique (OAM 85735) – fut republié de manière indépendante par M. V. Stanko, qui fit connaître plusieurs graffites réduits à une ou plusieurs lettres, trouvés à Tyras dans une couche hellénistique lors des fouilles des années 1970[25]. Parmi eux, Stanko présente ce graffite sur une coupe à vernis noir des Ve-IVe s. (*ca.* 8 x 5 cm)[26], avec un dessin légèrement différent de celui de Jajlenko et une photo. On lit à présent :

[ʽΗ]φαιστο̣[–]

Fig. 5. Fac-similé du troisième graffite de Tyras.

[22] Pour l'oubli de cette consonne nasale, cf. SLAVOVA 2004, p. 102-103, avec des exemples de Thrace, dont Ἀλεξάδρα, Μενάδρου et Σωσάδρα ; en Attique, voir THREATTE 1980, p. 486-487, avec plusieurs exemples pour les noms en -ανδρος ; pour la chute de la nasale dans les papyrus, voir GIGNAC 1976, I, p. 116 (avant une dentale).

[23] Cf. LGPN IV 167-168, pour la famille.

[24] JAJLENKO 1995, p. 254, n° 41, dessin p. 246, Pl. III.41 (SEG 45, 1026.21). BECHTEL 1917, p. 553, citait un seul porteur de ce nom, un auteur de Λακεδαιμονιακά.

[25] STANKO 2003 (cf. SEG 53, 808 ; cf. AVRAM 2010, p. 11, n° 10).

[26] Transcription [...]φαιστο[...] chez STANKO 2003, p. 145, n° 1, et suggestion [ʽΗ]φαιστό[πονος] ; photo p. 145 (fig. 1.2) et dessin p. 146, fig. 2.7 (= SEG 53 808.1, sans donner la concordance avec la publication de Jajlenko, et avec la bonne suggestion [ʽΗ]φαιστό̣[δωρος] d'A. Avram).

La dernière lettre conservée semble être la partie supérieure d'un *omikron*, sans pour autant exclure un *ômega*. On peut donc hésiter entre la marque de propriété d'un particulier identifié par un composé théophore [Ἡ]φαιστο̣[–] et une dédicace à Héphaïstos, qu'elle soit au génitif, [Ἡ]φαίστο̣̄, ou bien au datif, [Ἡ]φαίστῳ[ι].

Dans cette famille de noms théophores on connaît, au nord de la mer Noire et sur ses côtes occidentale et méridionale, la série Ἡφαιστικῶν[27], Ἡφαίστιος[28], Ἡφαιστίων, Ἡφαιστόδωρος et Ἡφαιστοκλῆς[29]. Notre exemple pourrait être l'un de ces deux derniers noms ou bien un autre, e.g. Ἡφαιστόδοτος et Ἡφαιστογένης. Il témoigne en tout cas, même indirectement, du culte d'Héphaïstos à Tyras, où une grande partie des anthroponymes sont connus grâce aux graffites[30].

Ailleurs dans le Pont Nord, le culte d'Héphaïstos est attesté à Olbia du Pont[31] par un graffite votif, émanant d'un prêtre qui, au IIIe s., avait gravé sur un canthare à vernis noir une dédicace en bonne et due forme : [---]ων | [---] ⟦-⟧ Ἡφαίστωι | *ramus* | [ἱερ]ησάμενος ἀ̣[ν]|έθηκ̣[ε][32]. La même cité a livré un graffito ΗΦΑΙ, d'époque classique ou hellénistique[33]. Un autre graffite à peine plus long, ΗΦΑΙΣ, qui représente à son tour l'abréviation d'un anthroponyme ou bien du théonyme, a été récemment signalé à Phanagoria, sous le pied d'un vase[34]. Quant aux cités grecques de la côte ouest-pontique, le culte du forgeron divin n'est attesté qu'indirectement, par plusieurs noms théophores (LGPN IV 159-160)[35] ou bien par l'iconographie, sur deux frises de divinités d'Istros et de Tomis[36]. La

---

[27] Accentué Ἡφαιστικῶν dans LGPN IV 159, comme s'il s'agissait d'un nom de la série en -κῶν (< κοέων), étudiée par DUBOIS 2003 et typique du domaine ionien (ROUSSET 2014, p. 89) ; cette série est connue à Olbia (cf. Ἀρτικῶν et Δημοκῶν). Comme l'explique L. Dubois dans IGDOP, p. 133, Ἡφαιστίκων est un hypocoristique des noms en -ικέτης, dont le premier membre est un théonyme.

[28] Un autre exemple de ce nom est connu par une *defixio* d'Istros de la seconde moitié du IVe s., à lire Ἡφαίστ(ι)ος, en dépit de la séquence ΗΦΑΙΣΤΟΣ sur le plomb (AVRAM, CHIRIAC & MATEI 2007, p. 405-410, n° 3, col. B, l. 2, et commentaire p. 409) (SEG 57, 667), « apparition surprenante du nom du dieu comme anthroponyme » (A. Avram, Bull. ép. 2010, 454). En effet, il est impossible à cette époque d'envisager l'emploi d'un théonyme comme anthroponyme (cf. MASSON 1996, p. 143-144 = OGS, III, p. 256-257, avec des exemples en Égypte à l'époque impériale).

[29] LGPN IV 159-160 ; pour sa variante dorienne en Ἁφαιστ-, cf. LGPN IV 61 (Callatis et Chersonèse Taurique) ; LGPN V.A 208 ; COJOCARU 2004, p. 113 et 126 ; COJOCARU 2007, p. 432.

[30] Sur les noms grecs et indigènes à Tyras, voir COJOCARU 2007, p. 396, et D. DANA 2017, p. 45 n. 47. Un total de 84 individus de Tyras sont répertoriés dans la base de données du LGPN. Pour la prosopographie externe, voir AVRAM 2013, n°s 3164-3185 et 3358. Les inscriptions sur pierre de Tyras et de son territoire sont à présent consultables dans le corpus électronique IOSPE[3] I (http://iospe.kcl.ac.uk/corpora/tyras/index.html, éd. Askold Ivantchik).

[31] Un seul témoignage était connu à l'époque par RUSJAEVA 1992, p. 129-130.

[32] JAJLENKO 1980, p. 79-80, n° 70, dessin p. 114, Pl. X.4 (SEG 30, 911) ; RUSJAEVA 1992, p. 130, fig. 41.1 (dessin).

[33] RUSJAEVA 2010, p. 143, n° 171, dessin p. 267, Pl. 51.7.

[34] ZAVOIKINA 2016, 129 (photo p. 130).

[35] COJOCARU 2007, p. 432.

[36] OPPERMANN 2004, p. 263-264 et 280 (Pl. 62, fig. 3b, et 63.1, fig. 1a).

rareté des témoignages de son culte rend d'autant plus précieuse la documentation indirecte fournie par les noms théophores.

6. Un nom nouveau dans un graffite commercial de Phanagoria (Διονύστρατος)

Un graffite de Phanagoria de la première moitié du IVe s., récemment publié à plusieurs reprises par N. V. Zavojkina[37], comporte les noms de trois personnes. Selon l'éditrice, il s'agirait de débiteurs, leur nom étant suivi à chaque fois de l'abréviation εεο – qu'elle développe dans la première publication ἑ(πτὰ) ἑ(κτέων) ὀ(ροβῶν), et dans la seconde en ε(ἷς), ε(ἷς) ὀ(βολός) –, et d'une somme en drachmes ou en *oboloi*. Le graffite, incisé d'une manière assez élégante, est presque'entièrement conservé sur deux fragments jointifs d'une paroi d'amphore (12,5 x 10,3 cm). À l'origine, le grand tesson choisi devait avoir une forme rectangulaire ; à présent, il manque deux petits morceaux, et un éclat de la surface du tesson affecte les deux dernières lignes. Le nom de la troisième personne est reconstitué Διονῦ Στρατό[νικου?], respectivement Διονῦ [Σ]τρατό[κλῦ?] par l'éditrice, comme s'il était suivi d'un patronyme. Pourtant, un tel génitif est impossible pour le nom Διονῦς (ainsi que la forme Στρατόκλῦ), alors que les deux autres personnes sont identifiées seulement par leur idionyme. Nous proposons de lire à cet endroit un autre nom, Διονύστρατος (voir *infra* pour le commentaire onomastique).

La seconde partie du montant concernant la deuxième personne a été notée en desous de la ligne, en des caractères plus petits. D'après les photos publiées[38], nous proposons une autre solution de lecture après les trois idionymes : à la place d'une abréviation suivie d'un chiffre, nous reconaissons à chaque fois un chiffre. On retrouve ce type de notation dans les comptes (?) fragmentaires gravés sur les bords intérieur et extérieur d'une assiette brisée, trouvée dans un puits de l'agora de Thasos, et qui doit dater d'avant 330[39] : d'un côté ΕΕΕΔ+[---], et de l'autre côté la succession ΙΙΙ | ΔΠΙ | [–] | ΔΠ+ | Δ[–]. Le meilleur parallèle pour notre document de cette cité de la partie asiatique du Royaume du Bosphore est offert par un tesson du territoire d'Olbia du Pont. Il s'agit d'un fragment céramique vaguement triangulaire, trouvé à Siversov Majak, à 20 km au nord de la grande cité pontique, sur l'autre rive du liman du Bug. Il est composé d'une succession de quatre lignes

[37] L'ostracon est signalé avec une photo par ZAVOIKINA 2016, p. 134, avant qu'il ne soit brièvement édité et commenté par la même chercheuse dans *Pantikapej i Fanagorija*, 2017, p. 340, n° 259 (et photo), avec traduction russe ; pour l'édition proprement-dite et le commentaire, voir les deux articles de ZAVOJKINA 2017a (lecture reproduite par L. G. Eliseeva, dans *Aristeas*, 18, 2018, p. 229, n° 42, cf. SEG 65, 626) et ZAVOJKINA 2018 (photo et dessin p. 255, fig. 1), avec traduction russe (cf. A. Avram, Bull. ép. 2019, 350). Le texte donné dans le dernier article (2018) est le suivant : Ἀτότης ΕΕΟΔΠ | *vac.* ΔΔΔΔ | Νευμήνιῦ ΕΟΠ | Διονῦ [Σ]τρατό[κλῦ?] | ΕΕ[Ο Δ]ΔΔ ; et la traduction anglaise : « Atotes – one, one o(bolos), 15 (oboloi) ; from Neumenios – one o(bolos), five (oboloi), forty (oboloi) ; from Dionys, the son of Strato(nikos?) – one, one (obolos), thirty (oboloi) ».

[38] Nous remercions vivement Natalija V. Zavojkina de nous avoir envoyé une photo du tesson, qui nous a permis d'établir le fac-similé (**fig. 7**), ainsi que pour ses compléments bibliographiques.

[39] BLONDÉ 1989, p. 518, n° 170 (dessin fig. 14) (SEG 39, 925).

en notation acrophonique, nettement ionienne comme l'observait L. Dubois (IGDOP 37, IV-IIIe s.)[40] :

EEEEPΔ(IIII ⌐ = 469
EΔΔΔ(· = 135
PΔΔΔΔ(· PΔ ⌐ = 95, 60
4 EPΔΔΔIII = 183.

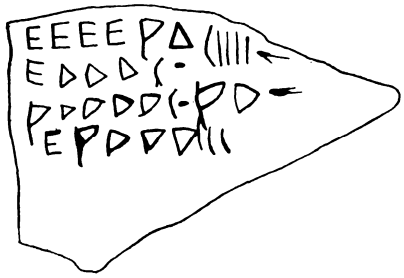

Fig. 6. Fac-similé du graffite de Siversov Majak (*VDI*, 172, 1985, p. 41, fig. 4.3).

À la lumière de ces parallèles, il convient d'éditer le graffite commercial de Phanagoria de la manière suivante – sans avoir la certitude des montants[41], car certains signes sont abîmés :

Ατοτης ΕΕΡΔΠ
Νευμηνίο̄ ΕΕΡ̣ΔΔΔΔ´
Διονυστράτο̄
4 ΕΕΡ̣[Δ?]ΔΔ.

Fig. 7. Fac-similé du graffite de Phanagoria.

« (D')Atotès 265, de Neumènios 290, de Dionystratos 280 (?)».

La plupart des chiffres sont faciles à interpréter :

- Ε = ἑ(κατόν) ; notons l'usage de l'*epsilon* initial de la forme psilotique ἑκατόν, nettement ionienne ;
- Δ = δ(έκα) ;

[40] Cf. aussi SEG 48, 1915. Pour les numéraux et les différents systèmes de notation sur les vases grecs, y compris acrophonique, voir JOHNSTON 1979, p. 27-31 (fig. 13-14) ; JOHNSTON 2006, p. 17-18 (fig. 3 et 7).

[41] Sans pouvoir proposer une inteprétation de ces chiffres : unités monétaires ou plutôt des indications de mesure/capacité (dettes ? distributions ?).

- Π = π(έντε);
- en revanche, le chiffre noté à la fin de la l. 1 avant ΔΠ serait, plutôt qu'un *omikron* carré (très différent des autres sur ce tesson) difficile à expliquer, une sorte de *rhô* plus archaique, symbole de « 50 ». Le graffite du territoire olbien (**fig. 6**) présente pour ce chiffre un signe à la forme d'un *rhô*, qui n'est que la combinaison d'un *pi* et d'un *delta*.

Ce document comptable sur tesson de Phanagoria donne ainsi les noms de trois individus, suivis de montants assez similaires. Les trois anthroponymes – le premier au nominatif[42] et les deux autres au génitif – sont notables[43] :

(1) Ατοτης, l'un des noms paphlagoniens les plus fréquents[44], est connu par plusieurs graphies (LGPN IV 58 et V.A 90). On le retrouve ailleurs au nord de la mer Noire[45] : trois fois à Panticapée, CIRB 170 (Ατοτης), 189 (Θυς Ατωτεω) et 401 (gén. Ατωτου) ; une fois à Chersonèse Taurique, IOSPE I² 712 (gén. Ατωτα) ; deux fois à Olbia du Pont, IOSPE I² 685, l. 6 (Θαβους Ατοτατους), et dans une *defixio* du territoire olbien (Ατοτας)[46].

(2) Νευμήνιος est une variante de la forme non-contracte ionienne Νεομήνιος (en *koinè* Νουμήνιος), avec la fermeture du second élément du groupe vocalique -εο- en *u*[47] ; on retrouve cette forme dialectale ailleurs dans l'espace nord-pontique, par exemple à Olbia du Pont (IGDOP 110) et à Tyras, dans le graffite d'époque classique Νευμηνίῑ τῶ Τιμώριος (SEG 45, 1026.20). Ce nom, qui signifie « Celui de la nouvelle lune »[48], est bien connu au nord de la mer Noire (LGPN IV 247 et 257).

(3) Διονύστρατος[49] est en revanche un nom nouveau[50]. Aux rares composés théophores en -στρατος[51], il convient d'ajouter Διόστρατος, qui n'est attesté qu'au nord-ouest de l'Asie Mineure (LGPN V.A 144, époque impériale) et l'étrange Ἀπολ(λ)όστρατος (LGPN V.A 45, à Éphèse, époque hellénistique). On aurait attendu un composé régulier *Διονυσίστρατος, bâti comme Διονυσικλῆς, mais la forme présente sur le tesson de Phanagoria est très probablement une simplification, avec la réduction du premier élément, par une superposition syllabique. Ce

[42] Cet anthroponyme non grec a été laissé au nominatif sans doute par souci de clarté.

[43] Sur la société et l'onomastique de Phanagoria, voir ZAVOJKINA 2013.

[44] ROBERT 1963, p. 528-530 ; voir en dernier lieu AVRAM sous presse.

[45] Cet anthroponyme paphlagonien témoigne des relations privilégiées tissées entre les côtes septentrionale et méridionale de la mer Noire par les cités issues de la colonisation ionienne ; pour les aspects onomastiques, voir TOHTAS'EV 2007.

[46] BELOUSOV, DANA & NIKOLAEV 2016, p. 167-172, n° 1, face A, col. I, l. 5, et commentaire p. 175-176 (seconde moitié du IVe s.).

[47] Voir L. Dubois, dans IGDOP, p. 187 ; cette variante correspond à un type ionien et dorien de contraction (O. Masson, OGS, I, p. 503, et III, p. 175).

[48] Voir l'étude de MASSON 1994 (= OGS, III, p. 172-178) (« IV. Le nom Νεομήνιος, Νουμήνιος "enfant de la nouvelle lune" et ses variantes »).

[49] Nous remercions Laurent Dubois et Sophie Minon pour leurs remarques judicieuses.

[50] L'éditrice russe avait écarté cette possibilité, car le nom n'était pas attesté ; mais cette lecture d'un nom Dionystratos a été soutenue lors de la republication du tesson de Phanagoria par ŠELOV-KOVEDJAEV 2018, p. 101-102, n° 3 (avec une compréhension différente des montants, cf. A. Avram, Bull. ép. 219, 351), et SAPRYKIN 2019, p. 482-485, n° 3 (photo et dessin p. 483, fig. 3-4 ; avec une compréhension différente des montants).

[51] BECHTEL 1917, p. 408-410.

long nom passe ainsi, par haplologie[52], de six à cinq syllabes. On peut citer à ce sujet O. Masson (OGS, II, p. 481) : « Si les composés grecs dépassent rarement cinq syllabes, on trouve parfois des noms de six syllabes (comme le nôtre [= Ἑρμοκαϊκόξανθος]), très rarement de sept syllabes ; de toute manière, dans la vie courante, on pouvait les remplacer par des diminutifs familiers ».

Ce type de notation à valeur commerciale s'ajoute à la documentation en constante augmentation du nord de la mer Noire[53]. Un graffite de neuf lignes provenant d'un site de la partie européenne du Bosphore Cimmérien (Zènônos Chersonèsos ?, près du Cap Zjuk), de la fin du Ve s., comporte une liste de personnes portant des noms grecs et iraniens[54] ; chaque nom est suivi d'une somme[55] :

Τιμησ[ιάναξ ---]
Ναοκασ[ης? ---]
Ταργ[ή]λιος ἡμιτέταρτον
4 Αθης τρῆς ΤΕΤΟΣ
Φιατας ἡμιτέταρτον
[Νυ]μφαγόρης τρῆς ΤΕΤΟΣ
[Σ]παροπαδης ἕκτην ΤΕΤΟΝ
8 Ṇαοκασης ἥμισυ [ἡ]μίεκτον
[Α]γγανθης τρῆς ΤΕΤΟΣ.

Selon l'analyse de Jurij G. Vinogradov, la mention de l'ἕκτη parmi les chiffres des totaux invite à reconnaître un récapitulatif des sommes d'argent que l'auteur du graffite avait prêtées à plusieurs personnes, en notant des unités et des fractions de statères ou de drachmes. Le terme le plus étonnant est noté à chaque fois avec un *sampi* : Vinogradov, qui propose de lire des accusatifs τρῆς τεϠός et ἕκτην τεϠόν, explique ce terme *hapax* comme étant vraisemblablement formé sur le verbe τίνω – futur et aoriste τείσω, ἔτεισα –, « tout ce qui sera ou bien est déjà payé ». L'épigraphiste russe y voyait un témoignage précieux sur la circulation des monnaies de Cyzique (ou du Bosphore Cimmérien ?) parmi les populations du nord de la mer Noire[56]. Plus récemment, Laurent Dubois propose de voir dans τέϠος une variante dialectale de τόσσος, τόσος et comprend son emploi dans ce document comptable (bordereau privé ?) comme ayant le sens récapitulatif de « et

[52] On peut également penser à Διονῦς comme forme poétique de Dionysos (chez Phrynique) et comprendre στρατός comme synonyme de λαός, afin de désigner le peuple en armes ; voire envisager le sens de « bande de Dionys(os) » (renvoyant à un thiase) ; nous remercions Sophie Minon pour ces suggestions.

[53] À Phanagoria même, des graffites commerciaux sur des amphores (ZAVOJKINA 2017b, photos et dessins p. 266, fig. 1).

[54] La lecture des noms iraniens n'est pas assurée, avec des différences entre les solutions des premiers éditeurs, de Ju. G. Vinogradov (Bull. ép. 1990, 593) et de S. R. Tohtas'jev (pour LGPN IV).

[55] Quatre fragments d'amphore jointifs, publiés pour la première fois par BLAVACKAJA & ROZOV 1985, p. 117-137 (dessin p. 118) (SEG 40, 643) ; SAPRYKIN & MASLENNIKOV 2007, p. 132-135, n° 694 (dessin p. 284) ; BLAVACKAJA 2011, p. 39-49 (photo p. 49, fig. 1).

[56] Ju. G. Vinogradov, Bull. ép. 1990, 593 ; VINOGRADOV 1997, p. 15 n. 57.

c'est tout » ; l'adjectif τέΤος serait tantôt accordé à l'acc. pl. après la somme de trois statères (τρῆς τέΤῶς), tantôt employé au neutre après la mention de l'hektè (ἕκτην τέΤον)[57].

Ces éléments de comptabilité se retrouvent dans la lettre sur plomb du début du Ve s. découverte à Patrasys, sur la rive nord du golfe de Taman (rive asiatique du Bosphore Cimmérien)[58] : une liste de débiteurs, un mélange de noms grecs et indigènes, avec des notations d'unités et de fractions monétaires. Son texte est le suivant : Ὡρεστώνυμε : ἐπιστέλλε̄ τοι : Πίστος|τὰς ἀποτέσασθαι : Σαπασιν : στατῆρα : χρυσῶ | καὶ ἀνδράποδον : καὶ Σῖμον : ἡμιστάτηρον |[4] χρυσῶ : κἀρακλείδην : τρῆς τετάρτας : ἀργύρῳ | καὶ Δημώνακτα : τρίτην : ἀργύρῳ, « Ô Arestônymos, c'est Pistos qui t'envoie cette lettre. Qu'ils remboursent ce qui suit : Sapasis un statère d'or et un esclave ; et Simos un demi-statère d'or ; et Hèrakleidès trois quarts d'argent ; et Dèmônax une tierce d'argent ». Ce document sur plomb de Patrasys témoigne d'une monétarisation évidente des échanges[59], la monnaie-étalon étant vraisemblablement celle qui circulait dans la région, le Cyzicène. Elle apparaît ici avec des subdivisions connues pour un autre espace colonisé par les Ioniens, le sud de la Gaule (le fameux mémorandum commercial de Pech Maho, IGF 135) et le nord-est de l'Espagne. Néanmoins, il ne faut pas oublier les émissions locales d'argent, à partir du milieu du VIe s. (Panticapée), 440 (Nymphaion) et 400 (Théodosia et Phanagoria), pour lesquelles on note une forte prédominance des petites fractions (dioboles, hémioboles, *tetartèmoria*), utiles pour les transactions quotidiennes[60].

Un autre témoignage de ces pratiques commerciales qui devaient être courantes, sur plomb comme sur tesson[61] – bien qu'elles soient peu documentées jusqu'à présent –, est offert par un graffite de Panticapée, gravé sur la lèvre d'une coupe attique à vernis noir (*ca.* 550-475). Il s'agit d'une véritable « reconnaissance de dette » qui précise : Ἰπικράτης : ἀναιρῖται : στατῆ|ρας : πεντήκοντα, « Ipikratès (= Épikratès) a emporté/reçu cinquante statères »[62].

---

[57] DUBOIS 2011, p. 218-219.

[58] ZAVOJKINA & PAVLIČENKO 2013 (cf. A. Avram, Bull. ép. 2014, 361) ; ZAVOJKINA & PAVLIČENKO 2016 (cf. A. Avram, Bull. ép. 2017, 381 ; cf. SEG 63, 625) ; ZAVOYKINA & PAVLICHENKO 2018 (cf. A. Avram, Bull. ép. 2019, 347).

[59] Pour les échanges monétaires dans le Pont Nord, voir les considérations récentes de MÜLLER 2010, p. 216-217 et 226-233.

[60] Voir la monographie de FROLOVA 2004, avec le c.r. de Fr. de Callataÿ, RBN 151 (2005), p. 261-263.

[61] Parmi les nombreux graffites grecs de Vetren, deux lignes en dialecte ionien sur un tesson d'amphore panathénaïque à figures noires signalent un salaire journalier : Ἀθηναγόρης | ἡμέρης μισθόν (fin du Ve s.). Voir DOMARADZKA 2002, p. 214, n° 1 (dessin p. 211, fig. 9.1) (SEG 52, 710.1 ; L. Dubois, Bull. ép. 2005, 370).

[62] A. V. Agafonov, dans TOLSTIKOV, ŽURAVLEV & LOMTADZE 2004, p. 348-349 (photo et dessin p. 365, fig. 1) (= SEG 51, 655 ; cf. A. Avram, Bull. ép. 2009, 386) ; TOHTAS'EV 2011, p. 675-676 ; A. V. Agafonov, dans *Pantikapej i Fanagorija*, 2017, p. 306, n° 185 (et photo). Comme dans d'autres textes du nord de la mer Noire, on remarque ici la fermeture sporadique du *e* en *i*, par deux fois.

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations

Bull. ép. – « Bulletin épigraphique ». Livraisons annuelles dans Revue des études grecques.

CIRB – V. V. Struve *et alii*, *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani. Korpus bosporskih nadpisej*, Moscou-Léningrad, 1965.

IGASMG – R. Arena, *Iscrizioni greche arcaiche di Sicilia e Magna Grecia*, I-V, Pise, 1989-2002 (I², 1996).

IGDGG – L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales de Grande Grèce*, I (*Colonies eubéennes. Colonies ioniennes. Emporia*)-II (*Colonies achéennes*), Genève, 1995-2002 (*Hautes Études du Monde Gréco-Romain* 21 et 30).

IGDOP – L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Genève, 1996 (*Hautes Études du Monde Gréco-Romain* 22).

IGF – J.-C. Decourt, *Inscriptions grecques de la France (IGF)*, Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 38, Lyon – Paris, 2004.

IOSPE – V. Latyschev, *Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, I-II, IV, Saint-Pétersbourg, 1885-1901 (IOSPE I², 1916).

LGPN – *A Lexicon of Greek Personal Names*, I-V.C, Oxford, 1987-2018 (en cours).

OGS – O. Masson, *Onomastica Graeca Selecta*, I-III, Nanterre-Genève, 1990-2000.

Pantikapej i Fanagorija – Pantikapej i Fanagorija. Dve stolicy Bosporskogo Carstva [*Panticapée et Phanagoria. Les deux métropoles du Royaume du Bosphore*], Moscou, 2017.

SEG - *Supplementum epigraphicum Graecum*. Leyde.

Auteurs

AVAKIAN 1927 – Avakian, *Ştiri nouă din Tyras : graffiti* [*Nouvelles de Tyras : graffites*], Cronica numismatică şi arheologică 7 (1927), p. 4-17, 23-32, 35-46.

AVRAM 2010 – A. Avram, *Nouvelles études d'épigraphie pontique. I. Tyras, Nikonion et Olbia,* Analele Universităţii din Craiova. Seria Istorie 15 (2010), p. 7-36.

AVRAM 2013 – A. Avram, *Prosopographia Ponti Euxini Externa*, Louvain-Paris-Walpole (MA), 2013 (*Colloquia Antiqua* 8).

AVRAM sous presse – A. Avram, *On Paphlagonian Personal Names*, dans L. Summerer (éd.), *Contextualising Pompeiopolis. Urban Development in Roman Anatolia from a Comparative Perspective, Taşköprü, 9-10 July 2016*, sous presse.

AVRAM, CHIRIAC & MATEI 2007 – A. Avram, C. Chiriac, I. Matei, *Defixiones d'Istros*, BCH 131 (2007), p. 383-420.

BECHET 2009 – F. Bechet, *Les colonies grecques du Pont Gauche : histoire et langue*, dans G. Vottéro (éd.), *Le grec du monde colonial antique. I. Le N. et le N.-O. de la Mer Noire. Actes de la Table Ronde de Nancy, 28-29 septembre 2007*, Nancy, 2009 (Études Anciennes 42), p. 81-118.

BECHTEL 1917 – Fr. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle, 1917.

BELOUSOV, DANA & NIKOLAEV – A. Belousov, M. Dana, N. Nikolaev, *Deux nouvelles* defixionum tabellae *du territoire d'Olbia du Pont*, ZPE 197 (2016), p. 167-177.

BLAVACKAJA 2011 – T. V. Blavackaja, *Graffito iz Zenonova Hersonesa* [*Graffite de Zènônos Chersonèsos*], *Thracia* 19 (2011) (*In memoriam Ivani Venedikov*), p. 39-49.

BLAVACKAJA & ROZOV 1985 – T. V. Blavackaja, V. N. Rozov, *Graffiti zenonitov* [*Graffites de Zènônos (Chersonèsos)*], dans *Ėpigrafičeskie pamiatniki drevnej Maloj Azii i antičnogo Severnogo i Zapadnogo Pričernomor'ja kak istoričeskij i lingvističeskij istočnik*, Moscou, 1985, p. 117-137.

BLONDÉ 1989 – F. Blondé, *Les abords N.-E. de l'agora de Thasos. La céramique*, BCH 113/2 (1989), p. 481-545.

CATLING 1987-1988 – H. W. Catling, *Archaeology in Greece, 1987-1988*, AR 34 (1987-1988), p. 1-85.

COJOCARU 2002 – V. Cojocaru, *Epigraphische Notizen*, dans P. Roman, S. Kryzickij, V. Cojocaru (éds), *Tyras. Cetatea Albă/Belhorod-Dnistro[v]skyj. Săpături 1996-1999*, Bucarest, 2002, p. 207-215.

COJOCARU 2004 – V. Cojocaru, *Les noms théophores au nord et nord-est de la mer Noire (VIe-Ier siècles av. J.-C.)*, dans V. Cojocaru, V. Spinei (éds), *Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages,* Iaşi, 2004, p. 105-134.

COJOCARU 2007 – V. Cojocaru, *« L'histoire par les noms » dans les villes grecques de Scythie et Scythie Mineure aux VIe-Ier siècles av. J.-C.*, dans D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos (éds), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2*, I, Oxford, 2007 (BAR IS 1675.1), p. 383-434.

D. DANA 2015 – D. Dana, *Inscriptions*, dans J. Valeva, E. Nankov, D. Graninger (éds), *A Companion to Ancient Thrace*, Malden (MA)-Oxford, 2015, p. 243-264.

D. DANA 2017 – D. Dana, *Sur quelques noms daces de Tyras et d'Olbia du Pont*, Voprosy Onomastiki 14/3 (2017), p. 35-51.

M. DANA 2009 – M. Dana, *Alphabets et exercices scolaires dans deux cités du Pont Ouest : Istros et Tyras*, ZPE 171 (2009), p. 71-82.

DIMITROV 2011 – Z. Dimitrov, *Antična stroitelna keramika ot Tatul* [*Tuiles antiques de Tatul*], Arheologija (Sofia) 52/2 (2011), p. 97-109.

DIMITROV 2012 – Z. Dimitrov, s.v. *Tatul*, dans R. Ivanov (éd.), *Tabula Imperii Romani. K-35/2-Philippopolis*, Sofia, 2012, p. 372-374.

DIMITROV 2013 – Z. Dimitrov, *Terracotta Figurines from the Thracian Sanctuary of Tatoul*, ArchBulg 17/1 (2013), p. 15-25.

DIMITROV 2016 – Z. Dimitrov, *Tatul. Arheologičeski kompleksi ot Antičnostta : krajat na IV/načaloto na III v. pr. Hr.-krajat na IV/načaloto na V v. sl. Hr.* [*Tatul. Complexes archéologiques dans l'Antiquité : fin du IVe/début du IIIe s. av. J.-C.-fin du IVe-début du Ve s. ap. J.-C.*], Sofia, 2016 (*Razkopki i proučvanija* 41).

DOMARADZKA 2002 – L. Domaradzka, *Catalogue of Graffiti Discovered during the Excavations at Pistiros-Vetren 1988-1998. Part One : Graffiti on Imported Fine Pottery*, dans J. Bouzek, L. Domaradzka, Z. H. Archibald (éds), *Pistiros*, II (*Excavations and Studies*), Prague, 2002, p. 209-228.

DUBOIS 2003 – L. Dubois, *Λαοκόων : un nom princier*, Revue Germanique Internationale 19 (2003), p. 7-11.

DUBOIS 2011 – L. Dubois, *Autour du sampi*, dans A. Panayotou, G. Galdi (éds), *Ἑλληνικὲς διάλεκτοι στὸν ἀρχαῖο κόσμο. Actes du VIe Colloque international sur les dialectes grecs anciens (Nicosie, Université de Chypre, 26-29 septembre 2011)*, Louvain-Paris-Bristol (CT), 2017 (*Bibliothèque des Cahiers de Linguistique de Louvain* 137), p. 213-230.

DUBOIS 2013 – L. Dubois, *Philologie et dialectologie grecques*, ASHP 144 (2013), p. 40-42.

FOL 1983 – A. Fol, *Interpr{a}etatio Thracica*, JIES 11 (1983), p. 217-230.

FROLOVA 2004 – N. A. FROLOVA, *Die frühe Münzprägung vom Kimmerischen Bosporos (Mitte 6. bis Anfang 4. Jh. v.Chr.). Die Münzen der Städte Pantikapaion, Theodosia, Nymphaion und Phanagoria sowie der Sinder*, Berlin, 2004.

GHALI-KAHIL 1960 – L. Ghali-Kahil, *La céramique grecque (fouilles 1911-1956)*, Paris, 1960 (*Études Thasiennes* 7).

GIGNAC 1976 – F. Th. Gignac, *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods*, I (*Phonology*)-II (*Morphology*), Milan, 1976.

GOLOVKO 1963 – I. D. Golovko, *Neskol'ko graffiti Belgorod-Dnestrovskogo muzeja* [*Quelques graffites du musée de Belgorod-Dnestrovskij*], Kratkie soobščenija Odesskogo arheologičeskogo muzeja za 1961 g. (1963), p. 110-113.

GYUZELEV 2008 – M. Gyuzelev, *The West Pontic Coast between Emine Cape and Byzantion during the First Millenium BC*, Burgas, 2008.

JAJLENKO 1980 – V. P. Jajlenko, *Graffiti Levki, Berezani i Ol'vii* [*Graffites de Leukè, Berezan' et Olbia*], VDI 153 (1980), p. 75-116.

JAJLENKO 1982 – V. P. Jajlenko, *Grečeskaja kolonizacija VII-III vv. do n. ė. : po dannym ėpigrafičeskih istočnikov* [*La colonisation grecque aux VIIe-IIIe s. av. n. è. : sur la base des données épigraphiques*], Moscou, 1982.

JAJLENKO 1995 – V. P. Jajlenko, *Graffiti Tiry* [*Graffites de Tyras*], dans *Studia in honorem Georgii Mihailov*, Sofia, 1995, p. 245-260.

JAJLENKO 2011 – V. P. Jajlenko, *Graffiti i dipinti na amforah iz Tiry* [*Graffites et dipinti de Tyras*], Thracia 19 (2011) (*In memoriam Ivani Venedikov*), p. 345-357.

JOHNSTON 1979 – A. W. Johnston, *Trademarks on Greek Vases*, Warminster, 1979.

JOHNSTON 2006 – A. W. Johnston, *Trademarks on Greek Vases. Addenda*, Oxford, 2006.

MASSON 1994 – O. Masson, *Nouvelles notes d'anthroponymie grecque*, ZPE 102 (1994), p. 167-184 (= OGS III, p. 172-184).

MASSON 1996 – O. Masson, *Nouvelles notes d'anthroponymie grecque*, ZPE 112 (1996), p. 143-150 (= OGS III, p. 256-263).

MÜLLER 2010 – Chr. Müller, *D'Olbia à Tanaïs. Territoires et réseaux d'échanges dans la mer Noire septentrionale aux époques classique et hellénistique*, Bordeaux, 2010 (*Scripta Antiqua* 28).

NEDEV & PANAYOTOVA 2003 – D. Nedev, K. Panayotova, *Apollonia Pontica (End of the 7th-1st Centuries B.C.)*, dans D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos (éds), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, I, Salonique, 2003 (*Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece* 4), p. 95-155.

OKHOTNIKOV 2001 – S. B. Okhotnikov, *Settlements in the Lower Reaches of the Dniester (6th-3rd Centuries BC)*, dans G. R. Tsetskhladze (éd.), *North Pontic Archaeology. Recent Discoveries and Studies*, Leyde-Boston-Cologne, 2001 (*Colloquia Pontica* 6), p. 91-115.

OKHOTNIKOV 2006 – S. B. Okhotnikov, *The* Chorai *of the Ancient Cities in the Lower Dniester Area (6th Century BC-3rd Century AD)*, dans P. Guldager Bilde, V. F. Stolba (éds), *Surveying the Greek Chora : The Black Sea Region in a Comparative Perspective*, Aarhus, 2006 (*Black Sea Studies* 4), p. 81-98.

OPPERMANN 2004 – M. Oppermann, *Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit*, Langenweißbach, 2004 (Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 2).

POPOVA 2009 – Tsv. Popova, *Paleobotaničen katalog na mestopoloženija i proučeni rastitelni ostanki na teritorijata na Bălgarija (1980-2008)*, Interdisciplinaren isledvanija 20-21 (2009), p. 71-166 (cf. Tsv. Popova, *Palaeobotanic Catalogue of Sites and Studied Plant Remains in the Territory of Bulgaria (1980-2008)*, à l'adresse https://www.academia.edu/8815992).

ROBERT 1963 – L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, I, Paris, 1963.

ROUSSET 2014 – D. Rousset, *La stèle des Géléontes au sanctuaire de Claros. La souscription et les acquisitions immobilières d'une subdivision civique de Colophon*, JS (2014), p. 3-98.

RUSJAEVA 1992 – A. S. Rusjaeva, *Religija i kul'ty antičnoj Ol'vii* [*Religion et cultes d'Olbia antique*], Kiev, 1992.

RUSJAEVA 2010 – A. S. Rusjaeva, *Graffiti Ol'vii Pontijskoj* [*Graffites d'Olbia du Pont*], Simféropol, 2010 (*Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii Suppl*. 8).

SANIE 2003 – S. Sanie, *Scriere și imagine în spațiul carpato-nistrian (secolele VI a.Chr.-IV p.Chr.)* [*Écriture et image dans l'espace carpato-dniestrien (VIe s. av. J.-C.-IVe s. ap. J.-C.*], Iași, 2003.

SAPRYKIN 2019 – S. Ju. Saprykin, *K pročtennju i interpretacii nekotoryh bosporskih graffiti* [*Sur la lecture et l'interprétation de quelques graffites du Bosphore*], Drevnosti Bospora 24 (2019), p. 473-487.

SAPRYKIN & MASLENNIKOV 2007 – S. Ju. Saprykin, A. A. Maslennikov, *Graffiti i dipinti hory antičnogo Bospora* [*Graffites et dipinti de la* chôra *du Bosphore antique*], Simféropol-Kertch, 2007 [*Bosporskie issledovanija/Bosporos Studies Suppl.* 1].

SLAVOVA 2004 – M. Slavova, *Phonology of the Greek Inscriptions in Bulgaria*, Stuttgart, 2004 [*Palingenesia* 83].

STANKO 2003 – M. V. Stanko, *Dekil'ka antyčnyh grafiti z Tiry* [*Quelques graffites antiques de Tyras*], Arheologija (Kiev) (2003/3), p. 144-149.

ŠELOV-KOVEDJAEV 2018 – F. V. Šelov-Kovedjaev, *K rannej istorii Fanagorii* [*Sur les débuts de l'histoire de Phanagoria*], Problemy istorii, filologii, kul'tury 3/3 (2018), p. 98-106.

THREATTE 1980 – L. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions*, I (*Phonology*), Berlin-New-York, 1980.

TOHTAS'EV 2007 – S. R. Tohtas'ev, *Iz onomastiki Severnogo Pričernomor'ja. XIX. Maloazijskie imena na Bospore (V-IV vv. do n. ė.)* [*De l'onomastique du nord de la mer Noire. XIX. Noms micrasiatiques dans le Bosphore (V-IVe s. av. J.-C.)*], VDI 260 (2007), p. 170-208.

TOHTAS'EV 2011 – S. R. Tohtas'ev, *Grečeskij jazyk na Bospore : obščee i osobennoe* [*La langue grecque dans le Bosphore : le commun et le particulier*], Bosporski Fenomen (2011), p. 673-682.

TOLSTIKOV, ŽURAVLEV & LOMTADZE 2004 – V. P. Tolstikov, D. V. Žuravlev, G. A. Lomtadze, *Novye materialy k hronologii i istorii rannego Pantikapeja* [*Nouvelles données sur la chronologie et l'histoire de Panticapée à ses débuts*], Drevnosti Bospora 7 (2004), p. 344-365.

VINOGRADOV 1997 – Ju. G. Vinogradov, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, Mayence, 1997.

ZAVOJKINA 2013 – N. V. Zavojkina, *Fanagorijskoe obščestvo (po materialam ėpigrafiki)* [*La société de Phanagoria (d'après le matériel épigraphique)*], dans V. D. Kuznecov (éd.), *Phanagorija, I (Materialy po arheologii i istorii Fanagorii),* Moscou, 2013, p. 241-313.

ZAVOIKINA 2016 – N. V. Zavoikina, *Epigraphic Evidence (Casual Inscriptions)*, dans V. D. Kuznetsov (éd.), *Phanagoria*, Moscou, 2016, p. 128-135 [trad. angl. de N. V. Zavoijkina, *Malaja ėpigrafika*, dans V. D. Kuznecov, A. A. Zavojkin (éds), *Phanagorija. Al'bom*, Moscou, 2015, p. 132-139].

ZAVOJKINA 2017a – N. V. Zavojkina, *Novoe torgovoe graffito iz Fanagorii* [*Nouveau graffite commercial de Phanagoria*], dans *Bosporskie čtenija XVIII. Bospor Kimmerijskij i varvarskij mir v period antičnosti i srednevekov'ja. Torgovlja : puti – tovary – otnošenija. Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii*, Simféropol-Kertch, 2017, p. 151-158.

ZAVOJKINA 2017b – N. V. Zavojkina, *Kommerčeskie markirovki na amforah tret'ej četverti VI-IV v. do n. ė. iz Fanagorii* [*Marques commerciales sur amphores du troisième quart du VIe-IVe s. av. n. è.*], Kratkie Soobščenija Instituta Arheologii (Moscou) 249 (2017), p. 264-274.

ZAVOJKINA 2018 – N. V. Zavojkina, *Graffito trapezita iz Fanagorii* [*Graffite d'un* trapezitès *de Phanagoria*], Problemy istorii, filologii, kul'tury 3/3 (2018), p. 224-233.

ZAVOJKINA & PAVLIČENKO 2013 – N. V. Zavojkina, N. A. Pavličenko, *Novoe svincovoe pis'mo iz okrugi antičnogo Patreja* [*Nouvelle lettre sur plomb du territoire de l'antique Patrasys*], Bosporski Fenomen (2013), p. 111-115.

ZAVOJKINA & PAVLIČENKO 2016 – N. V. Zavojkina, N. A. Pavličenko, *Pis'mo na svincovoj plastine iz Patreja* [*Lettre sur plaque de plomb de Patrasys*], dans V. D. Kuznecov (éd.), *Fanagorija. Rezultaty arheologičeskih issledovanij*, IV, Moscou, 2016 (Materialy po arheologii i istorii Fanagorii 2), p. 230-249.

ZAVOYKINA & PAVLICHENKO 2018 – N. Zavoykina, N. Pavlichenko, *The Lead Letter of Pistos from Patraeus*, Hyperboreus 24 (2018), p. 40-51.

ZGUSTA 1964 – L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Prague, 1964.

NOI ȘTAMPILE AMFORICE DIN AȘEZAREA DE LA ALBEȘTI, JUD. CONSTANȚA (CAMPANIILE ARHEOLOGICE 2008-2017)

Livia BUZOIANU*

Cuvinte-cheie: *ștampile amforice, Heracleea Pontică, Thasos, Sinope, Rhodos, Paros, Akanthos.*

Mots-clés : *timbres amphoriques, Héraclée du Pont, Thasos, Sinope, Rhodes, Paros, Akanthos.*

Rezumat: *Lucrarea prezintă un lot de 110 ștampile amforice rezultate din campaniile arheologice 2008-2017 de la Albești. Sunt analizate produse de Heracleea Pontică, Thasos, Sinope și Rhodos și câte un exemplar de Paros și Akanthos. La nivelul fiecărui centru sunt menționate numele noi atestate, tipuri noi pentru nume deja cunoscute, datarea în funcție de grilele cronologice consacrate.*

Noile exemplare completează conținutul unor grupe sau perioade cu nume noi. Observațiile de natură cronologică nuanțează, dar nu modifică concluziile noastre anterioare privind perioada de funcționare (între mijlocul sec. al IV-lea – sfârșitul sec. al III-lea a.Chr.) și etapele de dezvoltare ale așezării de la Albești. Secolul al III-lea a.Chr. se detașează ca perioada de maximă dezvoltare a așezării din punct de vedere al relațiilor economice.

Résumé : *L'article présente un lot de 110 timbres amphoriques résultant des campagnes archéologiques 2008-2017 d'Albești. Nous analysons ici des produits venant d'Héraclée du Pont, Thasos, Sinope et Rhodes ainsi qu'un exemplaire de Paros et d'Akanthos. Au niveau de chaque centre sont mentionnés de nouveaux noms attestés, de nouveaux types pour des noms déjà connus, la chronologie appliquée aux grilles déjà consacrées.*

Les exemplaires complètent le contenu de certains groupes ou périodes avec de nouveaux noms. Les observations de nature chronologique apportent des nuances mais ne modifient pas nos conclusions précédentes concernant la période de fonctionnement (entre le milieu du IVe siècle et la fin du IIIe siècle av. J.-C.) et les étapes de développement du site d'Albești. Le IIIe siècle av. J.-C. se remarque en tant que période de développement

* Livia BUZOIANU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: liviabuzoianu@yahoo.com.

maximal du point de vue des relations économiques.

Așezarea fortificată de la Albești (jud. Constanța) a făcut obiectul unei monografii apărute în 2008[1]. S-au stabilit atunci etapele importante în amenajarea fortului, cadrul istoric general (raportat în special la cel callatian) din sec. IV-III a.Chr. cu posibile implicații în evoluția așezării, relația dintre colonie (Callatis) și teritoriu pe parcursul acestei perioade.

Campaniile arheologice din ultimul deceniu[2] au vizat zona de extindere a spațiului fortificat spre Sud (sector A), în a treia etapă de funcționare a așezării. Cronologic, această etapă ocupă sec. III a.Chr., după primul sfert (sau primele decenii ale sec. III a.Chr.) pînă spre sfârșitul secolului.

Elemente importante în structura fortului – incinte, pavaje, complexe de locuire -, dau posibilitatea surprinderii a cel puțin două faze de construcție pe parcursul sec. III a.Chr. Este posibilă și o a treia fază, sesizabilă în recompartimentările spațiilor din apropierea incintelor de Nord și de Sud. Câteva materiale getice și ștampile de Heracleea Pontică cu două nume indică o locuire a platoului anterioară extinderii fortificației în etapa a III-a, dar *extra muros* față de fortificația din etapele I și II din sectorul B.

Trăsături distinctive noi pentru acest sector:

- așezarea nu mai are caracter strategic și defensiv; se dezvoltă în suprafață depășind (spre Vest, Sud și Est) spațiul fortificat;

- organizarea spațială este diferită față de cea a sectorului B: spațiul central este ocupat de clădiri mari, care păstrează un aliniament pe o axă Est/Vest; amenajările din apropierea incintelor (spre Nord și Sud) au dimensiuni mai mici și ocupă spații care anterior au avut rol public sau de protecție;

- după dezafectarea incintei de Vest și lărgirea locuirii în această parte, construcțiile urmează o direcție deviată NV/SE, adaptată configurației terenului.

Locuirea continuă și în afara spațiului fortificat. Notăm prezența unor locuințe mai mari și mai bine consolidate în apropierea incintei de Sud în spațiul *extra muros*. Acestea își află corespondențe în structuri asemănătoare din spațiul *intra muros*. Locuințele situate mai la Sud sunt mai slab consolidate, au dimensiuni mai mici și suportă intervenții secundare în amenajarea lor.

Inventarele arheologice recuperate, în special ceramice, sunt databile în limitele cronologice cunoscute, de la mijlocul sec. IV a.Chr. până spre sfârșitul sec. III a.Chr. Notăm, în ordine cronologică, ștampile amforice de Heracleea Pontică (cu două nume și ștampile de producător cu un singur nume), Thasos (de tip recent), Sinope (mai ales grupele V A, C și VI B, C și D), Rhodos (perioadele I și II). Alte centre recunoscute – Akanthos, Paros, Cos și posibil Cnidos – întregesc tabloul importurilor amforice la Albești fără însă să producă modificări de ordin cronologic. Materialele provin din inventarul locuințelor din sectorul A (majoritatea), sectorul C (carourile din preajma incintei de Est), sectorul D (situat la Sud, în continuarea sectorului A, în spațiul *extra muros*) și dintr-o secțiune S III, plasată

[1] BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008 (citat mai departe *Albești* 2008).

[2] La aceste campanii colectivul științific al șantierului a fost format din Livia Buzoianu (responsabil științific), Maria Bărbulescu (consultant științific), Irina Sodoleanu, Marius Lascu (MINA Constanța), Nicolae Alexandru (Muzeul „Callatis"). Rezultatele cercetărilor au fost publicate anual în *Cronica cercetărilor arheologice din România* (CCA).

tot la Sud, perpendiculară față de incinta de Sud a fortificației. Câteva piese provin din sectorul B, după dezafectarea martorului dintre carourile 33-43 pentru lucrările de consolidare primară care au urmat.

Numărul total de piese analizate este de 110. Prezentarea lor pe centre de producție urmează o ordonare cronologică și este completată de un catalog.

HERACLEEA PONTICĂ

Ștampilele de Heracleea Pontică, în număr de 21 exemplare, aparțin tipurilor cu două nume, grupele tipologice II și III târzii[3] (8 exemplare) și ștampilelor de producător cu un singur nume, grupa IV tipologică (13 exemplare). Prima categorie este reprezentată de magistrații Σκύθας, Ἀνδρόνικος, Λυσίθεος, Μενοίτιος și Πεισίστρατος (ultimul nume ipotetic reconstituit). Între ei nume noi de magistrați la Albești sunt Ἀνδρόνικος și Πεισίστρατος. În ordinea frecvenței notăm 3 exemplare cu numele magistratului Μενοίτιος, constant cu producătorii Ἀπολλώνιος[4] și Ἡρακλείδας. O nouă ștampilă Σκύθας II se adaugă celor cinci deja cunoscute la Albești cu diverși producători[5], după cum Λυσίθεος adaugă un exemplar nou celor două cunoscute din primul catalog[6]. Numele lui Πεισίστρατος este ipotetic reconstituit într-o ștampilă cu legenda dispusă retrograd.

Din punct de vedere cronologic, după Kac 2003[7], Σκύθας și Ἀνδρόνικος aparțin grupului notat MG III a, Λυσίθεος – MG III b, Μενοίτιος – MG IV b și Πεισίστρατος. – MG V. Limitele cronologice generale tot la Kac 2003 sunt ca. 370-350 a.Chr. (MG III), 350-330 (MG IV) și 330-310 (MG V). Aceste limite le putem nuanța după Monakhov 1999: Σκύθας – la sfârșitul anilor 60 – prima jumătate a anilor 50 ai sec. IV a.Chr.[8] sau chiar la începutul anilor 50 ai sec. IV a.Chr., după Καρακύδης și Mâtrις[9]. Ἀνδρόνικος și Λυσίθεος sunt plasați în intervalul dintre a doua jumătate a anilor 50 până la mijlocul anilor 30 ai sec. IV a.Chr.[10], cu specificarea că activitatea lui Ἀνδρόνικος se plasează între mijlocul – a doua jumătate a anilor 50 ai sec. IV a.Chr.[11], iar Λυσίθεος înainte de mijlocul anilor 40 ai sec. IV a.Chr.[12]

Numele magistratului Μενοίτιος este întâlnit în așezarea[13] și necropola[14] de la Elizavetovskoe. Cu o datare ridicată la Brašhinskij 1980 (al doilea și al treilea sfert al sec. IV a.Chr.), activitatea lui pare mai apropiată de cea a magistratului Λυσίθεος: la Albești ștampilele lor s-au aflat în același context arheologic (SA, c. 52, -0,60 m). Cei doi magistrați au în comun și numele producătorului

[3] Denumirea grupurilor tipologice după BRAȘINSKIJ 1980, p. 39.

[4] Vezi și *Albești* 2008, S 121.

[5] *Albești* 2008, S 112, 127-130; GARLAN 2007, p. 97 (Σκύθας I și II).

[6] *Albești* 2008, S 115 (corectat) și S 120.

[7] KAC 2003, p. 261-278.

[8] MONAKHOV 1999, p. 330-331 (kurganul 15, anul 1909, necropola Elizavetovskoe).

[9] MONAKHOV 1999, p. 329; vezi și MONAKHOV 2003, p. 135, 136.

[10] MONAKHOV 1999, p. 362, kurganul 8 grupa „Piati bratiev", necropola Elizavetovskoe.

[11] MONAKHOV 1999, p. 338.

[12] MONAKHOV 1999, p. 359; vezi și MONAKHOV 2003, p. 135 (anii 50-40 ai sec. IV a.Chr.). Vezi și TZOCHEV 2016, p. 80, n. 197 (cel mai probabil, ca. 350 a.Chr.).

[13] BRAȘINSKIJ 1980, cat. 309-312.

[14] BRAȘINSKIJ 1980, M 106 (kurganul „Piati bratiev") și M 107 (kurganul 3, anul 1909).

Μαλάκων[15]. Ei s-au aflat și pe amfore din kurganul 42 al necropolei Panskoje și au fost datați de Monakhov 2003 în anii 50-40 ai sec. IV a.Chr.[16], pentru Μενοίτιος propunându-se chiar o datare în anii 40 ai secolului[17].

După clasificarea propusă recent de Balabanov, Garlan & Avram pe baza materialelor ștampilate din așezarea de la Kostadin Tchechma[18] magistrații păstrează aceeași ordonare cronologică: mai timpurie - Σκύθας[19] (grupa D); mai târzii Ἀνδρόνικος și Μενοίτιος (grupa F). Niciunul însă din magistrații din așezarea de la Kostadin Tchechma nu se regăsește la Albești. În schimb, cu excepția lui Μενοίτιος, numele magistraților de pe ștampilele heracleene de la Albești le regăsim la Callatis[20].

Ștampilele cu un singur nume de producător[21] nu aduc noutăți onomastice. Majoritare sunt ștampilele lui Ἀριστοκράτης (10 exemplare), în toate variantele: legenda pe unul sau două rânduri, dispusă pe gât sau pe toartă în grafie cu *sigma* barat sau *sigma* lunar[22]. Și numele lui Βάκχιος și Μένιππος apar în tipologii cunoscute (ultimul într-o ștampilă cu litere în relief dispuse retrograd pe două rânduri). Cronologia lor este plasată după ștampilele cu nume de magistrați, la sfârșitul sec. IV a.Chr. (după 305 a.Chr.) și pe durata primelor trei decenii ale sec. III a.Chr. Între numele citate de noi, activitatea lui Ἀριστοκράτης este stabilită între anii 80-70 ai sec. III a.Chr.[23]

THASOS

Ștampilele de Thasos numără 7 exemplare (dintre care unul cu legenda nereconstituită). Aparțin tipului recent; în grafia cu *sigma* unghiular (ștampilele lui Κύχρις), în rest folosesc grafia cu *sigma* lunar. Numele eponimilor Κύχρις și Χαιρέας sunt cunoscute deja la Albești dar cu alte embleme[24]. Nume de eponimi noi la Albești sunt Πρηξίπολις, Δημάλκης și Διαγόρας, fiecare dintre ei însă cu mai multe prezențe la Callatis[25]. Exemplarul cu numele lui Δημάλκης și simbol „pasăre în zbor" este un produs al atelierului de la Vamvouri Ammoudia[26], recunoscut și în catalogul ștampilelor de la Callatis[27].

---

[15] Vezi mai departe, cat. 3 cu magistratul Λυσίθεος și BRAŠINSKIJ 1980, cat. 311-312 (magistratul Μενοίτιος).

[16] MONAKHOV 2003, p. 136.

[17] MONAKHOV 2003, p. 135.

[18] BALABANOV, GARLAN & AVRAM 2016.

[19] Pentru Σκύθας, care poate fi plasat în grupa E (nume de magistrați pe ștampile cu producătorul Ἡρακλείδας), vezi BALABANOV, GARLAN & AVRAM 2016, p. 85 și n. 35.

[20] La Callatis cele mai timpurii ștampile cu două nume sunt atestate de la începutul anilor 370 a.Chr., iar cele mai târzii aparțin ultimelor decenii ale sec. IV a.Chr. Vezi BUZOIANU 2016, p. 248-251.

[21] Desemnate ca *Late Fabricants Group* (LFG); vezi lista lor la KAC 2003, p. 277 și MONAKHOV 2003, p. 126.

[22] Vezi discuția la BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, p. 140-141.

[23] MONAKHOV 1999, p. 490 și MONAKHOV 2003, p. 139, n. 151-153.

[24] Vezi *Albești* 2008, S 164 (Κύχρις) și S 167, S 168 (Χαιρέας).

[25] POENARU BORDEA 1986, p. 339; AVRAM 1996, p. 68-71.

[26] GARLAN 1979, p. 260, nr. 9, fig.38; DEBIDOUR 1979, p. 290, fig. 3/12; GARLAN 1986, p. 246 și 253, fig. 39 h; GARLAN 2004-2005, p. 309.

[27] GRAMATOPOL & POENARU BORDEA 1969, cat. 52-54.

Noile ștampile aparțin, după cronologia Garlan 2004-2005, grupelor VIII (287-282 a.Chr.) – 2 exemplare (ambele cu numele lui Κύχρις); IX (281-273 a.Chr.) – 2 exemplare (Πρηξίπολις și Χαιρέας); X (272-259 a.Chr.) – 2 exemplare (Δημάλκης și Διαγόρας). De datare absolută beneficiază eponimul Δημάλκης (267 a.Chr.), din grupa eponimilor thasieni atestați la Koroni[28].

În cronologia propusă de Tzochev 2016, Κύχρις și Πρηξίπολις sunt plasați în perioada VI (ca. 292 - 274 a.Chr.); Χαιρέας și Δημάλκης – în perioada VII (ca. 273-256 a.Chr.), iar Διαγόρας – în perioada VIII (ca. 255-242 a.Chr.; primul între eponimii perioadei).

Noile ștampile se adaugă celor 30 catalogate anterior descoperite la Albești și întăresc reprezentativitatea lor la nivelul grupelor VIII și IX[29].

SINOPE

Ștampilele sinopeene numără 71 de piese, între care 7 aparțin producătorilor. Repartiția lor pe grupe cronologice, după Garlan 2004, înregistrează: grupa I – 1 exemplar; gr. II – 2 ex.; gr. IV – 1 ex.; gr. V – 11 ex. (V A : 5 ex.; V B : 3 ex.; V C: 3 ex.); gr. VI – 44 ex. (VI B : 21 ex.; VI C 1 : 5 ex.; VI C 2 : 9 ex.; VI D : 9 ex.).

Singura ștampilă din grupa I păstrează numai emblema „vulturul pe delfin". Emblema este întâlnită în perioada de început a ștampilelor sinopeene (ca. 355-338 a.Chr.), în s.-grupa I A (ștampile de fabricanți fără numele astynomului) și în continuare, s.-grupa I B (ștampile de astynomi contemporane cu producătorul Ἐπικράτης) și I C (ștampile de astynomi contemporane cu producătorul Μάνης)[30]. La Callatis sunt înregistrate pe câteva toarte de amfore și pe cărămizi nume de astynomi din s.-grupa I B (Ἱστιαῖος 1) și s.-grupa I C (Αἰσχίνης 1, Ἱστιαῖος 2, Νικομήδης, Ποσειδώνιος) însoțite de emblema „vultur pe delfin"[31]. La Albești singura ștampilă de acest tip a apărut pe o tegulă[32] cu numele astynomului Μενάλκης (s.-grupa I B). Și în cazul de față avem în vedere probabil o ștampilă de astynom din s.-grupa I B sau I C.

Ștampilele din grupa II aparțin astynomilor Μνῆσις 1 (s.-grupa II A; 333-327 a.Chr.) și Ἐπιέλπης 1 (s.-grupa II C; 322-318 a.Chr.). Primul astynom, Μνῆσις 1, însoțit de producătorul Ἀρχεπτόλεμος și emblema „cap masculin din profil" apare pe un tip de ștampilă cunoscut la Albești[33]. Noua ștampilă confirmă prezența producătorului Ἀρχεπτόλεμος cu nume de astynomi din s.-grupa II A[34]. În același timp Μνῆσις 1 își întărește prezența în Pontul Stâng, fiind deocamdată astynomul cel

[28] GARLAN 2004-2005, p. 319 și n. 222; și p. 326. Pentru datarea complexului Koroni și a războiului chremonidian, vezi GARLAN 1999, p. 52 și n. 251; FINKIELSZTEJN 2001, p. 184; BADOUD 2003, p. 584-585; GARLAN 2004-2005, p. 319 și n. 222; vezi și TZOCHEV 2016, p. 61.

[29] *Albești* 2008, p. 144-148 și catalog S 151-S 180.

[30] Vezi GARLAN 2004, p. 95.

[31] Vezi BUZOIANU 2011, ștampile cu emblema „vultur pescar" pe țigle de la Callatis.

[32] *Albești* 2008, S 481.

[33] *Albești* 2008, S 181; GARLAN 2004, p. 113 la *Mnesis* 1 menționează o cărămidă cu numele astynomului probabil Μνήσ[ιος] și cel al producătorului probabil Ἀρχεπτόλεμος.

[34] Numele producătorului Ἀρχεπτόλεμος este întâlnit cu astynomi din s.-grupa I B până în s.-grupa II A și chiar începutul s.-grupei III A; vezi GARLAN 2004, p. 105 sub cat. 16.

mai bine reprezentat din grupă[35]. Astynomul din s.-grupa II C, Ἐπιέλπης 1 este nou atestat la Albești. Numele lui și al producătorului Τεύθρας II Θυμοχάριος[36] însoțite de emblema dublă (sau sintagma emblematică) „spic + ciorchine" au fost reconstituite după un exemplar Garlan 2004, cat. 66 și un altul publicat de Irimia 1980, p. 84 și fig. 3/9; 9/6 (piesă descoperită la Cernavodă).

Singurul exemplar din grupa IV (s.-grupa IV C, ca. 280-276 a.Chr.) aparține astynomului Μικρίας 1 și producătorului Κινῶλις[37]. Numele astynomului este cunoscut la Albești într-o altă formulă[38]. Dacă restituirea legendei este corectă, exemplarul nou de la Albești prezintă o formulă diferită: numele astynomului și forma substantivată a magistraturii în genitiv (genitivul în –ου) și numele producătorului în nominativ[39].

Grupa a V-a (ca. 275-254 a.Chr.) este prezentă cu 11 exemplare: 5 exemplare – s.-grupa V A și câte 3 exemplare s.-grupele V B și V C. Nume noi de astynomi la Albești sunt Ἄτταλος, Δημήτριος 1, Ἑκαταῖος 1 și Δημήτριος 2 Θευγνήτου, toți din s.-grupa V A. Între numele de producători reținem pe Πύρρος, nume nou atestat la Albești și cunoscut la Garlan cu astynomul Δημήτριος 1, tot din s.-grupa V A[40]. Între ceilalți producători din s.-grupa V A reținem pe Πύθης, cunoscut anterior cu astynomul Ζωπυρίων din s.-grupa IV A[41], și Φιλοκράτης III, înregistrat în catalogul Garlan 2004 cu alți astynomi din s.-grupa V A (și V C)[42]. Noile ștampile completează conținutul s.-grupei V A; singurul absent este astynomul Αἰσχίνης 4.

Numele astynomilor din s.-grupele V B și V C nu sunt noi la Albești. Καλλισθένης 1 (Νόσσου) apare într-o combinație cunoscută cu producătorul Κτησικλῆς[43]. Sporește ponderea în grupă a astynomilor Ἀντίμαχος 2 (Θευπείθους) și Καλλισθένης 1 (Νόσσου) în s.-grupa V B cu 4 respectiv 3 exemplare și a lui Αἰσχίνης 5 Ἴφιος și Ἑκαταῖος 2 (Λαμάχου) din s.-grupa V C tot cu 4 și 3 exemplare.

Sunt absenți în continuare primii trei astynomi din s.-grupa V B - Ἐπιέλπης 2 (Ναύπωνος), Σιμίας (Ἱκεσίου) și Ἀρτεμίδωρος 2 (Γλαυκίου). Singurul astynom absent din s.-grupa V C este Λέων (Λεοντίσκου). În primul caz ne putem gândi la un eveniment care a întrerupt pe o scurtă durată, între ca. 266-264 a.Chr., prezența produselor sinopeene la Albești. În al doilea caz, absența ultimului astynom din s.-grupa V C, Λέων (Λεοντίσκου), poate fi doar întâmplătoare.

---

[35] CONOVICI 1998, cat. 23-30 (Histria; cat. 23-25 producător Ἀρχεπτόλεμος); BUZOIANU 1981, p. 145, nr. 6-9 (Tomis; nr. 6 producător Ἀρχεπτόλεμος); GRAMATOPOL & POENARU BORDEA 1969, cat. 324.

[36] Vezi pentru numele producătorului GARLAN 2004, p. 51, F 12.

[37] Cele două nume apar în formula [Μι]κρίου ἀστυνο/[μο]ῦντος/[Κινώ]λιος la CONOVICI 1998, cat. 63.

[38] Vezi *Albești* 2008, S 186.

[39] În general dispunerea este Μικρίου ἀστυνο/μοῦντος/ numele producătorului în genitiv. În formula ἀστυνόμου/ magistrat/producător, numele astynomului apare în genitivul cu –α(Μικρία) și numele producătorului tot în genitiv. Vezi GARLAN 2004, cat. 174 și 176.

[40] Vezi GARLAN 2004, cat. 233.

[41] Vezi *Albești* 2008, S 185.

[42] Vezi GARLAN 2004, cat. 217 (Αἰσχίνης 4), cat. 234 (Δημήτριος 1), cat. 240 (Ἑκαταῖος 1), cat. 298 (Κρατίσταρχος; s.-grupa V C). Numele producătorului din *Albești* 2008, cat. 183 cu numele astynomului Δῖος 1 (Ἡρακλείδου) din s.-grupa IV A aparține probabil lui Φιλοκράτης II.

[43] Vezi *Albești* 2008, S 192.

Astynomii din s.-grupa VI A (ca. 253-249 a.Chr.), slab reprezentați în primul catalog[44], sunt absenți între noile descoperiri de la Albești. În schimb, s.-grupa VI B (ca. 248-239 a.Chr.) marchează o creștere semnificativă: 21 de exemplare; sunt prezenți toți cei 10 astynomi ai subgrupei[45]. Cei mai bine plasați prin numărul de exemplare rămân Ποσίδειος 2 Θεαρίωνος (6 ex.), Ἀντίπατρος 1 Νίκωνος și Ἱκέσιος 3 Βακχίου (cu câte 4 exemplare) și Ἰόβακχος Μολπαγόρου (2 ex.). În ce privește combinația de nume astynom-producător, reținem numele lui Μιτρωπάστης prezent (în ambele grafii, cu *omicron* și *omega*) pe ștampilele astynomilor Χορηγίων (Λεωμέδοντος)[46] și Ναύπων 2 Καλλισθένου. Reținem două tipologii mai puțin întâlnite: numele lui Ἀντίπατρος neînsoțit de patronimic pe o ștampilă cu legenda pe trei rânduri[47] și numele producătorului Μιθρεδάτης în grafia cu *epsilon* pe o ștampilă a lui Ἀντίπατρος 1 Νίκωνος[48].

Ștampilele s.-grupei VI C (ca. 238-217 a.Chr.) se repartizează între cele două subdiviziuni: VI C 1 (5 ex.) și VI C 2 (9 ex.). Ambii astynomi din s.-grupa VI C 1 (ca. 238-231 a.Chr.) - Ἀνθεστήριος Νουμηνίου (4 ex.) și Ἑστιαῖος 2 Ἀρτεμιδώρου (1 ex.) sunt noi pentru Albești. Primul astynom este bine reprezentat la Histria[49] și Odessos[50]. Absența celor doi astynomi la Callatis[51] face puțin probabilă o posibilă intermediere a coloniei în răspândirea amforelor cu numele lor.

Astynomii din s.-grupa VI C 2 (ca. 230-217 a.Chr.) sunt cunoscuți la Albești pe mai multe exemplare. De altfel, subgrupa VI C 2 este reprezentată și în primul catalog[52], înregistrând o rată de creștere semnificativă[53]. Cel mai bine în lotul nostru, cu un număr de 3 exemplare, este Θηρικλῆς Ἀπολλωνίου în diverse variante.

Ștampilele din s.-grupa VI D (ca. 216-203 a.Chr.), în număr de 9 exemplare, conțin nume de astynomi, în general în asociații cu nume de producători cunoscute deja pe exemplarele din primul catalog de la Albești. Cele 9 exemplare sunt reprezentate de numele doar a 4 astynomi: Ἱκέσιος 5 Ἐτεονίκου, Ἱκέσιος 6 Ἀντιπάτρου, Ἰφις 3 Ἑστιαίου și Μνῆσις 2 Φορμίωνος. Producătorul Ἀγάθων apare de două ori, cu astynomii Ἱκέσιος 5 Ἐτεονίκου și Ἰφις 3 Ἑστιαίου. Un alt producător Φιλήμων, înregistrat pe o ștampilă a lui Καλλίχορος Πρωταγόρου de la sfârșitul s.-grupei VI C 2, apare și cu astynomul Μνῆσις 2 Φορμίωνος din s.-grupa VI D.

Ștampilele de producători numără 7 exemplare. Se admite în general[54] că ele au aparținut unor astynomi din s.-grupa V C (Ἑκαταῖος 2 Λαμάχου), VI B (Ἀπολλόδωρος 3 Διονυσίου), VI C 1 (Φῆμις 3 Θεοπείθου) și VI C 2 (Ἱκέσιος 4 Σιμίου), toți atestați la

[44] *Albești* 2008, p. 150 și S 209-212.

[45] Avem în vedere aici și astynomii din primul catalog; vezi *Albești* 2008, S 213-S 277.

[46] Combinația de nume o mai aflăm pe două ștampile *Albești* 2008, S 214-215.

[47] Tipul de ștampile este cunoscut la CONOVICI 1998, cat. 407-409.

[48] Numele producătorului apare în această grafie doar cu numele lui Ἀντίπατρος 1 Νίκωνος; vezi GARLAN 2004 sub cat. 209 și cat. 373 (aici este notat și un exemplar din zona vest-pontică publicat de LAZAROV 1975, p. 133 și pl. IV/21). Alte forme ale numelui producătorului sunt Μιθραδάτης și Μιθριδάτης.

[49] CONOVICI 1998, cat. 470-481.

[50] LAZAROV 1978, p. 42-43, nr. 1.

[51] Vezi și CONOVICI 1998, p. 205; la Tomis notăm un singur exemplar cu numele lui Ἀνθεστήριος Νουμηνίου; vezi BUZOIANU 1981, p. 146, nr. 27.

[52] *Albești* 2008, S 292-S 332 (41 exemplare).

[53] *Albești* 2008, p. 151.

[54] Vezi GARLAN 2004, p. 252; CONOVICI 1998, p. 157.

Albești. Între ei, Ἀπατούριος este recunoscut ca producător al astynomului Ἀπολλόδωρος 3 Διονυσίου[55]; Ἑστιαῖος sau Ἱστιαῖος II este o ștampilă de producător probabil cu astynomul Ἑκαταῖος 2 (Λαμάχου). Aceluiași astynom poate să-i fi aparținut și ștampila producătorului Ἡρακλείδης[56]; argumente aflăm în forma de genitiv a numelui și absența unei embleme; Χάρης poate să fi aparținut, după simbolul „ciorchine", astynomului Φῆμις 3 Θεοπείθου[57]. Alte două nume de producători Ἀρτέμων și Πρῶτος sunt cunoscute cu astynomi din s.-grupele V și VI[58]. Un producător Φίλων apare pe o ștampilă cu legenda pe două rânduri în dispunere retrogradă (cat. 94). Ar putea fi vorba de Φίλων II, a cărui activitate este plasată la sfârșitul grupei a IV-a și în grupa V. Între astynomii grupei a V-a cu care este cunoscut[59] figurează și Ἑκαταῖος 2 (Λαμάχου)[60].

Un număr de 5 exemplare sinopeene rămân cu legenda nesigură. Pentru ștampila cat. 98 (inv. 42842) este dificil de spus dacă este vorba de Ἀπολλόδωρος 3 Διονυσίου (s. gr. VI B) sau Ἀπολλωνίδης Ποσειδωνίου (s. gr. VI D). Ambii astynomi sunt atestați la Albești (primul doar în ștampile de astynom) și au aceeași dispunere a legendei. Numele producătorului poate fi Χάρης sau Χαβρίας V, ambii din grupa VI.

Pentru piesa cat. 97 (inv. 42481) ne putem gândi la o restituire a numelui astynomului Ἀντίμαχος 2 (Θεοπείθους) sau Ἐπιέλπης 2 Ναύπωνος, ambii din s.-grupa V B. Ambii au legenda dispusă pe trei rânduri în formula producător / funcție / nume astynom (mai constant astynomul Ἐπιέλπης) și au ca simbol „cornul abundenței"[61].

În sfârșit, pentru ștampila cat. 96 (inv. 44793) este dificil de spus dacă este vorba de Αἰσχίνης 4 din s.-grupa V A sau Αἰσχίνης 5 Ἴφιος din s.-grupa V C. La Albești sigur atestat este doar astynomul Αἰσχίνης 5 Ἴφιος[62]. Numele producătorului este probabil Σιμαλίων[63].

Deși la valori mai scăzute comparativ cu datele oferite de primul catalog de la Albești, noul lot de ștampile sinopeene manifestă aceleași tendințe[64]:

- slaba reprezentare a primelor patru grupe cronologice, cu observația că datorită unei torți ștampilate din grupa I putem urca data prezenței importurilor sinopeene aici spre mijlocul sec. IV a.Chr.;

- tendința de creștere începe să se manifeste mai clar abia din al treilea deceniu al sec. III a.Chr., la nivelul grupei a V-a;

---

[55] GARLAN 2004, cat. 358.

[56] Probabil Ἡρακλείδης III; vezi GARLAN 2004, p. 52, F 13.

[57] Vezi GARLAN 2004, cat. 482.

[58] Pentru cei doi producători vezi și *Albești* 2008, cat. S 453 și S 465.

[59] GARLAN 2004, p. 75, F 74.

[60] Tot în s.-grupa V C producătorul Φίλων II este cunoscut pe ștampilele lui Αἰσχίνης 5 Ἴφιος; vezi GARLAN 2004, cat. 305; *Albești* 2008, cat. S 205.

[61] *Albești* 2008, cat.196-197 înregistrează astynomul Ἀντίμαχος 2 (Θεοπείθους) și producătorul Καλλισθένης într-o altă formulă de dispunere. Astynomul Ἐπιέλπης 2 (Ναύπωνος) nu este deocamdată atestat aici.

[62] *Albești* 2008, S 203-205.

[63] Vezi pentru numele producătorului GARLAN 2004, p. 73, F 67.

[64] *Albești* 2008, p. 149-151.

- creștere marcantă se înregistrează la nivelul s.-grupei VI B (ca. 248-239 a.Chr.), sesizată și în primul catalog;

- creșterile la nivelul s.-grupelor VI C 2 și D, la nivelul noului lot, sunt la valori egale. Dat fiind numărul mare de exemplare din s.-grupa VI D din primul lot, aceasta își păstrează ponderea între importurile sinopeene de la Albești.

Semnificative sunt căderile acestor importuri la nivelul grupelor III (ca. 317-292 a.Chr.) – doar un singur exemplar în vechiul lot; IV B (ca. 284-281 a.Chr.) – niciun exemplar (după ce în s.-grupa IV A se înregistraseră 3 exemplare) și VI A (ca. 253-249 a.Chr.) – doar 4 exemplare în primul lot.

RHODOS

Importurile de Rhodos sunt reprezentate de 8 ștampile – 4 cu nume de eponimi și 4 cu nume de producători. Nume noi de eponimi la Albești sunt Πολυκλῆς și Αἰσχυλῖνος. Numele eponimului Πολυκλῆς însoțit de menționarea funcției de preot (ἐπὶ ἱερέως) o regăsim la Pridik 1917, p. 16, cat. 327[65]. Numele, atestat la Histria[66] și Odessos[67], este înregistrat recent și la Callatis[68]. Numele eponimului Αἰσχυλῖνος nu este cunoscur la Callatis[69]; în schimb Lazarov 1977 înregistrează un exemplar la Bizone și unul în Thracia și-l plasează în 180-150 a.Chr.[70]. Numele apare și pe două exemplare de la Satu Nou „Valea lui Voicu": pe o ștampilă cu bustul lui Helios stilizat, produs al atelierului lui Θεύδωρος și pe o alta circulară, cu emblema floare de rodie[71]. La Albești numele apare în ștampilă rectangulară fără atribut, înscris pe două rânduri, cu *sigma* și *epsilon* lunare.

Numele cunoscute în primul catalog de la Albești apar acum în variante noi; eponimii Φιλωνίδας și Τιμοκλείδας cunoscuți anterior în ștampile circulare cu buton[72], ultimul și în ștampilă circulară cu floare de rodie[73] -, apar acum în ștampile rectangulare (cat. 102 și 103).

Între ștampilele de producător, singurul nume nou atestat este cel al lui Μένων II. Ștampila lui Μένων II se caracterizează prin formă rectangulară, fără atribut, *omega* cursiv și *sigma* lunar[74]. Singura atestare în zona vest-pontică a acestui producător este cea menționată de Lazarov – un exemplar la Odessos[75]. Ștampilele de la Albești[76] și Satu Nou[77] cu numele producătorului în ștampile circulare cu floare de rodie aparțin lui Μένων I, cunoscut cu eponimi din s.-perioada

[65] La PRIDIK 1917, *loc. cit*. numele eponimului nu este reconstituit.

[66] CANARACHE 1957, cat. 746.

[67] LAZAROV 1977, p. 30, nr. 85.

[68] MATEEVICI & IONESCU 2014, p. 270, nr. 9 (ștampilă circulară cu buton).

[69] Vezi BUZOIANU 2018, p. 217-236.

[70] LAZAROV 1977, p. 23, nr. 12.

[71] CONOVICI & IRIMIA 1991, p. 164, cat. 281 și 282.

[72] *Albești* 2008, S 490 și S 520.

[73] *Albești* 2008, S 503.

[74] Producătorul Μένων II este recunoscut de FINKIELSZTEJN 2001, p. 104 și este diferit de Μένων I; descrierea tipului după GRACE & PETROPOULAKOU 1970, p. 303, E 5 (*apud* FINKIELSZTEJN 2001, p. 104, n. 115).

[75] LAZAROV 1977, p. 38, nr. 80; piesa este publicată de MIRCEV 1958, cat. 143 (ștampilă rectangulară fără menționarea lunii).

[76] *Albești* 2008, S 552.

[77] CONOVICI & IRIMIA 1991, cat. 316-317.

II a (sfârșitul perioadei) și mai ales din s.-perioadele II b și c[78]. Ștampilele lui Μένων II sunt mai târzii; ele sunt întâlnite cu eponimi din s.-perioada II c (dintre care unii cunoscuți și cu ștampile ale lui Μένων I) și câteva din s.-perioada III a[79]. Celelalte nume de producători apar în tipologii cunoscute: ștampilă circulară cu buton clasic cu numele lui Ἱεροτέλης și ștampile rectangulare, fără simbol, cu numele lui Παυσανίας II[80].

Din punct de vedere cronologic, Πολυκλῆς face parte din seria eponimilor cunoscuți în atelierul lui Ἱεροτέλης de la Hisarönü și se încadrează la Finkielsztejn 2001 în s.-perioada I b (270-247 a.Chr.)[81] sau, mai restrâns, undeva între 262-247 a.Chr.[82]. În ordonarea propusă de Badoud 2015, Πολυκλῆς s-ar plasa pe la 252 a.Chr.[83]. Celelalte ștampile cu nume de eponimi nou apărute aparțin s.-perioadelor II a - la începutul perioadei (Φιλωνίδας; ca. 233 a.Chr.)[84] și la sfârșitul perioadei (Τιμοκλείδας; ca. 220 a.Chr.)[85]. Eponimul Αἰσχυλῖνος este încadrat în s.-perioada II b (ca. 219-210 a.Chr. spre începutul perioadei)[86].

Ștampilele de producător se încadrează în limite cronologice mai largi: Ἱεροτέλης – cunoscut în s.-perioadele I b – II b sau ca. 265-213 a.Chr.[87]; Παυσανίας II – cunoscut în s.-perioadele I c - II[88]; Μένων II – stabilit în s.-perioadele II c – III a[89]. În funcție de contextul arheologic de la Albești putem aprecia pentru Ἱεροτέλης s.-perioada II a (ștampila s-a aflat în SA, c. 60 cu ștampila eponimului Τιμοκλείδας); tot s.-perioada II a avem în vedere pentru exemplarul Παυσανίας II, cat. 106, aflat în SA, c. 59, -0,70 m împreună cu ștampila eponimului Φιλωνίδας[90]. Pentru ștampila lui Μένων II reținem doar s.-perioada II c, s.-perioada a III-a fiind absentă până acum la Albești.

ALTE CENTRE

Adăugăm catalogului de ștampile de la Albești un exemplar de Paros (în grafia Παρίων) și unul de Akanthos.

---

[78] FINKIELSZTEJN 2001, p. 103-104 (lista eponimilor întâlniți cu producătorul Μένων I); vezi și p. 105, tabl. 3.

[79] FINKIELSZTEJN 2001, p. 112 și tabl. 4.

[80] Pentru Παυσανίας I , II și III vezi FINKIELSZTEJN 2001, p. 76, n. 55.

[81] Încadrarea lui Πολυκλῆς în s.-perioada I b, între eponimii Ἀγήμων și Φιλόδαμος I urmează o ordine alfabetică. Vezi FINKIELSZTEJN 2001, p. 76 și p. 94, tabl. 2.

[82] FINKIELSZTEJN 2001, p. 188, tabl. 17.

[83] BADOUD 2015, p. 254, A 52; pentru indicarea patronimicului Πολυκλῆς (Πυθείου) vezi p. 177, n. 307.

[84] Pentru Φιλωνίδας vezi și GRACE & PETROPOULAKOU 1970, p. 293 și n. 1; GRACE 1986, p. 564, nr. 23.

[85] FINKIELSZTEJN 2001, p. 191 și tabl. 18.

[86] FINKIELSZTEJN 2001, tabl. 18; anterior CONOVICI & IRIMIA 1991, p. 164 sub cat. 281 avansaseră o datare mai înaltă, ca. 237-230 a.Chr. Pentru Αἰσχυλῖνος vezi și GRACE & PETROPOULAKOU 1970, p. 293.

[87] FINKIELSZTEJN 2001, p. 184.

[88] Vezi FINKIELSZTEJN 2001, p. 68, n. 30 și p. 76, n. 55. Pentru răspândirea numelui, vezi GRACE 1956, p. 142-143, nr. 70-71.

[89] Vezi mai sus, n. 74 și 79.

[90] Nu excludem în acest caz nici posibilitatea ca cele două ștampile să fi aparținut aceleiași amfore.

Primul se înscrie în seria ștampilelor de Paros din primul catalog de la Albești, datate spre mijlocul și al treilea sfert al sec. IV a.Chr.[91]

Exemplarul de Akanthos aparține tipului *cerc cu patru sectoare* (*timbres à la roue*) și litere oblice. Indicația tehnică Π(έντε)|Χ(όες) este însoțită de abrevierea ΑΠ a numelui magistratului[92]. Ștampila a aparținut unei amfore de dimensiuni medii, cu o capacitate de ca. 15 l (mai exact 16,2 l)[93]. Ștampila se încadrează undeva în intervalul 340-310 a.Chr.[94].

Ștampilele nou catalogate de la Albești măresc ponderea centrelor bine documentate de aici: în ordinea frecvenței, acestea sunt Sinope, Heracleea Pontică, Rhodos și Thasos. La nivelul fiecărui centru datele generale privind perioadele de circulație sau de prezență maximă a importurilor se mențin. Câteva observații care privesc noul lot au în vedere:

- absența ștampilelor timpurii de Heracleea Pontică (grupele MG I și II la Kac 2003 sau grupele A și B după Balabanov, Garlan și Avram 2016);
- întărirea prezenței ștampilelor cu două nume din grupele MG III și MG IV (Kac 2003) sau D și F (Balabanov, Garlan și Avram 2016), databile în intervalul dintre sfârșitul anilor 60 ai sec. IV a.Chr. și 330 a.Chr.;
- absența ștampilelor thasiene de tip vechi; prezențele cele mai bune au ștampilele de tip recent din grupele VIII (ca. 287-282) și X (ca. 272-259 a.Chr., după Garlan 2004-2005);
- prezența izolată a unei ștampile sinopeene din grupa I (probabil I B sau I C, ca. 351-338 a.Chr.);
- absența, în continuare, a astynomilor din grupa III (ca. 317-292 a.Chr.);
- creșteri ale importurilor sinopeene la nivelul s.-grupelor V A (ca. 275-267 a.Chr.) și VI B (ca. 248-239 a.Chr.);
- absența, în continuare, a astynomilor din s.-grupa VI E[95];
- ștampilele rhodiene se plasează în limitele perioadelor I b – II c[96] și susțin configurarea nivelului maxim de prezență a lor între ca. 246-210 a.Chr.

Datele oferite de noul lot nu modifică ci doar nuanțează observațiile noastre anterioare privind funcționarea așezării de la Albești în intervalul cuprins între mijlocul sec. IV – sfârșitul sec. III a.Chr., cu perioada de maximă dezvoltare în sec. III a.Chr.

---

[91] *Albești* 2008, p. 168-169 și S 607-613.

[92] GARLAN 2006, p. 272 și 277, tabl. 1.

[93] GARLAN 2006, p. 271 și 272, n. 44.

[94] GARLAN 2006, p. 267-269.

[95] Cel mai târziu astynom înregistrat la Albești este Πόσις 2 Στρατονίκου, plasat pe ultimul loc în s.-grupa VI D; vezi *Albești* 2008, cat. S 446-S 450.

[96] Cel mai târziu eponim rhodian înregistrat până acum la Albești este Παυσανίας II; vezi *Albești* 2008, S 497 (?) și S 498; cel mai târziu producător pare a fi Μένων II, din noul lot. Pentru eponimul Παυσανίας II, plasat ultimul în s.-perioada II c (ca. 199 a.Chr.), vezi FINKIELSZTEJN 2001, p. 111, tabl. 4, și 191, tabl. 18; CASTELLI 2017, p. 20-21 propune anul 207 a.Chr.; pentru exemplarul S 498 de la Albești, vezi și BADOUD 2015, p. 272-273 și n. 2.

CATALOG*

1. HERACLEEA PONTICĂ

Ștampile cu două nume

1. Inv. 42885. Albești 2009, SA, c. 60, -0,20-0,60 m (Pl. I).
ἐπὶ Σκύθα
kantharos
Ἡρακλείδα
Aceeași legendă *Albești* 2008, S 129.
Kac 2003, MG III a (370-350 a.Chr.); Monakhov 1999, în jurul anului 360 a.Chr.

2. Inv. 42832. Albești 2009; SA, c. 60 (pe pavaj; în colțul zidului locuinței L_6).
Ἄκορνος
vas (kantharos)
[Ἀνδρόν]ικο[ς]
Numele magistratului ipotetic reconstituit. Ἄκορνος este cunoscut la Albești cu magistratul Σκύθας (vezi *Albești* 2008, S 127). Pentru Ἀνδρόνικος vezi Kac 2003, MG III a; Monakhov 1999, p. 338: a doua jumătate a anilor 50 ai sec. IV a.Chr.

3. Inv. 44796. Albești 2003, SA, c. 52, -0,60 m.
Μαλάκ[ων]
Λυ[σίθε(ο)]
Kac 2003, Λυσίθεος MG III b; Monakhov 1999, p. 359: mijlocul anilor 40, sec. IV a.Chr.

4. Inv. 42861. Albești 2007, SA, c. 19, -0,60-0,75 m (Pl. I).
Μεν[οί]τιο[ς]
[simbol]
Ἀπολλων[ίου]
Μενοίτιος, Kac 2003, MG IV b. Aceeași legendă, *Albești* 2008, S 121.

5. Inv. 42836. Albești 2009, SA, c. 56; la nivelul vetrei (Pl. I).
Μενοίτι[ος]
simbol neclar (vas?)
Ἡρακ[λείδας]

6. Inv. 44772. Albești 2003, SA, c. 52; -0,60 m.
Μενοί[τιος]
[simbol]
[Ἡ]ρα[κλείδας]

* Din motive obiective ce țin de reorganizarea depozitelor de arheologie MINAC nu toate piesele din catalog au putut fi ilustrate.

7. Inv. 42884. Albeşti 2009; SA, c. 58, -0,60-065 m.
ʽΙστ[ιαίου] *sive* ʽΙστ[ιείου]
ἐπ[ὶ…….]
Pentru ʽΙστιεῖος, vezi *Albeşti* 2008, S 120 (magistrat Λυσίθεος).

8. Inv. 43578. Albeşti 2001, SA, c. 56, -0,90 m.
Ștampila pare dispusă retrograd.
[ἐπὶ Π]εισ[ι(στράτου)]
Pentru magistratul Πεισίστρατος: Kac 2003, MG V (330-310 a.Chr.); Monakhov 1999, p. 363 și 368, ca. 345-335 a.Chr.

Ștampile cu un singur nume

9. Inv. 44766, SB, c. 14 (locuință).
Ștampilă englifică pe toartă, dispusă pe un singur rând; *sigma* barat.
[Ἀριστοκρά]τεος
Tip *Albeşti* 2008, S 40-42.

10. Inv. 44831. Albeşti 2005, SA, c. 39, -0,50 m.
Ștampilă englifică pe toartă.
Ἀριστοκρά[τεος]

11. Inv. 42860. Albeşti 2007, SA, c. 13 (Pl. I).
Ștampilă englifică pe toartă; fără cadru; *sigma* barat.
Ἀριστο-
κράτεος
Tip *Albeşti* 2008, S 15-39.

12. Inv. 43483; Albeşti 2011, SA, c. 51 (martorul de Est); pe traseul incintei III (Pl. I).
Ștampilă englifică pe toartă; *sigma* barat.
Ἀρισ[το]-
[κ]ράτ[εος]

13. Inv. 44838. Albeşti 2005, SA, c. 37 (la desființarea martorului din SA, c. 37-38).
Ștampilă englifică pe toartă.
Ἀριστο-
[κράτεος]

14. Inv. 44836. Albeşti 2005, SA, c.32, -0,60 m (sub platforma de piatră din profilul de Est).
Ștampilă englifică pe toartă.
[Ἀριστο]-
κράτεος

15. Inv. 42856. Albeşti 2006; SA, c. 41 (Pl. I).
Ștampilă englifică pe toartă; *sigma* lunar; genitiv în -ου.

Ἀριστ[ο]-
κράτου

16. Inv. 42900. Albești 2009; fără date de săpătură (Pl. I).
Ștampilă englifică cu cadru, dispusă pe gât; *sigma* lunar.
Ἀρισ[το]-
κράτε[ος]

17. Inv. 44771. Albești 2003, SA, c. 60 (în strat vegetal) (Pl. I).
Ștampilă englifică pe gât; *sigma* lunar.
Ἀριστ[ο]-
κράτ[εος]
Tip *Albești* 2008, S 14.

18. Inv. 42844. Albești 2008, SA, c. 26-33; -0,15-0,20 m (Pl. I).
Ștampilă eglifică pe gât; cu cadru; *sigma* barat.
[Ἀρισ]το-
[κράτ]εος
Albești 2008, S 6-13.

19. Inv. 44770. Albești 2003, SA, c. 61; -0, 70 m.
Fragment gât de amforă cu urma unei ștampile englifice. Înălțimea păstrată a fragmentului: 0,08 m.
Ἀ[……]

20. Inv. 42837. Albești 2009; SA, c. 60-61; -0,70 m (la baza zidului locuinței); (Pl. I).
Ștampilă englifică cu cadru; aplicată pe gât.
Βακχίου
Nume cunoscut de producător; *Albești* 2008, S 48-50.
Același nume în nominativ pe o ștampilă în relief la Conovici & Irimia 1991, cat. 23.

21. Inv. 43588. Albești 2001; SA, c. 27, -0,75 m.
Ștampilă în relief dispusă pe toartă. Legenda pe două rânduri; scriere retrogradă.
Μενί[π]-
[που]
Vezi *Albești* 2008, S 74-75; Conovici & Irimia 1991, cat. 41.

2. THASOS

22. Inv. 42484. Albești 2007, SA, c. 26 (L_2).
Θασίων
trident
Κύχρις
Garlan 2004-2005, grupa VIII, ca. 287-282; Tzochev 2016, perioada VI, ca. 292-274 a.Chr.

Nume cunoscut la Albești; vezi *Albești* 2008, S 164 (simbol *hermă*); Gramatopol & Poenaru Bordea 1969, cat. 113 (simbol *harpon*).

23. Inv. 42849. Albești 2008, SA, c. 57; -0,60-0,80 m (Pl. I).
Θασίων
caduceu
Κύχρις
Aceeași legendă, Gramatopol & Poenaru Bordea 1969, cat. 109-112; Avram 1996, cat. 410.

24. Inv. 43492. Albești 2016, *passim* (Pl. I).
Θασίων
alabastron
Πρηξίπολι(ς) ←
Garlan 2004-2005, grupa IX, ca. 281-273; Tzochev 2016, perioada VI, ca. 292-274 a.Chr. Aceeași legendă Avram 1988, cat. 14.

25. Inv. 43486. Albești 2011; S III; *sigma* lunar (Pl. I).
Θασί[ω]ν
cârmă
Χαιρέας
Garlan 2004-2005, grupa IX, ca. 281-273 (ultimul în grupă); Tzochev 2016, perioada VII (ca. 273-256 a.Chr.).
Tip Bon, cat. 1691; Gramatopol & Poenaru Bordea 1969, cat. 206; Buzoianu 1979, p. 86, cat. 13. Nume prezent la *Albești* 2008, S 167, 168 (alte embleme).

26. Inv. 51136. Albești 2017, SD, c. 3, -0,25 m; *sigma* lunar (Pl. I).
Θασίων
pasăre în zbor
Δημάλκη[ς]
Garlan 2004-2005, grupa X, ca. 272-259 (pentru Δημάλκης, 267 a.Chr.); Tzochev 2016, perioada VII.
Aceeași legendă Gramatopol & Poenaru Bordea 1969, cat. 52; Tzochev 2016, cat. 280.

27. Inv. 42857, Albești 2006; SA, c. 28-35 (Pl. II).
Θα[σίων]
simbol spart
(profil masculin?)
Διαγ[όρας]
Garlan 2004-2005, grupa X, ca. 272-259 a.Chr.; Tzochev 2016, perioada VIII, ca. 255-242 a.Chr.

28. Inv. 43493; Albești 2016, SA, c. 82 (Pl. II).
Θασ[ίω]ν
neclar (tolbă? delfin?)
Δε[……]

Pare dublu imprimată. Între numele care încep cu Δε[……], singurul atestat la *Albești* 2008, S 157 este Δέαλκος (simbol *oinochoe*).

3. SINOPE

Grupa I

29. Inv. 42855. Albești 2008, SA, c. 53 (Pl. II).
Se păstrează numai simbolul: *vultur pe delfin*.

Grupa II

30. [Inv. 51137]. Albești 2017, SD, c. 11; la curățarea zidului (Pl. II).
[Μνή]σιος cap masculin
[ἀστ]υνόμο(υ)
[Ἀρχεπτόλε(μος)]
Tip cunoscut la *Albești* 2008, S 181.
Mnesis I, astynom s.-grupa II A.
Arheptolemos, producător, subgrupele I-III.

31. Inv. 42831. Albești 2009, SA, c. 56-63 (în martor, la nivelul tasării I).
Ștampilă cu legenda de la dreapta la stânga și simbol dublu: *spic* + *ciorchine* (Pl. II).
[Ἐπιέλ]που ciorchine;
[ἀστυνό]μου spic
[Τεύθρα]ς
Epielpes I; s.-grupa II C. Aceeași legendă (numele producătorului în genitiv - Τεύθρα) – la Garlan 2004, cat. 66; Irimia 1980, p. 84, 85 și fig. 3/9, 9/6 (Cernavodă).

Grupa IV

32. Inv. 43584. Albești 2001, SA, c. 21.
[ἀστυνόμου]
[Μικρ]ίου cal
[Κινῶλ]ις
Astynom *Mikrias* I, s.-grupa IV C; producător, grupele IV-VI.
Mikrias I în diverse dispuneri și cu diferiți producători, Garlan 2004, cat. 169-176.
Nume cunoscut la Albești cu producătorul Ἑκαταῖος; vezi *Albești* 2008, S.186.

Grupa V

33. Inv. 42474. Albești 2007, SA, c. 6-7.
Ἀτ[τάλου ἀστ]υ-
νομοῦντος cap masculin imberb
Πύθης din profil

Astynom s.-grupa V A; diverse combinații și dispuneri ale legendei, la Garlan 2004, cat. 212-219 (aceeași dispunere, producător Φίλων, cat. 218).
Astynom nou la Albești.

34. Inv. 42479. Albești 2007, SB, c. 42.
ἀστυνομοῦντος
Δημητρίου [cap Heracles?]
[……]
Astynom *Demetrios* 1, s.-grupa V A; vezi astynomul și la Conovici 1999, p. 49-70. Cu diverși producători, Garlan 2004, cat. 226-234; pentru forma ἀστυνομοῦντος, cat. 227 (prod. Ἄττειος) și 229 (prod. Ἡρακλείδου la ambele exemplare, numele producătorului în genitiv).
Astynom nou la Albești.

35. Inv. 43489. Albești 2016, SA, c. 82, -0,45 m (Pl. II).
ἀσ[τ]υν[ομ]οῦν[τος]
Ἑκαταίου proră de corabie
Πύρρος
Astynom *Hekataios* I, s.-grupa V A; nume nou la Albești.
Pyrrhos – producător grupa V (Garlan 2004, cat. 233 cu astynomul Δημήτριος I).

36. Inv. 44754. Albești 2002, SA, c. 13, -0,40 m.
[ἀστυνόμου]
Δημητρίου
τοῦ Θευγνήτου crater
Φιλ[ο]κράτης
Astynom *Demetrios 2 Theugnetou*, s.-grupa V A.
Cu diverși producători, Garlan 2004, cat. 242-246; Conovici 1998, cat. 94-100.
Astynom nou la Albești.

37. Inv. 42854. Albești 2006, SA, c. 14-21 (la desființarea martorului; în apropierea pavajului) (Pl. II).
[……..]
ἀστυ[νόμου]
[Μ]ιλτιάδους
fulgere
Astynom *Miltiades (Teisandrou)*, s.-grupa V A.
Cu alt producător și dispunere diferită vezi astynomul la *Albești* 2008, S 189.

38. Inv. 42872. Albești 2007, SB, c. 42 (Pl. II).
[ἀστυνό]μου
[Ἀντιμάχ]ου cornul abundenței
[…….]
Astynom *Antimachos 2 (Theupeithous)*, s.-grupa V B.

Nume cunoscut la *Albești* 2008, S 196-197.

39. Inv. 42851. Albești 2008, SA, c. 33, -0,16 m (Pl. II).
[ἀστυ]νόμου
Εὐχαρίστου
τοῦ Δημητρίου
Δίου floare
Astynom *Eucharistos 2 Demetriou*, s.-grupa V B.
Nume cunoscut la *Albești* 2008, S 200 (prod. Κεφαλίων).

40. Inv. 43487. Albești 2016, SA, c. 82, -0,45-0,65 m (Pl. II).
Κτησικλῆς
ἀστυνόμου probabil arc în tolbă
Καλλισθένου
Astynom *Kallisthenes 1 (Nossou)*, s.-grupa V B.
Aceeași legendă, *Albești* 2008, S 192.
Garlan 2004, cat. 265-266 (alți producători).

41. Inv. 42471; Albești 2007, SA, c. 13, -0,25 m.
[ἀστυνόμου]
[Κρα]τιστάρχου cap bărbos din profil
[Ἐ]στιαίου
Astynom *Kratistarchos (Menonos)*, s.-grupa V C.
Garlan 2004, cat. 296, producător [Ἱστι]αῖος într-o altă dispunere.
Astynomul apare la *Albești* 2008, S 201-202 cu producătorul Πρῶτος.

42. Inv. 42852. Albești 2008; SA, c. 26-33 (Pl. II).
[ἀσ]τυνόμου
[Αἰσ]χίνου ciorchine
[Μί]δας
Astynom *Aischines 5 (Iphios)*, s.-grupa V C.
Albești 2008, S 203-205, alți producători.

43. Inv. 42850. Albești 2008, SC, c. 56, -0,52 m (Pl. II).
ἀστυνόμου
Ἑκαταίου το-
[ῦ Λα]μάχου tirs
Astynom *Hekataios 2 Lamachou*, s.-grupa V C.
Aceeași dispunere a legendei la Garlan 2004, cat. 311; Buzoianu & Cheluță-Georgescu 1998, cat. 93, pl. III/93. Cu altă dispunere, *Albești 2008*, S 206-207.

Grupa VI

44. Inv. 42480. Albești 2007, SA, c. 13-20 (L_1).
ἀστυν[όμου]
Χορηγίων[ος] Nike în cvadrigă

τοῦ Λεωμέδ[οντος]
Μιτρωπά[στης]
Astynom s.-grupa VI B.
Aceeași legendă, *Albești* 2008, S 214-215; Conovici 1998, cat. 394.

45. Inv. 43478. Albești 2011; SA, c. 45 (pe pavaj) (Pl. II).
[ἀ]στυνόμου
[Z]ήνιος τοῦ trofeu
[Ἀ]πολλοδώρου
[……]
Astynom s.-grupa VI B.
Cu diverși producători, vezi *Albești* 2008, S 217-226.

46. Inv. 51163. Albești 2011; SA, c. 54 (Pl. II).
[ἀστυ]νόμου
[N]αύπωνος τοῦ acrostil
[Κα]λλισθένου
[M]ιθροπάστης
Astynom *Naupon 2 Kallisthenou*, s.-grupa VI B.
Cu diverși producători, vezi Garlan 2004, cat. 364-365.
Numele astynomului este înregistrat la Albești pe o amforă întreagă (producător Κλεαίνετος); vezi *Albești* 2008, p. 265, A 31.

47. Inv. 42475, Albești 2006; SA, c. 27 (partea de NE a caroului).
[ἀστυνό]μου
[Πυθ]οχρήστου acrostil
[τοῦ] Ἀπολωνίδου
[……..]
Astynom s.-grupa VI B.
Cu diverși producători, vezi astynomul la Garlan 2004, cat. 366-370; vezi și *Albești* 2008, S 230-236.

48. Inv. 43484. Albești 2011; SA, c. 54-61 (la curățarea zidului de Est al locuinței L_7).
[ἀστυ]νόμου
[Ἀντ]ιπάτρου τοῦ proră de corabie
[Νίκ]ωνος
Θεόδωρος
Astynom *Antipatros 1 Nikonos*, s.-grupa VI B.
Vezi numele la *Albești* 2008, S 237-245 cu diverși producători.

49. Inv. 44830. Albești 2005, SG III.
ἀστυνόμου
Ἀντιπάτρου proră de corabie
Κτήσων
Numele astynomului nu este însoțit de patronimic.
Aceeași legendă Conovici 1998, cat. 407-409 (*sigma* lunar).

50. Inv. 51138. Albești 2017; SD, c. 2, -0,40 m (Pl. II).
ἀστυνόμου
Ἀντιπάτρου proră de corabie
τοῦ Νίκωνος
Μιθρ̣εδάτης
Aceeași legendă, cu aceeași grafie pentru numele producătorului, Garlan 2004, cat. 373.

51. Inv. 44832. SA, c. 34.
ἀστυνόμου
Ἀντιπάτρου proră de corabie
τοῦ Νίκωνος
[……..]

52. Inv. 44833. Albești 2005; SA, c. 40, -0,40 m.
ἀστυνόμου
Ἰκεσίου τοῦ proră de corabie
Βαχχίου
[……]
Astynom s.-grupa VI B.
Cu diverși producători, vezi numele astynomului la *Albești* 2008, S 246-250.

53. Inv. 44839; SA, c. 33-34 (locuință; la desființarea martorului).
ἀστυνόμου
[Ἰκε]σίου τοῦ proră de corabie
Βαχχίου
[Ἡρ]ακλ[είδης]
Aceeași legendă, Garlan 2004, cat. 378; Gramatopol & Poenaru Bordea 1969, cat. 557; Conovici & Irimia 1991, nr. 107-108 și fig. 6/107.

54. Inv. 42858. Albești 2006; SB, c. 33-43 (la curățarea pavajului spre turn) (Pl. III).
ἀστυνόμου
Ἰκεσίου τοῦ proră de corabie
Βαχχίου
Κεφαλίων
Aceeași legendă, Garlan 2004, cat. 380; *Albești* 2008, S 249. Pentru producătorul *Kephalion Dionysodorou*, vezi Garlan 2004, p. 61, F 30.

55. Inv. 42882. Albești 2009, SA, c. 47, -0,40-0,70 m (Pl. III).
ἀσ[τυνόμου]
Ἰκεσ[ίου τοῦ] [proră de corabie]
[Β]ᾳκχίου
[……..]

56. Inv. 44840. Albești 2005; SA, c. 38-45 (la îndreptarea profilului).
[ἀστυνόμου]
Ἰοβάκχου τοῦ proră de corabie
Μολπαγόρου
[……..]ιων
Astynom s.-grupa VI B.
Cu diverși producători, vezi astynomul la Garlan 2004, cat. 382-384; *Albești* 2008, S 251-259.
Pentru producător, de văzut eventual [Κεφαλ]ίων sau [Σιμαλ]ίων.

57. Inv. 44837. Albești 2005; SA, c. 38-39 (pe zidul ζ).
[ἀστυνόμου]
[Ἰοβάκ]χου τοῦ proră de corabie
[Μολπ]αγόρου
[……..]

58. Inv. 42846. Albești 2008; SA, c. 26-33; -0,15-0,20 m (Pl. III).
ἀστυν[ομοῦντος]
Ποσιδείο[υ] statuie feminină cu colonetă
τοῦ Θεαρίωνος și cornul abundenței
Ἀπολλόδωρος
Astynom *Posideios 2 Thearionos*, s.-grupa VI B.
Cu diverși producători, vezi numele astynomului la Garlan 2004, cat. 385-395; *Albești* 2008, S 260-271.
Aceeași legendă, Conovici 1998, cat. 433.

59. Inv. 43488. Albești 2016, SA, c. 67 (la curățenie) (Pl. III).
[ἀστυνο]μοῦντ[ος]
Ποσιδείου statuie feminină cu colonetă
τοῦ Θεαρίωνος și cornul abundenței
[……]ιος
Eventual pentru numele producătorului Ἀπατούριος (după *Albești* 2008, S 261). Nu excludem și alte nume: Ἀνθεστήριος, Ἀπολλώνιος, Ἡφαίστιος (după Garlan 2004, cat. 386, 387, 390; la toate funcția ἀστυνόμου).

60. Inv. 44756. Albești 2002; SA, c. 20; -0,40 m.
ἀσ[τυνόμου]
Πο[σιδείου] statuie feminină cu colonetă
τ[οῦ Θεαρίωνος] și cornul abundenței
[……..]

61. Inv. 42886. Albești 2010; SA, c. 26 (locuința L_2) (Pl. III).
ἀστυνόμου
Ποσιδείου τοῦ statuie feminină cu colonetă
[Θεαρίωνος] și cornul abundenței
[……..]

62. Inv. 44790. Albești 2004; SA, c. 49, -0,45 m.
[ἀστυνό]μου
Πο[σιδεί]ου statuie feminină cu colonetă
[τοῦ Θεαρίωνος] și cornul abundenței
[……..]

63. Inv. 42875. Albești 2007; SA, c. 12, -0,20 m (în strat vegetal) (Pl. III).
Ștampila păstrează numai simbolul: statuie feminină cu colonetă și cornul abundenței.
Cu siguranță este vorba de astynomul *Posideios 2 Thearionos*.

64. Inv. 42824. Albești 2007; SA, c. 12, -0,50 m (Pl. III).
[ἀστυνό]μ̣ου
[Μαντιθέου τοῦ] leu șezând
[Πρωταγόρου]
[……..]
Astynom *Mantitheos 2 Protagorou*, s.-grupa VI B (numele reconstituit după emblemă).
Astynomul cu diverși producători este înregistrat la *Albești* 2008, S 272-277.

65. Inv. 42877. Albești 2007, SA, c. 5 (Pl. III).
ἀστυν[όμου]
Ἀνθεστ[ηρίου] [acrostil]
τοῦ [No]υμ[ηνίου]
Δ[ᾶ]ος
Astynom, s.-grupa VI C1. Nu este înregistrat în *Albești* 2008.
Aceeași legendă, Garlan 2004, cat. 405. Pentru producătorul *Daos*, vezi Garlan 2004, p. 68, F 48.

66. Inv. 42845. Albești 2008; SA, c. 53-54.
[ἀστυνόμου]
Ἀνθε[στηρίου] [acrostil]
τοῦ Ν[ουμηνίου]
Δᾶο[ς]

67. Inv. 44791. Albești 2004, SA, c. 52, -0,55 m (la exteriorul zidului de Sud care închide caroul) (Pl. III).
ἀστυνόμου
Ἀνθεστηρίου acrostil
τοῦ Νουμηνίου
Κλεαίνετος
Pentru legendă, eventual Pridik 1917, p. 63, nr. 25 (numele producătorului reconstituit). Vezi, pentru, producător, Garlan 2004, p. 60, F 27.

68. Inv. 42847. Albești 2008; SA, c. 53-54 (Pl. III).
[ἀστυνό]μου
[Ἀνθε]στηρίου acrostil
[τοῦ Ν]ουμηνίου
[……]ος
Pentru un eventual Ἄκορνος (după spațiul rămas) sau Κρόνιος, vezi Conovici 1998, cat. 477; Conovici & Irimia 1991, cat. 132 și fig. 7.

69. Inv. 42476. Albești 2007, SA, c. 12, -0,30 m (L1).
ἀστυνόμου
Ἑστιαίου τοῦ crater
Ἀρτεμιδώρου
Μένων
Astynom *Hestiaios 2 Artemidorou*, s.-grupa VI C1.
Cu diverși producători, Garlan 2004, cat. 412-414.
Nume de astynom nou apărut la Albești.

70. Inv. 42477. SA, c. 21, SB, c. 21.
ἀστυνομοῦντος
Λεωμέδοντος τοῦ călăreț
Ἐπιδήμου
Π[ρῶ]τος
Astynom s.-grupa VI C2. Aceeași legendă Garlan 2004, cat. 450; Mircev 1958, cat. 202. Cu diverși producători, vezi *Albești* 2008, S 294-299.

71. Inv. 42854. Albești 2008; SA, c. 34 (Pl. III).
ἀσ[τυ]νό[μου]
Λεωμέδοντος [călăreț]
τοῦ Ἐπιδήμου
[……]ς
Nu excludem tot un Πρῶτος pe ultimul rând.

72. Inv. 43491. Albești 2016; SA, c. 66 (la curățenie).
[ἀσ]τυνόμου
[Λε]ωμ[έδοντος]
[τοῦ Ἐπιδήμου] [călăreț]
[……..]

73. Inv. 42843. Albești 2008; SA, c. 53-54 (Pl. III).
ἀσ[τυνόμου]
Ἑκεσ[ίου τοῦ] [statuie cu colonetă]
Σιμ[ίου]
Astynom *Hikesios 4 Simiou*; s.-grupa VI C2.
Vezi și *Albești* 2008, S 302-303.

74. Inv. 44829. Albești 2005, SA, c. 39, -0,20 m (în colțul de SV).
ἀστυνόμου
Φημίου τοῦ personaj strivind struguri
Θεοπείθου
Astynom *Phemios 3 Theopeithou*, s.-grupa VI C2.
Ștampilă de astynom; vezi Garlan 2004, cat. 473-478.
Vezi și *Albești* 2008, S 306-310.

75. Inv. 44777. Albești 2001; SA, c. 28, -0,40 m.
ἀστυνόμου
Φημίου τοῦ personaj strivind struguri
Θεοπείθου

76. Inv. 42853. Albești 2008, SA, c. 46 (Pl. III).
[ἀστυ]νόμου
[Θηρικ]λέους τοῦ câine
[Ἀπ]ολλωνίου
[Ἀ]ρίστων
Astynom s.-grupa VI C2; cu diverși producători, Garlan 2004, cat. 488-492; *Albești* 2008, S 322-325 (S 325 nereconstituită).

77. Inv. 43477. Albești 2011, SA, c. 47 (Pl. III).
[ἀστυ]νόμου
[Θηρικλ]έους τ- câine
[οῦ Ἀπολ]λωνίου
[……..]ωνος
Aceeași dispunere, dar cu producător Ἀπατούριος, Garlan 2004, cat. 488 și *Albești* 2008, S 322.

78. Inv. 43490. Albești 2016; SA, c. 67-68 (la demontarea martorului) (Pl. III).
ἀστυνόμου
[Θηρ]ικλέους câine
[τοῦ] Ἀπολλωνίου

79. Inv. 42471. Albești 2007, SA, c. 34 (locuința L_3).
ἀστυνόμου
Καλλιχόρου τοῦ câine
Πρωταγόρου
Φιλήμων
Astynom s.-grupa VI C2.
Cu diverși producători, vezi numele la Garlan 2004, cat. 497-504; *Albești* 2008, S 329-332.

Subgrupa VI D

80. Inv. 42883. Albești 2009, SA, c. 59-60, -0,40-0,50 m (la dezafectarea zidului sudic).
[ἀστυνόμου]
[Ἰ]κεσίου τοῦ călăreț
Ἐτεονίκου
Ἀγάθων
Astynom *Hikesios 5 Eteonikou*, s.-grupa VI D.
Aceeași legendă Garlan 2004, cat. 511; *Albești* 2008, S 333-336.

81. Inv. 42478. Albești 2007; „La nuci".
ἀστυνό[μου]
Ἰκεσίου τ[οῦ] [călăreț]
Ἐτεονίκ[ου]
Πάπης
Aceeași legendă, Garlan 2004, cat. 513; *Albești* 2008, S 339.

82. Inv. 44841. Albești 2005, SA, c. 32, -0,57 m (în profilul de Est).
ἀστυνομοῦντος
Ἰκεσίου τοῦ
Ἀντιπάτρου hermă
Ἡφ[αίστιος]
Astynom s.-grupa VI D.
Cu diverși producători, vezi astynomul la Garlan 2004, cat. 511-515; *Albești* 2008, S 348-365.

83. Inv. 42827. Albești 2007, SB, c. 42 (Pl. III).
[ἀστυνόμου]
[Ἰκεσίου τοῦ]
Ἀντιπ[άτρου] [hermă]
Νουμή[νιος]

84. Inv. 42859. Albești 2006, SB, c. 33-43 (Pl. IV).
[ἀστυνό]μου
[Ἰκεσί]ου τοῦ hermă
[Ἀντιπά]τρου
[……]ριος
Pentru un producător Δημήτριος, vezi *Albești* 2008, S 348-352; Conovici 1998, cat. 546.

85. Inv. 44755. Albești 2002, SA, c. 20, -0,40 m.
ἀσ[τυνομο]ῦντος
Ἴφιος τοῦ Ἑστιαίου mască Silen
Ἀγάθων
Astynom *Iphis 3 Hestiaiou*, s.-grupa VI D.
Aceeași legendă Garlan 2004, cat. 521; Conovici 1998, cat. 542; *Albești* 2008, S 369-372.

86. Inv. 44826. Albești 2005, SA, c. 32, -0,40 m (spre profilul de Nord, între pietre).
ἀστυνόμου
Ἴφιος τοῦ
Ἑστιαίου mască Silen
Ἀρτέ[μων]
Aceeași legendă, *Albești* 2008, S 373-374.

87. Inv. 42855. Albești 2006, SA, c. 18, -0,60 m (Pl. IV).
[ἀστυ]νόμου
[Ἴφι]ος τοῦ mască Silen
Ἑστιαίου

88. Inv. 44778. Albești 2001; SA, c. 28, -0,10 m (sub vegetal).
[ἀστ]υνομοῦν-
[τ]ος Μνήσιος Nike
[τ]οῦ Φορμίωνος
[Φι]λήμ[ων]
Astynom *Mnesis 2 Phormionos*, s.-grupa VI D.
Aceeași legendă Conovici 1998, cat. 559; *Albești* 2008, S 396-397.

Ștampile de producători

89. Inv. 42472. Albești 2006, SA, c. 28-35.
Ἀπατούριος
Vezi *Albești* 2008, cat. S 452.

90. Inv. 43482. Albești 2011, SA, c. 51 (la nivelul pavajului) (Pl. IV).
Ἀρτέμων
Garlan 2004, p. 289, gr. VI. La Albești cu astynomi din s.-grupele VI C 2 și VI D.
Vezi producătorul la *Albești* 2008, S 453.

91. Inv. 44828. Albești 2005, SA, c. 39.
Ștampilă slab lizibilă.
[Ἡρα]κλείδου
Probabil Ἡρακλείδης III, prezent între alții cu astynomii Αἰσχίνης 5 Ἴφιος și Ἑκαταῖος 2 Λαμάχου, din s.-grupa V C, prezenți la Albești.

92. Inv. 44835. Albești 2005, SA, c. 48, -0,50 m.
Ștampilă dublu imprimată.
[Ἑσ]τιαῖ[ος] *sive* [Ἰσ]τιαῖ[ος]
Ἑστιαῖος II sau Ἰστιαῖος. Vezi *Albești* 2008, S 459. Probabil ștampilă de producător pentru astynomul Ἑκαταῖος 2 Λαμάχου.

93. Inv. 43485. Albești 2011; S III (Pl. IV).
Πρῶτος
Vezi *Albești* 2008, S 465.

94. Inv. 43481. Albești 2011; SA, c. 61 (Pl. IV).
Nume scris pe două rânduri, de la dreapta la stânga.
Φίλ[ω] ←•
νος ←•
Pentru un producător *Philon* vezi Garlan 2009, p. 75, F 74.
Cei mai mulți din astynomii cu care este înregistrat la noi acest producător aparțin grupelor V B și V C. După dispunere ne putem gândi și la un producător mai timpuriu. Un nume de forma Φιλῖνος (genitiv Φιλίνου) nu este atestat pe ștampilele de Sinope.

95. Inv. 51164. Albești 2011, SA, c. 58-59 (Pl. IV).
[Χά]ρης ciorchine
Simbolul „ciorchine" este cunoscut printre producătorii care apar cu astynomul Φήμιος 3 Θεοπείθου.
Vezi Garlan 2004, cat. 482.

Ștampile cu legenda nesigură

96. Inv. 44793. Albești 2004, SA, c. 46, -0,60 m.
ἀστυνόμου
Αἰσχίν[ου]
Σιμ[αλίων]
Aischines 4 (s.-grupa V A) sau *Aischines 5 Iphios* (s.-grupa V C).

97. Inv. 42481. Albești 2007, SB, c. 42.
ΚΑ[.....]ΙΣ[....]
ΑΣ[……..]cornul abundenței
[……]

98. Inv. 42842. Albești 2008 (Pl. IV).
ἀστυ[νόμου]
Ἀπολ[…….]
τοῦ[……]
Μᾳ[……]

99. Inv. 42823. Albești 2007; SB, c. 42 (Pl. IV).
[……..]
ἀσ[τυνόμου]
Ἀρτεμ[…….]
Pe r. 2 *sigma* lunar.

100. Inv. 43590. Albești 2001; SA, c. 49-56.
ἀσ[τυνόμου]
Ἰκ[εσίου]
[……]
[……]

4. RHODOS

Nume de eponimi

101. Inv. 44767. Albești 2004, SA, c. 47, -0,56 m.
ἐπὶ [ἱερέ]-
ως [Πολυ]-
κλ [εῦς]
Finkielsztejn 2001, s.-perioada I b.
Pentru dispunerea legendei vezi Pridik 1917, p. 16, nr. 327.
Pentru un exemplar la Callatis, vezi Mateevici & Ionescu 2014, p. 270, nr. 9 (ștampilă circulară cu buton).

102. Inv. 44795. Albești 2003, SA, c. 59, -0,70 m.
ἐπὶ Φιλωνίδα
[Δα]λίου
Finkielsztejn 2001, s.-perioada II a.
Eponim atestat la *Albești* 2008, S 490 (ștampilă circulară cu buton).
Variante tipologice la Conovici & Irimia 1991, cat. 268-269.

103. Inv. 42834. Albești 2009, SA, c. 60 (colțul de NV, în interiorul locuinței L6).
ἐπὶ Τιμο-
κλείδα
Finkielsztejn 2001, eponim s.-perioada II a.
Variante tipologice *Albești* 2008, S 502, S 503; Conovici & Irimia 1991, cat. 275-277; aceeași dispunere a legendei și fără simbol, cat. 278.

104. Inv. 44801. Albești 2001, SA, c. 21, -0,50 m.
Epsilon și *sigma* lunare.
ἐπὶ Αἰσχυ-
λίνου
Finkielsztejn 2001, eponim s.-perioada II b.
Vezi numele la Conovici & Irimia 1991, cat. 281-282 (variante tipologice).

Nume de producători

105. Inv. 42835. Albești 2009, SA, c. 60, -0,50 m (în colțul de NV al caroului; la baza zidului de Nord).
Ștampilă circulară cu buton.
Ἱεροτέλευς
Finkielsztejn 2001, p. 184, producător, s.-perioadele I b-II b; ca. 265-213 a.Chr.
Albești 2008, S 522.

106. Inv. 44794. Albești 2003, SA, c. 59, -0,70 m.
Piesă aflată în context cu ștampila eponimului Φιλωνίδας.
Παυσανία
Pausanias II; perioadele I c-II.
Albești 2008, S 528-530; numele este cunoscut și pe trei exemplare de la Satu Nou; vezi Conovici & Irimia 1991, cat. 308-310.

107. Inv. 42482. Albești 2007, SB, c. 42.
Παυσανία
Pausanias II; vezi mai sus.

108. Inv. 51139; Albești 2017, SD, c. 3, -0,25 m (Pl. IV).
Omega și *sigma* lunare.
Μένωνος
Ἀ[γρι]ανίου
Menon II, Finkielsztejn 2001, p. 104.
Vezi și Mircev 1958, cat. 143.

5. PAROS

109. Inv. 42485; Albești 2006. SA, c. 28-35.
Παρίων
Vezi *Albești* 2008, S 608-611.

6. AKANTHOS

110. Inv. 42838. Albești 2009, SA, c. 56 (în martorul spre c. 55, în zona vetrei).

Π | Χ	Π(έντα) Χ(όες)
Α | Π	ἈΠ (……)

INDEX*
Nume proprii

Ἀγάθων - S prod. 80, 85
Αἰσχίνης 5 (Ἴφιος) - S ast. 42,96 (?)
Αἰσχυλῖνος - RH ep. 104
Ἄκορνος - HP 2
Ἀνδρόνικος - HP 2
Ἀνθεστήριος Νουμηνίου - S ast. 65-68
Ἀντίμαχος 2 (Θεοπείθους) - S ast. 38

* Prescurtări folosite: HP – Heracleea Pontică; RH – Rhodos; S – Sinope; TH – Thasos; ast. – astynom; ep. – eponim; prod. – producător.

Ἀντίπατρος 1 Νίκωνος - S ast. 48-51
Ἀπατούριος - S prod. 89
ἈΠ (…) - Akanthos, 110
Ἀπολλόδωρος - S prod. 58
Ἀπολλώνιος - HP 4
Ἀριστοκράτης - HP 9-18
Ἄρίστων - S prod. 76
Ἀρτέμων - S prod. 86, 90
Ἀρχεπτόλεμος - S prod. 30
Ἄτταλος - S ast. 33
Βάκχιος - HP 20
Δᾶος - S prod. 65, 66
Δε[……] - TH 28
Δημάλκης - TH 26
Δημήτριος 1 - S ast. 34
Δημήτριος 2 Θευγνήτου - S ast. 36
Διαγόρας - TH 27
Δῖος - S prod. 39
Ἑκαταῖος - S ast. 35
Ἑκαταῖος 2 Λαμάχου - S ast. 43
Ἐπιέλπης 1 - S ast. 31
Ἑστιαῖος - S prod. 41
Ἑστιαῖος 2 Ἀρτεμιδώρου - S ast. 69
Εὐχάριστος 2 Δημητρίου - S ast. 39
Ζῆνις Ἀπολλοδώρου - S ast. 45
Ἡρακλείδας - HP 1, 5, 6
Ἡρακλείδης - S prod. 53, 91
Ἡφαίστιος - S prod. 82
Θεόδωρος - S prod. 48
Θηρικλῆς Ἀπολλωνίου - S ast. 76-78
Ἱεροτέλης - RH prod. 105
Ἱκέσιος 3 Βακχίου - S ast. 52-55
Ἱκέσιος 4 Σιμίου - S ast. 73
Ἱκέσιος 5 Ἐτεονίκου - S ast. 80-81
Ἱκέσιος 6 Ἀντιπάτρου - S ast. 82-84
Ἰόβακχος Μολπαγόρου - S ast. 56-57
Ἱστιαῖος / Ἱστιεῖος - HP 7; S prod. 92
Ἶφις 3 Ἑστιαίου - S ast. 85-87
Καλλισθένης - S ast. 40
Καλλίχορος Πρωταγόρου - S ast. 79
Κεφαλίων - S prod. 54
Κινῶλις - S prod. 32
Κλεαίνετος - S prod. 66
Κρατίσταρχος (Μένωνος) - S ast. 41
Κτησικλῆς - S prod. 40
Κτήσων - S prod. 49

Κύχρις - TH 22-23
Λεωμέδων Ἐπιδήμου - S ast. 70-72
Λυσίθεος - HP 3
Μαλάκων - HP 3
Μαντίθεος 2 Πρωταγόρου - S ast. 64
Μένιππος - HP 21
Μενοίτιος - HP 4, 5, 6
Μένων - S prod. 69; RH prod. 108
Μίδας - S prod. 42
Μιθρεδάτης - S prod. 50
Μιθροπάστης / Μιθρωπάστης - S ast. 44, 46
Μικρίας - S ast. 32
Μιλτιάδης (Τεισάνδρου) - S ast. 37
Μνῆσις 1 - S ast. 30
Μνῆσις 2 Φορμίωνος - S ast. 88
Ναύπων 2 Καλλισθένου - S ast. 46
Νουμήνιος - S prod. 83
Πάπης - S prod. 81
Παυσανίας - RH prod. 106-107
Πεισίστρατος - HP 8
Πολυκλῆς - RH ep. 101
Ποσιδεῖος 2 Θεαρίωνος - S ast. 58-62
Πρηξίπολις - TH 24
Πρῶτος - S prod. 70, 93
Πύθης - S prod. 33
Πυθόχρηστος Ἀπολλωνίδου - S ast. 47
Πύρρος - S prod. 35
Σιμαλίων - S prod. 96
Σκύθας - HP 1
Τεύθρας - S prod. 31
Τιμοκλείδας - RH ep. 103
Φῆμις 3 Θεοπείθου - S ast. 74, 75
Φιλήμων - S prod. 79, 88
Φιλοκράτης - S prod. 36
Φίλων - S prod. 94
Φιλωνίδας - RH ep. 102
Χαιρέας - TH 25
Χάρης - S prod. 95
Χορηγίων Λεωμέδοντος - S ast. 44

Embleme

acrostil - S 46-47, 65-68
alabastron - TH 24
arc în tolbă - S 40

caduceu	- TH 23
cal	- S 32
cap bărbos din profil	- S 41
cap Heracles	- S 34 (?)
cap masculin	- S 33
călăreț	- S 70-72, 80-81
câine	- S 76-79
cârmă	- TH 25
ciorchine	- S 42, 95
ciorchine + spic	- S 32
cornul abundenței	- S 38, 97
crater	- S 36, 69
floare	- S 39
fulgere	- S 37
hermă	- S 82-84
kantharos	- HP 1, 2 (?)
leu	- S 64
mască Silen	- S 85-87
Nike	- S 44, 88
pasăre în zbor	- TH 26
personaj strivind struguri	- S 74-75
proră de corabie	- S 35, 48-55, 56-57
statuie feminină cu colonetă și cornul abundenței	- S 58-63, 73
tirs	- S 43
trident	- TH 22
trofeu	- S 45
vas	- HP 5 (?)
vultur pe delfin	- S 29

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

Albești 2008 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Albești. Monografie arheologică I*, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, 2008.

PATABS II – *Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*. Acts of the International Round Table held in Kiten, Nessebar and Sredetz, September 26-30, 2007 (ed. Ch. Tzochev, T. Stoyanov and A. Bozkova), Sofia, 2011.

Recherches – *Recherches sur les amphores grecques* (éds J.-Y. Empereur, Y. Garlan), BCH Suppl. 13 (1986).

Autori

AVRAM 1988 – A. Avram, *Amfore și țigle ștampilate din colecția „Dr. Horia Slobozianu"*, SCIVA 39 (1988), 3, p. 287-313.

AVRAM 1996 – A. Avram, *Histria. VIII. Les timbres amphoriques. 1. Thasos*, Bucarest-Paris, 1996.

BADOUD 2015 – N. Badoud, *Le temps de Rhodes. Une chronologie des inscriptions de la cité fondée sur l'étude de ses institutions*, Vestigia 63, München, 2015.

BALABANOV, GARLAN & AVRAM 2016 – P. Balabanov, Y. Garlan et A. Avram, *Les timbres amphoriques grecs d'Héraclée pontique et de quelques autres centres de production recueillis dans l'établissement de Kostadin Tchechma près de Debelt (Bulgarie) (première moitié du IVe siècle av. J.-C.)*, Pontica, Suppl. IV, Constanța, 2016.

BON 1957 – *Les timbres amphoriques de Thasos*, Études thasiennes IV, Paris, 1957.

BRAȘINSKIJ 1980 – I.B. Brašinskij, *Grečskij keramičeskij import na Nižnem Donu v V-III vv. do n. e.*, Leningrad, 1980.

BUZOIANU 1981 – L. Buzoianu, *Considerații asupra ștampilelor sinopeene de la Edificiul roman cu mozaic*, Pontica 14 (1981), p. 133-151.

BUZOIANU 2011 – L. Buzoianu, *Tuiles timbrées découvertes à Callatis*, PATABS II, Sofia, 2011, p. 129-141.

BUZOIANU 2018 – L. Buzoianu, *Timbres rhodiens des périodes I et II découverts à Callatis*, Pontica, Suppl. V, Constanța, 2018, p. 217-236.

BUZOIANU & CHELUȚĂ-GEORGESCU 1998 – L. Buzoianu, N. Cheluță-Georgescu, *Noi ștampile amforice de la Callatis*, Pontica 31 (1998), p. 49-98.

CANARACHE 1957 – V. Canarache, *Importul amforelor ștampilate la Istria*, București, 1957.

CONOVICI 1998 – N. Conovici, *Histria VIII. Les timbres amphoriques. 2. Sinope*, Bucarest-Paris, 1998.

CONOVICI 1999 – N. Conovici, *Un astynome sinopéen mal connu: Dèmètrios I*, in: *Production et commerce des amphores anciennes en mer Noire* (éd. Y. Garlan), Aix-en-Provence, 1999, p. 49-70.

CONOVICI & IRIMIA 1991 – N. Conovici, M. Irimia, *Timbres amphoriques et autres inscriptions céramiques découverts à Satu Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constantza)*, Dacia NS 35 (1991), 139-175.

DEBIDOUR 1979 – M. Debidour, *Réflexions sur les timbres amphoriques thasiens*, BCH Suppl. 5 (1979), Thasiaca, p. 269-314.

FINKIELSZTEJN 2001 – G. Finkielsztejn, *Chronologie détaillée et revisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av. J.-C. environ*, BAR International Series 990, 2001.

GARLAN 1979 – Y. Garlan, *Données nouvelles pour une nouvelle interprétation des timbres amphoriques thasiens*, BCH Suppl. 5 (1979), Thasiaca, p. 213-268.

GARLAN 1986 – Y. Garlan, *Quelques nouveaux ateliers amphoriques à Thasos*, in: *Recherches*, p. 201-276.

GARLAN 1999 – Y. Garlan, *Les timbres amphoriques de Thasos I. Timbres protothasiens et thasiens anciens*, Paris, 1999.

GARLAN 2004 – Y. Garlan, *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles trouvés à Sinope. Présentation et catalogue*, Varia Anatolica 16, Paris, 2004.

GARLAN 2004-2005 – Y. Garlan, *En visitant et revisitant les ateliers amphoriques de Thasos*, BCH 128-129 (2004-2005), p. 269-329.

GARLAN 2006 – Y. Garlan, *Interprétation des timbres amphoriques à la roue d'Akanthos*, BCH 130 (2006), p. 263-291.

GARLAN 2007 – Y. Garlan, *Les emblems dans le timbrage amphorique héracléote*, Pontica 40 (2007), p. 93-100.

GRACE 1956 – V.R. Grace, *Stamped Wine Jar Fragments. Small Objects from the Pnyx II, Hesperia*, Suppl. 10 (1956), p. 113-189.

GRACE 1986 – V.R. Grace, *Some Amphoras from a Hellenistic Wreck*, in: *Recherches*, p. 552-565.

GRACE & PETROPOULAKOU 1970 – V. Grace, M. Savvatianou-Petropoulakou, *Les timbres amphoriques*, in: Ph. Bruneau (éd.), *L'îlot de la Maison des Comédiens, Exploration Archéologique de Délos XXVII*, Paris, 1970, p. 277-382.

GRAMATOPOL & POENARU BORDEA 1969 – M. Gramatopol, G. Poenaru Bordea, *Amphora Stamps from Callatis and South Dobrudja*, Dacia NS 13 (1969), p. 127-282.

IRIMIA 1980 – M. Irimia, *Date noi privind așezările getice din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica 13 (1980), p. 66-118.

KAC 2003 – V.I. Kac, *A New Chronology for the Ceramic Stamps of Herakleia Pontike*, in: P. Guldager Bilde *et al*. (éds), *The Cauldron of Ariantas*, BSS 1, Aarhus University Press, 2003, p. 268-278.

LAZAROV 1975 – M. Lazarov, *Amphores antiques et timbres amphoriques inédits du littoral bulgare de la mer Noire*, IzvVarna 26 (1975), p. 128-136.

LAZAROV 1977 – *M. Lazarov, Tărgoviste vrăzki na Rhodos săs zapadno-pontiiskite gradove prez elenisticeskata epocha*, IzvVarna 13 (28), 1977, p. 1-47.

LAZAROV 1978 – M. Lazarov, *Sinope i zapadnopontiiskijat Pazar*, IzvVarna 14 (29), (1978), p. 11-65.

MATEEVICI & IONESCU 2014 – N. Mateescu, M. Ionescu, *Un lot nou de ștampile grecești descoperite în centrul vechiului Callatis*, Tyragetia s.n. 8(23) (2014), 1, p. 267-273.

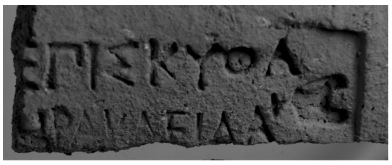
MIRCEV 1958 – M. Mircev, *Amfornite pečiati ot muzeja văv Varna*, Sofia, 1958.

MONAKHOV 1999 – S.Ju. Monakhov, *Grečeskie amfory v Pričernomor'e. Kompleksy keramičeskoj tary VII-II vekov do n. e.*, Saratov, 1999.

POENARU BORDEA 1986 – G. Poenaru Bordea, *Les timbres amphoriques de Thasos à Callatis*, in: *Recherches*, p. 335-351.

PRIDIK 1917 – E.M. Pridik, *Inventarnyj katalog klejm na amfornych ručkach gorlyškach i na čerepicach Ermitažnogo sobranija*, Leningrad, 1917.

TZOCHEV 2016 – Ch. Tzochev, *Amphora Stamps from Thasos*, Princeton-New Jersey, 2016.

cat. 1

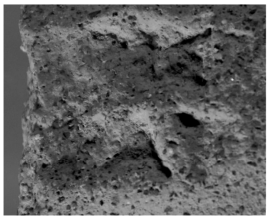
cat. 4

cat. 5

cat. 11

cat. 12

cat. 15

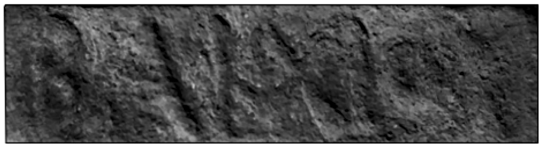
cat. 16

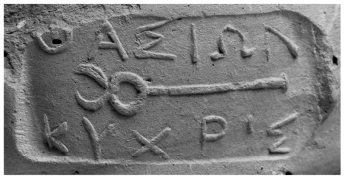
cat. 17

cat. 18

cat. 20

cat. 23

cat. 24

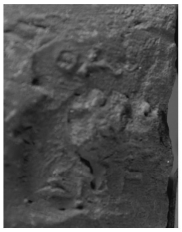

cat. 25

cat. 26

Pl. I

cat. 27

cat. 28

cat. 29

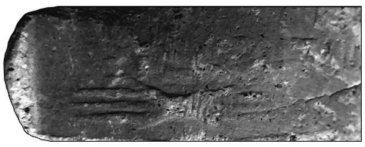
cat. 30

cat. 31

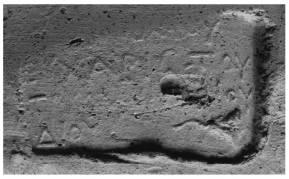
cat. 35

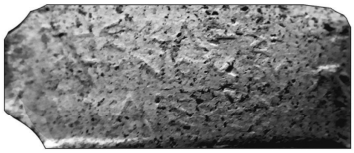
cat. 37

cat. 38

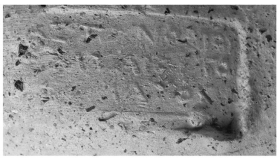
cat. 39

cat. 40

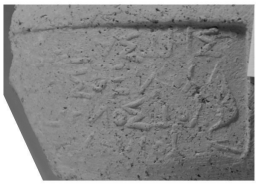
cat. 42

cat. 43

cat. 45

cat 46

cat. 50

Pl. II

cat. 54

cat. 55

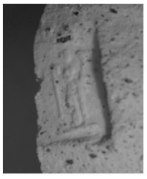
cat. 58

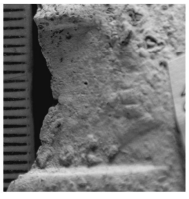
cat. 59

cat. 61

cat. 63

cat. 64

cat. 65

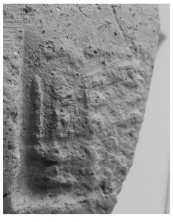
cat. 67

cat. 68

cat. 71

cat. 73

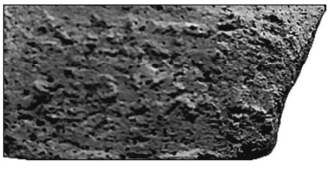
cat. 76

cat. 77

cat. 78

cat. 83

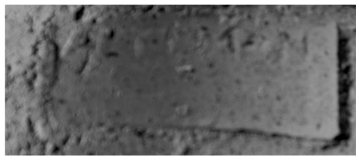
Pl. III

cat. 84

cat. 87

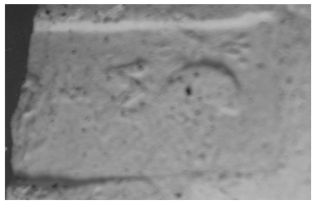
cat. 90

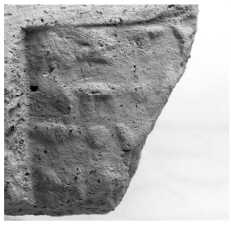
cat. 93

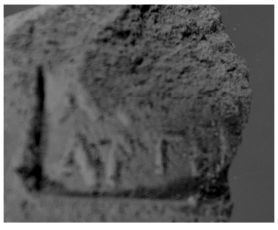
cat. 94

cat. 95

cat. 98

cat. 99

cat. 108

Pl. IV

TIMBRES AMPHORIQUES RÉCEMMENT DÉCOUVERTS À TOMIS (2018-2019)

Alexandra LIȚU[*]
Laurențiu CLIANTE[*]

Cuvinte-cheie: *Tomis, ștampile amforice, Thasos, Rhodos, Sinope, Heraclea Pontica, Paros, Akanthos, Mende (grupul Parmeniskos), monograme, dipinto.*

Keywords: *Tomis, amphora stamps, Thasos, Rhodes, Sinope, Heracleia Pontica, Paros, Akanthos, Mende (Parmeniskos Group), monograms, dipinto.*

Rezumat: *Studiul prezintă un grup de ștampile amforice recent descoperite în Tomisul antic (în prezent Constanța, România) în timpul săpăturilor care au avut loc pe strada 9 Mai, nr. 11. Ștampilele amforice provin din Thasos, Rhodos, Sinope, Heraclea Pontica, Paros, Akanthos și Mende. De asemenea, se discută două monograme și un fragment de dipinto.*

Abstract: *The study presents a group of amphora stamps recently discovered in ancient Tomis (nowadays Constanța, Romania) during the excavations undertaken in the 9 Mai Street 11. The amphora stamps originate from Thasos, Rhodes, Sinope, Heraclea Pontica, Paros, Akanthos and Mende. Two monograms and a dipinto are also discussed.*

À l'occasion des fouilles menées en 2018 et 2019 dans l'ancienne ville de Tomis (aujourd'hui Constanța, Roumanie), on a recueilli un nombre important de timbres amphoriques grecs et un *dipinto*. Le périmètre fouillé se trouve à l'angle des rues 9 Mai et Maior Șonțu de la ville moderne. Des résultats préliminaires de ces recherches ont été déjà publiés[1]. Les fouilles ont mis en évidence une séquence cohérente d'occupation qui s'étend dès le début du VIe s. av. J.-C. jusqu'au VIe s. ap. J.-C. et à l'intérieur de laquelle les chercheurs ont détaché plusieurs niveaux d'habitation. On en retient le niveau N6, daté à l'époque hellénistique (IVe s. av. J.-C. – Ier s. ap. J.-C.) ; pour la présentation générale des structures

[*] Alexandra LIȚU : Université de Bucarest, FIB, DIAAIA ; e-mail : alexandra.litu@istorie.unibuc.ro.

[*] Laurențiu CLIANTE : Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constanța ; e-mail: cliante@gmail.com.

[1] MOTOTOLEA, POTÂRNICHE & STANC 2019, p. 261-276.

constructives et l'aménagement de l'espace on renvoie à la publication préliminaire[2]. On voudrait juste attirer l'attention sur la présence de plusieurs fosses (dans le catalogue sous l'abréviation G) à caractère varié (deux fosses à déchets et une fosse votive) où ont été trouvés des timbres amphoriques[3].

Contexte archéologique

G2-1 (G1-1) : cette fosse à déchet a une forme irrégulière. Elle fut creusée en loess et superposée de remplissages successifs et d'une construction romaine tardive. La profondeur à laquelle elle fut identifiée est de -2.4 m. Sa profondeur, à son tour, est de 0.9 m, ses dimensions sont 1.6 x 1.4 m. Dans son remplissage, on a identifié surtout de la céramique hellénistique.

G1-3 : une fosse circulaire, en loess, placée en dessous du niveau d'une construction datée à l'époque de la Tétrarchie (E1). Ses dimensions sont 1.3 x 0.6 m. La profondeur où elle a été identifiée est de -3.65 m. Sa profondeur est de 0.5 m. Son remplissage consiste en pierres.

G3-1 : une fosse circulaire dont les parois sont droites, creusée en loess. Elle fut identifiée à -2.35 m. Sa profondeur est de 2.50 m. Dans son remplissage, on a identifié des couches successives et plusieurs strates de brûlure. La déposition votive consiste en une statuette en terre cuite en position centrale, couverte par une *lekanis*, la bouche tournée en bas. Les deux ont été couvertes d'une dalle en pierre. La paroi nord de la fosse a relevé un autre groupe d'objets déposés, une amphore de table, un *kantharos*, un *unguentarium*, des lampes. Suite au tassement du remplissage, la fosse a permis la déposition ultérieure, probablement à l'âge de la Tétrarchie, des restes ménagers dans sa partie supérieure.

Timbres amphoriques

Les timbres amphoriques découverts proviennent de plusieurs centres de production, ceux de Thasos, Rhodes et Sinope étant les plus nombreux. Les autres centres de production présents sont Héraclée du Pont, Paros, Akanthos et Mendè (le groupe de Parmeniskos). On voudrait mettre en évidence quelques aspects plus significatifs[4].

Une partie des timbres **thasiens** identifiés appartiennent à des éponymes déjà connus. L'un des plus anciens éponymes déjà attestés à Tomis, *Batôn*, est présent avec deux nouveaux timbres ; on note aussi bien la présence de *Timarkhidas*. Un timbre de *Hèrakleitos* et un autre appartenant à *Léôdikos* se rattachent aux

[2] Voir MOTOTOLEA, POTÂRNICHE & STANC 2019, p. 265-266, 268-269. On va utiliser les abréviations suivantes : S pour *section*, C pour *carreau* et G pour *fosse*, conformément au système mis en place pour l'enregistrement préliminaire des timbres amphoriques en question.

[3] Dans ce qui suit, on ajoute aux informations fournies par la publication préliminaire des détails tirés du rapport des fouilles 3683 (09.08.2019).

[4] On prend comme repères pour les timbres amphoriques découverts à Tomis les publications suivantes : BUZOIANU 1992, AVRAM 1996, p. 64-67, tabl. VI, CONOVICI 2005. Pour une vue synthétique comparative des importations à Tomis provenant des centres de production les plus importants, Thasos, Rhodes et Sinope, et de leurs apogées respectifs, voir CONOVICI 2005, p. 109. À remarquer le nombre plus réduit des importations sinopéennes par rapport aux deux autres.

nombreux timbres des deux éponymes déjà identifiés à Tomis[5]. Plusieurs nouveaux éponymes sont attestés : le plus ancien, d'après la chronologie de Ch. Tzochev, serait *Kleitos* (*ca.* 355 av. J.-C.). Selon la même chronologie, *Kleitos* serait aussi le plus ancien éponyme thasien attesté à Tomis[6]. Les autres éponymes nouvellement attestés sont *Aristo(kratès)*, possiblement *Aristophanès I*, *Pythiôn II (IV)* et *Amphandros II*.

Deux nouveaux astynomes de **Sinope** sont attestés à Tomis : *Naupôn 2 Kallisthénou*, de sous-groupe VIB de Garlan (Vb Conovici) et *Hèrakleidès 3 Mikriou*, de sous-groupe VIC2 de Garlan (Vc Conovici)[7].

Un nouveau timbre d'**Akanthos**, avec un nouvel anthroponyme - Σ/K, est attesté, à part les quatre déjà connus[8]. Le fabricant *Hègèsinos* du groupe de **Parmeniskos** est attesté avec deux timbres, qui sont les deux premiers de cette catégorie recueillis à Tomis. Un timbre à signaler est celui d'*Érasios*, un nom rare qui apparaît sur un timbre de provenance parienne, signalé par Virginia Grace ; s'y ajoutent deux autres timbres de **Paros**, à ethnonyme.

En ce qui concerne les timbres **rhodiens**[9], il faut remarquer la présence des noms nouveaux : un éponyme, *Xénarétos* (vers la fin de période IIa), et les fabricants *Dionysios* I (daté dans les périodes IIb et IIc), et *Hippokratès* (dont l'activité commencée en IIId s'étendrait jusqu'à la période Vb). Un timbre de l'éponyme *Astymèdès* II (de la période Va), déjà attesté à Tomis, et un autre, probablement de *Hiérôn* 2, dernier éponyme de la période Vb, méritent d'être mentionnés, car les périodes V et VI y sont moins richement représentées[10].

Catalogue

Thasos

1. Timbre rectangulaire. Fragment d'anse, attache au col.
Tomis 18. S5, C2-3, -1.1m.
[Θ]ασίων
lettre H ?
[Κλε]ῖτος
Éponyme : *Kleitos* (*ca.* 355 av. J.-C., Tzochev 2016, tabl. 2, période II ; *ca.* 327 av. J.-C. Garlan 2004-2005, gr. I, p. 323, tabl. ; *ca.* 324 av. J.-C. Avram 1996, p. 65, tabl. VI). Pour *Kleitos*, contemporain du timbrage ancien, voir Debidour & Ionescu 2017, p. 369 et n. 6.

---

[5] BUZOIANU 1992, p. 101-102.

[6] Pour la présence significative des importations thasiennes à Tomis à la deuxième partie du IVe s. av. J.-C., voir BUZOIANU 1992, p. 101-104.

[7] L'apogée des importations sinopéennes à Tomis se place dans l'intervalle 250-241 av. J.-C. et la majorité de ces importations sont à placer dans l'intervalle 270-241 av. J.-C. correspondant en général, comme le souligne Conovici, au sous-groupe Vb (CONOVICI 2005, p. 104).

[8] BUZOIANU 1992, p. 162, n°s 487-490.

[9] La chronologie utilisée est celle de FINKIELSZTEJN 2001 ; pour les références précises, voir le catalogue.

[10] BUZOIANU 1992, p. 115, 119.

Identique ? : Bon 1957, p. 253, nº 935 ; Tzochev 2016, nº 55 ; Avram 1996, tabl. VI.
Absent de Buzoianu 1992.
Voir aussi : Bon 1957, p. 252-255, nos 929-943 ; Avram 1996, p. 109-110, nos 202-207 (Istros) ; Lungu 1999, p. 77-78, nos 31-33, (tumulus IV Orgamè) ; Irimia 2006, p. 138, nº 6? (Palazu Mic).

2. Timbre rectangulaire. Fragment d'anse, attache au col.
Tomis 18, S1, C3AD, -2.8m, G1-1.
[Θ]ασί (..) Βά|τω|ν Θρασ|ω(νίδης)

pied de cheval →
Éponyme : *Batôn* (*ca.* 351 av. J.-C. Tzochev 2016, tabl. 2, période II ; *ca.* 358 av. J.-C., Garlan 1999, p. 209-212, nos 558-575, vers le début du gr. F1 ; *ca.* 346 av. J.-C. Avram 1996, p. 64, tabl. VI).
Fabricant : *Thrasônidès.*
Attribut : pied de cheval ?
Restitution d'après Garlan 1999, p. 210, nº 564. Identique : Bon 1957, p. 154, nº 458 ; Avram 1996, p. 95, nº 89 (Istros) y reconnaît tentativement la massue comme attribut.
Voir pour l'éponyme : Bon 1957, p. 153-155, nos 453-465 ; Buzoianu 1992, p. 126, nº 1 (= Buzoianu 1982, p. 146, nº 2, Buzoianu 1984, p 52-53, Tomis) ; Avram 1996, p. 95, nos 88, 90-92 (Istros) ; Lungu 1999, p. 76, nº 1 (tumulus IV Orgamè) ; Irimia 2004-2005, p. 326, nº 1 (Adâncata I).

3. Timbre rectangulaire. Fragment d'anse. Traces de peinture rouge sur anse.
Tomis 19. *Passim.*
[Θ]ασί(..) Βά|τω|ν Παυσ|α(νίης)

thymiatèrion ←
Éponyme : *Batôn* (voir nº précédent). Fabricant : *Pausaniès.*
Attribut : thymiatèrion.
Restitution d'après Garlan 1999, p. 211, nº 567.
Identique : Bon 1957, p. 155, nº 461 ; Avram 1996, p. 95, nº 91 (Istros) y restitue Θασί(.ν) Βά|τω|ν Παυσ|α(νί.ς).
Le fabricant est déjà attesté à Tomis (Buzoianu 1992, p. 126, nº 2 avec l'éponyme *Damastès*).

4. Timbre rectangulaire, oblique sur l'anse, effacé, coin gauche brisé. Fragment d'anse, attache au col.
Tomis 18. S1, C1D, -1.9 m.
Λυσικ[λεῖ] ←
lyre →
[Ἀριστο(κράτης)]←
Éponyme : *Aristo(kratès)* ; (*ca.* 336 av. J.-C. Tzochev 2016, tabl. 2, période III ; *ca.* 335 av. J.-C., Garlan 1999, p. 290-294, nos 955-973, gr. G2 ; *ca.* 342 av. J.-C. Avram 1996, p. 64, tabl. VI).
Fabricant : *Lysiklès* (vers la fin de son activité car, selon Garlan 1999, p. 309, index, Lysiklès est actif pendant les groupes éponymiques de F1 à G2).
Attribut : lyre.

Restitution d'après Garlan 1999, p. 292, nº 965. Identique : Avram 1996, p. 99, nº 120 (Istros).

Éponyme absent de Buzoianu 1992 , Avram 1996, tabl. VI. Le fabricant est déjà attesté à Tomis (Buzoianu 1992, p. 126, nº 10).

5. Timbre rectangulaire, oblique sur l'anse, effacé, gravure incomplète. Fragment d'anse, attache au col. Traces de peinture rouge.

Tomis18. S5, C3A, -0.5 m.

Θασ[ί|ων Τιμ|]αρ|χίδα(ς)

lettre Γ ←

Éponyme : *Timarkhidas* (ca. 324 av. J.-C. Tzochev 2016, tabl. 2, période IV ; *ca*. 326-324 av. J.-C. Garlan 2004-2005, gr. II, p. 324, tabl. ; *ca*. 319 av. J.-C. Avram 1996, p. 65, tabl. VI).

Attribut : lettre Γ

Identique : Grace 1934, p. 211, nº 6 (S 291) ; Bon 1957, p. 394, nº 1616 ; Buzoianu 1992, p. 127, nº 43 (Tomis) ; Avram 1996, p. 114, nº 231 (Istros) ; Tzochev 2016, p. 131, nº 142.

Voir aussi Bon 1957, p. 394-395, nos 1615, 1617-1621, 1622 ; Buzoianu 1992, p. 127, nos 42, 44 (Tomis) ; Avram 1996, p. 114, nos 232 (*pi*)-234 (Istros) ; Buzoianu & Cheluţă-Georgescu 1998, p. 64, nº 35 (Callatis) ; Tzochev 2016, p. 131-132, nos 143-144.

C'est possible que, à la place de la seconde lettre *alpha*, ce soit la lettre *êta*.

6. Fragment d'anse, attache à l'épaule.

Tomis 18. S1, C3D, -1.4 m.

[Θασίων |Ἡράκλει(τος)] ?

Γ/Δ/Λ?, arc ↑ et carquois →

Éponyme : *Hèrakleitos* (*ca.* 319 av. J.-C. Tzochev 2016, tabl. 2, période IV ; *ca*. 326-323 av. J.-C. Garlan 2004-2005, gr. II, p. 323, tabl. ; *ca*. 317 av. J.-C. Avram 1996, p. 65, tabl. VI).

Attribut : lettre Γ/Δ/Λ? à gauche, arc, carquois.

Bon 1957, p. 208-211, nos 717-718 ; Gramatopol & Poenaru Bordea 1969, p. 159, nº 61 (Callatis) ; Irimia & Cheluţă-Georgescu 1982, p. 134, nº 5 (Topalu) ; Avram & Poenaru Bordea 1988, p. 29, nos 4-5 (Callatis) ; Lungu 1991, p. 187, nº 5-6 (Sarichioi) ; Buzoianu 1992, p. 127, nos 31-41 (= Buzoianu 1982, p. 147-148, nos 24-34, Tomis) ; Avram 1996, p. 115-116, nos 243-250 (Istros) ; Buzoianu & Cheluţă-Georgescu 1998, p. 64, nos 37-38 (Callatis, avec Γ et le nom de *Hèrakleitos* sur le côté long) ; Tzochev 2016, p. 132-133, nos 147-152.

7. Timbre rectangulaire, coin gauche supérieur effacé. Fragment d'anse, col, lèvre. Traces de peinture rouge.

Tomis 19. *Passim*.

[Θασί]ων

Héraclès archer ↱

[Λε]ώδι[κ(ος)]

Éponyme : *Léôdikos* (*ca.* 313 av. J.-C. Tzochev 2016, tabl. 2, période IV ; *ca*. 315 av. J.-C. Garlan 2004-2005, gr. III, p. 324 , tabl. ; *ca*. 314 av. J.-C. Avram 1996, p. 65, tabl. VI).

Attribut : Héraclès archer ; [symbole secondaire].

Bon 1957, p. 285, nº 1093 ; Lungu 1991, p. 187, nº 8 (Sarichioi) ; Buzoianu 1992, p. 128, nos 48-59 (Tomis) ; Avram 1996, p. 117-118, nos 259- 268 (Istros) ; Irimia 2006, p. 138-139, nº 7 (Palazu Mic) ; Morin 2015, p. 124, nº 102 (Ras el Bassit).

8. Timbre rectangulaire, endommagé dans sa partie inférieure. Fragment d'anse.

Tomis 18, S4, C3D, -0.4m.

Θασίω[ν]

pilos ←

[Ἀρισ]τọ[φά(νης)]

Éponyme : *Aristophanès* I ? (*ca.* 309 av. J.-C. Tzochev 2016, tabl. 2, période IV ; *ca.* 314 av. J.-C. Garlan 2004-2005, gr. IV, p. 324, tabl. ; *ca.* 308 av. J.-C. Avram 1996, p. 65, tabl. VI).

Attribut : pilos.

Identique : Bon 1957, p. 141, nº 386 ; Avram 1996, p. 122, nº 291 (Istros).

Absent de Buzoianu 1992 ; Avram 1996, tabl. VI.

La restitution est hypothétique car il n'y a que des traces susceptibles d'être interprétées comme *tau* et *omicron.*

9. Timbre rectangulaire, oblique sur l'anse, coin inférieur gauche cassé. *Sigma* semble à barres.

Tomis 18. S1, C3A, -2.4 m.

Θαϛ[ίων]

seau →

[Π]υθίων

Éponyme : *Pythiôn* II (IV) (*ca.* 278 av. J.-C. Tzochev 2016, tabl. 2, période VI ; *ca.* 290 et 275 av. J.-C. Garlan 2004-2005, gr. VII et IX, p. 325, tabl. ; *ca.* 292 et 272 av. J.-C. Avram 1996, p. 66, tabl. VI).

Sur les neuf *Pythiôn* et le regroupement de Pythiôn II et IV, voir Tzochev 2016, p. 77. La comparaison avec les caractéristiques des lettres du nº 256 de Tzochev semble édificatrice pour l'identification.

Attribut : seau.

Identique : Avram 1996, p. 142, nº 445 (Istros) ; au timbre Bon 1957, p. 366, nº 1481, la forme du seau est différente et la lettre *sigma* est lunaire.

Absent de Buzoianu 1992 ; Avram 1996, tabl. VI.

Voir le nom de l'éponyme chez : Lungu 1992, p. 81, nº 22 (Orgamè) ; Lungu 1994, p. 143, nº 21 (nord de la Dobroudja) ; Avram 1996, p. 129, 142-143, nos 345-346, 441-444, 446-447 (Istros) ; Buzoianu & Cheluță-Georgescu 1998, p. 67, nº 56 (Callatis) ; Irimia 2006, p. 128, nº 1 et p. 133, nº 1 (Corbu de Sus et Gura Dobrogei) ; Irimia 2004-2005, p. 329-330, nº 10 (Adâncata I) ; Buzoianu & Bărbulescu 2008, p. 284, S158 (Albești) ; Mateevici 2008, p. 126, nº 18 (Koshary) ; Tzochev 2016, p. 153-154, nos 251-256 ; Debidour & Ionescu 2017, p. 376, nº 14 (Callatis).

10. Timbre rectangulaire, oblique sur l'anse, coin inférieur et supérieur gauches cassés. *Sigma* lunaire. Fragment d'anse, col, lèvre. Retrouvé dans le même

contexte (et à la même profondeur) que le timbre d'*Érasios*, voir le nº 29 dans ce catalogue.

Tomis 18. S3, C2, -3.6 m, G3-1.
Θασίων
alabastre →
[Ἄμ]φανδρος
Éponyme : *Amphandros* II (*ca.* 238 av. J.-C. Tzochev 2016, tabl. 2, période IX ; *ca.* 282 av. J.-C. Garlan 2004-2005, gr. IX, p. 325, tabl.).
Pour Amphandros I et II, voir Tzochev 2016, p. 67.
Attribut : alabastre.
Identique : Bon 1957, p. 104, nº 198 ; Tzochev 2016, p. 171, nº 343 (agora d'Athènes).
Absent de Buzoianu 1992, Avram 1996, tabl. VI.
Pour le nom voir aussi : Cankardeș-Șenol 2007b, p. 115, nº 18 (Assos) ; Tzochev 2016, p. 171, nº 342 (agora d'Athènes).

Timbres non restitués

11. Timbre rectangulaire. Fragment d'anse, col.
Tomis 18, S5, C3B, -1.1m.
Attribut : vase (cruche ?).
ΧΟΝΦ
À la place de *phi*, ce serait possible de voir *rho* rétrograde et à la place de *khi*, *upsilon*.

12. Timbre rectangulaire. Fragment d'anse.
Tomis 18. S3, C1A, -1.8m.
Attribut : pilos.
……Θ
pilos ↑
…... A

13. Timbre rectangulaire. Fragment d'anse.
Tomis 18, S1, C3AD, -1.9m.
ΙΣ ou ΙΔ
symbole non identifié
O

14. Timbre rectangulaire, illisible. Fragment d'anse.
Tomis 18. S5, 3C, -1.2 m.

Rhodes

15. Timbre rond, à bouton. *Sigma* lunaire. Fragment d'anse, attache au col ; l'anse et le timbre sont à moitié cassés en longueur.
Tomis 18. S5, C3B, -0.4 m.
Δα[μοκρ]άτης

bouton

Éponyme : *Damokratès I* (vers la fin de la période Ic, *ca.* 244-236 av. J.-C. Finkielsztejn 2001, p. 188, tabl. 17).

Attribut : bouton.

Matrice : RE-ΔΑΜΟΚΡΑΤΗΣ 01-008 (Kaunos, KA 56)[11].

Identique : Buzoianu 1992, p. 144, nº 261 (Tomis[12] ; Buzoianu 1984, p. 57).

Autres : Canarache 1957, nos 515-517 (Istros) ; Buzoianu 1980, p. 135, nos 15-18 (Tomis) [13]; Lungu 1994, p. 146, nº 51 ; Mateevici 2009, p. 270, nos 30-32 (Ciobruciu).

16. Timbre rond. Gravure superficielle. Fragment d'anse, attache au col. Inscription entre deux cercles.

Tomis 18. *Passim*.

[Ἐπ' ἱερέως Ξ]εναρέτου

rose

Éponyme : *Xénarétos* (vers la fin de la période IIa, *ca.* 220 av. J.-C. Finkielsztejn 2001, p. 191, tabl. 18 ; Habicht 2003, p. 564).

Attribut : rose ; deux cercles avec des contours qui s'interrompent et s'entrecroisent.

Matrice absente d'*Amphoralex.* Un exemple similaire, de Délos, porte la cornucopia au centre (RE-ΞΕΝΑΡΕΤΟΣ-009)[14].

Absent de Buzoianu 1992.

Autres : Conovici & Irimia 1991, p. 163, nº 274 (Satu Nou) ; Conovici & Lungu 2007, p. 48, nº 46.

17. Timbre rectangulaire. Deux lignes. Fragment de la partie supérieure du col.

Tomis 18. S5, C3B, -0.9 m.

Ἐπ' ἱερέως

Καλλικράτευς

Éponyme : *Kallikratès* 2 (période IIIc, *ca.* 177/175 av. J.-C. Finkielsztejn 2001, p. 192, tabl. 19 ; Habicht 2003, p. 551 ; 186/185 av. J.-C. Lund 2011, p. 278, fig. 4)[15].

Matrice RE-ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗΣ 02-003 (Alexandrie)[16].

Avec mois : Conovici & Irimia 1991, p. 163, nº 271 (Satu Nou) ; Buzoianu 1992, p. 148, nos 314-316 (= Buzoianu 1980, p. 132, nos 28-29, deux inédits, Tomis) ; Cankardeș-Șenol & Șenol 1997, p. 54-55, nº 3 (Sarayburnu) ; Sztetyłło 1991, p. 42, nos 49-50 (Nea Paphos) ; Mateevici 2009, p. 270, nº 23 (Ciobruciu) ; Dobosz 2013, p. 238 (Nea Paphos) ; Măndescu 2016, p. 375, E24 (Cetățeni).

---

[11] http://www.amphoralex.org/timbres/eponymes/accueil_epon/affiche_L_un-nom.php (26.10.2019).

[12] Elle y rajoute 1 exemplaire à Istros et un autre sur le littoral bulgaire.

[13] Au nº 15, on note aussi 1 exemplaire à Medgidia, 1 exemplaire à Tulcea, 9 à Olbia et 8 à Istros.

[14] http://www.amphoralex.org/timbres/eponymes/accueil_epon/affiche_L_un-nom.php (27.10.2019).

[15] Voir aussi, chez Lund à la même page et la note 41, les remarques par rapports aux prêtrises de Kallikratès 2.

[16] http://www.amphoralex.org/timbres/eponymes/accueil_epon/affiche_L_un-nom.php (26.10.2019).

Kallikratès 2 apparaît dans le dépôt de Pergame (Lawall 2002, p. 316, tabl. 1).

18. Timbre rectangulaire. Fragment d'anse, col.
Tomis 18. S2, C1, -0.4 m.
Ἐπ' ἱερέως
Ἀστυμήδευς
Σμινθίου
Éponyme : *Astymèdès* 2 (second éponyme de la période Va, env. 144 av. J.-C. Finkielsztejn 2001, 195, tabl. 21).
Mois : *Sminthios*.
Matrice absente d'*Amphoralex.*
Le second timbre de cet éponyme trouvé à Tomis ; pour le premier, au mois *Artamitios*, voir Liṭu & Cliante 2019*,* 145*,* nº 5.
Voir Habicht 2003, 556 et Finkielsztejn 2000, 218, les éponymes qui précèdent l'atelier d'*Euphranôr* 2.
D'autres mois : Pridik 1917, 7, nos 113-116 ; Canarache 1957, 243, nº 557 (Istros) ; Sztetyłło 1976, 40-41, nos 71-74 (Néa Paphos) ; Lungu 1994, 146, nº 48 (Dunavățul de Jos) ; Matera 2014, cat., 31-32, nº 25 (Tanaïs) ; Fedoseev 2017, 215, nº 217 (Glade, Crimée).

19. Timbre circulaire, le texte entourant le cercle au centre duquel se trouve la rose ; la lecture en est difficile suite à l'effacement de la moitié supérieure. Les lettres sont orientées vers l'intérieur. *Nu* rétrograde. Fragment d'anse, col, lèvre.
Tomis 18. S4, C2, G3?
Ἐπὶ Ἱέρωνος Ὑα̣κ̣[ινθίου]
rose
Éponyme : *Hiérôn* 2 (dernier éponyme de la période Vb, *ca.* 121 av. J.-C. Finkielsztejn 2001, p. 195, tabl. 21).
Attribut : rose.
Mois : *Hyakinthios*.
Matrice absente d'*Amphoralex*.
Absent de Buzoianu 1992.
Le nom est connu chez Gramatopol & Poenaru Bordea 1969, p. 231, nº 721 (Callatis) ; Măndescu 2016*,* p. 375*,* E23 (Cetățeni).

20. Timbre rectangulaire. *Sigma* lunaire. Deux lignes. Fragment d'anse, attache au col.
Tomis 18. S2-3, C2, -3.2 m, G3-1.
Διονύ-
σιος
Fabricant : *Dionysios* I.
Attribut : cadre.
Identique : Pridik 1917, p. 25, nº 587 ; Irimia 2006, p. 135, nº 2 (Neptun) (même matrice).

Matrice absente d'*Amphoralex*. La plus proche serait RF-ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ 01-005[17].
Absent de Buzoianu 1992.

Il commence son activité vers le milieu de la période IIb, sous *Thrasydamos*, et finit vers le milieu de la période IIc, sous *Astymèdès* I (Finkielsztejn 2001, p. 112, tabl. 4). *Thrasydamos* est actif vers *ca.* 219, tandis que *Astymèdès* I est actif vers 204 av. J.-C. (Finkielsztejn 2001, p. 191, tabl. 18).

21. Timbre rond. Fragment d'anse, attache au col.
Tomis 18. *Passim*.
῾Ιπποκράτευς *vac.*
Fabricant : *Hippokratès*.
Attribut : rose, cercle double.
Matrice absente d'*Amphoralex*.
Absent de Buzoianu 1992.
L'activité de *Hippokratès* (Finkielsztejn 2001, p. 113-120) commencerait pendant *Nikasagoras* 1 (période IIId, *ca.* 172 /170) et continuera sous des éponymes de la période Va et b, tel *Aristratos* en Vb (*ca.* 125-121 av. J.-C.) et possiblement *Aristogeitos* en Va (*ca.* 142/141-137/136 av. J.-C.).
Autres : Grace 1934, p. 239-240, nos 93-94 ; Sztetyłło 1976, p. 45, nos 94-95 (Néa Paphos) ; Conovici & Irimia 1991, p. 170, no 7 (Satu Nou) ; Sztetyłło 1991, p. 74, no 128 (Néa Paphos) ; Cankardeș-Șenol 1996, p. 47-48, nos 18-19 (Sidon-Bostan el Hammand, Jerusalème) ; Garozzo 2003, p. 595-596, no 29 ; Irimia 2006, p. 146-147 (Gura Ialomiței) ; Matera 2014 p. 172, no 150 (Tanaïs).

Sinope

22. Timbre rectangulaire, endommagé. Seul le nom de l'astynome est facilement lisible. Fragment d'anse.
Tomis 18. S3, C2, -4.3 m, G1-3.
[ἀστυνόμ]ου
[Δ]ημητρίου tête couronnée ↰

Astynome : *Dèmètrios 3 (Hèroxénou)* (s.-gr. Vb Garlan 2004, p. 83, 173-175 ; gr. IV Conovici 1998, p. 39, no 89).
Fabricant : des traces qui pourraient évoquer *tau* et *iota/epsilon*, et leur position, suggèrent des fabricants comme *Stéphanos*.
Attribut : tête couronnée.
Avram, Conovici & Poenaru Bordea 1990, p. 124 recensent pour Tomis un seul timbre de cet astynome ; Buzoianu 1992, p. 132, nos 132-134 (no 132 = Buzoianu 1981, p. 146, no 22, Tomis).
Autres : Gramatopol & Poenaru Bordea 1969, p. 209, nos 529-530 (Callatis) ; Avram & Sandu 1988, p. 54-55, nos 10, 22 ; Conovici, Avram & Poenaru Bordea 1989, p. 118-119, nos 68-101 (Callatis) ; Conovici & Irimia 1991, p. 144, no 61 (Satu Nou) ; Conovici 1998, p. 95-98, nos 247-269 (Istros) ; Buzoianu & Cheluță-Georgescu 1998, p. 71, nos 94-95 (Callatis) ; Conovici & Lungu 2007, p. 41, no 17 (Callatis) ; Buzoianu

[17] http://www.amphoralex.org/timbres/eponymes/accueil_epon/affiche_LRF_un-nom.php (29.10.2019).

& Bărbulescu 2008, p. 289, S199 (fabr. diff., Albești) ; Lungu 2016, p. 55-56, nº S 5 (Orgamè).

23. Timbre rectangulaire. Fragment d'anse, col.
Tomis 18. S5, C2-3, -0.2-0.5 m.
[ἀστυνόμου]
Ἀπολλοδ[ώ]ρου
τοῦ Διον[υσί]ου
Astynome : *Apollodôros 3 Dionysiou* (*ca.* 253 av. J.-C. [18], s.-gr. VIb Garlan 2004, p. 191-192 ; s.-gr. Vb Conovici 1998, p. 48, nº 99).
Avram, Conovici & Poenaru Bordea 1990, p. 124 recensent pour Tomis trois timbres de cet astynome. Buzoianu 1992, p. 139, nos 217-219 (Tomis).
Le nom se retrouve chez Gramatopol & Poenaru Bordea 1969, p. 209, nos 525-528 (Callatis) ; Conovici, Avram & Poenaru-Bordea 1989, p. 122, nº 199 (Callatis) ; Conovici & Irimia 1991, p. 146, nos 70-75 (Satu Nou) ; Lungu 1992, p. 86, nº 40 (Orgamè) ; Lungu 1994, p. 145, nº 39 (nord de la Dobroudja) ; Conovici 1998, p. 113-114, nos 355-362 (Istros) ; Garlan 2004, p. 191, nº 357 (identique à un timbre inédit de Satu Nou, information N. Conovici) ; Buzoianu & Bărbulescu 2008, p. 291-292, S227-229 (Albești) ; Finkielsztejn 2011, p. 58 (Samaria) ; Lungu 2016, p. 58, nº S9 (Orgamè).
Il n'est pas clair s'il y avait assez de place pour restituer [ἀστυνόμου] ou [ἀστυνομοῦντος] à la première ligne.

24. Timbre rectangulaire, assez, effacé dans sa partie inférieure. Fragment d'anse et col.
Tomis 18. S5, C1, -0.3 m.
ἀστυνόμου
Ναύπωνος τοῦ proue ↑
[Καλ]λισθένου
[Σύμ]μαχου
Astynome : *Naupôn 2 Kallisthénou* (*ca.* 252 av. J.-C., s.-gr. VIb Garlan 2004, p. 192-193 ; s.-gr. Vb Conovici 1998, p. 48, nº 100).
Attribut : proue.
Fabricant : *Symmakhos* 2 (F 68 Garlan 2004, p. 74).
Identique : Garlan 2004, p. 193, nº 365 (*Symmakhos* y est au nominatif).
Avram, Conovici & Poenaru Bordea 1990, p. 124 ne recensent pour Tomis aucun timbre de cet astynome. Absent de Buzoianu 1981, 1992.
Première apparition de cet astynome à Tomis.
Autres : Conovici & Irimia 1991, p. 145-146, nos 68-69 (Satu Nou) ; Conovici 1998, p. 115, nos 367-368 (Istros) ; Buzoianu & Cheluţă-Georgescu 1998, p. 72, nº 103 (Callatis) ; Buzoianu & Bărbulescu 2008, p. 265, A31 (amphore entière, Albești).

25. Timbre rectangulaire. Fragment d'anse et col.
Tomis 18. S3, C2, -2.9 m, G3-1.

[18] Calculs tirés d'AVRAM 2010, tabl. 1, p. 170-171 et les remarques de la p. 170.

Ce timbre a été retrouvé dans le même contexte (et à la même profondeur) qu'un timbre du fabricant *Hègèsinos*, groupe de Parmeniskos (no 33 dans ce catalogue).

[ἀστυνόμου]
Ἀντιπάτρου proue ↱
τοῦ Νίκωνος
Σάγαρι[ς]

Astynome : *Antipatros 1 Nikônos* (*ca.* 250 av. J.-C., s.-gr. VIb Garlan 2004, p. 194-195 ; s.-gr. Vb Conovici 1998, p. 48, no 103).

Attribut : proue.

Fabricant : *Sagaris* 3 (F4 Garlan 2004, p. 45-46). *Sagaris* 3 est attesté également avec *Apollodôros 3 Dionysiou* (voir en bas, Garlan 2004, p. 192, no 363).

Identique : Buzoianu & Bărbulescu 2008, p. 293, S 244 (Albești) ; Garlan 2004, p. 195, no 374.

Avram, Conovici & Poenaru Bordea 1990, p. 124 recensent pour Tomis trois timbres de cet astynome. Buzoianu 1992, p. 134, nos 159-163 (Tomis).

Ce timbre est un argument supplémentaire en faveur de la restitution du nom du fabricant proposée par Garlan 2004, p. 195, no 374 pour le timbre d'Albești publié par Rădulescu *et alii* 1988-1989, p. 49, no 192. Garlan y propose *Sagaris* 3. Les lettres restituées sont indiquées différemment dans les trois publications.

Pour l'astynome voir aussi Gramatopol & Poenaru Bordea 1969, p. 208-209, nos 517-524 (Callatis) ; Conovici, Avram & Poenaru Bordea 1989, p. 122, nos 195-198 (Callatis) ; Conovici & Irimia 1991, p. 147, nos 84-90 (Satu Nou) ; Lungu 1992, p. 88, no 48 (Orgamè) ; Conovici 1998, p. 120-122, nos 400-413 (Istros) ; Buzoianu & Bărbulescu 2008, p. 292-293, S 237-243, 245 (Albești).

26. Timbre rectangulaire, endommagé. Fragment d'anse, attache au col.

Tomis 18. S4, C3, -2.6 m, G3-1.

ἀστυνόμου
Ἀνθεστηρίου acrostyle ↑
τοῦ Νου[μη]νίου
Τιμ[ολέω]ν

Astynome : *Anthestèrios Noumèniou* (*ca.* 245 av. J.-C., début s.-gr. VIC1 Garlan 2004, p. 201-203 ; début s.-gr. Vc Conovici 1998, p. 48, no 109).

Fabricant : *Timoléôn/s* 2 ? (F71 Garlan 2004, p.74). Les lettres *tau* et *iota*, bien visibles en tête de ligne, ainsi que la lettre *nu*, pourraient inviter à une restitution du type *Timoléôn* qui irait à la limite avec un *Timoléôn* 2 actif, le note Garlan, pendant l'astynome *Mikrias 2 Pythokritou* du s.-gr. VID, et, avec *Anthestèrios*, au début de sa carrière.

Attribut : acrostyle.

Avram, Conovici & Poenaru Bordea 1990, p. 124 recensent pour Tomis un seul timbre de cet astynome. Buzoianu 1992, p. 134, no 158.

Autres : Conovici & Irimia 1991, p. 150-151, nos 131-132 (Satu Nou) ; Lungu 1992, p. 90, no 59 (Orgamè) ; Conovici 1998, p. 132-134, nos 470-481 (Istros) ; Lungu 2016, p. 66-67, nos S34-36 (Orgamè).

27. Timbre rectangulaire, cassé à gauche. Fragment d'anse, attache au col.

Tomis 18. S3, C3, -3.6 m, G3-1.
[ἀσ]τυνόμου
[Ἡρ]ακλείδου statue à la corne d'abondance ↑
[τοῦ] Μικρίου
[Εὐχ]άριστος

Astynome : *Hèrakleidès 3 Mikriou* (*ca.* 233 av. J.-C., s.-gr. VIC2 Garlan 2004, p. 214 ; s.-gr. Vc Conovici 1998, p. 49, nº 116).

Attribut : statue à la corne d'abondance.

Fabricant : *Eukharistos*.

Identique : Conovici & Irimia 1991, p. 152, nº 151 (Satu Nou).

Avram, Conovici & Poenaru Bordea 1990, p. 124 ne recensent pour Tomis aucun timbre de cet astynome. Absent de Buzoianu 1981, 1992.

Première apparition de cet astynome à Tomis.

Autres : Gramatopol & Poenaru Bordea 1969, p. 212, nº 556 (Callatis) ; Conovici, Avram & Poenaru Bordea 1989, p. 122, nº 202 (Callatis) ; Conovici & Irimia 1991, p. 152-153, nos 152-157 (Satu Nou) ; Conovici 1998, p. 139, nos 515-517 (Istros) ; Bozkova 2009, p. 105.

Héraclée du Pont

28. Timbre rectangulaire. Deux lignes, en relief. Rétrograde. Fragment d'anse, col.

Tomis 19. *Passim*.
Μενίπ-
που

Fabricant : *Ménippos*.

Identique : Conovici & Irimia 1991, p. 142, nº 41 (Satu Nou) ; Buzoianu 1992, p. 162, nº 493 (inédit, Tomis) ; Buzoianu & Bărbulescu 2008, p. 277, S 74-75 (Albești, selon toute apparence, les trois matrices sont différentes).

Buzoianu 1992, p. 124 évoque la chronologie établie par Conovici et Irimia pour ce fabricant (voire le deuxième et troisième quarts du IIIe s. av. J.-C.).

Autres : Gramatopol & Poenaru Bordea 1969, p. 240, nº 839 (une ligne, en creux, sur col, Callatis) ; Conovici & Irimia 1991, p. 142, nos 37-40 (Satu Nou, en creux, sur l'anse) ; Buzoianu & Cheluţă-Georgescu 1998, p. 61, nº 15 (Callatis, en creux, sur l'anse, *nu* rétrograde) ; Buzoianu & Bărbulescu 2008, p. 277, S 70-73 (Albești, en creux, sur l'anse).

Paros

29. Timbre rectangulaire. Rétrograde. *Sigma* lunaire. Fragment d'anse, col, lèvre. Traces de brûlure sur l'anse et sur la paroi intérieure.

Tomis 18. S3, C2, -3.6 m, G3-1.
Ἐράσιος

Grace & Savvatianou-Petropoulakou 1970, p. 358 notent un timbre de Délos, TD 5998, où l'ethnonyme *Parion* est accompagné du nom *Érasios*, et un timbre trouvé à Athènes, avec la légende rétrograde *Érasios* K, sur un fragment semblable au col d'une amphore de Paros trouvé à Corinthe. Elles font la remarque que les

timbres avec l'ethnique accompagné d'un nom propre/abréviation peuvent remonter jusqu'au IIIe s.

Johnston, *Naukratis* 7, note le timbre 2011, 5003. 286 (Musée Britannique)[19], avec *Érasios* (possible *epsilon* lunaire, *sigma* lunaire, texte rétrograde), d'origine inconnue. Johnston précise qu'un timbre inédit d'une autre matrice est présent dans la collection Benaki, Musée d'Alexandrie. Notre timbre est très similaire à celui de Musée Britannique à l'exception de *epsilon* qui chez nous est clairement à barres.

Notre timbre a été retrouvé dans le même contexte (et à la même profondeur) qu'un timbre thasien d'*Amphandros* II (env. 238 av. J.-C. Tzochev 2016, tabl. 2 ; voir le no 10 dans ce catalogue).

30. Fragment d'anse, attache. Lagynos ? *Oméga* cursive.
Tomis 18. S1, C3B, -2.11 m.
Παρίων
Pour la chronologie, voir Grace & Savvatianou-Petropoulakou 1970, 358 qui proposent la fin du IIIe- IIe s.

Gramatopol & Poenaru Bordea 1969, p. 244, nos 926-927 (avec *oméga*, Callatis) ; Buzoianu 1992, p. 161, no 485 (Tomis).

Autres : Canarache 1957, p. 216, nos 501-502 (avec *omicron* ; 502 rétrograde; Istros) ; Gramatopol & Poenaru Bordea 1969, p. 244-245, nos 916-925, 928-938 (Callatis) ; Buzoianu 1992, p. 161, no 486 (Tomis) ; Coja 1986, p. 444, nos 165-166 (toujours *omicron* ; rétrograde ; nos 161-164 d'autres timbres de Paros ; Istros) ; Conovici & Lungu 2007, p. 51-52 , nos 56-58 (avec *oméga* et *omicron*) ; Buzoianu & Bărbulescu 2008, p. 323, S 608-611 (avec *oméga*), 612-613 (avec *omicron* ; Albești).

31. Fragment d'anse, col, lèvre. *Oméga* cursive.
Tomis 18. S4, C1C, -0.6 m.
Παρίων

Groupe de Parmeniskos (Mendè)

Deux timbres de la même matrice ont été récupérés. C'est pour la première fois que le groupe de Parmeniskos est attesté à Tomis (voir Buzoianu 1992). Le second timbre que nous publions a été retrouvé dans le même contexte (et à la même profondeur) qu'un timbre de Sinope, de l'astynome *Antipatros 1 Nikônos* (*ca.* 250 av. J.-C., s.-gr. VIb Garlan 2004, p. 194-195 ; s.-gr. Vb Conovici 1998, p. 48 ; no 25 dans ce catalogue).

32. Timbre rectangulaire. Deux lignes. *Sigma* à barres. Fragment d'anse, attache, col. Argile typique rouge micacée.

[19]https://www.britishmuseum.org/research/publications/online_research_catalogues/search_object_details.aspx?currentpage=132&catalogueonly=True&catparentpageid=35374&objectid=3503233&cataloguename=Naukratis: Greeks in Egypt&partid=1&orig=/research/publications/online_research_catalogues/russian_icons/catalogue_of_russian_icons.aspx&displayessayresults=True&searchtext=JB.*&sortby=catNumber&output=bibliography/!!/OR/!!/8909/!//!/Naukratis:+Greeks+in+Egypt/!//!!//!!!/&numpages=12 (08.01. 2020).

Tomis 18. *Passim.*
Ἡγη-
σίνου
Fabricant : *Hègèsinos*.

Matrice identique à TD 784 publié sur le site *Amphoralex*[20]. On y indique Akamatis 2000, 36, PAR 28, pl. 2 (agora Pella) comme identique bien qu'il soit fragmentaire.

Autres attestations du nom : Akamatis 2000, 35-36, PAR24-27 (*sigma* lunaire, une ligne ou bien une autre distribution des lettres sur les deux lignes).

Sur le groupe Parmeniskos, voir en premier Grace 1956, 168-169 et pl. 74, 80 qui présente plusieurs anses de Pnyx ; *Hègèsinos* est mentionné dans la liste des noms gravés sur les timbres. Selon Grace (168), la majorité des timbres sont datés du début du IIIe s. au début du IIe s. Un timbre de *Hègèsinos*, découvert à Alexandrie (une ligne, *sigma* lunaire), a été daté par Cankardeș-Șenol 2007a, 86-87, 90 fig. 1-3, suite au contexte de découverte, au dernier quart du IIIe s. (voir aussi Cankardeș-Șenol 2007b, p. 117, au n° 32).

Conformément au tableau dressé par T. Stoyanov, les timbres de Hègèsinos ont été repérés à Athènes, Démétrias, Pella, Odessos et à Kabyle (Thrace). L'aire de distribution de ces timbres privilégie le nord de l'Égée et la mer Noire (voir Stoyanov 2003, 36, tabl.). Il faut y rajouter Délos (TD 784). Sur le centre de production, voir aussi Garlan 2004, Stoyanov 2011, Badoud 2013.

Parmi les timbres attribués au groupe de Parméniskos, ceux de *Mikiôn* et *Hègèsinos* appartiennent au même faisceau selon les analyses de la composition chimique (Stoyanov 2011, 197). Selon Buzoianu 1992, il n'y avait pas de timbre du groupe Parmeniskos à Tomis. À Albești, est attesté *Mikiôn* (Buzoianu & Bărbulescu 2008, S 634).

33. Timbre rectangulaire. Deux lignes. *Sigma* à barres. Gravure incomplète. Fragment d'anse, attache au col. Argile typique rouge micacée.

Tomis 18. S3, C2, -2.9 m, G3-1.
Ἡγη-
σίνο[υ]

Akanthos

34. Timbre « à la roue ». Rétrograde, à quatre secteurs, lettres verticales. Fragment d'anse.

Tomis 18. S5, C2B, -0.2 m.

Garlan 2006, 286, fig. 1b (Olbia) en est l'analogie exacte (voir aussi 269 et 277, tabl. 1). Garlan date ces timbres entre *ca*. 340 et 310 av. J.-C.

Anthroponyme : Σ/K.
Pente choes : Π/E (capacité).
Σ/Ķ//Π/E

[20] http://www.amphoralex.org/timbres_delos/delos_affiche_timbre_parmeniskos.php (07.09.2019).

Monogrammes

35. Fragment d'anse, attache. Traces de peinture rouge sur l'anse.
Tomis 18. S5, C3A, -0.5 m.
Monogramme *pi*, *phi*, *upsilon*.
Identique : Buzoianu 1992, p. 163, nº 502, inédit, identifié par Buzoianu comme type Pridik 1917, pl. 16, nº 17.

36. Partie supérieure d'une amphore, avec les deux anses partiellement préservées, col et lèvre presque entiers. Pâte beige micacée, rosâtre en section, engobe jaunâtre. Trace de brûlure sur la paroi intérieure du col[21].
Monogramme *alpha*, *tau*, *upsilon?*
Identique : Buzoianu & Bărbulescu 2008, p. 326, S 651 (Albești) où l'on propose la lecture Αὐτ(...) *sive* Ταυ(ρικόν).

Dipinto

37. Col, épaule partiellement conservés. *Alpha, nu.*
Tomis 18. *Passim.*

INDEX[22]

Noms des éponymes

Amphandros II, Th. 10
Anthestèrios Noumèniou, S., 26
Antipatros 1 Nikônos, S., 25
Apollodôros 3 Dionysiou, S., 23
Aristo(kratès), Th, 4
Aristophanès I ?, Th. 8
Astymèdès II, Rh. 18
Batôn, Th, 2, 3
Dèmètrios 3 (Hèroxénou), S., 22
Damokratès I, Rh., 15
Hèrakleidès 3 Mikriou, S., 27
Hèrakleitos, Th., 6
Hiérôn 2, Rh., 19
Kallikratès 2, Rh., 17
Kleitos, Th., 1
Léôdikos, Th., 7
Naupôn 2 Kallisthénou, S., 24
Xénarétos, Rh., 16
Pythiôn 2 (4) , Th., 9
Σ/Κ, Ak., 34

[21] Les auteurs désirent remercier Iulia Iliescu pour le dessin.

[22] Akanthos = Ak., Héraclée du Pont = HP, Groupe de Parmeniskos = Parm., Paros= Pa., Rhodes = Rh., Sinope = S., Thasos= Th.

Timarkhidas, Th., 5

Noms des fabricants

Dionysios I, Rh., 20
Eukharistos, S., 27
Hègèsinos, Parm., 32, 33
Thrasônidès, Th., 2
Hippokratès, Rh., 21
Lysiklès, Th., 4
Ménippos, HP., 28
Pausaniès, Th., 3
Sagaris 3, S., 25
Symmakhos 2, S., 24
Timoléôn/s 2, S., 26

Érasios, Pa.?, 29

Index des attributs

acrostyle, S., 26
alabastre, Th., 10
bouton, Rh., 15
cadre, Rh., 20
Héraclès archer, Th., 7
lettre Γ?, Th., 5, 6
lettre H?, Th., 1
lettre, arc, carquois, Th., 6
lyre, Th., 4
pied de cheval?, Th., 2
pilos, Th., 8, 12
proue S., 24, 25
rose, cercle, Rh., 19
rose, cercle double, Rh., 16, 21
seau, Th., 9
statue à la corne d'abondance, S., 27
tête couronnée, S., 22
thymiatèrion, Th., 3
vase (cruche?), Th., 11

Ethnonymes

Pa., 30, 31

Mois rhodiens

Hyakinthios, 19
Sminthios, 18

Monogrammes et dipinto

 , nº 35
 , nº 36
 , nº 37

BIBLIOGRAPHIE

Athenian Agora Excavations http://agora.ascsa.net/research
Amphoralex. Centre alexandrin d'étude des amphores http://www.amphoralex.org/
The British Museum. Material Culture of Naukratis. Stamped Amphorae.
https://www.britishmuseum.org/research/online_research_catalogues/ng/naukratis_greeks_in_egypt/material_culture_of_naukratis/stamped_amphorae.aspx
AKAMATIS 2000 – I. Akamatis, *Stampled Handles from the Agora at Pella Excavations 1980-1987*, Athens (in Greek), 2000.
AVRAM 1996 – A. Avram, *Histria. Les résultats des fouilles. VIII, Les timbres amphoriques*.1.*Thasos*, Bucarest-Paris, 1996.
AVRAM 2010 – A. Avram, *De la concordance chronologique entre les astynomes sinopéens du sous-groupe VI D et les éponymes rhodiens de la période II B*, Eirene 46 (2010), p. 168-175.
AVRAM, CONOVICI & POENARU-BORDEA 1990 – A. Avram, N. Conovici, G. Poenaru-Bordea, *Étude quantitative sur les timbres amphoriques sinopéens de Callatis*, Dacia NS, 34 (1990), p. 111-127.
AVRAM & POENARU-BORDEA 1988 – A. Avram, G. Poenaru-Bordea, *Nouveaux timbres amphoriques thasiens de Callatis*, Dacia NS, 32 (1988), p. 1-2, 27-35.
AVRAM & SANDU 1988 – A. Avram, V. Sandu, *Toarte de amfore ștampilate din colecții particulare bucureștene*, SCIVA 39.1 (1988), p. 53-58.
BON 1957 – A. Bon, A.-M. Bon, *Les timbres amphoriques de Thasos*, Études thasiennes, IV (1957).
BOŽKOVA 2009 – A. Božkova. *Le commerce des sites indigènes entre Odessos et le Danube aux IIIe et IIe s. av. J.-C. selon les timbres amphoriques*, in : D. Kassab Tezgör, N. Inaishvili, (éds), P*ATABS I. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*, Paris, 2009, p. 103-106.
BUZOIANU 1980 – L. Buzoianu, *Ștampile rodiene de la Edificiul cu mosaic*, Pontica 13 (1980), p. 119-140.
BUZOIANU 1981 – L. Buzoianu, *Considerații asupra ştampilelor sinopeene de la edificiul roman cu mozaic*, Pontica 14 (1981), p. 133-151.
BUZOIANU 1982 – L. Buzoianu, *Importul amforelor thasiene la Tomis în perioada elenistică*, Pontica 15 (1982), p. 137-151.
BUZOIANU 1984 – L. Buzoianu, *Despre începuturile importului de amfore ștampilate în cetățile grecești Tomis și Callatis*, Pontica 17 (1984), p. 51-59.
BUZOIANU 1992 – L. Buzoianu, *Importurile amforice la Tomis în perioada elenistică*, Pontica 25 (1992), p. 99-165.
BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008 – L. Buzoianu, M. Bărbluescu, *Albești. Monografie arheologică*, I, Constanța, 2008.

BUZOIANU & CHELUȚĂ-GEORGESCU 1998 – L. Buzoianu, N. Cheluță-Georgescu, *Noi ştampile amforice de la Callatis*, Pontica 31 (1998), p. 49-98.

CANARACHE 1957 – V. Canarache, *Importul amforelor ştampilate la Istria,* Bucureşti, 1957.

CANKARDEŞ-ŞENOL 1996 – G. Cankardeş-Şenol*, Some Rhodian Amphora Handles in the Istanbul Museum*, Arkeoloji Dergisi 4 (1996), p. 37-57.

CANKARDEŞ-ŞENOL & ŞENOL 1997 - G. Cankardeş-Şenol, A. K. Şenol*, Rhodian Stamped Amphorae from Sarayburnu*, Arkeoloji Dergisi 5 (1997), p. 51-61.

CANKARDEŞ-ŞENOL 2007a – G. Cankardeş-Şenol*, Parmeniskos Group: Evidence from Alexandria-Egypt*, Arkeoloji Dergisi 9.1 (2007), p. 85-90.

CANKARDEŞ-ŞENOL 2007b – G. Cankardeş-Şenol*, Stamped Amphora Handles from Assos-Turkey*, Arkeoloji Dergisi 10.2 (2007), p. 109-131.

COJA 1986 – M. Coja, *Les centres de production amphorique identifiés à Istros Pontique*, in : J.-Y. Empereur, Y. Garlan, (éds), *Recherches sur les amphores grecques*, BCH Supplément 13 (1986), p. 417-450.

CONOVICI 1998 – N. Conovici, *Histria. Les résultats des fouilles. VIII. Les timbres amphoriques. 2. Sinope*, Bucarest-Paris, 1998.

CONOVICI 2005 – N. Conovici, *The Dynamics of Trade in Transport Amphoras from Sinope, Thasos and Rhodos on the Western Black Sea Coast : A Comparative Approach*, in : V. Stolba, L. Hannestad, (ed), *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c.400-100 BC*, Aarhus, 2005, p. 97-117.

CONOVICI, AVRAM & POENARU-BORDEA 1989 – N. Conovici, A. Avram, G. Poenaru-Bordea, *Nouveaux timbres amphoriques sinopéens de Callatis*, Dacia NS 33 (1989), 1-2, p. 111-123.

CONOVICI & IRIMIA 1991 – N. Conovici, M. Irimia, *Timbres amphoriques et autres inscriptions céramiques à Satu Nou*, Dacia NS 35 (1991), p. 139-175.

CONOVICI & LUNGU 2007 – N. Conovici, V. Lungu, *Timbres amphoriques du Musée Municipal de Bucarest*, SCIVA 58 (2007), 1-2, p. 33-54.

DEBIDOUR & IONESCU 2017 – M. Debidour, M. Ionescu, *Deux notes sur les timbres thasiens de Callatis*, Pontica 50 (2017), p. 367-382.

DOBOSZ 2013 – A. Dobosz, *Amphora Stamps from the Agora of Nea Paphos, Cyprus*, Studies in Ancient Art and Civilization 17 (2013), p. 235-248.

FEDOSEEV 2017 – N. F. Fedoseev, *Keramičeskie klejma poselenija „Polijanka" v vostočnom Krymu*, in : *Krym v epokhu ellinizma*, Sympheropol, 2017, p. 169-251

FINKIELSZTEJN 2000 – G. Finkielsztejn, *Amphores importées au Levant Sud à l'époque hellénistique*, in : *E'epistemonike sunantese gia the ellenistike keramike*, Athènes (2000), p. 207-220.

FINKIELSZTEJN 2001 – G. Finkielsztejn, *Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av.J.C. environ. Premier Bilan*, Oxford, 2001.

FINKIELSZTEJN 2011 – G. Finkielsztejn, *Black Sea Amphora Stamps Found in the Southern Levant : Most Probably not a Trade* in : C. Tzochev, T. Stoyanov, A. Bozkova (éds), *PATABS II. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*, Sofia, 2011, p. 55-61.

GARLAN 1999 – Y. Garlan, *Les timbres amphoriques de Thasos. 1. Timbres protothasiens et thasiens anciens*, Études Thasiennes 18, Athènes, 1999.

GARLAN 2004 – Y. Garlan, *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles trouvés à Sinope. Présentation et catalogue*, Varia Anatolica 16, Istanbul, 2004.

GARLAN 2004-2005 – Y. Garlan, *En visitant et revisitant les ateliers amphoriques de Thasos*, BCH 128-129 (2004-2005), p. 269-329.

GARLAN 2006 – Y. Garlan, *Interprétation des timbres amphoriques* à la roue *d'Akanthos*, BCH 130 (2006), p. 263-291.

GAROZZO 2003 – B. Garozzo, *Nuovi dati sull'*Instrumentum domesticum *bollato-anfore e laterizi-dal Palermitano*, in : *Quarte giornate internazionali di studi sull'Area Elima. Atti I*, Pisa, 2003, p. 557-683.

GRACE 1934 – V. Grace, *Stamped Amphora Handles Found in 1931-1932*, Hesperia 3 (1934), p. 197-310.

GRACE 1956 – V. Grace, *Stamped Wine Jar Fragments*, in : *Small Objects from the Pnyx II. Hesperia Supplement* 10 (1956), p. 113-189.

GRACE & SAVVATIANOU-PETROPOULAKOU 1970 – V. Grace, M. Savvatianou-Pétropoulakou *Les timbres amphoriques grecs*, in : Ph. Bruneau (éd), *L'îlot de la Maison des Comédiens*, Explorations archéologique de Délos XXVII, Paris, 1970, p. 277-382.

GRAMATOPOL & POENARU-BORDEA 1969 – M. Gramatopol, G. Poenaru-Bordea, *Amphora Stamps from Callatis and south Dobroudja*, Dacia NS 13 (1969), p. 127-282.

HABICHT 2003 – Ch. Habicht, *Rhodian Amphora Stamps and Rhodian Eponyms*, REA 105, 2 (2003), p. 541-578.

IRIMIA 2004-2005 – M. Irimia, *Descoperiri getice în zona Adâncata (com. Aliman, jud. Constanța)*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 319-384.

IRIMIA 2006 – M. Irimia, *Noi descoperiri getice şi greceşti din Dobrogea şi din stânga Dunării*, Pontica 39 (2006), p. 123-168.

IRIMIA & CHELUȚĂ-GEORGESCU 1982 – M. Irimia, N. Cheluță Georgescu, *Amfore antice apărute într-un mormânt tumular de la Topalu (jud. Constanța)*, Pontica 15 (1982), p. 125-136.

JOHNSTON – A. Johnston, *Stamped Amphorae*, in : A. Villing *et alii* (éds), *Naukratis: The Greeks in Egypt*, p. 1-20.

LAWALL 2002 – M. L. Lawall, *Early Excavations at Pergamon and the Chronology of Rhodian Amphora Stamps*, Hesperia 71.3 (2002), p. 295-324.

LIȚU & CLIANTE 2019 – A. Liţu, L. Cliante, *Timbres amphoriques découverts à Tomis fouilles archéologiques de 2017 et 2018 (11 Rue Arhiepiscopiei)*, Peuce SN 17 (2019), p. 139-162.

LUNGU 1991 – V. Lungu, *Nouveaux timbres amphoriques de Sarichioi (dép. de Tulcea)*, Dacia NS 35 (1991), p. 185-188.

LUNGU 1992 – V. Lungu, *Circulația amforelor ştampilate în zona Capul Dolojman*, Pontica 25 (1992), p. 69-97.

LUNGU 1994 – V. Lungu, *Amfore ştampilate din nordul Dobrogei*, Pontica 27 (1994), p. 133-155.

LUNGU 1999 – V. Lungu, *Remarques sur la chronologie des timbres thasiens. À propos d'une tombe du IVe s. av. J.-C.*, in : Y. Garlan (éd), *Production et commerce des amphores anciennes en mer Noire*, Aix-en-Provence, 1999, p. 71-80.

LUNGU 2016 – V. Lungu, *Timbres amphoriques de l'habitat d'Orgamé-Argamum (I)*, Peuce SN 14 (2016), p. 43-78.

MATEEVICI 2008 – N. Mateevici, *Thasian Amphora Stamps from the Settlement of Koshary (Odessa District, Ukraine)*, in : A. Avram, V. Lungu, M. Neagu, ΦΙΛΙΑΣ ΧΑΡΙΝ. *Mélanges à la mémoire de Niculae Conovici*, Călăraşi, 2008, p. 121-128.

MATEEVICI 2009 – N. Mateevici, *Unele modificări privind datarea ştampilelor amforistice ale Rhodosului descoperite în mediul barbar al spațiului nord-vest pontic*, Tyragetia SN 3(18).1 (2009), p. 267-276.

MATERA 2014 – M. Matera, *Analiza importu towarow w amforach rodyjskich na podstawie materiałów odkrytych w Tanais. Zarys kontaktów handlowych Rodos z obszarem dolnego Donu w III-I w p.n.e.*, thèse, 2 vol., Warsawa, 2014 (en Polonais).

MĂNDESCU 2016 – D. Măndescu, *The Chronology of the Rhodian Stamped Amphora Handles in the South-Eastern Proximity of the Carpathian Basin. A Case Study : The Late Iron Age Settlement at Cetățeni*, in: S. Berecki (ed.), *Iron Age Chronology in the Carpathian Basin*.

Proceedings of the International Colloquium from Târgu-Mureș 8-10 October 2015, Cluj-Napoca, 2016, p. 357-388.

MORIN 2015 – V. Morin, *Les timbres amphoriques de Ras el Bassit*, Mémoire de Maîtrise en archéologie classique, Université de Montréal, 2015.

MOTOTOLEA, POTÂRNICHE & STANC 2019 – A. Mototolea, T. Potârniche, S. Stanc, *Recent Archaeological Research in Tomis (Constanța),* Arheovest VII$_1$ (2019), p. 261-276.

PRIDIK 1917 – E. M. Pridik, *Inventarnyi katalog klejm na amfonih ručkah i gorličkah i na čerepicah Ermitažnogo sobranija*, Pétrograd, 1917.

RĂDULESCU *et alii* 1988-1989 – A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, N. Cheluță-Georgescu, *Importuri amforice la Albești (jud. Constanța): Sinope*, Pontica 21-22 (1988-1989), p. 23-90.

STOYANOV 2003 – T. Stoyanov, *The* Parmeniskos *Amphora Group-New Data and Reflections on Production Centers and Chronology*, Archaeologija Bulgarica 7 (2003), 1, p. 35-43.

STOYANOV 2011 – T. Stoyanov, *New Evidence for Amphora Production in Early Hellenistic Mesambria Pontica*, in : C. Tzochev, T. Stoyanov, A. Bozkova (éds), *PATABS II. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea*, Sofia, 2011, p. 191-201.

SZTETYŁŁO 1976 – Z. Sztetyłło, *Nea Paphos I. Les timbres céramiques (1965-1973)*, Varsovie, 1976.

SZTETYŁŁO 1991 – Z. Sztetyłło, *Nea Paphos IV. Pottery Stamps (1975-1989)*, Varsovie, 1991.

TZOCHEV 2016 – Ch. Tzochev, *Amphora Stamps from Thasos*, The Athenian Agora 37, Princeton, 2016.

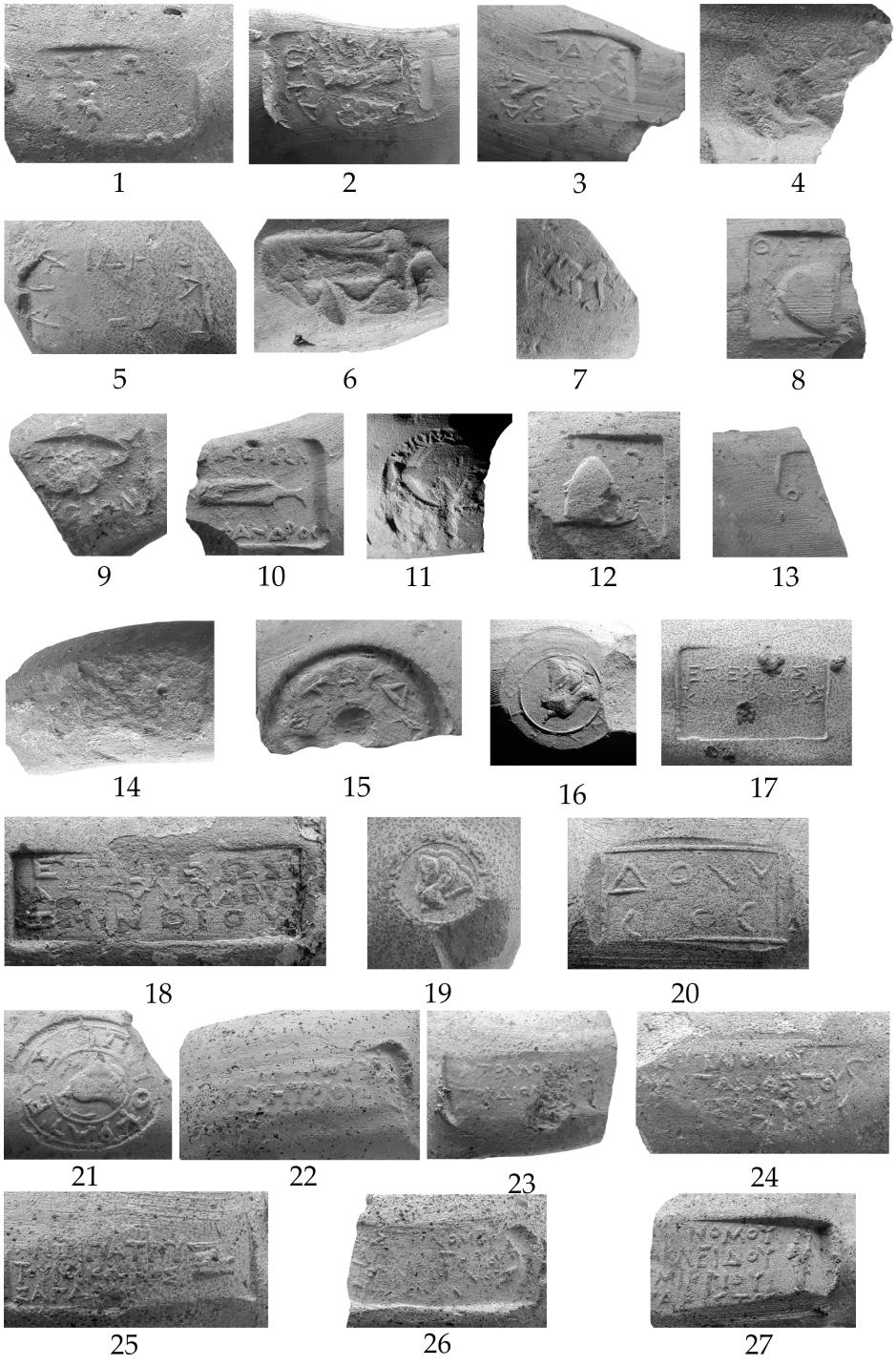
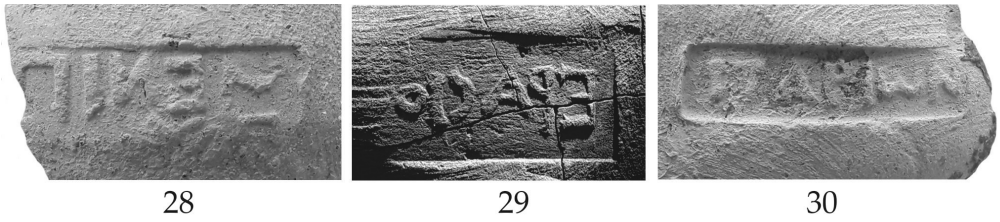

Fig. 1.

28 29 30

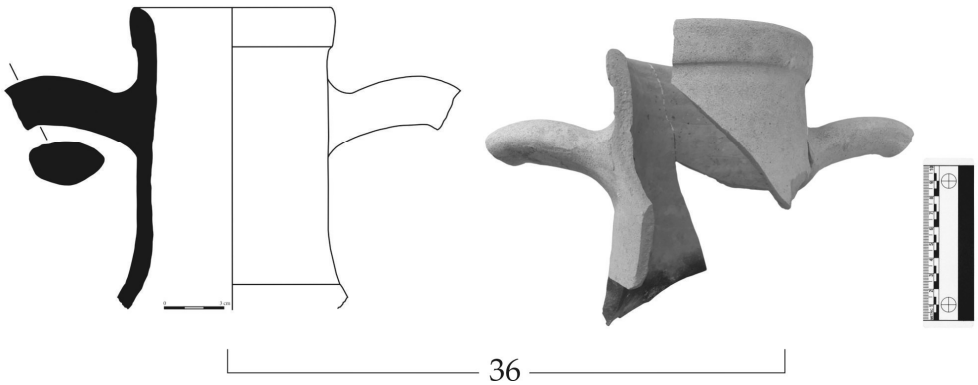
31 32 33

34 35 36 37

29

36

Fig. 2.

CONSIDERAȚII CU PRIVIRE LA DOUĂ ŞTAMPILE DE AMFORE DE MYRSILEIA DIN COLECȚIA MUZEULUI DE ARHEOLOGIE „CALLATIS”

Thibaut CASTELLI*
Mihai IONESCU*

Cuvinte-cheie: *amfore, Myrsileia, perioadă elenistică.*
Mots-clés : *amphores, Myrsileia, hellénistique.*

Rezumat: *Cu ocazia publicării detaliate a două ștampile de Myrsileia ale producătorului Dadas aflate la Muzeul de Arheologie „Callatis” din Mangalia, articolul reunește datele existente referitoare la acest producător.*
Résumé : *À l'occasion de la publication détaillée de deux timbres de Myrsileia du producteur Dadas conservés au Musée d'Archéologie „Callatis” de Mangalia, cet article rassemble les données existant sur ce producteur.*

Articolul își propune să publice două ştampile aflate în custodia Muzeului de Arheologie „Callatis”. Au fost descoperite în împrejurimile orașului Mangalia. Ele aparțin unui grup puțin cunoscut, grupul Myrsileia, care a fost studiat într-un articol mai larg[1]. Se caracterizează prin prezența pe ștampile a două nume: Μυρσίλεια (un toponim) și un nume de fabricant (pe rândul al doilea).

Faptul că acest grup de ștampile este de producție sud-pontică este incontestabil. Pasta folosită este caracteristică producțiilor sud-pontice, majoritatea numelor de fabricanți (Ἄττης, Βρόμ[ιος?], Δαδας, Μανης, Μανικος, Τιβαραξ și Οταδης) de pe aceste ștampile sunt de origine din Asia Mică. *Myrsileia*, ca topo-

* Thibaut CASTELLI: Université Paris Nanterre, Maison Archéologie & Ethnologie René-Ginouvès UMR 7041 ArScAn; Université de Valenciennes et du Hainaut-Cambrésis, FLLASH – CALHISTE; e-mail: thibaut.castelli@gmail.com.
* Mihai IONESCU: Muzeul de Arheologie „Callatis”, șos. Constanței, nr. 23, Mangalia 905500, jud. Constanța; e-mail: ionescumihai2000@yahoo.it.
Mulțumim Iulianei Conovici pentru citirea textului și Nataliei Mateevici pentru informațiile cu privire la ștampilele de la Moșneni.
[1] CASTELLI 2018; DANA 2018.

nim, este atestat, într-o formă coruptă, la câțiva kilometri de capul Kerempe[2], de autorul anonim al *Periplului la Pontul Euxin*.

Ștampilele cu numele Μυρσίλεια sunt destul de răspândite în zona cetății Callatis. Au fost descoperite alte opt exemplare în fortificația de la Albești[3], unul în situl „La Vie", în aceeași comună[4], unul la Schitu[5], toate aflându-se în *chora* callatiană, și două la Callatis[6]. În total există în zona aceasta 14 ștampile, cu o varietate de nume de fabricanți. Cronologia lor a fost fixată în perioada anilor 250-200 a. Chr.; probabil au fost produse doar pe perioada 220-210 a. Chr., în etapa finală a dezvoltării așezării fortificate de la Albești, unde au fost găsite într-o cantitate semnificativă[7].

1) Valea râului Albești, la 8 km la vest de Mangalia și la 3 km la sud de Arsa, com. Albeşti (**Fig. 1.1**).
Dimensiune ștampilă 1,5-1,6 x 2,2 cm; ruptă pe partea dreaptă.
Dimensiune toartă la nivelul ștampilei: 2,2 x 3,8 cm.
Μυρσ[ιλείας]
Δα[δα+]
Ionescu & Georgescu 1997, p. 158, 173, nº 22; Castelli 2018, nº 9.
Muzeul de arheologie „Callatis".

Lectura Μα[νικος] ar trebui abandonată. Litera Δ este mai aplatizată decât pe ștampila care urmează în catalog. Literele Y și P sunt foarte lungi, coborând până pe rândul al doilea. Partea superioară a lui P este triunghiulară.

2) Moşneni (com. 23 August), la 14 km la nord-vest de Mangalia (**Fig. 1.2**).
Dimensiune ștampilă 1,6-1,7 x 2,8 cm; ruptă pe partea dreaptă.
Dimensiune toartă la nivelul ștampilei: 2,1 x 4 cm.
Μυρσιλε[ίας]
Δαδ[α+]
Castelli 2018, nº 8.
Muzeul de arheologie „Callatis".

Un al doilea cadru de ștampilă este prezent mai jos, poziționat oblic. Acestor două cadre le corespund două aplicări ale matriței (matrițelor?) pe argilă. Se pot observa fragmente de litere deplasate în jos (M), respectiv în jos și spre stânga (Σ, Λ și poate Y pe primul rând, A și Δ pe rândul al doilea). Aceasta dă impresia că literele P și I sunt înclinate. Există prea multe diferențe în amplasarea literelor imprimate de două ori pentru a considera că ar fi vorba de o matriță aplicată de două ori, cu un ușor decalaj sau de o matriță parțial regravată. Probabil că pentru imprimarea

[2] ANON., *Per. Ponti Eux.*, 19.
[3] CASTELLI 2018, nº 1,2,3, 7, 12, 13,14, 15, 19.
[4] IRIMIA 1973, p. 34, 50, nº 2; CASTELLI 2018, nº 7.
[5] CASTELLI 2018, nº 11.
[6] CASTELLI 2018, nº 24-25 (fără indicație de proveniență pentru primul, dar 54 din cele 61 ștampile din acest lot provin de la Callatis).
[7] AVRAM 2010, p. 168-175.

acestei ștampile pe argilă au fost folosite două matrițe diferite. Prima matriță era prea deteriorată pentru a imprima integral ștampila, și de aceea a fost schimbată.

Ștampila a fost găsită, împreună cu mai multe ștampile sinopeene şi rhodiene, în perimetrul unei așezări datate între 325 și 150 a. Chr.[8], la 400 m sud de localitatea Moșneni.

Suprafața toartelor pe care aceste ștampile au fost imprimate este de culoare roșie (Munsell 10R 5/6). O angobă a fost aplicată pe suprafață. Sub această angobă, pasta este de culoare mai trandafirie (Munsell 2,5YR 8/4). Pasta este compusă dintr-o argilă roșcată foarte puțin purificată, cu multe incluziuni negre, albe şi roșii. Cele albe și roșii sunt ceva mai mari, cu incluziuni de până la 5 mm. Densitatea acestor incluziuni este în jurul de 15%. Incluziunile negre sunt probabil de natură vulcanică, caracteristice pastei amforelor produse în regiunea sud-pontică. Pasta este relativ dură.

Numele Δαδας, cu genitivul Δαδα, este un nume foarte răspândit în jurul Mării Negre, inclusiv în zona vest-pontică. Este însă prezent și în zona micrasiatică până în perioada elenistică[9].

Au mai fost descoperite alte două ştampile ale aceluiași producător:

3) Albeşti (situl „La Vie"), la 11 km la vest de Mangalia (**Fig. 2.1**).
Μυρσιλείας
Δαδα+
MINAC, inv. 10616.
Irimia 1973, p. 34, 50, nº 2; Castelli 2018, nº 7.
A fost citit greșit ΔΑΛΑΙ. Din păcate, nu s-a reușit identificarea piesei în depozitele Muzeului Național de Istorie și Arheologie din Constanța, pentru a putea verifica lectura.

4) Așezarea de la Krutoj Bereg, la 25 km la nord-vest de Kerč, pe litoralul Mării de Azov (**Fig. 2.2**).
Μυρσι[λείας]
Δα[δα+]
Muzeul de Istorie și Cultură al Crimeei Orientale (Kerč), KKK 16218. Găsit în 1987 (E-4/11 7, n°476). Rupt pe partea dreaptă.
Castelli 2018, nº 31. O fotografie mai bună trimisă de muzeul din Kerč a permis lectura numelui producătorului.
Matrița folosită este diferită de cea a ștampilelor de la Mangalia. Vârful lui Δ este plasat sub Υ.

Potrivit observațiilor noastre, producătorul Δαδας a folosit minimum trei matrițe. Producția sa este răspândită pe litoralul vestic și nordic al Mării Negre, ceea ce corespunde distribuției generale a ștampilelor din Myrsileia.

Aceste ștampile, destul de rare în lumea greacă (doar 39 de ștampile identificate sigur în prezent pentru grupul intreg), sunt un indiciu al importanței orașu-

[8] Restul materialului amforic din această așezare urmează a fi prezentat de MATEEVICI & IONESCU 2019.

[9] LGPN I, IV și V C, s.v. Δαδας.

lui Callatis în secolul al III-lea a. Chr. ca piață de consum și de redistribuție a mărfurilor în direcția așezărilor grecești sau indigene din *chora* callatiană și sudul Dobrogei.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

LGPN - *Lexicon of Greek Personal Names*, Oxford, 1987-.

RA - Revue Archéologique.

Autori

AVRAM 2010 – A. Avram, *De la concordance chronologique entre les astynomes sinopéens du sous-groupe VI D et les éponymes rhodiens de la période II B*, Eirene 46 (2010), p. 168-175.

CASTELLI 2018 – T. Castelli, *Un groupe de timbres amphoriques méconnu: les timbres de Myrsileia I. Catalogue des timbres de Myrsileia: origine, chronologie et diffusion*, RA 2 (2018), p. 307-329.

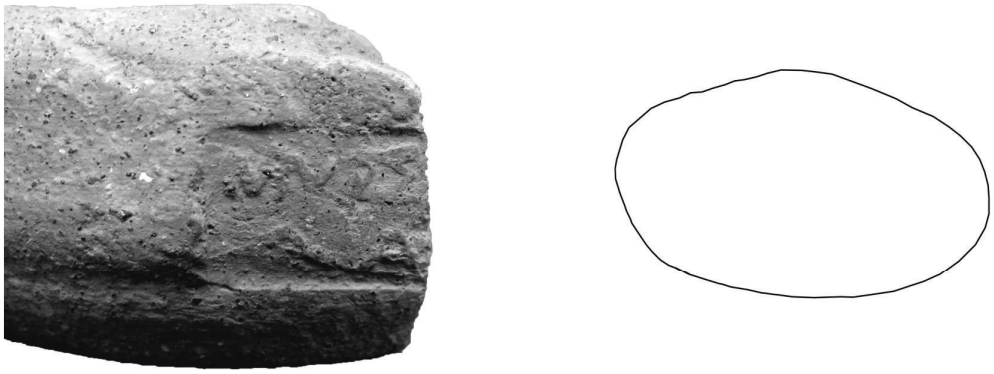
DANA 2018 – D. Dana, *Un groupe de timbres amphoriques méconnu: les timbres de Myrsileia II. Le toponyme Myrsileia et l'onomastique de ses fabricants*, RA 2 (2018), p. 331-348.

IONESCU & GEORGESCU 1997 – M. Ionescu, N. Georgescu, *Cercetări perieghetice în teritoriul callatian*, SCIVA 48 (1997), 2, p. 155-175.

IRIMIA 1973 – M. Irimia, *Descoperiri noi privind populația autohtonă a Dobrogei și legăturile ei cu coloniile grecești (sec. V-I î.e.n.)*, Pontica 6 (1973), p. 7-71.

MATEEVICI & IONESCU 2019 – N. Mateevici, M. Ionescu, *Ștampile noi de amfore grecești, descoperite în perimetrul așezărilor Moșneni și Dulcești (jud. Constanța)*, comunicare susținută la Simpozionul „Cercetări Arheologice şi Numismatice", ediția a V-a, 19-20 septembrie 2019, Muzeul Municipiului Bucureşti.

1.

2.

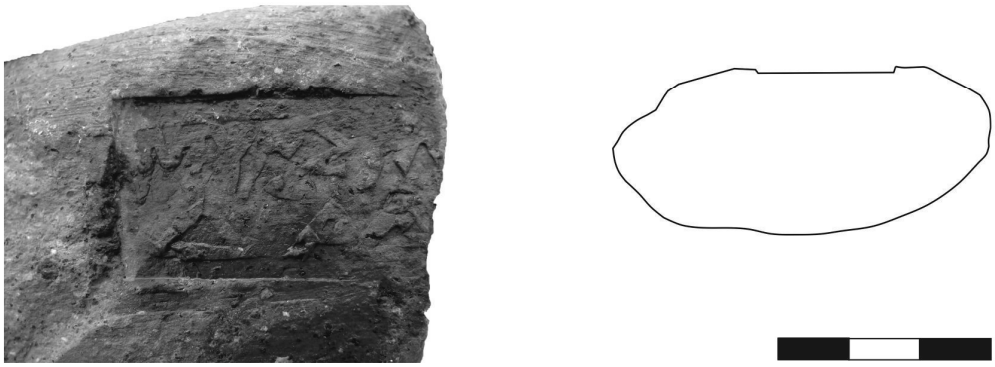
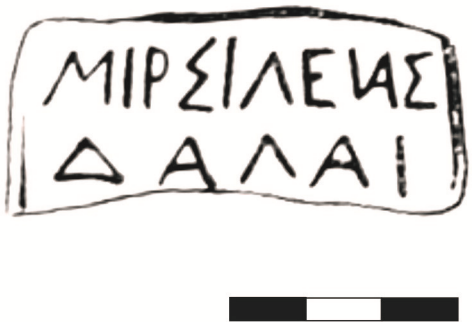

Fig. 1 - Toarte ștampilate cu numele Δαδας din Muzeul de arheologie „Callatis”: fotografii ale ștampilei (M. Ionescu), desene în secțiune (toartă) (Th. Castelli).

1.

2.

Fig. 2 - Alte toarte ștampilate cu numele Δαδας: desen (după IRIMIA 1973), fotografie (Muzeul de Istorie și Cultură al Crimeei Orientale, Kerč).

ΔEKIBAΛOC : UN NOUVEAU TIMBRE AMPHORIQUE ROMAIN ATTESTÉ EN DACIE

Constantin C. PETOLESCU*
Dorel BONDOC*

Cuvinte-cheie: *Slăveni, Romula, ştampile pe toarte de amfore, ΔEKIBAΛOC.*
Mots-clés : *Slăveni, Romula, timbres amphoriques, ΔEKIBAΛOC.*

Rezumat: *Trei descoperiri de ştampile pe toarte de amfore romane (apărute în cursul săpăturilor din aşezarea civilă dezvoltată pe lângă castrul de la Slăveni, în săpăturile de la* villa suburbana *de la* Romula *şi dintr-o localitate necunoscută din Oltenia) atestă un nou producător: ΔEKIBAΛOC. Deşi numele indică o origine geto-dacă (sclav sau libert), acesta era activ în zona Mării Egee, de unde au ajuns în Dacia (în special în Oltenia) un număr important de amfore cu ştampile greceşti.*

Résumé : *Trois timbres amphoriques romains (mis au jour au cours des fouilles dans le* vicus *militaire de Slăveni, dans la* villa suburbana *de* Romula *et, un troisième, provenant d'une autre localité inconnue d'Oltenia) attestent un nouveau céramiste : ΔEKIBAΛOC. Bien que son nom suggère une origine géto-dace (esclave ou affranchi), il était sans doute actif dans la zone de la mer Égée, d'où d'autres amphores, avec des timbres grecs, sont arrivées en Dacie.*

Les découvertes de timbres sur les anses d'amphores grecques et romaines destinées au transport de l'huile et du vin ont été attestées en Dacie depuis longtemps[1]. De tels vases en céramique ont été également abordés de manière explicite dans une monographie consacrée à l'étude de la céramique romaine en Oltenia[2]. Ultérieurement, on a publié un ouvrage spécialement consacré aux

* Constantin C. PETOLECU : Institutul de Arheologie « Vasile Pârvan », Bucureşti; e-mail : ccpetolescu@yahoo.fr.

* Dorel BONDOC : Muzeul Olteniei, Craiova; e-mail : dorelbondoc@yahoo.com.

[1] Pour la Dacie pré-romaine, voir GLODARIU 1974, p. 27–40 et 181–205 ; pour la Dacie romaine: TUDOR 1968, p. 391–399.

[2] POPILIAN 1974, p. 137–146; POPILIAN 1976, p. 37–46.

produits céramiques de ce type[3], occasion lors de laquelle furent précisées leur typologie, emploi et chronologie.

Les amphores timbrées constituent en quelque sorte une catégorie spéciale, compte tenu de la présence, sur les anses ou sur le col, des timbres dont l'utilité était celle d'un certificat de garantie de nos jours, attestant de cette manière leur authenticité et la qualité.

Ces derniers temps, ont été publiées plusieurs amphores timbrées, découvertes en Oltenia, dont quelques-unes dataient de la période préromaine[4], d'autres du temps de la province[5]. À la suite de cette démarche, nous publions ci-après des découvertes similaires provenant des sites romains de la vallée de l'Olt.

1. Slăveni (dép. d'Olt). Anse d'amphore romaine découverte en 1977, lors des fouilles entreprises par G. Popilian et C. M. Tătulea dans le site civil, dans la zone de l'atelier céramique (S 1, carreau 2, – 0,95 m, dans une fosse).

L'anse était réalisée « en bande », d'une pâte fine de couleur rouge brique, avec du sable fin, des fragments de mica, des coquillages broyés, des pigments noirs et même de petits cailloux (plus rarement) dans la composition. L'engobe, rose-jaunâtre, de la surface extérieure ne s'est conservée que par endroits ; de même, sont visibles des traces de combustion secondaire sur la surface. Dimensions : longueur (maintenue) – 11,2 cm ; diamètre (maximum) – 5,3 cm. À présent au Musée d'Oltenia, à Craiova.

Sur l'anse est appliqué un timbre dans un cartouche rectangulaire, aux angles arrondis ; les caractères grecs, en relief, sur deux rangs ; dimensions du cartouche : 2,5/2,8 × 1,5/1,7 cm ; hauteur des lettres : 0,4–0,5 cm (**Fig. 1/1, 2/1**).

ΔEKIB
ΑΛOC

2. *Romula*. Anse d'amphore découverte en 1979 (fouilles G. Popilian), lors des recherches archéologiques entreprises à proximité de la *villa suburbana* (S 1, carreau 2, dans une fosse).

L'anse était réalisée d'une pâte fine de couleur rouge brique ; la composition de la pâte est la même que pour l'anse de Slăveni (voir plus haut) ; l'engobe blanche-jaunâtre de la surface est mieux conservée ; sur l'anse, un timbre dans un cartouche rectangulaire, aux angles arrondis ; les caractères en relief, sur deux rangs. La pièce a été publiée il y a quelques années par A. Ardeț, avec un dessin (partiellement correct), mais sans déchiffrement du timbre[6] (**Fig. 1/2, 2/2–3**) ; on se rend compte facilement qu'il s'agit d'une amphore appartenant au même fabricant :

ΔEKIB
ΑΛOC

[3] ARDEȚ 2006.

[4] BONDOC 1999, p. 155–161 ; BONDOC 2004, p. 3–13.

[5] Voir ainsi ILD I 90, 143, 148, 154, 233, 236 (?), 591, 629, 538, 747–750 ; ILD II 645 a–d, 849 a, 853 c, 860, 940 a–c (quelques-unes de ces notes rectifient des lectures antérieures erronées) ; BONDOC 2011, p. 145–150 ; BONDOC 2014, p. 105–112.

[6] ARDEȚ 2006, p. 228, nº 39.

La qualité de la pâte céramique et l'engobe blanche-jaunâtre nous déterminent à identifier le type d'amphore Dressel 24 similis[7]. D'habitude, de tels récipients étaient utilisés pour stocker et transporter l'huile d'olives.

Les deux anses ont été découvertes dans des fosses ménagères, où elles avaient été jetées après s'être brisées. Mais l'aspect le plus important est constitué par le nom du fabricant : *Decibalus*. Les caractères du nom sont réalisés avec négligence et disposés de manière inhabituelle sur deux rangs.

3. Oltenia. Quelques années avant la découverte des deux timbres susmentionnés, dans les travaux de 1974 et 1976 du brillant archéologue et historien Gheorghe Popilian consacrés à la céramique romaine d'Oltenia, dans la planche avec les timbres amphoriques apparaît le dessin d'un timbre (partiellement conservé), qui ressemble beaucoup aux deux déjà mentionnés[8] (**Fig. 2/4**). Malheureusement, on n'y précise pas l'endroit de leur découverte (probablement toujours Slăveni ou Romula, sinon un autre centre romain de la vallée de l'Olt inférieur).

Le timbre du céramiste Δεκίβαλος (donc en caractères grecs) est, à ce qu'il paraît, sans analogies jusqu'à présent, du moins dans la bibliographie dont nous avons disposé. Les produits transportés dans ses amphores jusqu'en Dacie provenaient sans doute de la zone de la mer Égée. Les découvertes faites en Oltenia attestent un nombre important de timbres amphoriques grecs. Selon un trajet Est-Ouest suivi par les navires grecs entrés sur le Danube qui avaient abordé le territoire de la Dacie (romaine), les découvertes des timbres amphoriques grecs sont signalées :

– à *Sucidava* : ΕΦΕ[ΒΟΥ] (?), CTPATONEIKOY[9], CωZωN[10] ;

– à Orlea : POYΦO[Y][11] ;

– à *Romula* : EPMIΠΠOY[12], [ΦI]ΛIΠΠOY[13], HPAKΛA[14], MAPKO[Y][15], MANTEIOY(?)[16], ΠAYΛOY[17], CωZωN[18], CTPATONEIKOY[19] ;

– à *Arcidava* : CINETOY[20] ;

– à Cioroiu Nou : ΔIONYCOΓENOYC[21], KOYAPTOY[22] ;

---

[7] OPAIȚ 2007, p. 627–642 ; OPAIȚ & TSARAVOPOULOS 2011, p. 275–323.

[8] POPILIAN 1974, p. 146, nº 12 ; 1976, pl. LXXVI/12.

[9] IDR II 287.

[10] IDR II 288.

[11] IDR II 311.

[12] IDR II 457.

[13] IDR II 458 ; ultérieurement rectifiée [EP]MIΠΠOY (voir ILD II, 143).

[14] IDR II 459.

[15] IDR II 460.

[16] IDR II 461

[17] IDR II 462.

[18] IDR II 463.

[19] IDR II 464.

[20] ILD I 148.

[21] ILD II 853 c (voir les articles de D. Bondoc cités à la note 5).

[22] Timbre inédit, découvert en 2018, au cours des fouilles effectuées par Dorel Bondoc et Gabriela Filip.

– à *Drobeta* : HPAKΛA[23], HPAKΛAΔOC[24], ΠAYΛOY[25], CTPATONEIKOY[26] ;

– à Gârla Mare : EΛEVΘEPIV[27].

Des timbres grecs ont été découverts au-delà de Porțile de Fier (Portes-de-Fer), parvenant au Banat ; ainsi, de Gornea provient le timbre CINETOY[28], et de Tibiscum, MAPKOY[29], ΠAYΛOY[30] et CTPATONEIKOY[31].

De là, ils parviennent également en Transylvanie : ainsi, en provenance d'Ulpia Traiana Sarmizegetusa on ne connaît que le timbre KOYAP[TOY][32], mais d'Apulum, il y en a plusieurs : ΔIONYCOΓENOYC[33], HPAKΛA[34], EPMIΠ[ΠOY][35], ΠAYΛOY[36], ΠPωT[-][37], CTPAT[ONEIKOY][38] et CωZωN[39]. En revanche, à Potaissa, le timbre HPAKΛA[40], est arrivé sans doute dans les « bagages » des soldats de la légion V *Macedonica*, transférée en Dacie par l'empereur Marc Aurèle.

Un nombre important des timbres grecques sont connues à Viminacium[41] ; par conséquent, le canal contournant des cataractes (Portes de Fer), réalisé par l'empereur Trajan[42], était encore en fonction au IIIe siècle.

Pour revenir à notre présentation inédite, nous remarquons qu'un céramiste de ce nom apparaît aussi dans le répertoire des timbres latins de la partie occidentale de l'Empire. L'un d'eux provient de Rome même, de Monte Testaccio : DECIIb[43]. Le même fabricant fut identifié sur un timbre découvert au nord

---

[23] IDR II 129 ; ILD II 845 a.

[24] ILD II 845 b.

[25] IDR II 130 ; ILD II 845 c.

[26] IDR II 131 ; ILD II 845 d.

[27] ILD I 90 (= II, 849 a)

[28] GUDEA1977, p. 25, fig. 13/1 (dessin) ; ARDEȚ 2006, p. 219, n° 11.

[29] ARDEȚ 2006, p. 226, n° 35.

[30] ARDEȚ 2006, p. 219–220, n°s 12–16.

[31] ARDEȚ 2006,p. 225–226, n°s 3–33.

[32] ILD I 301 (complété actuellement à partir d'un timbre KOYAPTOY de Cioroiu Nou, découverte inédite, D. Bondoc ; voir *supra*, n. 22).

[33] ARDEȚ 2006, p. 227, n° 37 (lecture restituée d'après le timbre de Cioroiu Nou : *supra*, n. 21).

[34] ARDEȚ 2006,p. 221, n° 20.

[35] ILD II 941 a.

[36] ILD II 941 c.

[37] ARDEȚ 2006, p. 227, n° 36.

[38] ILD II 941 b.

[39] ARDEȚ 2006, p. 222, n° 23.

[40] ILD I 529.

[41] Voir BJELAJAC 1996.

[42] Voir l'inscription de Karatas : ŠAŠEL 1973, p. 80–85 ; AE 1973, 475 ; A. et J. ŠAŠEL 1978, p. 29–30, n° 468 : *Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) pontif(ex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) V p(ater) p(atriae) co(n)s(ul) IIII ob periculum cataractarum derivato flumine tutam Danuvi navigationem fecit*.

[43] CIL XV 2797 : *DECIIb* ; si l'enregistrement de la graphie est correct, les deux hastes horizontales sont équivalentes à *E* ; et le *b* final semble être un *B* authentique (mais la boucle d'en haut manque, à cause de l'impression défectueuse). H. Dressell renvoyait pour la comparaison à l'estampille CIL XV 2787 : CORBEL, *Cor(neli) Bel(-)* (!). L'estampille fut correctement attribuée à un *Decebalus* par MATEESCU 1924, p. 217 ; voir également : ALFÖLDI 1944, p. 35, n° 1 ; DOBÓ 1975, n° 878 ; CALLENDER 1965, p. 120, n° 523 : *DECEB*?. Voir encore : BODOR 1964, p. 147 ; RUSSU, 1980, p. 52, n° 29 (qui le considérait

de la *Britannia* romaine, à Tyne-Solway-Isthmus, à *Corstopitum* (Corbridge)[44]. Malheureusement, nous ne disposons pas de l'illustration nécessaire pour constater si elle est similaire à celle de Rome[45]. On considère que les produits portant ce timbre proviennent de *Hispania Baetica*[46] ; d'ailleurs, les découvertes du Monte Testaccio (du type *amphora picta*) semblent attester d'autres céramistes daces encore, actifs dans la province Baetica[47].

L'épigraphie mineure enregistre encore le nom d'un potier dace – nom épichorique de DACVS, présent sur les timbres amphoriques découverts dans l'île de Délos[48] et dans le sud de l'Italie, à Tarentum[49].

Ces deux timbres viennent s'ajouter au répertoire attestant la propagation de l'anthroponyme *Decebalus* dans l'onomastique romaine[50].

Le nom de *Decebalus* était, semble-t-il, assez commun dans l'onomastique géto-dace (*Decibalus* ou même *Dicebalus*)[51]; ainsi, il est attesté avant et après la conquête romaine, étant porté aussi par des personnes d'origine commune, même en Dacie: dans deux épigraphes de Sarmizegetusa Regia[52] et de Germisara[53], possiblement de Potaissa[54] aussi, ainsi que dans autres 25 inscriptions externes au moins (dont la moitié en *Moesia Inferior*). Le répertoire complet des découvertes est le suivant :

---

pourtant un fragment de *terra sigillata*!) ; IDRE I 80. C'est à ce céramiste dace que peut être attribuée éventuellement l'estampille mentionnée par H. Dressel au numéro précédent : CIL XV, 2796 : *G DEC*, peut-être *[fi]g(lina) Dec(ebali?)*.

[44] KNOWLES *et alii* 1909, p. 418, nº 7 : *DECEB*. Mais CALLENDER 1949, p. 112–113, nº 63, était sceptique quant à l'identification ; voir néanmoins à ce sujet le même auteur dans son oeuvre monumentale : *Roman Amphorae*, p. 120, nº 523.

[45] Dans l'espoir d'un renseignement compétent, nous nous sommes adressés au Prof. José Remesal Rodriguez de Barcelone, pour apprendre quelque chose au sujet des estampilles en question (de Rome et de Corbridge) ; mais, bien que prompt à répondre, M. le Professeur nous a communiqué qu'il ne dispose pas de données supplémentaires visant ces estampilles.

[46] AYLLON-MARTIN *et alii* 2019, p. 167–215. L'estampille *DECEB* apparaît dans le tableau final, p. 213, nº 265 ; numérotation CEIPAC (Centro para el Estudio de la Interdependencia Provincial en la Antigüedad Clássica) 32743.

[47] Voir IDRE I 81–85.

[48] CIL III 6545[24] (= 7309 ; estampille « in acolo ») (= IDRE II 371).

[49] CALLENDER 1965, p. 118, nº 510, enregistre aussi une autre estampille *DACVS*, sur une *amphora Tarentina*, trouvée « nel Peripato » ; voir M. IHM, Ephemeris epigraphica 8 (1899), p. 62, nº 242.20 (d'après G. Fiorelli, *Notizie degli Svavi*, 1885, p. 287, nº. 278).

[50] Voir à ce sujet : PETOLESCU 2007b, p. 11–19 ; DANA 2007, p. 42–47 ; *OnomThrac*, p. 115–117.

[51] TOMASCHEK 1893, p. 11–12, 31. Le nom inclut deux éléments : *Deci-,* rencontré à d'autres noms aussi, comme *Decineus* ou bien *Dicedus* (voir note 72, inscription nº 18) ; *-balus,* rencontré en Moesia Superior (IMS I 121 : *Aurel. Bardibalus* ; II, 227 : *Gesubalu Bitus*) et Moesia Inferior (Tomis ; ISM II 125, r. 22 : Ἀρείβαλος Γαίου ; AE, 2007, 1211 : *Ael(ius) Dribal(us)*, vétéran originaire de Durostorum, qui avait servi dans la garde prétorienne).

[52] IDR III/3, 272.

[53] PISO & RUSU 1990, p. 12, nº 5 (reproduite dans AE 1992, 1483 ; ILD 325) ; feuille d'or portant la dédicace *Nymphis, Decebalus Luci posuit* (Germisara).

[54] BĂRBULESCU 2012, p. 224–225, nº 31 (= AE 2012, 1219) : fragment de brique avec un graphite, complétable *[Bu]balus* (Bărbulescu) ou même *[Dece]balus* (Petolescu & Piso).

1. Diplôme militaire du 7 mars 70 (lieu de provenance inconnu; probablement de Moesia), ayant pour titulaire *Zurazis* (d'origine dace), fils de *Decebalus* ; il avait été *exauctoratus* (délivré de son serment et « laissé au foyer ») de la légion II *Adiutrix*[55] ; recruté parmi les pêcheurs daces de la rive du Danube et enrôlé dans la flotte de Ravenne, dont les marins avaient été réunis par l'empereur Vespasien dans la légion II *Adiutrix* ;

2. *Silvin(ius) Decibalus*, à Rome, militaire dans la garde impériale à cheval *(equites singulares),* en 203[56] ;

3. *Sex(tus) Rufius Decibalus*, Rome[57] ;

4. Δεκίβαλος, dans une dédicace dionysiaque de Latium, en grec[58] ;

5. *T. Vibatius Decibalus*, esclave affranchi, inscription sur un autel funéraire d'Assisium (Italie, regio VI)[59] ;

6. DECEb..., estampille sur amphore, Rome, Monte Testaccio[60] ;

7. Près de Baena, dans la province antique *Baetica*[61], *[Dece?]balus,* probablement militaire d'origine dace, mort à l'âge de 24 ans ; l'inscription fut posée par M. Aur(elius) Ac(h)aicuus, *nat(ione) Geta* (donc toujours un Dace, parent ou camarade d'armes?) ;

8. *Deciba[…]*, dans une inscription funéraire de Camboglanna, en Britannia, sur le rempart d'Hadrien (« Hadrian's Wall »)[62] ;

9. Graphite céramique découvert à Chesters (Cilurnum), avant 1903 : DIICIBA[…][63] ;

10. L'estampille DECEB découverte en Britannia, à *Corstopitum* (Corbridge), sur Tyne-Solway-Isthmus[64] ;

11. Fragment d'assiette de luxe (Drag. 18/31). À l'intérieur, sur le bord, le propriétaire a gravé son nom : DIICIBALS ou plutôt DIICIBALI (la dernière lettre plus éloignée, vers le rebord du débris) ; lecture *Decibal(u)s* ou *Decibali*[65] ;

12. *Iul(ius) Decibalus*, à Savaria (Pannonia Superior), parmi les membres d'un collège religieux[66] ;

13. *Decibalus*, à Aquincum, sur une feuille de plomb, *tabella defixionum*[67] ;

14. Timacum Minus (Moesia Superior) : liste avec les membres d'un collège, dont un *M. Aur(elius) Decebalus*[68] ;

---

[55] AE 2006 1833 (= N. Sharankov, dans Archaeologia Bulgarica 10, 2006, 2, p. 37–46).

[56] IDRE I 48 (=A. Ferrua, Epigraphica, 13, 1951, p. 138–141, nº 118).

[57] CIL VI 25572 (= IDRE I 71).

[58] IDRE I 105 (= A. Vogliano, dans AJA 37, 1983, 1, p. 215–231).

[59] IDRE I 120.

[60] CIL XV 2797 (= IDRE I 80).

[61] CIL II²/5 375 ; voir Alicia Mª *Canto, Hispania epigraphica* 8, 1998 (parution 2002), p. 46, nº 146.

[62] CIL VII 866 (= IDRE I 236).

[63] RIB II/7 2501.156.

[64] KNOWLES *et alii* 1909, p. 418, nº. 7.

[65] AE 2012, 892 (= R.S.O. Tomlin, Britannia 43, 2012, p 416, nº 35).

[66] CIL III 4150 (= IDRE II 264) ; voir, *OnomThrac*, p. 115–117.

[67] AE 2009 1169.

[68] AE 2012 1257 (= D. Dana, dans le vol. : Torsten Meißner ed., *Personal Names in the Western Roman World.* Proceedings of a Workshop convened by Torsten Meißner, José Luis García Ramón and Paolo Poccetti, held at Pembroke College, Cambridge, 16–18 Septembre 2011, Berlin, 2012, p. 238) ; PETOLESCU 2013, p. 383, nº 1587).

15. Ειθια Δικεβαλι, dans une inscription votive grecque, découverte près de Varna[69] ;

16. *Fl(avius) Decibalus*, vétéran de la légion *I Italica Severiana*, dans une inscription funéraire de Novae, en Moesia Inferior[70] ;

17. *Cresce(n)s Decebali,* membre d'un collège dionysiaque, à Lăzen, toujours en Moesia Inferior[71] ;

18. Δεκίβαλος Δικεδ[ου], sur un bas-relief dédié à Diane, avec inscription grecque, à Obedinenie, dans la même province[72] ;

19. *Valerius Decibalus*, dans une inscription funéraire de Durostorum[73] ;

20. *Diurdanus Decebali*, dans une inscription funéraire de Sacidava, en Dobrogea[74] ;

21. *Dicebalus*, militaire, dans une inscription du IVe siècle, de Salsovia, en Scythia (Minor)[75] ;

22. Ναιστων Δεκεβάλου, dans une inscription grecque de Topraisar (dép. de Constanţa)[76] ;

23. [Δεκέ?]βαλος, fragment de dalle funéraire, découverte à Valul lui Traian (dép. de Constanţa)[77] ;

24. *Ostrakon* (fragment de vase en argile) découvert à Mons Claudianus (en Égypte), sur lequel figure un Θιαις Δεκιβ(άλου), père d'un militaire dace[78] ;

25. *Decebalus*, fils d'un vétéran dace de la *cohors I Flavia Musulamiorum* de Mauretaania Caesariensis (diplôme militaire de 131)[79] ;

26. *Gesubalu(s)*[80], graphite sur une brique de Viminacium ; c'est une forme (prononciation) populaire : « Geş(u)balu » (comme dans le dialecte de Banat ou d'autres régions de Roumanie), pour *Decebalus*[81] ;

27. Une variante de ce nom apparaît sur un autre *ostrakon* de Didymoi: Δεζιβαλος[82].

Loin d'être *nomen odiosum*, le nom du roi héros était (ou est devenu) un anthroponyme géto-dace assez répandu.

---

[69] IDRE II 331 (= M. Mirtschev, Bulletin de la Société Archéologique de Varna, 14, 1963, p. 51–52).

[70] IDRE II 324 (= V. Božilova, Klio 62, 1980, 1, p. 68–69).

[71] CIL III 6150 = 7437 (= IDRE II 327).

[72] IGBulg II 709 (= IDRE II 329).

[73] CIL III 7477 (= IDRE II 332 ; ISM IV 116).

[74] AE 1998, 1141 (= IDRE II 339).

[75] IGLR 272 (= IDRE II 342).

[76] ISM VI/2, 604 (lecture corrigée par DANA 2014, p. 465-496).

[77] AE 2006, 1216 (= M. Bărbulescu & A. Câteia, Pontica 39, 2006, p. 208–209, n° 3).

[78] DANA 2003, p. 175.

[79] AE 2005, 1724 (= W. Eck, A. Pangerl, ZPE 153, 2005, p. 188–194, n° 1).

[80] ISM II 227 ; voir aussi *OnomThrac*, p. 188

[81] PETOLESCU 2007a, p. 97, note 205.

[82] *OnomThrac*, p. 125, avec la précision : « Nom authentique, ou graphie erronée de Δεκιβαλος? (la lecture est certaine) » ; voir aussi RIB II 2503.242 (graphite) de Wilderspool, Cheshire : DIINSIBALI.

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations :

AE	L'Année épigraphique, Paris.
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin.
ED	Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romena di Roma.
IGBulg II	G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. II. *Inscriptiones inter Danubium et Haemum repertae*, Sofia, 1958.
IDR	*Inscripțiile Daciei romane – Inscriptiones Daciae Romanae*, București.
IDRE	C.C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie romaine*, I–II, București, 1996–2000.
ILD	C.C. Petolescu, *Inscripții latine din Dacia*, I–II, București, 2005–2015.
ISM	*Inscripții din Scythia Minor – Inscriptiones Scythiae Minoris*, București.
OnomThrac	D. Dana, *Onomasticon Thracicum. Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*, Athènes, 2014 (MELETHMATA, 70).
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

Auteurs :

ALFÖLDI 1944 – A. Alföldi, *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, Budapest, 1944.

ARDEȚ 2006 – A. Ardeț, *Amforele din Dacia romană*, Timișoara, 2006.

AYLLON-MARTIN *et alii* 2019 – R. Ayllón-Martín, J. Pérez González, J. Remesal Rodríguez, *Olive Oil at the Border of the Roman Empire. Stamps on Baetican Dressel 20 Found on the Tyne-Solway-Isthmus*, dans : S. Günther, T. Mattern, R. Rollinger, K. Ruffing und C. Schäfer (Hrsg.), *Marburger Beiträge zur Antiken Handels-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Band 36, Rahden/Westf., 2019, p. 167–215.

BĂRBULESCU 2012 – Mihai Bărbulescu, *Inscripțiile din castrul legionar de la Potaissa (The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa)*, Bucarest, 2012.

BĂRBULESCU & CÂTEIA 2006 - M. Bărbulescu, A. Câteia, *Inscripții inedite din Dobrogea*, Pontica 39 (2006), p. 205–218.

BJELAJAC 1996 – L. Bjelajac, *Amfore Gornjo Mezijskog Podunavlja*, Belgrade, 1996.

BODOR 1964 – A. Bodor, *Contribuții la problema cuceririi Daciei*, AMN I (1964), p. 137-162.

BONDOC 1999 – D. Bondoc, *Amfore ștampilate rhodiene la Bechet, jud. Dolj*, SCIVA 50 (1999), 3, p. 155–161.

BONDOC 2004 - D. Bondoc, *Vase antice grecești. Muzeul Olteniei, Craiova / Ancient Greek vessels. The Museum of Oltenia*, Craiova, 2004.

BONDOC 2011 – D. Bondoc, *A stamped amphora of the producer Dionysogenes, discovered at Cioroiu Nou*, dans: Călin Cosma (ed.), *Studies in Archaeology and History*. An anniversary volume to professor Nicolae Gudea on his 70th birthday, Cluj-Napoca, 2011, p. 145–150.

BONDOC 2014 – D. Bondoc, *Roman amphorae from Cioroiu Nou (Romania)*, dans : Rei Cretariae Romanae Fautorum. Acta 43 (2014), p. 105–112.

CALLENDER 1949 – M.H. Callender, *Corbridge Amphora Stamps*, Archaeologia Aeliana, series IV, vol. 27, 1949.

CALLENDER 1965 – M.H. Callender, *Roman Amphorae*, with index of stamps. London, Oxford University Press for the University of Durham, 1965.

DANA 2003 – D. Dana, *Les Daces dans les ostraca du Désert oriental de l'Égypte. Morphologie des noms daces*, ZPE 143 (2003), p. 166-186.

DANA 2007 – D. Dana, *Le nom du roi Décébale: aperçu historiographique et nouvelles données*, dans : *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca, 2007, p. 42–47.

DANA 2014 – D. Dana, *Notices épigraphiques et onomastiques (Scythie Mineure / Dobroudja (I)*, Pontica 47 (2014), p. 465-496

DOBÓ 1975 – A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Daciae repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*[4], Budapest-Amsterdam, 1975.

GLODARIU 1974 – I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974.

GUDEA 1977 – N. Gudea, *Gornea. Așezări din epoca romană și romană târzie*, Reșița, 1977.

KNOWLES *et alii* 1909 – W.H. Knowles, R.H. Forster, H.H.E. Craster, F.J. Haverfield, *Corstopitum: Report on the Excavations in 1908*, Archaeologia Aeliana, 3rd Series, vol. 5.

MATEESCU 1924 – G.G. Mateescu, *I Traci nelle epigrafi di Roma*, ED I, 1924, p. 217.

OPAIȚ 2007 – A. Opaiţ, *From DR 24 to LR 2?*, dans: M. Bonifay, J.-C. Tréglia (eds), LRCW 2. *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry,* BAR International Series 1662 (II), 2007, p. 627–642.

OPAIȚ & TSARAVOPOULOS 2011 – A. Opaiţ, A. Tsaravopoulos, *Amphorae of Dressel 24 similis type in the Central Aegean area (Chios-Erythrai-Kyme)*, The Annual of the British School at Athens 106 (1), 2011, p. 275–323.

PETOLESCU 2007a – C.C. Petolescu, *Contribuţii la istoria Daciei romane*, I, București, 2007.

PETOLESCU 2007b – C.C. Petolescu, *Numele Decebalus în onomastica dacică*, SCIVA 58 (2007), 1–2, p. 11–19.

PETOLESCU 2013 – C.C. Petolescu, *Cronica epigrafică a României (XXXII, 2012)*, p. 371-388, SCIVA 64 (2013), 3–4, p. 371-388.

PISO & RUSU 1990 – I. Piso, A. Rusu, *Nymphaeum-ul de la Germisara*, RMI 59 (1990), 1, p. 9-17.

POPILIAN 1974 – G. Popilian, *Contributions à la typologie des amphores romaines découvertes en Oltenia (IIe–IIIe siècles de n.è.)*, Dacia N.S. 18 (1974), p. 137–146.

POPILIAN 1976 – G. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.

RUSSU 1980 – I.I. Russu, *Daco-geții în Imperiul Roman (în afara provinciei Dacia traiană)*, București, 1980.

ŠAŠEL 1973 – J. Šašel, *Trajan's Canal at Iron Gate*, JRS 63 (1973), p. 80–85.

ŠAŠEL 1978 – Anna et Jaro Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, Ljubljana, 1978.

TOMASCHEK 1893 – W. Tomaschek, *Die alten Thraker* II, 2, Wien, 1893.

TUDOR 1968 – D. Tudor *Importul de vin și untdelemn în provincia Dacia*, Apulum 7 (1968), 1, p. 391–399.

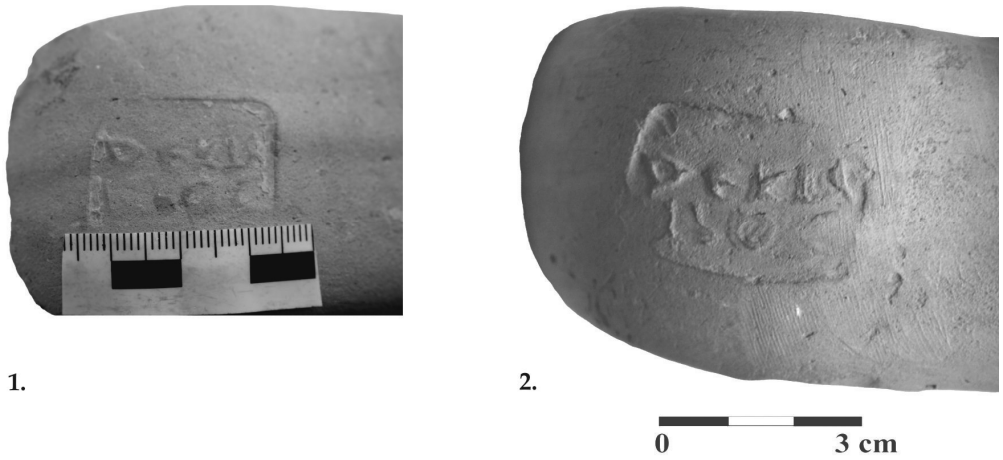

Fig. 1 - Timbres amphoriques romains du céramiste Dekibalos.
1. Slăveni (photo E. Frențescu) ; 2. Romula (photo S. Popovici).

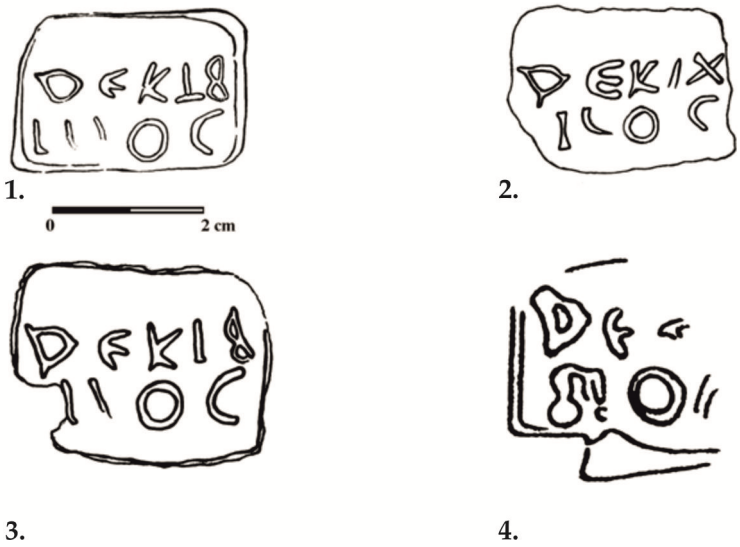

Fig. 2 - Timbres amphoriques romains : 1. Slăveni (dessin par G. Filip) ; 2. Romula (dessin ; d'après A. Ardeț); 3. Romula (dessin par G. Filip) ; 4. Oltenia (dessin ; d'après G. Popilian).

NOTES ÉPIGRAPHIQUES (IX)

Alexandru AVRAM*

Cuvinte cheie: *inscripţii greceşti, Tomis, Tyras, decrete,* catalogus *de asociaţie, κοινοσώστης.*

Keywords: *Greek inscriptions, Tomis, Tyras, decrees,* catalogus *of association, κοινοσώστης.*

Rezumat: *Această nouă serie de note epigrafice (numerotare continuă) propune reeditarea, însoţită de comentariu, a trei inscripţii din Tomis, dintre care două aflate în colecţia Muzeului Louvre:*

34. Decretul ISM II 5 în cinstea unui cetăţean din Tyras.

35. Decretul ISM II 4. Personajul onorat este succesorul celor doi comandanţi ai gărzii civice menţionaţi în faimosul decret ISM II 2.

36. Catalogul ISM II 27, care îi menţionează pe membrii unei asociaţii. Graţie noilor restituţii, se pot identifica printre membri trei noi pontarhi, precum şi un personaj purtând titlul onorific de κοινοσώστης, "salvator al asociaţiei (koinon)". Cu această ocazie autorul adaugă şi o nouă ediţie a inscripţiei ISM II 19.

Abstract: *This new series of epigraphical notes (continuous numbering) proposes new editions accompanied by commentaries for three inscriptions from Tomis, two of them in the collection of the Louvre Museum:*

34. Decree ISM II 5 in honour of a citizen from Tyras.

35. Decree ISM II 4. The honorand is the successor of the two commanders of the civic guard mentioned in the famous decree ISM II 2.

36. Catalogue ISM II 27, which mentions the members of an association. Thanks to the new restorations three new pontarchs can be identified among the members, as well as

* Alexandru AVRAM : Le Mans Université, Faculté des Lettres, Langues et Sciences humaines, Avenue Olivier Messiaen, 72085 Le Mans, France ; alexandru.avram@univ-lemans.fr

Livraisons précédentes : (I), Pontica 44 (2011), p. 137-140 ; (II), Pontica 45 (2012), p. 489-501 ; (III), Pontica 46 (2013), p. 295-309 ; (IV), Pontica 47 (2014), p. 451-463 ; (V), Pontica 48–49 (2015–2016), p. 429-437 ; (VI) Pontica 50 (2017), p. 387-406 ; (VII), dans AVRAM, BUZOIANU & LUNGU 2018, p. 335-341 ; (VIII), Pontica 51 (2018), p. 407-418.

a person bearing the honorific title of κοινοσώστης, "saviour of the association (koinon)". The author adds on this occasion a new edition of the inscription ISM II 19.

34. J'ai eu récemment, grâce au concours généreux de Dragoş Hălmagi, l'occasion de retrouver dans les collections du Musée national des antiquités (Institut d'archéologie de Bucarest) le décret tomitain ISM II 5 (inv. L 793) dont on avait, depuis quelque temps, perdu la trace. Nous avons donné, la regrettée Maria Bărbulescu (à laquelle je dédie ces lignes), Livia Buzoianu et moi, une édition améliorée de ce décret datable de la fin du IIe ou du début du Ier siècle av. J.-C. dans ISM VI.2 5[1]. L'autopsie de la pierre a pourtant permis quelques retouches supplémentaires.

Hormis quelques petits changements de moindre importance (voir *app. cr.*, l. 5, 27, 28 ; j'ai renoncé, d'autre part, au supplément suggéré par Wilhelm à la l. 19, car il fait violence à ce que révèlent les restes conservés sur la pierre), le principal acquis de cette révision est la lecture du début du patronyme porté par le titulaire du décret : Ἀγᾳ[– –] (l. 26, à compléter, par conséquent, [Νῖλος Ἀγα–] aussi à l. 2).

À la l. 12, après un *vacat*, je vois les lettres EN (et non EY), donc ἐναποδεικν[ύμενος], comme, entre autres, dans FD III.1 284 : [πᾶσαν] σπουδὰν ἐναποδεικνύμε[νος].

Enfin, aux l. 15-16, πάντων τε τ[ῆς πόλεως ἐμπόρων] | τῶν εἰς Ὀλβίαν πόλιν πλ̣[εόντων], élégamment proposé jadis par Adolf Wilhelm, se heurte au constat qu'à la l. 15, juste avant la lacune, semble figurer un Π, ce qui annule toute possibilité d'insérer l'article τ[ῆς]. Dans le même esprit, je suggérerais ici πάντων τε π[ρὸς ἐμπορίαν πολει]|τῶν εἰς Ὀλβίαν πόλιν πλ̣[εόντων].

Après avoir mis à profit toutes ces observations, je propose l'édition suivante :

vac. ἐπὶ ἱέρεω Ἀπόλλωνος [τοῦ μετὰ *τὸν δεῖνα*, οἱ]
ἄρχοντες εἶπαν· ἐπειδ[ὴ Νῖλος Ἀγα– – – –]
Τυρανὸς ἀνὴρ καλὸς καὶ ἀ̣[γαθὸς γεγονὼς]
καὶ ἐκ τῶν προγόνων ἀγαθῶ̣[ν ὤν, ἐπιδημή]-
σας καὶ πρότερον ἐν τῆι π̣[όλει ἡμῶν τήν]
τε ἀναστροφὴν εὔτακτο[ν καὶ σώφρονα]
καὶ ἀξίαν ἀμφοτέρων ἐπ̣[οιήσατο τῶν πό]-
λεων, *vac.* χωρισθείς τε εἰς τ̣[ὴν ἑαυτοῦ πατρί]-
δα εὔνουν καὶ πρόθυμον̣ [εἰς πράγματα]
τῆς πόλεως παρέσχετ̣[ο ἑαυτὸν διὰ παντὸς]
καὶ λέγων ἀεὶ καὶ πράσσ̣[ων τὰ βέλτιστα]
διατελεῖ *vac.* ἐναποδεικν̣[ύμενος πᾶσαν]
τὴ{ι}ν εὔνοιαν καὶ κατ᾽ ἰ̣[δίαν τοῖς ἐντυγ]-
χάνουσι τῶν πολειτ̣[ῶν κοινῇ τε καὶ τῆι]
πόλει· *vac.* πάντων τε π̣[ρὸς ἐμπορίαν πολει]-
τῶν εἰς Ὀλβίαν πόλιν πλ̣[εόντων προνοῶν]

[1] C'est toujours là que nous avons enrichi le lemme figurant dans ISM II de quelques contributions plus récentes. Il serait superflu de reprendre ici toute la bibliographie de ce document.

καὶ προστατῶν διατελ[εῖ σπουδῆς καὶ]
φιλοτειμίας οὐθὲν ἐν[λείπων κατὰ συγ]-
γραφ[ὴ]ν δὲ [....]τ[..]π[– – – – – – – – ἡ]-
μεῖν, τὰς α[ὐτὰς τειμὰς? – – – – – δίδοσ?]-
θαι· *vac.* ὅπως ο[ὖ]ν κ[αὶ ὁ δ]ῆμ[ος φαίνηται]
τιμῶν τοὺς καλοὺς καὶ ἀγ[αθοὺς ἄνδρας]
καὶ γνησίαν εὔνοιαν προσφ[ερουμένους]
εἰς τὰ τῆς πόλεως πράγματα, [τύχηι ἀγα]-
θῆι, *vac.* δεδόχθαι τῶι δ̣ήμ̣ω̣[ι ἐπηινῆσθαι]
μὲν ἐπὶ τούτοις Νῖλο̣ν̣ Ἀγα̣[– – – – – – – ·]
δεδόσθαι δὲ αὐτῶ̣ι̣ [καὶ ἐκ]γ[όνοις προξε]–
νίαν, πολειτήαν, ἰσοτ[έλειαν, ἔνκτησιν]
ἐνγαίων, δίκας π[ρ]ο[δ]ί[κους, εἴσπλουν καὶ]
ἔκπλουν πολέμου καὶ̣ [εἰρήνης ἀσυλεὶ]
καὶ ἀσπονδεί· *vac.* εἶναι δὲ [αὐτῶι καὶ ἔφοδον]
ἐπὶ τὴν βουλὴν καὶ τὸν δ̣[ῆμον πρότωι με]-
τὰ τὰ ἱερά· *vac.* ἐνγράψαι [δὲ τὸ ψήφισμα τοῦτο]
εἰς τελαμῶνα λευκοῦ λί[θ]ο̣[υ καὶ ἀναστῆσαι]
ἐν τῆι ἀγορᾶι· τὸ δὲ ἀνάλω̣[μα δοῦναι αὐτόν].

vacat

Restitutions dues, pour la plupart, à Weinberger et Wilhelm ; 10 (à la fin), 14-15, 18-19, 31, 35 ISM VI.2. – 4-5 : [παρεπιδημή]|σας Weinb., mais trop long. – 5 : τῇ [πόλει] tous les éditeurs ; ἡμῶν ajouté par Wilh. – 6 : εὐτάκτ[ως καὶ εὐχρήστως] Weinb., εὔτακτ[ον καὶ σώφρονα] Wilh. – 7-8 : ἐπ[ιμέλειαν ἔσχη πό]|λεων Weinb., ἐπ[οιήσατο τῶν πό]|λεων Wilh. – 8-9 : εἰς π[όλιν αὐτοῦ πατρί]|δα Weinb., εἰς [τὴν ἑαυτοῦ πατρί]|δα Wilh. – 10, à la fin : [πανταχῆι] Weinb. – 12 : εὖ tous les éditeurs (ou εὐαποδεικν[ύμενος] Stoian), EN la pierre, d'où ἐναποδεικν[ύμενος] ; ἀποδεικν[ύμενος ἑαυτοῦ] Weinb., ἀποδεικν[ύμενος πᾶσαν ἑαυτοῦ] ISM VI.2, mais trop long. – 14 : [καὶ καθόλως τῆι] Weinb. – 15-16 : τε τ[ῆς πόλεως ἐμπόρων] | τῶν Wilh. – 18-19 : ἐ[νλείπων αὐτοῖς· ἔ]|γραφ[ε]ν Weinb. – 19 : δὲ [ἅς πο]τ[ε τοῖς –] Wilh. (non soutenu par les restes visibles sur la pierre). – 19-20 : [ἔδοξε νέ]|μειν Weinb. (Stoian, ISM VI.2). – 20 : τὰς α[ὐτὰς τειμάς] *vel* τὰς ἄ[λλας τειμάς] ; [τοῖς Τυρανοῖς] Stoian (*contra* : Gauthier et Rougemont, [τοῖς Τομίταις] ISM VI.2. – 21 : [φαίνηται ἀεὶ] Weinb., trop long. – 26 : Νῖλ[ον – –] tous les éditeurs. – 27 : αὐτῷ καὶ [ἐκγόνοις] tous les éditeurs. – 28 : πολιτείαν tous les éditeurs. – 35, à la fin : ἀνάλω[μα εἶναι ΔΔΔ] Weinb. *dubitanter*.

35. Parmi les inscriptions apportées de Tomis vers 1855, dans la tourmente de la guerre de Crimée, en France, entrées ensuite dans la collection de Léon Renier, avant qu'elles ne soient déposées au Musée du Louvre, où elles se trouvent aujourd'hui[2], il y a un décret fragmentaire (inv. MA 4243) qui, bien qu'édité à plusieurs reprises, ne semble pas encore avoir dévoilé tous ses secrets (**Fig. 1**).

[2] Pour le voyage parcouru par ce lot d'inscriptions, voir MASSON 1987, p. 274, avec n. 2 (SEG 27, 633). *Cf.* Ph. GAUTHIER & G. ROUGEMONT, *Bull. ép.* 1988, 29.

Trouvé dans des circonstances inconnues à Constanţa[3], ce fragment de stèle de marbre (ht. 0,28, lg. 0,20, ép. 0,10 ; ht. des lettres 0,008 ; interligne 0,003)[4] conservant le bord supérieur pourvu d'une moulure et portant le texte d'un décret fut publié de manière assez approximative par Alphonse Dain[5]. Quelques mois après l'*editio princeps*, Louis Robert intervint, comme à son habitude, de manière décisive sur la restitution du texte (avec photo)[6]. Fort des améliorations dues à ce dernier savant, Iorgu Stoian en donna, quelque trois décennies après, sa propre édition, accompagnée de la reproduction de la photo publiée par Robert[7]. Cette dernière édition fut finalement reprise sans changements dans ISM II, sous le n° 4 (avec photo)[8]. Le décret date, d'après ses caractères paléographiques, de la fin du IIe siècle, peut-être des environs de 100 av. J.-C.

En voici la teneur selon ISM II 4 :

[ἐπὶ ἱέρεω – ἄρχοντες]
[εἶπαν. ἐπειδὴ – – – – –]. Ἡφαιστ[ιῶνος? – – – – – – – – –]
[– – – – – – – – – – – – –]γόνως πρ[– – – – – – – – – – – – –]
[– ἀνὴρ καλὸς καὶ ἀγα]θός ἐστιν [– – – – – – – – – – – – –]
[– – – – – – – – – – –]αις καὶ τα[– – – – – – – – – – – – –]
5 [– – – – – – – – – – –]τα τῶι δή[μωι – – – – – – – – – αἱρε]-
[θεὶς δὲ καὶ ἀγορανό]μος τῶν τε [ἄλλων τῶν κατὰ τὴν ἀρχὴν]
[ἐπεμελήθη? *e. g.* –]σης σὺν ταῖς [– – – – – – – – – – – – –]
[– – – – – – – – – –] δι' ὅλου τοῦ [ἐ]νια[υτοῦ – – – – – – –]
[– – – – – – – – – τῶ]ν μεταβόλων ἐ[– – – – – – – – – – – –]
10 [– – – – – – – – –]νίας πλῆθος οὐκ [ὀλίγον? – – – – – – – –]
[ἡ πόλις – – – – ἐστ]εφάνωσεν ἐν τῶ[ι θεάτρωι – – – – – – –]
[– – – – – – – – – –]υ χειροτονηθεὶς ὑ[πὸ τῆς πόλεως — —]
[μετὰ *τοῦ δεῖνος* τοῦ Σωστ?]ράτου καὶ Ποσειδων[ίου *τοῦ δεῖνος*]
[– – – – – – – – – – – πό]λει καὶ τοὺς λόγους [ἀπέδωκεν – –]
15 [– – – – – – – – – – – – –]η μετὰ ψηφίσματ[ος – – – – – – –]
[– – – – – – – – – – – – – – –]ης πλεονάκις [– – – – – – – – –]

Restitutions dues, pour la plupart à Robert. – 0-1 : [ἐπὶ ἱέρεω – – – , οἱ ἄρχοντες | εἶπαν· ἐπειδὴ – – –] Ἡφαιστ- Stoian. – 1 : Ἡφαιστ[ίωνος] Dain *dubitanter*. – 2 : -]ον ὥσπερ Dain, -]γονως πρ[- Robert. – 3 : -ὡς ἔ]θος ἐστιν Dain, [– – ἀνὴρ καλὸς καὶ ἀγ]αθός ἐστιν Robert. – 5 : [κατὰ τὰ δόξαν]τα Stoian *dubitanter in app. cr.* – 5-7 : [αἱρε|θεὶς δὲ καὶ ἀγορανό]μος τῶν τε [ἄλλων τῶν κατὰ τὴν ἀρχὴν | ἐπεμελήθη] *e. g.* Robert. – 8 : Διο[δό]του Dain, δι' ὅλου τοῦ Robert. – 12 : ὑ[πὸ τῆς πόλεως] Dain. – 13 : [μετὰ *τοῦ δεῖνος* τοῦ Σωστ]ράτου Dain *dubitanter* (Stoian). – 14, à la fin : [ἐποιήσαντο] Dain, [ἀπέδωκεν] Robert.

[3] DAIN 1933, p. 159, le donne comme de « provenance inconnue ».

[4] Les dimensions sont données, ici et ailleurs, en mètres.

[5] DAIN 1933, p. 159-160, n° 181, avec dessin.

[6] ROBERT 1933, p. 141-142, avec photo (SEG 9, 908) = ROBERT 1969, p. 1596-1597.

[7] STOIAN 1962, p. 94-96, n° 6, avec photo, pl. XVIII. Voir aussi PIPPIDI 1966, p. 232 = PIPPIDI 1988, p. 141 (sur le théâtre, l. 11).

[8] Voir maintenant aussi ISM VI.2 4 (avec la même photo reproduite dans cet article que je dois à l'obligeance de Madame Annabel Rémy, Musée du Louvre).

Une première remarque concerne le préambule : la solution proposée par Stoian est impossible, car, comme l'avait bien vu Dain, le nom commençant par Ἡφαιστ- figure sûrement à la première ligne (au-dessus sont clairement visibles les restes de la moulure délimitant le champ de l'inscription), ce qui, à en juger d'après la disposition des débris conservés, fait de Ἡφαιστ[-, selon toute probabilité, le patronyme du prêtre éponyme (d'Apollon *Iètros*). Je suggère donc [ἐφ' ἱέρεω *τοῦ δεῖνος* τοῦ] Ἡφαιστ[– – ἄρχοντες εἶπα[ν].

À la l. 2, je serais tenté, avec toute la prudence de rigueur, par la formule [γε]γονὼς πρ[ογόνων εὐεργετῶν?]. Voir, à titre d'exemple, γ[ε]γονὼς προγόνων (IOSPE I² 42, l. 9, Olbia) et πατρὸς γεγονὼς ἀγαθοῦ καὶ προγόνων εὐεργετῶν (ISM I 54, l. 4, Istros). Après [ἀνὴρ καλὸς καὶ ἀγ]αθός ἐστίν, déjà restitué par Robert, je continuerais, inspiré par les formules que je trouve dans les décrets istriens d'époque hellénistique (surtout ISM I 15, l. 6-8 : ἔν τε ταῖς ἀρχαῖς κα[ὶ] ταῖς ἐπιμελείαις καὶ συνεδρείαις λέγων καὶ πράσσ[ων] ἀεὶ τὰ βέλτ[ισ]τα δι[α]τελεῖ τῶι δήμωι ; SEG 52, 724[9], l. 6-9 : ἔν τε ταῖς ἀρχαῖς κ[αὶ ταῖς] ἐπιμελείαις καὶ [πα]ρεδρείαις, ἔτι δὲ πρε[σβείαις] καὶ συνεδρείαις φιλότιμός ἐστι λέγω[ν καὶ] πράσσων διὰ παντὸς τὰ βέλτιστα τ[ῶι δήμωι]), avec quelque chose comme [πρόθυμον ἑαυτὸν παρεχόμενος ἔν τε ταῖς ἀρχ]αῖς καὶ τα[ῖς ἐπιμελείαις λέγων καὶ πράσσων ἀεὶ τὰ βέλτισ]τα τῶι δή[μωι διατελεῖ].

À la l. 12, il me semble manifeste qu'une nouvelle phrase est introduite par χειροτονηθείς. Par conséquent, la lettre υ qui précède ce mot devrait appartenir à une formule concernant la couronne accordée au théâtre au titulaire du décret. Je suggère donc [χρυσῶι στεφάνωι διὰ βίο]υ. Voir, à Callatis, ISM III 31, l. 13 : στεφανοῦσθε αὐτὸν διὰ βίου καὶ κατ' ἀΐδιον ; et à Tomis même, ISM II 6, l. 10–11 : [στεφα]νοῦσθαι αὐτὸ[ν διὰ βίου καὶ εἰς τὸ κατ' ἀΐδ]ιον, selon la restitution que j'ai proposée[10], reprise dans ISM VI.2.

Mais la contribution la plus importante du décret ISM II 4 concerne les l. 13-14. À la l. 13, seuls deux débris de noms : [– –]ράτου καὶ Ποσειδων[– –]. Dain avait ajouté au début de la ligne μετά, en imaginant sans aucun doute une action commune du titulaire du décret avec Untel et Untel (à preuve, il construisit dans sa restitution μετά avec le génitif, donc « avec »). Mais les restes de noms à la l. 13 invitent à un rapprochement avec les l. 25-26 (εἱρέθησαν {Ἀπο} Ἀπολλοῦς Νικηράτου, Ποσειδώνιος Γέροντος) et 27-30 (αἱρεθέντες ὑπὸ τοῦ δήμου ἡγεμόνες κατὰ ψήφισμα ἐφ' ἱέρεω Σαραπίωνος τοῦ Διοσκουρίδου Ἀπολλοῦς Νικηράτου καὶ Ποσειδώνιος Γέροντος) des deux décrets successifs (ISM II 2) pris respectivement sous les éponymes Σαραπίων Διοσκουρίδου et Θεόφιλος Νουμηνίου au sujet de la garde civique mise en place à Tomis dans des conditions décrites comme dramatiques pour la cité. La coïncidence serait, en effet, trop troublante pour ne pas l'exploiter : je ne recule donc guère devant la restitution [μετὰ Ἀπολλοῦτα Νικη]ράτου καὶ Ποσειδών[ιον Γέροντος], où μετά (avec l'accusatif) prend le sens de « après ». Je comprends donc que le titulaire de notre décret a succédé aux deux commandants mentionnés par les deux décrets figurant sur la stèle ISM II 2 et je

[9] Voir, à propos de ce décret d'Istros trouvé dans la nécropole médiévale de Pliska, en Bulgarie, AVRAM 2015.

[10] AVRAM 2000, p. 159-160, n° 11.

propose quelque chose comme χειροτονηθεὶς ὑ[πὸ τοῦ δήμου μετὰ Ἀπολλοῦτα Νικη]ράτου καὶ Ποσειδών[ιον Γέροντος ἡγεμὼν ἔν τε τῆι πό]λει.

Il n'est pas dépourvu d'intérêt de constater que, dans son commentaire consacré à ISM II 4, Stoian avait lui-même rapproché ce décret de ceux figurant sous son numéro 2. Il observe que le nombre des lettres par ligne est à peu près le même que « dans les décrets concernant la défense de la cité, dont la paléographie présente une ressemblance frappante avec le présent document » (« decretele privitoare la paza oraşului, cu a căror paleografie documentul de faţă are o frapantă asemănare ») ; et plus loin, où il rappelle que la paléographie est « très proche de celle des décrets concernant la défense de la cité » (« foarte apropiată de aceea a decretelor privitoare la paza oraşului »)[11]. Cela étant, le décret qui retient ici notre attention peut être daté d'un an ou de quelques années après ISM II 2. Si la charge des commandants de la garde civique était annuelle, il va de soi que l'éponyme dont le patronyme commence par Ἡφαιστ[– fit immédiatement suite à Θεόφιλος Νουμηνίου, lequel est mentionné dans le deuxième décret gravé sur la stèle ISM II 2. Pourtant, rien n'indique que la charge de commandant de la garde était une magistrature ordinaire : les deux commandants mentionnés par ISM II 2 auraient pu exercer leurs prérogatives pendant plusieurs années.

En conclusion de toutes ces remarques et propositions, je suggère pour ISM II 4 l'édition suivante :

[ἐφ' ἱέρεω *τοῦ δεῖνος* τοῦ] Ἡφαιστ[– –ἄρχοντες εἶπα[ν·]
[ἐπειδὴ *ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος* γε]γονὼς πρ[ογόνων εὐεργετῶν?]
[– – – – ἀνὴρ καλὸς καὶ ἀγ]αθός ἐστίν, [πρόθυμον ἑαυτὸν]
[παρεχόμενος ἔν τε ταῖς ἀρχ]αῖς καὶ τα[ῖς ἐπιμελείαις λέγων]
[καὶ πράσσων ἀεὶ τὰ βέλτισ]τα τῶι δή[μωι διατελεῖ· αἱρεθεὶς]
[πρότερον? δὲ καὶ ἀγορανό?]μος, τῶν τε [– – – – – – – – –]
[– – – – – – – – – – – – – –]σης σὺν ταῖς [– – – – – – – –]
[– – – – – – – – – – – – – –] δι' ὅλου τοῦ [ἐ]νια[υτοῦ – –]
[– – – – – – – – – – – – τῶ]ν μεταβόλων ἐ[– – – – – – –]
[– – – – – – – – – – – – –]νίας πλῆθος οὐκ [ὀλίγον – – –]
[– – – – – – – – – – – – ἐστ]εφάνωσεν ἐν τῶ[ι θεάτρωι]
[χρυσῶι στεφάνωι διὰ βίο]υ· χειροτονηθεὶς ὑ[πὸ τοῦ δή]-
[μου μετὰ Ἀπολλοῦτα Νικη]ράτου καὶ Ποσειδών[ιον Γέ]-
[ροντος ἡγεμὼν ἔν τε τῆι πό]λει καὶ τοὺς λόγους [– – – –]
[– – – – – – – – – – – – – – –]η μετὰ ψηφίσματ[ος – – –]
[– – – – – – – – – – – – – – –]ης πλεονάκις [– – – – – –]
– – – – – – – – – – – – – – – – – Ḥ – – . . – – – – – – – –
– –

17 : lettre non lue par les éditeurs antérieurs.

36. Une autre inscription tomitaine appartenant au même lot entré dans un premier temps dans la collection de Léon Renier et ensuite au Louvre (inv. MA 4227) est ISM II 27 (**Fig. 2**). Il s'agit d'une plaque de marbre brisée de tous les côtés (ht. 0,33 ; lg. 0,21 ; ép. 0,10 ; ht. des lettres 0,15 ; interligne 0,005 ; réglages)

[11] Voir aussi, dans le même sens, STOIAN 1962, p. 96.

portant le texte d'un catalogue des membres d'une association (IIIe siècle ap. J.-C., d'après les traits paléographiques). Publiée par le même Dain comme de « provenance inconnue »[12] et corrigée sur-le-champ par Robert[13], qui l'attribue à juste titre à Tomis, l'inscription figure dans le corpus ISM II sous le numéro 27 (avec le dessin de Dain)[14] :

– – – – – – – – – – – – – – –
[– – – – – – – – – –]ξο[– –]
[– – – – – – –]θα νεων πο[.]
[– – – – – – –]ον πο ν [.]
[– – – – – Κ]λημεντιανὸς Πο.ν̄.
[Καλπ]ούρνιος Φῆλιξ Κοΐν[του],
[Αὐ]ρ(ήλιος) • Σευῆρος, προστάτ[ης],
[Οὐαλέ]ριος Σευῆρος νε(ώτερος),
[Οὐαλ]έριος Πρεῖσκος,
[Οὐαλ]έριος Ἰουλιανό[ς],
[Οὐαλέ]ριος Δημήτ[ριος],
[– – Ἀσ]κληπιόδω[ρος]
[– – – –]τωρ Ἀκε[– –]
– – – – – – – – – – – – – –

1 : ΓΟ Dain, ΞΟ Robert (Stoian). – 2 : νεώ[τερος] Dain dans le commentaire, -]θα νεων πο[- Robert (Stoian). – 4 : [Κ]λημεντιανός Rob. (Sto.). – 5 : Κοΐν[του] Dain (et tous les autres). – 7 : [Τιβέ]ριος Dain, [Οὐαλέ]ριος Robert (Stoian) ; νε(ώτερος) Dain (et tous les autres).

Une première remarque concerne les l. 2–4. Comme il résulte du dessin publié par Dain, mais surtout de la photo (**Fig. 2**), à la fin de ces lignes figure trois fois de suite un sigle d'abréviation obtenu des lettres Π et N en ligature, avec un O de très petites dimensions inséré entre les pieds du Π, ce qui invite au déchiffrement πον(–). Je peux ajouter maintenant qu'un sigle tout à fait semblable se trouve, à la l. 13, sur une inscription d'Histria récemment publiée (**Fig. 3**)[15]. Là, comme ici, le sigle en question ne peut être interprété que comme πον(τάρχης) : on gagne donc du coup trois nouveaux mentions de pontarques originaires de Tomis[16]. De surcroît, à la fin de la l. 4, on remarque qu'il y a deux sigles, l'un au-

[12] DAIN 1933, p. 161-162 n. 182, avec dessin.

[13] ROBERT 1933, p. 143-144 (SEG 9, 909) = ROBERT 1969, p. 1598-1600.

[14] Voir maintenant aussi ISM VI.2 27, avec la même photo (pl. IX) que celle reproduite ici (*cf.* n. 8).

[15] AVRAM 2018, fig. 1.

[16] Voir, dernièrement, sur cette question, BĂRBULESCU 2007 ; MAURER 2014. Aux pontarques recensés dans ce dernier article (exhaustif au moment de sa parution), il convient d'ajouter, hormis nos trois nouveaux pontarques, un autre de Tomis (AVRAM, CLIANTE & LUNGU 2016, p. 140-143, n° 1) et enfin, un autre d'Histria (AVRAM 2018, p. 143-147). C'est dire que le nombre de pontarques ne cesse de croître selon que l'on découvre de nouvelles inscriptions ou que l'on réinterprète, comme ici, des documents déjà connus depuis longtemps.

dessus de l'autre. Serait-on en droit de comprendre (δισ)πον(τάρχης) (*cf.* ISM II 16, l. II.6-7 : δισπον[τάρχου] ; ISM VI.2 480 : β' ποντάρ[χην]) ?

À la l. 2, je verrais le nom [Ἀ]θανέων. D'autre part, en ce qui concerne le patronyme fragmentaire figurant à la dernière ligne conservée du catalogue, il peut maintenant être complété, Ἀκέ[σεως], sur la foi de deux occurrences de ce nom à Tomis dans deux inscriptions publiées récemment (ISM VI.2 482[17], l. 3 : [Πο]σειδώνιος Ἀκέσεως ; VI.2 483[18], l. 8 : génitif Ἀκέσει ; il pourrait s'agir dans ces deux cas de la même personne).

On constate enfin que les noms des membres sont rendus soit « à la grecque », nom + patronyme (très probablement, l. 12), soit selon les conventions romaines, c'est-à-dire gentilice + cognomen (reprenant, pour les Grecs, le nom d'origine du porteur) (l. 6-10, très probablement aussi l. 2 et 11 ; pour la l. 3 on ne peut rien dire, car la terminaison -]ον est bizarre : il n'est d'ailleurs pas sûr qu'il s'agit d'un nom). Seule exception serait, à la l. 5, [Καλπ]ούρνιος Φῆλιξ Κοΐν[του], admis par tous les éditeurs. Mais a-t-on vraiment affaire à une exception ? Je remarque qu'avant cette ligne, tous les autres membres du collège portent des titres (pontarques) et qu'il en va de même à la ligne suivante (προστάτ[ης]). Dans ces circonstances, j'ai des difficultés à accepter cette seule anomalie (gentilice + cognomen + patronyme) et je verrais toujours un titre, cette fois honorifique, qui ne saurait être que κοιν[οσώστης].

Je restitue donc :

– – – – – – – – – – – – – – – – –
– – – – – – – – – ΞΟ – – – – – –
[– – – – –Ἀ]θανέων πον(τάρχης), *vac.*
[– – – – – –]ον πον(τάρχης), *vac.*
[– – – –Κ]λημεντιανὸς (δισ?)πον(τάρχης),
5 [Καλπ]ούρνιος Φῆλιξ κοιν[οσώστης],
[Αὐ]ρ(ήλιος) • Σευῆρος προστάτ[ης],
[Οὐαλέ]ριος Σευῆρος νε(ώτερος),
[Οὐαλ]έριος Πρεῖσκος,
[Οὐαλ]έριος Ἰουλιανό[ς],
10 [Οὐαλέ]ριος Δημήτ[ριος],
[– – –Ἀσ]κληπιόδω[ρος]
[– – – – –]τωρ Ἀκέ[σεως]
– – – – – – – – – – – – – – – –

Le mot composé κοινοσώστης fait ici, grâce à la restitution que je propose, sa quatrième apparition à Tomis. Il n'y a, en outre, qu'une seule autre occurrence, à Callatis (ISM III 73.B), où le mot est conservé en entier, ce qui m'a permis jadis de le signaler comme nouveauté lexicale absolue[19]. C'est donc un mot quasi local : attesté une fois à Callatis, quatre fois à Tomis et nulle part ailleurs. Les trois autres occurrences tomitaines sont :

[17] AVRAM 2014, p. 162-167, n° 1 (SEG 64, 641).

[18] BĂRBULESCU, BUZOIANU & BĂJENARU 2014, p. 421-426, n° 2 (SEG 64, 640).

[19] AVRAM 1992–1994 (SEG 46, 896). *Cf.* SÈVE 2002 ; RODRÍGUEZ SOMOLINOS & BERENGUER 2005, p. 120.

- ISM II 23, où, à la l. 8, il faut restituer [- - γραμμα]τεὺς καὶ κοινοσώσ[της] au lieu de κοινὸς ΩΣ[– –] (*cf.* ISM VI.2 23).
- ISM II 17, l. 19 : κοινο[σώστης] (*cf.* ISM VI.2 17).
- ISM II 19, où, à la dernière ligne, [κοινο]ϛώστης Κρήσ[κης] est à préférer au [δημο]ϛώστης suggéré jadis par Louis Robert et maintenu dans ISM II.

Pour ce qui est de ces dernières inscriptions, nous écrivions dans ISM VI.2, p. 8-9, sous le numéro 19 : « à en juger d'après les titres portés par certains de ses membres, il s'agirait de la même association que celle à laquelle appartient le catalogue n° 17 : d'ailleurs, une raison de plus pour préférer [κοινο]ϛώστης à [δημο]ϛώστης à la l. B.5 ». Je peux maintenant aller même plus loin : en suivant une suggestion confiée par Louis Robert dans une lettre à Georgi Mihailov, premier éditeur du catalogue ISM II 19 – et que le savant bulgare (suivi par Stoian dans son corpus) a eu tort de ne pas exploiter[20] – je suis parvenu à disposer les deux fragments de cette inscription d'une nouvelle manière, ce qui, en mettant à profit les recoupements prosopographiques que l'on peut établir entre ISM II 17 et 19, m'a conduit vers la solution suivante[21] :

ἀπελογή[σαντο? – – – – – – –]
συναγωγ[εὺς *ὁ δεῖνα* Διοσκου]-
ρίδου *vacat*
προστά̣[της *ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος*]
δισφι[λότιμος Δ]ιο̣ν̣[ύσιος? *τοῦ δεῖνος*]
φιλ̣ό̣[τιμ]ο̣ς Ἀντίγον[ος Ῥούφου]
[νομοφύ]λαξ Λέων Ἐπ̣[ιστράτου]
[ἱεροκ]ῆρυξ Ἰοῦστο[ς *τοῦ δεῖνος*]
[εὐερ]γέτης Ποσιδώ[νιος *τοῦ δεῖνος*]
[κοινο]ϛώστης Κρήσ[κης Καθίου]
- -

Pour revenir à l'inscription ISM II 27, elle révèle donc trois nouveaux pontarques et une cinquième occurrence du mot rare (et local) κοινοσώστης, « sauveur de l'association (*koinon*) ».

[20] MIHAILOV 1962, p. 214-216, n° 20, avec photo (SEG 24, 1055). *Cf.* J. & L. ROBERT, *Bull. ép.* 1963, 165.

[21] Je viens de rééditer cette inscription et de développer plusieurs considérations autour du mot κοινοσώστης dans une note à paraître prochainement dans les *Mélanges Florica Bechet*, Bucarest.

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations

Bull. ép. « Bulletin épigraphique ». Livraisons annuelles dans Revue des études grecques.

FD *Fouilles de Delphes*. Paris.

IOSPE I² B. Latyšev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, vol. I. *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae, aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum*, Saint-Pétersbourg, ²1916.

ISM I D. M. Pippidi, *Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine*, vol. I. *Histria şi împrejurimile*, Bucarest, 1983.

ISM II I. Stoian, *Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine*, vol. II. *Tomis şi teritoriul său*, Bucarest, 1987.

ISM III A. Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure*, vol. III. *Callatis et son territoire*, Bucarest – Paris, 1999.

ISM VI.2 A. Avram, M. Bărbulescu et L. Buzoianu, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure*, vol. VI. *Suppléments*, fasc. 2. *Tomis et son territoire*, Bucarest – Paris, 2018.

SEG *Supplementum epigraphicum Graecum*. Leyde.

Auteurs

AVRAM 1992–1994 – A. Avram, *Ein neues griechisches Wort: κοινοσώστης*, StCl 28–30 (1992–1994), p. 121-123.

AVRAM 2000 – A. Avram, *Wohltäter des Volkes (εὐεργέται τοῦ δήμου) in den pontischen Städten der späthellenistischen Zeit*, dans M. Dreher (éd.), *Bürgersinn und staatliche Macht. Festschrift für Wolfgang Schuller zum 65. Geburtstag*, Konstanz/Bodensee, 2000, p. 151-170.

AVRAM 2014 – A. Avram, *Die 'Freiheit' von Tomis in der Kaiserzeit*, dans V. Cojocaru et C. Schuler (éds), *Die Außenbeziehungen pontischer und kleinasiatischer Städte in hellenistischer und römischer Zeit, Akten einer deutsch-rumänischen Tagung in Constanţa, 20.–24. September 2010*, Stuttgart, 2014, p. 161-172.

AVRAM 2015 – A. Avram, *Les premiers peuples germaniques sur le Bas Danube. Autour du décret* SEG *52, 724*, dans B. Virgilio (éd.), *Studi ellenistici*, XXIX, Pise – Rome, 2015, p. 27-76.

AVRAM 2018 – A. Avram, *Eine neue Inschrift der dionysischen Speira von Histria*, Gephyra 16 (2018), p. 143-154.

AVRAM, BUZOIANU & LUNGU 2018 – A. Avram, L. Buzoianu et V. Lungu (éds), *Koinè et mobilité artisanale entre la Méditerranée et la mer Noire dans l'Antiquité. Hommage à Pierre Dupont à son 70e anniversaire,* Pontica 51, Suppl. V, Constanţa, 2018.

AVRAM, CLIANTE & LUNGU 2016 – A. Avram, T. Cliante et V. Lungu, *Neue Inschriften aus Tomis*, ZPE 197 (2016), p. 140-148.

BĂRBULESCU 2007 – M. Bărbulescu, *De nouveau sur le* koinon *du Pont Gauche à partir d'une inscription inédite de Tomis*, Dacia N.S. 51 (2007), p. 139-145.

BĂRBULESCU, BUZOIANU & BĂJENARU 2014 – M. Bărbulescu, L. Buzoianu et C. Băjenaru, *Inscripţii din Tomis şi împrejurimi aflate în colecţia Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa*, Pontica 47 (2014), p. 417-437.

DAIN 1933 – A. Dain, *Inscriptions grecques du Musée du Louvre. Les textes inédits*, Paris, 1933.

MASSON 1987 – O. Masson, *Notes sur les inscriptions grecques du Musée du Louvre jadis conservées au Cabinet des Médailles*, BCH 111 (1987), p. 267-279.

MAURER 2014 – K. Maurer, *Der Pontarch des westpontischen Koinons*, Dacia N.S. 58 (2014), p. 141-188.

MIHAILOV 1962 – G. Mihailov, *Epigraphica*, Bulletin de l'Institut archéologique bulgare 25 (1962), p. 205-217.

PIPPIDI 1966 – D. M. Pippidi, *Note de lectură, 6: Teatre greceşti în Dobrogea antică*, StCl 8 (1966), p. 231-232.

PIPPIDI 1988 – D. M. Pippidi, *Studii de istorie şi epigrafie*, Bucarest, 1988.

ROBERT 1933 – L. Robert, *Inscriptions grecques inédites au Musée du Louvre*, Revue archéologique (1933), 2, p. 121-147.

ROBERT 1969 – L. Robert, *Opera minora selecta*, vol. III, Amsterdam, 1969.

RODRÍGUEZ SOMOLINOS & BERENGUER 2005 – J. Rodríguez Somolinos et J. A. Berenguer, *El trabajo de documentación en el Diccionario Griego-Español*, dans F. R. Adrados et J. Rodríguez Somolinos (éds), *La lexicografía griega y el Diccionario Griego-Español*, Diccionario Griego-Español, anejo VI, Madrid, 2005, p. 105-130.

SÈVE 2002 – M. Sève, *s. v.* σῶς, dans A. Blanc [*et al.*], *Chronique d'étymologie grecque, n° 7*, Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes 76 (2002), p. 136-137.

STOIAN 1962 – I. Stoian, *Tomitana. Contribuţii epigrafice la istoria cetăţii Tomis*, Bucarest, 1962.

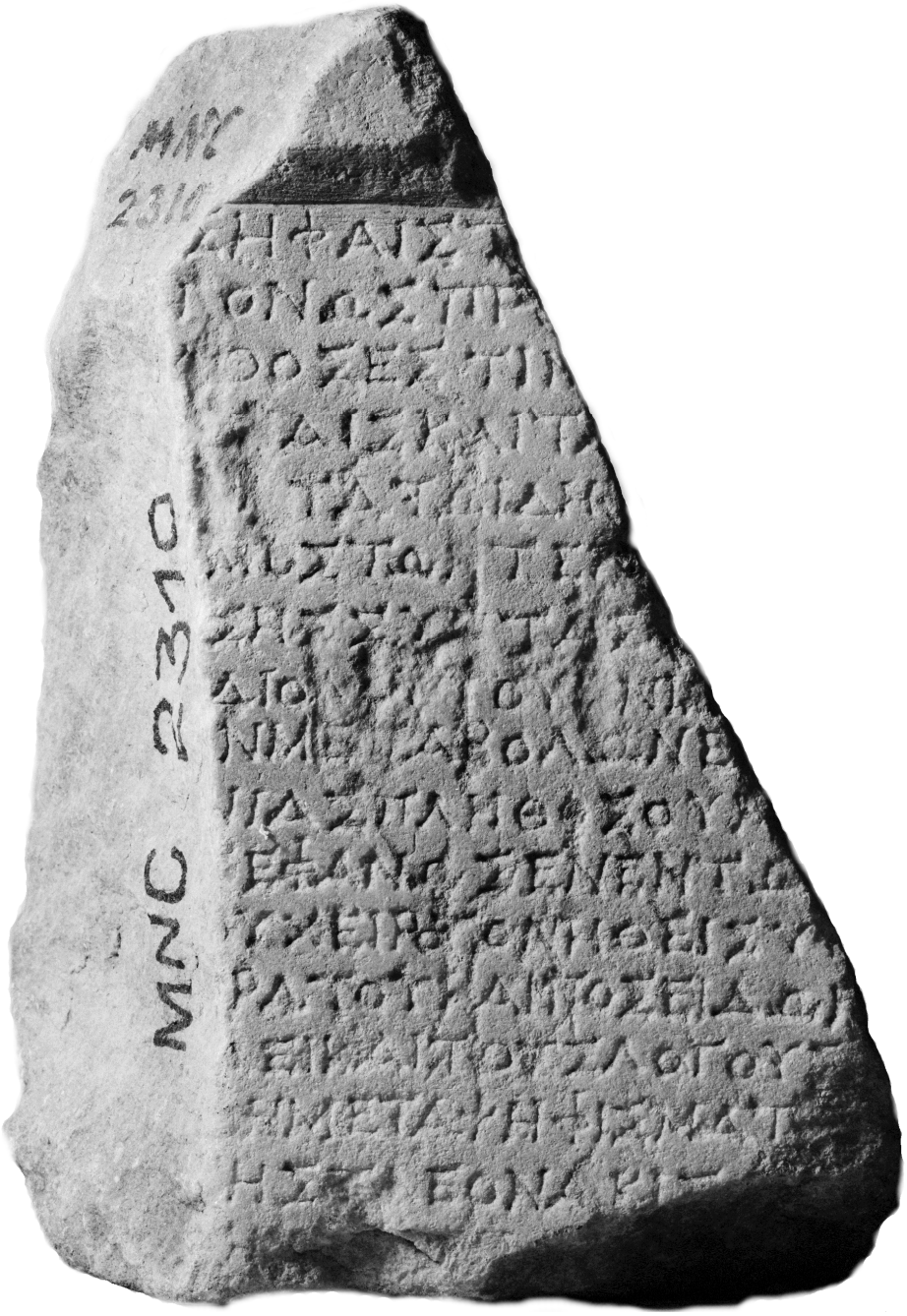

Fig. 1 - Inscription ISM II 4. Photo Maurice et Pierre Chuzeville, © Musée du Louvre.

Fig. 2 - Inscription ISM II 27. Photo Maurice et Pierre Chuzeville, © Musée du Louvre.

Fig. 3 - Inscription d'Histria (AVRAM 2018, fig. 1). Photo Iulian Bîrzescu.

NOTES ON GREEK INSCRIPTIONS (I)

Dragoș HĂLMAGI*

Cuvinte-cheie: *inscripții grecești,* horothesia, *dedicații, inscripții funerare, Istros (Histria), Dobrogea, Prokonnesos.*

Keywords: *Greek inscriptions*, horothesia, *dedications*, *funerary inscriptions*, *Istros (Histria)*, *Dobrudja*, *Proconnesus.*

Rezumat: *Acest articol începe o nouă serie de note pe marginea unor inscripții grecești.*

1. ISM I 417 este un fragment din ISM I 67, copia A a dosarului horothesiei.

2. Noi restituții în ISM I 180, inscripția lui Karpos, fiul lui Artemidoros.

3. ISM I 215 și ISM I 230 sunt fragmente din același album.

4. ISM I 189 și ISM I 185 = 209 sunt fragmente din același album.

5. ISM I 243 și ISM I 194 sunt gravate pe aceeași piatră, o bază de statuie refolosită.

6. O nouă restituție pentru ISM VI.2 736, citită ca o dedicație către Derzelas.

7. Lecturi noi în epigrama funerară SGO 08 / 02 / 02.

Abstract: *This article begins a new series of notes on Greek inscriptions.*

1. ISM I 417 is a fragment of ISM I 67, the copy A of the horothesia dossier.

2. New restorations in ISM I 180, the inscription of Karpos, son of Artemidoros.

3. ISM I 215 and ISM I 230 are two joining fragments of an album.

4. ISM I 189 and ISM I 185 = 209 are two joining fragments of an album.

5. ISM I 243 and ISM I 194 are inscribed on the same stone, a reused statue base.

6. A new reading of ISM VI.2 736, as a dedication to Derzelas.

7. New readings in the funerary epigram SGO 08 / 02 / 02.

1. The Histrian *horothesia* once again. A new fragment of copy A **(Fig. 1)**.

This important dossier appears to have a few more secrets to tell for all the

* Dragoș HĂLMAGI: Institute of Archaeology „Vasile Pârvan", Bucharest; e-mail: dragoshhalmagi@gmail.com. I am deeply indebted to Professor Alexandru Avram for his helpful comments on the draft version of this article.

vast body of literature devoted to it[1]. A fragment of copy A = ISM I 67[2] was published in the same volume as ISM I 417 (Histria Museum, inv. 190). The size of the new fragment: 13 x 9.5 x 7.8 cm. The letters are 1.1-1.3 cm high, and there is 0.5 cm between the lines.

I propose the following reading:[3]

- -
49 **Τούλλιος Γέμινος ν. πρεσβευτὴς καὶ ἀντιστράτηγ**[ος]
Τιβ(ερίου) Κλα<υ>δίου Καίσαρος Σεβ(αστοῦ) *Ν*. Γερμανικοῦ Ἰστριανῶν
ἄ̣ρ̣χουσιν βουλῇ̣ δήμῳ̣ χαίρειν. **οἱ πρέσβεις ὑμῶν Δ**[ημή]-
52 τριο**ς, Χαβρίας, Χαιρήμων, Δημήτριος, Αἰσχρίων, Ὠτακ**[ί]-
λιος, Μει**δίας, Διονυσόδωρος, Ἡγ**[ησ]**αγόρας, Ἀρισταγ**[ό]-
ρας, Μεν̣[έχαρμ]**ος**? **ἐντυχόντες μ**[οι ἐν] **Τόμει τὸ ψήφισμα** [ὐ]-
μ̣ῶ̣ν ἐπ̣[έδοσαν κ]**α̣ὶ̣ εἰς τὸν Σ**[εβα]**σ̣τὸν ἡμῶν ἐ̣**[πιδειξάμε]-
56 νοι εὔ̣[νοιαν συν]**ήσθησαν ἐπ̣**[ὶ τῇ̣] **ἡμετέρᾳ ὑ**[γιείᾳ καὶ παρ]-
[ο]υ̣σ̣[ίᾳ σπουδεοτά]**την ποιησάμενοι τὴ**[ν περὶ ὧν ἐνετείλασ]-
[θε αὐτοῖς ὁμειλίαν· ἐ]**πιγνοὺς οὖν** κτλ. - - - - - - - - - - - -
- -

L. 53: *ME* in ligature. L. 54: *ME* in ligature. L. 55: *NE* in ligature.

Lines 51-52: Pippidi's hypothesis is now confirmed: the first ambassador's name is also Δημήτριος. However, Oliver's doubts were also justified[4]: there is not enough space for three letters. Admittedly, the stoneworker might have omitted some letters, but smaller *M* and *H* between the lines are also possible.

Lines 52-53: The ligature *ΩT* is visible in the photograph published by Pârvan. The new fragment confirms the name Ὠτακίλιος suggested by J. and L. Robert (BE 1966, 276).

Line 54: The apparent reading is *MEI*. The lacuna is too long for another Μειδίας, and I do not know another fitting name. A faint diagonal line indicates Μεν̣[- - - -]ος, perhaps Μεν̣[έχαρμ]ος which is popular in Histrian onomastics.

2. The inscription of Karpos, son of Artemidoros **(Fig. 2)**.

The inscription ISM I 180 (now in the courtyard of Casa Macca, inv. MNA L 343) honours Artemidoros, son of Herodoros, (ISM I 193) for his service to the city[5]:

Κάρπος Ἀρτεμιδώρου τοῦ ἀ[ρχιε]ρέω[ς καὶ ποντάρχου καὶ υἱοῦ τῆς πόλεως],
εὐθηνιάρχου καὶ πολλάκις ἐν [ταῖς ἀφορίαις τοὺς πολίτας καὶ τοὺς ἐνοι]-
κοῦντας ξένους θρέψαντο[ς καὶ πάσας λειτουργίας ἐκτελέσαντος προθύ]-

[1] Reviewed in HĂLMAGI forthcoming.

[2] Three worn fragments of the monument published by Pârvan survive today and the text is all but lost. I could discern faint traces of letters (lines 22-36) on one of the fragments.

[3] The letters in bold were seen by previous editors but are no longer visible.

[4] OLIVER 1965, p. 153.

[5] Pippidi identified him with the pontarch M. Ulpius Artemidoros (ISM I 137); *contra* MUSIELAK 1993; NAWOTKA 1993, p. 346-347; see also AVRAM 2007, p. 98-99, nr. 137; p. 103, nr. 207.

μως, ἄρξαντος καὶ πρεσ[βεύσαντος δωρεὰν ὑπὲρ τῶν τῆς πόλεως δικαίων]
[εἰς τὴν τοῦ Πόντο]υ [μη]τρό[πολιν Τομέα - - - - - - - - - - - - - - - - - -
- -

In a recent reappraisal, K. Maurer questioned the earlier restorations[6]. In my opinion, μητρόπολις is a compelling supplement in the last line, but an embassy to Tomis is "etwas befremdlich" indeed. A personage of such high distinction was more likely praised for his embassies to the emperor. My suggestion is to read the inscription as follows:

Κάρπος Ἀρτεμιδώρου τοῦ ἀ[ρχι]ερέω[ς καὶ ποντάρχου? - - - - - - - - - - - -]
v. εὐθηνιάρχου καὶ πολλάκις ἐν [ταῖς ἀφορίαις τοὺς πολίτας καὶ τοὺς ἐνοι]-
v. κοῦντας ξένους θρέψαντος [καὶ πάσας ἀρχὰς τε καὶ λειτουργίας προ]-
v. [θ]ύμως ἄρξαντος καὶ πρεσβ[εύσαντος πλεονάκις εἰς Ῥώμην παρ' ἑ]-
v. [α]ὐτ[οῦ καὶ ἐν τῇ μ]ητροπ[όλει Τόμει? - - - - - - - - - - - - - - - - - -]
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -

AYP always in ligature. L. 2: *ΩNΣ* in ligature. A diagonal stroke is visible at the end, perhaps a *lambda*. L. 5: *HΠ* in ligature. The name could be restored as Ἀσκληπιόδοτος, Ἀσκληπιάδης etc. L. 7: *ΠP* in ligature.

The name Χρυσάων is rare (LGPN III.A, IV, Vb s.v.). Perhaps Αὐρ. Χρυσάων is Χρυσάων Ἀχιλλᾶ φύσι δὲ Γαύκου from a dedication by an association of *dendrophoroi* in Tomis (ISM II 83) dated to 198-201 AD, during the governorship of Ovinius Tertullus[7]. Γαῦκος is attested several times at Histria in the 2nd century AD (ISM I 193, 196, 197 and perhaps 201; for other occurrences, see LGPN IV and V.A s.v.)[8].

4. Histrian album **(Fig. 4)**.

The inscriptions ISM I 189 (Histria Museum, inv. 397) and ISM I 185 = 209 (inv. 386)[9] are two joining fragments of the same inscription. It is a part of a white marble stele, broken from all sides. Dimensions of the united fragments: 38 x 35 x 20 cm. The writing becomes more irregular after line 9. The letters are 1.3 - 1.9 cm high (*phi* 2.2 cm) and the intervals between the lines measure 0.6-1.5 cm.

[- - - - - - - -] . ΑΓ[- - - - -]
[- - - - - - -] Ἡγη[σαγόρου]
[- - - - - - -] Θεο̣[- - - - - -]
4 [- - - - - - - Θ]εοφίλ̣[ου]
[- - - - - - -] Θ̣εογνή[του]
[- - - - - - Μ]ε̣νεχάρ[μου]
[- - - - - - - -] Ἀρτεμ[ιδώρου]
8 [- - - - - - - - -]ς Διον[υσίου]
[- - - - - δ]ωρος *v.* Ἀπελ[λᾶ]
[- - -] Μονίμου *vac.*
[- - - -]ος Ἡροδώρου *vac.*
12 [- - - - - -]ης *v.* Ἡγησαγόρο[υ]
[- - - - - - - - - - - -]ί̣ου *vac.*
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -

5. Inscribed statue base to Artemis.

The inscription ISM I 243 (Histria Museum, inv. 387)[10] is, in fact, on a piece of white marble, broken in two, measuring 24 x 49 x 25 cm. It reads:

[ἡ δεῖνα Ἀπο]λλο[δ]ώρου γυν[ὴ]
[Ἀρτ]έμ[ιδ]ι.

[7] Eight other members of the association are known from other Histrian inscriptions. For a discussion, see RUSCU 2014.

[8] Probably a local form of Γλαῦκος, see also BARRIO VEGA 2018, p. 518-519.

[9] AVRAM 2007, p. 101, nr. 185 = 209.

[10] Commented also by MORETTI 1986, p. 73, nr. 2 (SEG 36, 683); AVRAM 2007, p. 104, nr. 243; AVRAM, BÎRZESCU & ZIMMERMANN 2008, p. 114, nr. 19.

The stone was reused, and another inscription was carved on its top: ISM I 194 (inv. 340), a list of names, of which only a few letters survive. Pippidi wondered whether it was part of the same catalogue as ISM I 185 (see nr. 4, *supra*), although the pieces do not join. Either way, it is a fragment of a much larger block, very likely a statue base.

6. A dedication to Derzelas?

A white marble fragment of unknown provenance, now in the Museum of Constanța (MINAC inv. 1502), was re-edited with improvements in ISM VI.2. 736[11].

The verb in line 4 is a first person plural, e.g. ἐποιήσαμεν or ἀνεστήσαμεν. A horizontal stroke is visible in line 3; perhaps it separated two names, but the text can also be read e.g. [ὑπὲρ τῶν δεσποτ]ῶν – Ἡρ[ακλέων καὶ ὁ δεῖνος ἀνεστ]ήσαμε[ν]. A [θεῷ μεγά]λῳ can be restored in line 2. The last letter may be a *rho*: there is another one visible on the stone and its loop does not touch the vertical stem. These observations lead to the following reading:

[ἀγα]θῇ τύ[χῃ·]
[θεῷ μεγά]λῳ Δερ̣[ζέλᾳ?]
[- - - - - - - - - - -]ων – Ἡρ[- - - - - - -]
4 [- - - - - - - - - - -]ήσαμε[ν - - - - - - -]
- - - - - - - - - - - - - ΟΘΕ - - - - - - - - -
- - - - - - - - - - - - - Τ̣ΟΠ̣ - - - - - - - - -

Some Odessitan inscriptions mention a θεὸς μέγας named Δερζέλας or Δερζάλας (IGBulg I² 47, 47bis, 48, 230bis), who is also portrayed on the coinage of Odessos and Dionysopolis[12]. Another dedication to [κ]υρίῳ Δαρζάλᾳ was set by a βουλευτής near Tărgovište (IGBulg II 768). Finally, another inscription from the same region was dedicated to θεῷ ἐπηκόῳ Δέρζει (IGBulg II 770), perhaps another aspect of the same god.

The relief depicts a fully draped personage pouring a patera to an eagle. The previous editors interpreted the figure as a woman and a goddess. Incidentally, this is a typical depiction of Sarapis[13]. At the same time, the iconographic similarities between Sarapis and the Great God of Odessos were often noticed[14]. Thus, the deity on the relief may be, in fact, Derzelas. If the identification is correct, then the place of origin may well be southern Dobrudja, if not Odessos or its region.

[11] First edition by GOSTAR 1963, p. 302-303 (SEG 25, 757).

[12] See CHIEKOVA 2008, p. 179-200, on the cult of Great God in Odessos and Dionysopolis.

[13] See for example, a marble relief from Hellenistic Athens, now in British Museum inv. 1809,1111.1: the god is bearded and fully draped. It would be difficult if not impossible to tell apart man from woman when the upper part of the relief is lost.

[14] For Great God and Sarapis as bearded gods with a patera in Odessitan and Dionysopolitan coinage see PICK 1898, p. 156; PETER 2005, p. 110-111.

7. Funerary epigram dedicated to Urbica **(Fig. 5)**.

The inscription was discovered on the island of Proconnesus (ms. N 234 sup. from Bibliotheca Ambrosiana, f. 5v - *non vidi*)[15]. A fragment found in Erdek is kept today in the courtyard of Bandırma Archaeological Museum. A re-examination of the stone suggests two minor emendations to the edition by Merkelbach and Stauber (SGO 08 / 02 / 02)[16]:

καὶ τίνα σεῖο δάμαρ μυθήσ**ομαι ἄξιον ὕμνον**·
vac. **τί**πτε δὲ σευ πρῶτον μνήσομ**αι ἢ πύματον**;
πίστιν, ἀμεμφείην, ἀρετήν, λέχ**ος, ἅρμα φίλανδρον**,
4 *vac*. **π**ρηΰνοον σοφίην, στέμμα σαοφ**ροσύνης**;
τοὔνεκα σοὶ καὶ ἐμοὶ πολυεργέα τύμ**βον ἔτευξα**,
vac. **ὄφρα** κτλ.

L. 1: τίνα σ', ὦ δάμαρ Lampros, Zolotas; σεῖο Merkelbach-Stauber. L. 2, 4, 6: pentameters not indented in the previous editions. L. 3: ἀμεμφεῆ ἣν ἀρετήν Lampros; ἀμεμφέα ἠδ' ἀρετήν Zolotas; ἀμεμφέ' ἢ ἣν ἀρετήν Merkelbach-Stauber; ἀμεμφείην my reading; αἶμα Lampros, Zolotas; ἅρμα Merkelbach-Stauber. L. 4: εὐκρύνοον Lampros; εὐρύνοον Zolotas; **ε**ὐθύνοον Merkelbach-Stauber; **π**ρηΰνοον my reading.

Translation:

And what better praise to bestow, wife, to honour you,
And what should I recall first, what later?
Your loyalty, your behaviour beyond reproach, your virtue, your bed, your conjugal love,
Your gentle wisdom or your garland of moderation?
For all these, I built a well-crafted grave for you and me,
That ...

The word πρηΰνοον „of gentle mind" also appears in an epigram from Thessalonike (IG X.2.1 454).

Finally, the last verse of the epigram may equally be read ἔστησεν Βασιλεὺς Οὐρβικῇ εἰκονίῳ. A similar formula occurs on statue bases: εἰκόνι τῇδε στῆσε and ἀνέθηκε εἰκόνι λαϊνέῃ (IG II² 13276), εἰκόνι λαϊνέῃ στῆσαν (IG VII 94).

[15] LAMPROS 1904, p. 275-276, no. 8; ZOLOTAS 1905, p. 241-245, no. 1; MARTINI & BASSI 1906, p. 668 (citing the first and last verse).

[16] The bibliography should also be supplemented with MARTINI & BASSI 1906, p. 668 and the photograph held in the Fonds Louis Robert (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres).

BIBLIOGRAPHY

Abbreviations

IG	*Inscriptiones Graecae*, Berlin, 1873–.
Bull. ép.	*Bulletin épigraphique*, in Revue des études grecques, Paris, 1888–.
SEG	*Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden – Amsterdam, 1923–.
LGPN	P. M. Fraser, E. Matthews et al., *A Lexicon of Greek Personal Names*, Oxford, 1987–.
IGBulg I²	G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. I, second edition. *Inscriptiones orae Ponti Euxini*, Sofia, 1970.
IGBulg II	G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, vol. II. *Inscriptiones inter Danubium et Haemum repertae*, Sofia, 1958.
ISM I	D. M. Pippidi, *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine*, vol. I. *Histria și împrejurimile*, Bucharest, 1983.
ISM II	I. Stoian, *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine*, vol. II. *Tomis și teritoriul său*, Bucharest, 1987.
ISM VI.2	A. Avram, M. Bărbulescu & L. Buzoianu, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure*, vol. VI.2. *Suppléments. Tomis et son territoire*, Bucharest – Paris, 2018.
I. Laodikeia am Lykos	T. Corsten, *Die Inschriften von Laodikeia am Lykos*. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 49. Bonn 1997.
SGO	R. Merkelbach & J. Stauber, *Steinepigramme aus dem griechischen Osten*, 5 volumes, Stuttgart – München – Leipzig, 1998 – 2004.
TAM V.3	G. Petzl, *Tituli Asiae Minoris V. Tituli Lydiae linguis Graeca et Latina conscripti*, vol. III, nos. 1415-1953, *Philadelpheia et Ager Philadelphenus*, Vienna, 2007.

Authors

AVRAM 2007 – A. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisité*, in A. Avram (ed.), *Écrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne à la mémoire de D. M. Pippidi* = Dacia N.S. 51 (2007), p. 79–132.

AVRAM, BÎRZESCU & ZIMMERMANN 2008 – A. Avram, I. Bîrzescu & K. Zimmermann, *Die apollinische Trias von Histria*,in R. Bol, U. Höckmann & P. Schollmeyer (eds.), *Kult(ur)kontakte. Apollon in Milet-Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern, Akten der Table Ronde in Mainz vom 11.-12. März 2004*, Internationale Archäologie 11, Rahden (Westfalia), 2008, p. 107–144.

BARRIO VEGA 2018 – M. L. del Barrio Vega, *The Greek Language in the Black Sea*, in: G. K. Giannakis, E. Crespo & P. Filos (eds.), *Studies in Ancient Greek Dialects. From Central Greece to the Black Sea*, Trends in Classics – Supplementary Volumes 49, Berlin – Boston, 2018, p. 511–530.

CHIEKOVA 2008 – D. Chiekova, *Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche (VIIe-Ier siècles avant J.-C.)*, Europäische Hochschulschriften 38; Archäologie 76, Bern – Oxford, 2008.

GOSTAR 1963 – N. Gostar, *Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheologie Dobrogea*, StCl 5 (1963), p. 299–313, republished in *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, p. 67–96.

HĂLMAGI forthcoming – D. Hălmagi, *A New Copy of the Histrian* Horothesia, in Il Mar Nero, forthcoming.

LAMPROS 1904 – S. P. Lampros, Σημειώματα περί αρχαίων ελληνικών επιγραφών εν μεσαιωνικοίς κώδιξι και χειρογράφοις συλλογαίς εσπερίων λογίων, Νέος Ελληνομνήμων 1.3 (1904), p. 257-279.

MARTINI & BASSI 1906 – E. Martini & D. Bassi, *Catalogus codicum Graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, vol. II, Milano, 1906.

MAURER 2014 – K. Maurer, *Der Pontarch des westpontischen Koinons*, Dacia N.S. 58 (2014), p. 141–188.

MORETTI 1986 – L. Moretti, *Su alcune iscrizioni greche di Histria*, StCl 24 (1986), p. 71–75.

MUSIELAK 1993 – M. Musielak, *Prosopographia Histriaca im 2. Jh.: Artemidoros, der Sohn des Herodoros und M. Ulpius Artemidoros, der Pontarch*, in L. Mrozewicz & K. Ilski (eds.), *Prosopographica,* Poznań, 1993, p. 109–114.

NAWOTKA 1993 – K. Nawotka, *The "First Pontarch" and the Date of the Establishment of the Western Pontic KOINON*, Klio 75 (1993), p. 342–350.

OLIVER 1965 – J. H. Oliver, *Texts A and B of the* Horothesia *Dossier at Istros*, GRBS 6 (1965), p. 143–156.

PETER 2005 – U. Peter, *Religious-Cultural Identity in Thrace and Moesia Inferior*, in: Chr. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett (eds.), *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford, 2005, p. 107–114.

PICK 1898 – B. Pick, *Thrakische Münzbilder*, JDAI 13 (1898), p. 134–174.

RUSCU 2014 - L. Ruscu, *On cult associations at Istros and Tomis*, Ephemeris Napocensis 24 (2014), p. 139-152.

ZOLOTAS 1905 – G. Zolotas, Παρατηρήματα εις τας αρχαίας επιγραφάς, Νέος Ελληνομνήμων 2.2 (1905), p. 241-246.

Fig. 1 - ISM I 417, a fragment of ISM I 67 (the copy A of the *horothesia* dossier).

Fig. 2 - ISM I 180, mentioning Karpos and his father, Artemidoros.

Fig. 3 - The album ISM I 215 + ISM 230.

Fig. 4 - The album ISM I 189 + ISM I 185 = 209.

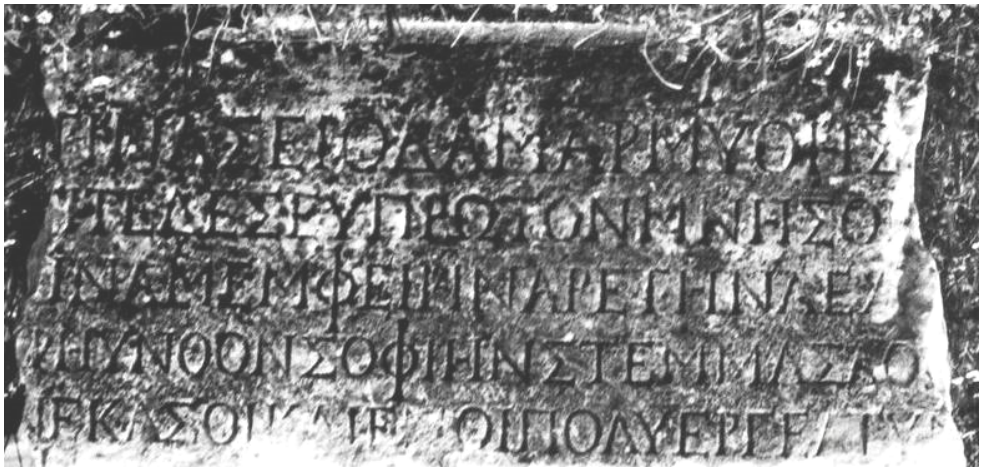

Fig. 5 - The funerary epigram SGO 08 / 02 / 02. Photographed in Erdek. Source: Fonds Louis Robert of the Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (Paris), via the Photo Identification Project (https://www.flickr.com/people/aibl_archive_of_louis_robert/)

A TRAVELLING STONE FROM CALLATIS

Valentin BOTTEZ*
Alexandra LIȚU*

Cuvinte-cheie: *inscripție, dialect doric, Callatis.*
Keywords: *inscription, Doric dialect, Callatis.*

Rezumat: *Inscripția funerară este scrisă în dialectul doric, sugerând că a ajuns la București de la Callatis (Mangalia de azi, județul Constanța). Două elemente remarcabile sunt numele Khoiros și Simoleon; din câte știm, primul mai este atestat o singură data ca nume de femeie, iar al doilea apare aici pentru prima data în lumea greacă.*

Abstract: *The funerary inscription is written in Doric dialect, suggesting it came to Bucharest from Callatis (present-day Mangalia, Constanța County). The two remarkable elements are the names Khoiros and Simoleon; as far as we know, for the first there is only one other mention as a woman's name and the second is mentioned here for the first time in the Greek world.*

The subject of this paper is an epigraphic monument that came to our attention in 2019. According to its private owner, it was discovered in Bucharest, near the crossroads between Mihai Eminescu st. and Polonă st., when the stone fence of a 19th c. house was torn down. Therefore its place of origin is unknown.

It is a block (Fig. 1) of white yellowish marble (23.5 × 18.7 cm; 6-8 cm thick), with a smooth surface and an unfashioned back. The sides were cut straight and we can still see the chisel marks. In the centre of the smooth surface, there is a four-row inscription. The height of the letters is approx. 2.3 cm and the space between rows is 0.7 cm. Around the inscription remains an uninscribed space: at the top 4 cm; at the bottom 3.43 cm; to the left 1.2 cm; and to the right approx.

* Valentin BOTTEZ: Department of Ancient History, Archaeology and History of Art, Faculty of History, University of Bucharest; e-mail: valentin.bottez@istorie.unibuc.ro.

* Alexandra LIȚU: Department of Ancient History, Archaeology and History of Art, Faculty of History, University of Bucharest; e-mail: alexandra.litu@istorie.unibuc.ro.

The authors would like to thank Professor Alexandru Avram for the suggestions and bibliography offered.

1 cm. Therefore, it is clear that the four rows represent the whole inscription and no part of the text was lost.

Χοῖρος
Σιμολέοντος
Ἀρίστωνος
γυνά

L. 2. The left edge of the stone is partially broken in this area, so the final *sigma* is only partially preserved, but clearly visible.

Translation:
"Khoiros, daughter of Simoleon,
wife of Ariston"

The Doric form *guna* suggests that the origin of the stone must be a Greek Doric town, and (supposing that the stone did not 'travel' to Bucharest from outside the country) the obvious candidate is the Greek colony of Callatis (present-day Mangalia, Constanța County), where in fact several similar documents, funerary inscriptions for women, were discovered and subsequently published. The form of the letters would indicate the 3rd c. BC as an acceptable date for the monument, as they are similar to the lettering of ISM III 153, 158 and 159[1], all three funerary inscriptions for women of the 3rd c. BC.[2]

By no means a unique monument, the interest of the present inscription resides in two of the names in the text, the woman's and her father's. The woman's name, *Khoiros*, belongs to a series of female names formed from the Greek name for 'pig' (*khoiros*). *Khoiros* designates the younger variety as opposed to other Greek names for mature pigs, and has, in Attic comedy and probably in everyday life slang, remarks Henderson, an obscene connotation, designating the female genitals/young girls/courtesans and implying a connection with youth and/or a state of hairlessness[3]. Examples of female names derived from *khoiros* are *Khoirine*, *Khoiris*, *Khoiro* or the hypocorist *Khoiridion*[4], but it should be said that the etymological connection is of no necessary consequence to the dignity and social status of the name bearers[5], as it was previously recognized.

The name *Khoiros* itself belongs to male individuals (the LGPN online reveals a number of 11 occurrences)[6], and also, in only one instance as far as we know, to a woman, in what is manifestly a series of female names, Εἰλαθάνη. Χοῖρος. Μυρρίνη. Καλλιστό, inscribed on an Attic grave stele dated to ca. 360 BC

[1] AVRAM *et al*. 1999, p. 96, 98, no. 7.

[2] The arrangement of the words on stone is identical to ISM III 158.

[3] HENDERSON 1975, p. 131-132; also PERPILLOU 1980 on the etymology of *khoiros* and the centrality of hair to the definition of the 'pig'.

[4] BECHTEL 1917, 591-592; RÉVAILHAC 2017, on hypocorists.

[5] *E. g.* the two *Khoirine* from Athens, a nurse, of lesser status, and a priestess discussed by KOSMOPOLOU 2001, p. 309 N8, but see also 288, 290, and 312-313 P4.

[6] http://clas-lgpn2.classics.ox.ac.uk/cgi-bin/lgpn_search.cgi?name=Χοῖρος (12.02.2020). Also see BECHTEL 1917, p. 588.

the relief of which represents three women. First published as a funerary relief of *hetairai* by J. Thimme[7] on the strength of interpreting *Khoiros* as the name of a courtesan[8], with the reading cited above, both its reading and interpretation were challenged by Jeanne and Louis Robert the following year[9]. The previously unknown name *Eilathane* was corrected as *Plathane*, while the assumption that the females were courtesans was nullified by the weakness of the link between the name *Khoiros* and the said profession, a weakness already discussed in previous publications cited by the Roberts.

The father's name, *Simoleon*, an expressive compound from the adjective *simos*, 'flat-nose', and the noun *leon*, 'lion', seems not to have been attested so far, though a variety of names formed from *Simos* are known[10], and it might be sensible to preserve the original lettering than to correct it in, say, *Timoleon*.

Concerning the husband, Ariston, probably two Ariston (Ariston and Ariston Ekh[---]) appear in Callatian inscriptions of the 1st half of the 3rd c. BC. in fragmentary inscriptions (ISM III 66, l. 8; ISM III 125, l. 4). The first of them appears in a dedication of a group of participants to sacred feasts (*thoinatai*), according to the editors, but it doesn't seem possible to assert any connections between the bearers of the names.

BIBLIOGRAPHY

Abbreviations:

Bull. ép. – J.-L. Robert, *Bulletin épigraphique*, REG (81) 1968, 420-549.

ISM III – A. Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure, III. Callatis et son territoire*, Bucarest-Paris, 1999.

LGPN – *Lexicon of Greek Personal Names* (https://www.lgpn.ox.ac.uk/).

Authors:

AVRAM *et al.* 1999 – A. Avram, M. Bărbulescu, V. Georgescu, *Inscriptions grecques du Musée de Callatis de Mangalia*, Pontica 32 (1999), p. 89-117.

BECHTEL 1917 – Fr. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle, 1917.

HENDERSON 1975 – J. Henderson, *The Maculate Muse: Obscene Language in Attic Comedy*, New Haven and London, 1975.

KOSMOPOULOU 2001 – A. Kosmopoulou, '*Working Women': Female Professionals on Classical Attic Gravestones*, ABSA 96 (2001), p. 281-319.

PERPILLOU 1980 – J.-L. Perpillou, *Porcs hirsutes: recherche étymologique*, Études celtiques 17 (1980), p. 101-109.

RÉVEILHAC 2017 – F. Réveilhac, *Les anthroponymes grecs en -ιον : étude morphologique et sémantique*, in: A. Alonso Déniz, L. Dubois, C. Le Feuvre, S. Minon, *La suffixation des anthroponymes grecs antiques* (SAGA), Genève, 2017, p. 379-419.

SHAW 2014 – C.A. Shaw, *Satyric Play: The Evolution of Greek Comedy and Satyr Drama*, Oxford/New York, 2014.

THIMME 1967 – J. Thimme, *Bilder, Inschriften und Opfer an attischen Gräbern,* Archäologische Anzeiger 82 (1967), p. 199-213.

[7] THIMME 1967, p. 199-202.

[8] THIMME 1967, p. 200.

[9] Bull. ép. 1968, 445, no. 182.

[10] BECHTEL 1917, p. 490-491; SHAW 2014, p. 100, for *Simos* as the most popular satyr name on vases.

Fig. 1. The inscription.

PROTOGENES

Alexandru BARNEA*

Cuvinte-cheie: *inscripție votivă, Protogenes,* magistratos *(primar), Zeus Ombrimos, Maximinus Augustus și Maximus Caesar, municipium Tropaeum Traiani.*

Mots-clés : *inscription votive, Protogénès,* magistratos *(maire), Zeus Ombrimos, Maximin Auguste et Maxime Caesar, municipe Tropaeum Traiani.*

Rezumat: *Reluare pe scurt și la nivelul bibliografiei curente a inscripției dedicate lui Zeus Ombrimos („Ploiosul") de primarul Protogenes pe un altar din calcar descoperit de autor în municipiul roman Tropaeum Traiani în 1968 și datat în timpul domniei lui Maximinus (235-238 p. Chr.).*

Résumé : *Brève reprise, au niveau de la bibliographie courante, de l'inscription dédiée à Zeus Ombrimos (« le Pluvieux ») par le maire Protogénès sur un autel en calcaire découvert par l'auteur dans le municipe romain Tropaeum Traiani en 1968 et daté du le règne de Maximin (235-238 ap. J.-C.).*

Anul 1968 a fost cel dintâi al reluării cercetărilor arheologice sistematice de la Adamclisi – orașul roman *Tropaeum Traiani* din provincia *Moesia Inferior,* purtător al numelui monumentului triumfal ridicat în anul 109 potrivit deciziei împăratului al cărui nume îl poartă.

Era în 1968, același an când, după angajarea prin concurs a subsemnatului ca cercetător la Institutul de Arheologie al Academiei Române (pe atunci „R.S.R."), momentul în care am fost cooptat în echipa de cercetare arheologică de la Adamclisi, pentru orașul antic. În această situație, autorul acestor rânduri a avut șansa de a descoperi încă din prima campanie, în sectorul care-i fusese repartizat, trei altare cu inscripții din epoca Principatului, toate aflate în poziție secundară. Dintre acestea, unul singur era întreg și purta o inscripție în limba greacă, greu lizibilă din cauza calcarului cochilifer în care fusese săpată, dar și a poziției în care se afla altarul, fixat cu baza în sus.

* Alexandru BARNEA: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din București al Academiei Române și Departamentul de Istorie Antică, Arheologie și Istoria Artei din Facultatea de Istorie a Universității din București; e-mail: alex.barnea13@yahoo.com.

Am prezentat această descoperire pentru prima dată într-o comunicare susținută la Institutul de Arheologie la 20.I.1969. Ținând cont și de comentariile de atunci ale specialiștilor prezenți, am reluat-o într-un studiu publicat în SCIV 20 (1969), 4, apărut la rubrica „Discuții și note", p. 595-609.

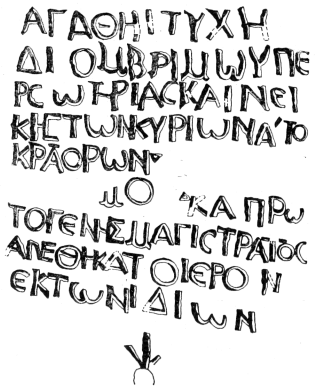
După aceea, în afară de alte publicații de specialitate interne și externe, inscripția a fost avută în vedere și inclusă în *corpus*-ul ISM IV 2015, la nr. 18, cu bibliografia anterioară. Până atunci însă, volumul remarcabil al Mariei Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)*, apărut la Constanța în 2001, a introdus informația epigrafică în sistemul propus. Mai întâi, în capitolul privind organizarea administrativă. Acolo, pentru *territorium*-ul municipiului *Tropaeum Traiani*, nu lipsește primarul *Protogenes*, căruia i se datora altarul pentru *Zeus Ombrimos*, al cărui epitet cu semnificația de „aducător de ploaie multă", „Ploiosul", cum i-am spus de la început, arată nevoia stringentă a unor agricultori. Autoarea presupune aici existența unui lăcaș de cult dedicat zeului (p. 120), pe bună dreptate, credem. Aceasta chiar dacă o asemenea identificare nu s-a petrecut încă. Mai departe, în aceeași lucrare, *Protogenes* e din nou amintit în capitolul al III-lea privitor la viața economică, la p. 192, în legătură – firească, desigur – cu exploatarea terenului agricol din teritoriul aceluiași oraș roman.

*

Reluăm în cele ce urmează o prezentare comprimată a documentului amintit cu acest prilej *in memoriam*.

Altarul (nr. 2 în studiul publicat în 1969) a fost tăiat dintr-un calcar cochilifer specific regiunii, cu cochilii mari care fac dificilă lectura textului inscripționat. În centrul soclului a fost cruțată o proeminență cilindrică cu diametrul de 35 cm și *ca.* 3 cm înălțime pentru fixarea într-o bază de piatră. Dimensiuni: î. = 1,62 m, cornișa: 0,63 x 0,60 m, î. = 0,31 m; î. = corpului dintre cornișă și soclu = 1 m; secțiunea corpului 0,54 x 0,50 m; î. = soclului 0,28 m; î. literelor 3,5 - 5 cm. Inscripția începe sub fronton și are înălțimea de *ca.* 0,54 m, cu 9 rânduri, având între 7 și 18 litere pe rând. Rândurile 5 și 6 sunt parțial martelate pentru eliminarea numelor împăraților prin *damnatio memoriae*. La 3,5 cm sub inscripție, la mijloc, a fost săpat vertical un semn lung de 6 cm ca o săgeată cu vârful în jos, cu aripi în unghi drept și care se încheie într-o adâncitură cu diametrul de ca. 3,5 cm, care nu pare urma unei cochilii mari. Iată inscripția transcrisă:

Ἀγαθῆι τύχῃ
Διὶ Ὀμβρίμῳ ὑπὲ-
ρ σωτηρίας καὶ νεί-
κης τῶν κυρίων Αὐτο-
5. κρατόρων ⊳ [Μαξιμίνου // Σεβ(αστοῦ) //
καὶ Μαξί]μο[υ] ⊳ Κα(ίσαρος) Πρω-
τογένης μαγίστρατος
ἀνέθηκα τὸ ἱερὸν
ἐκ τῶν ἰδίων

Traducerea: „Noroc bun! lui Zeus Ombrimos, pentru sănătatea și victoria stăpânilor împărați [Maximinus Augustus și Maximus] Caesar, Protogenes magistratul am ridicat sfântul altar (lăcaș) din mijloace proprii".

În cele ce urmează nu mai reluăm descrierea epigrafică detaliată publicată inițial și reluată de publicații ulterioare, ultima dată în 2015, în ISM IV 18.

De notat însă, din nou, că o inscripție de la Histria (ISM I 334, care o reia pe cea publicată de Scarlat Lambrino în Istros I, 1934), databilă tot în prima jumătate a sec. al III-lea, era închinată aceluiași zeu prin grija tribului elen al Argadeilor. Această închinare comună a făcut ca, în cadrul discuțiilor de la comunicarea noastră de la Institutul de Arheologie din 1969 mai sus evocată, să se sugereze probabilitatea aducerii pietrei din acea zonă la Adamclisi. Or, calcarul din care a fost tăiat altarul de la Tropaeum este extras cu siguranță din cariera locală, mai demult identificată în aria satului Deleni din apropiere ca fiind exploatată în epoca romană.

Cât privește întregirea martelării aceleiași inscripții datorate lui Protogenes primarul, ea rămâne neschimbată față de prima ediție, când autorul a avut în vedere și faptul că, dintr-un număr de șase inscripții de la Histria cunoscute ca dedicate acelorași împărați (trei grecești și trei latine, ISM I 94, 95, 166 și 320, 321, 346), toate au fost martelate, urmându-se *damnatio memoriae*. Una singură din Scythia Minor, de la Ulmetum (ISM V 61, cu bibliografia anterioară), publicată inițial de D. Tudor în 1956, nu a fost martelată, dar a fost găsită spartă în bucăți, cel mai probabil din aceeași cauză abia evocată.

Iată, așadar, că împreună cu cea mai veche evocare din Scythia Minor a aceleiași divinități, cea de la Callatis de pe la jumătatea sec. I p. Chr. (ISM III 31), există până în prezent, cu altarul de la Tropaeum Traiani, opt documente epigrafice legate de nevoia mare de ploaie și pe teritoriul de atunci al Dobrogei.

L'AFFRANCHI IMPÉRIAL PHILOMUSUS, CROYANT ET ÉVERGÈTE À SARMIZEGETUSA

Ioan PISO*
Ovidiu ŢENTEA*
Florian MATEI-POPESCU*

Cuvinte-cheie: *Dacia, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, zeii palmyreni, Philomusus, libert imperial.*
Keywords: *Dacia, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Palmyrene gods, Philomusus, imperial freedman.*

Rezumat: *Descoperirea unei plăci votive de marmură în timpul săpăturilor arheologice de la templul dedicat divinităților palmyrene de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, care amintește o construcție realizată de Philomusus, libert imperial și ajutor al contabilului din cadrul arhivei sediului procuratorului financiar al Daciei Apulensis, precum și a marginii superioare a unei fântâni, ridicate prin grija aceluiași libert imperial în aceeași zonă, împreună cu Regalis, fiul său, permit acum redeschiderea discuției despre activitatea acestuia la Sarmizegetusa în timpul dinastiei Severilor.*
Abstract: *The discovery of a marble votive plate during the archaeological excavations in the area of the temple dedicated to the Palmyrene Gods at Ulpia Traiana Sarmizegetusa, set by Philomusus, imperial freedman and assistant of the bookkeeper in the archive of the headquarters of the financial procurator of the Dacia Apulensis province, as well as a fountain top margin, probably constructed on behalf of the same imperial freedman, together with his son, Regalis, allow now to resume the discussion on his activity at Sarmizegetusa during the Severan period.*

1. – En 1877 Karl Gooss, un très important précurseur de l'épigraphie et de l'archéologie moderne de Transylvanie, trouva à Sarmizegetusa chez le prêtre

* Ioan PISO : Université „Babeș Bolyai", Faculté d'Histoire et de Philosophie, Cluj-Napoca ; e-mail : piso_ioan@yahoo.com.
* Ovidiu ŢENTEA : Musée National d'Histoire de la Roumanie, București ; e-mail : ovidiu.tentea@gmail.com.
* Florian MATEI-POPESCU : Institut d'Archéologie „Vasile Pârvan", București ; e-mail : florian.matei@gmail.com.

uniate Ioan Ianza deux fragments d'une plaque en marbre (**Fig. 1 a**). Ils ont été découverts dans un endroit inconnu avec des fragments de statue d'un travail excellent, depuis disparus, dont on a pu reconnaître deux jambes au-dessous des genoux[1]. L'inscription a été achetée par Karl Gooss pour le Lycée de Sighișoara (Schäßburg) et se trouve à présent dans le musée de la même ville[2].

Les deux fragments sont jointifs et mesurent ensemble 36 x 32 x 2 cm. Manquent la partie gauche et le coin inférieur droit. Depuis la découverte, un petit fragment de la partie gauche inférieure et un autre du coin inférieur droit ont disparu. L'écriture est élégante, comme presque partout à Sarmizegetusa, et les lettres mesurent 4,5 cm ; points de séparation. Depuis Karl Gooss jusqu'à l'IDR la lecture a souffert peu de variations[3]. On s'arrête à celle de IDR III/2, 247, appartenant à Ioan Iosif Russu:

[Iovi] et Neptuno
[Dis] Magnis sacr(um)
[Philo]musus Augus(ti)
[n(ostri) ad]iut(or) tabul(arii)
5 *[votu]m s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Il faut remarquer que dans la reconstitution graphique Ioan Iosif Russu adopta pour les l. 3-5 une solution légèrement différente: *[Philo]musus Augus*|*[ti ad]iut(or) tabul(arii)* | *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

À partir de Mommsen, qui utilisa pourtant le point d'interrogation, on a lu au début de la ligne 1 *[Iovi]*. L'association entre Jupiter et Neptunus n'est pas unique. On la rencontre à l'occasion d'expéditions sur mer ou en rapport avec l'activité d'une flotte[4]. Ce qui dérange c'est l'appellation *di magni*. À ce que nous savons, cette épithète est utilisée pour des divinités comme Cybèle et Attis, aussi pour Aesculapius et Hygia et pour des entités divines d'une origine obscure et jamais pour les grands dieux du panthéon romain[5]. C'est en particulier Jupiter qui n'en a aucun besoin. Il s'agit donc d'une toute autre divinité, le plus probable-

[1] GOOSS 1877, p. 122-123, nº 18.

[2] Musée de l'Histoire Sighișoara, nº inv. 2484. Nous savons gré au M. Nicolae Teșculă, directeur du musée, pour sa permission de vérifier sur place la lecture de l'inscription et de reproduire ici la photographie de la plaque.

[3] GOOSS (n. 1) : *[---] et Neptuno* | *[diis] magnis sacr(um)* | *[Philo]musus Augus*|*[ti ad]iut(or) tabul(arii)* |[5] *[votu]m s(olvit) l(ibens) m(eritis)* ; MOMMSEN 1881, p. 73, nº 184 = CIL III 7919: *[Iovi?] et Neptuno* | *[dis] magnis sacr(um)* | *[Philo]musus Augus*|*[ti n(ostri) ad]iutor tabul(arii)* |[5] *[votu]m s(olvit) l(ibens) m(erito)* ; TUDOR 1957, p. 24, nº 18 ; IDR III/2, 247 ; MIHĂILESCU BÎRLIBA 2006, p. 192, nº 123 ; HAINZMANN 2017, p. 260-261, nº 1 et p. 274, nº 2.

[4] AE 1987, 969 (Medaba) : *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) / et Neptuno / sacrum L(ucius) Velinna Firmus / (centurio) leg(ionis) III Cyr(enaicae) / qui operi institit* ; AE 1988, 940 = 1991, 129 = RIU Suppl. 234 (Kerepestarcsa) : *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Nept(uno) / vex(illarii) cl(assis) F(laviae) Pan(nonicae) / q(ui) sunt in st(atione)/ [---]*.

[5] Voir ALFÖLDY 1997, p. 228-229 ; cf. HAINZMANN 2017 (n. 3), p. 260-262 ; pour les dédicaces à *Magna deum Mater* et à *Attis* voir EDCS, s. v. *dis magnis*.

ment d'une divinité orientale comme, par exemple, *M(agna) d(eum) M(ater)*[6]. D'ailleurs, l'abréviation M D M aurait parfaitement place au début de la ligne 1.

Il n'y a pas d'alternative pour le nom *[Philo]musus* du dédicant[7]. La reconstitution graphique de la pièce a été réalisée en raison des lettres PHILO, obligatoires au début de la ligne 3. D'ici résulte qu'au début de la ligne 2 le datif *[deis]* est plus probable que le plus commun *[dis]*. D'autre part, l'espace généreux du début de la ligne 4 et la lacune de la fin de la ligne nous obligent à la solution *Augus/[ti lib(ertus) ad]iut(or) tabu[lar(ii)]*. La formule *Augus(ti) / [n(ostri)]* est improbable[8], car, comme on va voir plus bas, on se trouve encore vers la fin du IIe siècle, probablement sous le règne d'un seul empereur. Les inscriptions n°s 2 et 3 apporteront là-dessus les éclaircissements nécessaires. À la ligne 5 K. Gooss avait vu un M, dont la haste droite est encore bien visible. On note encore une particularité de l'écriture, notamment que dans la ligne 1 le premier T manque de la moitié gauche de la barre.

On peut donc compter avec la lecture suivante (**Fig. 1 b**) :

[M(agnae) d(eum) m(atri) ?] et Neptuno
[deis] magnis sacr(um)
[Philo]musus Augus-
[ti lib(ertus) ad]iut(or) tabul[ar(ii)]
5 *[votu]m s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Philomusus accomplissait la charge d'*adiutor tabularii*[9] sous l'autorité, comme on va le voir plus bas, du procurateur financier de Dacie Apulensis, siégeant à Sarmizegetusa[10].

2. – Cinq fragments de la partie gauche d'une plaque votive en marbre (**Fig. 3 a**) ont été trouvés lors des fouilles de 2017-2018 dans un temple dédié aux divinités palmyréniennes de Sarmizegetusa[11]. En fait, la découverte a été faite dans l'espace

[6] Cf. NEMETI 2016, p. 84-86, qui, parmi toutes les possibilités (Aesculapius et Hygia, Magna Mater et Attis, Mithras, Liber, Hecate, Isis etc.), s'arrête sur les θεοὶ μεγάλοι de Samothrace et voit dans la dédicace un remerciement adressé aux divinités après une traversée heureuse de la mer.

[7] Voir EDCS, s. v. *–musus* ; pour le nom *Philomusus* (Φιλόμουσος) voir PAPE & BENSELER 1911, p. 1627 ; SOLIN 1996, p. 234-235 ; SOLIN 2003, p. 168-171.

[8] Cf. RUSSU, ad IDR III/2, 247.

[9] Voir pour cette charge WEAVER 1972, p. 119-121, 231-240 ; MIHĂILESCU BÎRLIBA 2006 (n. 3), p. 38, 49.

[10] Pour le *praetorium procuratoris* de Sarmizegetusa voir PISO 1998, p. 253-271 ; PISO 2013, p. 4-5.

[11] Voir pour celui-ci PISO & ȚENTEA 2011, p. 111-121. Beaucoup mieux et depuis longtemps est connu le temple dédié aux divinités palmyréniennes de Dealul Delineştilor, situé à environ 1 km ouest des murailles de Sarmizegetusa et qui a produit une riche moisson épigraphique ; voir pour ce temple TEGLAS 1900, p. 72-73 ; DAICOVICIU & ALICU 1982, p. 59-60 ; RUSU-PESCARU & ALICU 2000, p. 84-90 ; DIACONESCU 2008-2009 (2011), p. 148-158, 182-185, pl. XII-XV ; sur les dieux adorés dans ce temple voir un bon commentaire de NEMETI 2005, p 175-178. Pour les dieux de Palmyre voir TEIXIDOR 1979 (EPRO 79) ; GAWLIKOWSKI 1990, p. 2605-2658. Le nouveau temple palmyrénien de

que nous avons nommé B, devant les marches qui menaient au *podium* du temple (**Fig. 2**). S'y ajoutent deux fragments de la partie supérieure et droite de la plaque, trouvés en 2010. La plaque avait été fixée sur un monument votif non identifiable. Dimensions totales : ca 53 x 82 x 4,5 cm. Le champ épigraphique est délimité par un bord mouluré. L'écriture est de très bonne qualité; lettres: l. 1 : 5,5 cm; l. 2-5 : 4,5 cm ; l. 1 : espace resté libre à la fin ; l. 3 : une distance d'environ une lettre entre le E et le P; la l. 5 centrée ; les signes de séparation manquent.

La largeur du champ épigraphique est déterminée par la ligne 3, où la restitution *Ph[ilomusus]* est obligatoire. L'espace entre le E et le P s'explique par le besoin de combler la ligne. Le nom de la divinité n'est pas mentionné soit parce que le monument se trouvait dans l'espace du temple de celle-ci, soit parce que la base soutenait une image reconnaissable. Le monument était dédié à la divinité ou aux divinités palmyréniennes pour le salut de deux empereurs: *pro salu[te] d[d(ominorum) n]n(ostrorum)* | *Augg(ustorum)*. Nous ne savons pas si le petit fragment d'en haut contient le premier ou le second D. Il s'agit sans aucun doute de Septime Sévère et Caracalla, d'une part parce que le temple est tardif, de l'autre parce que la mémoire d'aucun des deux empereurs n'a été damnée. On retient ensuite la formule *in hon[orem domus]* | *divinae*, très fréquente à partir de Septime Sévère[12]. Le dédicant est sans doute le même Philomusus que celui de l'inscription nº 1. Dans la nouvelle inscription il apparaît toujours comme *lib(ertus) adiut(or) ta[bul(arii)]*. On ressent l'absence du pronom *eorum* avant *lib(ertus)*, mais il faut convenir qu'il n'y en a pas de place pour le compléter. Dans la lacune de la fin de la ligne 4 était mentionné le monument dédié par Philomusus, par exemple *statuam*, *fontem* etc. On ne peut pas penser à *aedem* ou *templum*, car une telle dédicace devait se trouver sur l'architrave du temple tétrapyle. Pour la formule finale, *ex su[o fecit]*, on la rencontre aussi bien à Sarmizegetusa[13] qu'à Micia[14]. Voilà la lecture (**Fig. 3 b**) :

Pro salu[te] d[d(ominorum) n]n(ostrorum)
Augg(ustorum) in hon[or(em) domus]
divinae Ph[ilomusus]
lib(ertus) adiut(or) ta[bul(arii) .....]
5 *ex su[o fecit]*.

La dédicace a été faite par Philomusus en 198-209 sous le règne de Septime Sévère et Caracalla, sans que le César Geta ait été mentionné. Il s'ensuivrait de cette inscription que le temple existait déjà sous ces deux empereurs. Cela signifie

Sarmizegetusa ressemble à d'autres sanctuaires syriens, comme, par exemple, ceux de Doura Europos. Ils sont englobés dans des *insulae* et présentent les particularités suivantes : une enceinte avec une entrée principale située sur le côté est ; dans l'axe de l'entrée une cour intérieure, un pronaos et un naos ; sur les côtés latéraux des espaces couverts prévus de banques basses en pierre disposés au long des murs ; voir BUCHMANN 2016, p. 114–125. Le rapport final sur le temple palmyrénien de Sarmizegetusa est en préparation.

[12] Voir RAEPSAET-CHARLIER 1975, p. 239-257 ; RAEPSAET-CHARLIER 1993, p. 9-12.

[13] AE 1914, 116 = IDR III/2, 10.

[14] CIL III 1405 = 7847 = ILS 7151 = IDR III/3, 69.

aussi que la dédicace nº 1 avait été faite un peu avant, sous le règne du seul empereur Septime Sévère, en 193-198.

3. – En 2008 et en 2017 ont été découverts deux fragments épigraphiques en marbre (**Fig. 4 a**) appartenant à la bordure supérieure d'une fontaine. On a trouvé aussi d'autres fragments, qui ne portent pas d'inscriptions, mais la tentative de reconstituer la fontaine sera faite ailleurs. On peut préciser l'endroit où elle se trouvait, notamment dans le portique est du temple, étroitement lié à l'égout qui perçait aussi bien le mur est du temple que celui du portique[15].

Le fragment *a*, de gauche : 12 x 60 x 43 cm; manque le début de la plaque ; elle est percée par un orifice de 3-6 cm et l'eau s'écoulait dans le bassin par la bouche d'un lion, dont la tête est représentée assez sommairement. Le fragment *b*, de droite : 12 x 34 x 24,5 cm. Il est évident que la tête du lion se trouvait au milieu de la plaque, qui initialement mesurait environ 130 cm.

L'écriture est d'assez bonne qualité ; lettres : 4 cm ; de petites *hederae distinguentes* ; une *hedera* utilisée par erreur sur le fragment *a*, entre le L et le I. Du champ épigraphique manque un grand fragment de gauche, un petit fragment entre *a* et *b* et la marge droite.

Le seul grand problème de la lecture est représenté par les lettres qui suivent AVG : deux hastes séparées par une *hedera* et un B, un P ou un R. *Aug(ustalis) I* ne donne aucun sens[16]. Tout aussi incompréhensibles sont les trois lettres suivantes. On est alors parvenu à la solution suivante :

La première haste est en fait un L, d'une forme identique à celle du L de *Regalis*. Entre le L et le I la *hedera* a été mise par erreur et probablement n'a pas été colorée en rouge. La troisième lettre est un B. On lit donc *Aug(usti) liḅ(ertus)*. Le nom de cet affranchi impérial finit en *–us*, ce qui normalement ouvre une infinité de possibilités. N'oublions pourtant pas que dans l'aire du temple dédié aux divinités palmyréniennes était actif un affranchi impérial connu, notamment Philomusus, dont le nom trouve parfaitement sa place au début de la ligne. Il n'était pas besoin de mentionner sa charge dans l'administration du fisc impérial, car ce qui comptait c'était la position d'*Augusti libertus*. Le nom et la position du premier dédicant étaient liées au nom *Regalis* du second dédicant par la conjonction *et*. Faute d'autre précision ce *Regalis* ne pouvait être que le fils du premier dédicant. Le nom *Regalis* est particulièrement fréquent dans les provinces celtiques occidentales[17], ce qui indique aussi l'origine de Philomusus, malgré son nom grec.

S'agit-il vraiment de Philomusus?

Une plaque votive en marbre, trouvée en 1882 dans le temple des dieux palmyréniens de Dealul Delineștilor, a le texte suivant[18] :

---

[15] PISO & ŢENTEA 2009, p. 190

[16] Pour l'Augustalité à Sarmizegetusa voir PISO 2006, p. 101-116. Le seul Augustale attesté dans l'aire du temple palmyrénien avait dédié une colonne du portique (PISO 2006, p. 103 = AE 2006, 1173) : *[P(ublius) A] el(ius) Pr[o/mo]nas A[ug(ustalis) / co]lonia[e] / d(ono) d(edit)*.

[17] Voir LŐRINCZ 2002, p. 25.

[18] TORMA 1882, p. 111, nº 46; CIL III 7955 ; ILS 4341 ; TÉGLÁS 1906, p. 327-328 ; TUDOR (n. 3), p. 250, nº 45 ; BETZ 1960, p. 33 ; IDR III/2, 262 ; SANIE 1981, p. 277, nº 108 ;

Deo sa[ncto] Malagbel[o]
pro salut[e Imp(eratoris) C]aes(aris) M(arci) Aurel(i)
Severi [[Alexandri]] Pii Fel(icis) Aug(usti)
et Iuliae [[Mamaeae]] Augustae
matri Aug(usti) n(ostri) et castrorum
Primitivos Aug(usti) lib(ertus) tabularius
prov(inciae) Dac(iae) Apulens(is) posuit.

Voilà donc un second affranchi impérial faisant un acte de dévotion pour le même dieu palmyrénien, mais dans un temple différent[19]. Le nom *Primitivos* (= *Primitivus*) aurait tout aussi de place au début de l'inscription que *Philomusus*. Semblent s'y opposer des considérations d'ordre archéologique. L'égout du portique a été refait au moment de la construction du temple justement pour desservir une fontaine. Or, comme on a vu plus haut, le temple existait déjà en 198-209, tandis que Primitivos a accompli son acte de dévotion sous Sévère Alexandre et dans un temple différent. Le nom de Philomusus sera pourtant pourvu d'un signe d'interrogation. Voilà le texte de l'inscription (**Fig. 4 b**) :

[Philomus?]us Aug(usti) liḅ(ertus) [et] Regalis d(ono) d(ederunt).

Une variante de la formule finale serait *d(ederunt) d(edicaverunt)*.

S'il s'agit vraiment de Philomusus, l'inscription nº 3 est datable, comme l'inscription nº 1, des années 193-198.

On peut se demander pourquoi dans l'inscription nº 2 et, si nous avons bien vu, aussi dans l'inscription nº 3 le nom de Philomusus, devenu à la suite de l'affranchissement cognomen, n'est pas accompagné d'un nomen. Si Philomusus avait été affranchi par Septime Sévère, il n'aurait pas manqué de s'appeler Septimius Philomusus. Il est pourtant probable qu'il ait été affranchi par Commode, ce qui explique la réserve initiale de porter le nomen (*Aurelius*) d'un empereur qui avait souffert la *damnatio memoriae*. Dans les dédicaces il se contenta donc du seul cognomen.

Ce que l'inscription nº 3 pourrait apporter de nouveau pour l'histoire du temple palmyrénien, c'est que celui-ci existait déjà du temps du règne du seul Septime Sévère (193-198) ou bien que sa construction a commencé à ce temps-là ; ceci sous la réserve que le nom du premier dédicant ait été correctement complété.

SANIE 1989, p. 1266, nº 108 ; NEMETI (n. 10), p. 345, nº 128 ; MIHĂILESCU BÎRLIBA (n. 3), p. 192, nº 124.

[19] On en connaît aussi un troisième, un certain Epipodius, *Aug(usti) n(ostri) vern(a), vilicus*, qui a fait une dédicace à *Malala*: DAICOVICIU 1929 (1930), p. 313; TUDOR (n. 3), p. 246, nº 25; IDR III/2, 263. On y a vu toujours un Malagbel (RUSSU, ad IDR III/2, 263 ; cf. SANIE 1974, p. 364, n. 32).

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations :

ACMIT	Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Seria pentru Transilvania, Cluj.
AE	*Année épigraphique*, Paris.
AEM	Archäologisch – epigraphische Mitteilungen aus Österreich – Ungarn, Vienne, 1877-1897.
ANRW	H. Temporini, W. Haase dir., *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neuren Forschung*, Berlin, 1972-1998.
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin, 1893.
EDCS	Epigraphic Database Clauss-Slaby
EPRO	*Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, Leyde.
IDR	Inscriptiones Daciae Romanae – Inscripțiile Daciei Romane. III/2 – Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa) (de I. I. Russu, în colaborare cu I. Piso, V. Wollmann), București, 1980; III/3 – Dacia Superior. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crișului) (de I.I. Russu, în colaborare cu Oct. Floca și V. Wollmann), București, 1984.
ILS	H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, vol. I, II, III, Berlin, 1892 - 1916.

Auteurs:

ALFÖLDY 1997 – G. Alföldy, *Die Grossen Götter von Gorsium*, ZPE 115 (1997), p. 225-241.

BETZ 1960 – A. Betz, *Pietas deorum erga homines, zu CIL III 7954 aus Sarmizegetusa*, dans : *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 1960, p. 33-37.

BUCHMANN 2016 – J. Buchmann, *Multifunctional Sanctuaries at Dura Europos*, dans Ted Kaizer (éd), Religion, Society, and Culture at Dura-Europos (= Yale Classical Studies 38), Cambridge N. Y., 2016, p. 114-125.

DAICOVICIU 1929 – C. Daicoviciu, *Cronica arheologică și epigrafică a Transilvaniei (1919-1921)*, ACMIT 2, 1929 (1930), p. 299-320.

DAICOVICIU & ALICU 1982 – H. Daicoviciu, D. Alicu, *Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (II), AMN 19 (1982), p. 59-74.

DIACONESCU 2008-2009 – A. Diaconescu, *Temples of ethnic communities (assembly halls) in Roman Dacia. An architectural prospective*, AMN 45-46/I, 2008-2009 (2011), p. 135-192.

GAWLIKOWSKI 1990 – M. Gawlikowski, *Les dieux de Palmyre*, ANRW II/18/4, 1990, p. 2605-2658.

GOOSS 1877 – C. Gooss, *Zu Corpus Inscriptionum Latinarum III,* AEM 1 (1877), p. 113-125.

HAINZMANN 2017 – M. Hainzmann, *Aesculapius et Hygia als* Dii Maiores, Studia Gnesnensia 16 (2017), p. 259-280.

LŐRINCZ 2002 – B. Lőrincz, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum* (OPEL) IV, Wien, 2002.

MIHĂILESCU BÎRLIBA 2006 – L. Mihăilescu Bîrliba, *Les affranchis dans les provinces romaines de l'Illyricum*, Wiesbaden, 2006.

MOMMSEN 1881 – Th. Mommsen, *Additamenta secunda ad corporis volumen III*, EphEp 4 (1881), p. 25-191.

NEMETI 2005 – S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia romană*, București, 2005.

NEMETI 2016 - S. Nemeti, *Travel inscriptions from Roman Dacia*, dans : R. Ardevan, E. Beu-Dachin (éds), Mensa rotunda epigraphica Napocensis, Cluj-Napoca, 2016, p. 81–90

PAPE & BENSELER 1911 - W. Pape, G. E. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*[3], Braunschweig, 1911.

PISO 1998 – I. Piso, *Inschriften von Prokuratoren aus Sarmizegetusa* (II), ZPE 120, 1998, p. 253-271.

PISO 2006 – I. Piso, *Die Augustalen in Sarmizegetusa*, dans G. Németh, P. Forisék (éds), Epigraphica III. Politai et cives, Debrecen, 2006, p. 101-116.

PISO 2013 – I. Piso, *Fasti provinciae Daciae II. Die ritterlichen Amtsträger*, Bonn, 2013.

PISO & ȚENTEA 2009 – I. Piso, O. Ţentea*, Sarmizegetusa, com. Sarmizegetusa, jud. Hunedoara [Ulpia Traiana Sarmizegetusa]. Templul lui Yarhibol*, Valachica 21, Cronica Cercetărilor Arheologice*,* campania 2008*,* Târgovişte*,* 2009*,* p. 190.

PISO & ȚENTEA 2011 – I. Piso, O. Ţentea*, Un nouveau temple palmyrénien à Sarmizegetusa*, Dacia N. S. 55 (2011), p. 111-121.

RAEPSAET-CHARLIER 1975 – M.-Th. Raepsaet-Charlier, *La datation des inscriptions latines dans les provinces occidentales de l'Empire Romain d'après les formules « In H(onorem) D(omus) D(ivinae) » et « DEO, DEAE »*, ANRW II/3, 1975, p. 239-257.

RAEPSAET-CHARLIER 1993 – M.-Th. Raepsaet-Charlier, *Diis deabusque sacrum. Formulaire votif et datation dans les trois Gaules et les deux Germanies (Gallia Romana I)*, Paris, 1993.

RUSU-PESCARU & ALICU 2000 – A. Rusu-Pescaru, D. Alicu, *Templele romane din Dacia I*, Deva, 2000.

SANIE 1974 – S. Sanie, *Transcrierea unor teonime și antroponime orientale în inscripțiile latine și grecești din Dacia*, dans : In memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj, 1974, p. 361-366.

SANIE 1981 – S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană I*, București, 1981.

SANIE 1989 – S. Sanie, *Die syrischen und palmyrenischen Kulte im römischen Dakien*, ANRW II/18/2, 1989, p. 1165-1271.

SOLIN 1996 – H. Solin, *Die stadtrömischen Sklavennamen. Ein Namenbuch II*, Stuttgart, 1996.

SOLIN 2003 – H. Solin, *Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch*[2] *I*, Berlin / New York, 2003.

TÉGLAS 1900 – G. Téglás, *Hunyadvármegye története* 1, Budapest, 1900.

TÉGLÁS 1906 – G. Téglás, *A Várhelyi syrus templom*, AÉrt 26 (1906), p. 321-330.

TEIXIDOR 1979 – J. Teixidor, *The Pantheon of Palmyra*, Leiden, 1979 (ÉPRO 79).

TORMA 1882 – C. Torma, *Inschriften aus Dacia, Moesia superior und Pannonia inferior*, AEM 6 (1882), p. 97-135.

TUDOR 1957 – D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957.

WEAVER 1972 – P. R. C. Weaver, *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves*, Cambridge, 1972.

Fig. 1

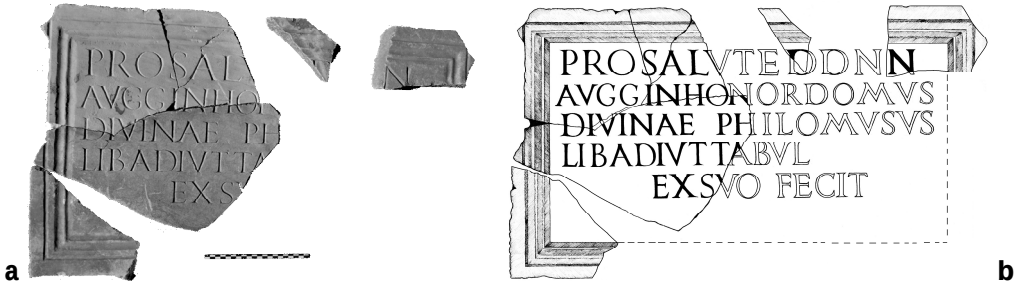

Fig. 3

Fig. 4

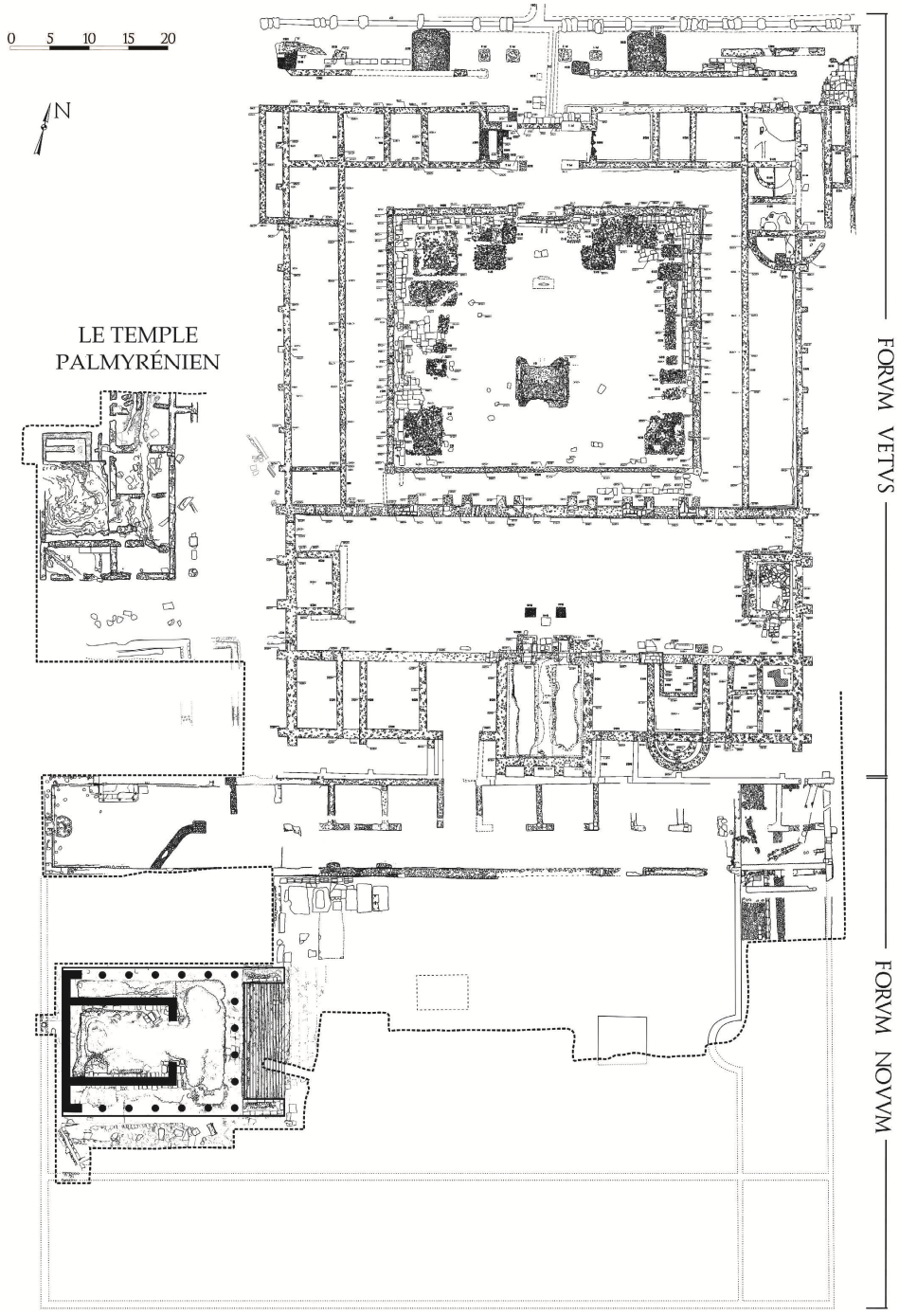

Fig. 2

À LA RECHERCHE D'UN *MVNICIPIVM AVRELIVM* PERDU*

Radu ARDEVAN**

Cuvinte-cheie: *inscripție, Apulum*, municipium Aurelium, IIIIvir, *Stravianis, Pannonia Inferior, colecție particulară.*

Keywords: *inscription, Apulum,* municipium Aurelium, IIIIvir, *Stravianis, Lower Pannonia, private collection.*

Rezumat: *Inscripția romană AE 1956, 207, presupusă a proveni din Apulum, a fost revizuită de curând (IDR III/5, 447). Proveniența ei rămâne necunoscută, iar în rândurile 4-5 s-a citit* ...[III]Ivir(o) m(unicipii) / A(urelii?) STR...

Încercând să întregim numele pierdut al acestui municipium, *propunem lectura* ... [III]Ivir(o) M(unicipii) / A(urelii) Str(aviani) .... , *ca fiind singura care se potrivește cu textul și cu situația monumentului. Prin urmare, aceasta ar fi singura dovadă scrisă pentru ascensiunea destul de târzie la statutul legal de municipiu roman pentru Stravianis, o mică așezare din sud-estul Pannoniei Inferior, unde nu s-au întreprins încă săpături arheologice. Orășelul trebuie să fi beneficiat doar scurtă vreme de acest statut – de la Caracalla până pe la apogeul crizei din secolul III p. Chr.*

Această ipoteză rămâne a fi verificată prin cercetări viitoare. Iar monumentul în discuție trebuie să fi fost o „piatră călătoare" ce va fi ajuns într-o colecție particulară din România.

Abstract: *The Roman inscription AE 1956, 207, supposed from Apulum, was recently revised (IDR III/5, 447). Its provenance remains unknown, and in the lines 4-5 were read as* ... [III]Ivir(o) m(unicipii) / A(urelii?) STR...

Trying to restore the lost name of the municipium, *we propose the reading* ... [III]Ivir(o) M(unicipii) / A(urelii) Str(aviani) .... , *as the only one fitting with the text and with the situation of the monument. Also it would be the only written proof about a rather late ascension to the legal status of a Roman municipium for Stravianis, a small settlement of south-eastern Lower Pannonia, where no archaeological researches were*

* Recherche développée dans le cadre d'un grant de l'Autorité Roumaine pour la Recherche Scientifique CNCS-UEFISCDI, projet no. PN-III-P4-ID-PCE-2016-0255.

** Radu ARDEVAN: Université „Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca; e-mail : rardevan@gmail.com.

performed yet. The townlet must have enjoyed this status short time – since Caracalla till the climax of the crisis of the 3rd century A.D.

This hypothesis remains to be tested by future researches. Concerning the monument itself, it should have been a "wandering stone", which reached a Romanian private collection.

Source

Dans les collections du Musée Départemental d'Histoire et d'Archéologie de Ploiești se trouve également une inscription romaine fragmentaire de provenance incertaine[1]. Elle a été étudiée et publiée pour la première fois par Grigore Florescu, et son article reste la source principale là-dessus. La pièce avait été apportée de la villa du professeur Francisc Rainer[2] de Cheia (département de Prahova)[3] et avait fait partie de la collection[4] de ce distingué maître de l'Université de Bucarest.

Le premier éditeur a décrit de façon détaillée le monument épigraphique et a essayé d'en établir la provenance. Le musée de Ploiești avait précisé qu'il pourrait provenir du site romain de Drajna de Sus[5], situé relativement près, sollution considérée à juste titre comme invraisemblable[6]. L'aspect de la pierre et le texte de l'inscription ont déterminé l'auteur mentionné à l'attribuer au centre romain d'Apulum, plus précisément au *municipium Aurelium Apulense*, et à le dater de l'époque de Marc Aurèle[7]. La lecture offerte était la suivante :

C(aio) Ulpio / [B]ono / [d]ec(urioni) aed(ili) / [III]Ivir(o) m(unicipii) / A(puli) s(acerdoti) pr(ovinciae) Ulp(ius) / Lucius / liber(tus).

Cette version a été acceptée et reprise par les spécialistes[8], bien que Constantin Daicoviciu ait proposé pour les lignes 4-5 la lecture *[III]I vir(o) m(unicipii) / A(puli) s(acerdoti) fl(amini)…* et qu'il ait considéré que la pièce appartiendrait au municipe septimien, donc elle devrait être datée des premières

[1] FLORESCU 1955.

[2] Francisc I. Rainer (1874-1944), médecin et antropologue de renommée internationale, a été professeur à l'Université de Bucarest; ses recherches ont impulsionné de façon décisive l'anthropologie de Roumanie, l'élevant à un niveau compétitif mondial. Mais il a été également une personnalité fascinante, d'une grande culture et avec des préoccupations multiples, qui touchaient des domaines divers de la connaissance. Sur sa vie et son activité on a écrit bien des ouvrages, sans épuiser le sujet (e. g. : RIGA & CĂLIN 1996 ; MAJURU 2013 ; MAJURU 2017).

[3] RIGA & CĂLIN 1966, p. 190-191.

[4] L'érudition de Fr. Rainer et son vaste intérêt pour la culture et l'art ont été depuis longtemps remarqués et mentionnés avec admiration (RIGA & CĂLIN 1966, p. 23-27, 35, 41 ; MAJURU 2013, p. 287 ; MAJURU 2017, *passim*). Mais sa collection d'antiquités a été mentionnée seulement en passant (RIGA & CĂLIN 1966, p. 44, 54, 76 ; FLORESCU 1955, p. 331). Il semble que le problème soit resté non étudié.

[5] FLORESCU 1955, p. 331.

[6] On n'a pas découvert des inscriptions lapidaires dans ce site (IDR II, p. 233-235). Sur le camp romain de Drajna de Sus, voir : BĂRCĂCILĂ 1942 ; ȘTEFAN 1944 ; FLORESCU 1960 ; ZAHARIADE & DVORSKI 1997 ; ZAHARIADE 2018.

[7] FLORESCU 1955, p. 332.

[8] AE 1956, 207 ; TUDOR 1957, p. 256, nr. 72 ; DEININGER 1965, p. 118-119 ; ARDEVAN 1998, p. 140, 405 (R 307), 527 (Tab. IX, no. 4).

décennies du IIIe siècle apr. J.-Chr.[9] Comme on le voit, l'aspect disputé part du manque de clarté des lettres 2-4 de la 5e ligne.

Récemment, l'inscription a été reprise, étant incluse – avec des réserves – dans le corpus épigraphique du centre romain d'Apulum[10]. L'auteur de celui-ci, le professeur Ioan Piso de l'Université de Cluj, a réexaminé attentivement la pierre et a opéré certaines corrections ; de même, il a remarqué que les lettres de la 5e ligne qui ne sont pas claires doivent être lues STR. L'argumentation est convaincante, donc nous acceptons la nouvelle lecture proposée :

M(arco) Ulpio / [B]ono / [d]ec(urioni) aed(ili) / [III]Ivir(o) m(unicipii) / A(urelii?) STR Ul(pius) / Lucius / liber(tus).

Il s'agit donc d'une base de statue, dont l'inscription mentionne un haut magistrat d'un municipe[11]. Cependant le nom de celui-ci n'est pas clair ; de même la provenance de la pierre n'est pas éclaircie. I. Piso remarque le fait que l'aspect de la pierre ne confirme pas une origine d'Apulum, et les deux lectures possibles des lettres STR (soit *str(atori)*, soit un toponyme qui commence par *Str…*) sont insatisfaisantes[12].

Examen critique

Dans les présentes lignes nous avons essayé une reprise de la question, partant des affirmations de I. Piso que nous considérons pleinement justifiées.

Une première question est constituée par la provenance de l'inscription. Le texte nous montre qu'elle doit avoir été érigée pour un magistrat suprême d'un municipe romain. Comme le nom de celui-ci n'apparaît pas clairement, nous devons déduire qu'il aurait été un nom facile à comprendre pour le public lecteur – donc que l'inscription aurait été érigée même dans cette localité au rang de municipe. Mieux encore, vu qu'aussi bien le nom que l'épithète impériale du municipe sont mentionnés de façon abrégée, nous devons accepter qu'il est question d'une ville qui existait depuis quelque temps avec ce statut, de sorte que dans la culture épigraphique locale la formule par laquelle elle était mentionnée était devenue bien connue.

Malheureusement, les données disponibles ne permettent pas que l'on précise l'origine de l'inscription. Elle avait fait partie de la collection du docteur Fr. I. Rainer, dont on sait qu'il avait ramassé également un nombre d'antiquités classiques, certaines acquises lorsqu'il voyageait à travers le monde[13]. Mais le monument dont il est question a des dimensions trop grandes pour une telle acquisition occasionnelle. Il aurait pu également être reçu par le réputé anthropologue de quelque ami ou connaissance, qui l'aurait obtenu du marché d'antiquités de l'époque ou directement du découvreur non-spécialiste[14]. Nous penchons vers cette éventualité, qui soutiendrait la provenance de la pièce d'une région plus

[9] DAICOVICIU 1966, p. 159-160 (= DAICOVICIU 1969, p. 392-393).

[10] IDR III/5, 447.

[11] La qualité de *quattuorvir* assure cette interprétation (ARDEVAN 1998, p. 123).

[12] IDR III/5, 447, p. 348.

[13] RIGA & CĂLIN 1966, p. 44, 54, 76-77. Voir *supra*, note 4.

[14] Voir les pièces archéologiques collectionnées par G. Tătărăscu (IDR III/2, 289, p. 250-251).

proche – l'espace de la Dacie romaine ou quelque province voisine.

Passant à la lecture du texte, on a observé qu'à la 5e ligne, les lettres STR ne peuvent cacher quelque grade militaire de M. Ulpius Bonus que celui-ci aurait détenu dans l'armée avant de devenir aristocrate municipal. En effet, le seul supplément possible dans ce sens serait *strator*. Or celui-ci est un grade inférieur dans une légion, un simple cavalier de la garde du commandant, assimilé à la condition d'*immunis*[15]. Un tel ancien militaire pouvait difficilement accéder pendant la vie civile dans les rangs de l'aristocratie municipale, et l'accès à une magistrature locale lui était pratiquement impossible[16].

Par conséquent, les trois lettres énigmatiques doivent représenter l'abréviation du nom de la localité où M. Ulpius Bonus a exercé des magistratures municipales. Et les lettres M A qui les précèdent sont un complément de ce toponyme – sans doute la première se complète *M(unicipii)*, et la seconde cache l'épithète impériale de la ville. Celle-ci peut être complétée *A(elii)* ou *A(urelii)*[17], mais la seconde variante est plus probable – vu les nombreuses fondations de municipes dans les années des empereurs portant le nom d'*Aurelius*[18]. Comme nous l'avons remarqué plus haut, ces abréviations devaient être clairement intelligibles, par conséquent, le monument en vue s'inscrit dans une culture épigraphique locale assez évoluée.

Proposition de localisation

Le message de l'inscription serait intégralement décrypté si l'on pouvait préciser le toponyme caché dans les lettres STR. Malheureusement, nos tentatives n'ont pas mené à des résultats certains.

On a observé que des toponymes qui commencent par STR apparaissent dans l'Orient grec[19], mais ces localités ne sont jamais devenues des municipes romains avec une constitution quattuorvirale. Nous ajouterions que le même argument exclut parmi les possibles localisations également d'autres localités de ce grand espace géographique[20]. Un municipe de cette sorte serait à chercher dans la partie occidentale de l'Empire, celle latinophone.

---

[15] DOMASZEWSKI & DOBSON 1967, p. 35, 39, 48 ; SPEIDEL 1974, p. 543-544 ; SPEIDEL 1978, p. 11, 25, 55, 133 ; RANKOV 1999, p. 20-24 ; CUPCEA 2014, p. 21-22, 27, 30, 36.

[16] ARDEVAN 1989, p. 88 ; MROZEWICZ 1989 ; NELIS-CLÉMENT 1989, p. 149-150 ; PISO 1993, p. 325-326.

[17] IDR III/5, 447.

[18] MÓCSY 1974, p. 221 ; VITTINGHOFF 1977, p. 46-48.

[19] Des villes portant le nom de Stratonikeia apparaissent dans la Chalcidique (RE IV A, 1 (1931), 318), respectivemement dans la Mysie et la Carie (RE IV A, 1 (1931), 322-325 ; TALBERT 2000, p. 853, 947), à côté d'une ville Stratos de l'Acarnanie (RE IV A, 1 (1931), 331-336 ; TALBERT 2000, p. 811) et un Stiris dans la Grèce centrale (RE III A, 2 (1929), 2548-2550 ; TALBERT 2000, p. 829). Voir IDR III/5, 444, p. 348 (une seule Stratonikeia est mentionnée dans PECS).

[20] Sur les cartes antiques apparaissent encore Strangira d'Arménie (TALBERT 2010), Stratonikea de Babylonie (TALBERT 2000, p. 1311), Stratonis de la Mésie Inférieure (RE IV A, 1 (1931), 328 ; TALBERT 2000, p. 346), ou de petites agglomérations non localisées de façon précise, comme Strohe de Lybie (RE IV A, 1 (1931), 369), Struma et Stratheia de Phrygie (RE IV A, 1 (1931), 385) ou Styrmon de la Thrace (RE IV A, 1 (1931), 393 ; TALBERT 2000, p. 778).

Jusqu'à présent, on ne connaît du localité habitation romaine ayant un nom qui commence par STR (ou du moins quelque chose de semblable) qui ait eu le rang de municipe. Mais cette réalité ne reflète que l'état actuel de nos connaissances. Il y a partout des communautés à statut juridique urbain faiblement documentés du point de vue épigraphique[21] ou même non incluses dans les cartes antiques arrivées jusqu'à nous[22]. Et d'autres découvertes peuvent faire surgir des preuves singulières sur des municipes de date plus récente, qui doivent avoir bénéficié d'une période favorable brève d'existence – seulement environ depuis le temps des Sévères jusqu'à la grande crise du IIIe siècle apr. J.-Chr.[23]. Il reste donc la possiblilté de l'apparition de quelque *Municipium Aurelium* inconnu, fondé seulement du temps de Caracalla et avec de pauvres manifestations épigraphiques pauvres[24].

Nous ne pouvons identifier aucune localité remplissant cette condition en Dacie[25]. Mais dans les provinces proches de la Dacie on connaît quelques agglomérations dont le nom pourrait être abrégé dans la forme STR, et dont on ne sait pas si elles sont devenues des municipes : Stiriate dans le Noricum[26], Stravianis dans la Pannonie Inférieure[27], ou Storgosia dans la Mésie Inférieure[28]. À celles-ci s'ajoute encore le toponyme Stridon de Dalmatie[29], avec une localisation non précisée. Chacune d'elles aurait pu être promue au rang municipal, au cours du IIIe siècle, et par conséquent n'avoir pas trop joui des bénéfices de ce statut[30].

Il est difficile de choisir entre ces posiblités, faute de données archéologiques. Tenant compte de la forme du toponyme, il semble plus probable que l'abréviation STR se rapporte à l'agglomération Stravianis du sud-est de la Pannonie Inférieure. D'ailleurs, cette partie de la province est moins étudiée[31], on en connaît moins d'agglomérations romaines, de sorte qu'elle pourrait cacher encore une ville du genre de celles mentionnées plus haut. L'agglomération que nous avons en vue est située entre les rivières de Drave et de Save, sur un chemin qui mène d'Aquae

---

[21] Nous rappelons deux cas de la Dacie : Ampelum (ARDEVAN 1998, p. 51-55) et Malva (NEMETI & DANA 2017, p. 208-214). Il en est de même avec Novae de la Mésie Inférieure (POULTER 1983, p. 84 ; TAČEVA 2004, p. 45-46, 72, 77-78). Voir aussi MÓCSY 1974, p. 222-227.

[22] *E. g.* NEMETI & DANA 2017, p. 217-221.

[23] Un exemple est offert par Noviodunum de Mésie Inférieure (BARNEA 1988).

[24] Des promotions au statut urbain ont été faites au IIIe siècle également pour de petites communautés que l'on ne pourrait que difficilement qualifier de villes KORNEMANN 1900, 566-567 ; KORNEMANN 1933, 608-609).

[25] ARDEVAN 1998, p. 28-66, 89-104.

[26] RE III A, 2 (1929), 2548 ; TALBERT 2000, p. 296.

[27] RE IV A, 1 (1931), 347 ; TALBERT 2000, p. 296.

[28] RE IV A, 1 (1931), 73 ; TALBERT 2000, p. 340.

[29] RE IV A, 1 (1931), 355-356 ; MAYER 1957, 301 ; TALBERT 2000, p. 301.

[30] Il va de soi que des localités non encore attestées pourraient, elles aussi, entrer en discussion. Nous pensons pourtant qu'une agglomération de ce genre est moins probable d'avoir été promue au statut de *municipium*.

[31] MÓCSY 1974, p. 222-224, 233. À remarquer que non loin de cette zone apparaissent les non localisés *municipium Volg...* et *municipium Faustinianum*. Plus récemment, LELEKOVIĆ & RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2012, p. 286, 291-294, 304, 306-308.

Balissae vers Mursa. Un examen de la carte[32] montre qu'autour d'elle aurait encore pu exister un petit *territorium* municipal, comparable à celui d'autres villes similaires.

Nous proposons donc, avec prudence, la restitution des lignes 4-5 de l'inscription IDR III/5, 447 comme il suit :

... [III]Ivir(o) M(unicipii) / A(urelii) Str(aviani) ....

La date de l'inscription serait après Caracalla, plus probablement vers le milieu du IIIe siècle apr. J.-Chr. Ce serait jusqu'à présent la seule preuve de l'existence de ce petit municipe provincial.

Pour l'instant, notre proposition n'est qu'une hypothèse qui nécessite encore des confirmations (tout d'abord archéologiques)[33]. Mais encore un *municipium Aurelium* dans l'espace est-pannonique reste une possibilité à prendre en compte[34]. Et le monument épigraphique aurait pu arriver sur le territoire de l'ancienne Dacie comme tant d'autres « pierres errantes », apporté seulement à l'époque moderne par le commerce d'antiquités ou comme pièce de collection – et puis avoir été acheté par la famille Rainer. Un futur examen pétrographique détaillé de la pierre apparaît comme nécessaire.

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations

AE — L'Année Épigraphique, Paris.

IDR — I. I. Russu (red.), *Inscripțiile Daciei romane*, București (vol. III/5, Paris, 2001, red. I. Piso).

Auteurs

ARDEVAN 1989 - R. Ardevan, *Veteranen und städtische Dekurionen im römischen Dakien*, Eos 77 (1989), p. 81-90.

ARDEVAN 1998 - R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara, 1998.

BARNEA 1988 - Al. Barnea, *Municipium Noviodunum. Nouvelles données épigraphiques*, Dacia N. S. 32 (1988), p. 53-60.

BĂRCĂCILĂ 1942 - Al. Bărcăcilă, *Raport asupra cercetărilor de la Drajna de Sus, Prahova*, ACMI (1942), p. 106-109.

CUPCEA 2014 - G. Cupcea, *Professional Ranks in the Roman Army of Dacia*, Oxford, BAR Int. Ser. 2681, 2014.

DAICOVICIU 1966 - C. Daicoviciu, *Severus Alexander și provincia Dacia*, AMN 3 (1966), p. 153-171.

DAICOVICIU 1969 - C. Daicoviciu, *Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc*, Cluj, 1969.

DEININGER 1965 - J. Deininger, *Die Provinziallandtage der römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.*, München – Berlin, 1965.

[32] KOS *et alii* 2012. Les plus proches agglomérations urbaines (Aquae Balissae, Mursa, Cibalae, Sopianae) sont situées à une distance suffisante, et la localité Mursella, de la proximité, pourrait ne pas avoir eu de statut municipal (MÓCSY 1974, p. 222). Voir aussi LELEKOVIĆ & RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2012, p. 280.

[33] On s'attendrait qu'une agglomération devenue municipe laisse une plus grande concentration de vestiges archéologiques. Malheureusement, le nom du magistrat honoré dans l'inscription est trop commun et n'offre aucun appui pour d'autres précisions.

[34] MÓCSY 1974, p. 222, 233; LELEKOVIĆ & RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2012, p. 280.

DOMASZEWSKI & DOBSON 1967 - A. v. Domaszewski, B. Dobson, *Die Rangongordnung des römischen Heeres*², Köln – Graz, 1967.

FLORESCU 1955 - Gr. Florescu, *O inscripție inedită din fosta colecție a prof. dr. Fr. Rainer*, SCIV 6 (1955), 1-2, p. 331-332.

FLORESCU 1960 - Gr. Florescu, *Problema castrelor romane de la Mălăiești, Drajna de Sus și Pietroasele*, in : *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 1960, p. 225-232.

KORNEMANN 1900 - E. Kornemann, *Colonia*, RE IV, 1 (1900), 511-588.

KORNEMANN 1933 - E. Kornemann, *Municipium*, RE XVI, 1 (1933), 570-636.

KOS *et alii* 2012 - P. Kos, M. Šašel Kos, R. Talbert, T. Elliott, and S. Gillies, *'Stravianis': a Pleiades place resource*, in : Pleiades: A Gazetteer of Past Places, 2012 <https://pleiades.stoa.org/places/197532> [accedé online le 14 juillet 2019].

LELEKOVIĆ & RENDIĆ-MIOČEVIĆ 2012 - T. Leleković, A. Rendić-Miočević, *Rural Settlements*, in : B. Migotti (ed.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The State of Research and Selected Problems in the Croatian Part of the Roman Province of Pannonia*, Oxford, B.A.R. Int. Ser. 2393, 2012, p. 279-311.

MAJURU 2013 - A. Majuru, *Francisc Iosif Rainer. Biografia unei personalități universale*, RMR 4 (2013), p. 281-290.

MAJURU 2017 - A. Majuru, *Francisc Iosif Rainer. Biografia unui proiect de viață (1874-1944)*, București, 2017.

MAYER 1957 - A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, I, Wien, 1957.

MÓCSY 1974 - A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London – Boston, 1974.

MROZEWICZ 1989 - L. Mrozewicz, *Die Veteranen in den Munizipalräten an Rhein und Donau zur hohen Kaiserzeit (I.-III. Jh.)*, Eos 77 (1989), p. 65-80.

NELIS-CLÉMENT 1989 - J. Nelis-Clément, *Carrières militaires et fonctions municipales : à propos de L. Granius Proclinus d'Aequum*, in : M. Piérart, O. Curty (éd.), *Historia testis. Mélanges d'épigraphie, d'histoire ancienne et de philologie offerts à Tadeusz Zawadzki*, Fribourg, 1989, p. 133-151.

NEMETI & DANA 2017 - S. Nemeti, D. Dana, *Malva, la colonie perdue de la Dacie Inférieure*, AMN 54/I (2017), p. 207-230.

PISO 1993 - I. Piso, *Die soziale und ethnische Zusammensetzung der Bevölkerung in Sarmizegetusa und in Apulum*, in : W. Eck (Hrsg.), *Prosopographie und Sozialgeschichte. Studien zur Metodik und Erkentnismöglichkeit der Kaiserzeitlichen Prosopographie (Kolloquium Köln, 24.-26. November 1991)*, Köln – Wien – Weimar, 1993, p. 315-337.

POULTER 1983 - A. G. Poulter, *Town and Country in Moesia Inferior*, in : A. G. Poulter (ed.), *Ancient Bulgaria: Papers Presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria*, II, Nottingham, 1983, p. 74-119.

RIGA & CĂLIN 1966 - I. Th. Riga & G. Călin, *Dr. Fr. I. Rainer*, București, 1966.

RANKOV 1999 - N. Rankov, *The Governor's Men: the officium consularis in Provincial Administration*, in : I. Haynes, A. Goldsworthy (éds), *The Roman Army as a Comunity*, Portsmouth RI, JRA SS 34 (1999), p. 15-34.

SPEIDEL 1974 - M. P. Speidel, *Stablesiani. The Rising of New Cavalry Units during the Crisis of the Roman Empire*, Chiron 4 (1974), p. 541-546.

SPEIDEL 1978 - M. P. Speidel, *Guards of the Roman Armies*, Bonn, Antiquitas 28, 1978.

ȘTEFAN 1944 - G. Ștefan, *Le camp romain de Drajna de Sus, département de Prahova*, Dacia 9-10 (1944), p. 115-144.

TAČEVA 2004 - M. Tačeva, *Vlast i socium v rimska Mezija i Trakija*, II, Sofija, 2004.

TALBERT 2000 - R. J. A. Talbert, *Map-by-Map Directory to Accompany Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton, 2000 <http://assets.press.princeton.edu/B_ATLAS/B_ATLAS.PDF> [accedé online le 13 juillet 2019].

TALBERT 2010 - R. J. A. Talbert, *Rome's World: The Peutinger Map Reconsidered*, Cambridge, 2010 – Index and Gazetteer <https://www.cambridge.org/us/talbert/talbertdatabase/all-alphabetical.html> [accedé online le 13 juillet 2019].

TUDOR 1957 - D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, Bucureşti, 1957.

VITTINGHOFF 1977 - F. Vittinghoff, *Zur römischen Municipalisierung des lateinischen Donau-Balkanraumes. Methodische Bemerkungen*, ANRW II. 6 (1977), p. 4-51.

ZAHARIADE 2018 - M. Zahariade, *New Thoughts on Old Subjects: the Romans in the Sub-Carpathian Area in A.D. 101-106. With a Hawkish Eye on the Role of the Drajna de Sus Roman Camp,* in : C. C. Petolescu, M. Galinier, F. Matei-Popescu (éds), *Divus Traianus. Travaux du Colloque international de Drobeta-Turnu Severin, 16-17 juin 2017, Bucureşti, 2018, p. 127-145.*

ZAHARIADE & DVORSKI 1997 - M. Zahariade, T. Dvorski, *The Lower Moesian Army in Northern Wallachia (A.D. 101-118)*, Bucureşti, 1997.

Fig. 1. La localité de Stravianis dans l'angle sud-est de la Pannonie Inférieure (d'après *Digital Atlas of the Roman Empire*, Lund University, https://dare.ht.lu.se/).

TWO FRAGMENTARY INSCRIPTIONS FROM HALMYRIS

Mihail ZAHARIADE[*]
John KARAVAS[*]

Cuvinte-cheie: *Halmyris, inscripții latine.*
Keywords: *Halmyris, Latin inscriptions.*

Rezumat: *Articolul prezintă două fragmente de inscripții descoperite în anul 2019 în cetatea de la Halmyris (Murighiol, jud. Tulcea). Fragmentul nr. 1 provine dintr-o inscripție funerară și datează din secolul al II-lea p.Chr. cel mai târziu de la începutul secolului III p.Chr. și pare să aparțină, conform grafiei, unui soldat din detașamentul de legiune staționat în castru. Fragmentul nr. 2 provine dintr-un monument votiv care se referă la o activitate de construcție în castru în secolul al IV-lea p.Chr. exprimată prin cuvintele* cas[tra] ref(ecit).

Abstract: *The article presents two fragments of inscriptions discovered in 2019 at Halmyris (Murighiol, jud. Tulcea). Fragment no. 1 is part of a funerary inscription and dates from the 2nd century AD or early 3rd century. It belonged to a soldier from the local legionary detachment garrisons in the fort. Fragment no. 2 is part of a votive monument referring to a construction activity in the fortification in the 4th century AD, as suggested by the words* cas[tra] ref(ecit).

The excavations carried out in 2019 at the Halmyris fort yielded two fragments of inscriptions found in the debris of a big building siding the northern part of the Tower 4 to which the fort wall to the west is bonded. Upon discovery, both fragments showed consistent traces of fire on all sides. The inscriptions were certainly used as building material in later repair activities in the building.

1. Fragmentary inscription on porous, friable, grey limestone of local provenance **(Fig. 1)**; dimensions: length: 27 cm; width: 24 cm; thickness: 9 cm; hl: 5 cm. A flat, higher edge, 8 cm in width, sides the inscription to the right. The text bears three visible lines with the following clearly readable letters:

[*] Mihail ZAHARIADE: Institute of Archaeology "Vasile Pârvan", Bucharest; e-mail: zahariade@yahoo.com.
[*] John KARAVAS: International Center for Hellenic and Mediterranean Studies (DIKEMES), Athens, Greece; e-mail: jnkaravas@gmail.com.

l. 1: the lower part of S shortly after the break of the stone; it is followed by AVG; the next letter after G indicates a V which offers the reading: [...]S AVGV; the reading [...]S AVGV(usti) [...].

l. 2: AMIANVS: A+ M in ligature; the reading: AMIANVS.

l. 3: A group of letters must have fell into the break of the stone to the left. Under the group AM, on line 2, only the letters C and A are relatively easy to read. Between A and the following letter R there is room for at least one more letter. A curved intervention of the lapicid suggesting possibly an S is visible after A. Proposed reading CAṢ [(tra)].

The following readable group after CAṢ is RES which doubtlessly suggests RES (*tituit*) and there is enough space at least for two more letters after it. Although there are clear signs of chiselling intervention after RES nothing is clearly readable. For now, we prefer to restore REṢ [tituit].

With all the difficulties and ambiguities showed on l. 3 we dare to propose the reading CAṢ[t(ra)] REṢ[(tituit)]. It would be the most judicious interpretation and understanding of the meaning of the visible letters on the stone.

Suggested restitution of the entire text preserved:
1. [...]S AVGV(usti): s Augu(sti) [N(ostri)]
2. [...] AMIANVS: Am(m?)ianus [...]
3. [...] CAṢ[tra] RES [tituit]: cas(tra) res(tituit)

Commentary

The official large-scale imperial propaganda in Scythia is mirrored in sizable building inscriptions written on good quality stone and by experienced lapicids like those from Tropaeum, Capidava, Cius, Carcaliu and Halmyris[1]. Apparently, by late 4th century the central imperial power allowed the local authorities to set inscriptions commemorating the erection or repair of important monuments in the name of the Imperial authorities. That could entail occasionally the use of less skilful local personnel.

Or, the inscription seems not to be the work of an imperial qualified stone worker. That explains why, on our fragment, some of the letters show clumsiness and slightly different sizes and indicates the use of the local stone instead of traditional marble lapicid brought from important south centres for such kind of monuments on which, however, the Emperor's name must have been required.

The name and position

The l. 2 reveals the name AMIANVS. The name with the spelling of a double M, i. e. AMMIANVS is most common and known thus from the 2nd throughout 6th century[2]. In our knowledge, the particular form with only one M is unique.

[1] POPESCU 1976, 169 (Tropaeum); 22 (Capidava); 233 (Cius); 238 (Carcaliu); GLIH 1 (Halmyris). The Tropaeum, Capidava, Salsovia and Halmyris inscriptions are late 3rd – early 4th century in date while Cius and Carcaliu mid- 4th century.

[2] On the individuals bearing this name, all appear to be spelt AMMIANUS in the Imperial administration, see: PLRE I 52-53 (second half of the 3rd and 4th century); PLRE II 70 (first half of the 6th century). The name Ammianus was borne by notorious high ranking

That the lapicid did not know the correct spelling of the official remains a pure speculation. If AMIANVS at Halmyris was an individual in a high administrative or military position his name must have been correctly known in the local society or at the provincial scale, enough to be recorded in an honorary inscription. It might be that either the one M individual was his the real name, a fact that would have broken the impeccable series of the spelling of the name with double M throughout the centuries, or we must concede a lapicid mistake, otherwise hardly plausible in case of an Imperial honorary inscription.

In fact, we do not know who this personage was in Scythia and whether or not he must be associated with one of the four high rank dignitaries recorded in the Empire in the second half of the 3rd or 4th century.

Ammianus 3 was a more modest notable who held minor posts but had experience in administrative positions, among which the office of *praeses Euphratensis*[3]. However, if Amianus from Halmyris is not one of the four known Ammiani in the later Empire in the 3rd - 4th century, he would ostensibly be the fifth notable known bearing this name during this period.

The date

The roughly chiselled letters are regularly set in lines but show a sloppy writing from the hand of a less qualified lapicid from a local stone workshop. The lettering of the Halmyris fragment would indicate, in general, possibly the second half of the 4th century. If the word AVGV refers to a single Augustus, that could envisage the single reigns either of Valens or Theodosius.

The paucity of the text and the bad state of preservation of some letters offer poor historical data. Conjecturally we can count on three historical events to find out a date of the inscription.

In 366, Zosimos reports an intense naval activity at the mouth of the Danube at the beginning of the war with the Goths (367-369) and important changes in the high military command intended to revive the logistics of the army. The author relates that supplies were brought by sea in maritime ships that were unloaded at the mouth of the Danube on river boats from where they were delivered upstream Danube to each fort[4]. The position of Halmyris at the very mouth of the today Sfântu Gheorghe arm of the Danube could have played an essential role in the ongoing operations.

Another sequence to be considered is the period shortly after the end of the Valens' Gothic war (369/370) when the orator Themistos, eyewitness of the presence of the Emperor in Scythia, records an intense repair building and

civil and military dignitaries in the 3rd -6th centuries. Except the famous writer and officer, Ammianus Marcellinus, PLRE I identified one, or possibly two Ammiani in the second half of the 3rd century, three in the 4th century and one in early 6th century in active service in high positions. A possible late 2nd century C. Calpurnius Ammianus, *eques Romanus* is recorded in Rome (CIL V 4600=ILS 8092; SOLIN & SALONIES 2010-2017, p. 14, *Repertorium* 14) as the son of C. Calpurnius Philokyrius, *vir egregius*, and Septimia Ammias. In the second half of the 6th century the name seems to have disappeared from the list of the Roman onomastics; see PLRE.

[3] PLRE I 54, *Ammianus* 3 with bibliography.

[4] ZOS. *Hist*. 4. 10.

rebuilding activity. The information is reflected in the epigraphic discoveries and archaeological excavations[5].

Ostensibly, Halmyris was among the forts affected by the events that followed the disaster of the Roman army at Adrianople (August 9, 378). The operation seems well applicable to Halmyris fortress detectable on the level 8, datable in the second half of the 4th and early 5th century. Some important building and repair interventions were identified at the tower 13 of northern gate, coated by a massive masonry; the replacement of the Tetrarchic monumental North-West Gate with a solid curtain wall between towers 1 and 2 that blocked the in and out pedestrian and vehicles circulation; the building of the Thermae I behind the tower 1 and the new curtain wall; the repair of the praetorium[6].

The character of the letters, the poor chiselling, the mention of a single Augustus, in contrast with the significant repair and reconstruction activity would suggest the date of the inscription either during Valens time, after 369, or from our perspective, rather Theodosius reign, after 379[77].

2. Fragment of a funerary inscription; length: 18 cm; width: 18.5; thickness: 5 cm; hl: 5 cm.

The stone is a porous, friable, dark-yellowish limestone **(Fig. 2).** The text bears three visible fragmentary lines with the following clearly readable letters:

1. [VI]X AN[N…]; the reading: [*vi*]*xit an[nis*[…]

2. […]ME(n)SE[S…]; the reading: *me*(*n*)*se*[*s* …]

3. […]FILI[VS …]; the reading: *fili*(*us*)

l. 1. The upper halves of the I and X and the right side of the N are lost into the upper and right breaks of the piece.

l. 2. The left bar of the letter M, and most of the letter E on the right side, fall into the break of the stone.

l. 3. The lower parts of the letters F fall into the break of the stone; the next group is composite one showing a particular form of L ending in a loop at the base and an integrated ligature with I. The construction is obviously IL. The odd form of the L is rare but not inexistent. Such a form appears in some cases on stamps of different legions in the Empire.

Except the oddity on line 3, the writing is clear, elaborate, indicating the end of the 2nd or early 3rd century as date.

---

[5] THEM. *Or*. 10; 14.

[6] POPESCU1976, 233; SUCEVEANU & BARNEA 1993, p. 159-173; ZAHARIADE 2006, p. 61-119 *passim*.

[7] VELKOV, 1961 p. 49-62; ZAHARIADE 2006, p. 27-28; SUCEVEANU, ZAHARIADE, TOPOLEANU & POENARU BORDEA 2003, p. 36-37; the Theodosian epoch of the inscription should be rather considered first from archaeological view point (see note 6) and secondly from the Emperor's visit in Scythia in 386, most likely to urgently recover the heavily affected province by the Gothic devastations.

BIBLIOGRAPHY

JONES, MARTIN & MORRIS 1971 - A. H. M. Jones, A. H. Martin, J. Morris, *Prosopography of the Later Roman Empire* (usually PLRE), 1, Cambridge, 1971 (s.v.).

MARTINDALE 1992 - J. R. Martindale, *Prosopography of the Later Roman Empire*, 2, Cambridge, 1992 (s.v.).

POPESCU 1976 - Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine descoperite în România*, Bucureşti, 1976.

SOLIN & SALOMIES 2010-2017 - H. Solin, O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim.

SUCEVEANU & BARNEA 1991 - A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobrudja romaine*, Bucarest, 1991, p. 159-173.

SUCEVEANU, ZAHARIADE, TOPOLEANU & POENARU BORDEA 2003 - A. Suceveanu, M. Zahariade, Fl. Topoleanu, G. Poenaru Bordea, *Halmyris I. Monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 2003.

VELKOV 1961 - V. Velkov, *Ein Beitrag zum Aufenthalt des Kaisers Theodosius I. in der Provinz Skythien im Jahre 386 im Lichte Neuer Erkentnisse,* Listy Filologičké/ Folia Philologica 84 (1961), 2, p. 49-62.

ZAHARIADE 2006 - M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of the Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam, 2006.

ZAHARIADE & ALEXANDRESCU 2011- M. Zahariade, Cr. G. Alexandrescu, *Greek and Latin Inscriptions from Halmyris*, (abbreviated GLIH), Oxford, 2011.

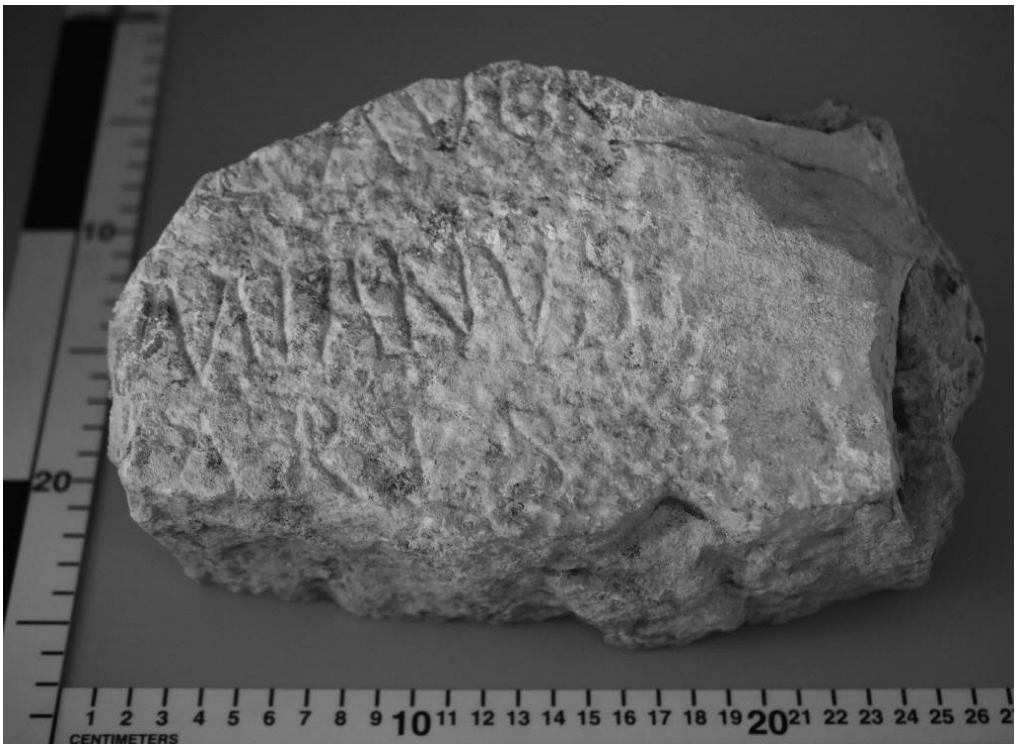

10
20
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26
CENTIMETERS

Fig. 1

10
20

Fig. 2

AB AXIUPOLI VI MILIA PASSUUM. CETATEA ROMANĂ DE LA SEIMENII MARI[*]

Ioan Carol OPRIȘ[**]

Cuvinte-cheie: *Seimenii Mari, Lacul Domneasca Mare*, miliaria, *L. Iulius Statilius Severus, C. Ovinius Tertullus, fortificație romană, inscripție tetrarhică, turn de pază.*

Keywords: *Seimenii Mari, Domneasca Mare lake*, miliaria, *L. Iulius Statilius Severus, C. Ovinius Tertullus, Roman fort, Tetrarchic inscription, watchtower.*

Rezumat: *Articolul își propune tratarea exhaustivă a surselor istorice moderne și cartografice referitoare la fortificația romană de la limita sudică a satului Seimenii Mari (jud. Constanța), ridicată pe un platou de 60 ha care veghea asupra Dunării. Prima informație profesionistă despre sit îi aparține lui Pamfil Polonic, din vremea când funcționează la Muzeul Național de Antichități, sub conducerea lui Grigore Tocilescu (1892-1902). El este cel care realizează un plan de situație al platoului și transmite informația relevantă privitoare la o cetate romană distrusă de Dunăre cândva înainte de vizita sa, despre un turn de pază și o locuire civilă înconjurată de un sistem defensiv cu șanț și val pe cel puțin două laturi. Potrivit acestuia, cetatea romană ar fi avut o formă rectangulară cu laturile de cel puțin 80 m (adică lungimea păstrată a zidului de răsărit, încă vizibilă cu ceva vreme înainte de vizita lui Pamfil Polonic); ulterior a fost ridicat un turn de pază cu latura de est de 20 m, iar zidurile de nord și sud parțial conservate. O problemă nerezolvată rămâne cea a așezării civile, înconjurată cu val și șanț: Pamfil*

[*] Acest articol aparține unei serii subsumate Programului Național „Limes" al Ministerului Culturii, dedicat inventarierii și cercetării arheologice a frontierei Imperiului Roman de pe teritoriul României, respectiv clasării în Lista Monumentelor Istorice și înscrierea pe Lista Tentativă a Patrimoniului Mondial UNESCO a limes-ului aflat pe teritoriul României (Nomination of the Danube Limes as a UNESCO WHS – Eastern Sector). Pentru sprijinul necondiționat al specialiștilor Muzeului Național de Istorie a României din București, partener oficial în cadrul programului amintit, doresc să mulțumesc în mod special dr. Ovidiu Țentea și dr. Alexandru Rațiu (MNIR); fotografia de foarte bună calitate a inscripției tetrarhice CIL III 7487 = ISM IV 246 = IGLR 205 ne-a fost oferită colegial de dr. Florian Matei-Popescu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române). Pentru recent obținuta ilustrație fotografică aeriană de înaltă rezoluție a platoului de la Seimeni mulțumirile noastre se îndreaptă spre ing. Daniel Costea.

[**] Ioan Carol OPRIȘ: Universitatea din București; e-mail: ioanopris@gmail.com.

Polonic, Grigore Florescu și alți autori români le-au atribuit epocii romane; pe de altă parte, K. Škorpil, urmat apoi de S. Torbatov, formula ipoteza potrivit căreia ansamblul ar fi fost o locuire fortificată protobulgară. Dat fiind faptul că ulterior scurtei campanii la Seimeni realizată de Gr. Florescu în 1924 nu au mai fost realizate alte cercetări arheologice, un răspuns pertinent rămâne imposibil pentru moment.

În demersul nostru am utilizat și câteva surse cartografice, mai precis Charta României Meridionale (cunoscută și sub numele de Harta Szatmari, 1864), harta din monografia lui Jakob Weiss (1911), dar și secțiunea locală din „Planurile Directoare de Tragere", cu notița sumară „La cetate". Cartarea datelor numismatice pentru Seimenii Mari, Seimenii Mici și din zona învecinată a urmărit înțelegerea utilizării antropice a teritoriului, cât și o încercare de datare a așezărilor identificate, cumva schițată între epoca lui Aurelian și raidurile hunice din secolul V p.Chr. și cu o revenire în vremea lui Iustinian sau Tiberius II Constantin (monede emise la 538/539 sau 580/581). În sprijinul acestui demers periegheze și evaluări de teren mai vechi sau mai noi pe valea Siliștei (cu lacurile Domneasca Mare și Domneasca Mică) sau urmând succesiunea de lacuri Purcărești, Ramazan (Ramadan) și Țibrinu au identificat urme de locuire din Hallstatt (Babadag I-II), Latène, din vremea Principatului și de epocă romană târzie, romano-bizantine și, iarăși, medio-bizantine (Dridu). Acestea au utilizat zonele avantajoase locuirii între Dunăre și văile tributare (de liman fluvial). Nu în ultimul rând, epigrafia se dovedește esențială pentru cartarea cu acuratețe a sitului fortificat de la Seimenii Mari. Fortificația se găsea pe malul Dunării, de-a lungul drumului strategic de limes (via militaris), *la distanță de șase mile* (sex milia passuum) *de la Axiopolis, potrivit celor două borne miliare păstrate în zona de sud a așezării civile. Acestea datează din ultimul an de domnie al lui Antoninus Pius (a. 160) și din vremea lui Septimius Severus (a. 200), când* legati Augusti pro praetore *sunt L. Iulius Statilius Severus, respectiv C. Ovinius Tertullus. O inscripție de fundare tetrarhică (Bauinschrift) din marmură și datată larg între anii 293-305 plasează fortificația locală de la Seimenii Mari* – burgus/ praesidium *– într-o serie importantă de fortificații construite sau refăcute din temelii la Dunărea de Jos:* Zernes/ *Donje Butorke*, Sexaginta Prista/ *Ruse*, Transmarisca, *Tutrakan*, Durostorum/ *Silistra și* Halmyris/ *Murighiol*.

Abstract: *Our paper presents all modern historical sources and maps available mentioning the Roman Fort at the southern limit of Seimenii Mari village (Constanța County), on a 60 ha plateau next to the Danube. The first professional visitor of the site was Pamfil Polonic, most likely during his intensive activity for over one decade at the National Museum of Antiquities (1892-1902), under the direction of Grigore Tocilescu. He drew up a site plan of the plateau and left relevant information regarding a recently discovered Roman fort destroyed by the river, the position of a second watchtower and of a civil settlement surrounded by a* vallum *and ditch defensive system. The "large" Roman fort had a rectangular (square?) shape with sides of at least 80 m (i.e. the measured length of the eastern wall, not long before Polonic's visit); the watchtower was subsequent and had a 20 m long eastern side, with northern and southern walls partially preserved. One of the unresolved issues is the one regarding the dating of the civil settlement, the* vallum *and the ditch enclosure: Pamfil Polonic, Grigore Florescu and most of the Romanian historiography assigned it to the Roman epoch; K. Škorpil, on the other hand, briefly formulated the hypothesis of an Early Bulgar fortified settlement and he was followed by S. Torbatov. Since no archaeological investigation followed after the short campaign of Gr. Florescu at Seimeni*

(1924), it is impossible for the moment to formulate a relevant answer. Cartographic sources were also an essential part of our approach, namely Charta României Meridionale/ Map of Southern Romania (1864), also known as The Szatmari Map, Jakob Weiss' map (dated 1911) or the Romanian Military Maps, "Planurile Directoare de Tragere", drafted at a 1: 20000 scale after World War I, with the short notice "La cetate"/ „At the Citadel". Mapping the numismatic evidence at Seimenii Mari, Seimenii Mici and the surrounding area might also help us understand the anthropic habitation, well attested after emperor Aurelian until the Hunic raids in the 5th century and once again during Justinian (538/539) and Tiberius II Constantine (580/581). Both older and more recent surveys carried out along the Siliștea Valley (with the Domneasca Mare and Domneasca Mică lakes) and the successive Purcărești, Ramazan (or Ramadan) and Țibrinu Lakes, unveiled numerous Hallstatt (Babadag I), Latène, to Early and Late Roman, Romano-Byzantine and Middle Byzantine (Dridu) habitation sites in the area between the Danube and the tributary valleys. Last but not least, epigraphy is essential for the accurate mapping of the Roman fortified site at Seimenii Mari. It stood along the limes road (via militaris), *precisely six miles (or 6000 paces) from Axiopolis, according to the two preserved milestones found in the civil settlement and dating back to the last year of Antoninus Pius (AD 160) and the reign of Septimius Severus (AD 200), under governors L. Iulius Statilius Severus and C. Ovinius Tertullus. A Tetrarchic "Bauinschrift" dated 293-305 from Seimenii Mari belongs to a Lower Danube series* (Zernes/ *Donje Butorke*, Sexaginta Prista/ *Ruse*, Transmarisca/ *Tutrakan*, Durostorum/ *Silistra and* Halmyris/ *Murighiol), attesting the (re)construction of the local* burgus/ praesidium.

Nici astăzi nu cunoaștem numele antic al fortificației de la Seimenii Mari, nume pe care Grigore Florescu se aștepta în zadar să îl afle în unica campanie de cercetare pe care o realizase aici în cursul anului 1924[1]. Din lectura autorizației obținute de la Comisiunea Monumentelor Istorice desprindem intenția continuării investigațiilor, după câteva descoperiri importante obținute în anul precedent. Aceste cercetări nu au mai avut amploarea scontantă pentru un motiv pe care îl intuim, anume începerea săpăturilor sistematice de la *Capidava* (Calachioi)[2]. Potrivit lui Gr. Florescu, *„... cu un an înainte, găsisem la Seimenii Mari – 6 km departe de Cernavoda pe Dunăre în jos – doi stîlpi miliari și semnalasem existența unor urme arheologice pe o suprafață de câteva hectare, ne-am hotărît să începem săpăturile în acest loc. După cîteva sondaje însă am constatat că pe suprafața semnalată se află o așezare civilă dintr-o epocă mai tîrzie, iar ca așezare militară am găsit un mic turn târziu situat pe primul mamelon ce se desprinde înspre Dunăre din malul înalt al dealului Seimenilor, la marginea dinspre Cernavoda a satului. Firește, o săpătură bine organizată la Seimenii Mari, mai ales în așezarea civilă, ar fi dus la rezultate importante, în special pentru epoca tîrzie, însă, pentru problema ce aveam de urmărit, aceste rezultate nu aduceau nici o lămurire sau, în cel mai bun caz, lămuriri indirecte. De aceea am părăsit acest punct ...."*[3].

Situl de la Seimenii Mari apare drept unul de importanță secundară, motiv pentru care nici nu a fost menționat în *Itinerarium Antonini Augusti* (224) la începutul sec. III p. Chr., în sectorul de limes dintre Axiopolis și Capidava;

[1] FLORESCU 1924, p. 88; vezi și FLORESCU 1927-1932, p. 495.
[2] OPRIȘ 2018, în special p. 65, 69, 77 = fig. 6.
[3] FLORESCU, *Capidava I*, p. 25-26.

situația se repetă pe segmentul Dunării de Jos din *Tabula Peutingeriana*, unde cetatea nu a fost, iarăși, figurată (VIII, 3). Ipotezele succesive avansate de Gr. Florescu, potrivit cărora la Seimeni s-ar fi putut afla eventual *Flaviana*, unde *Notitia Dignitatum* (*Or*. XXXIX, 20) menționa încartiruiți pe *milites nauclarii*, soldați ai marinei din armata Scythiei[4] sau, iarăși, *Sacidava*[5] nu mai sunt astăzi de multă vreme luate în considerare în literatura științifică.

Poziția topografică a sitului este la nord de orașul Cernavoda, între satele Seimenii Mari și Seimenii Mici (astăzi parte a aceleiași comune Seimeni), acesta aflându-se mai precis pe un platou de cca 60 ha, mărginit la sud de lacul Domneasca, iar la nord chiar de satul Seimenii Mari (**Fig. 1**). Înspre răsărit se află valea Iezerului, iar către vest valea Dunării. Platoul respectiv era cunoscut la începutul secolului trecut de către localnici sub denumirea „La Cetate", numele său fiind menționat și în Planul Director de Tragere al Armatei Române[6] (**Fig. 2**).

Pamfil Polonic lasă în două rânduri câteva informații privind această cetate, primul reper fiind acela al poziției la cca 1 km sud de limita satului Seimenii Mari, pe malul abrupt al Dunării[7] (**Fig. 3**). La vremea primelor sale însemnări (redactate, fără îndoială, în perioada 1892-1902, când funcționează la Muzeul Național de Antichități), din cetatea romană se mai vedea doar latura de răsărit, pe o lungime apreciabilă, de cca 80 m. Mai mult, din notițele lui Polonic aflăm că cetatea, care avea inițial o formă pătrată și se păstrase vreme îndelungată în integralitatea ei[8]. Dintre factorii care au condus la degradarea rapidă a cetății nu putem exclude pe cel antropic – locuitorii din Seimenii Mari, deși nu există informații explicite în acest sens. Mai aflăm că la sfârșitul veacului al XIX-lea se păstrau la vedere

[4] FLORESCU 1924, p. 88.

[5] FLORESCU 1934, p. 137: „... In hoc mentionem facio modo prope Capidavam eodem rivo Danuvii, duo alia castella, ignotis nominibus extare: unum in meridiem ad Seimenii-Mari, alterum in Septentrionem, ad Topalu. Quaerendum est igitur num unum ex his castellis Sacidava sit".

[6] Planul Director de Tragere (ID 1183, Cernavoda indicativ 5343, an tipărire 1955), vezi http://www.geo-spatial.org/maps/download-planuri-tragere.php. La Seimenii Mari este marcată existența unor urme romane și în harta lui WEISS, 1911.

[7] POLONIC 1935, p. 21: „... La 1 km spre sud de satul Seimenii Mari a fost pe malul abrupt al Dunărei o cetate romană de piatră care s`a prăbușit în apă. La 1 km E de cetate pe malul drept al lacului Domneasca începe un val antic care înconjura într`un cerc până la sat colțul dealului". Cele mai recente mențiuni sumare ale sitului (cu sau fără plan de situație) le aflăm la ZAHARIADE, GUDEA 1997, p. 78-79; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 181; GUDEA 2005, 447-448, nr. 39; BĂJENARU 2010, p. 128.

[8] Vezi Anexa I, *infra*, Manuscrise Pamfil Polonic, p. 11: *„Cetatea romană de la Seimenii Mari* (și un val roman). La 1 km spre sud de sat se văd în malul surpat al Dunărei urmele unei zidării vechi care zic locuitorii ar fi (sic) zidul înconjurător despre răsărit a unei cetăți având o lungime de aproape 80 m. / Locuitorii spun că nu de mult se vedea cetatea întreagă care avea forma patrată și că zidul cetatei era de un stânjen gros (2 m) făcut din peatră cu var și că pe aci se găseau bănuți vechi și cărămidă cu dungi (adică cărămidă romană) și vase mari./ *Valul roman de la Seimeni* începe pe malul lacului Domneasca și înconjoară întrun cerc tot colțul dealului pe care se găsește urmele cetății romane – se urca în deal pe lângă armanele locuitorilor din satul Seimenii Mari și se finește la sud de cetate în malul abrupt al Dunărei –. Acest val are o lungime de aproape 2 km și este construit dintrun val de aproape 16 m lat și 1,50 m pana 1/2 m înalt având înaintea sa spre răsărit un șanț de apărare de 15 m lat și 1-2 m adânc".

„cărămizi cu dungi (adică cărămizi romane) și vase mari", fără îndoială o referire la zidărie mixtă din piatră și cărămidă legate cu mortar și la existența *in situ* a unor vase mari de provizii (*dolia*).

Polonic amintește și zidul perimetral al fortificației, un zid de apărare care prezintă toate datele specifice efortului constructiv tetrarhic, gros de un stânjen (cca 2 m). Acest zid prezintă caracteristici (lățime) asemănătoare cu cel pe care tot el îl întâlnește la Stânca Topalu (Cariera Cekirgea)[9] și iarăși la fortificația mare de la Cius[10]. Mai târziu, în urma unor cercetări sumare la Topalu în anul 1924 (sau 1927?), Gr. Florescu stabilește la rându-i unele analogii în materie de tehnică constructivă, ajungând la concluzia că paramentul exterior de la Topalu este foarte asemănător celui deja observat la Seimeni (la turnul de pază de aici) și la Capidava (curtinele A-E). Acest tip de parament (*opus implectum*)[11] este utilizat în mod curent în sec. IV p.Chr. și presupune distribuirea unor blocuri de calcar de mici dimensiuni (între 15 x 15 și 30 x 30 cm) sub forma unor asize așezate cu grijă pentru păstrarea orizontalei și imitând oarecum mult mai pretențiosul *opus quadratum*.[12]

După analiza sumarelor însemnări, a desenului cu planul de situație al cetății și al valului observate pe Dealul Seimenilor și transmise de Pamfil Polonic, se pot desprinde câteva concluzii, prin comparație cu fotografii aeriene de dată recentă. Fortificația propriu-zisă era fără îndoială definitiv compromisă, fiind deja distrusă la sfârșitul secolului al XIX-lea, când P. Polonic a vizitat locul. Aceasta se găsea, totuși, la o distanță sensibil mai mică față de sat decât transmit însemnările respective (undeva până la 500 m); mai mult, este chiar posibil să fi fost deja reprezentată într-o formă minimală în Charta României Meridionale (Col. XIII, Seria 7)[13] (**Fig. 4.1-2**). Desenul lui Polonic fixează ca referință un ostrov care se păstrează și astăzi, Ostrovul Troian, în dreptul căruia se va fi aflat cetatea. Din schița însoțitoare pot fi observate terasa superioară ruptă către Dunăre și parte

[9] OPRIȘ & DOBRINESCU 2018, p. 194 și Anexa I, respectiv descrierea lăsată de Pamfil Polonic în *Cercetările de la Hârşova până la Ostrov (Silistra)*, Cabinetul de Manuscrise și Carte Rară - Mss. Academia Română, p. 4-5.

[10] Vezi Manuscrise Pamfil Polonic, Biblioteca Academiei Române, Secţia Manuscrise şi Carte Rară: Arhiva Pamfil Polonic, I Mss VIII, *B. Cercetările din Dobrogea începând de la Ezerul Babadag pe marginea lacului Razelm spre nord până la Dunăre apoi malul drept al Dunării până Ostrov (lângă Silistra)*, 60 file, mai precis f. 59 și desenul din plicul I, varia (149/17) pentru *Cius*.

[11] TORBATOV 2002, p. 110 și n. 121.

[12] FLORESCU 1927-1932, p. 495: „… Le matériel employé dans le parement des courtines – exception faite pour les courtines F et G – consiste de blocs en pierre calcaire de petites dimensions variant de 0,15 x 0,15 m à 0,30 x 0,30 m. Leur forme même est variée, tantôt carrée, tantôt rectangulaire. Les blocs sont rangés en assises horizontales, imitant en quelque sorte l'*opus quadratum*. J'ai pu observer le même système de construction dans le petit *castellum* de Seimenii-Mari, où j'ai fait quelques fouilles pendant l'été de 1924, et dans le *castellum* de Topalu en train d'être détruit, malgré les interventions faites auprès des autorités compétentes... "; Gr. Florescu, pentru descrierea *in extenso* a detaliilor constructive (faza II, Capidava), în *Capidava I*, p. 64-66. Pentru Topalu, vezi și OPRIȘ & DOBRINESCU 2018, p. 194.

[13] Operațiunile cartografice aferente datează din 1855-1859, dar aceasta va fi publicată abia în 1864. Este cunoscută și sub numele de Harta Szatmari a României Meridionale. Vezi http://charta1864.gis-it.ro/charta.html.

din zidul turnului de cca 20 x 20 m (respectiv zidul de răsărit și fragmentar laturile de nord și sud). Resturile acestui turn de pază nu mai sunt vizibile astăzi, în dreptul ostrovului amintit mai sus. Limita vestică a platoului este puternic erodată în această zonă, în care satul s-a extins între timp, în apropierea malului fluviului (**Fig. 5**).

O chestiune care nu poate fi rezolvată decât prin cercetare arheologică nemijlocită privește așezarea civilă și valul ce o înconjoară, menționate întâi de Pamfil Polonic și mai târziu de către Grigore Florescu, cu ocazia scurtei sale investigații din 1924. Astfel, platoul cu o suprafață de cca 60 ha era înconjurat, potrivit lui Pamfil Polonic, de un val roman[14] cu o lungime de cca 2 km, care începea pe malul lacului Domnească, ocolea colțul de NE al platoului, trecând pe la sud de sat, pentru a se închide la sud de cetatea romană, în malul abrupt al Dunării **(Fig. 6**). Înspre răsărit, un șanț de apărare larg de 15 m și adânc de 1-2 m era încă vizibil la sfârșitul sec. XIX. În desenul întocmit atunci este figurat valul în secțiunile sale de nord și de răsărit (**Fig. 3**). Nu putem decât deduce existența unor lucrări defensive suplimentare pe latura de sud și înspre sud-vest (care astăzi nu mai sunt sesizabile în teren), în așa fel încât să ajungem la o lungime totală de 2 km a circumvalației.

Fără a oferi detalii suplimentare, Gr. Florescu amintește „o așezare civilă dintr-o epocă mai târzie"[15], după ce însuși Polonic menționase sistemul defensiv drept „val antic"[16]. În absența oricăror verificări ulterioare în teren, cele două formulări nu lipsite de echivoc au condus la preluări în care apartenența romană a ansamblului respectiv pare subînțeleasă[17]. Mai departe, ele au atras nejustificate critici care invocau interpretarea "tendențioasă" în literatura română de specialitate a sistemului defensiv respectiv, considerat de data aceasta a fi unul proto-bulgar[18]. Nu putem exclude, însă, pornind de la constatările formulate de Grigore Florescu în teren[19], o succesiune de locuire care să cuprindă o așezare de epocă romană, suprapusă de cea fortificată proto-bulgară. În tot cazul, așa cum arătam mai sus, problema nu poate fi soluționată fără un diagnostic arheologic prealabil.

Lăsând de-o parte problematica valului care înconjoară platoul, rămân a fi luate în discuție două borne miliare găsite la mică distanță una de cealaltă (5 m), pe latura de sud (mai precis de sud-vest) a așezării civile, unde Gr. Florescu credea că ar putea fi chiar o intrare în *vicus*. Este evident că cele două au fost

[14] Vezi *infra*,Anexa I, pentru descrierea valului roman de la Seimeni.

[15] Vezi *supra*, n. 3.

[16] POLONIC 1935, p. 21.

[17] Vezi ISM V, p. 21; ISM IV, p. 377.

[18] TORBATOV 2002, p. 101-102. Reacția critică îmi pare superfluă, iar situația se explică mai degrabă prin ignorarea, decât prin eludarea literaturii existente. Drept dovadă, ultimul specialist care se ocupă de acest subiect, BĂJENARU 2010, p. 128, menționează în mod corect ipoteza unei locuiri fortificate proto-bulgare în interiorul valului de la Seimenii Mari, formulată anterior de ŠKORPIL 1940, p. 530-531, iar apoi de TORBATOV 2002, 101. Pentru accesul la articolul lui Karel Škorpil aducem mulțumiri dr. Alexander Minčev (Varna) și dr. Pavel Georgiev (Šumen).

[19] Gr. Florescu menționează explicit „urme antice destul de numeroase, (care, n.n.) dovedesc o așezare romană aci", vezi FLORESCU 1924, p. 88.

găsite foarte aproape de locul unde vor fi fost instalate încă în antichitate, de-a lungul drumului de limes. Acesta urma, mai mult decât sigur, malul înalt al Dunării. Este foarte probabil ca în antichitate și Dunărea să fi avut un curs mult retras înspre răsărit, iar lacurile care supraviețuiesc până în sec. XX sunt o dovadă în acest sens[20]. Lacul Domneasca Mare și Purcăreți (astăzi desecat), ultimul în legătură directă cu lacurile Ramazan (sau Ramadan) și Țibrinu formau ceea ce se numea *Valea deschisă a Seimenilor Mici*[21] (**Fig. 2.1-2**). În ultimul deceniu al sec. XIX este construită de-a lungul Dunării o șosea între Cernavoda și Seimenii Mari și mai multe poduri de lemn (la 1893, 1896, 1897), peste gârlele de scurgere ale celor două lacuri[22]. Așa încât pentru *via militaris* ar trebui să ne imaginăm un traseu urmând terasa înaltă și traversări convenabile, care nu încurcă cu nimic distanța de 6000 pași până la *Axiopolis* (Hinog) inscripționată pe miliarul din vremea lui Antoninus Pius descoperit la Seimenii Mari (ISM V 1).

Cele două borne datează din 160, respectiv 200 p.Chr., iar datarea este asigurată de *tribunicia potestas* (**Fig. 7-8**). Prima (ISM V 1) a fost pusă spre sfârșitul domniei lui Antoninus Pius, când guvernator al Moesiei Inferior este L. Iulius Statilius Severus (între 159 - 161/162). Acesta apare menționat și pe o altă bornă la Capidava, un an mai devreme[23], semn că refacerea drumului strategic de limes, o operațiune de amploare, s-a prelungit vreme de mai mulți ani (**Fig. 1**). Cea de-a doua piesă (ISM V 2) datează un nou efort general de modernizare a căilor rutiere strategice pe frontieră (cât și în restul provinciei), petrecut în vremea împăratului Septimius Severus, sub C. Ovinius Tertullus (guvernator între 198-201)[24]. Și în acest ultim caz, un miliar de la *Axiopolis*, în imediata vecinătate este ridicat în vremea aceluiași *legatus Augusti pro praetore*, iar înspre nord cunoaștem alți miliari la Topalu și *Carsium*[25]. În total sunt nu mai puțin de 10 asemenea piese repertoriate în Dobrogea, atât pe *via militaris,* cât și de-a lungul drumului litoral: la *Axiopolis*, Seimenii Mari, Topalu, *Carsium*, Săcele, *Tomis*, *Odessos*. Mai mult, în

[20] Vezi nota 6, *supra* (Planul Director de Tragere, indicativ 5343).

[21] IONESCU-DOBROGIANU 1904, p. 149.

[22] IONESCU-DOBROGIANU 1904, p. 693. Drumul ca atare este mai vechi și apare figurat în Charta României Meridionale, Col. XIII, Seria 7; satele românești de pe malul Dunării sunt cunoscute deja la 1850, an în care aflăm că la Seimenii Mari erau 50 case, iar la Seimenii Mici alte 35 gospodării, cu peste 150 copii de vârstă școlară, așa cum reiese din scrisorile lui Ion Ionescu de la Brad către Ion Ghica, SLĂVESCU 1943, p. 58, 65.

[23] OPRIȘ & POPESCU 1996. Datarea piesei este între 10 dec. 158 – 9 dec. 159. Refacerea rețelei rutiere se desfășoară în această vreme în toată Dobrogea, pentru că o datare asemănătoare miliarului de la Capidava are și o altă bornă (CIL III 12513 = ISM I 317), descoperită la Sinoe (*Vicus Quintionis*), lângă Histria. Pentru *L. Iulius Statilius Severus* (guvernator în Moesia Inferior între 158/159-160), vezi STEIN 1940, p. 75-76; FITZ 1966, p. 17-19; PIR² I 570, 575, 588; THOMASSON 1984, col. 135, nos 188-189; THOMASSON 2009, p. 51, nos 20:088, 20:089 (unde arată că T. Statilius Iulius Severus și L. Iulius Statilius Severus sunt de fapt același personaj).

[24] Ilustrația din ISM V, p. 23 este mult diferită de cea inițială a lui FLORESCU 1924, p. 88. Pentru *C. Ovinius Tertullus* în Moesia Inferior, vezi STEIN 1940, p. 84-66; FITZ 1966, p. 42, 49; PIR² O 191; THOMASSON 1984, col. 139, no 107; THOMASSON 2009, p. 53-54, no 20:107.

[25] CIL III 7602 = ISM IV 216 (*Axiopolis*); BĂRBULESCU-MUNTEANU & RĂDULESCU 1980, p. 140-144, nr. 1, inv. MINAC 29701 (Topalu); CIL III 7603-7604 = ISM V 95-96 (*Carsium*).

sudul Dobrogei a fost găsită o bornă care atestă inclusiv refacerea unui drum interior, la Plopeni[26]. (**Fig. 1**).

Poate chiar mai cunoscute decât cele două borne rămân cele două fragmente dintr-o inscripție oficială (*Bauinschrift*) pe placă de marmură[27], datată 293-305 p.Chr. și care trebuie să fi fost ridicată poate chiar la poarta noii fortificații tetrarhice (*burgus*/ *praesidium*)[28], ale cărei ziduri groase de 1 stânjen (2 m) le mai putuse vedea Pamfil Polonic. Această piesă aparține unei serii importante de inscripții puse în contextul refacerii fortificațiilor de pe limesul Dunării de Jos, din care s-au păstrat cele de la Donje Butorke, *Sexaginta Prista* (Ruse), *Transmaris*ca (Tutrakan), Durostorum (Silistra) și Halmyris (Murighiol)[29]. Partea standardizată a textului nu s-a păstrat, dar ea trebuie să fi fost *post debellatas hostium gentes pro futurum in aeternum reipublicae praesidium constituerunt* (**Fig. 9.1-2**).

Descoperirile numismatice cunoscute până acum la Seimenii Mari sunt foarte puțin numeroase, aproape inexistente. O piesă din bronz emisă la Nicomedia a fost donată de unul dintre localnici (Radu Gheorghe) în 1989 și se află acum în colecția MINAC; datarea sa este din prima parte a domniei lui Iustinian (538/539)[30]. O a doua monedă de bronz este cu câteva decenii mai târzie, din vremea lui Tiberius II Constantin (580/581), fiind emisă de aceeași monetărie[31]. O unică monedă din epoca Principatului dintr-o emisiune tomitană a fost găsită la Seimenii Mici[32]. Din vecinătatea apropiată se cuvin însă menționate descoperiri consistente în zona lacului de la Țibrinu, unde aflăm multă monedă începând de la Aurelian și până la Honorius (a. 394-395, respectiv 408-423)[33], expresie indiscutabilă a unei locuiri înfloritoare între ultimele decenii ale secolului al III-lea și până la marile atacuri hunice din prima jumătate a sec. al V-lea p.Chr.

Pe cele două văi, Valea Siliștea care se deschide din lacurile Domneasca Mare și Domneasca Mică, respectiv valea deschisă de fostul lac Purcăreți, continuată cu lacurile Ramazan (sau Ramadan) și Țibrinu au fost cartate mai multe urme arheologice, semn că cele două văi prezintă condiții naturale excelente pentru locuire în cursul mai multor epoci istorice, în cuprinsul teritoriului axiopolitan[34]. Astfel, înspre răsărit față de platoul de la Seimenii Mari, pe malul nordic al văii Siliștea se cunosc nu mai puțin de cinci puncte în care au fost identificate urme de habitat roman, între care unul cu locuire succesivă din Latène și până în epocă

[26] BĂRBULESCU & RĂDULESCU 1991, p. 123-126.

[27] TOCILESCU 1887, p. 29, nr. 21 = CIL III 7487 = ISM IV 246 = IGLR 205.

[28] IGLR, p. 213. Vezi și BĂJENARU 2010, p. 51, 53, 55-56, 128, 167 pentru tipologie.

[29] CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1977-1978, p. 133-134 = AÉ 1978, 519 (Donje Butorke); KOLENDO 1966 = AÉ 1978, 357 (*Sexaginta Prista*); CIL III 6151 = TOCILESCU 1902, p. 173-184, nr. 21 (*Transmarisca*); RUSSU 1936, p. 210-212, nr. 1 = AÉ 1936, 10 (*Durostorum*). Vezi și ZAHARIADE & ALEXANDRESCU 2011, p. 21-24, nr. 1 = AÉ 1997, 1318 (*Halmyris*).

[30] PAPASIMA & VERTAN 1995-1996, p. 276.

[31] CUSTUREA 2004-2005, p. 499, nr. 69.

[32] BĂRBULESCU 2001, p. 114, n. 873.

[33] CUSTUREA, VERTAN & TALMAȚCHI 1999, p. 357-361 pentru monedele de la Țibrinu, nr. 2175-2193 (A. La Dig) și 2194-2247 (B. Malul Lacului).

[34] Pentru limitele acestuia, vezi o propunere la BÂLTÂC 2011, p. 86.

medio-bizantină[35]. După o logică asemănătoare, o periegheză mai veche a lui Eugen Comșa (din 1952) a consemnat mai multe puncte de locuire romană și medio-bizantină pe malul de nord al văii Țibrinului, în apropierea satului modern[36]; pe malul lacului Ramadan, lângă Seimenii Mici, au fost consemnate alte urme de epocă romană târzie și romano-bizantină și de tip Dridu[37]. Mai aproape de noi, o periegheză din 2003 (24-30 septembrie 2003) în jurul lacului Țibrinu a condus către rezultate asemănătoare. Două nuclee de locuire, hallstatiană și de epocă medio-bizantină (documentate cu ceramică de tip Babadag I – II și de tip Dridu) au fost identificate pe malul sudic al lacului (în zona golfului), corespunzând unor așezări care astăzi sunt acoperite de apele lacului. Pe același mal sudic a mai fost cartată și o carieră de calcar, asociată cu material ceramic romano-bizantin și de tip Dridu. Pe malul de nord al golfului au fost cartate cu aceeași ocazie alte două nuclee de locuire getică, cu ceramică indigenă şi elenistică. În sfârșit, pe islazul de la marginea sudică a satului au fost observate urme de locuire preistorică (Cernavoda I ?) și de epocă medio-bizantină (Dridu)[38].

Concentrarea descoperirilor romane în jurul acestor limane fluviale[39], pe văile fertile înguste și adânci ar putea furniza, fără îndoială, susținerea epigrafelor „civile", cu toate problemele legate de imprecizia locului de descoperire: un altar votiv de la Seimeni[40] pus de Veneria, fiica lui Castor pentru *Domna Regina* (epitet de asociat aici mai degrabă Iunonei) și, în sfârșit, un monument funerar (pierre errante) pentru M. Attius M. f. Firmus, *princeps loci*, astăzi pierdut, găsit undeva în zonă, într-un cimitir turcesc[41]. Cu M. Attius Firmus suntem în fața celui de-al doilea *princeps loci* la nord de valea Carasu, după mult mai cunoscutul Caius Iulius Quadratus, *princeps loci* și *quinquennalis territorii Capidavensis* (ISM V 77), la *Ulmetum* (Ceatalorman). Pe alți doi *principes* conducători de comunități indigene îi aflăm tocmai în sudul Dobrogei, în teritoriul cetății *Tropaeum Traiani*, mai precis un *princeps* anonim la Floriile (com. Alimanu, jud. Constanța)[42] și pe *Antonius Zinenis princeps*, care oferă o dedicație *Apol(lini) Sancto* câțiva km mai la sud, la Saragea/ Fundeni/ Rosica (Bulgaria)[43].

[35] BĂRBULESCU 2001, p. 114. Vezi și PAPASIMA & MURAT 1996.

[36] COMȘA 1957, p. 326, 332 = fig. 5; vezi și BĂRBULESCU 2001, p. 114.

[37] COMȘA 1957, p. 326-327; vezi și BĂRBULESCU 2001, p. 113-114 și n. 873.

[38] JUGĂNARU, AILINCĂI, VOINEA & DOBRINESCU 2004 (cu pl. I-VIII în varianta electronică, vezi http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2004/cd/index.htm).

[39] BRĂTESCU 1928, p. 38. Limanele fluviale sunt întâlnite, cu excepția Seimenilor, mai ales la S de valea Carasu (astăzi toate lacuri: Gârliţa, Oltina, Mârleanu, Limpezişul și Baciul (Vederoasa), Cochirleni, Carasu și, în sfârșit, Seimeni).

[40] ISM V, 3. TOCILESCU 1891, p. 32, nr. 73 plasează piesa la Seimeni, dar în CIL III 12476 apare menționat satul Băltăgești.

[41] ISM V 4 = CIL III 772. Vezi și SLĂVESCU 1943, p. 119.

[42] CIL III 7481 = ISM IV 66 = TOCILESCU 1884, p. 25, nr. 65.

[43] CIL III 7470 = 14710. Despre această din urmă piesă, V. Pârvan considera că a fost descoperită de fapt la *Civitas Ausdecensium*, v. ISM IV, p. 187.

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

AÉ – L'Année Épigraphique, Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine, Paris, 1888–.

AEM - Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn.

Capidava I = Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică. I*, București, 1958.

CIL III – Th. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum*. III. *Inscriptiones Asiae provinciarum Europae Graecarum Illyrici Latinae*, I-II, Berlin, 1873; O. Hirschfeld, A. von Domaszewski, *Corpus Inscriptionum Latinarum*, III. *Supplementum*, I-II, Berlin, 1902.

ISM I – D.M. Pippidi, *Inscriptiones Scythiae Minoris*, I: *Inscriptiones Histriae et viciniae*, București, 1983.

ISM II – I. Stoian, *Inscriptiones Scythiae Minoris,* II*: Tomis et territorium*, București, 1987.

ISM IV – Em. Popescu, *Inscriptiones Scythiae Minoris,* IV*: Tropaeum-Durostorum-Axiopolis*, Bucharest-Paris, 2015.

ISM V – Emilia Doruțiu-Boilă, *Inscriptiones Scythiae Minoris,* V: *Capidava-Troesmis-Noviodunum*, București, 1980.

IGLR – Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976.

FHDR II – *Fontes Historiae Daco-Romaniae – Izvoarele istoriei României*, II. *De la anul 300 pînă la anul 1000*, Bucureşti, 1970.

PIR² = *Prosopographia Imperii Romani, saec. I, II, III*, second ed., Berlin-Leipzig, 1933-2015: I, 1933 (A-B); II, 1936 (C); III, 1943 (D-F); IV/1, 1952 (G); IV/2, 1958 (H) (E. Groag / A. Stein); IV/3, 1966 (I); V/1 (L); V/2, 1983 (M) (L. Petersen); V/3, 1987 (N-O) (L. Petersen/ J. Burian/ K.-P. Johne/ L. Vidman/ K. Wachtel); VI, 1998 (P) (L. Petersen/ K. Wachtel etc.); VII/1, 1999 (Q-R) (K. Wachtel/ M. Heil/ A. Strobach); VII/2, 2006 (S) (M. Heil/ K. Wachtel etc.); VIII/1, 2009 (T) (W. Eck/ M. Heil/ J. Heinrichs etc.); VIII/2, 2015 (U/V-Z) (W. Eck/ M. Heil/ J. Heinrichs).

Arhiva Pamfil Polonic, Academia Română, Secţia Manuscrise şi Carte Rară. Mapa nr. III. Manuscrise Pamfil Polonic Ms nr. VIII (I Ms 7) - plic VIII, A. *Cercetări de la Hârşova până la Ostrov (Silistra); cercetările de pe malul drept al Dunării de la Hârşova în sus* (43 file).

Autori

BĂJENARU 2010 – C. Băjenaru, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian Area from Diocletian to Justinian*, The Center for Roman Military Studies, 8, Cluj-Napoca, 2010.

BĂRBULESCU 2001 – M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr.)*, Bibliotheca Tomitana, III, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, 2001.

BĂRBULESCU-MUNTEANU & RĂDULESCU 1980 – M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Stâlpi miliari inediți din Scythia Minor*, Pontica 13 (1980), p. 140-156.

BĂRBULESCU & RĂDULESCU 1991 – M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Contribuții privind seria guvernatorilor Moesiei Inferioare în secolul III p.Chr.*, Pontica 24 (1991), p. 123-141.

BÂLTÂC 2011 – A. Bâltâc, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior și Thracia (secolele I-III p.Chr.)*, Muzeul Național de Istorie a României, Monografii VI, București, 2011.

BRĂTESCU 1928 – C. Brătescu, *Pământul Dobrogei*, în *1878-1928, Dobrogea. Cincizeci de ani de viață românească*, București, Cultura Națională, 1928 = Analele Dobrogei IX. I (1928), p. 3-65.

Capidava I – Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, București, 1958.

CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1977-1978 – A. Cermanović-Kuzmanović, *Rimski utvrđjenie kod Kladova (Fortification romaine près de Kladovo)*, Starinar 28-29 (1977-1978), p. 127-134.

COMȘA 1957 – E. Comșa, *Cîteva descoperiri arheologice din raionul Medgidia (regiunea Constanța)*, Materiale 4 (1957), p. 325-333.

CUSTUREA 2004-2005 – G. Custurea, *Date noi privind circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. V-VII)*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 491-536.

CUSTUREA, VERTAN & TALMATCHI 1999 – G. Custurea, A. Vertan, G. Talmațchi, *Descoperiri monetare în Dobrogea (XIII)*, Pontica 32 (1999), p. 347-365.

FITZ 1966 – J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar, 1966.

FLORESCU 1924 – Gr. Florescu, *Noi descoperiri epigrafice la Seimenii Mari*, BCMI XVII, fasc. 40 (1924), p. 88-90.

FLORESCU 1927-1932 – Gr. Florescu, *Fouilles et recherches archéologiques à Calachioi (Capidava ?)*, Dacia 3-4 (1927-1932), p. 483-515.

FLORESCU 1934 – Gr. Florescu, *Monumentum epigraphicum ineditum e Scythia Minore*, în vol. *În memoria lui Vasile Pârvan*, Bucureşti, 1934, p. 134-137.

GUDEA 2005 – N. Gudea, *Der untermoesische Donaulimes und die Verteidigung der moesischen Nord- und Westküste des Schwarzen Meeres: Limes et litus Moesiae Inferioris (86-275 n.Chr.)*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 52 (2005), p. 319-566.

IONESCU-DOBROGIANU 1904 – M. D. IONESCU-DOBROGIANU, *Dobrogia în pragul veacului al XX-lea. Geografia matematică, fisică, politică, economică și militară*, București, 1904.

JUGĂNARU, AILINCĂI, VOINEA & DOBRINESCU 2004 – G. Jugănaru, S. Ailincăi, V. Voinea, I. Dobrinescu, *203. Țibrinu, com. Mircea Vodă, jud. Constanța. Punct Țibrinu, La Lac*, CCA. Campania 2003 (A XXXVIII-a Sesiune Naţională de Rapoarte Arheologice, Cluj-Napoca, 26-29 mai 2004), CIMEC, Bucureşti, 2004, p. 355-356.

KOLENDO 1966 – J. Kolendo, *Une inscription inconnue de Sexaginta Prista*, Eirene 5 (1966), p. 139-154.

OPRIȘ 2018 – I. C. Opriș, *Începuturile cercetării arheologice la Capidava. Documente inedite/ The beginnings of archaeological research at Capidava. Unpublished documents*, Pontica 51 (2018), p. 59-80.

OPRIȘ & DOBRINESCU 2018 – I. C. Opriș, C. Dobrinescu, *Cetatea romană de la Stânca Topalu - cariera „Margela" (sau „Mariella")*. Dosarul arheologic pentru o meritată reparație istorică, Cercetări arheologice 25 (2018), p. 181-204.

OPRIȘ & POPESCU 1996 – I. C. Opriș, M. Popescu, *Une borne milliaire de Capidava*, Thraco-Dacica 17 (1996) , 1-2, p. 189-190.

PAPASIMA & MURAT 1996 – T. Papasima, A. Murat, 279. *Valea Siliștei, com. Seimeni, jud. Constanța*, în: *Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992*, Comisia Națională de Arheologie, Muzeul Brăilei, 1996, p. 120-121.

PAPASIMA & VERTAN 1995-1996 – T. Papasima, A. Vertan, *Monede romane și bizantine inedite din colecția Muzeului constănțean*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 271-278.

POLONIC 1935 – P. Polonic, *Cetățile antice de pe malul drept al Dunării (Dobrogea) până la gurile ei*, Natura. Revistă pentru răspândirea științei (24, 7/ 15 iulie) 1935, p. 18-26.

RUSSU 1936 – I.I. Russu, *Inscripții latine din Durostorum*, AISC 2 (1933-1935), Cluj, 1936, p. 210-218.

ŠKORPIL 1940 – K. Škorpil, *Ukreplenija na părvata bălgarska dăržava v severna Dobrudža kraj Dunava i Černomorskija brjag*, Sbornik v pamet na prof Petăr Nikov, Sofija, 1940, p. 525-535.

SLĂVESCU 1943 – V. Slăvescu *(ed.), Corespondența între Ion Ionescu dela Brad și Ion Ghica (1846-1874), Academia Română. Studii și cercetări, LXVI, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, București, 1943.*

STEIN 1940 – A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici I, 11, Budapest, 1940.

SUCEVEANU & BARNEA 1991 – A. Suceveanu, A. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucureşti, 1991, (Al. Suceveanu, *La Dobroudja aux Ier-IIIe siècles n.è.*, p. 22-153; Al. Barnea, *La Dobroudja aux IVe-VIIe siècles n.è.*, p. 154-317).

THOMASSON 1984 – B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I, Göteborg, 1984.

THOMASSON 2009 – B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*², Vol. I, ex parte retractatum, Göteborg, 2009.

TOCILESCU 1884 – Gr. Tocilescu, *Neue Inschriften aus der Dobrudscha und Rumänien*, AEM 8, Heft I, 1884, S. 1-34.

TOCILESCU 1887 – Gr. Tocilescu, *Neue Inschriften aus der Dobrudscha*, AEM 11, Heft I, 1887, S. 19-70.

TOCILESCU 1891 – Gr. Tocilescu, *Neue Inschriften aus Rumänien*, AEM 14, Heft I, 1891, S. 10-37.

TOCILESCU 1902 – Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice şi sculpturali ale Museului Național de Antichități din București*, vol. I, București, 1902.

TORBATOV 2002 – Sergej Torbatov, *Ukrepitelnata sistema na provincija Skitija (kraja na III - VII v.)/ The defence system of the Late Roman Province of Scythia (end of the 3rd – 7th century A.D.)*, Veliko Tărnovo, 2002.

WEISS 1911 – J. Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum. Historische Landschaftskunde*, Sarajevo, 1911.

ZAHARIADE & GUDEA 1997 – M. Zahariade, N. Gudea, *The fortifications of Lower Moesia (AD 86-275)*, Amsterdam, 1997.

ZAHARIADE & ALEXANDRESCU 2011 – M. Zahariade, C. G. Alexandrescu, *Halmyris II. Greek and Latin Inscriptions from Halmyris. Inscriptions on stone, signa and instrumenta found between 1981 and 2010*, BAR International Series, 2261, 2011.

List of illustrations

Fig. 1 – Map of Roman Dobrudja during 1st-3rd centuries AD. Milestones mentioning L. Iulius Statilius Severus and C. Ovinius Tertullus, governors of Moesia Inferior (map Ioan C. Opriș).

Fig. 2 – Military map – Cernavoda - Seimenii Mari area with detail (Id – 1183/ indicative 5343, printed 1955).

Fig. 3 – The Roman fort at Seimenii Mari with vallum and ditch - Pamfil Polonic, Mss. Romanian Academy – Department of Manuscripts and Rare Books, varia, envelope I, no. 187/10.

Fig. 4 – 1-2. Szatmári's Map of Southern Romania (1864) with Cernavoda-Seimeni area (Col. XIII, Ser. 7) and detail.

Fig. 5 – Aerial view of the plateau at Seimenii Mari. Northward view (Dan Costea).

Fig. 6 – GoogleEarth aerial view with the *vallum* and ditch fortification elements at Seimenii Mari and a marker of the watchtower`s position on the terrace next to the Danube.

Fig. 7 – Milestone ISM V 1.

Fig. 8 – Milestone ISM V 2.

Fig. 9 – Tetrarchic inscription at Seimenii Mari CIL III 7487 = ISM IV 246 = IGLR 205 (drawing and photo Fl. Matei-Popescu – V. Pârvan Institute of Archaeology in Bucharest).

ANEXA I[*]

Academia Română, Secţia Manuscrise şi Carte Rară, Arhiva Pamfil Polonic

Mapa nr. III. Manuscrise Pamfil Polonic Ms nr. VIII (I Ms 7) - plic VIII, A. ***Cercetări de la Hârşova până la Ostrov (Silistra); cercetările de pe malul drept al Dunării de la Hârşova în sus*** **(43 file), p. 10-11.**

Cetatea romană de la Seimenii Mari (și un val roman). La 1 km spre sud de sat se văd în malul surpat al Dunării urmele unei zidării vechi care zic locuitorii ar fi (sic) zidul înconjurător despre răsărit a unei cetăți având o lungime de aproape 80 m.

Locuitorii spun că nu de mult se vedea cetatea întreagă care avea forma patrată și că zidul cetatei era de un stânjen gros (2 m) făcut din peatră cu var și că pe aci se găseau bănuți vechi și cărămidă cu dungi (adică cărămidă romană) și vase mari.

Valul roman de la Seimeni începe pe malul lacului Domneasca și înconjoară întrun cerc tot colțul dealului pe care se găsește urmele cetății romane – se urca în deal pe lângă armanele locuitorilor din satul Seimenii Mari și se finește la sud de cetate în malul abrupt al Dunării –. Acest val are o lungime de aproape 2 km și este construit dintrun val de aproape 16 m lat și 1,50 m pana 1/2 m înalt având înaintea sa spre răsărit un șanț de apărare de 15 m lat și 1-2 m adânc.

Pe contrapagină a fost scris și apoi tăiat:

”La 1 km spre răsărit de cetate deasupra satului Seimenii Mari începe în malul abrupt al dealului un val roman el duce pe coastă dealul făcând un ocol spre sud-vest. Valul începe pe malul drept al Lacul.....”

[*] În redare am păstrat grafia manuscriselor (inclusiv pentru cuvintele care ulterior au fost separate prin cratime).

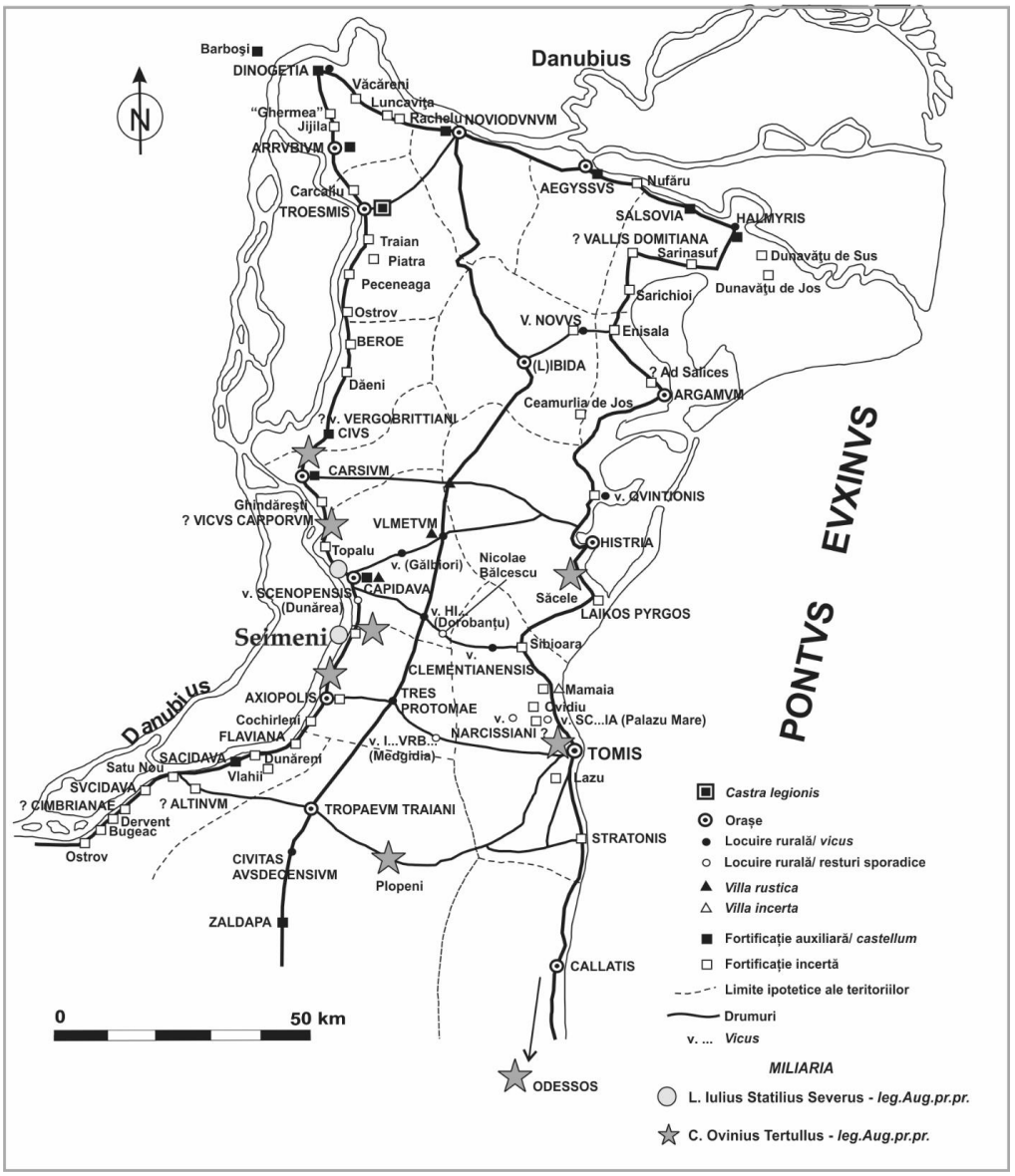
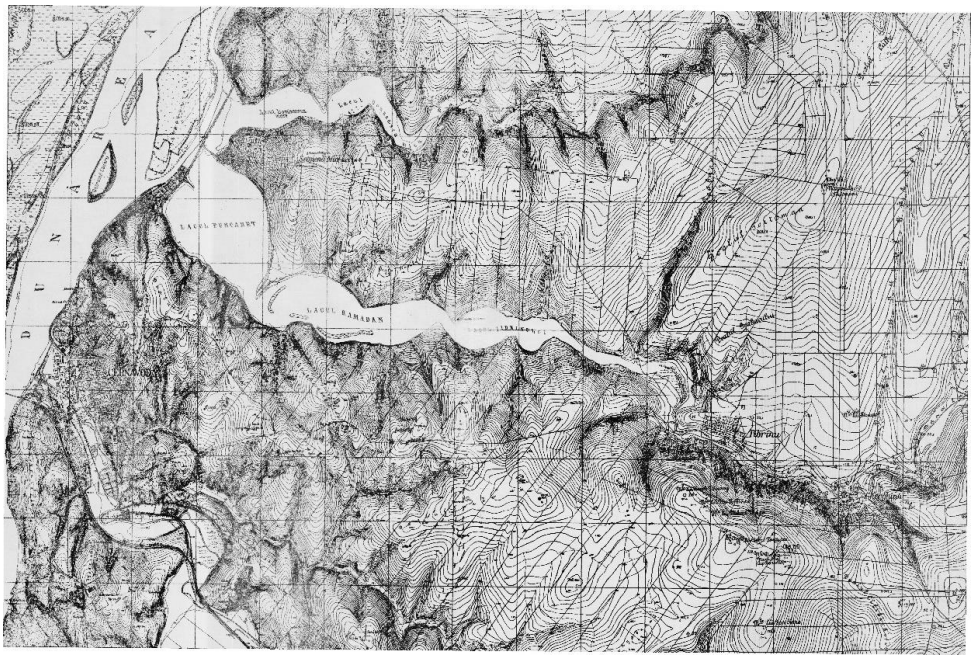

Fig. 1 - Harta Dobrogei romane (sec. I-III p.Chr.). Borne miliare care îi menționează pe L. Iulius Statilius Severus și C. Ovinius Tertullus, guvernatori în Moesia Inferior.

1.

2.

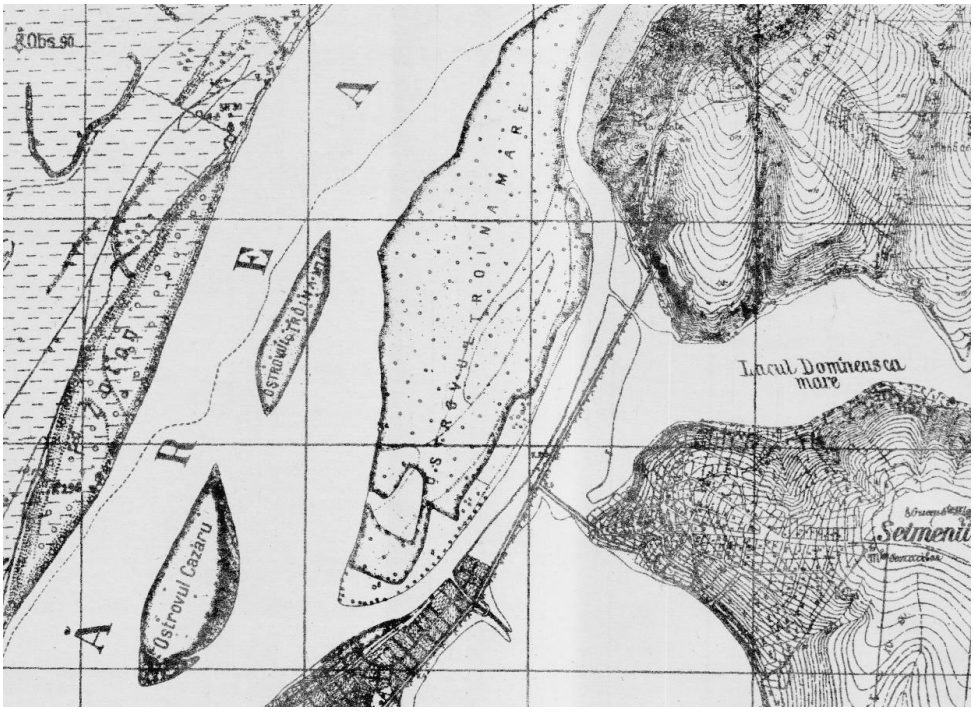

Fig. 2 - 1-2. Planul Director de Tragere – Cernavoda - Seimenii Mari (Id 1183, indicativ 5343, an tipărire 1955) / „Planul Director de Tragere".

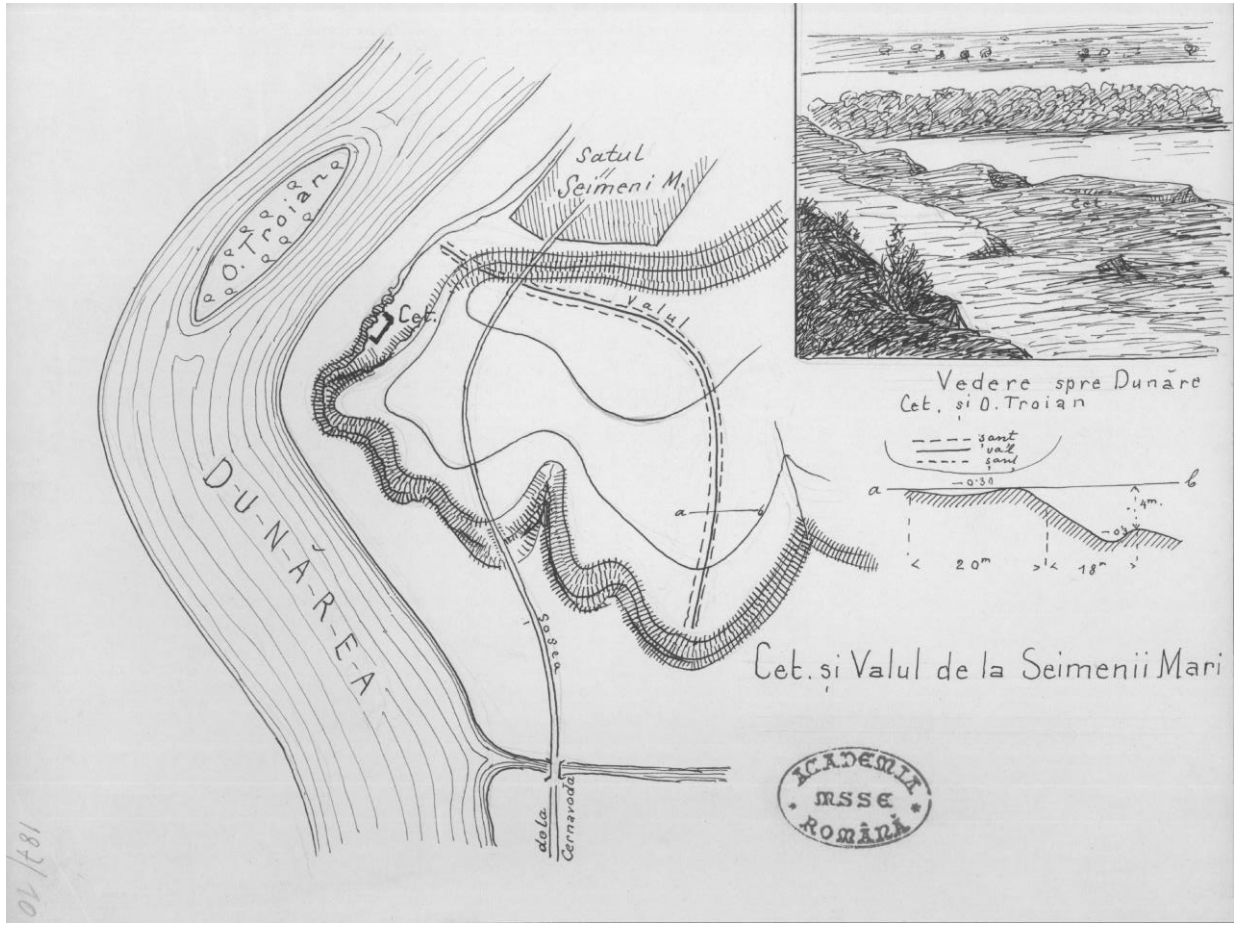
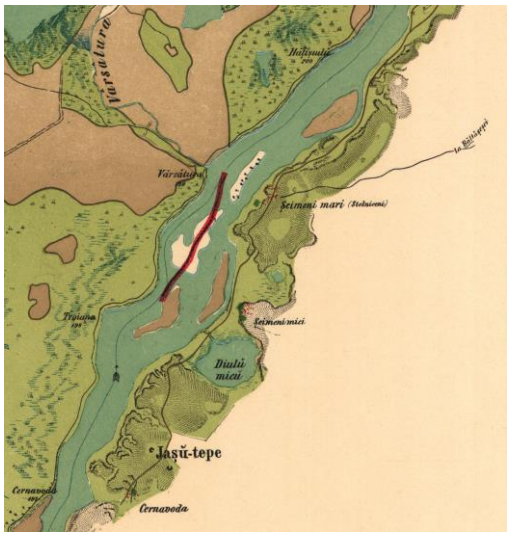

Fig. 3 - Cetatea și valul de la Seimenii Mari – Pamfil Polonic, Mss. Academia Română – Cabinetul de Manuscrise și de Carte Rară, varia, plic I, nr. 187/10.

1.

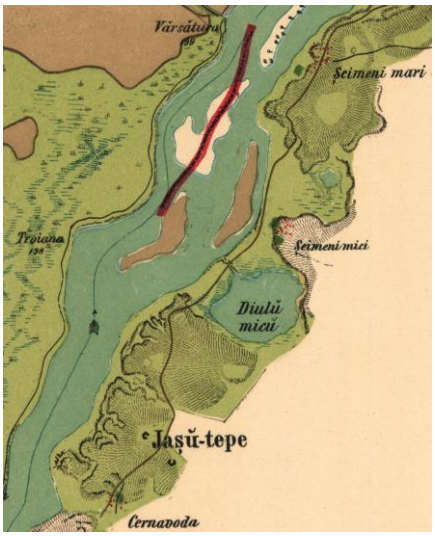
2.

Fig. 4 - 1-2. Charta României Meridionale/ Harta Szatmari (1864). Secțiunea Cernavoda – Seimeni (Col. XIII, Ser. 7) și detaliu.

Fig. 5 - Fotografie aeriană a platoului de la Seimenii Mari. Vedere spre nord (Dan Costea).

Fig. 6 - Fotografie aeriană (GoogleEarth) cu marcarea traseului șanțului și valului pe laturile de nord și est ale platoului de la Seimenii Mari, respectiv a poziției turnului de observație înspre Dunăre.

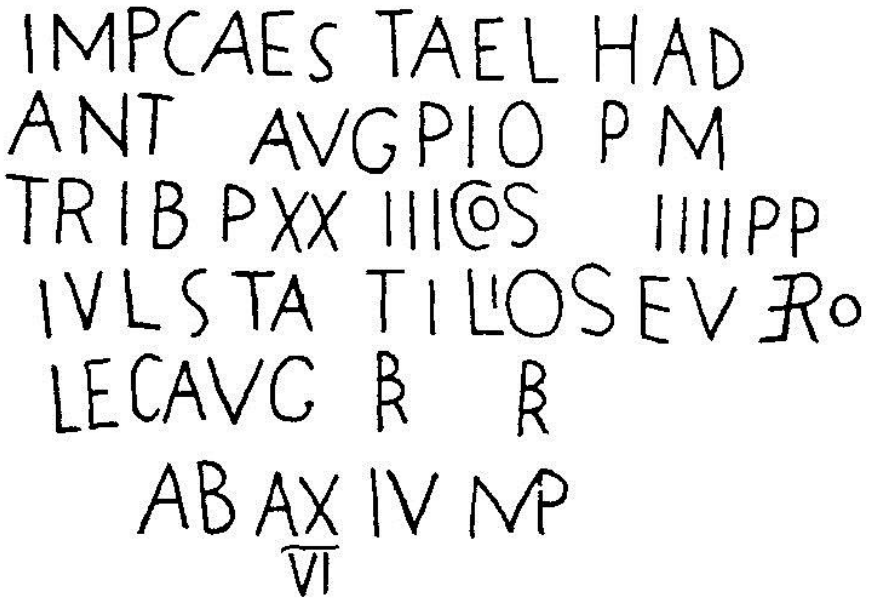

Fig. 7 - Borna miliară ISM V 1.

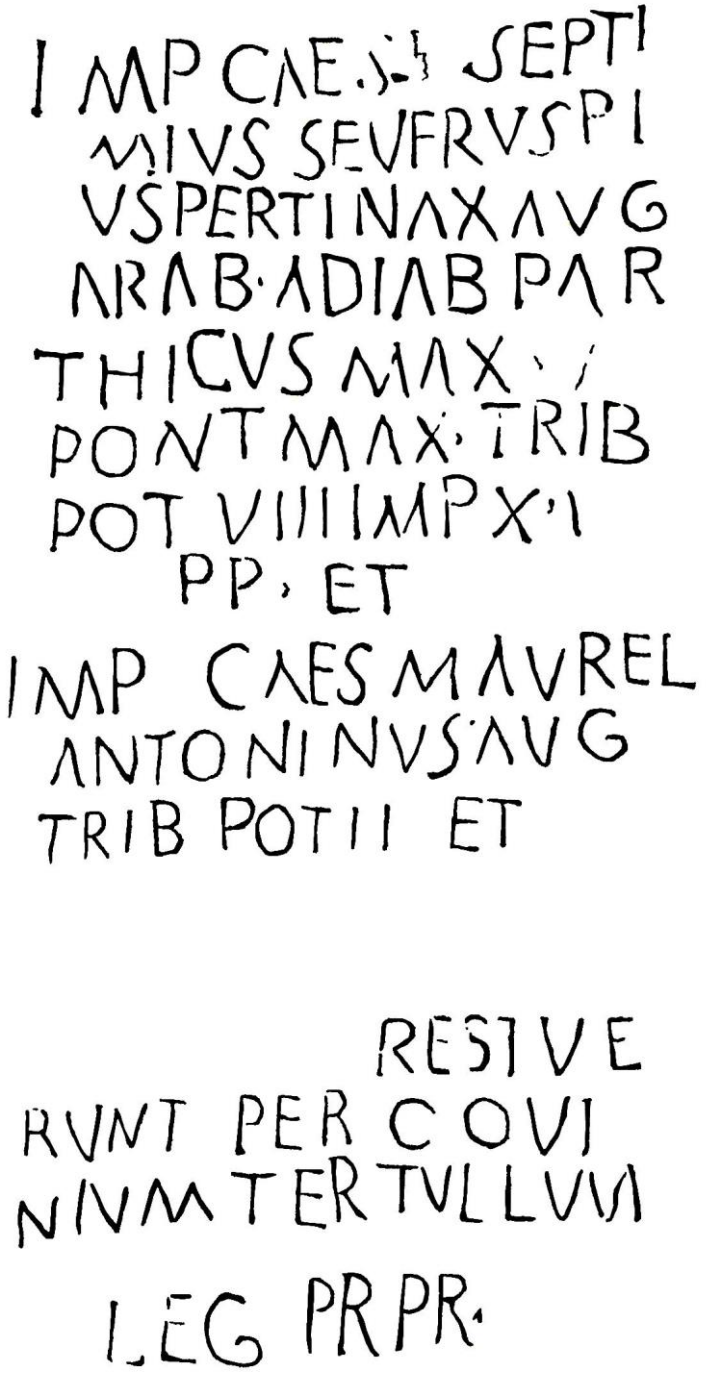

Fig. 8 - Borna miliară ISM V 2.

imp. caes. c. ual. dio C L E T I *anus et imp. caes. m.*
aur. ual. maximianu S · P P F F *inuict. augg. et fl.* p. Chr. 292/304
ual. constantius et gal ERIVS V *al. maximianus nobb. caess.*

1.

2.

Fig. 9 - 1.2. Inscripția tetrarhică de la Seimenii Mari CIL III, 7487 = ISM IV, 246 = IGLR 205 (desen și fotografie Fl. Matei-Popescu – Institutul de Arheologie V. Pârvan, București)

ARCHAEOLOGICA

DIONYSOS *EN LIMNAIS* ET LE PAYSAGE DU MARAIS À ORGAMÈ (II)

Vasilica LUNGU[*]

On ignore en effet la nature de l'âme…
Hante-t-elle les ténèbres d'Orcus et
Ses marais désolés ?
(Lucrèce, *De Natura Rerum*, I, 112-115,
trad J. Kany-Turpin, GF, 1993, p. 59.)

Cuvinte-cheie: anodos, *crater cu figuri roşii, Dionysos, ἐν Λίμναις, Orgame/ Argamum, secolul al IV-lea a. Chr.*

Mots-clés : anodos, *cratère à figures rouges, Dionysos, ἐν Λίμναις, Orgamè/ Argamum, IVe siècle av. J.-C.*

Rezumat: *Articolul urmărește analiza unui crater cu figuri roşii din secolul al IV-lea a. Chr., găsit în unul dintre tumulii de la Orgame (TIII-90) şi prezentat pentru prima oară în 2015 în cadrul colocviului de la Ampurias. El este reluat aici adăugând o nouă interpretare în care Dionysos-taur reprezentat în* anodos *este pus în relaţie cu peisajul lacustru care înconjoară Capul Dolojman, un loc în care grecii şi-au consultat zeii lor. Vasul, care ne dezvăluie o temă dionisiacă identificată pentru prima oară, cea a lui Dionysos ἐν Λίμναις, ne oferă posibilitatea de a stabili o strânsă legatură între universul de credinţe religioase şi spaţiul geografic al sitului. Astfel, el constituie o sursă de noi interpretări referitoare la iconografia dionisiacă difuzată în Marea Neagră. Intepretările noastre se sprijină pe o confrunatare sistematică cu diverse documente găsite în alte regiuni ale lumii greceşti.*

Résumé *: L'article poursuit l'analyse d'un cratère à figures rouges du IVe siècle av. J.-C., retrouvé dans l'un des tumulus de la nécropole d'Orgamè (T III-90) et présenté pour la première fois en 2015 dans le cadre du colloque d'Ampourias. Il est repris ici en ajoutant une nouvelle interprétation où le Dionysos-taureau représenté en* anodos *est mis en relation avec le paysage du marais qui entoure le site de Capul Dolojman, un lieu où les Grecs se sont entretenus avec leurs dieux. Le vase, qui nous dévoile la*

[*] Vasilica LUNGU : Institut d'Études Sud-Est Européennes de l'Académie Roumaine, Bucarest ; e-mail : icalungu@yahoo.com.

représentation d'un thème dionysiaque identifié pour la première fois, celui de Dionysos ἐν Λίμναις, nous offre également la possibilité d'établir une forte liaison entre l'univers de croyances religieuses et l'environnement de ce site. À ce titre, il constitue une précieuse source de nouvelles interprétations concernant l'iconographie dionysiaque diffusée en mer Noire. Nos interprétations s'appuient sur une confrontation systématique avec divers documents trouvés dans d'autres régions du monde grec.

À l'occasion d'une conférence internationale organisée en 2015 à Ampurias[1], j'ai proposé une première lecture d'un cratère à figures rouges (**Fig. 1, 1a**), trouvé en 1990 dans l'un des tumulus de la deuxième moitié du IVe s. av. J.-C. (plus exactement de *ca*. 337-320 av. J.-C.) de la nécropole d'Orgamè (T.III90 ; **Fig. 2**)[2]. Il s'agit d'un cratère en cloche de type attique, attribuable au groupe des cratères de *type II* de l'Agora d'Athènes de la classification proposée par Mary Moore[3]. Ce type, identifié aussi dans d'autres tombes de la nécropole d'Orgamè, était très populaire dans la région pontique, où il devance en fréquence les types à colonnettes et en calice. L'article que je propose ici, en complément de ma première interprétation (I), s'inscrit dans une perspective nouvelle par rapport à la lecture initiale de la scène[4].

1. Lecture iconographique

La scène peinte (**Fig**. **1a, b**), autant qu'elle a pu être récupérée de la face A du vase, la seule conservée à l'état fragmentaire, campe trois personnages, deux féminins et un troisième masculin, dans le cadre d'une composition unique très suggestive du mental grec. La figure centrale est celle d'une tête barbue vue de profil (gauche), à la coiffure bouclée en longues mèches, d'où pointent deux cornes, dont l'une est bien visible, et d'où descend un ruban parmi les mèches pour rejoindre la nuque. Émergeant du sol, le personnage est porteur d'un vêtement richement orné, probablement brodé à l'origine, couvrant jusqu'au niveau du cou. Le sol d'où il surgit se confond là aussi avec le niveau sur lequel évoluent les autres deux personnages de la scène ; devant lui, sur la gauche, un

[1] V. LUNGU, *Dionysos Taurokérôs à Orgamè/Argamum (I),* texte présenté à la conférence internationale, *Ionians in the East and West*, Ampourias/L'Escala, Espagne, 26-29 octobre 2015, sous presse. Nous remercions chaleureusement M. Patrick Marchetti pour nous avoir aimablement aidé à vérifier la nouvelle interprétation.

[2] La colonie grecque d'Orgamè est située sur le promontoire connu aujourd'hui sous le nom de Capul Dolojman, com. Jurilovca, dép. de Tulcea. Le tumulus TIII90 a été fouillé en 1990 dans le secteur central de la nécropole grecque. Le cratère était utilisé probablement comme urne dans la tombe couverte par ce tumulus. Il était accompagné d'autres vases céramiques, parmi lesquels un plat à poisson à vernis noir, une *lékanis* à couvercle à figures rouges, un bol à vernis noir, un *askos* à couronne de laurier et de nombreuses amphores fragmentaires de Chios et de Thasos, parfois timbrées, desquelles dérive la chronologie proposée ici (337-320 av. J.-C.). Pour les données générales concernant la nécropole d'Orgamè, voir LUNGU 2000 ; 2007.

[3] MOORE 1997, p. 32-33.

[4] Cet article fait partie d'un travail plus ample, où nous essayons de distinguer une iconographie spécifiquement grecque, d'une manière générale mieux adaptée aux Grecs du Pont-Euxin, en analysant et parfois (re)analysant les productions culturelles helléniques identifiées sur la côte ouest de la mer Noire.

personnage féminin, en long *chiton* (ionique ?) aux plis denses et orné surtout dans sa partie inférieure, avance dans sa direction. Cette femme, désignée F1, frappe la terre à l'aide d'un thyrse tenu de la main droite, brandi vers l'avant. La main gauche, très peu et mal préservée, tient probablement l'un des longs plis de son vêtement ; il est difficile d'identifier exactement le geste en raison de la cassure du vase. Derrière la tête centrale, on distingue un second personnage féminin, noté F2, à la chevelure ceinte d'une coiffe enroulée harmonieusement, couverte d'un *sakkos* clair, orné[5]. La femme plaque ses mains jointes sur sa poitrine. Elles sont recouvertes par un pan de son vêtement, formé d'un *himation* ample, richement décoré. Elle regarde directement le personnage porteur du thyrse et vient, semble-t-il, de se déplacer en direction de la tête qui surgit de terre. Avec ses mains serrées sur la poitrine, bien cachées sous son vêtement et son genou droit fléchi, ce personnage affiche une attitude digne de réserve, correspondant manifestement à une posture hiératique. La présence du thyrse et l'atmosphère sobre de la scène signalent une représentation liée à l'iconographie dionysiaque. Il doit s'agir d'un rituel programmé dans un espace spécifique, naturel et ouvert, sans installations spéciales, marqué par la présence d'un arbre dont on aperçoit le tronc derrière la porteuse du thyrse[6]. Il s'agit d'une composition inédite qui comporte des traits stylistiques similaires au style du Peintre du Thyrse Noir[7], daté du IVe siècle av. J.-C. L'exécution est ici hâtive et la peinture sommaire, entachée de nombreuses imperfections, qui indique plutôt une production d'inspiration attique, probablement pontique, dans un atelier d'imitateurs[8].

2. Identification des personnages représentés[9]

Les figures surprises dans des positions caractéristiques et le schéma figuratif composé de personnages conventionnels et d'objets particuliers (thyrse) sont les artifices dont le peintre s'est servi dans l'élaboration d'une scène de la mythologie dionysiaque. La composition s'organise autour de la tête surgissant de terre en *anodos*, où se mélangent des traits humains et animaux : le visage encore jeune, serein, est flanqué d'oreilles légèrement allongées et de deux petites cornes au sommet de la tête. L'altérité iconographique suggère la nature divine et mystérique du dieu Dionysos. Le thyrse est son sceptre royal. Les cornes et les oreilles renvoient au Dionysos *Taurokérôs* ou *Tauros*[10]. Que la figure centrale du dieu

[5] Pour la coiffure à *sakko*s, ARISTOPHANE, *Thesmophories* 257 ; HURSCHMANN 2001, p. 1237.

[6] Sur la présence des arbres, BURKERT 1985, p. 86-87.

[7] ARV² 1431. Le style est diffèrent de celui reconnu comme Peintre du Thyrse Noir en Bulgarie, voir LAZAROV 1990, n°s 46-51 ; REHO 1990, p. 50-51. Parmi les différences, on peut citer brièvement la forme des yeux des personnages, tant féminins que masculins, le drapage des vêtements, etc.

[8] Il n'y a pas d'analyse archéométrique de ce vase.

[9] Une version étendue de l'identification de Dionysos *Taurokérôs* est proposée dans l'article avancé pour les Actes du colloque d'Ampurias (2015), sous presse.

[10] La littérature sur Dionysos Taureau est assez riche. On cite ici quelques travaux de référence : KERN 1903, coll. 1032, 1041; F.A. VOIGT-E. THRAEMER, *Dionysos*, in Rosch.Lex. I/1, 1055 ss.,1149-51 ; FARNELL 1909, p. 284 s ; GRÉGOIRE 1949, p. 401-405 ; TONDRIAU 1953, p. 444-448 ; GRIFFITHS 1970, p. 433 ; CASADIO 1994, p. 232 ; LOCCHI

barbu sortant de terre soit, dans une certaine mesure, assimilable à celle identifiée sur les vases archaïques et classiques[11], ne devrait pas occulter l'originalité profonde de la représentation d'Orgamè campant un Dionysos cornu, mais, au contraire, l'amplifier. La position du personnage qui lui fait face en prenant appui sur un pied (l'autre jambe étant plus au moins tendue) attire attention sur le type conventionnel de la prêtresse en action. Son type iconographique a connu au IVe siècle son plein épanouissement. La jeune femme, qui serre bien ses mains sous les plis du vêtement, cherche probablement à les garder pures, une des conditions *sine qua non* du rituel de l'initiation, la seconde étant de parler le grec[12]. Il est remarquable que toutes les figures soient vêtues de vêtements richement ornés, une manière de marquer leur statut. Le vêtement de la jeune qui suit l'*anodos* s'inscrit dans un « dress-code » consacré depuis longue date dans l'imagerie des vases à figures rouges. Dans ce cas le *himation* richement drapé est un marqueur de l'identité sociale autant que religieuse, parce qu'il est indubitablement lié à un usage particulier dans l'initiation. Les bandes en couleur foncée font probablement allusion à μεσαλουργές, les vêtements sacrés « avec une bande médiane de pourpre »[13]. En effet, les vêtements annoncent l'existence d'une institution sociale généralement reconnue par les Grecs et représentée dans ce cas en un acte individuel[14]. Les tenues de tous les personnages semblent adaptées aux normes[15].

Les premières impressions qui se dégagent d'une telle représentation sont : mystère et sobriété. Le Dionysos-Taureau se montre devant l'assistance. La tradition littéraire grecque remonte à Homère[16], qui décrit Lycurgue poursuivant les nourrices avec une βουπλήξ[17]. Un fragment de la tragédie d'Eschyle, les *Edônes*,

2005, p. 38-54. Sur les représentations, GASPARI 1986, LIMC III/1, p. 414, 440 s. (nn.157-59). Concernant la mer Noire, JACOTTET 2003 et CHIEKOVA 2008.

[11] BÉRARD 1974, p. fig. 8. Coupe de Naples 172, pl. 3, par exemple. Bérard constate aussi que « les représentations d'*anodoi* sont rares et isolées, aussi bien dans le temps que dans l'espace » (p. 31). Le type de Dionysos barbu sur les monnaies contemporaines de Thasos est considéré comme une caractéristique archaïque, cf. MARTINELLI 2012, p. 93.

[12] Les mains pures, c'est-à-dire non souillées par le sang d'un crime, cf. FOUCART 1914, p. 309-311 ; CLINTON 1964, p. 10-46. Le personnage est habillé et coiffé à la mode grecque. Sur la figuration du rituel religieux, LISSARAGUE 2012.

[13] Pour la terminologie, PRÊTRE 2018, p. 563.

[14] BARTHES 1957, p. 430-431.

[15] La sculpture tombale du Ve s. av. J.-C. montre que le *chiton* était porté « exclusively by priests », cf. CLAIRMONT 1993, p. 30. Chez Homère, il était porté par des femmes.

[16] HOMÈRE, *Iliade* 6.123-143. *Suidae Lexicon* (Ada Adler, Leipzig, 1928, 1, 487). Pour d'autres commentaires, voir TASSIGNON 2001a, p. 328 et note 77. LANG 1887, p. 231*sq.*, énumère les nombreuses attestations de Dionysos taureau en prévision de « worship of a bull-totem ». Dans la conception de FRASER 1912[3], p. 1-16, le tauromorphisme se justifie partiellement par l'idée de la nature sauvage : Dionysos - dieu de la végétation, des chèvres sauvages et des bêtes cornues.

[17] Sur l'épisode du combat entre Lycurgue et Dionysos-taureau, voir HOMÈRE, *Iliade* 6.130-141, et les commentaires chez PRIVITERA 1970, p. 53-75 ; FARAONE 2011, p. 123sq. ; TASSIGNON 2001, p. 328. Chez SUDA, *s.v.* βουπλήξ (Adler, Leipzig, 1928, I, p. 487). « Lycurgus' βουπλήξ looks like a ritual weapon », chez DODDS 1960, p. xxvii, n. 1. L'identification de la βουπλήξ avec la « hache à sacrifier les taureaux » avait déjà été

retrace lui aussi « d'effrayants personnages masqués ; [qui] font entendre de leur cachette de sourds mugissements de taureaux », pour simuler l'approche du dieu[18]. Il évoque également un Dionysos-taureau face à un Lycurgue-chèvre et affirme que « le taureau était prêt à encorner la chèvre »[19]. Sophocle l'appelle βούκερως ἴακχος[20] et Ion de Chios ταυρωπός (« *Tauropôros* = au regard de taureau »)[21]. À son tour, Euripide dit que Sémélé a donné vie à un « ταυροκέρων θεόν »[22] et insiste sur la paternité de Zeus à l'origine du dieu cornu. Dans les textes orphiques il est nommé « *Taurogênès* = le fils du taureau »[23]. Une épitaphe de Thespis (IG VII 1787)[24] atteste la Béotie en tant que patrie du θεοῦ Ταύρου. En Thessalie, une lamelle en or de Pelinna présente un taureau sautant[25]. De la collection des hymnes orphiques, l'Hymne 30, le *Trietérique*, explique également pourquoi le Dionysos cornu était si populaire dans le monde grec[26].

À l'exception de ce vase, il n'y a pas – hélas ! – de documents épigraphiques, ni à Istros ni à Orgamè, qui attestent d'un Dionysos-taureau, sauf la dédicace d'une statue de Dionysos au thiase privé de Pasô de la ville de Tomis (trouvée à Cumpăna), datée trois siècles plus tard ; le document évoque l'accession du fils de Parmis à la fonction probable de prêtre et parle d'un *thiase* conduit par une femme nommée Pasô : « Ἁγνὸν ὑπὲρ θιάσοιο Πυρίβρομέ σοι τό [ἄγαλμα] / δῶρον ἀπὸ σφετέρας ὤπασεν ἐργ[ασίας] / [μ]υστικὸν ἐμ βακχοῖσι λαχών στέφο[ς, ὁ δεῖνα] / Πάρμιδος, ἀρχαίην δεικνυύμενος τ[ελετήν]/ Ἀλλὰ σύ, Ταυροκέρως, Ἑρμαγένεος

suggérée par REINACH 1912, p. 27. Sur le taureau comme manifestation de Dionysos, voir JEANMAIRE 1951, p. 45, 50, 147, 149, 150, 203, 446.

[18] ESCHYLE, Fr. 71 (Mette, 25-26 = *TrGF*, III, Göttingen, 1985, n° 57). Voir aussi GRÉGOIRE 1948, p. 402.

[19] *Scholie*, fr. 85a (Mette, 31 = *TrGF*, III, n° 23) : ὁ ταῦρος δ' ἔοικεν κυρίξειν ἐνόρχαν ἄφθάσαντος δ' ἐπ' ἔργοις προπηδήσεταί νιν. HOMÈRE, *Iliade* 6.130-141.

[20] *Tragicorum Graecorum fragmenta* fr. 874 (Nauck 2) et fr. 959, ed. Radt, voir PEARSON 1917, fr. 959, v. 1-3 ; VICAIRE 1968, p. 362, n. 31. Βούκερως est à rapprocher de plusieurs épithètes : δίκερως, κερασφόρος, ταυρομέτωπος, etc., qui attribuent à Dionysos des cornes de taureau ou de bœuf. *Cf.* EURIPIDE, *Les Bacchantes*, v. 1018.

[21] PMG 744 ; PAGE 1962, fr. 744.

[22] EURIPIDE, *Les Bacchantes* 96-104: « il (Zeus) mit au jour un dieu aux cornes de taureau (ταυροκέρως θεός) », cf. aussi 618, 920-922, 1017-1019, 1159. Sur Sémélé, nommée aussi Thyoné, voir HÉSIODE, *Théogonie* 940 ; *Hymne Homérique* 1, 7, 26 ; PINDARE, *Pythique* 3 ; BACCHYLIDE, fr. 19 ; APOLLODORE *Bibliothèque* 3.26 ; PAUSANIAS 3.24.4 ; DIODORE DE SICILE 4.2.1 ; HYGINE, *Fabulae* 179, *et al.*. Pour le rôle des cornes dans la définition de Dionysos, voir DODDS 1960, p. XVIII, et pour la relation entre Dionysos et le taureau, XI-XXV ; SEGAL 1997, p. 11. OVIDE, *Métamorphoses* 4.19-20, offre l'alternative : « tibi, cum sine cornibus adstas, uirgineum caput est ». Selon DÉTIENNE 1977, p. 201, Dionysos-taureau montre la face de la bestialité. Selon ROUX 1972, p. 445, par cette apparition « Dionysos exerce son pouvoir de dieu magicien, maître de l'illusion ».

[23] KERN 1922, p. 297, v. 7 ; PEG, 413, 7. Sémélé est communément acceptée comme mère de Dioysos, cf. O. JESSEN, *Semele*, in ML IV (1909-1915), coll. 662-676 ; J.B. KEUNE, *Semele*, in RE II A2 (1923), coll. 1341-1345.

[24] Pour commentaire, CALDERON SANCHEZ 2017, p. 1.

[25] GUARDUCCI 1990, p. 9-19, associe le taureau avec l'animal du zodiaque ; BERNABÉ & JIMÉNEZ SAN CRISTOBAL 2008, chap. 2, p. 81 ; p. 257 L7A.

[26] NONNOS, *Dionysiaca* 5.562-621 ; 6.1 ss. Commentaire chez ISLER-KERÉNYI 2001, p. 209.

χε[ρὸς ἔργον] / [δ]έξαι καὶ Πασοῦς σῶζε ἱερὸν θίασ[ον] ».[27] L'invocation à Dionysos *Taurokérôs* de l'inscription de Tomis est conforme à l'image du cratère d'Orgamè et renforce l'idée d'une certaine liaison entre l'iconographie du vase et une scène cultuelle d'initiation des *mystes*, plus explicite toutefois dans l'inscription, puisqu'il y est question de bacchants (βακχοῖσι), c'est-à-dire des prêtres de Bacchos, identifiés grâce à la couronne reçue[28]. Le mot *mystikon* de la troisième ligne renvoie directement aux rites des mystères, impliquant le silence et le secret sur leur parcours[29]. Dans le monde grec « les mystères bachiques existaient au moins dès l'époque classique, conjointement aux *thiases* »[30], alors que sur le plan cultuel, l'initiation à Dionysos implique les attributs spécifiques de celui-ci *Taurokérôs*, *Pyrobromos* et *Bacchos* (ou *Baccheus*)[31], attestés dans les colonies ioniennes ouest-pontiques.

L'image de ce cratère peut être aussi mise en liaison avec l'existence d'un Baccheion de Dionysos-Taureau dont les adeptes sont aussi des taureaux, comme ils sont nommés individuellement - Ἱερεύς Ταύρων - dans un catalogue des prêtres et des bienfaiteurs d'un de ses *thiases* à Bizoné (aujourd'hui Kavarna)[32]. L'attribut Ἱερεύς Ταύρων accompagne ici plusieurs noms de prêtres dans la liste étudiée par G. Mihailov[33]. Dionysos de Bizonè, comme celui de Tomis ou d'Orgamé, est le dieu grec, dans le culte duquel on met l'accent sur son aspect tauromorphe. Au sud près de ces sites est la ville Dionysopolis, fondée par Dionysos même et où il été vénéré comme *ktistès*.[34]

Autant de manifestations du dieu qui pouvaient relier la pratique de l'initiation à l'espoir d'un sort meilleur dans l'au-delà. Au *Taurokérôs* correspondent en d'autres lieux des synonymes, comme *Bougénès* « specificamente argiva »[35], comme le souligne G. Casadio qui s'intéresse au

[27] ISM II, p. 146-148, n° 120 (5), épigramme d'un *thiase* de Bacchoi sur une architrave du Ier s. av. J-.C. JACCOTTET 2013, vol. II, p. 129-130, n° 62, dont nous suivons la traduction : « Cette statue sacrée pour le *thiase*, o Étincelant, c'est un tel fils de Parmis qui te l'a offerte en cadeau de son propre atelier, lui qui a obtenu la couronne mystique parmi les bacchants et qui révèle l'antique *télétè*. Mais toi, encorné comme un taureau, accepte le travail de la main d'Hermagènes et accorde le salut au *thiase* de Pasô ». Je dirais directement Taurokérôs. Sur le rôle des femmes : « Le sacerdoce (*sc.* du temple de l'Aventin de Liber) en était confié à des prêtresses ... qui seules assistaient à l'accomplissement des sacrifices et des mystères » avec un renvoi à CICÉRON *Pro Balbo* 55, cf. FESTUGIÈRE 1954, p. 81. Sur le rôle des femmes au sein des thiases dionysiaques, voir aussi CHIEKOVA 2008, p. 80. Tomis est à *ca.* 100 km sud d'Orgamé.

[28] La tradition remonte vers 400 av. J.-C. selon les lamelles en or d'Hipponion, vers 15-16, voir KALOGERAKOS 1996, p. 358 et n. 93 : *mustai kai bacchoi.*

[29] Les mystères dont le nom même – μυστήρια – implique le sens de secret, cf. BURKERT 1995, p. 81-85 ; 1998, p. 376-377 ; MOTTE 1989-1990, p. 142, rappelle que *mystèria* sont apparentés au verbe *muein* qui signifie « fermer » (la bouche et des oreilles).

[30] JACOTTET 2013, p. 191.

[31] ALEXANDRESCU-VIANU 2007, p. 225-226.

[32] CHIEKOVA 2008, p. 110-111, avec la bibliographie.

[33] IGBulg I² 6.

[34] IGBulg I² 15 bis, l. 3-4. AVRAM 1996, p. 298, estime que la cité a été fondée à l'époque d'Alexandre le Grand par un groupe d'adorateurs du dieu.

[35] CASADIO 1994, p. 232 ; LOCCHI 2005, p. 63-67 ; βουγενής est un attribut partagé avec Danaus et d'autres voir plus de commentaires chez KAMPAKOGLOU 2016.

Dionysos vénéré sous la forme de taureau à Argos, plus particulièrement à Lerne, dont l'attribut est attesté dans un poème orphique, fr. 297 Kern, v. 7[36]. Il est le dieu chtonien par excellence, mais il n'est pas exclu – dit le même auteur – que Dionysos soit le symbole de la force et de la fécondité, en association avec la force éruptive des eaux fluviales, « che l'epiteto possa riflettere in qualche modo la concezione che fa nascere (o rinascere) Dioniso dalla profondita delle acque »[37]. À Delphes, le Péan de Philodamos, un hymne composé vers 340 av. J.-C., contemporain de notre vase, atteste aussi de l'appellation de Dionysos taureau[38]. À Athènes son culte était honoré dans le temple de Dionysos *en Limnais* situé sur le pante nord-est de l'Acropole, en direction de la mer[39], et les Athéniens « held choral festivals [the Lenaia] in honour of [Dionysos] *Limnaios* (God of the Marshes) »[40].

3. De Dionysos Ταυροκέρως à Dionysos ἐν Λίμναις (ou « *du marais* »)

En 2008, D. Chiekova rattachait l'épiclèse Ταυροκέρως à la personnification orphique du dieu Dionysos, évoquant le mythe du démembrement du jeune Dionysos-Zagreus, incarné en taureau[41]. Comme l'a remarqué Linforth en 1941, « It is a curious thing that the name Zagreus does not appear in any Orphic poem or fragment, nor is it used by any author who refers to Orpheus. The custom of some scholars always to refer to the dismembered god as Zagreus does not seem to be well advised, nor is there justification for treating the name as a characteristic feature of the Orphic story »[42]. Compte tenu de l'iconographie du dieu mature, à notre avis, Dionysos Ταυροκέρως est le dieu grec, le premier, qui surgit périodiquement de l'élément liquide sous forme taurine, le ταυροκέρως

[36] CASADIO 1994, p. 232 ; MARCHETTI & KOLOKOTSAS 1995, p. 254-255.

[37] CASADIO 1994, p. 232-233, en suivant OTTO 1933, p. 150. Sur Dionysos chthonien dans les représentations figurées de la période classique, voir METZGER 1944-1945. Il n'y a pas d'analogies pour notre vase dans ces travaux.

[38] SEG 32 (1982) 552, 1.2. Avant l'arrivée d'Apollon, Dionysos était le premier prophète à Delphes, cf. une scholie de PINDARE, *Péan* 2.7,13. Pour Delphes, voir CROISSANT 2003.

[39] SUDA *s.v.* Dionysos *En Limnais* (après Harpocration s.v.) : « *En Limnais Dionysion* (Dionysos-temple in Limnai) : Limnai is a place in Athens, where the [deity] honored [is] Dionysos. ». Sur le temple de Dionysos *Lymnaios* dans la topographie d'Athènes, GRECO 2015, p. 20, 28, 30, 37.

[40] THUCYDIDE 2.15 ; PSEUDO-DÉMOSTHÈNE, *Contre Nééra,* 59 ; CALLIMAQUE, *Hecale Fragment* 22 (d'Étienne de Byzance s.v. *Limnai*) (trad. Trypanis) (Greek poet 3rd c. BC). Dans les documents épigraphiques, GUETTEL COLE 2011, p. 265-268. Plus de commentaires chez MAGRIS 2015, p. 276. Sur Hecale, BENEDETTO 2011, p. 349-357.

[41] CHIEKOVA 2008, p. 80. L'association de Dionysos avec Zagreus est mentionnée par Callimaque, comme l'a retenue *Etymologicum Magnum* (fr. 43.117 P), avec quelques échos chez Euripide, *Les Crétois* (fr. 472 Nauck). Une attestation plus ancienne est celle d'*Alcméonis* fr. 3 PEG ; Eschyle frr. 5, 228, qui suggère que Zagreus a été souvent identifié avec d'autres dieux, voir RADCLIFFE 1999, p. 37, n. 6 ; WEST 2003, p. 316. Sur l'épopée *Alcméonis*, voir DEBIASI 2015.

[42] LINFORTH 1941, p. 311.

θεός, n'est autre que Dionysos ἐν Λίμναις, ou « *du marais* » (*Limnaios*)[43], celui qui vient[44] ou mieux encore « celui qui est né du marais » (*Limnagénès*)[45].

L'étymologie de *limnais* (λειμών ou λίμνη « marais », « lac ») est basée sur une racine indo-européenne *(*s)lei-* (« être gluant, visqueux, glisser... ») ; elle est présente également dans d'autres mots grecs, comme, par exemple, λιμήν (« baie de mer », « port ») et λεῖμαξ (« endroit humide », « prairie »)[46]. « La présence de l'eau, inséparable de ses vertus de fertilité, est le dénominateur commun aux espaces que désignent les termes jusqu'ici énumérés ; ils évoquent tantôt une étendue de terre humide et verdoyante, tantôt une surface ou un jaillissement aquatique vivifiant les rives avoisinantes. La prairie irriguée, la baie marine et le marais sont des espaces que l'imagination des Anciens associe constamment dans un même symbolisme. L'image de la λίμνη, en particulier, s'intègre bien souvent dans le paysage des λειμῶνες dont elle apparaît comme la face obscure et trouble. »[47] Platon parle de tels endroits dans *Critias*, 118b, où il évoque à la fois les marais, les fleuves et les prairies comme les principales sources de la vie de l'Atlantide, où ils offraient une nourriture suffisante à tous les animaux sauvages et domestiques.

W. F. Otto a le mieux perçu, à contre-courant de ses devanciers, la complexité de ce dieu dimorphe ou plutôt polymorphe[48] ; en s'appuyant sur l'œuvre de Plutarque (*De Iside et Osiride*, 364-365), il insistait sur la nature de Dionysos en tant que « maître de l'élément liquide » d'où il surgissait souvent[49]. Quelques années plus tard, H. Jeanmaire reconsidère le Dionysos venu du marais (ἐν Λίμναις) comme étant celui des Anthestéries athéniennes[50]. Il en va de même à Lerne[51], à Sparte[52], à Agrai[53] et dans de nombreux autres endroits.

Dionysos l'humide (*Hyès*[54]), surnommé le « Maître de l'élément liquide [55]» est en même temps le dieu de la *catabase* et de l'*anabase*, celui infernal qui circule entre les deux mondes, celui des morts et celui de vivants. Dans ce contexte

---

[43] ATHÉNÉE II.465 ; OTTO 1933, p. 150-152 ; JEANMAIRE 1951, p. 44-46 ; DARAKI 1982 ; SÁNCHEZ JIMÉNEZ 1992 ; TASSIGNON 2001b, p. 101-102.

[44] Il est l'étranger qui arrive comme les premiers Ioniens qui ont colonisé cet espace.

[45] HÉSYCHIOS s.v. *Limnagenès*. Dans une épigramme funéraire de Cyzique, cf. GUARDUCCI 1981, p. 66.

[46] *Cf.* BOISACQ 1916, *s.v. λείβω, λεῖμαξ, λειμών* ; MOTTE 1973, p. 8, n. 8 et n. 12 : « ... λειμών connote en outre l'idée d'une végétation abondante ».

[47] MOTTE 1973, p. 9.

[48] Dionysos reçoit l'attribut « polymorphos » et « myrimorphos », dans l'*Hymne homérique à Dionysos* ; cf. DIODORE, *Bibliothèque* IV.5,1-2 ; MACROBE, *Saturnales* I, 18.9.

[49] OTTO 1933, p. 75-81, 155-156, « aqua femina », cf. VARRO, *De lingua latina* 5.61 ; association avec les Nymphes, et p. 165,169. Sur le symbolisme de l'eau dans le culte de Dionysos, voir encore OTTO 1933, p. 145-50 ; BÉRARD 1974, p. 145-146 ; KERENYI 1976, p. 292.

[50] JEANMAIRE 1951, p. 50.

[51] CASADIO 1994, p 223 et suiv.

[52] STRABON, *Géographies* 8.5.1.

[53] TAYLOR-PERRY 2003, « Agrai », p. 81-102.

[54] ARISTOPHANE Fr. 478 ; EUPHORION de CHALCIS p. 49, cités par DARAKI 1982, p. 7 et n. 13.

[55] PLUTARQUE *Moralia (Isis et Osiris)* 364d.

dionysiaque, certains espaces, comme ceux de la mer, des lacs et des marais, assurent la transition en double sens. Le dieu lui-même, tué par Persée dans le lac marécageux de Lerne, y effectue sa descente (catabase) aux Enfers[56]. C'est aussi au bord du lac qu'il se montre surgissant (anabase) du marais aux femmes d'Elis qui l'invoquaient par la formule ἄξιε ταῦρε = « Seigneur Taureau » pour se montrer à ses fidèles[57].

Dionysos surgit du monde souterrain en traversant une λίμνη. Selon Thucydide, Dionysos ἐν Λίμναις ou Λιμναῖος est l'une de divinités les plus anciennes à Athènes où il avait un sanctuaire : καὶ τὸ ἐν Λίμναις Διονύσου ᾧ τὰ ἀρχαιότερα Διονύσια τῇ δωδεκάτῃ ποιεῖται ἐν μηνὶ Ἀνθεστηριῶνι[58]. Démosthène[59] signale un texte législatif gravé par les Athéniens sur une stèle installée dans le sanctuaire de Dionysos ἐν Λίμναις[60], au nord de la Porte Haladai (la Porte d'Athènes en direction de la mer), au carrefour des rues Chatzichristou, Makrygianni et Veikou[61]. Ce sanctuaire était ouvert un seul jour par an pour honorer le plus ancien des Dionysos, celui des *Anthestéries*[62]. Durant cette fête de la mort et de renaissance, le sanctuaire de Dionysos ἐν Λίμναις (ou Λιμναῖος) apparaissait comme une véritable porte infernale, d'où émergeaient les Kères. « Dieu-de-la-mer, dieu-qui-se-tient-sur-la-grève, dieu-au-bateau, Dionysos le marin se déplace en procession à Athènes sur un bateau à roues »[63]. À cette occasion, le dieu taureau fécondait la cité en s'unissant à la Reine par un ἱερὸς γάμος, dans le Boukoleion[64]. Le rituel trouve écho dans les représentations de certains *choes*[65]. Le vin nouveau (*gleukos*) était transporté dans le sanctuaire et les *pithoi* ouverts ; les officiants font d'abord une libation pour le dieu et offrent ensuite du vin mélangé d'eau aux participants[66]. Phanodémos précise que le vin y

[56] ARRIGONI 1999, p. 41-44.

[57] BÉRARD 1976. Sur les *épiphaneia* comme une apparition miraculeuse du dieu, voir VERSNEL1987.

[58] THUCYDIDE 2.15.4. Sur l'ancienneté des *Anthestéries*, voir SIMON 1983, p. 92-99 ; LIMC *s.v.* Aux Anthestéries, le chœur qui gagnait le concours de dithyrambes recevait comme prix un taureau, *cf.* KERÉNYI 1976, p. 173, 315-316.

[59] DÉMOSTHÈNE, *Contre Neaera*, 76 : « καὶ τοῦτον τὸν νόμον γράψαντες ἐν στήλῃ λιθίνῃ ἔστησαν ἐν ἱερῷ τοῦ Διονύσου παρὰ τὸν βωμὸν ἐν Λίμναις καὶ αὕτη ἡ στήλη ἔτι καὶ νῦν ἕστηκεν » ; GEPPERT 1843, p. 35, n. 6.

[60] PICKARD 1893, p. 56-82. Le nom du sanctuaire de Dionysos ἐν Λίμναις est expliqué par le marais formé dans la zone basse et non-drainée de la rivière d'Ilisos, cf. SALTA 2019, p. 87. Le *Dionysion* est mentionné dans une inscription (IG I^3 84), trouvée en 1884 sur le côté droite d'Ilissos, près de t*éménos* de Kodros et de Nélée. SPINETO 2005, p. 76-86. Sur le temple de Dionysos *en Limnais*, voir SPINETO 2005, p. 61-69.

[61] HOOKER 1960, p. 112-117 ; SALTA 2019, p. 88, avec la bibliographie.

[62] NOËL 1999, p. 125-152 ; GUETTEL COLE 2011, p. 263.

[63] VION-DURY 2002, p. 187 ; DARAKI 1982, p. 3-22. Scène illustrée sur un *skyphos* à figures noires, peint par Peintre de Thésée ou par un autre peintre de son cercle (*ca*. 500 av. J.-C.), voir FRICKENHAUS 1912, pl. 3.

[64] BURKERT 1977, p. 109 ; SPINETO 2005, p. 76-86.

[65] Van HOORN 1951, p. 28, 159

[66] À cette occasion, le nouveau vin était ouvert partout en Attique, dans les institutions publiques et privées, cf. PARKER 2005, chapitre 14.

était mélangé avec l'eau de la source[67]. Athénée (II 38b) retient parmi d'autres que Dionysos était comparé à un taureau à cause de la frénésie provoquée par le vin. C. Kerényi, pour sa part à propos du *hiéros gamos* dans le Boukoleion, souligne le caractère érotique de la métamorphose du dieu en taureau[68]. Il reconnait également une signification similaire au Dionysos invoqué sur les bords de Lerne, où il est appelé *Bougénès*[69], là où G. Casadio préférait insister sur la (re)naissance de Dionysos « della profondità delle acque »[70]. Au XIXe siècle, M. Devaris dit que l'épiclèse *Limnaios* est liée à l'ajout d'eau dans le vin « because this was the first time wine was drunk mixed with water »[71]. La même explication a été proposée à propos des sources identifiées aux Nymphes, nourricières de Dionysos. « And so delighted with this mixture, they celebrated Dionysos in songs, dancing and invoking him as *Euanthes*, *Dithyrambos*, *Baccheutes* and *Bromios*. »[72]

Quand le dieu est invoqué, il répond toujours favorablement : « ἥκω = je viens »[73]. Les femmes d'Élis utilisent la formule sacrée ἄξιε ταῦρε, ἄξιε ταῦρε (« Axie Taure = Seigneur Taureau »), répétée deux fois pour que le dieu se montre à ses fidèles : *phaneti tauros* « montre-toi en forme de taureau ». « Viens, ô Dionysos, héros, au temple près de la mer, dans le temple pur, avec les Grâces, bondissant avec ton pied de taureau. Digne Taureau ! Digne Taureau ! »[74]. Et Panthée voit le jeune étranger « devenir taureau »[75].

Les bords du marais, les *limnae* qui deviendront des agoras[76], sont des endroits chers à Dionysos et c'est là que se trouvaient parfois ses temples ou *oikoi*, au moins selon le témoignage du scholiaste des *Grenouilles* d'Aristophane[77]. Aux lignes 210-220, Dionysos *Taureau* surgit du marais en tant qu'émissaire du monde souterrain à l'occasion Ἀνθεστήρια Χύτροι, le dernier jour des Anthestéries[78], consacré aux morts :

DIONYSOS.
Cela ? De par Zeus ! c'est le marais qu'on nous a dit, et je vois la barque.
XANTHIAS.
Par Poséidôn ! et celui-ci, c'est Kharôn lui-même.

[67] PHANODÉMOS, fr. 12, commenté par THOMAS 2019, p. 335. Sur le sujet, KERÉNYI 1976, p. 293 ; BURKERT 1983, p. 217-218 ; HUMPHREYS 2004, p. 103 ; PARKER 2005, p. 290-326.

[68] KERÉNYI 1976, p. 284. Sur la représentation de la hiérogamie, voir SABETAI 2011.

[69] KERÉNYI 1976, p. 177.

[70] CASADIO 1994, p. 232.

[71] THOMAS 2019, p. 335, a repris la théorie de M. DEVARIS 1828, p. 287, sur Λιμναῖος, voir aussi Λίμναι.

[72] HUMPHREYS 2004, p. 103, et. 254.

[73] Il est le premier mot qui ouvre les *Bacchantes* d'EURIPIDE ; pour commentaires, ROUX 1970, p. 239.

[74] PLUTARQUE, *Questions grecques*, 36 (= *Moralia* 299a-b = Page PMG 871) ; JACOTTET 2003, p. 100, n. 5 ; DELGADO DELGADO 2012, p. 407.

[75] BÉRARD 1976, p. 61-73.

[76] MARCHETTI 1996.

[77] *Schol. Grenouilles*, 216.

[78] Pour les Anthestéries, NOËL 1999, p. 125-152.

DIONYSOS.
Salut, Kharôn ! Salut, Kharôn ! Salut, Kharôn !
KHARÔN.
Qui vient ici, du séjour des maux et des tribulations, dans l'asile du Lèthè, ou vers la toison de l'âme, ou chez les Kerbériens, ou chez les corbeaux, ou vers le Ténaros ?

LES GRENOUILLES.
Brekekekex coax coax, brekekekex coax coax ! Filles marécageuses des eaux, unissons les accents de nos hymnes aux sons de la flûte, le chant harmonieux coax coax, que nous entonnons dans le marais, en l'honneur de Dionysos Nysèïen, fils de Zeus, lorsque la foule enivrée, le jour de la fête des Marmites, se porte vers notre temple.

Les grenouilles qui peuplent les marais des Enfers ont inspiré Aristophane pour choisir le titre de cette pièce. Elles entonnent en l'honneur de Dionysos le chant qu'elles avaient déjà « fait retentir au Marais ». Aristophane fait allusion au Marais athénien (*Limnè*), où se trouvait le temple le plus ancien du dieu. Ce temple de Dionysos du marais (ou *Limnaion*) fonctionnait comme une « bouche infernale »[79]. Les grenouilles des Enfers savaient bien – semble-t-il – comment l'atteindre par un canal direct. Grâce au temple (*Limnaion*), le marais athénien est devenu célèbre et reconnu comme un parallèle du lac de Lerne[80]. Les grenouilles d'Aristophane ne sont rien d'autre que les Grecs morts séjournant alors aux Enfers. Par sympathie ou pour d'autres raisons, Platon utilise la même métaphore batracienne pour désigner les Grecs vivants qui se sont installés autour de la Méditerranée (et de la mer Noire, peut-on ajouter) comme « les grenouilles autour d'une mare »[81].

3. Dionysos ἐν Λίμναις et le paysage lacustre à Orgamè

La présence du cratère dans le mobilier d'une tombe de la nécropole grecque d'Orgamè n'est pas due au hasard. Comme précisé ci-avant, cette trouvaille unique peut être rattachée à l'expérience du religieux telle qu'elle apparaît vécue par les Grecs (Ioniens) installés sur le promontoire aujourd'hui dénommé Capul Dolojman, au bord du marais et près du rivage pontique. La cité établie à l'embouchure marécageuse de l'Istros et connue comme « *polis épi tô Istrô* » est intégrée au vaste delta d'Istros, en une région sud-ouest sur laquelle nous disposons de nombreux documents anciens.

a. Sources littéraires

Parler de paysage marécageux à Orgamè est tout à fait naturel puisque les franges littorales sont dominées par des zones étendues de marais où poussent en abondance roseaux et pampres (**Fig. 3**). Il n'est pas inutile d'insister sur le fait que les dernières analyses géomorphologiques effectuées dans la zone reconstituent pour l'Antiquité un aspect proche de celui d'aujourd'hui[82] (**Figs. 3-4**). Les marais

[79] BRUIT ZAIDMAN 2005, p. 36.
[80] THUCYDIDE 2.15,3-4. Pour la comparaison avec le lac de Lerne, voir KERÉNYI, 1976, p. 292 ; CASADIO 1994, p. 223 et suiv.
[81] PLATON, *Phédon* 58.
[82] BARALIS, LUNGU *et al.* 2017, p. 457-462.

se définissent, au temps de la colonisation grecque, comme des zones de passage entre la mer et la terre, comme des zones d'affrontement entre deux cultures, entre deux civilisations. Quel rôle ce paysage semi-sauvage a-t-il joué dans la perception des attributs du dieu identifié à Orgamè[83]? Nous avons montré, il y a presque 20 ans, que l'étymologie même du nom de la cité peut être interprétée en connexion, parmi d'autres, avec la géographie de l'espace occupé[84]. Nous entendons ici procéder à un survol panoramique du paysage physique décrit par quelques auteurs anciens qui nous aide non seulement a reconstituer le paysage naturel pour une époque pas trop éloignée de notre vase, mais aussi mesurer jusqu'à quel point, il a pu influencer l'adoption d'un sujet dionysiaque. Il s'agit donc de toute une série de relations et de significations internes qui viennent se préfigurer.

Parmi les descriptions suggestives, rappelons ici celle d'Eratosthène, transmise par Strabon (64/63 av. J.-C. - 24 ap. J.-C.) I.3.4 : « Διὸ καὶ γλυκυτάτην εἶναι τὴν Ποντικὴν θάλατταν τάς τ᾽ ἐκρύσεις γίνεσθαι εἰς οὓς ἐγκέκλιται τόπους τὰ ἐδάφη. δοκεῖν δὲ κἂν χωσθῆναι τὸν Πόντον ὅλον εἰς ὕστερον, ἂν μένωσιν αἱ ἐπιρρύσεις τοιαῦται: καὶ γὰρ νῦν ἤδη τεναγίζειν τὰ ἐν ἀριστερᾷ τοῦ Πόντου, τόν τε Σαλμυδησσὸν καὶ τὰ καλούμενα στήθη ὑπὸ τῶν ναυτικῶν τὰ περὶ τὸν Ἴστρον καὶ τὴν Σκυθῶν ἐρημίαν = La même cause, à l'entendre, expliquait comment les eaux dans la mer du Pont sont moins salées qu'ailleurs et comment s'est formé le courant qui les emporte dans le sens naturel de la pente ou inclinaison du fond. Il lui semblait même qu'avec le temps ces atterrissements des fleuves, ses tributaires, devaient finir par combler le Pont tout entier. « Car déjà, dit-il, sur la rive gauche, près de Salmydessos notamment, et des points que les marins désignent sous le nom de Stéthé, dans le voisinage de l'Istros et du désert de Scythie, cette mer tend à se convertir en bas-fonds marécageux. »[85]

C'est plus clairement que le marais est mis en évidence chez Pline l'Ancien (23-79 av. J.-C.) 4.12 : « *Primum ostium Peuces, mox ipsa Peuce insula, in qua proximus alveus appellatus XIX p.* ***magna palude*** *sorbetur. Ex eodem alveo et super Histropolim lacus gignitur LXIII passum ambitu ; Halmyrin vocant*. = Le premier bras est dit bras de Peucé, à cause de l'île de Peucé, dont il est le plus voisin ; il s'absorbe dans un grand marais de 19,000 pas de long ; le même bras au-dessus d'Istropolis forme un lac de 63,000 pas de tour, qu'on appelle Halmyris..... » [86]. Orgamè est située exactement du côté ouest de ce grand marais, constitué aujourd'hui par le lac Razelm, ou plutôt par le complexe lagunaire Sinoe, Goloviţa, Razelm, qui s'étend au nord-est de la ville d'Istros. Le fleuve Istros nourrit partout des marais ; il n'est pas trop loin de notre site et la mer est visible derrière la barrière végétale de ces marais.

La côte marécageuse a joué un rôle déterminant dans la naissance de la cité d'Orgamè et d'Istros. D'après les indications convergentes des documents archéologiques et épigraphiques, les premières formes de vie religieuse et politique grecques se sont développées dans la région d'Istros où se dressaient les temples

[83] Nous complétons ici ce que nous avons plus brièvement présenté au colloque d'Ampurias.

[84] LUNGU 2003.

[85] STRABON *Géographie*, Livre I, traduction A. Tardieu, Paris 1867.

[86] PLINE *Histoire Naturelle* 1.4.34, dans la traduction de M. Nisard, Paris 1848.

d'Aphrodite Pontia[87], la figure typique de la divinité féconde, et de Dionysos[88], dont le culte est attesté sûrement comme le plus important à l'époque romaine[89].

b. Iconographie numismatique

La communion des deux natures, humaine et animale, dans la représentation de Dionysos *Taurokérôs*, que j'ai soulignée au début de la description, relève d'une idéologie que Dionysos partage avec les divinités fluviales et en particulier Achéloos[90]. Pour mieux comprendre cette association, il convient d'évoquer ici l'image fréquente des fleuves tauromorphes, qui fécondent les plaines fertiles. L'association taureau-prairie a fait fortune dans les compositions littéraires et se retrouve au cœur de nombreux mythes[91]. Malgré les nombreux cas attestés par les sources littéraires, épigraphiques et numismatiques, la signification de ce motif semble parfois difficile à expliquer.

Mais pourquoi cette représentation du fleuve en tant que dieu tauromorphe ? Il semble que l'on a cherché par là à insister sur la force régénérative et créatrice du fleuve qui s'identifie avec celle du dieu ; d'une telle association naîtra probablement à l'époque hellénistique un syncrétisme iconographique entre la figure de Dionysos *Taureau* (ou *Taurokérôs*) et celle d'Istros cornu[92], le fleuve représenté sous forme anthropomorphisée sur les monnaies hellénistiques d'Istros, la ville à laquelle Orgamé était liée. Le fleuve-Istros en effigie est l'emblème (σῆμα) de la cité, son sceau officiel, tandis que les séries à type unique de deux têtes imberbes en positions contraires, habituel sur les émissions en argent, sont à cette époque un archaïsme. Le dieu-fleuve évoque à la fois le fleuve et la cité[93]. « Ces fleuves sont des divinités qui doivent leur présence sur les monnaies à des raisons religieuse. Mais certains d'entre eux sont, en outre, des éponymes ; ils occupent pour cette raison une place importante sur le numéraire ».[94] Le fleuve et la cité éponyme forment une unité et toute modification de la politique territoriale de la cité se répercute donc sur l'image monétaire.

Il convient d'évoquer aussi l'image fréquente en diverses cités grecques des fleuves tauromorphes ou des fleuves divinisés sous la forme de taureaux à tête humaine ou de représentations humaines dotées d'attributs taurins[95]. Elle est spé-

---

[87] ALEXANDRESCU 2005, p. 86-88.

[88] Pour AVRAM 2001, p. 574, il est plutôt improbable qu'il s'agit d'une origine milésienne de son culte.

[89] Divers *graffiti* archaïques sont publiés par BÎRZESCU 2003-2005, p. 208 ; 2006, p. 171 ; pour l'époque romaine, recueil des sources chez RUSCU 2014, et notamment, p. 147.

[90] La bibliographie sur Archéloos est assez riche ; voir, par exemple, GIANNELLI 1920, p. 105sq. ; CALDERÓN SANCHEZ 2017, p. 7.

[91] *Odyssée*, 21, 49 ; APOLLONIOS DE RHODES, *Argonautique*, 1.1266.

[92] POOLE 1877, p. 26, n° 15 ; PICK 1898, n° 468, pl. II, 26, n° 530 ; PRICE 1993, n° 260, datées *ca*. 350-250 av. J.-C. ; BĂRBULESCU 1990, p. 804-80, frappées vers 200 av. J.-C.

[93] Le nom de la ville est rattaché à celui du fleuve par les auteurs anciens, voir *Periplus Ponti Euxini* 70, ed. DILLER 1952, p. 136 : αὕτη ἡ πόλις Ἴστρος ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ ἔλαβεν τὸ ὄνομα.

[94] LACROIX 1953, p. 8 et note 2 avec la bibliographie.

[95] Céphise est appelé « *tauromorphe* », chez EURIPIDE, *Ion*, 1261 (ed. A.S. Owen, Oxford, 1939) ; Alphée reçoit l'attribut « *tauropode* » dans *Iphigénie en Aulis*, 275. L'aspect

cifique d'une iconographie commune aux époques archaïque et classique[96]. L'ancienneté du thème se laisse reconstituer sur la foi d'un texte extrait de la *Théogonie* d'Hésiode (*ca* 700 av. J.-C.), connu en général sous le titre de *Catalogue des dieux-fleuves*[97]. Parmi les plus célèbres sont mentionnés Neilos, Alpheios, Strymon, Maiandros Acheloos, Istros « à belles ondes », tous fils d'Okéanos[98] et de Thétis. Les œuvres homériques perpétuent la tradition pour nombre de ces fleuves tauromorphisés[99]. À Olbia-Bérézan, on retrouve le culte du dieu-fleuve Borysthène (Dniepr) attesté dès le VIe s. av. J.-C. et représenté sur les monnaies de la cité à partir du IIIe s. av. J.-C.[100]. Parmi les sources tardives, Philostrate le Jeune (seconde moitié du IIIe s. ap. J.-C.) nous a laissé une description du Phasis, dieu-fleuve surgissant sous forme de taureau[101]. Les monnaies de Tyras comportent également l'image du fleuve Tyras sous la forme d'une tête cornue[102]. Pline retient pour une ville en Éolide le nom du fleuve éponyme *Titanus*[103], en réalité *Titnaios* représenté sur les monnaies d'Aigai[104]. Pour les monnaies légendées *Tisnaiôn* ou *Tisnaiôn*, Imhoff-Blumer corrige le nom en disant que le fleuve est représenté par une tête cornue sur les monnaies du IVe s. av. J.-C. de *Tisna*, remplacé par Pline par Titnaios[105]. En Carie, à l'époque impériale, est mentionné Harpasos sur les monnaies d'Harpasa et en Lycie, Limyros sur celles de Limyra[106]. L. Robert remarquait judicieusement que « c'est un fait courant dans la toponymie de tous

tauromorphe est cultivé dans la littérature latine, où Horace décrit Aufidus, la principale rivière de l'Apulie, « ...*sic tauriformis volvitur Aufidus* » (*Odes* 4.14, 25) ; « Rhenusque bicornis », chez Virgil *Enéide* 8, 727. Une étude particulièrement axée sur le rapport entre les dieux-fleuves tauromorphes et les *poleis* grecques en Italie du sud chez, LENORMANT 1881 ; LACROIX 1953 ; GAIS 1978, 3, p. 355-370 ; WEISS 1988.

[96] HANDORF 1964, p. 14sq. ; DINKLER-von SCHUBERT 1972, p. 74 ; WEISS 1984, p. 50sq, 70 sq.

[97] HÉSIODE, *Théogonie*, 131 « ... Téthys à Océan enfanta les fleuves tourbillonnants : Nil, Alphée, Éridan aux tourbillons profonds, Strymon, Méandre, Istros aux belles eaux courantes, Phase, Rhesos, Achéloos aux tourbillons d'argent, Nessos, Rhodios, Halliacmon, Heptapôros, Granicos, Aisepos, le divin Simoïs, Pénée, Hermos, et Caïque au beau cours, le grand Sangarios, Ladon, Parthénios, Événos, Ardescos et le divin Scamandre. ». Pour commentaire, *cf*. WEISS 1984 p. 140 ; DOHRN 1960, p. 69-72.

[98] Okéanos est lui-même personnifié chez HOMERE *Iliade* 14. 201 ; 18. 606 ; 21. 131.

[99] Achelóos, dans l'*Iliade* 21. 193 ; Alphéios, dans l'*Iliade* 5. 544 ; Scamandre dans l'*Iliade* 5.77 ; 21.131 ; etc.

[100] PICK 1898, pl. IX, 26 ; IMHOOF-BLUMER 1923, p. 218, n° 107 (pl. IV.5.) ; STRABON VII, 3, 17 (306) ; *Periplus Ponti Euxini*, 60, p. 134, ed. DILLER ; MINNS 1913, p. 479, pl. III, 4, 5.

[101] PHILOSTRATE, *Les Jouers* 8,3 : « ... la nef Argô est ancrée à Phasis... Tu peux voir le Fleuve lui-même couché au milieu des roseaux, à l'aire sévère ; ses cheveux sont épais et hérissés, sa barbe est effrayante, ses yeux sont étincelants ; un torrent s'écoule non pas d'une *kalpis*, comme habituellement, mais sourd de son être tout entier, et nous permet de nous imaginer avec quelle puissance il débouche dans le Pont ». Voir aussi LORDKIPANIDZE 1999, p. 133.

[102] Sur le nom du fleuve et de la ville, voir *Periplus Ponti Euxini* 62, p. 134, ed. DILLER ; ÉTIENNE DE BYZANCE s.v. *Tyras.* Pour les monnaies, PICK1898, pl. XII, 11, 12, 14 ; IMHOOF-BLUMER 1923, p. 218, n° 108, pl. IV.6.

[103] PLINE, *Histoire Naturelle* 5.121.

[104] RAMSAY 2010, p. 13.

[105] IMHOFF-BLUMER 1923, p. 275.

[106] Cf. ÉTIENNE de BYZANCE, s.v., Λίμυρα, πόλις Λυκίας, ἀπὸ Λιμύρου ποταμοῦ.

les pays qu'un fleuve et une ville portent le même nom ; ... le territoire de la ville et la vallée du fleuve forment une unité. »[107]. En effet, comme la mer, au bord de laquelle s'organisent les villes grecques, est « dionysiaque »[108], ces fleuves, eux aussi, sont dionysiaques.

4. Création d'un thème figuratif pontique

Les deltas des grands fleuves sont dotés de marais. Ainsi, les marais et les prairies humides (*magna palude*) et fécondantes, grâce aux eaux douces du fleuve Istros, qui adouciront même la mer (γλυκυτάτην εἶναι τὴν Ποντικὴν θάλατταν), peuvent devenir inquiétantes (*nebulosus*) ou même maléfiques (*atrox*). Telle était, en effet, l'atmosphère des marais du delta du Danube perçue par les colons ioniens installés à Orgamè et telle est encore la région envahie par le marécage et peuplée d'oiseaux aquatiques entourant le Cap Dolojman. Il en va de même jour le paysage marécageux des embouchures de la rivière d'Istros, où se trouve Orgamè, dans la formule consacrée comme hécatéenne (?) « *polis épi tô Istrô* ». Les particularités du paysage deltaïque istrien impliquent de forts contrastes correspondant à ceux sur lesquels est basée la définition du Dionysos même, toujours entre les extrêmes *bios-thanatos*.

En effet, la description du paysage lagunaire éclaire sans doute la présence et le statut du Dionysos *Taurokérôs* qui n'est pas autre que le Dionysos *en Limnais*, le dieu qui surgit du marais en arrivant par la mer[109]. La mer est le lieu de la révélation ; la mer Noire « est orageuse et d'une navigation très difficile »[110]. Les marais sont des zones de passage et ceux de Capul Dolojman correspondent à cette description : des brouillards épais s'élèvent sur sa surface (**Fig. 4**)[111] ; les barques surgissent du brouillard dense qui flotte sur les marais, cachées parmi les roseaux des étangs et des marais en créant des espaces obscurs semblables aux bouches du monde infernal[112]. Une allégorie, tirée des paraboles mystiques, révèle la conception grecque selon laquelle la vie humaine était conçue sous la forme d'un voyage par mer[113].

Sans doute est-il dangereux, en manque des sources écrites, d'employer uniquement les vases peints comme auxiliaires d'étude pour l'histoire de religions dans des zones périphériques comme celle d'Orgamè. Aussi avons-nous

---

[107] ROBERT 1937, p. 168.

[108] DARAKI 1982.

[109] PICKARD 1893, p. 56-82.

[110] La description de la mer Noire, chez POMPONIUS MELA, *De Chorographia*, I, 19, 102.

[111] Nous remercions vivement pour les photographies des Figs. 5-6, le professeur Ştefan Constantin, qui, depuis des années, déploie des efforts incroyables pour sauver le patrimoine culturel de Jurilovca.

[112] L'imagerie des lécythes à fond blanc présentent les scènes de Charon dans la barque parmi les roseaux dans un monde infernal hanté par les esprits des morts, par exemple, Karlsruhe B 2663 (LIMC Charon I, 2 ; ARV² 756, 63). Sur l'imagerie funéraire des lécythes attiques, HOSOI 2014.

[113] PLATON, *Les Lois*, p. 803b ; *Phaedros*, p. 85, d ; Alcibiade, p. 146 e, 147a ; *Anthologia Palatina* VII, 23b ; CLÉMENT d'Alexandrie, *Paedagogus*, III, 11 (p. 270, 7 sq. Staehlin). Un vers d'un poète tragique anonyme appelle la mort λιμὴν ἀνιᾶν, voir PLUTARQUE, *Moralia*, P. 106 D (Consol. Ad Apoll., 10) ; VOLLGRAFF 1924, p. 181.

pris soient de compléter l'iconographie par une série d'autres trouvailles. Je regrette que ne soient publiées certaines découvertes exceptionnelles de l'habitat, que ma collègue Mihaela Mănucu-Adameşteanu a eu l'amabilité de me montrer il y a plusieurs années[114]. Abordons, en revanche, deux questions préjudicielles :

1. l'existence, ou la non-existence, de mystères dionysiaques à Orgamè au IVe s. av. J.-C. ;

2. la valeur du témoignage de ce cratère replacé dans son environnement géographique.

Sur le premier point, le doute ne paraît guère possible si on prend en compte l'existence du *Nekuomanteion*[115] et la croyance dans la capacité mystérique du fondateur à intervenir au-delà de la tombe dans la vie de la communauté locale, dont témoignent les offrandes et certains *graffiti* du fossé sacré du tumulus TA95[116]. Le *Nekuomanteion* comporte des mystères et la tombe du fondateur, des sacrifices et des mystères.

En d'autres termes, Dionysos (*en Limnais*) venu à Orgamè par mer en parcourant les lacs marécageux intermédiaires est en même temps le dieu « pourvoyeur de richesses »[117], car il amène pour la première fois sur place le vin[118], la danse[119] et le théâtre[120], en un mot, y introduit un mode de vie typiquement grec. Un fragment d'Hermippos 63 K-A explique largement les bénéfices apportés par le même Dionysos à d'autres territoires grecs : « Chantez, maintenant Muses, vous qui avez une demeure dans l'Olympe, d'où est venu Dionysos pour naviguer sur un navire marchand parmi la mer vineuse (ἐπὶ οἰνοπα πόντον[121]), chantez toutes les bonnes choses qu'il nous apporte sur son noir vaisseau : de Cyrène le *silphium* et la peau du bœuf ; de l'Hellespont le thon et toutes sortes de salaisons ; d'Italie le grain et les côtes de bœuf… ». Grâce à ces richesses apportées par la mer dans les coins les plus éloignés du monde grec, il peut être assimilé à Hadès[122]. Mais surtout, « Dionysos est le patron de toute

[114] Je remercie encore infiniment ma collègue pour l'amabilité de m'en avoir montré quelques-unes au moment de la fouille, mais je n'ai pas son autorisation pour les reproduire ici.

[115] Une monographie du monument est en train d'être publiée. J'ai fait déjà plusieurs présentations publiques, la dernière à l'École Française d'Athènes, en décembre 2019.

[116] LUNGU 2007, p. 346-348 ; *eadem*, 2019, p. 138, fig. 9.14. La plupart des *graffiti* sont encore inédits.

[117] Scholie à Aristophane, G*renouilles* 479 : « Appelez le dieu ! et le peuple, obéissant, criait : Fils de Sémélé, Iacchos, donateur de richesses ! ». Pour commentaires, PAILLER 2009a, p. 192. Au IIIe s. av. J.-C., le philosophe stoïcien, Ariston de Chios, montre l'ambivalence du vin et celle de la richesse (SVF I, 397).

[118] Dionysos s'identifie avec le vin, voir KERN 1922, n° 297, v.2.

[119] Voir le danseur d'Istros, surnommé Orchéophilos (le passionné de la danse) dans le *dipinto* du vase Ἅπαξ δὶς ἐτίθεν Ὀρχεόφιλος δρ[—] (Une fois, deux fois, je posais, [moi], *Orchéophilos'*), cf. BÎRZESCU 2005, p. 426-427, G23 = C 189 bis ; PETRE 2014, p. 8-9. La plus ancienne attestation à Istros consiste dans un *graffito* sur un vase du style Fikellura, de la deuxième moitié du VIe s. av. J.-C., cf. BÎRZESCU 2003-2005, p. 208.

[120] Le théâtre le plus proche d'Orgamè est celui d'Istros, pour lequel voir PIPPIDI 1988, p. 140-141.

[121] *Odissée*, 1.183. οἶνοψ ; thème décortiqué par KERÉNYI 1976 ; DAVIES 1978 ; DARAKI 1982.

[122] Héraclite D-K^6^ ; Otto 1933, p. 122-127

génération, liquide et chaude, représentée symboliquement par le vin, lui-même liquide et chaud[123], en contraste avec l'image du marais gelé pendant l'hiver. Ovide, exilé à Tomis, ajoute un élément de plus : l'amour, et fait se rencontrer deux éléments contradictoires, le feu et l'eau, et dans son éloge du couple vin-amour « saepe illic positi teneris adducta lacertis / purpureus Bacchi cornua pressit Amor ».[124] L'apparition du Dionysos Taureau « se doublait de la miraculeuse épiphanie du vin qui remplit les cruches vides, gardées derrière les murs scellés du temple »[125]. Properce promet de dédier toute sa vie au dieu à cornes[126].

Les Grecs, nous dit Plutarque, honorent Dionysos comme le maître (*kyrios*), non seulement du vin mais aussi de tout élément liquide[127]. Il n'est sans doute pas dépourvu d'intérêt de rappeler qu'à Orgamè et dans toute la région il n'y a trace, ni d'une production locale d'amphores vinaires de transport, ni d'une production viticole locale de l'époque archaïque à l'époque hellénistique. Soit une situation qui nous amène à considérer le vin importé avec la bénédiction de ce dieu comme une version vitale de l'« élément liquide » pour la ville grecque en question. Dans ce contexte, la mer peut être perçue comme une mer vineuse, la mer qui délivre le vin arrivé en grosses quantités dans cette ville à toutes les époques[128].

Le vin n'était pas seulement la boisson et le médicament essentiel des vivants, mais aussi le liquide sacré pour les temples et pour les morts, ainsi qu'en témoignent les centaines d'amphores trouvées dans la nécropole de la ville[129]. Le cratère est par excellence le vase de Dionysos et ce cratère en particulier nous permet d'identifier une présence divine qui transforme le paysage sauvage et le civilise. La représentation ornant ce cratère d'Orgamè (**Fig. 1a, b**), réalisé peu avant 337-320 av. J.-C., est attribuable selon toute probabilité à l'un des épigones « provinciaux » du Peintre du Thyrse Noire, un peintre réputé pour ses sujets dionysiaques abordés. Cl. Bérard remarquait que « l'imagerie attique, contre toute attente, ne nous donne pas le reflet de l'*anodos* que nous escomptions ».[130] En revanche, dans la vision du peintre, probablement pontique, Dionysos *taurokérôs* surpris *en Limanis* désigne, comme dit J.-M. Pailler, « moins un lieu qu'une

[123] Voir PROCLUS, *Commentaires sur le premier des éléments d'Euclide*, 166, 25 ; PLUTARQUE, *De Iside et Osiride*, 30, 363a.

[124] OVIDE, *Ars Amatoria* 1.231 et suiv. ; *Ars Amatoria* II, 380. Chez Ovide, Dionysos cornu ou *taurokérôs* est aussi présent dans *Fasti* III, 789 : « *placata cornua* ».

[125] DELGADO DELGADO 2012, p. 407. Voir aussi, PAUSANIAS 6.26.1-2 ; VERSNEL 1990, p. 165-167.

[126] PROPERCE, *Élégies*, 3.17, 19-20.

[127] PLUTARQUE, *De Iside et d'Osiride* 365A.

[128] La mer semblable au vin (οἶνοψ) est une comparaison que l'on retrouve déjà chez HOMÈRE, *Iliade*, I, 350 ; II, 613 ; V, 771 ; VII, 88 ; XXIII, 143 ; XXIII, 316 ; *Odyssée*, I, 183 ; II, 421 ; III, 286 ; IV, 474 ; V, 132 ; V, 221 ; V, 349 ; VI, 170 ; VII, 250 ; XII, 388 ; XIX, 172 ; XIX, 274, cf. A. GRAND-CLÉMENT 2013, note 55 et p. 144, où il n'est pas d'accord avec la théorie de CHRISTOL 2002, selon laquelle l'auteur veut montrer le bleu marin à travers les expressions « ἰοειδής » « semblable au violet », et οἶνοψ, « semblable au vin » Sur le chromatisme marin, voir GRAND-CLÉMENT 2013.

[129] Par exemple, LUNGU 1995, avec quelques dizaines d'amphores de Thasos et de Chios de la tombe TIV90.

[130] BÉRARD 1974, p. 141.

opération, un simple passage si l'on veut »[131]. Il s'agit ici du passage entre le monde des morts et celui des vivants. Sur le cratère d'Orgamè il ressort du monde de Hadès, comme, probablement, au cours des rites initiatiques effectués dans le *Nekuomanteion* d'Orgamè[132]. Ils témoignent de la valeur chthonienne du dieu éleusinien et révèlent sa fonction de dieu-*soter*, qui donne une nouvelle vie après la tombe. Une plaque d'Amisos reproduit Dionysos Taurokérôs et sa femme Ariane, aussi bien que Sarapis et Isis[133]. La relation de Dionysos avec Sarapis-Hadès « as often visible on coins of the South Black sea polis ».[134]

Les lieux choisis pour la construction des sanctuaires de Dionysos chthonien sont toujours près de la mer ou dans une zone du marais[135]. À Orgamè, on ne dispose pas encore d'informations directes sur la présence d'un sanctuaire de Dionysos ἐν Λίμναις[136]. En revanche il y a un segment de mur (**Fig. 5**) construit de beaux blocs taillés, identifié sur la pente sud du promontoire au bord du lac ; le matériel évoque davantage un bâtiment sacré qu'un mur de rempart, surtout qu'il est la seule construction grecque d'une telle qualité en cet endroit de la cité[137]. Il est situé près du bord supposé d'accostage au pied sud-est du promontoire, où on voit les traces du supposé port ancien sur les photos aériennes. L'endroit est encore utilisé aujourd'hui par les pécheurs. Sa position convient idéalement à Dionysos *Taurokérôs* ou *en Limnais* qui vient en même temps défendre l'accès « des ports, des lacs, des fleuves et des marais consacrés »[138].

Le dieu partage les trois niveaux : celui du dieu, celui de la bête et celui de l'homme[139] à qui il confère identité. Ce Dionysos est celui infernal, que le peintre

[131] PAILLER 2009, p. 199.

[132] Monographie en cours de publication.

[133] SUMMERER 1999, p. 401-414, fig. 1-4.

[134] SAPRYKIN 2010, p. 480.

[135] CASADIO 1994, p. 226

[136] HÉSYCHIOS note que *Leneae* sont célébrées ἐν Λίμναις. Le scholiaste D'ARISTOPHANE *Acharniens* 960, dit que les *Choes (chytrai)* sont une fête pour Dionysos *Lenaios*. ATHÉNÉE (10.437d) dans l'histoire d'Oreste et Pandion utilise le terme ἐν Λίμναις pour la fête de Dionysos en relation avec les *Choes*. Dans SUDA (*choes*), Dionysos ἐν Λίμναις et associé avec Lenaios lenos – wine press. « Such positive testimony for the identity of the Lenaeum and the sanctuary in the Limnae, cannot be rejected ». Voir PICKARD 1893, p. 67. Les *Lénaea*, aussi bien que les *Anthestéries* s'adressaient à des dates différentes au même Dionysos, cf. FOUCART 1906, p. 68. « Dionysos Lénaios ne serait qu'une autre désignation de ce Dionysos du marais », cf. JEANMAIRE 1951, p. 44, 47, ajoute que les Anthestéries athéniennes se développent de la vielle fête locale des *Lénaea*.

[137] Elle a été fouillée et interprétée comme mur du rempart grec, daté du Ve-IIIe s. av. J.-C., cf. COJA, 2006, p. 16-29. Sa position suggère la légende d'un accostage mystérieux d'une statue de Dionysos ; la légende est attestée sur la côte ouest-pontique dans le cas de Dionysopolis (l'ancien Krunoi), voir HANSEN & NIELSEN 2004, p. 232. Dans le cas d'Orgamé, ou il n'y a pas d'objets sculpturaux, on peut s'imaginer, par exemple, une pièce hérmaïque en bois avec les bras accostés sur les côtés.

[138] PLATON, *Lois* VII, 824a, cité par MOTTE 1973, p. 32 et n. 21. Sur la coupe d'Exékias (Musée d'Etat, Munich n° 2044), Dionysos navigue au large de la mer.

[139] HÉRODOTE 2.146, parle même de sa qualité humaine en tant que fils de Sémélé. On peut remarquer ici une contamination iconographique entre Dionysos d'Orgamè avec des oreilles taurines et Io, figurée comme une femme munie de cornes et d'oreilles bovines ; elle apparaît tant sur les vases peints que dans la littérature contemporaine. Sur

du cratère a représenté dans une position intermédiaire entre deux mondes accessibles à lui en égale mesure[140]. Il restera à l'époque historique le dieu de nombreux rituels eschatologiques. Comme dans les *Bacchantes* d'Euripide, la candidate voit subitement son dieu « au cours d'une apparition réelle »[141]. « Ἥκω », dit le dieu dans les Bacchantes ; c'est « le verbe qu'emploient les dieux ou les fantômes lorsqu'ils apparaissent aux mortels »[142]. La jeune avance derrière le dieu qui d'ailleurs réagit en direction de la mystérieuse prêtresse qui s'approche devant lui. La prêtresse qui mène l'action joue probablement le rôle de mystagogue et elle est là pour garantir le succès du passage d'un état à l'autre[143]. La scène fait allusion à une histoire qui se déroule déjà au niveau du mythe dans un passé légendaire et héroïque, ce qui donne la possibilité au dieu de participer en personne. Je rapprocherais volontiers la scène du mythe de la disparition de Dionysos emporté par Thétis dans les profondeurs de la mer pour échapper à Lycurgue[144], le roi thrace à double hache ; cet épisode correspond à celui de Lerne où le dieu est poursuivi par Persée. Le héros d'Argos est bien connu aussi dans la mythologie pontique encore depuis les guerres médiques en tant qu'ancêtre mythique des rois perses[145]. Tué par Persée, Dionysos renaît du marais à Lerne. La traversée du marais est l'épreuve initiatique du dieu cornu sur laquelle Héraclès insiste tant dans les *Grenouilles*[146]. Le mythe de la descente de Dionysos, tel que l'a traité Aristophane (211-219), apparaît comme une allusion littéraire de rites devenus incontournables, et cette représentation aura pu influencer les traditions

---

ce point, voir ICARD-GIANOLIO, *LIMC* 5.1 et 5.2. 1990, p. 661-675, fig. 43, sur un rhyton de Ruvo, Musée de Jatta 1116. Il est dû probablement au fait qu'Io, parfois identifiée avec Isis, est considérée comme mère de Dionysos, cf. R. ENGELMANN, Ἰώ, in ML II (1890-1894), coll. 263-280, particulièrement coll. 269 ; S. EITREM, Ἰώ, in RE IX 2 (1916), coll. 1732-1743. Une telle représentation hybride peut faire allusion à la théorie d'Empédocle sur la parenté entre l'homme, le dieu et l'animal, voir MARTIN & PRIMAVESI 1998, p. 54-58. Un autre attribut commun aux deux divinités est βούκερως, qui accompagne Ἰώ, chez HERODOTE, 2.41.2 ; pour commentaires, voir KAMPAKOGLOU 2016, p. 116, 119

[140] Il est substitué par le Satyre dans une représentation peinte sur une pélikè à figures noires d'Istros, voir SIMON (LIMC VIII.1, 2), 1997, p. 1127.

[141] ROUX 1972, p. 411sq.

[142] ROUX 1972, p. 239.

[143] « Ce qui est vrai, c'est que les femmes semblent garder toujours la présidence du thiase et qu'elles y jouent le rôle de mystagogues », cf. FESTUGIÈRE 1972, p.19. À propos du thiase de Pasô à Tomis, JACOTTET 2003, p. 92, rappelle la situation de *Bacchantes*, 680-682 : « Je vois trois thiases, trois chœurs de femmes, le premier conduit par Autonoé, le seconde par Agavé, ta mère ; Inô commandait le troisième » (trad. ROUX 1972).

[144] Selon la légende racontée par Diomède dans l'*Iliade* 6.132. Orgamè est une colonie ionienne en terre thrace, donc il semble possible que ce mythe concernait également cet espace, d'autant plus que Thétis est également impliquée dans le mythe de la guérison d'Achille sur l'île de Léukè, située à l'embouchure du même fleuve - Istros, pas très loin d'Orgamè.

[145] HÉRODOTE 6.53, 54 ; 7.150 ; TACITE, *Annales*, 12.15-21. Voir SAPRYKIN 2010, p. 486-490, p 488, l'auteur insiste sur la popularité de Persée en mer Noire due à sa visite chez les Hyperboréens (PINDARE, *Pythique* 10.45f ; 12) et à Sinope (PAUSANIAS 1.31.2), et surtout, grâce à son rapprochement d'Apollon, le dieu de la colonisation grecque en mer Noire ; *idem*, 2019, p. 125-126.

[146] Aristophane associe les grenouilles avec l'endroit de la *catabase* du dieu, *Les Grenouilles* 207sq.

postérieures, en fournissant une image quasi présente de Dionysos et des conditions de la réception de son culte.

En effet, Dionysos est une divinité particulièrement importante pour le paysage : le promontoire calcaire de la cité surgit de l'eau comme sa tête du monde infernal[147]. Il est aussi impliqué dans l'organisation du territoire poliade : la « double » naissance du dieu en tant que divinité infernale[148] peut être vue en parallèle avec la « renaissance » d'Orgamè, attestée archéologiquement au IVe s. av. J.-C. après une période obscure enregistrée entre la fin du VIe et le Ve s. av. J.-C.[149] Qu'il s'agit d'une scène d'initiation spécifique aux thiases pontiques, nous parlent aussi les vêtements avec des ornements semblables de trois personnage. La bande de couleur (περίνησος, probablement, de pourpre) faisant le tour des bases des vêtements de deux femmes indique une certaine similarité annonçant probablement la future femme-mystagogue[150]. Cette représentation exceptionnelle est associée aux autres traits communs de l'iconographie dionysiaque du IVe s. av. J.-C.[151] Le plus important est que cette iconographie se développe dans une période de prospérité pour Orgamé et en général pour les villes pontiques, suggérée par l'abondance de la nourriture et du vin, par l'imagerie de la danse et de la musique.

Si on accepte l'identification de Dionysos proposée ici, on peut alors raisonnablement envisager d'ajouter Orgamè, entourée d'importants marais (**Fig. 3**), à la liste des sites de la révélation marine de Dionysos *en Limnais*[152]. Il faut peut-être insister ici sur l'analogie avec « l'héritage partiel du dieu anatolien

[147] Le paysage est proche de celui de Bizoné, situé sur le promontoire calcaire qui pénètre dans les eaux et domine la mer.

[148] HÉSIODE, *Théogonie*, v. 940-943 ; *Hymne homérique à Dionysos* 3 et 3, v. 1-10 ; HÉRODOTE 2.146.

[149] Nous avons souvent noté l'absence des tombes de cette période, voir LUNGU 2007, p. 345-346, nous parlons des tombes de deux grandes périodes : VIIe-VIe s. av. J.-C. et IVe-IIIe s. av. J.-C. Notons le nombre impressionnant des amphores dans les rituels funéraires. Les mêmes périodes sont les mieux représentées dans l'habitat.

[150] Le rôle central des femmes dans les *thiases* dionysiaques est déjà traité plusieurs fois avec référence particulière pour l'espace pontique, voir CHIEKOVA 2008, p. 80.

[151] METZGER 1951 ; REHO 1990.

[152] Sur l'importance du paysage dans l'affirmation du sacré, voir NORDQUIST 2013. Sur les « vingt mille lieux sous les mers avec Dionysos… », cf. TASSIGNON 2001. Dans cette posture, Dionysos entretient une relation particulière avec « l'élément aquatique, conçue comme une étendue d'eau relativement profonde mais limitée en surface – celle-ci pouvant être, selon le cas, un marais, un lac, ou l'étendue marine de la Méditerranée conçue comme un très grand lac » - comme dans la vision de PLATON, *Phaédon* 58 -, « ce qui explique qu'il ait été, auprès de quelques *thiases* d'Asie Mineure, un dieu des pécheurs », cf. TASSIGNON 2001, p. 107. Et son épiclèse qu'il porte parfois d'*Halieus* « le Marin, le Pécheur », cf. PHILOCHORE, FGrH 328 F191 Jacoby, vient compléter sa figure aquatique ; PAILLER 2009a, p. 191, en suivant DARAKI 1982, p. 6 et 8. Pour Dionysos *Halieus*, EISLER 1925, p. 189. Cette hypostase s'explique très bien dans le cas d'Orgamè, située dans la région istrienne à vocation de la pêche, cf. ISM I, 68. On ajoute à ce sujet également une série riche de découvertes archéologiques de la région qui seront discutées largement lors du prochain congrès international, *Fishing and the Greek Colonisation in the Black Sea during Antiquity. A Geographical and Regional Approach*, qui aura lieu à Aix en Provence entre 26-28 mars 2020. Actes à suivre.

… qui séjournait provisoirement dans ces profondeurs humides, avant de devenir, au fil de l'évolution, un dieu accomplissant une *catabase*, puis un guide, qui, comme le Dionysos *Kathēgémôn* de Pergame[153], montre à ses initiés le chemin vers l'apothéose[154]». *Axie Taure* !

BIBLIOGRAPHIE

Abréviations

AIPhOr	Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, Bruxelles.
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung.
ARV²	J.D. Beazley, *Attic Red-Figure Vase-Painters*, 2nd ed., Oxford, 1963.
IG	*Inscriptiones Graecae*, Berlin.
IGBulg	*Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae*, 5 vols., G. I. Mihailov (éd.), Sofia, 1970-1997.
LIMC	*Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Zurich, Munich, Düsseldorf, 1981-1999.
PEG	A. Bernabé (ed.), *Poetae Epici Graeci. Testimonia et Fragmenta* (BT), Pars II.1-2 (Carmina Theogonica et fragmenta orphica), 3 (Musaeus, Linus, Epimenides, Papyrus Derveni), Munich-Leipzig (fasc. 2), Berlin (fasc. 3), 2004-2007.
REG	*Revue des études grecques*, Paris.
RHR	*Revue de l'histoire des religions*, Paris.
SATAA	*Studi di Archeologia e Topografia di Atene e dell'Attica*, Atene-Paestum.
SEG	*Supplementum epigraphicum Graecum*, Leyde.
SNG	
Stancomb	*Sylloge Nummorum Graecorum*, Great Britain, Volume XI, The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region, Oxford, 2000.
ThesCRA	*Thesaurus Cultus et Ritum Antiquorum*, Los Angeles.
TrGF	*Tragicorum Graecorum Fragmenta*, Göttingen.

Auteurs

ALEXANDRESCU 2005 – P. Alexandrescu, *La zone sacrée d'époque grecque. Histria VII*, Bucarest, 2005.

ALEXANDRESCU 2007 – M. Alexandrescu-Vianu, *Sur les mystères dionysiaques à Tomis*, Dacia N.S. 51 (2005), p. 221-227.

ALEXANDRESCU 2009 – M. Alexandrescu-Vianu, *The Treasury of Sculptures from Tomis. The cult inventory of a Temple*, Dacia N.S. 53 (2009), p. 27-46.

ALEXANDRESCU 2013 – M. Alexandrescu-Vianu, *Statue de culte de Dionysos à Istros*, Caiete ARA 5 (2013), p. 15-20.

ARRIGONI 1999 – G. Arrigoni, *Perseo contro Dioniso a Lerna*, in : F. Conca (éd.), *Ricordando Raffaele Cantarella*, Milan, Bologne, 1999, p. 9-70.

AVRAM 2001 – A. Avram, *Coloniile greceşti din Dobrogea*, in : M. Petrescu-Dîmboviţa, A. Vulpe (éds), *Istoria românilor I. Moştenirea timpurilor îndepărtate*, Bucureşti 2001, p. 533-610.

[153] Il est attesté à Tomis, cf. ALEXANDRESCU-VIANU 2009, p. 31.

[154] TASSIGNON 2001, p. 112. Sur la mort comme expérience mystérique dans l'initiation, HERNÁNDEZ 2005.

AVRAM 1996 – A. Avram, *Les cités grecques de la côte Ouest du Pont-Euxin*, in : M.H. Hansen (éd.), *Introduction to an Inventory of Poleis. Symposium August 23-26, 1995, Acts of the Copenhagen Polis Center 3*, Copenhagen, 2003, p. 288-316.

BARALIS, LUNGU *et al*. 2017 – A. BARALIS, V. LUNGU *et al*., *L'établissement d'Acic-Suat (commune de Baia, département de Tulcea). Méthodologie d'une enquête pluridisciplinaire*, Pontica 50 (2017), p. 455-488.

BARTHES 1957 – R. Barthes, *Histoire et sociologie du vêtement : Quelques obserations méthodologiques*, Annales. Économie, Sociétés, civilisations 12 (1957), p. 430-431.

BĂRBULESCU 1990 – M. Bărbulescu, s.v. *Istros*, LIMC V.1, 1990, p. 804-806.

BENEDETTO 2011 – G. Benedetto, *Callimachus and the Atthidographers*, in : B. Acosta-Hughes, L. Lehnus, S. Stephens, *Brill's Companion to Callimachus*, Leiden, 2011, p. 349-367.

BÉRARD 1974 – C. Bérard, *Anodoi. Essai sur l'imagerie des passages chthoniens*, Rome, 1974.

BÉRARD 1976 – C. Bérard, "Ἄξιε ταῦρε", in : P. Collart (éd.), *Mélanges d'histoire et d'archéologie offerts à P. Collart* (Cahiers d'Archéologie Romande 5), Lausanne, (1976), p. 61-73.

BERNABÉ & JIMÉNEZ SAN CRISTOBAL 2008 – A. Bernabé, A.-I. Jiménez San Cristobal, *Instruction for the Netherworld. The Orphic Gold Tablets*, Leiden, Boston, 2008.

BÎRZESCU 2003-2005 – I. Bîrzescu, *Histria. Graffiti din zona sacră. Didicaţii către divinităţi*, SCIVA 54-56 (2003-2005), p. 201-209.

BÎRZESCU 2005 – I. Bîrzescu, *Les graffiti (G),* in : P. Alexandrescu *et al*. (éds), *Histria VII. La zone sacree d'epoque grecque (fouilles 1915-1989*), Bucarest, p. 414-432.

BÎRZESCU 2006 – I. Bîrzescu, *Some Ceramic Inscriptions Istrian Sanctuaries: the Naukratis Approach*, in : A. Villing, U. Schlotzhauer (éds), *Naukratis: Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterrranean*, London, 2006, p. 169-174.

BOISACQ 1916 – E. Boisacq, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque,* Heidelberg, Paris, 1916.

BRUIT ZAIDMAN 2005 – L. Bruit Zaidman, *Les Grecs et leurs dieux. Pratiques et représentations religieuses dans la cité à l'époque classique*, Paris, 2005.

BURKERT 1977 – W. Burkert, *Griechische Religion der Archaischen und Klassischen Epoche*, Stuttgart, 1977.

BURKERT 1983 – W. Burkert, *Homo Necans,* Berkely, Los Angeles, Londres, 1983.

BURKERT 1985 – W. Burkert, *Greek Religion*, Cambridge.

BURKERT 1990 – W. Burkert, *Antike Mysterien. Funktionen und Gehalt*, Munich.

BURKERT 1995 – W. Burkert, *Der geheime Reiz der Verborgenen : Antike Mysterienkulte*, in H. G. Kippenberg, G. S. Stroumsa (éds), *Secrecy and Concealment. Studies in the History of Mediterranean and Near Eastern Religions*, Leiden, New York, Cologne, 1995, p. 79-100.

BURKERT 1998 – W. Burkert, *Le secret public et les mystères dits privés*, Ktèma 23 (1998), p. 375-381.

CALDERN SANCHEZ 2017 – M. Calderón Sánchez, *Dioniso y el toro : fuentes literarias y epigráficas*, Synthesis 24.2, (2017), p. 1-12.

CASADIO 1994 – G. Casadio, *La Storia del culto di Dionisio in Argolide*, Rome, 1994.

CHIEKOVA 2008 – D. Chiekova, *Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche (VIIe-Ier siècles avant J.-C.)*, Berne, 2008.

CHRISTOL 2002 – A. Christol, *Les couleur de la mer*, in : L. Villard (éd.), *Couleurs et vision dans l'Antiquité classique*, Rouen, 2002, 29-44.

CLAIRMONT 1993 – C.W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones*, Kilchberg, 1993.

CLINTON 1964 – K. Clinton, *The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries*, TAPhA 64 (1964), 10-46.

COJA 2005 – M. Coja, *Orgame/Argamum – Cercetări arheologice I. Cercetările dintre anii 1965-1985. Capitole dintr-o monografie aheologică inedită*, volume edité par M. Mănucu-Adameşteanu, Bucureşti-Tulcea, 2005.

CROISSANT 2003 – F. Croissant, *Les frontons du temple du IVe siècle, Fouilles de Delphes IV.7. Monuments figurés*, Athènes, 2003.

DABDAB TRABULSI 1990 – J.A. Dabdab Trabulsi, *Dionysisme. Pouvoir et société en Grèce jusqu'à la fin de l'époque classique*, Paris, 1990.

DARAKI 1982 – M. Daraki, *La mer dionysiaque*, RHR 199 (1982), 1, p. 3-22.

DAVIES 1978 – M. I. Davies, *Sailing, Rowing, and Sporting in One's Cups on the Wine Dark Sea*, in : *Athens Comes of Age: From Solon to Salamis*. Papers of a Symposium of the Archaeological Institute of America, Princeton, 72-95.

DEBIASI 2015 - A. Debiasi, *Alcméonis,* in : M. Fantuzzi, Ch. Tsagalis (éds), *The Greek Epic Cycle and Its Ancient Reception,* Cambridge, 2015, p. 261-280.

DELGADO DELGADO 2012 – J.A. Delgado Delgado, *Animaux et plantes dans la religion grecque, Supplementum to volumes I-V, ThesCRA VIII*, Los Angeles 2012, p. 385-468,

DÉTIENNE 1977 – M. Détienne, *Dionysos mis à mort,* Paris, 1977.

DEVARIS 1828 – M. DEVARIS, *Index in Eustathii commentarios in Homeri Iliadem et Odysseam*, Leipzig, 1828.

DILLER 1952 – A. Diller, *The Tradition of the Minor Greek Geographers*, Lancaster, 1952.

DINKLER-von SCHUBERT 1972 – E. Dinkler-von Schubert, *Fluss II* (Iconographisch), Stuttgart VIII, 1972.

DODDS 1960 – E. R. Dodds, *Euripides: Bacchae*, 2nd ed., Oxford, 1960.

DOHRN 1960 – T. Dohrn, *Antike Flussgötter,* in : H. Ladendorf, H. Vey (éds), *Mousaion. Studien aus Kunst und Geschichte für O.H. Förster*, Köln, 1960, p. 69-72.

DÖRPFELD 1895 –W. Dörpfeld, *Die Ausgrabungen am Westabhange der Akropolis. II. Das Lenaion oder Dionysion in den Limnai*, AM 20 (1895), p. 161-206.

EISLER 1925 – R. Eisler *Orphisch-Dionysische Mysterriengedanken in der christlichen Antike,* Warburg, 1925.

FARAONE 2011 – C. A. Faraone, *Gender Differentiation and Role Models in the Worship of Dionysos*, in : A. Bernabé, M. Herrero de Jáuregui, A. I. Jiménez San Cristóbal, R. Martín Hernández (éds), *Redefining Dionysos*, Berlin-Boston, 2011, p. 120-143.

FARNELL 1909 – L. R. Farnell, *The Cults of the Greek States*, V, Oxford, 1909.

FESTUGIÈRE 1954 – A. J. Festugière, *Personal Religion among the Greeks*, Berkeley, Los Angeles, 1954.

FESTUGIÈRE 1972 – A. J. Festugière, *Etudes de religion grecque et hellénistique*, Paris 1972.

FOUCART 1906 – P. Foucart, *Le culte de Dionysos en Attique*, Mémoires de l'Institut National de France 37.2, 1906, p. 1-204.

FOUCART 1914 – P. Foucart, *Les Mystères d'Éleusis*, Paris, 1914.

FRASER 1912 – J.G. Fraser, *The Golden Bough. A Study in Magic and Religion*, part V, vol. II, London, 1912[3].

FRICKENHAUS 1912 – A. Frickenhaus, *Der Schiffskarren des Dionysos in Athen*, JdI 27 (1912), p. 61-79.

GAIS 1978 – R. M. Gais, *Some Problems of River-God Iconography*, AJA 82 (1978), 3, p. 355-370.

GASPARI 1986 – C. Gasparri, *Dionysos*, LIMC III/1, 414-514. 414, 440 s. (nn.157-59)

GEPPERT 1843 – C. E. Geppert, *Die altgriechische Bühne*, Leipzig, 1843.

GIANNELLI 1920 - G. Giannelli, *La figura taurina sulle monete della Magna Grecia*, Riv. It. Numismatica 33 (1920), p. 105-140.

GRAF 1985 – F. Graf, *Nordionische Kulte*, Rome, 1985.

GRAND-CLÉMENT 2013 – A. Grand-Clément, *La mer pourpre : facons grecques de voir en couleurs. Représentations littéraires du chromatisme*, Pallas 92 (2013), p. 143-161.

GRECO 2015 – E. Greco, *Sulla Topografia di Atene: un'intorduzione ai problemi*, in : E. Greco (éd.), *Topografia di Atene: Sviluppo urbano e monumenti dalle origini al III secolo d.C. Tomo 1: Areopago – Tra Acropoli e Pnice*, Athènes, Paestum (SATAA 1.1), 2015, p. 19-43.

GREGOIRE 1948 – H. Grégoire, *Bacchos le taureau et les origines de son culte*, in : *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à Charles Picard* I, Paris (= *RA* 1948), p. 401-405.

GRIFFITHS 1070 – J. G. Griffiths, *Plutarch De Iside et Osiride*, Cardiff, 1970.

GUARDUCCI 1981 – M. Guarducci, *Dionisismo e il loto*, Numismatica e Antichità classiche 10 (1981), p. 53-69.

GUARDUCCI 1990 – M. Guarducci, *Rifflessioni sulle nove laminette `orfiche' della Tessaglia*, Epigraphica 52 (1990), p. 9-19.

GUETTEL COLE 2011 – S. Guettel Cole, *Epigraphica Dionysiaca*, in : R. Schlesier (éd.), *A Different God ? Dionysos and Ancient Polytheism*, Berlin, Boston, p. 263-280

HANDORF 1964 – F. W. Handorf, *Griechische Kultpersonifikationen der vorhellenistischen Zeit*, Mainz, 1964.

HANSEN & NIELSEN 2004 – M. H. Hansen, Th. H. Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, New York, 2004.

HERNÁNDEZ 2005 – R. Martín Hernández, *La muerte como experiencia mistérica: Estudio sobre la posibilidad de una experiencia de muerte ficticia en las inicia-ciones griegas*, Ilu. Revista de ciencias de las religiones 10 (2005), p. 85-105.

HOOKER 1960 – G. T. W. Hooker, *The Topography of the Frogs*, JHS 80 (1960), p. 112-117.

HOSOI 2014 – N. Hosoi, *Objets de l'offrande : représentations funéraires sur les lécythes attiques du Ve siècle av, J.-C.*, EHR 4 (2014), p. 619-644.

HURSCHMANN 2001 – R. Hurschmann, *Sakkos*, in : *Der Neue Pauly*, Vol. X, Stuttgarrt/Weimar, 2001, 1237.

HUMPHREYS 2004 – S. C. Humphreys, *The Strangeness of Gods. Historical Perspectives on the Interpretation of Athenian Religion*, Oxford, 2004.

ICARD-GIANOLIO 1990 – G. Icard-Gianolio, *Io*, in : LIMC 5.1 et 52, Zurich, Munich 1990, p. 661-676.

IMHOOF-BLUMER 1923 – Fr. Imhoof-Blumer, *Fluss- und Meergötter auf griechischen und römischen Münzen*, Revue suisse de numismatique 23 (1923), p. 5-134 .

ISLER 1970 - H. P. Isler, *Acheloos. Eine Monographie*, Bern 1970 - *Acheloos*, LIMC I/1, in part.30 ss.

ISLER-KERENYI 2001 – C. Isler-Kerényi, *Dionysos nella Grecia arcaica. Il contributo nella Grecia arcaica,* Pisa-Rome, 2001.

JACOTTET 2003 – A.-F. Jacottet, *Choisir Dionysos : Les associations dionysiaques ou la face cachée du Dionysos*, Kilchberg, Zurich.

JACOTTET 2013 – A.-Fr. Jacottet, *Du thiase aux mystères. Dionysos entre le « privé » et « l'officiel »*, dans V. Dasen, M. Piérart (éds), *Idia kai démosia. Les cadres « privés » et « publics » de la religion grecque antique*, Liège, 2013.

JEANMAIRE 1951– H. Jeanmaire, *Dionysos. Histoire du culte de Bacchus*, Paris, 1951.

KALOGERAKOS 1996 – I. G. Kalogerakos, *Seele und Unsterblichkeit: Untersuchungen zur Vorsokratik bis Empedokles*, Stuttgart, Leipzig, 1996.

KAMPAKOGLOU 2016 – A. Kampakoglou, *Danaus βουγενής: Greco-Egyptian Mythology and Ptolemaic Kingship*, Greek, Roman, and Byzantine Studies 56 (2016), p. 111-139.

KERÉNYI 1976 – C. Kerényi, *Dionysos, Archaetypal Image of Indestructible Life*, Princeton, 1976.

KERN 1903 – O. Kern, *Dionysos*, in : RE V/1, coll. 110-146.

KERN 1922 – O. Kern, *Orphicorum Fragmenta*, Berlin, 1922.

LACROIX 1953 – L. Lacroix, *Fleuves et nymphes éponymes sur les monnaies grecques*, Revue belge de la numismatique et de sigillographie, n° 99, Bruxelles, 1953.

LANG 1887 – A. Lang, *Myth, Ritual and Religion*, II, Londre, 1887.

LAZAROV 1990 – M. Lazarov, *Antična risyvana keramika ot Bălgarija*, Sofia, 1990.

LENORMANT 1881 – Fr. Lenormant, *La Grande-Grèce, paysages et histoire*, Paris, 1881-1884.

LINFORTH 1941 – I. M. Linforth, *The Arts of Orpheus*, Berkeley, 1941.

LISSARRAGUE 2012 – Fr. Lissarrague, *Figuring Religious Ritual*, cpt. 29, in : T. J. Smith, D. Plantzos (éds), *A Companion to Greek Art*, Oxford, 2012, p. 564-578.

LORDKIPANIDZÉ 1999 – O. D. Lordkipanidzé, *Phasis, le dieu-Fleuve* , in : A. Fraysse, E. Geny (éds), *La mer Noire, zone de contacts, Actes du VIIe Symposium de Vani (Colchide)*, Besançon, 1999, p. 129-141.

LUNGU 1995 – V. Lungu, *Une tombe du IVe s. av. J.-C. dans la nécropole tumulaire de la cité d'Orgamé-Argamum*, Peuce 2 (1995), p. 231-263.

LUNGU 2000 – *Pratiques funéraires et formes d'organisation sociale dans la nécropole de la cité grecque d'Orgamé,* in : G. Simion, V. Lungu (éds), *Tombes tumulaires de l'Âge du Fer dans le Sud-Est de l'Europe, Actes du IIe Colloque International d'Archéologie Funéraire,* (Tulcea 1995), Tulcea, 2000, p. 101-118.

LUNGU 2003 – V. Lungu, *On the Etymology of Orgame. A Greek Colony on the West Black Sea*, Revue des Études Sud-Est Européenes 55 (2003), p. 103-109.

LUNGU 2007 – V. Lungu, *Nécropoles grecques du Pont Gauche : Istros, Orgamé, Tomis, Callatis*, in : A.V. Grammenos, E. K. Petropoulos (éds), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea*, I., (BAR IS 1675 (I)), 2007, p. 337-382.

LUNGU 2019 – V. Lungu, *Orgame Necropolis in the Black Sea Area*, chp. 9 in : J. Lucas, C.-A. Murray, S. Owen (éds), *Greek Colonisation in Local Contexts. Case Studies in Colonial Interactions*, Oxford, Philadelphia, 2019, p. 123-144.

MAGRIS 2015 – A. Magris, *La tragedia nel tempo della festa*, Spazio Filosofico, 2015, p. 267-288.

MARCHETTI 1996 – P. Marchetti, *Le "Dromos" au cœur de l'agora de Sparte : Les dieux protecteurs de l'éducation en pays dorien. Points de vue nouveaux*, Kernos 9 (1996), p. 155-170.

MARCHETTI & KOLOKOTSAS 1995 – P. Marchetti, K. Kolokotsas, *Le nymphée de l'agora d'Argos : Fouille, étude architecturale et historique* (Études péloponnésiennes XI), Paris, 1995.

MARTIN & PRIMAVESI 1998 – D.-K. A. Martin, O. Primavesi, *L'Empédocle de Strasbourg (P. Strasb. Gr. Inv. 1665–1666),* Berlin, 1998.

MARTINELLI 2012 – C. Martinelli, *Eracle a Taso. Iconografia monetale e aspetti del culto*, in : F. Cordano, G. Bagnasco Gianni, T. Alfieri Tonini (éds), *Culti e miti greci in area periferiche*, Aristonothos. Scriti per il Mediterraneo antico, Trento, 2012, p. 70-110.

METZGER 1944-1945 – H. Metzger, *Dionysos Chthonien d'après les monuments figurés de la période classique*, BCH (1944-1945), p. 296-339.

METZGER 1951 – H. Metzger, *Les représentations dans la céramique du IVe siècle*, Paris 1951.

MINNS 1913 – E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913.

MOLINARI & SISCI 2016 – N. Molinari, N. Sisci, *Potamikon : Sinews of Acheloios. A Comprehensive Catalog of the Bronze Coinage of the Man-Faced Bull, with Essays on Origin and Identity*, Oxford, 2016.

MOORE 1997 – M. B. Moore, *Attic Red-Figured and White-Ground Pottery, Agora XX*, Princeton, 1997.

MOTTE 1973 – A. Motte, *Prairies et jardins de la Grèce Antique de la Religion à la Philosophie*, Bruxelles, 1973.

MOTTE 1989-1990 – A. Motte, *Le message religieux d'Éleusis*, Bulletin des Antiquités Luxembourgeoises 20 (1989-1990), p. 117-142.

NOËL 1999 – D. Noël, *Les Anthestéries et le vin*, Kernos 12 (1999), p. 125-152.

NORDQUIST 2013 – G. Nordquist, *The Ancient and Sacred Greek Landscape*, in : S. Walaker Nordeide, S. Brink (éds), *Sacred Sites and Holy Places. Exploring the Sacralization of Landscape through Time and Space*, Turnhout, 2013, p. 141-186.

OTTO 1933 – W. F. Otto, *Dionysos. Mythos und Kultus*, Frankfurt, 1933.

PAGE 1962 – D. Page, *Poetae Melici Graeci*, Oxford, 1962.

PAILLER 2009 – J.-M. Pailler, *Les mots de Bacchus*, Toulouse, 2009.

PAILLER 2009a – J.-M. Pailler, *Une mer vraiment dionysiaque*, Pallas 81 (2009), p. 191-200.

PARKER 2005 – R. Parker, *Polytheism and Society at Athens*, Oxford, 2005.

PEARSON 1917 – A.C. Pearson, *The Fragments of Sophocles*, 3 vols. Cambridge, 1917.

PELLETIER-MICHAUD 2016 – L. Pelletier-Michaud, *Aux origines de la couleur : pour une approche littéraire des élégiaques latins et leur modèles grecs*, Anabases 23 (2016), p. 278-289.

PETRE 2014 – Z. Petre, *Faire chanter la cité*, Pontica 47 (2014), Suppl. III, p. 7-20.

PICK 1898 – B. Pick, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands* Vol. I/I., Berlin, 1898.

PICKARD 1893 – J. Pickard, *Dionysus ἐν Λίμναις*, The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts, Vol. 8, No. 1 (Jan. - Mar., 1893), p. 56-82.

PIPPIDI 1988 – D. M. Pippidi, *Teatre grecești în Dobrogea antică*, in : D. M. Pippidi, *Studii de istorie și epigrafie*, București, 1988, p. 140-141.

POOLE 1877 – R.S. Poole (éd.), *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace, etc.*, Londres, 1877.

PRÊTRE 2018 – C. Prêtre, *Vêtements sacrés et tissus profanes : les textiles dans les inventaires de Délos*, BCH 142 (2018), 2, p. 545-565.

PRICE 1993 – M. J. Price, *Sylloge Nummorum Graecorum IX. The British Museum 1. The Black Sea*, Londres, 1993.

PRIVITERA 1970 – A. Privitera, *Dioniso in Omero e nella poesia greca arcaica*, Roma, 1970.

RADCLIFFE 1999 – G. Edmonds III Radcliffe, *Tearing Apart the Zagreus Myth: A Few Disparaging Remarks on Orphism and Original Sin*, Classical Antiquity 18 (1999), 1, p. 35-73.

RAMSAY 2010 – W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, Cambridge 2010.

REHO 1990 – M. Reho, *La ceramica attica a figure nere et rosse nella Thracia, Bulgaria*, Rome, 1990.

REINACH 1912 – A. Reinach, *L'origine du thyrse*, RHR 56 (1912), p. 5-48.

ROBERT 1937 – L. Robert, *Études anatoliennes*, Paris 1937.

ROUX 1972 – J. Roux, *Euripide. Les Bacchantes. II. Commentaires*, Paris.

RUSCU 2014 – L. Ruscu, *On Cult Associations at Istros and Tomis*, Ephemeris Napocensis 24 (2014), p. 139-156.

SABETAI 2011 – V. Sabetai, *The Dinos Painter's Hierogamy and the Anthestheria*, in : R. Schlesier (éd.), *A Different God ? Dionysos and Ancient Polytheism*, Berlin, Boston, p. 158-160.

SALTA 2019 – M. Salta, *Under the Care of Daemons: from the Athenian Acropolis to Kallirrhoe on the Ilissos*, in : W. Friese, S. Handberg, T. Myrup Kristensen (éds), *Ascending and Descending the Acropolis: Movement in Athenian Religion*, Aarchus, 2019, p. 63-102.

SÁNCHEZ JIMÉNEZ 1992 – F. Sánchez Jiménez, *Dionisio marino*, in : *In memoriam J. Cabrera Moreno*, Grenade, 1992, p. 493-503.

SAPRYKIN 2010 – S. J. Saprykin, *Male Deities and Their Cults on the South Black Sea Coast: Hellenistic and Roman Periods*, in : E. K. Petropoulos, A. A. Maslenikov (éds), *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*, Thessaloniki, 2010, p. 465-514.

SCHRÄDER 1896 - H. Schräder, *Die Ausgrabungen am Westabhange der Akropolis, III: Funde im Gebiete des Dionysion*, AM 21 (1896), p. 265-286.

SEGAL 1997 – C. Segal, *Dionysiac Poetics and Euripides' Bacchae*, Princeton, NJ, 1997.

SIMON 1983 – E. Simon, *Festivals of Attica : An Archaeological Commentary*, Madison WI, 1983.

SIMON 1997– E. Simon, *Silenoi*, LIMC VIII.1, 2, 1997, p. 1108-1133.

SPINETO 2005 – N. Spineto, *Dionysos a teatro. Il contesto festivo del dramma greco*, Roma, 2005.

SUMMERER 1999 – L. Summerer, *Hellenistische Terracotten aus Amisos*, Stuttgart, 1999.

TASSIGNON 2001a – I. Tassignon, *Les éléments anatoliens du mythe et de la personnalité de Dionysos*, RHR 218 (2001), 3, p. 307-337.

TASSIGNON 2001b – I. Tassignon, *Vingt mille lieux sous les mers avec Dionysos et Télibinou,* Kēpoi. Mélanges A. Motte, Kernos, Suppl. 11, 2001, 101-112.

TAYLOR-PERRY 2003 – R. Taylor-Perry, *The God who Comes: Dionysian Mysteries Revisited*, New York, 2003.

THOMAS 2019 – R. Thomas, *Polis Histories, Collective Memories and the Greek World*, Oxford, 2019.

TONDRIAU 1953 - J. Tondriau, *Dionysos, Dieu Royal : du Bacchos tauromorphe primitif aux souverains hellénistiques Néoi Dionysoi*, in : *Mélanges Henri Grégoire*, Bruxelles, (AIPhOr 12), 1953, p. 441-466. in part. 444-48.

VAN HOORN – G. van Hoorn, *Choes and Anthesteria*, Leiden, 1951.

VICAIRE 1968 – P. Vicaire, *Place et figure de Dionysos dans la tragédie de Sophocle*, REG 81 (1968), p. 351-373.

VERSNEL 1987 – J.-P. Versnel, *What did Ancient Man See when he Saw a God? Some Reflexions on Graeco-Roman Epiphany*, in : D. V. de Plas (éd.), *Effigies Dei*, Leiden 1987, p.42-55.

VERSNEL 1990 – J.-P. Versnel, *Ter Unus. Isis, Dionysos, Hermes. Three Studies in Henotheism,* Leiden, New York, Copenhague, Cologne, 1990.

VION-DURY 2002 – J. Vion-Dury, *Où est le dieu?*, in : J. Vion-Dury (éd.), *Le lieu dans le mythe*, Limoges, 2002, p. 177-196.

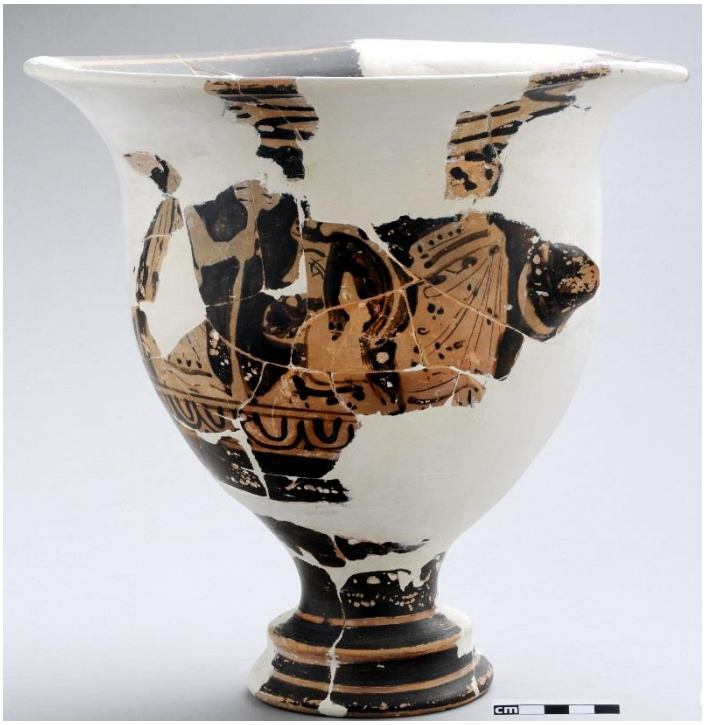
VOLLLGRAFF 1924 – W. Vollgraff, *Le péan delphique à Dionysos*, BCH 48 (1924), p. 97-208.

WEISS 1984 – K. Weiss, *Griechische Flussgottheiten in vorhellenisticher Zeit*, Würzburg 1984. (= Beitrage zur Archäologie 17).

WEISS 1988 - K. Weiss, *Fluvii*, LIMC IV.1, p. 139-148.

WEST 2003 - M.L. West, *Greek Epic Fragments*, Cambridge, 2003.

a.

b.

Fig. 1 - a. Cratère à figure rouges d'Orgamè ;
b. - Cratère à figure rouges d'Orgamè (détail).

Fig. 2 - Vue d'ensemble sur les fouilles d'Orgamè/Argamum.

Fig. 3 - La cité d'Orgamè/Argamum et ses nécropoles.

Fig. 4 - Vue sur les marais d'Orgamè /Argamum.

Fig. 5 - Construction (?) sur la falaise du lac Razelm, à l'extérieur du rempart protobyzantin.

REPREZENTĂRI FIGURATE ALE MEDUSEI LA CALLATIS

Laurențiu RADU*

Cuvinte-cheie: *Medusa, Callatis, medalioane ceramice, discuri ceramice.*
Keywords: *Medusa, Callatis, ceramic medallions, ceramic discs.*

Rezumat: *Având o origine orientală, Medusa devine un element de decor larg răspândit în lumea antică. În perioada arhaică Medusa este reprezentată ca o figură grotescă cu caracteristici feminine, ulterior imaginea aceasta se transformă în cea a unei frumoase tinere în epoca clasică.*

Reprezentările figurate ale Medusei cunoscute până în acest moment la Callatis sunt, în marea lor majoritate, discuri sau medalioane ceramice (52 de piese), aplice din bronz (4 piese), protome ceramice (5 piese) folosite în scop apotropaic, la care se adaugă două antefixe ceramice și un fragment de fronton din marmură, în total 65 de piese. Din punct de vedere cronologic, cele mai vechi reprezentări ale Medusei au fost încadrate în secolele IV-III a.Chr., iar cea mai recentă descoperire în a doua treime a secolului al IV-lea p.Chr. Cele mai multe piese datează din epoca elenistică (secolele IV-II a.Chr.) - 59 exemplare, iar din epoca romană - 6. Ponderea în epoca elenistică o au discurile sau medalioanele ceramice, fapt care se schimbă în epoca romană când predomină protomele ceramice de dimensiuni mai mari și aplicele din bronz, utilizate drept decor pentru diverse obiecte, ceea ce reflectă modificarea percepției acestora: de la un obiect cu funcție apotropaică bine definită la un simplu element de decor cu caracter estetic.

Abstract: *Medusa, with an oriental origin, has become a widespread decorative element in the ancient world. In the archaic period Medusa is represented as a grotesque figure with feminine characteristics. Later, in the classical era, this image becomes that of a beautiful young woman.*

The figurative representations of the Medusa known until now in Callatis are, in their majority, ceramic discs or medallions (52 pieces), bronze sconces (4 pieces), ceramic protomes (5 pieces) used for apotropaic purpose, to which we can add two ceramic antefixes and a marble pediment fragment, totalising 65 pieces. From the chronological

* Laurențiu RADU: Muzeul de Aheologie „Callatis" Mangalia, șos. Constanței, nr. 23, Mangalia; e-mail: laurentziu2003@yahoo.ca.

point of view, the oldest representations of the Medusa were classified in the 4th-3rd c. BC, and the most recent discovery in the second third of the 4th c. AD. Most of the pieces date from the Hellenistic era (4th - 2nd c. BC) - 59 samples, and from the Roman era - 6. In the Hellenistic era most images are on ceramic discs or medallions, a fact that changes in the Roman era when ceramic protomes and sconces predominate, used as decoration for various objects, which reflects the change of their perception: from an object with well-defined apotropaic function to a simple element of decoration with aesthetic character.

Cea mai completă versiune a legendei despre Perseus și Medusa apare la Apollodorus, încă din secolul al V-lea a.Chr., autor care a folosit fragmentul „Scutul lui Herakles", atribuit lui Hesiod (secolul al VIII-lea a.Chr.) și la Pherecydes, un alt mitolog din secolul al V-lea a.Chr., a cărui masivă operă s-a păstrat doar în reluări ulterioare[1]. Conform acestei legende, Acrisius, rege al Argosului, a aflat de la un oracol că fiul fiicei sale Danae, îl va ucide. Ca urmare, aceasta a fost închisă într-o cameră subterană. După unele versiuni, Zeus, iar după altele Proetus, fratele lui Acrisius, a sedus-o pe Danae, ce l-a adus pe lume pe Perseus. La descoperirea faptei, Danae și fiul său au fost închiși într-un cufăr și aruncați în mare. Într-un final, ei au ajuns pe o insulă aproape pustie, Seriphos, iar Perseus a crescut în casa unui pescar. După un timp, regele insulei, Polydektes se îndrăgostește de Danae și cere prietenilor săi, inclusiv lui Perseus, un dar, drept dovadă a loialității acestora. La întrebarea tânărului ce fel de dar, Polydektes îi cere un cal, ceea ce determină reacția pripită a lui Perseus care oferă „capul Gorgonei". Fiind o chestiune de onoare, Perseus a trebuit să plece în căutarea Gorgonei. Cu ajutorul lui Hermes și al Atenei, Perseus obține obiectele necesare înfrângerii monstrului, care locuia pe malul oceanului. Erau trei monstruoase surori, dintre care doar Medusa era muritoare. Aspectul acestora era atât de înspăimântător, încât oricine le privea era transformat în piatră. Găsind pe cele trei surori în timp ce dormeau, Perseus îi retează capul Medusei și se face nevăzut cu ajutorul coifului lui Hades, primit de la Nimfe. Pe drumul de întoarcere salvează pe Andromeda ce trebuia sacrificată pentru salvarea regatului Etiopiei de furia lui Poseidon, fapt ce a declanșat reacția rivalilor la mâna prințesei, dar au fost învinși cu ajutorul puterilor capului Medusei. La sosirea în Seriphos, luptă împotriva lui Polydektus și a oamenilor săi, folosind din nou capul Medusei, după care, însoțit de Danae și de Andromeda se îndreaptă spre Argos, cetatea sa de baștină. Pe drum, în orașul Larissa, participă la jocurile atletice organizate cu prilejul morții regelui local și, din întâmplare, îl ucide pe bunicul său, Acrisius și el invitat la ceremoniile funerare. Întristat de acest fapt, Perseus a refuzat să conducă Argosul și face schimb cu vărul său, devenind conducătorul orașului Tiryns. După îndeplinirea sarcinii sale, Perseus înapoiază obiectele magice folosite pentru înfrângerea Medusei, iar capul acesteia l-a dăruit Atenei[2]. O altă variantă apare la Ovidius ce o descrie pe Medusa ca pe o femeie foarte atrăgătoare: „De o frumusețe strălucitoare, ea a fost speranța plină de gelozie a multor pețitori. Dar în toată a ei făptură nu era ceva mai atrăgător decât părul. Am cunoscut pe cineva care povestea că a văzut-o. Se spune că zeul mării a

[1] WILK 2000, p. 18-19.
[2] WILK 2000, p. 20-23.

păcătuit cu ea în templul Minervei. Fiica lui Jupiter s-a întors și și-a acoperit cu egida fața sa castă. și, ca să nu rămână nepedepsită nelegiuirea, a schimbat părul Gorgonei în hidre urâte. Acum chiar, pentru ca să îngrozească și mai mult pe dușmanii înlemniți de spaimă, poartă la piept, șerpii pe care ea i-a făcut" (*Metamorfoze*, 4.778-4.803).

Când Medusa a fost ucisă, puterile sale au fost preluate de zeița Atena care a plasat imaginea capului tăiat al Medusei pe armura sa și pe scutul lui Zeus, iar Zeus a luat sclipirea ochilor Medusei pentru a le folosi împreună cu tunetul și fulgerul său. Apollodorus (*Bibliotheca* 3.10.3) descrie cum Atena a preluat sângele Medusei și l-a încredințat lui Asclepius, zeul grec al medicinii și vindecării, devenind sursa puterii sale vindecătoare. Conform legendei, sângele din partea dreaptă a corpului Medusei avea capacitatea de a vindeca, în timp ce cel din stânga reprezenta o otravă mortală. Capul Medusei a ajuns în împărăția lui Hades și a fost așezat de către Persephone pe poarta locuinței sale cu rol apotropaic, similar cu acela al efigiilor suspendate pe porțile caselor oamenilor. Chiar și după moarte, privirea Medusei și-a păstrat capacitatea de a transforma în piatră pe muritorii care încercau să încalce granițele lumii de dincolo[3]. Alte gorgone (imagini ale capului Medusei) au fost plasate în temple și în alte locuri pentru a beneficia de protecția ei, dar și pe scuturile, armurile și carele eroilor, pentru a proteja războinicii greci în luptă[4].

În fapt, Medusa ca divinitate își are originile profunde în lumea pre-greacă, în vechile comunități agrare, venerată ca Marea Zeiță, responsabilă pentru regenerarea vieții, ca sursă sacră a vieții dar și a morții[5]. Unii specialiști consideră că Medusa, în calitate de veche zeiță indo-europeană întrunește două aspecte: cea înfricoșătoare, similară naturii dezlănțuite, de unde provine capacitatea de a respinge răul și puterile demonice și de a proteja împotriva acestora, iar cealaltă natură este prietenoasă, milostivă, generoasă, ca aceea unei mame iubitoare, având grijă de de toate creaturile vii[6]. După alte opinii, aceste divinități au fost introduse în lumea greacă din Orientul Apropiat și Egipt, la sfârșitul secolului al VIII-lea și în secolul al VII-lea a.Chr., fiind adesea descrise ca monștri ori demoni, cu un larg repertoriu de creaturi teriomorfice (cu formă de animal), combinând trăsături umane cu cele animale și adăugiri fantastice. Dotate cu puteri protectoare, aceste figuri au îndeplinit funcția de talismane care îndepărtează răul și au fost reprezentate frecvent pe monumente funerare, în arhitectura sacră, pe echipamentul militar, vase de băut și articole de lux[7].

Gorgonele, numele folosit pentru a desemna pe cele trei surori, Stheno, Euryale și Medusa, erau fiicele unei divinități marine, Phorcys și a sorei sale Keto, un monstru cu caracter chthonian. Reprezentări ale acestora, în principal ale Medusei, adaptate după modele orientale, apar în arta greacă la mijlocul secolului al VII-lea a.Chr. și vor îndeplini pentru o lungă perioadă un rol protector, fiind

[3] CERRI 2013, p. 30; HARRISON 1977, p. 163.
[4] MARLER 2017, p. 4.
[5] MARLER 1989, p. 2.
[6] ZOLOTNIKOVA 2016, p. 359.
[7] KARAGLOU, 2018, p. 4.

asociate încă de la început cu mitul Medusei[8]. Dezvoltarea tipului iconografic al Medusei cuprinde trei stadii - cel mai vechi tip, tipul arhaic sau grotesc, cuprinde perioada secolelor VII-V a.Chr., tipul mijlociu sau de tranziție cuprinde sfârșitul secolului al V-lea a.Chr. și durează până la finalul secolului al II-lea a.Chr. Ultimul, tipul târziu sau frumos/atractiv se dezvoltă treptat după secolul al IV-lea a.Chr. când Medusa încetează să mai fie reprezentată ca un monstru, devenind o tânără și atractivă femeie. În epoca romană fața Medusei devine mai rotundă, dolofană și capătă o expresie tristă[9]. Fascinația Medusei nu s-a limitat la epoca clasică, imagini ale Medusei au fost reproduse pe mozaicuri și reliefuri sculpturale în toată perioada ce a urmat, înfățișată ca o femeie tânără și frumoasă[10].

Cele mai vechi și mai sugestive vestigii cu caracter sculptural referitoare la Medusa, provin de la Templul Artemisei din Corcyra (Corfu), datate în primele două decade ale secolului al VI-lea a.Chr. Frontonul este decorat cu o uriașă gorgonă îngenunchiată sau alergând, membrele sale fiind aranjate sub forma unei zvastici, ce reprezintă o formulă arhaică pentru sugerarea unei mișcări rapide. La stânga și la dreapta gorgonei, este așezat câte un leopard. În jurul acestora sunt amplasate figuri mai mici: un cal înaripat, Pegasus, un bărbat cu o suliță și Zeus care fulgeră contra unui om îngenuncheat. Medusa radiază din plin puterea sa: șerpi cu fălcile deschise se extind de ambele părți ale capului său, iar alți doi șerpi sunt împletiți în jurul mijlocului său, semnificând potențialul său atât pentru o nouă viață, dar și pentru moarte/distrugere. Ea poartă sandale înaripate iar aripile sale sunt întinse, protejând pe cei doi copii ai săi (Pegasus și Chrisaor) și este flancată de cele două feline, ca și zeița frigiană Cybele[11].

Reprezentări plastice de gorgone apar pe vase dar și pe fațadele templelor, ori ca acrotere și antefixe încă din epoca arhaică. Le găsim ca embleme pe scuturi sau decor pentru ustensile casnice, atârnate în ateliere meșteșugarilor, atașate cuptoarelor, așezate în reședințe private și în final imprimate pe monede. La sfârșitul celui de-al doilea sfert al secolului al VII-lea, trăsăturile esențiale ale modelului sunt deja codificate. Cele mai timpurii apariții ale gorgonelor în artă datează de la circa 675 a.Chr., iar Corintul a avut un rol central în această evoluție, concretizată într-un tip canonic denumit „lion mask type". Iconografia arhaică evidențiază doar aspectul monstruos al Medusei. Lăsând la o parte diversele variante în imagistica corintiană, attică și laconiană, se pot distinge două caracteristici fundamentale în portretizarea tipului arhaic: a. reprezentarea frontală, tot timpul fața este reprezentată privind frontal către spectator care privește la ea; b. împletirea dintre elementele umane și animale, juxtapuse și amestecate într-o varietate de moduri. Capul rotunjit și mult mărit trimite către capul unui leu, ochii au privirea fixă și pătrunzătoare, iar părul seamănă cu blana unui animal ori este împletit cu șerpi. Gura se extinde de-a lungul întregii fețe, cu rânduri de dinți, colți sau dinți de mistreț. Limba este împinsă spre afară și

[8] ROBERTSON 1981, p. 16; WILK 2000, p. 21.
[9] WILK 2000, p. 31-35.
[10] MARLER 2017, p. 5.
[11] MARLER 2017, p. 3-4.

proeminentă. Înfățișarea aduce mai mult cu o grimasă. În reprezentări de la sfârșitul secolului al VII-lea a.Chr., părul este înlocuit de șerpi[12].

Gorgonele reprezintă o mască derivată de la un mixaj de trăsături animale și umane, o expresie a fricii ce însoțea permanent viața grecilor și o încercare de a o controla, de a stăpâni această frică/teroare, dându-i o formă fizică, tangibilă[13]. Reprezentarea gorgonei ca un lucru tangibil a reprezentat primul pas în depășirea fricii, al doilea stagiu a fost decapitarea ei de către Perseus și uniunea cu Poseidon, considerat ca fiind zeul ce dispunea de forța necesară îmblânzirii naturii sălbatice a Gorgonei[14]. La începutul secolului al VII-lea a.Chr., beoțienii au reprezentat Gorgona ca o fecioară-centaur, atractivă, cu sâni, brațe și o față aproape umană, o reprezentare deosebită față de cea tradițională, recunoscută doar după atributele celuilalt personaj al mitului, Perseus. Această reprezentare curioasă poate fi explicată prin prisma relației cu Poseidon, divinitatea principală a Beotiei, de la care a primit epitetul de Medusa, zeița protectoare, ce apare pentru prima dată la Hesiod, poet din Beotia[15]. Din punct de vedere filologic, acest epitet poate fi tradus prin „cea care conduce", „stăpâna"[16], fiind participiul prezent al verbului μέδω. Dar ea este și protectoarea tinerilor eroi, funcția Medusei este de a servi ca monstru-adversar pentru Perseus – făcând astfel posibilă trecerea de la copilărie la vârsta adultă pentru tineri. Mitul Medusei reflectă astfel și vechi ritualuri de inițiere[17].

O altă relație complementară a fost cea cu Artemis, personificarea naturii sălbatice, stăpâna animalelor, protectoare a fiarelor sălbatice, mai ales a celor tinere sau în travaliu, legătură realizată în cea de-a doua fază, când Medusa a dobândit un caracter apotropaic, devenind protectoarea oamenilor, o uniune benefică pentru ambele divinități, evidențiată astfel pe frontonul templului Artemisiei din Corcyra (Corfu), Medusa câștigând astfel un loc privilegiat și onoruri alături de Artemis, iar Artemis a beneficiat de entuziasmul popular datorat superstițiilor primitive legate de Medusa[18].

În timp, reprezentarea Medusei evoluează treptat, conservând anumite trăsături înfricoșătoare ce evocă aspectul primitiv, monstruos cum ar fi fața rotundă, dantura reliefată, limba atârnând, forma plată sau alungită a capului, grimasa specifică, trăsăturile pronunțate, părul așezat în benzi sau șuvițe paralele, ondulate, simetrice, dar acestea sunt estompate și atenuate. Alte elemente noi apar reunite pentru prima dată în reprezentarea celebră a Medusei Rondanini, ce tratează mitul într-un sens fundamental decorativ, sentimental chiar, reprezentarea Gorgonei devenind acum o figură feminină cu un oval perfect, cu trăsături regulate, marcate de patetic sau seninătate, înconjurată de o coafură buclată, bogată[19]. Aceasta este considerată „the first beautiful gorgoneion"[20]. După stilul

[12] VERNANT 1992, p. 112-113; OGDEN 2008, p. 35.
[13] HOWE 1954, 209, p. 212.
[14] HOWE 1954, p. 214.
[15] HOWE 1954, p. 215.
[16] ROBBINS DEXTER 2017, p. 19.
[17] MARINATOS 2000, 62, p. 70; OGDEN 2008, p. 65.
[18] HOWE 1954, p. 215.
[19] WALTER 1990, p. 428.
[20] HARRISON 1977, p. 163.

eclectic, combinând trăsături stilistice ale secolului al V-lea a.Chr. cu caracteristici mai târzii, Medusa Rondanini a fost considerată o operă din secolul al II-lea sau I a.Chr, perioadă în care anumiți artiști au încercat să reînvie elemente stilistice specifice secolelor al V-lea și al IV-lea a.Chr., în lucrările lor clasicizante[21]. După alți specialiști, aceasta a fost realizată în cursul secolelor I-II p.Chr. și reprezintă o copie după un original datat în secolul al V-lea a.Chr.[22]. Momentul de răscruce în ceea ce privește reprezentarea Medusei, poate fi considerat publicarea operei lui Pindar, care scrie pe la 490 a.Chr. (Pythicele 12, 13), autor pentru care Medusa era o femeie frumoasă. De acum înainte, Medusa este reprezentată cel mai adesea ca o tânără și frumoasă femeie[23]. Pe de altă parte, reprezentări frumoase/atractive ale Medusei apar pe vase pictate încă de la mijlocul secolului al V-lea, înfățișată ca o femeie tânără și frumoasă, înainte de a fi ucisă sau imediat după acest moment, când capul său atârnă în mâna lui Perseus, dar numai în contextul mitului lui Perseus[24]. O altă caracteristică apare în această perioadă și anume aripile plasate în creștetul capului, în reprezentările anterioare, Medusa avea aripi atașate corpului. Capetele înaripate sunt caracteristice tipului grotesc de gorgonă din secolul al VI-lea a.Chr. Gorgone înaripate aparținând tipului frumos/atractiv apar frecvent începând cu sfârșitul secolului al IV-lea, când aripile apar în combinație cu șerpii înnodați sub bărbie[25]. Astfel în secolul al V-lea a.Chr. Medusa suferă o transformare vizuală de la grotesc la frumusețe, dobândind treptat trăsături antropomorfice feminine, probabil ca rezultat al artei promovând umanismul idealizant al perioadei clasice (480 – 323 a.Chr.), pentru a se potrivi din punct de vedere estetic noilor canoane și tendinței de a înlocui imaginile monstruoase cu altele frumoase, frumusețea fizică fiind legată de perfecțiunea caracterului, conform idealului grec „kalokagathia". În opinia specialiștilor, această schimbare a mitului și a percepției vizuale a Gorgonei se datorează tendinței înregistrată în arta clasică de respingere a grotescului, dar și a evoluției și a schimbărilor înregistrate de mitul Medusei, apărute mai ales după lucrarea lui Pindar, care reliefează caracteristicile feminine ale mitului[26].

Reprezentările Medusei cunosc o dezvoltare deosebită în secolul al III-lea a.Chr., datorită propagandei ptolemaice și seleucide. Capul Medusei a devenit simbolul dinastiei seleucide în timpul lui Seleucos I (358-280 a.Chr.), semnificând unitatea imperiului[27].

*

Din punct de vedere iconografic, reprezentările Medusei, descoperite în Dobrogea se înscriu în seria reprezentărilor descoperite în orașele grecești, atât pontice, dar și din Grecia propriu-zisă. În acest sens menționăm un vas de tip *guttus*, descoperit la Histria cu capul Medusei, datat la sfârșitul secolului al V-lea și în secolul al IV-lea a.Chr. , reprezentare aparținând tipului frumos/atractiv, cu

[21] BELSON 1980, p. 377.
[22] KAROGLOU 2018, p. 16.
[23] OGDEN 2008, p. 55.
[24] BELSON 1980, p. 376.
[25] BELSON 1980, p. 376.
[26] ZOLOTNIKOVA 2016, p. 358; KAROGLOU 2018, p. 4-5.
[27] LUNGU 2007, p. 35.

un chip rotund, cu trăsături frumos reliefate, părul buclat în șuvițe groase, buzele bine conturate, privirea este cea care dă forță acestui portret și sugerează puterea Medusei[28]. Aceste reprezentări au fost găsite, de regulă, în orașele grecești de pe țărmul mării.

În epoca romană, este reprezentată cu aceeași față bucălată, înconjurată de părul puternic buclat în șuvițe groase, cu o expresie tristă pe chip, aripile pe creștetul capului și cei doi șerpi înnodați sub bărbie, ca de exemplu pe un sarcofag de epocă romană (140-170 p.Chr.), realizat în Asia Mică, probabil la Dokimeion, în Frigia[29]. Este imaginea clasică a Medusei în perioada romană, reprezentată cu o coafură bogată, cu bucle și onduleuri, aranjate în șuvițe groase, din care se desprind cele două aripi. Este prezentă mai ales sub forma unor aplice cu funcții decorative și protectoare cu o înfățișare agreabilă, care fac aluzie doar parțial la vechea legendă, semnificând preluarea mitologiei grecești și oficializarea acesteia prin intermediul ideologiei imperiale în secolele II-III p.Chr.[30]. O altă imagine cu o expresie tristă, coafura în șuvițe groase și cele două aripi pe creștet, este reprezentată pe un sarcofag de la Histria, datat în secolul al II-lea p.Chr.[31]. Tot la Histria a fost descoperit un cap fragmentar al Medusei din calcar, cu privirea tristă și coafura bogată[32] și un fragment de stelă funerară, datată la începutul secolului al III-lea p.Chr., în care se observă coafura bogată și aceeași privirea tristă[33]. La Tomis apar două reliefuri ale capului Medusei pe sarcofage de epocă romană, în forma iconografică clasică cu cei doi șerpi înnodați sub bărbie[34]. Alte sarcofage cu reprezentări asemănătoare au fost descoperite la Tuzla[35], Cernavodă[36] sau într-un loc necunoscut[37], acestea îndeplinind rolul bine-cunoscut de protecție a mormântului și a sufletului celui decedat[38].

Alte obiecte pe care este reprezentată imaginea Medusei sunt amuletele, utilizate adesea pentru a induce calități precum putere, victorie, bogăție sau dragoste, dar și pentru a vindeca probleme de natură medicală, răniri sau boli, sau pentru a îndepărta influențele demonice ce cauzează aceste lucruri. Termenul grecesc pentru amuletă, „περίαμμον περίαπτον" derivă de la verbul „περιωάπτειν" = „a lega de ..." cu referire la un obiect sau material ce este atașat sau legat unei persoane[39]. În această categorie se încadrează discurile ceramice cu reprezentarea Medusei destinate fixării pe o coroniță din plumb, din os sau ceramică.

[28] CONDURACHI *et al.* 1957, p. 44. fig. 29.
[29] KOCH & WIGHT 1988, p. 67-69, nr. 23.
[30] SIMION 2007, p. 185.
[31] ALEXANDRESCU VIANU 2001, p. 155, nr. 224, pl. 89.a.
[32] ALEXANDRESCU VIANU 2001, p. 164, nr. 253, pl. 97.c.
[33] ALEXANDRESCU VIANU 2001, p. 152, nr. 218, pl. 88.a.
[34] ALEXANDRESCU VIANU 1970, p. 280, nr. 1, 2; p. 285, nr. 7, fig. 26; p. 286-287, nr. 8 fig. 30; nr. 9, fig. 35.
[35] ALEXANDRESCU VIANU 1970, p. 293, nr. 23.
[36] ALEXANDRESCU VIANU 1970, p. 298, nr. 32.
[37] ALEXANDRESCU VIANU 1970, p. 300-301, nr. 37, fig. 39; nr. 38, fig. 40.
[38] MILAVANOVIĆ & GRAŠAR 2017, p. 169.
[39] FARAONE 1991, p. 109.

Chipul Medusei era prezent și pe antefixe - țiglele semicirculare ce încheiau rândurile de olane, cu rolul de a împiedica pătrunderea apei în interiorul edificiului și de a nu permite păsărilor să își clădească cuiburi în acele spații libere[40].

*

Catalogul descoperirilor de la Callatis[*]

1. 34 discuri din ceramică, D:0,02 m, cu chipul Medusei de tip „gorgoneion" acoperit cu foiță de aur, pe o parte, iar cealaltă parte este ușor bombată, prevăzută cu două mici orificii pentru trecerea sârmuliței din bronz, provenind de la coroniță funerară cu rama din plumb, pe care erau fixate discurile ceramice, despărțite de mănuchiuri de sârmulițe cu perle la capete[41]. Întregul complex a fost datat în al treilea sfert al secolului al IV-lea și la începutul secolului al III-lea a.Chr.[42]. Bibliografie: ZAVATIN-COMAN 1972, p. 103-116.

2. Șapte medalioane ceramice descoperite împreună cu o ramă circulară din argilă. Dintre acestea, pe două medalioane (D:0,032 m), se distinge cu claritate figura Medusei, înconjurată de un cerc de perle. Celelalte cinci au un diametru mai mic (D:0,016 m), sunt foarte slab imprimate și nu se poate observa reprezentarea, dar este posibil să fie tot capul Medusei. Datare: secolele IV-III a.Chr. [43]. Bibliografie: PREDA 1961, p. 275-303.

3. Două discuri ceramice identice, (nr. inv. 31811 și 31812 MINAC) cu diametrul de 0,043 m, grosime 0,002 m din pastă fină roză, realizate cu același tipar cu capul Medusei. Peste decorul în relief a fost aplicat un strat de vopsea albă și peste el o culoare bleu-cenușie[44], au fost descoperite într-un mormânt în cistă dublă împreună cu numeroase alte statuete ceramice, aparținând probabil unei femei[45]. Mormântul a fost datat în a doua jumătate a secolului al IV-lea a.Chr.[46]. Bibliografie: BÂRLĂDEANU ZAVATIN 1985, p. 85-98. (**Fig. 1/1,2**)

4. Aplică din bronz cu reprezentarea capului Medusei, datată în a doua treime a secolului al IV-lea p.Chr.[47]. Bibliografie: PREDA 1980, p. 44.

5. Aplică cu imaginea Medusei, D:0,038 m. Medusa are o înfățișare tragică, accentuată de ochii adânciți și buzele reliefate, gura deschisă cu părul abia schițat în șuvițe groase, bărbia proeminentă, cu cei doi șerpi înnodați sub bărbie. Datată după context în secolele III-II a.Chr.[48]. Bibliografie: PÂSLARU *et al.* 2014 a, p. 83-123.

6. Aplică din bronz a Medusei (nr. inv. 3197), I:0,06 m, l:0,05 m, cu reprezentarea capului Medusei, cu părul despărțit în șuvițe chip bucălat, buze

[40] WILK 2000, p. 164.
[*] Prescurtări utilizate în catalog: I = înălțime, l = lățime, Gr. = grosime, D = diametru.
[41] ZAVATIN-COMAN 1972, p. 103-104.
[42] ZAVATIN-COMAN 1972, p. 114.
[43] PREDA 1961, p. 287.
[44] BÂRLĂDEANU ZAVATIN 1985, p. 93.
[45] BÂRLĂDEANU ZAVATIN 1985, p. 86-93.
[46] BÂRLĂDEANU ZAVATIN 1985, p. 98.
[47] PREDA 1980, p. 44.
[48] PÂSLARU *et al.* 2014 a, p. 86, p. 108, tab. VIII.

evidențiate, privire fixă. Datare: secolele III-II a.Chr.[49] Bibliografie: PÂSLARU *et al.* 2014 b, p. 125-145. (**Fig. 1/3**)

7. Fragment antefix ceramic (nr. inv. 1850), I:0,12 m, l:0,23 m, Gr.:0,032 m, descoperită în Mangalia în anul 1982, într-o cercetare de salvare pe str. Şoimului, la bl. M 7. Este realizat din pastă grosieră, de culoare gălbuie, pe spate și pe lateral este decorată cu vopsea roșie, iar partea frontală cu slip galben. Redă în relief capul Medusei cu o expresie tragică, părul vâlvoi, reprezentat cu șuvițe groase, pe lateral se detașează două benzi ce ar putea semnifica aripile. Lipsește aproximativ un sfert din partea inferioară. Piesa a fost refolosită ulterior, când s-a practicat o gaură circulară. Datare: secolele IV-III a.Chr., după contextul descoperii. Inedită. (**Fig. 1/4**)

8. Coroniță funerară (nr. inv. 420), ce a însoțit un *kalpis*, formată din 7 discuri ceramice asemănătoare (D:0,015 m), circulare, aurite, cu chipul Meduzei reprezentată cu coafură bogată, gura deschisă, ochii reliefați, cu cerc perlat pe margine. Pe revers a fost realizat un mic canal pentru trecerea firului care fixa discul pe coroniță. A fost descoperită într-un mormânt de incinerație, pe str. Oituz, în anul 1970. Datare: secolul al III-lea a.Chr. (**Fig. 1/5**)

9. Disc de bronz (nr. inv. 15652 MINAC), D:0,085 m, descoperit pe str. Ștefan cel Mare în anul 1966. Medusa este reprezentată cu părul buclat, despărțit în șuvițe groase, cu două aripi pe creștet, fruntea îngustă, privirea pătrunzătoare, sub bărbie sunt doi șerpi înnodați. Discul a fost folosit ca ornament pentru un sicriu[50]. Datare: secolele II-III p.Chr. Bibliografie: IRIMIA 1967, p. 33; ICONOMU 1969, p. 251.

10. Fragment antefix ceramic (nr. inv. 2672), I:0,010 m, l:0,097 m, modelat în tipar, pastă grosieră, cărămizie, pe care este imprimat capul Medusei cu șerpi înnodați sub bărbie, iar dedesubt un registru de ove cu dimensiuni descrescătoare. Descoperită pe str. Oituz, bl. OP 2. Datare: secolul al III-lea a.Chr. Inedită. (**Fig. 1/6**)

11. Protomă cu reprezentarea capului Medusei pe o hydrie de stil Hadra, descoperită la Callatis, datată în prima jumătate a secolului al III-lea a.Chr.[51]. Bibliografie: LUNGU 2007, p. 35.

12. Aplică ceramică publicată de V. Canarache ce a definit-o drept mască de actor, dar poate fi o reprezentare a Medusei cu chipul rotund și trăsături accentuate[52]. Datare: secolul al III-lea a.Chr. Bibliografie: CANARACHE 1969, 178, cat. 265; LUNGU 2007, p. 35.

13. Pandantiv ceramic cu reprezentarea Medusei (nr. inv. 3867), D: 0,015 m, descoperit pe str. Oituz, nr. 79 A, decorat cu vopsea neagră, mată, realizat în tipar, cu reprezentarea chipului Medusei cu păr buclat, frunte îngustă, aripi pe creștet și șerpi pe lateral. Este prevăzut cu un mic canal prin care era trecut un fir. Datare: secolele II-III p.Chr. Inedit. (**Fig. 1/7**)

[49] PÂSLARU *et al.* 2014 b, p. 145, pl. 15, 2.
[50] IRIMIA 1967, p. 33, nr. 20; ICONOMU 1969, p. 251, fig. 25.
[51] LUNGU 2007, p. 35, fig. 2.
[52] CANARACHE 1969, p. 178, cat. 265; LUNGU 2007, p. 35.

14. 3 protome ceramice publicate de T. Sauciuc-Săveanu, provenite descoperite în perioada interbelică[53] și care pot fi încadrate ipotetic, judecând după fotografia ce ilustrează articolul în epoca romană, secolele II-III p.Chr.:

a. I:0,04 m, l:0,046 m și Gr.:0,005 m. Medusa este reprezentată cu părul vâlvoi și aripi pe creștet.

b. I:0,042 m, l:0,04 m, Gr.:0,002-0,004 m, reprezintă, de asemenea, o Medusa cu părul vâlvoi.

c. I:0,03 m, l:0,02 m, Gr.:0,003 m, cu părul vâlvoi și aripi pe creștet.

Bibliografie: SAUCIUC-SĂVEANU 1938, p. 308.

15. Medalion ceramic cu reprezentarea capului Medusei, încadrat de o coafură bogată, cu diametrul de 0,122 m[54]. Bibliografie: SAUCIUC-SĂVEANU 1945, p. 304.

16. Fragment de fronton din marmură, decorat la mijloc cu un cap de Medusa[55]. Bibliografie: SAUCIUC-SĂVEANU 1945, p. 270.

17. Medalion ceramic, D: 0,001 m, probabil aurit, cu capul Medusei, frumos realizat. Medusa este reprezentată cu trăsături accentuate, obrajii bucălați, ochii adânciți cu pupila reliefată, părul în dezordine cu șuvițe groase, limba atârnând. Medalionul este decorat pe margine cu un șir continuu de perle[56]. A fost realizat în aceeași manieră cu discurile ceramice prezentate la nr. 8. Datare: secolul al III-lea a.Chr. Bibliografie: TAFRALI 1927, p. 42, 47.

*

Plecând de la o imagine importată din Orient, Medusa devine un element de decor larg răspândit în lumea antică. În perioada arhaică Medusa apare ca un demon cu caracteristici feminine, ulterior imaginea aceasta se modifică și cunoaște o evoluție în cursul căreia apariția sa obișnuită, terifiantă se transformă în cea a unei frumoase tinere în epoca clasică.

Reprezentările figurate ale Medusei cunoscute până în acest moment la Callatis sunt, în marea lor majoritate, discuri sau medalioane ceramice (52 de piese), aplice din bronz (4 piese), protome ceramice (5 piese) folosite în scop apotropaic, la care se adaugă două antefixe ceramice și un fragment de fronton din marmură, publicat de T. Sauciuc-Săveanu în anul 1945, în total 65 de piese. Din punct de vedere cronologic, cele mai vechi reprezentări ale Medusei au fost încadrate în secolele IV-III a.Chr., iar cea mai recentă descoperire în a doua treime a secolului al IV-lea p.Chr. Cele mai multe piese datează din epoca elenistică (secolele IV-II a.Chr.) – 59 exemplare, iar din epoca romană – 6. Ponderea în epoca elenistică o au discurile sau medalioanele ceramice, fapt care se schimbă în epoca romană când predomină protomele ceramice de dimensiuni mai mari și aplicele din bronz, utilizate drept decor pentru diverse obiecte, ceea ce reflectă modificarea percepției acestora: trecerea de la un obiect cu funcție apotropaică bine definită la un simplu element de decor cu caracter estetic.

[53] SAUCIUC-SĂVEANU 1938, p. 308.
[54] SAUCIUC-SĂVEANU 1945, p. 304.
[55] SAUCIUC-SĂVEANU 1945, p. 270.
[56] TAFRALI 1927, p. 47, fig. p. 42.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare:

Ovidius, *Metamorfoze*, ediția 2-a, Studiu introductiv, traducere și note de D. Popescu, București, 1959.

Pindar, *The Odes of Pindar*, Loeb Classical Library, ed. W. Race, Cambridge, 1997.

Hesiod, *The Shield. Catalogue of Women. Other Fragments*, edited and translated G. W. Most, Loeb Classical Library, Cambridge, 2007.

Apollodorus, *The Library*, Loeb Classical Library, edited and translated J G. Frazer, Cambridge, 1921.

Autori:

ALEXANDRESCU VIANU 1970 – M. Alexandrescu Vianu, *Les sarcophages romains de Dobroudja*, RESEE 8 (1970), 2, p. 269-328.

ALEXANDRESCU VIANU 2001 – M. Alexandrescu Vianu, *Histria IX: Les statues et les reliefs en pierre*, București-Paris, 2001.

BÂRLĂDEANU ZAVATIN 1985 – E. Bârlădeanu Zavatin, *Statuete de teracotă dintr-un complex funerar descoperit la Callatis*, Pontica 18 (1985), p. 85-98.

BELSON 1980 – J. Danforth Belson, *The Medusa Rondanini: A New Look*, AJA 84 (1980), 3, p. 373-378.

CANARACHE 1969 – V. Canarache, *Măști și figurine Tanagra din atelierele de la Callatis-Mangalia*, Constanța, 1969.

CERRI 2013 – G. Cerri, *La place de la Gorgone: où est passée la tête de Méduse? (Odyssée, XI, 627 et suiv.)*, Gaia: Revue interdisciplinaire sur la Grèce Archaïque 16 (2013), p. 13-42.

CONDURACHI *et al.* 1957 – E. Condurachi *et al.*, *șantierul arheologic Histria*, MCA 4 (1957), p. 9-101.

FARAONE 1991 – Ch. Faraone, *The Agonistic Context of Early Greek Binding Spells*, în: Ch. Faraone, D. Obbink, Magika Hiera (eds.), *Ancient Greek Magic and Religion*, Oxford, 1991, p. 3 – 32.

HARRISON 1977 – E. Harrison, *Alkamenes´Sculptures for the Hephaisteion: Part I, The Cult Statues*, AJA 81 (1977), 2, p. 137-178.

HOWE 1954 – T. Howe, *The origin and Function of the Gorgon-Head*, AJA 38 (1954), 3, p. 209 – 221.

ICONOMU 1968 – C. Iconomu, *Cercetări arheologice la Mangalia și Neptun*, Pontice 1 (1968), p. 235-268.

IRIMIA 1967 – M. Irimia, *Bronzuri figurate*, Constanța, 1967.

KAROGLOU 2018 – K. Karoglou, *Dangerous Beauty. Medusa in Classical Art*, The Metropolitan Museum of Art Bulletin 75 (2018), 3, New York.

KOCH & WIGHT 1988 – G. Koch, K. Wight, *Roman Funerary Sculpture. Catalogue of the Collections*, The Paul Getty Museum, Malibu, California, 1988.

LUNGU 2007 – V. Lungu, *Une hydrie du style de Hadra à décor polychrome de Callatis*, RESEE 55 (2007), 1-4, p. 23-37.

MARINATOS 2000 – N. Marinatos, *The Goddess and the Warrior. The Naked Godess and Mistress of Animas in Early Greek Religion*, London and New York, 2000.

MARLER 2017 – J. Marler, *Preface*, în: G. Livingstone, T. Hendren, P. Daly (eds.), *Re-visioning Medusa: from Monster to Divine Wisdom*, 2017.

MILOVANOVIĆ & GRAŠAR 2017 – B. Milovanović, J. A. Grašar, *Female Power that Protects: Examples of the Apotropaic and Decorative Functions of the Medusa in Roman Visual Culture from the Territory of the Central Balkans*, Starinar 67 (2017), p. 167-182.

OGDEN 2008 – D. Ogden, *Perseus*, London and New York, 2008.

PÂSLARU *et al.* 2014a – I. Pâslaru, S. Colesniuc, M. Ionescu, *Observații stratigrafice în zona extramuros a cetății Callatis*, în: I. Pâslaru, S. Colesniuc, T. Dimov (eds.), *Kallatida*, Mangalia, 2014, p. 83 – 123.

PÂSLARU *et al.* 2014b – I. Pâslaru, S. Colesniuc, M. Ionescu, *Cercetări în cartierul elenistic din zona extramuros a orașului Callatis*, în: I. Pâslaru, S. Colesniuc, T. Dimov (eds.), *Kallatida*, Mangalia, 2014, p. 125 – 145.

PREDA 1961 – C. Preda, *Archaeological Discoveries in the Greek Cemetery of Callatis – Mangalia (IVth-IIIrd Centuries Before Our Era)*, Dacia N.S. 5 (1961), p. 275-303.

ROBBINS DEXTER 2017 – M. Robbins Dexter, *Medusa: Ferocious and Beautiful, Petrifying and Healing: Through the Words of the Ancients*, în: G. Livingstone, T. Hendren, P. Daly (eds.), *Re-visioning Medusa: from Monster to Divine Wisdom*, 2017.

ROBERTSON 1981 – M. Robertson, *A Shorter History of Greek Art*, Cambridge University Press, 1981.

SAUCIUC-SĂVEANU 1938 – T. Sauciuc-Săveanu, *Callatis, VI-ème rapport préliminaire (1929-1931)*, Dacia 5-6 (1938), p. 279-319.

SAUCIUC-SĂVEANU 1945 – T. Sauciuc-Săveanu, *Callatis, VIII-e rapport préliminaire. Fouilles et recherches des années 1937-1940*, Dacia 9-10 (1945), p. 243-347.

SIMION 2007 – G. Simion, *O aplică cu chipul Medusei descoperită la Celic-Dere*, Peuce S.N. 5 (2007) p. 183-186.

TAFRALI 1927 – O. Tafrali, *La cité pontique de Callatis*, Arta și arheologia 1 (1927), 1, p. 17 – 55.

VERNANT 1992 – J. P. Vernant, *Death in the Eyes: Gorgo, Figure of the Other*, în: *Mortals and Immortals. Collected Essays*, Princeton, 1992, p. 111-138.

VOYATZIS 1998 – M. E. Voyatzis, *From Athena to Zeus. An A -Z Guide to the Origins of Greek Goddesses*, în: L. Goodison, Ch. Morris (eds.), *Ancient Goddesses. The Myths and the Evidence*, British Museum Press, 1998, London, p. 133-147.

WALTER 1990 – H. Walter, *Le gorgoneion en bronze de Villards d´Héria*, în: *Mélanges Pierre Lévêque*, vol. IV, Paris-Besançon, 1990, p. 423-431.

WILK 2000 – St. Wilk, *Medusa. Solving the Mystery of the Gorgon*, Oxford, 2000.

ZAVATIN-COMAN 1972 – E. Zavatin-Coman, *Un mormânt elenistic cu kalpida de la Mangalia*, Pontica 5 (1972), p. 103-116.

ZOLOTNIKOVA 2016 – O. Zolotnikova, *A Hideous Monster or a Beautiful Maiden? Did the Western Greeks Alter the Concept of Gorgon?*, în: H. L. Reid, D. Tanasi (eds.), *Philosopher Kings and Tragic Heroes. Essays on Images from Western Greece*, Sioux City, Iowa, 2016, p. 353-370.

Fig. 1

CATARAMĂ DE CENTURĂ DESCOPERITĂ ÎN AȘEZAREA FORTIFICATĂ DE LA ALBEȘTI

Nicolaie ALEXANDRU*

Cuvinte-cheie: *stil animalier, cataramă, sciți.*
Keywords: *animal style, buckle, Scythes.*

Rezumat: *În anul 1996, în așezarea fortificată de la Albești (sector B, carourile 27-37), a fost descoperită o locuință, de cca. 9 x 5 m², formată din două compartimentări cu un bogat material arheologic în interior. Printre descoperiri s-a aflat și o cataramă de bronz în formă de cal (Muzeul „Callatis" inv. 2729); aceasta redă imaginea unui cal în galop, văzut din profil. Animalul stă pe picioarele din spate cu cele din față ridicate și coada orizontală, dând impresia că aleargă cu mare viteză. După turnare detaliile cataramei au fost adăugate prin gravură. Pe partea dorsală, neprelucrată și cu o adâncitură care urmărește forma calului, există un sistem de prindere în forma literei T, un pin, realizat din turnare. Cele mai apropiate analogii ale cataramei de curea de la Albești sunt descoperirile din lumea scitică. Fiind găsită într-un context arheologic bine datat, piesa poate fi încadrată în a doua jumătate a sec. al III-lea a.Chr.*

Abstract: *In 1996, in the fortification at Albești (Sector B, c. 27-37), there was discovered a rectangular structure, by ca. 9 x 5 m², comprising two partitions with a rich archaeological inventory. Among these discoveries there was a bronze horse shaped buckle (inv. 2729 „Callatis" Museum), representing a running horse, viewed from its profile. The horse stands on its hind legs with the front legs raised and the horizontal tail, giving the impression that he is running at high speed. The buckle details have been added by engraving, after the molten metal was poured into the mould and processed. On the back side there is a T shaped gripping system, accomplished when the molten metal was poured into the mould. The closest analogies were discovered in the Scythian world. Due to its discovery in a clear archaeological context, the buckle discovered at Albești can be dated to the second half on the 3rd century BC.*

În anul 1996, în așezarea fortificată de la Albești (sector B, carourile 27-37), a fost descoperită o locuință formată din două compartimentări cu un bogat

* Nicolaie ALEXANDRU: Muzeul de Arheologie „Callatis" – Mangalia; e-mail: nikam_ral@yahoo.com.

material arheologic în interior. Edificiul, de mici dimensiuni, cca. 9 x 5 m, era construit direct pe stânca dealului, mărginit la nord și est de o stradelă care îl separa de compartimentările adosate incintei pe aceste laturi, iar la vest și sud de mici spații deschise[1].

Din bogatul inventar descoperit în interiorul acestor două compartimentări remarcăm: protomă ceramică Afrodita, fragment statuetă ceramică Cybela, mic altar ceramic cu scene mitologice pe cele patru laturi; altar ceramic fragmentar[2], de mici dimensiuni cu fronton la partea superioară; șase *lekythoi*; trei opaițe din care unul lucrat manual; un *kantharos*; ceramică de uz casnic; cermică getică – vase bitronconice fragmentare cu brâu alveolar; o cățuie; cheie fragmentară de bronz. De asemenea, s-a aflat un bogat material amforic, recipiente și ștampile amforice: Heracleea Pontică grupa IV; Sinope subgrupa VI D; Rhodos, perioadele I b-c și II b; Cnidos, grupul Zenon A; Solocha I[3]. Materialul arheologic se incadrează în a doua jumătate a sec III a.Chr., corespunzând ultimului nivel de locuire de la Albești.

Printre descoperiri s-a aflat și o cataramă de bronz în formă de cal (Muzeu „Callatis", inv. 2729); aceasta redă imaginea unui cal în galop, văzut din profil **(Fig. 1 a-b)**. Animalul stă pe picioarele din spate, cu picioarele din față ridicate și coada orizontală, dând impresia că aleargă cu mare viteză. Din turnare au fost realizate detaliile capului - gura, nara și ochiul oval adâncite - și coama. După turnare detaliile cataramei au fost adăugate prin gravură. Astfel, linii incizate executate prin prelucrarea la rece a bronzului, redau în detaliu forme anatomice ale calului sau elemente de harnașament - căpăstrul și hamul. Hamul este reprezentat de o bandă decorată cu triunghiuri opuse, cu câte un punct în fiecare triunghi. Pe partea dorsală, neprelucrată și cu o adâncitură care urmărește forma calului la exterior, există un sistem de prindere în forma literei T, un pin, realizat din turnare. Catarma are greutatea de 47,15 g, iar dimensiunile au următoarele valori: lungimea de 8,4 cm, înălțimea de 4,4 cm, grosimea între 0,3 cm și 0,6 cm. Sistemul de prindere, pinul în forma literei „T", este de 0,8 cm, iar lungimea părții superioare de 1,9 cm.

În literatura de specialitate există trei obiecte apropiate iconografic[4]. Prima, cea mai asemănătoare, redă un cal în galop; piesa fragmentară a fost descoperită în 2012 în munții Kubuloch[5]. O altă cataramă de centură asemănătoare a fost descoprită în zona de podiș a Crimeei Premontane, datată la sfârșitul secolului

[1] BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, p. 103-105, L_{17} – $L_{17'}$ și Pliant V b (Planul construcțiilor din fort – etapa III).

[2] RĂDULESCU *et alii* 1995-1996, p. 28; BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, p. 105 și cat. R 21, R 7, R 39 ți R 48.

[3] BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, p. 104-105 cu trimiterile din catalog. Piesa la care ne referim aici a fost înregistrată direct la muzeul din Mangalia și nu era cunoscută de colegele noastre.

[4] O cataramă de bronz, aproape identică cu cea descoperită la Albești (și cu același decor pe ham), considerată ca aparținând arealului scitic, am văzut-o la adresa: *https://www.e-tiquities.com/A-Scythian-Bronze-Buckle-in-the-form-of-a-Horse-Scythian,* datată aici la sfârșitul sec. al V-lea a.Chr. (pagină web vizitată în data de 21.11.2019).

[5] SKORYI 2013, p. 54; SKORYI & ZIMOVETS 2014, p. 55-56.

al IV-lea a.Chr.[6]. Aceasta este sub forma unui călăreț în galop, realizată în tehnica de turnare, urmată de lustruirea părții expuse și realizarea pe ea a detaliilor individuale prin gravură. Figura calului și a călărețului sunt redate din profil; partea din spate este plată, fără urme de prelucrare. Pe partea dorsală, vertical fixat sub forma literei „T" turnat pe cataramă, un pin care asigură prinderea pe centură. Această cataramă de centură era amplasată pe cureaua de piele din zona pieptului calului, în poziție orizontală[7]. O a treia, asemănătoare cu cea din Crimeea Premontană, a fost descoperită în Simferopol, în vecinătatea orașului scitic Neapolis[8].

Până la catarama de la Albești, astfel de piese nu erau cunoscute în alte zone din arealul influențat de cultura scitică în Europa Orientală[9]. La Albești mai apare ca posibilă piesă de harnașament o verigă simplă, de bronz, componentă la curelele necesare înhămării[10]. Altă piesă de bronz este un clopoțel miniatural[11]; acest tip de clopoțel, se aseamănă foarte mult cu formele premonetare celtice[12]. S-a susținut, pe bună dreptate că piesele metalice, oricare și din orice metal, în niciun caz nu pot fi invocate în determinări etnice[13]. Nu putem să nu remarcăm însă, pentru acest caz - unde proprietari erau cetățenii callatieni care lucrau pământul cel mai probabil cu populația locală, geții, într-un regim de semidependență - influențe ale unor enclave scitice sau celtice în zonă.

În această perioadă triburi de neam celtic se stabilesc atât în stânga cât şi în dreapta Dunării[14]. Prezența celtică pe teritoriul de azi al României, mai ales în Podişul Transilvaniei şi în Câmpia de Vest, se datează cel mai timpuriu în ultima parte a sec. al IV-lea a.Chr., urmată de o creştere a locuirii în sec. al III-lea a.Chr.[15]. De semnalat și mormântul unui războinic celt descoperit în necropola callatiană de epocă elenistică[16]. Populații care aparțineau familiilor neamurilor scite sunt amintite în aceste locuri mai din vechime: Herodot, IV, 78 (*Fontes* I, p. 43-45) și Thucydides, II, 29 (*Fontes* I, p. 75), iar ulterior de Pompeius Trogus (Iustinus IX, 2)[17]. Dar pentru vecinătatea orașului Callatis, abia în sec. al II-lea a.Chr. avem menționată stabilirea aici a „sciților plugari"[18]. Așezările acestora, menționate de

[6] SKORYI 2013, p. 46-56.
[7] SKORYI 2013, p. 46.
[8] SKORYI 2013, p. 50.
[9] SKORYI 2013, p. 54.
[10] BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, p. 245 și pl. C1, V 46.
[11] BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008, p. 247-248; piese asemănătoare au mai fost descoperite la Enisala și Adâncata, vezi IRIMIA 2004-2005, p. 340, fig. 16/11.
[12] În perioada de început a epocii La Tène celții foloseau ca forme premonetare diferite obiecte de bronz: toporașe, inele sau clopoței, care au circulat și mai târziu, paralel cu monedele celtice, cf. FAULKENBURY 2011, p. 18
[13] HAHEU 2013, p. 29-45.
[14] BARNEA 2010, p. 33.
[15] BABEŞ 2001, p. 516.
[16] BÂRLĂDEANU-ZAVATIN 1980, p. 225-226, pl.5.
[17] În legătură cu prezența sciților în zona vest-pontică vezi IRIMIA 2000-2001, p. 299-317; IRIMIA 2005, p. 51-93.
[18] STRABON, *Georg*. VII, 4,6 se referă la sciții „agricultori" care s-au stabilit în teritoriul callatian în sec. al II-lea a.Chr., *„Aceşti [sciţi] erau numiţi cu un nume numai al lor –*

Pliniu cel Bătrân IV, 11 (18), s-ar plasa în teritoriile cetăţilor Callatis şi Dionysopolis[19]. Tot atunci sunt emise de Callatis monede cu efigia regilor sciți[20]. Această prezență a sciților, de care amintește Plinius cel Bătrân, e mai târzie decât catarama descoperită la Albești.

Chiar dacă se vorbește de prezența statornică a sciților la sud de Dunăre înainte de venirea lui Ateas aici[21], considerăm că după dezastrul din 339 a.Chr. în fața lui Filip al II-lea, expansiunea sciților la sudul Dunării a fost mult limitată. Iar stabilirea sciților în vecinătatea orașelor Callatis și Dionysopolis în sec. al II-lea a.Chr. s-a făcut pe terenuri părăsite de coloniștii greci din cauza secării cursurilor de apă din preajma așezărilor. Lipsa de apă afecta și așezările de la extremitățile vestice ale teritoriului agricol callatian[22]. Avem mențiunea epigrafică după care vechii greci[23] numeau ținutul dobrogean *Scythia (Σκυθία)* la sfârșitul sec. al III-lea a.Chr. (ISM I 15)[24], regiune care mai târziu avea să primească numele de *micra Scythia (μικρὰ Σκυθία)* (Strabon, *Geogr*., VII 4,5[25] și 5,12). Pe lângă discuțiile dacă numele vine de la o stâpânire a sciților în aceste locuri[26], mai potrivit ni se pare să admitem că în atribuirea numelui a prevalat aspectul de stepă al Dobrogei, asemănător pentru vechii greci cu cel al „Sciției" propriu-zise[27]. Astfel denumirea s-ar referi mai degrabă la „stepa mică" față de stepa, reprezentată de „Sciția".

Revenind la catarama descoperită la Albești, ea se încadrează în așa-numitul „stil animalier", artă cu origini iraniene, preferată pentru epoca clasică mai ales de sciți, dar preluată și de alte civilizații. Calul, redat prin obiectul nostru, era prezent în viața de zi cu zi a tuturor popoarelor antice. La vechii greci, unde era considerat un animal de lux[28], apare într-o multitudine de reprezentari, de la statui la figurine de mici dimensiuni, de la picturi pe vasele ceramice la monumentalele frize. Pentru traci, primul care se referă la caii lor este Homer, *„ţara tracilor, îmblânzitorii de cai"*. Tot de caii din Tracia aminteşte şi un izvor târziu dar care povesteşte o legendă a perioadei arhaice, *Argonauticele Orfice*[29]: *„Tracia cea bogată în cai..."*. În aceeaşi notă este şi textul lui Sofocle[30] *„tracii iubitori de cai"*. Printre atestările arheologice putem aminti un pandantiv de bronz, reprezentând

agricultori – pentru a fi deosebiţi de nomazii care locuiau la nord de ei. Hrana lor erau cărnuri (între altele şi carnea de cal), brânză, lapte dulce şi acru de iapă".

[19] Nu este exclus ca aceste așezări să fi existat deja înainte de venirea sciților aici.

[20] CANARACHE 1950, p. 213-257; TALMAȚCHI 1999, p. 307-312.

[21] ILIESCU 1969, p. 190-191.

[22] ALEXANDRU 2018, p. 100.

[23] ALEXANDRU 2018, p. 100.

[24] LAMBRINO 1960, p. 180-217; PIPPIDI 1967, p. 187-191.

[25] Schythia Mică (nume pe care îl va primi în perioada ce a urmat numai teritoriul Dobrogei de azi) se numea o parte a Crimeii ocupată de tauri și regiunea până la Nipru, numele extinzându-se apoi și mai spre vest, peste Nistru și peste Dunăre, din cauza populațiilor care s-au „strecurat" în aceste părți, conform STRABON, *Geografia*, VII, 4,5, trad. Felicia Vanț-Ștef, vol. II, București, 1974, p. 183, vezi și n. 244, p. 600.

[26] PIPPIDI 1967, p. 211; COJOCARU 2002, p. 142.

[27] VULPE 1972, p. 205.

[28] BUTTIN 2007, p. 94.

[29] *Argonauticele Orfice*, a doua jumătate a sec. al IV-lea p.Chr., *Fontes II*, p. 115.

[30] SOFOCLE , Fr. 523, *Fontes I*, p. 19.

un cal, atribuit civilizației daco-getice, în așezarea de la Bâzdâna[31]. Pentru un alt popor a cărei prezență a fost semnalată în zonă, celții, calul a avut o reprezentare privilegiată, mai ales pe monede. Iar în pantheonul lor celții aveau o divinitate ocrotitoare a acestor animale, asimilată de romani cu Epona[32], zeița cailor și a fertilității.

Cele mai apropiate analogii ale cataramei de curea de la Albești sunt descoperirile din lumea scitică - cataramele descoperite în Crimeea, prezentate mai sus. Chiar dacă în arta preferată de sciți predomină animalele sălbatice sau cele fantastice[33], sunt reprezentate în mică măsură și animale domestice, cum este cazul calului sau al câinelui[34]. Pentru Dobrogea sunt cunoscute mai multe descoperiri scitice sau de influență scitică[35]; putem spune că și descoperirea noastră se înscrie în seria acestora. Cum și în acele vremuri tipurile de podoabă ca și armele și piesele de harnașament se preiau în funcție de eficință sau modă[36], cel mai probabil catarama a ajuns la locuitorii fortului de la Albești prin diferite schimburi. Fiind descoperită într-un context arheologic bine datat, poate fi încadrată în a doua jumătate a sec. al III-lea a.Chr. Cum orice obiect de metal își păstra în epocă și valoare monetară, putea fi de mai mult timp în „circulație".

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRU 2018 – N. Alexandru, *Agricultura epocilor clasică și elenistică în Scythia Minor*, în: S. M. Colesniuc (ed.), *Marea Unire de la Marea Neagră*, vol. I, Constanța, 2018, p. 95-101.

BABEŞ 2001 – M. Babeş, în *Istoria Românilor,* vol. I, Bucureşti, 2001.

BARNEA 2010 – Al. Barnea, *Despre celți la Dunărea de Jos*, Zargidava 9 (2010), p. 29-36.

BÂRLĂDEANU–ZAVATIN 1980 - E. Bârlădeanu-Zavatin, *Noi descoperiri în necropolele callatiene,* Pontica 13 (1980), p. 216-240.

BODOLICĂ & BODOLICĂ – V. Bodolică, V. Bodolică, *Dobrogea, teritoriul interferențelor artei scitice cu cea traco-getică: simbolistică și semnificație*, în: S. M. Colesniuc (ed.), *Marea Unire de la Marea Neagră*, vol. I, Constanța, 2018, p. 193-198.

BUTTIN 2007 – A.-M. Buttin, *Grecia clasică*, București, 2007.

BUZOIANU & BĂRBULESCU 2008 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Albești. Monografie Arheologică. I,* Constanța, 2008.

CANARACHE 1950 – V. Canarache, *Monedele sciților din Dobrogea*, SCIV 1 (1950), p. 213-257.

COJOCARU 2002 – V. Cojocaru, *Relațiile dintre greci și „barbari" la nordul și nord-vestul Pontului Euxin reflectate în trei decrete din perioada elenistică*, ArhMold 25 (2002), p. 139-152.

FAULKENBURY 2011 – Th. J. Faulkenbury (ed.), *Out of the Mist. Celtic Christianity*, Mainz, 2011.

HAHEU 2013 – V. Haheu, *Tracii septentrionali și sciții: interferențe și transformări culturale*, RevArheologică 9 (2013), 3, p. 29-45.

[31] RUSTOIU 1996, p. 127, fig. 87/4.

[32] LAMBRECHTS 1951, p. 107.

[33] KANTOROVICI 2015, *passim*.

[34] BODOLICĂ & BODOLICĂ 2018, p. 193-198.

[35] Vezi IRIMIA 2005 și 2000-2001; BODOLICĂ & BODOLICĂ 2018.

[36] VULPE 2012, p. 60.

ILIESCU 1969 – Vl. Iliescu, *Contribuții la problema raporturilor scito-trace în sec. al IV-lea î.e.n.*, Pontice 2 (1969), p. 189-197.

IRIMIA 2000-2001 – M. Irimia, *Despre sciți și Sciția Mică în ultimele secole ale mileniului I a.Chr.*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 299-317.

IRIMIA 2004-2005 – M. Irimia, *Descoperiri getice în zona Adâncata (com. Aliman, jud. Constanța)*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 319-384.

IRIMIA 2005 – M. Irimia, *Cu privire la raporturile dintre sciți, geți și coloniile grecești de la Dunărea de Jos în secolele VI-IV a.Chr.*, Revista română de studii eurasiatice 1 (2005), p. 51-93.

KANTOROVICI 2015 – A. R. Kantorovici, *Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция (Stilul animalier scitic în Europa Orientală: clasificare, tipologie, cronologie, evoluție)*, Moscova, 2015.

LAMBRECHTS 1951 – P. Lambrechts, *Divinités équestres celtiques ou défunts héroisés?*, L'Antiquité Classique 20 (1951), 1, p. 107-128.

LAMBRINO 1960 – S. Lambrino, *Décret d'Histria en l'honneur d'Agathocles*, RÉR 1960 (5-6), p. 180-217.

PIPPIDI 1967 – D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, ed. a II-a, București, 1967.

RĂDULESCU *et alii* 1995-1996 – A. Rădulescu, L. Buzoianu, M. Bărbulescu, N. Cheluță-Georgescu, *Reprezentări figurate în așezarea de epocă elenistică de la Albești*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 23-72.

RUSTOIU 1996 – A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci (sec. II î.Chr. – sec. I d.Chr). Tehnici, ateliere și produse de bronz*, București, 1996.

SKORYI 2013 – S. Skoryi, *Поясная пряжка – скачущий всадник из предгорного Крыма (Cataramă de centură, călăreț în galop din Crimeea Premontană)*, Revista Arheologică 9 (2013), 2, p. 46-56.

SKORYI & ZIMOVETS 2014 – S. Skory, R. Zimovets, *Скифские древности Крыма (Antichități scitice în Crimeea)*, Kiev, 2014.

TALMAȚCHI 1999 – G. Talmațchi, *Monede scitice descoperite în Dobrogea*, Pontica 32 (1999), p. 307-312.

VULPE 1972 – R. Vulpe, *Limita meridională a provinciei romane Scythia*, Pontica 5 (1972), p. 205-221.

VULPE 2012 – Al. Vulpe, *Sciții și agatârșii în spațiul carpato-dunărean*, SCIVA 63 (2012), 1, p. 28-66.

Cataramă de centură, Albești, jud. Constanța.

UN VAS UITAT ȘI REDESCOPERIT

Maria ALEXANDRESCU VIANU[*]

Cuvinte-cheie: modiolus, *decor în relief, scene dionisiace, ceramică pergameniană, stil neo-attic.*

Keywords: modiolus, *decoration in relief, Dionysian scenes, pottery from Pergam, neo-attic style*.

Rezumat: *Vasul descoperit la Schitu, în teritoriul Callatisului are o forma rară, puțin raspândită, care se regăsește în unele vase aretine și campaniene. Decorul cu aplici în relief reprezintă un thiasos dionisiac cu analogii în decorurile de vase de metal și cratere de marmură italice.*

Abstract: *The vessel discovered at Schitu, in the territory of Callatis, is of a rare shape, less encountered, which finds its analogies in Arretine and Campanian pottery shapes. The applied decoration depicts a Dionysian thiasos with analogies in the decoration of Italic metal vases and marble craters.*

Am descoperit acest vas în depozitele Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" din București cu indicația provenienței de la Histria din vechile săpături Lambrino, 1927-1940. Dar acest vas fusese deja publicat de H. Slobozieanu în revista SCIV 10 (1959), 2 ca provenind de la Schitu, la 25 km sud de Tomis, lângă *Parthenopolis* (actualul Costinești). Publicație uitată între timp.

A fost descoperit în 1937 cu ocazia construcției liniei ferate. Depus la Cabinetul de Arheologie al Universității din București a suferit la incendiul provocat de bombardamentele din 1944. Astfel starea lui de conservare a suferit degradări în raport cu momentul descoperirii sale. La data descoperirii se păstra fundul vasului, astăzi rămas pe o porțiune foarte mică. De asemenea figura cu lira era păstrată aproape în întregime, ca și o menadă astăzi aproape complet distrusă.

Înălțimea vasului este de 14,5 cm, iar diametrul de 14 cm (**Fig. 1-4** și **12**).

Vasul este lucrat dintr-o pastă foarte fină, dură în interior, bej deschis cu urmele de roată foarte bine reliefate și cu un firnis imitând culoarea aramei prelins în interior. Figurile în relief, de tip aplici sunt executate cu tipar.

[*] Maria ALEXANDRESCU VIANU: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: malexandrescu@gmail.com.

Vasul este cilindric, cu pansa ușor convexă, înalt, cu o singură toartă prinsă cu o aplică în formă de viță de vie și două frunze laterale, care se prelungesc pe buza vasului. Toarta are trei caneluri adâncite. Buză evazată cu două incizii la bază.

Alte două incizii la 1,3 și 1,6 cm de baza buzei. Forma cea mai apropiată din repertoriul vaselor ceramice este *modiolus*[1]. *Modiolus* este o formă caracteristică pentru vase de argint, marmură și sticlă[2]. Foarte rar ea este împrumutată de vasele din ceramică. Se pot cita doi *modioli* cu glazură verde de la Kenchreae de lângă Corinth. Dintr-o pastă fină, roșiatică el este acoperit cu o glazură sticloasă, verde. Decorul este într-o tehnică combinată, barbotină și aplici. Henry Robinson care publică aceste piese le consideră produse de același atelier cu doi alți *modioli*, unul de la Komotini[3] și altul de la Olbia, aflat la muzeul Pușkin[4]. El așază acest atelier într-o regiune aflată în nord-vestul Asiei Mici (**Fig. 5**).

Dar această formă de cană este extrem de rară în zona greacă. Nu am găsit-o printre formele ceramicii pergameniene, cu care la prima vedere s-ar înrudi vasul de la Schitu prin tehnica aplicelor. Ea pare să descindă mai degrabă din ceramica produsă de manufactura aretină datată în jurul erei noastre[5]. În această serie se află două căni de la Muzeul Metropolitan cu figuri in relief[6], *kalathiskoi* și menade (**Fig. 6**) și o altă cană aretină de la Berlin de la Altes Museum, inv. 4773[7].

O formă și mai apropiată o regăsim în ceramica campaniană. Jean-Paul Morel[8] explică baza simplă plată prin prototipuri în metal, explicație valabilă pentru ceramica din Sicilia, Campania și Etruria. În plus categoria 5000 (**Fig. 7**) în clasificarea lui Morel are o singură ansă verticală, a cărei prindere aplicată se apropie destul de mult de vasul de la Schitu. De asemenea firnisul imitând culoarea aramei apare după Morel în campanianul A, unde firnisul este deseori metalic arămiu[9].

Decorul

Figurile în relief ocupă aproape toată înălțimea vasului. Figurile, cu excepția uneia dintre ele, plutesc în aer fără a ajunge la baza vasului sau pe o linie care să indice solul. Figurile sunt distanțate fără vreo legătură între ele. Pornind de la toartă, patru dintre figuri evoluează către stânga, iar cea de-a cincea este orientată invers. Sunt reprezentările unui *thiasos* dionisiac cu menade în extaz, dansând, cântând din liră și din *crotalum*, un satir dansând. Repertoriul este de găsit pe ceramica pergameniană.

1. Menadă în pas de dans, In. 10,2 cm (**Fig. 8**)[10]. O siluetă lungă, grațioasă, corpul se desprinde prin transparența costumului, care lasă dezgolit sânul și

[1] ROBINSON 1972, p. 356.
[2] KERN 1963, p. 400-405.
[3] Berlin, Antiquarium, inv. 30141, ZAHN 1923, aşa-numitul pahar *skeleton*.
[4] Inv. II 16 627, *Antičnoe Iskusstvo*, *Katalog*, Moscova, 1963, p. 37, pl. 30.
[5] KERN 1963, p. 403.
[6] Metropolitan Museum inv. 19.192.43 și 17. 194.896.
[7] FÉLIX & PRICE 1920, pl. 2.5.
[8] MOREL 1981.
[9] MOREL, p. 525, n. 148.
[10] Prescurtări folosite în text: In. = înălțime.

piciorul stâng. Chitonul și himationul sunt învolburate de mișcare creând forme transparente, ușoare, curbe în jurul figurii. Capul aplecat către piept, brațele urmând linia mișcării. Pentru această figură nu am găsit o analogie strânsă în ceramica pergameniană, în schimb ea apare des pe craterele neoattice de marmură, pe reliefurile vaselor aretine, pe reliefuri neoattice romane. Prototipul acestei menade a fost creat la sfârșitul secolului al V-lea a.Chr. şi a intrat ca o temă extrem de apreciată în lumea romană. De aici și marile cratere de marmură executate în Attica la comanda romană aşa după cum sunt cele descoperite în faimosul naufragiu de la Mahdia[11] (**Fig. 9**).

2. Menada în extaz, In. 11 cm (**Fig. 10**). Menada redată din spate cu corpul într-o torsiune puternică, cu brațele ridicate deasupra capului, ținând *crotalum*. Jumătatea de jos a corpului dezgolită, hainele fluturând în jurul corpului sub imperiul mișcării puternice. Aceeași mână a lucrat aceste două figuri. Motivul se află prezent și în repertoriul pergamenian, dar figurile sunt mai statice (**Fig. 11**)[12], veștmântul lipsit de transparență, faldurile mai greoaie, mai groase. În schimb o figură similară întâlnim pe craterul de marmură de la Napoli.

3. Menadă dansatoare, foarte prost conservată (ruptă). Despre ea nu putem spune mare lucru.

4. Menadă (?) cu liră, In. 10,2 cm (**Fig. 12**). Aceeași prezentare din spate într-o atitudine mai statică, deși drapajul este redat cu aceleași linii curbe ușoare, lăsând dezgolit spatele și piciorul stâng. Tema o regăsim în repertoriul pergamenian (**Fig. 13**).

5. Satir, In. 9,5 cm (**Fig. 14**). Cu această reprezentare ne apropiem cel mai mult de modelul pergamenian[13] (**Fig. 15**). Prezentat din spate, așezat pe o mică bază, satirul este redat în pas de dans cu nebrida înfășurată în jurul gâtului, cu mica lui coadă în aer. Capul este redat din profil.

La capătul acestei scurte analize a piesei pe care o readucem în atenția specialiștilor vom rezuma problemele pe care le ridică.

Se știe astăzi că așa-zisa ceramică pergameniană cu aplici era produsă în diverse centre, dintre care cele mai multe se aflau răspândite pe coasta Asiei Mici, dar și în Grecia, cum ar fi la Corinth și Sparta. Pe de altă parte, ele iradiază către Italia, unde gustul pentru asemenea tip de ceramică cu figuri în relief era deosebit de apreciat.

Nu suntem în măsură astăzi să determinăm centrul care a produs acest vas. Calitatea pastei, foarte fină și foarte dură, lăsată nefirnisată în interior, încercarea de imitare a unei patine metalice, arămii, ca și forma vasului, absentă după știința noastră din zona greacă, ne duce cu gândul la o producție italică. Repertoriul decorativ este apropiat de cel pergamenian, uneori identic, așa cum este în cazul figurii satirului. Pe de altă parte, celelalte figuri, deși prezente în repertoriul pergamenian, stilistic sunt diferite. Ele se apropie cu mult mai mult de modelele neoattice prezente pe monumentele în marmură cum ar fi craterele sau reliefurile, care au cunoscut un succes foarte mare la Roma în epocă augusteică. Atelierele

[11] GRASSINGER 1994, p. 259 urm.
[12] HÜBNER 1993, cat. 263.
[13] HÜBNER 1993, cat. 247, fig. 35.

attice produceau asemenea piese pentru clientela romană. H. Slobozeanu, care a publicat primul acest vas, îl data în secolele II-I a.Chr. Această datare se poate susține. Totuși, având în vedere forma vasului și gustul pentru figurile neoattice cu paralele pe craterele de marmură, aș opina pentru o datare în epoca lui Augustus.

BIBLIOGRAFIE

Antičnoe Iskusstvo, Katalog, Moscova, 1963.

GRASSINGER 1994 – Grassinger, *Die Marmorkratere* in: *Das Wrack: Der antike Schiffsfund von Mahdia* (ed. Gisela Hellenkemper Salies), Köln, 1994, p. 259-283.

HÜBNER 1993 – G. Hübner, *Die Applikenkeramik von Pergamon: Eine Bildersprache im Dienst des Herrscherkultes* (Pergamenische Forschungen 7), 1993.

KERN 1963 – J.H.C. Kern, *Romische Modioli des 1. Jahrhunderts n. Chr*., Mnemosyne 16 (1963), 4, p. 400-405.

MOREL 1981 – J.-P. Morel, *Céramique campanienne. Les formes*, École française de Rome, 1981.

FÉLIX & PRICE 1920 – O. Félix, T. D. Price, *An Introduction to the Study of Terra Sigillata, Treated from a Chronological Standpoint*, Londra, 1920.

SLOBOZIANU 1959 – H. Slobozianu, *Reprezentări din cultul lui Dionysos și al nimfelor de pe litoralul vestic al Mării Negre*, SCIV 10 (1959), 1, p. 285-294.

ZAHN 1923 – R. Zahn, *81. Winckelmannsprogramm*, Berlin, 1923.

ROBINSON 1972 – H. S. Robinson, *A Green Glazed modiolus from Kenchreai*, Hesperia 41 (1972), 3, p. 355-356, Pl. 74-75.

1. **2.**

3. **4.**

Fig. 1-4 – Vasul de la Schitu (foto autoare).

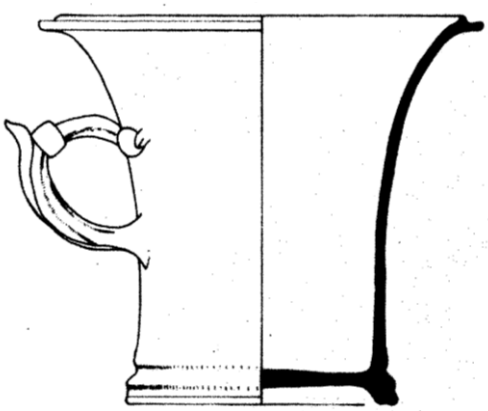

Fig. 5 - Modiolus de la Kenchreae (după Robinson 1972).

Fig. 6 - Muzeul Metropolitan inv. 17.194.896 (Robinson 1972).

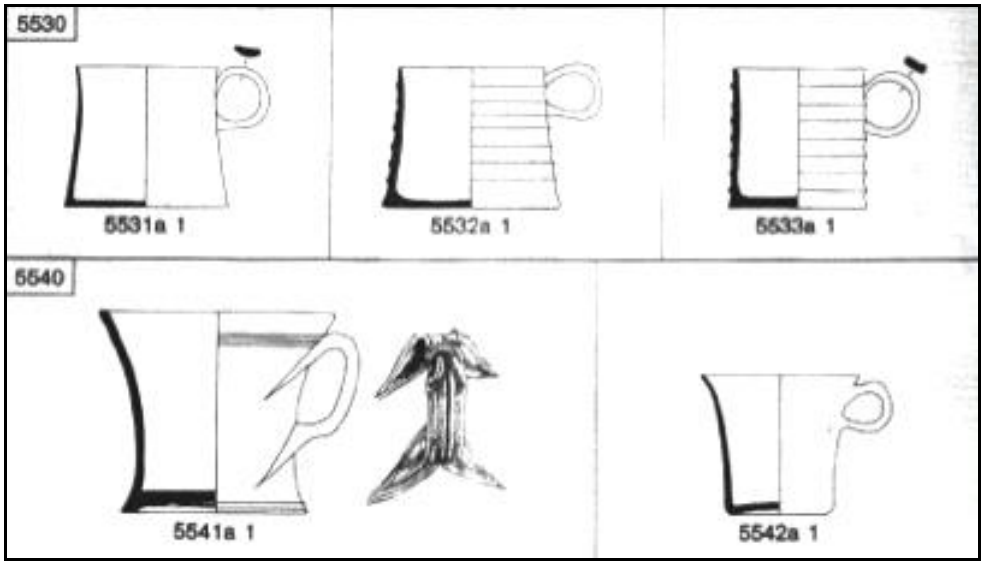

Fig. 7 - Ceramică campaniană (după Morel 1981).

Fig. 8 – Menadă dansând (foto autoare).

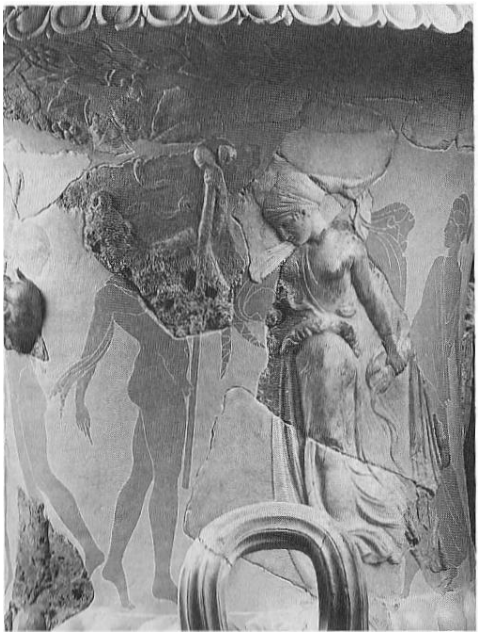

Fig. 9 - Crater (Grassinger 1994).

Fig. 10 - Menadă în extaz (foto autoare).

Fig. 11 - Vas din Pergam (Hübner 1993, cat. 263).

Fig. 12 - Menadă (?) sau cântăreț din liră (foto autoare).

Fig. 13 - Menadă cu liră (Hübner 1993, 259, cat. 54).

Fig. 14 - Satir (foto autoare).

Fig. 15 - Satir, model pergamenian (după Hübner 1993).

TERACOTE DIN AȘEZAREA CIVILĂ DE LA OSTROV (*DUROSTORUM*), JUDEȚUL CONSTANȚA (IV)

Adela BÂLTÂC[*]
Christina ȘTIRBULESCU[*]

Cuvinte-cheie: *Ostrov*/Durostorum, *cercetări arheologice, teracote, grupuri statuare.*

Keywords: *Ostrov*/Durostorum, *archaeological researches, terracottas, statuary group.*

Rezumat: *Articolul de față continuă studiul consacrat teracotelor descoperite, în perioada 1998–2016, în situl de la Ostrov* (Durostorum), *jud. Constanța și este dedicat grupurilor statuare, mai exact „divinităților pe tron", așa cum sunt ele cunoscute în literatura de specialitate. Au fost catalogate 21 de piese noi, care se adaugă altor patru deja publicate într-un articol anterior, provenind din aceleași săpături, iar pentru completarea studiului și realizarea unei tipologii au fost luate în considerație alte două piese, una de la Silistra și alta tot de la Ostrov. După modul de redare a scenei centrale, piesele au fost încadrate în trei categorii: busturile a două personaje feminine alăturate (3), busturile a două personaje feminine redate pe câte o colonetă (8) și busturile a două personaje (unul masculin și celălalt feminin?) redate pe câte o colonetă (1). Sunt analizate aceste tipuri de reprezentări în lumea greco-romană și sunt postulate trei posibile utilizări ale acestora, în funcție de contextul în care urmau a fi dedicate, domestic, religios sau funerar. Contextul arheologic permite datarea lor din prima jumătate a secolului al II-lea până la începutul secolului al III-lea p. Chr.*

Abstract: *This article continues the study dedicated to the terracottas discovered between 1998 and 2016 at Ostrov* (Durostorum), *Constanța County, and focuses on the statuary groups, with a particular regard to the so-called 'deities on throne', as they are known in the specialised literature. A number of 21 new objects were catalogued, which are to be added to the five already published ones (in a previous study). All these have the same provenance, namely the same excavations. In order to elaborate the study and the*

[*] Adela BÂLTÂC: Muzeul Național de Istorie a României, București; e-mail: adela.baltac@gmail.com.

[*] Christina ȘTIRBULESCU: Muzeul Național de Istorie a României, București; e-mail: christina_stirbulescu@yahoo.com.

related typology, were taken into consideration other two items, one from Silistra and another one from Ostrov. Considering the representation of the central scene, the artefacts were catalogued in three groups: the busts of two adjacent female characters (three artefacts), the busts of two female characters standing each one on a separate column (eight artefacts) and the busts of two characters (one male and one female?), standing each one on a separate column (one artefact). There are analyzed such types of representations in the Graeco-Roman world and three possible uses for these depictions are considered, depending on the context in which they were to be dedicated: domestic, religious, or funeral. The archaeological context of the analyzed discoveries allow us to date them from the first half of the 2nd century to the beginning of the 3rd century AD.

Introducere

Articolul de față continuă studiul[1] pe care-l consacrăm teracotelor descoperite, prin cercetări arheologice sistematice, în perioada 1998–2016, în situl de la Ostrov (*Durostorum*[2]), jud. Constanța, și este dedicat grupurilor statuare, mai exact „divinități pe tron", așa cum sunt ele cunoscute în literatura de specialitate. Din păcate, niciuna dintre piesele descoperite în cercetările amintite[3] nu se păstrează în întregime. De la Silistra[4] provine o piesă întreagă[5], cu puternice analogii în coroplastica de la Ostrov **(Pl. 1/1)**, ceea ce permite catalogarea fragmentelor din prezentul studiu ca aparținând acestei categorii. Întreg ansamblul dorește să redea forma unui „tron" cu spătarul înalt și lat, cu brațe laterale. Pentru a reda această imagine, valva anterioară este realizată vertical, cu partea superioară adâncită, de cele mai multe ori rotunjită, iar partea inferioară dreaptă. Cel mai probabil, din motive tehnice, valva posterioară este de formă semicirculară, aplatizată în partea superioară și cu circumferința mai mare în partea inferioară, astfel încât baza piesei capătă stabilitate, având o formă dreptunghiulară frontal, parțial și lateral, dar semicirculară pe spate. După modul de vizualizare, piesa

[1] BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008; BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2010; BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2017.

[2] Despre anticul *Durostorum*, vezi PÂRVAN 1924; GEROV 1977; DORUȚIU-BOILĂ 1978, p. 246–247; CULICĂ 1978; MUȘEȚEANU 1990; IVANOV, ATANASOV & DONEVSKI 2006; CÎRJAN 2010, p. 86–88; APARASCHIVEI 2010, p. 96–105, p. 195–197; BOYANOV 2010A; BOYANOV 2010B; BÂLTÂC 2011, p. 92–94. Despre cercetările arheologice de la Ostrov, vezi DAMIAN & BÂLTÂC 2008, cu completările din rapoartele anuale CCA 2008, p. 212–214; CCA 2009, p. 159–160; CCA 2010, p. 132–136; CCA 2011, p. 93–94; CCA 2012, p. 93–94; CCA 2013, p. 96–97; CCA 2014, p. 98–99; CCA 2015, p. 108–109; CCA 2017, p. 103–104; CCA 2018, p. 101–102; CCA 2019, p. 144–145.

[3] O piesă aproape întreagă (aflată în colecțiile Muzeului Dunării de Jos, Călărași, nr. inv. 56249) provine din cercetările de salvare realizate pe malul Dunării de către Dan Elefterescu (vezi ELEFTERESCU 2018, p. 323, nr. 900), la cca 60 m vest de edificiul termal.

[4] Piesa se află în colecțiile Muzeului Național de Istorie a României, inv. 178653 (ȘTIRBULESCU 2004, p. 228–231, fig. 1–1a), iar conform registrului de inventar a fost transferată din colecția Academiei Române (Cabinetul Numismatic), cu loc de proveniență Silistra.

[5] Până în prezent nu au fost identificate cuptoare de ars material ceramic (pentru secolele II–III p. Chr.) în perimetrul orașului Silistra, astfel încât putem considera că piesa, care are ca loc de proveniență Silistra, ar putea fi tot un produs al atelierelor de la Ostrov. Despre atelierele ceramice de la Ostrov, vezi MUȘEȚEANU 2003.

poate fi împărțită în două părți: baza și scena frontală. De cele mai multe ori, baza este marcată printr-un chenar cu bordurile laterale ușor îngroșate (decorate sau nu) și delimitată de scena centrală printr-o bordură fină (decorată sau nu) sau linii incizate, ușor adâncite. În partea de jos, central, de cele mai multe ori apare un decor realizat tot dintr-un chenar dreptunghiular. Scena frontală redă două personaje. Având în vedere toate aceste caracteristici tehnice și reprezentative, care nu mai sunt întâlnite la alte piese din coroplastica de la Ostrov, au putut fi identificate în prezentul catalog[6] un număr de 21 de piese distincte.

Caracteristicile pieselor

Teracotele din catalog au fost descoperite în complexe care se află la est și nord de edificiul termal, ceea ce oferă indicii pentru datarea lor[7]. Piesele sunt confecționate din pastă fină, bine omogenizată; în rare cazuri se observă granule de calcar sau oxizi care nu depășesc 6 mm. În general argila este arsă oxidant, chiar dacă, uneori, arderea este inegală și/sau neuniformă. Obiectele sunt modelate în tipar, majoritatea având urme de amprente digitale la interior și surplus de material rămas de la apăsare, dar și de la unirea celor două valve. În multe cazuri se observă retușuri în pasta crudă cu un obiect ascuțit (o spatulă?), vizibile mai ales la exterior, în zona de unire a valvelor. La unele teracote detaliile sunt foarte șterse, ceea ce indică folosirea tiparului în mod excesiv. În cinci cazuri piesele au angobă, iar în două se observă și urme de vopsea albă, ceea ce indică faptul că unele dintre teracote au fost pictate.

Tipologie

Deși foarte fragmentare, numărul relativ ridicat ne permite realizarea unei tipologii pentru teracotele de la Ostrov, iar pentru completarea acesteia este necesară și introducerea celor patru piese publicate deja[8] (**Pl. 1/1, 2/1–3**). De asemenea, au fost luate în considerare și caracteristicile sesizabile la piesele descoperite anterior, cele de la Silistra și Ostrov[9].

După modul de redare a scenei centrale, piesele de la Ostrov se pot încadra în trei categorii: busturile a două personaje feminine alăturate (3 piese), busturile a două personaje feminine redate pe câte o colonetă[10] (8 piese) și busturile a două personaje (unul masculin și celălalt feminin?) redate pe câte o colonetă (un singur exemplar). Celelalte piese sunt foarte fragmentare. Caracteristicile tehnice ne determină să le integrăm aici, chiar dacă ele nu pot fi atribuite cu certitudine uneia sau alteia dintre categoriile stabilite.

---

[6] Alte cinci piese care au aceleași caracteristici au fost publicate în primul articol (BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008, cat. 7–10, 12, pl. 3–4, 6).

[7] În general, acestea sunt gropi de materie primă (extragere lut); cele de la nord din momentul construirii termelor (CCA 2019, p. 144–145), iar cele de la est dintr-o zonă a termelor abandonată în a doua fază de funcționare a edificiului termal (CCA 2011, p. 87–88).

[8] Primele două articole au avut ca obiect teracotele descoperite între anii 1998–2007. Datorită numărului mare de piese (peste 250) descoperite ulterior (între anii 2008–2016) am putut dedica studii pe categorii tematice.

[9] Vezi *supra* n. 3 și 4.

[10] În această categorie a fost introdusă și piesa descoperită pe malul Dunării (vezi *supra* n. 3).

Prima categorie cuprinde imaginile alăturate a două personaje feminine (**Pl. 2/1–3**). Deși detaliile de pe suprafața pieselor sunt foarte șterse, se pot remarca câteva caracteristici. Personajele sunt redate alăturat, capetele sunt foarte apropiate, velate, fără a se observa urma vreunei coafuri; se conturează doar bustul personajelor. Lipsa detaliilor de pe corp ar indica faptul că sunt drapate. Personajele par a avea caracteristicile mai degrabă ale unor preotese, decât ale unor divinități.

Cea de-a doua categorie este și cea mai numeroasă (8 piese) și poate fi împărțită în două sub-categorii, datorită unor considerente stilistice. Prima subcategorie (nr. cat. 2–3, **Pl. 3/2–3**, se adăugă și piesa de la Ostrov) cuprinde busturi executate într-un mod realist; se pot constata detalii ale feței, ale coafurii și ale vestimentației personajelor. Cea de-a doua subcategorie (cat. 4–7, **Pl. 4**) cuprinde busturi realizate foarte schematic, detaliile feței nu sunt redate, coafura se reduce doar la o mulură în jurul capului; brațele sunt la fel de schematic redate, iar trupul este parte comună cu coloneta. Într-un singur caz (cat. 7), întregul tablou este atât de schematic încât nu sunt redate nici măcar brațele. Lipsa interesului pentru detalii și redarea schematică a scenei induce ideea că nu reprezentarea este importantă, ci simbolistica.

Cea de-a treia categorie este reprezentată de un singur exemplar (cat. 1, **Pl. 1**). Este vorba tot despre două personaje reprezentate pe colonetă, dar caracteristicile veșmintelor indică faptul că cel puțin un personaj este masculin. Bustul este învesmântat în chiton, iar pe umărul stâng prezintă o fibulă de formă circulară, ceea ce este caracteristic redării busturilor masculine[11]. Deși piesa se păstrează într-o proporție destul de mare, este lipsită de elementele esențiale pentru a putea spune exact dacă pe coloneta din stânga era reprezentat un bust feminin sau unul masculin. Suntem totuși de părere că celălalt bust este feminin, deoarece, din cercetările întreprinse de noi până acum, nu am întâlnit reprezentări duble de personaje masculine.

Reprezentările a două personaje alăturate sunt întâlnite în coroplastica din *Moesia Inferior*, chiar dacă nu foarte des. Pe lângă deja amintitele teracote de la Silistra și Ostrov, astfel de obiecte se mai cunosc de la *Odessos*[12], *Tomis*[13] și *Oescus*[14]. Toate acestea reprezintă personaje feminine și doar în cazul piesei odesitane,

[11] În general, fibulele circulare sunt un apanaj masculin, fiind des întâlnite în mediul militar (COCIȘ 2004, p. 125, 160), așa cum se poate constata și pe scenele Columnei lui Traian, dar apar și în *statuaria*, atât la portretele civile (RR 1969, p. 265–266, G178–G179, pl. 92–92; BÂLTÂC *et alii* 2015, p. 159, nr. 184), cât și la divinități (RR 1969, p. 195–196, F19, pl. 42; BÂLTÂC *et alii* 2015, p. 116, nr. 108). În coroplastica romană se cunosc numeroase statuete reprezentând personaje civile, cum sunt cele de la *Pompeii* (MARTELLI 2019, p. 323, fig. 22.8/c) sau chiar în coroplastica de la Ostrov (BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2017, p. 160, nr. 16).

[12] DREMSIZOVA-NELTCHINOVA & TONCEVA 1971, p. 84, nr. 120.

[13] TEODORESCU 1915, p. 77, nr. 58, fig. 66; COVACEF 2012, p. 215, nr. 291. În colecțiile muzeului „George Severeanu", din cadrul Muzeului Municipiului București, se mai găsesc trei piese (GRAMATOPOL & CRĂCIUNESCU 1969, p. 47, nr. 72, pl. VII/5; nr. 73, pl. VII/13), însă fiind vorba despre o colecție particulară este dificil de spus dacă aceste piese provin sigur de la *Tomis*.

[14] KAZAROW 1930–1931, p. 129–130, fig. 123; OȚA 2013, p. 249.

personajele au fost identificate cu reprezentarea unor divinități, respectiv o formă dualã a zeiței *Venus*[15]. Deși este vorba de un medalion, iconografia este asemănătoare cu cele din categoria „divinități pe tron", respectiv busturile sunt redate pe câte o colonetă. Reprezentările încadrate de noi în tipul 2/1 sunt foarte apropiate de cele tomitane, de piesa de la Silistra[16], precum și de cea de la *Odessos*. Și în provincia *Dacia* se cunosc reprezentări duble feminine: este vorba despre două teracote descoperite la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*[17], care prezintă asemănări tipologice cu celelalte piese amintite. Deși există ipoteze care identifică cele două personaje cu unele divinități (*Demeter–Kore*[18] sau dubla reprezentare a zeiței *Nemesis*[19]), lipsa unor atribute specifice face dificilă misiunea de identificare a personajelor figurate pe teracotele de la Ostrov.

Piesele din prima categorie identificată la Ostrov își găsesc analogii doar la *Oescus*, într-un context funerar[20]. Și în acest caz este greu să stabilim dacă este vorba despre două divinități sau doar două personaje.

Cea de-a treia categorie stabilită își găsește mai multe analogii printre piesele din provincia *Dacia*, unde reprezentările de personaje masculine și feminine alăturate sunt mai des întâlnite[21], deși stilistic acestea se deosebesc foarte mult de piesa de la Ostrov. Din punct de vedere iconografic, diferiți cercetători au emis mai multe ipoteze de identificare a personajelor: *Iuppiter* și *Iunona*[22], *Pluto* și *Proserpina*[23], *Aesculapius* și *Hygiea*[24], *Domnus* și *Domna*[25], fie pur și simplu strămoșii casei[26].

Motivul iconografic care asociază două personaje feminine, așezate sau în picioare, este larg răspândit de-a lungul secolelor în ansamblul lumii mediteraneene antice[27]. Acestea pot fi două femei cu înfățișare identică ce ar corespunde unei figuri duble feminine; sau două femei cu un aspect diferit, marcat de veșminte sau de atribute. Această iconografie a suscitat de-a lungul anilor un real

[15] Busturile prezentate pe medalionul în cauză nu au atribute specifice zeiței *Venus*, reprezentarea fiind foarte apropiată vizual de cea redată de teracotele de la Silistra, Ostrov sau *Tomis*. Deoarece colonetele sunt flancate de doi porumbei, autorii consideră că personajele pot fi identificate cu zeița *Venus*, VENEDIKOV *et alii* 1963, p. 277, nr. 803, pl. 138; DREMSIZOVA-NELTCHINOVA & TONCEVA 1971, p. 22, nr. 1.

[16] ȘTIRBULESCU 2004, p. 228–231, fig. 1, 1a.

[17] ENE 2017, p. 1062; ENE 2017, p. 1069, nr. 15, nr. 16, fig. 14–15.

[18] GRAMATOPOL & CRĂCIUNESCU 1969, p. 47, nr. 72, pl. VII/5; nr. 73, pl. VII/13.

[19] Pentru piesa de la Silistra, MUȘEȚEANU 1992, p. 220; pentru cea de la Ostrov, ELEFTERESCU 2018, p. 323, nr. 900; pentru piesa de la *Tomis* – COVACEF 2012, p. 215, nr. 291.

[20] Piesa provine dintr-un mormânt de inhumație care a fost datat în secolul al III-lea p. Chr., vezi OȚA 2013, p. 112.

[21] ENE 2017, p. 1061–1072; OTA 2017, p. 339–346.

[22] JUDE & POP 1972, p. 34, nr. 4, pl. XXXII/4; POPA 1978, p. 153–154, nr. 21–25; GUDEA 1989, p. 513, pl. CVIII/6; OTA 2017, p. 347.

[23] ALICU, POP & WOLLMANN 1979, p. 22; GRAMATOPOL 2000, p. 186; POPA 1979, p. 197–198, nr. 21–25.

[24] POPA 1978, p. 158.

[25] BĂRBULESCU 1994, p. 115; PÁNCZÉL 2010, p. 77–84.

[26] POPA 1978, p. 158.

[27] Un exemplu în acest sens constituindu-l figurinele de la Çatal Hüyük, în Anatolia, sau cele din cercul de la Brochtorff-Xaghra (Malta), PETERSMANN 1987, pl. 28, nr. 1; GOODISON & MORRIS 1998, p. 50, fig. 10, 157, fig. 73, 77; DUCATÉ-PAARMANN 2003, p. 837.

interes printre specialiștii lumii antice, personajele fiind considerate ca reprezentând fie o singură divinitate dedublată, dat fiind natura complexă și pluralitatea[28] competențelor unei divinități[29], fie zeițe asociate, cum se întâmplă în cazul cuplurilor „mamă–fiică”[30]. Imaginea celor două personaje feminine apare de timpuriu și se regăsește atât în mediul domestic[31], cât și în cel funerar[32] sau religios[33], teracote cu astfel de reprezentări fiind descoperite atât în sanctuare și morminte, cât și în spațiul domestic[34]. Astfel, aceste reprezentări sunt adesea asociate cultului unei divinități feminine sau a unui cuplu de zeițe, protectoare ale fecundității, zeițe–mame și stăpâne ale animalelor[35], ceea ce conduce, cel mai adesea, spre *Demeter* și *Kore*[36] și conceptul eleusin al vieții de după moarte. În lipsa reprezentărilor unor atribute concrete ale acestor divinități, nu toți cercetătorii sunt de acord cu identificarea acestui cuplu cu *Demeter–Kore,* dat fiind faptul că și alte divinități pot fi și sunt asociate sau dedublate, așa cum se documentează prin surse literare și epigrafice[37]. Grupurile duble și triple au preluat toate simbolurile posibile ale feminității: htonice, putere, productivitate, fertilitate, dragoste, tinerețe, grație, frumusețe, puritate și au devenit *Horai*, *Nymphae*, *Eumenides*, *Kourotrophoi*, *Damateres*, *Charites*, *Mousai*, indivizibila mamă-fiică, dar și *Nemeseis*[38] și *Hekatai*[39]. Multe dintre grupurile duble și triple pre-elenistice sunt descoperite în sanctuare sau temple dedicate zeițelor care sunt într-un fel sau altul legate de procreare. Cele două zeițe așezate au fost asociate cultului Artemidei sau al Demetrei și pot fi „explicate” drept *Leto–Artemis* sau *Artemis* duplicat ori *Demeter–Kore*[40]. Pe de altă parte, mai multe dintre divinități sunt venerate și în ipostaza de zeițe–mame,

[28] La greci a apărut o serie de zeițe redate în formă multiplicată, iar cifrele doi, trei și șapte au jucat întotdeauna un rol important. Diferitele aspecte în care era văzută o zeiță au dus la prezentarea ei în artă ca o figură dublă sau triplă, chiar şi a acelor zeițe care nu apăreau deloc sau care apăreau rar în formă multiplicată, vezi PETERSMANN 1987, p. 172.

[29] Un relief de la sfârșitul epocii arhaice prezintă pe „cele două Athena” în picioare, una lângă cealaltă, cu coif și înarmate, vezi HADZISTELIOU PRICE 1971, p. 55, pl. 1/1; BRULÉ 1986, p. 40–41.

[30] Cuplurile „mamă–fiică”, precum *Leto* şi *Artemis* sau *Demeter* şi *Kore*, vezi HADZISTELIOU PRICE 1971, p. 51; PETERSMANN 1987, p. 173; DUCATÉ-PAARMANN 2003, p. 837. LIMC IV/1, s.v. *Demeter,* p. 866, tipul G. Demetra și Kore/b, Demetra și Kore așezate.

[31] Cum sunt cele de la Nea Kallikrateia (Chalcidice/Chalkidiki), RHOMIOPOULOU 2017, p. 319, nr. 327.

[32] Cum sunt cele de la Rhodos și din Beoția (DUCATÉ-PAARMANN 2003, p. 838), *Apollonia Pontica* (DREMSIZOVA-NELTCHINOV & TONCEVA 1971, p. 22, nr. 1; VENEDIKOV *et alii* 1963, p. 277, nr. 803, pl. 138); Ierissos/Akanthos (RHOMIOPOULO 2017, p. 297, nr. 275; p. 422, nr. 547).

[33] Vezi în acest context depunerile de obiecte de fildeș din sanctuarul zeiței *Artemis Orthia* de la *Sparta* (DUCATÉ-PAARMANN 2003, p. 838) sau alte depuneri de tip *ex voto* în lumea mediteraneană (FRIDH-HANESON 1983, p. 60–61).

[34] Vezi, în general, HUYSECOM-HAXHI & MULLER 2015.

[35] DUCATÉ-PAARMANN 2003, p. 840.

[36] PENSABENE *et alii* 1980, p. 141.

[37] DUCATÉ-PAARMANN 2003, p. 851; HADZISTELIOU PRICE 1971, p. 68.

[38] Pentru reprezentările duble ale zeiței Nemesis, vezi LIMC VI/1, p. 747, nr. 146–147.

[39] HADZISTELIOU PRICE 1971, p. 68.

[40] HADZISTELIOU PRICE 1971, p. 69; NEMETI 2004, p. 103.

Μητέρες sau împreună *Δαματέρες*, în general această denumire fiind folosită pentru *Demeter* și *Kore*, iar în spațiul italic au apărut cu forma de plural ca *Cereres*[41].

Tronul era un simbol important al zeilor, însă acesta nu apare exclusiv ca atribut divin. Tronul era oferit adesea unor divinități variate, fie în mărime naturală, fie în mici replici din teracotă, așa cum se cunoaște din consacrările din templele Athenei (Parthenon), Herei (în templele din *Argos* și *Olympia*) sau ale lui *Dionysos* și *Magna Mater Deum*[42]. Acțiunea de a plasa o zeitate pe un tron de ceremonie era rituală. În majoritatea „înscăunărilor" cunoscute în cultele Antichității, personajul înscăunat este un zeu sau un reprezentant, care poate fi un suveran, un judecător sau un preot, dar poate să fie vorba și de un bărbat divinizat sau eroizat (de exemplu, defunctul reprezentat pe o stelă funerară sau inițiat al unui ritual sacru). În acest sens, vin cele transmise de *Hesychios*, prin care înscăunarea era primul act în inițierea în mistere[43]. Într-un poem didactic orfic atribuit unui anumit *Nicias* din *Eleusis* erau oferite instrucțiuni despre acest subiect, prin care înscăunarea are un caracter dionisiac, prezidat de o zeiță–mamă, iar acest rit juca un rol important în miturile despre nașterea lui *Dionysos*[44]. Faptul că multe tronuri sau personaje așezate pe tron apar în morminte, este posibil să facă referință la o ceremonie inițiatică săvârșită în scopul de a asigura inițiaților o trecere ușoară în cealaltă lume. Statuetele trebuie să reproducă această temă în plan mitologic după ce s-a constatat că protagoniștii sunt zeul și defunctul. Cel care le achiziționa, le vedea drept un prototip divin al unei inițieri omenești[45]. Lipsa atributelor specifice unei divinități poate să sugereze pentru anumite exemplare (mai ales cele cu figură feminină fără *kalathos*) că ne găsim în fața unor grupuri familiare reprezentate în gesturi de tip „Offerente", iar în cazul celor funerare că avem de-a face mai degrabă cu misticismul legat de inițiere (fie chiar și în viața de apoi), decât de un cuplu divin care să însoțească defunctul în viața de apoi.

Cultul cuplurilor votive pare să se păstreze și să se perpetueze în zona mediteraneeană, astfel încât îl regăsim prezent și în zona peninsulei italice unde există o multitudine de mici grupuri statuare cu imaginea a două zeițe identice ca înfățișare și poziție, începând cu secolul al V-lea a. Chr., dar mai ales între secolul al IV-lea și până spre sfârșitul secolului al II-lea/începutul secolului I a. Chr.[46]. Uneori poate fi vorba de reprezentări duale ale aceleiași zeițe, cum era cea din sanctuarele zeiței *Fortuna*[47], alteori este vorba despre două femei, cum este cazul

[41] De exemplu, într-o inscripție din Pozzuoli (Italia) care menționează un *sacerdos Cererum,* CIL X, 1585; PETERSMANN 1987, p. 173.

[42] FRIDH-HANESON 1983, p. 74.

[43] FRIDH-HANESON 1983, p. 74.

[44] FRIDH-HANESON 1983, p. 74.

[45] FRIDH-HANESON 1983, p. 74: „qui lui rappelait celle qu'il avait reçue déjà pendant sa vie et à laquelle il participait encore après sa mort".

[46] DUCATÉ 2000, p. 40.

[47] Macrobius, *Saturnalia*, I, 23, 13, amintește că în portul *Antium* exista sanctuarul unei duble *Fortuna*, zeița fiind reprezentată într-o sculptură (din lemn) dublă, având reprezentare diferită, una sub forma unei matroane (poartă diademă), iar cealaltă ca amazoană (poartă coif). Astfel, se poate interpreta că avem o reprezentare dual a aceleiași

celei de la Santa Severa (Italia)[48] sau grupuri mixte, cum sunt cele din *Etruria* și *Latium*[49]. Poate și datorită mentalității romane, care reflectă mai bine rolul femeii în societate, se constată o prezență mai mare a cuplurilor mixte, decât în zona de influență grecească[50], așa cum indică descoperirile arheologice (de exemplu, inventarul templului Minervei Medica din Roma[51]).

În zona balcanică, aflată sub influența grecească pregnantă, atât prin cetățile grecești, cât și ulterior prin aportul de populație grecească orientală din noile cetăți întemeiate în Thracia[52], cu siguranță că în epoca romană se perpetuează credințele legate de misterioasele asocieri pereche. Aceasta poate și explica de ce în provincia *Moesia Inferior* avem numeroase (32) reprezentări ale unor perechi feminine. Pe de altă parte, în provincia *Dacia*, care are puternice influențe occidentale, primează imaginile personajelor mixte[53].

Concluzii

După cum se poate observa, problematica grupului statuar cu reprezentarea a două personaje (fie ele doar feminine sau mixte) este foarte vastă și nu își găsește o singură explicație. Suntem de părere că astfel de reprezentări pot avea mai multe utilizări. În lipsa unor atribute specifice, acestea pot reprezenta deopotrivă o singură divinitate cu valențe multiple, în aceeași măsură în care pot reprezenta două zeități asociate sau doar o imagine care să facă referire la misticismul inițierii. În acest caz, considerăm că locul de depunere este cel care poate ajuta în descifrarea simbolisticii. Astfel, cele din contextul sacerdotal „apelează" la harurile divinităților cărora le sunt închinate, depunerea lor într-un templu sau sanctuar al unei divinități anume poate justifica și lipsa atributelor specifice divinității respective, ofranda făcându-se prin solicitarea grațiilor divinității respective (de exemplu, agricole pentru *Demeter–Kore* sau cele legate de dragoste și fericirea casei și a familiei în cazul Venerei etc.). Aceasta ar putea explica, în cazul teracotelor de la Ostrov, și lipsa interesului pentru detalii și redarea schematică a personajelor, care conduce spre ipoteza că simbolistica, poate chiar gestul dedicării, este cel care primează imaginii.

Pe de altă parte, teracotele din contextul funerar ar putea fi interpretate mai degrabă în sensul inițierii în călătoria în „lumea umbrelor", decât de protecție divină. Cel mai probabil că în acest context personajele pot fi interpretate ca fiind cuplul *Demeter–Kore*, fie ca protecție maternă (în cazul mormintelor de copii), fie drept divinități călăuzitoare în călătoria fără de sfârșit. În acest caz, și reprezentarea personajelor drapate, și cu o înfățișare mai apropiată de cea a bocitoarelor sau preoteselor, ar putea constitui un argument în plus.

---

zeițe, fapt care pare a se regăsi și în vechiul sanctuar al Fortunei din Roma, în *Forum Boarium,* care era considerat un loc sfânt, comun zeiţelor *Fortuna* și *Mater Matuta*, vezi SIMON 1995, p. 76.

[48] DUCATÉ 2000, p. 40.

[49] Cum sunt descoperirile de la Cerveteri, Tarquinia, Gravisca, Cortona, Roma, *Veii*, *Preneste*, *Lavinium*, *Gabii*, *Nemi*, *Ardea* şi *Satricum*, vezi DUCATÉ 2000, p. 38.

[50] DUCATÉ 2000, p. 38.

[51] *Civiltà* 1992, p. 17, fig. 10; PENSABENE *et alii* 1980, p. 142.

[52] BÂLTÂC 2011, p. 75–130.

[53] ENE 2017, p. 1061–1063; OTA 2017, p. 346–347.

Deși reprezentările cuplurilor mixte din *Dacia* și identificarea acestora cu cupluri divine este o ipoteză tentantă pentru interpretarea piesei de la Ostrov, suntem totuși prudenți în a afirma acest lucru. În coroplastica de la Ostrov, sunt numeroase fragmente de statuete (capete sau corpuri) care nu par a avea atribute caracteristice unor divinități, ceea ce ne face să le considerăm mai degrabă reprezentări ale unor persoane civile. Dat fiind credințele lumii antice legate de cultul Penaților, aceste statuete puteau juca un rol important în cultul strămoșilor casei, iar reprezentarea lor în teracote și etalarea în *lararia* era notorie. Suntem de părere că astfel de statuete atât individuale, cât și pereche, erau esențiale în manifestările religioase zilnice.

Trebuie să specificăm faptul că toate descoperirile de la Ostrov sunt din așezare, mai mult decât atât, din complexe care nu au nicio legătură cu cele trei tipuri de utilizare descrise anterior, însă tocmai acest fapt și numărul mare de piese ni se pare foarte important. Este din ce în ce mai clar că în atelierele durostorense identificate la Ostrov se produc și teracote, chiar dacă numărul tiparelor descoperite până în prezent este relativ mic. Prezența, în număr atât de mare și sub forme atât de variate, vorbește despre necesitatea satisfacerii unei piețe cu cerințe largi, care trebuie să cuprindă atât sfera religioasă și funerară, cât și latura domestică.

CATALOG[54]

1. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează părți din valva anterioară și un fragment din valva posterioară, respectiv un fragment din laterală. Dr. 2016/223–224, C23, caroul 12b, –1,88 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/3, cu particule de mică, rar particule calcar. Angobă 10YR8.5/2. Urme de vopsea (?) albă. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior; surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 10,28 cm, lp frontal = 2,37–4,85 cm, lp lateral = 2,47 cm, Gr = 0,17–1,15 cm. Din scena frontală se păstrează două socluri sub formă de colonetă, cea din dreapta păstrată integral. Partea superioară a colonetei este delimitată printr-o protuberanță circulară, iar în partea inferioară este redată schematizată (printr-o protuberanță incizată vertical) câte o bază de coloană. Se păstrează doar o parte a bustului de pe coloneta din dreapta, respectiv faldurile unui chiton. Pe umărul stâng pare a fi redată o fibulă circulară, marcată printr-o proeminență, ceea ce face posibilă identificarea cu un personaj masculin. Scena centrală este demarcată de bază prin două incizii adânci, care creează impresia unui chenar dublu profilat. Baza este dreptunghiulară, din aceasta se păstrează un fragment din marginea din stânga (frontal și lateral). Bordura bazei este decorată prin linii ușor oblice, care creează impresia unui fus de coloană „torsionat". În partea inferioară a bazei, spre centru, se păstrează o proeminență

[54] Piesele sunt prezentate după următorul model: denumire, stare conservare, elemente stratigrafice (campania și locul descoperirii), descriere pastă, tehnică de producție, dimensiuni, descriere (din poziția pieselor, nu a privitorului), nr. inventar, datare, planșă. Au fost folosite următoarele prescurtări: Dr = Durostorum; C = casetă, H = înălțimea, l = lățimea, Gr = grosimea, p = păstrată, pr = provizoriu, MNIR = Muzeul Național de Istorie a României. Desenele sunt realizate de Georgiana DUCMAN.

din decorul central (probabil tot un chenar dreptunghiular). Nr. inv. pr. 182. Datare: prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr. (**Pl. 3/1**).

2. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2010/141, C19, carouri 10–12a–b, –1,32–1,46 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2.5YR7/8, cu particule de mică, oxizi deși, particule rare de calcar. Angobă 10YR8/4. Modelare în tipar (surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 2,54 cm, lp = 4,78 cm, Gr = 0,72 cm. Din scena centrală se păstrează fragmente din două busturi, respectiv torsul, iar la personajul din stânga și o parte a gâtului, redat schematic, tubular. Personajele sunt înveșmântate cu chiton care formează la baza gâtului un dublu fald în forma literei „V". Aceste detalii fac posibilă identificarea cu două personaje feminine. Nr. inv. MNIR 368429 (nr. pr. 183). Datare: jumătatea secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr. (**Pl. 3/2**).

3. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2016/210, C23, carou 10–12a–c, –1,88 m. Pastă fină (arsă oxidant, inegal), de culoare Munsell 2.5YR7/8, cu particule de mică, oxizi, rar particule de calcar; mici fisuri în pastă, depuneri calcaroase pe toată suprafața. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior; surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 3,55 cm, lp = 3,54 cm, Gr = 0,43–1,47 cm. Din scena centrală se păstrează personajul feminin din stânga, fragmentar, respectiv parte din cap și tors. Capul este spart în jumătatea superioară. Se observă ochiul drept cu pupila marcată, nasul spart, gura cu buze groase, lipite. Coafura (parțial păstrată) este redată prin bucle, în urechi sunt redați cercei de formă globulară. Personajul este înveșmântat într-un chiton care formează la baza gâtului un dublu fald în forma literei „V". Se observă și o mică parte din antebrațul personajului din dreapta. În partea stângă se păstrează marginea profilată a tronului, cu un mic fragment din brațul acestuia. Nr. inv. pr. 184. Datare: prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr. (**Pl. 3/3**).

4. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/403, C18, carouri 3b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 2.5YR7/8), cu particule de mică, oxizi deși, particule rare de calcar, alte tipuri de granule de până la 3 mm. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior; surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 5,73 cm, l (partea superioară) = 4,77 cm, lp (partea inferioară) = 4,83 cm, Gr = 0,34–0,64 cm. Din scena centrală se păstrează busturile a două personaje feminine, asemănătoare. Capul este acoperit de un văl redat prin două muluri. Trăsăturile fizionomice ale amândurora sunt foarte șterse. Personajul din stânga are ochii ușor marcați, nasul proeminent, gura marcată printr-o incizie, mâinile pe lângă corp, gâtul scurt; trunchiul are o formă tubulară, venind în continuarea colonetei pe care este amplasat. Personajul din dreapta are ochiul stâng redat printr-un punct, iar dreptul este mai mult un accident în pasta crudă; nasul ușor marcat, gura se distinge foarte puțin, gâtul înalt, mâinile pe lângă corp, ușor distanțate de trunchiul reprezentat tubular în prelungirea colonetei pe care este redat. În partea stângă se păstrează o mică porțiune din marginea tronului. Piesa este ușor îngroșa-

tă pe interior, de la tipar. Partea superioară a piesei este rotunjită. Nr. inv. pr. 185. Datare: jumătatea secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr. (**Pl. 4/4**).

5. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/404, C18, carouri 3b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant, dar inegal), de culoare Munsell 5YR7/6, particule de mică, particule rare de calcar, oxizi. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior). Lut ars. Hp = 4,72 cm, lp = 3,58 cm, Gr = 0,35–0,52 cm. Din scena centrală se păstrează bustul fragmentar al personajului din stânga, respectiv mâna dreaptă (fragmentar) și stânga redate pe lângă corp și trunchiul de formă tubulară, venind în continuarea colonetei pe care este amplasat. În partea stângă se păstrează o mică porțiune din marginea tronului; piesa este ușor îngroșată pe interior, de la tipar. Nr. inv. pr. 186. Datare: jumătatea secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr. (**Pl. 4/5**).

6. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2011/230, C19, carou 10–12a-b, –1,45–1,50 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, oxizi deși, rar particule de calcar. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 3,12 cm, lp = 4,06 cm, Gr = 0,29–0,67 cm. Se păstrează un mic fragment din scena centrală, respectiv două busturi; mâinile, schematice, pe lângă corp, acesta redat ca o prelungire a coloanei. Se observă o porțiune din gâtul (redat tubular) personajului din stânga. Nr. inv. pr. 188. Datare: jumătatea secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr. (**Pl. 4/6**).

7. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/405, C18, carou 3b–d. Pastă fină (arsă oxidant, neuniform), de culoare Munsell 2.5YR6/8, cu particule de mică, oxizi, rar particule de calcar. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior). Lut ars. Hp = 6,77 cm, l = 6,12 cm, Gr = 0,60–1,31 cm. Se păstrează aproape întreaga scenă centrală, chiar dacă foarte ștearsă, probabil din cauza tiparului foarte uzat. Sunt reprezentate două capete, ale căror trăsături fizionomice nu sunt redate, părul realizat schematic, direct pe două colonete care la bază se lățesc, vrând să redea o bază de coloană. Marginile piesei sunt îngroșate, iar spre mijloc se lățesc, astfel încât să redea impresia unui brat de tron. Pe marginea din stânga mai sunt prezente patru linii incizate, cel mai probabil de la un decor. Scena este delimitată de bază printr-o bordură lată. Nr. inv. pr. 187. Datare: jumătatea secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr. (**Pl. 4/7**).

8. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2013/240, C21b, caroul 10–13a–d, –1,79 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 10R6/8, cu particule de mică, oxizi rari. Angobă Munsell 10YR8/4. Modelare în tipar (surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 4,59 cm, lp = 5,18 cm, Gr = 0,36–0,81 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a scenei centrale, respectiv un fragment din fusul colonetei din dreapta cu bază, precum și un fragment al bazei din stânga. Decorul bazelor este realizat prin linii incizate. Marginea piesei este îngroșată, păstrând câteva linii incizate dintr-un decor, iar spre partea inferioară devine și mai groasă, astfel încât să redea impresia unui brat de

tron. Scena centrală este delimitată de bază printr-o bordură. Nr. inv. pr. 189. Datare: jumătatea secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr. (**Pl. 5/8**).

9. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2008/174, C18, caroul 4d, –1,24 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar rar. Angobă Munsell 2.5Y8/2. Modelare în tipar (urme de retuș pe spate cu un instrument în pasta crudă). Lut ars. Hp = 4,64 cm, lp = 3,25 cm, Gr = 0,23–0,82 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a scenei centrale, respectiv un fragment din fusul colonetei cu baza din dreapta. Decorul bazei este realizat printr-o linie incizată în zigzag. Marginea piesei este îngroșată, iar spre partea inferioară devine și mai groasă, astfel încât să redea impresia unui braț de tron. Scena centrală este delimitată de bază printr-o bordură, decorată cu o linie în zigzag. Nr. inv. pr. 190. Datare: jumătatea secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr. **(Pl.5/9)**.

10. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/406, C18, carouri 3a–d, –2,30 m. Pastă fină (ars oxidant), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi, particule rare de calcar. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior; surplus de material pe interior). Lut ars. Hp = 4,10 cm, lp = 3,09 cm, Gr = 0,40–0,85 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a scenei centrale, respectiv un fragment din fusul colonetei din stânga cu baza. Decorul bazei este realizat prin linii incizate. Marginea piesei este îngroșată, astfel încât să redea impresia unui braț de tron, pe care se păstrează incizii de la un decor. Scena centrală este delimitată de bază printr-o bordură, decorată cu o linie în zigzag. Nr. inv. pr. 191. Datare: jumătatea secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr. (**Pl. 5/10**).

11. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/407, C18, carouri 3a–d, –2,05 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR6/6, cu particule de mică, oxizi, particule rare de calcar. Angobă Munsell 10YR8/4. Modelare în tipar (urme amprente digitale la interior). Lut ars. Hp = 3,14 cm, lp = 2,59 cm, Gr = 0,45–0,84 cm. Se păstrează un fragment din partea dreaptă a bazei, respectiv bordura care delimitează scena centrală de bază, decorată cu o linie în zigzag. Nr. inv. pr. 192. Datare: jumătatea secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr. (**Pl. 5/11**).

12. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2014/408, C18, carouri 3b–d, –2,54 m. Pastă fină (ars oxidant), de culoare Munsell 5YR7/8, cu particule de mică, oxizi deși, rare particule de calcar. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 2,54 cm, lp = 2,21 cm, Gr = 0,54–0,66 cm. Se păstrează un fragment din partea dreaptă a bazei, respectiv bordura care delimitează scena centrală de bază, decorată cu o linie în zigzag. Se păstrează și o foarte mică profilatură din baza colonetei din scena centrală. Nr. inv. pr. 193. Datare: jumătatea secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr. (**Pl. 5/12**).

13. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2016/169, C23, carouri 9a–c, –1,50 m. Pastă fină (arsă oxidant, inegal), de culoare Munsell 10YR6/4, cu particule de mică, oxizi, particule dese de calcar. Piesa a fost puternic arsă secundar. Exfoliere pe cea mai mare parte a feței. Modelare în tipar (urme de amprente digitale și surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 3,98 cm, lp frontal = 2,85 cm, lp lateral = 1,19 cm, Gr = 0,26–0,64 cm. Fragment din colțul drept de la unirea dintre bază și scena centrală. Se păstrează o porțiune din bordura chenarului care marchează baza pe latura dreaptă, un mic fragment din brațul tronului și din bordura superioară a chenarului, care este decorată prin incizii oblice, sugerând un model torsionat. O mică profilatură circulară (?) sub bordură. Nr. inv. pr. 194. Datare: prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr. (**Pl. 6/13**).

14. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva anterioară și unul din cea posterioară. Dr. 2009/343, C20, carouri 2–5a–6, 0,40–0,50 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 5YR8/4, cu particule de mică, oxizi rari, particule calcar dese. Modelare în tipar (surplus de material la interior, în zona de lipire a celor două valve). Lut ars. Hp = 6,87 cm, lp frontal = 1,88–4,10 cm, lp lateral = 2,20–2,50 cm, Gr = 0,71–1,17 cm. Se păstrează un fragment din partea stângă a scenei centrale și mai mult de jumătate din bază. Din scena centrală se păstrează doar o parte a bazei de colonetă din stânga (decorată prin incizii) și o porțiune din brațul tronului. Scena centrală este delimitată de bază prin două incizii slab reliefate, care creează un chenar dublu profilat. La fel și marginea din stânga a bazei (în partea inferioară ciobitură). Un alt chenar dreptunghiular de mici dimensiuni este decorat în partea inferioară a bazei, central. Toate elementele sunt foarte șterse, probabil de la uzura tiparului. Partea laterală este dreaptă, lisă, cu urme de retuș. Nr. inv. pr. 195. Datare: jumătatea secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr. (**Pl. 6/14**).

15. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva anterioară. Dr. 2010/211, C17, carouri 3–7e–g, –1,92–1,95 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniformă), de culoare Munsell 5YR7/8, cu particule de mică dese, particule de calcar, rar oxizi. Modelare în tipar (urme de amprente digitale pe interior; surplus de material). Lut ars. Hp = 4,78 cm, l frontal = 5,83 cm, lp lateral = 1,20 cm, Gr = 0,79–1 cm. Se păstrează partea frontală și un mic fragment lateral, din bază. Bordurile laterale prezintă ușoare urme de decor; se păstrează doar mici incizii oblice pe bordura din dreapta. Bordura orizontală este realizată din două incizii, sub care este redat un decor din linii incizate paralele. Un alt chenar dreptunghiular, de mici dimensiuni, este decorat în partea inferioară a bazei, central. Deasupra acestuia sunt două impresiuni de formă circulară realizată cu un obiect rotund în pasta crudă. Nr. inv. MNIR 368428 (nr. pr. 196). Datare: jumătatea secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr. (**Pl. 6/15**).

16. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva anterioară, unul din valva posterioară și fundul (modelat separat). Dr. 2014/409, C18, carouri 3b–d, –2,22–2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant, neuniformă), de culoare

Munsell 2.5YR7/6, cu particule de mică, particule calcar (uneori sub formă de granule până la 5,64 mm), rar oxizi. Modelare în tipar (urme de amprente digitale pe interior; surplus de material în interior și la exterior). Lut ars. Hp = 5,27 cm, lp = 5,53 cm, Gr = 0,39–0,98 cm. Se păstrează baza cu fragmente din partea frontală și laterală dreaptă, precum și fundul. Marginea dreaptă a părții frontale este ușor îngroșată, fără urme de decor. Laterala este dreaptă spre zona frontală și ușor curbată spre spate, prezintă urme de retuș în pasta crudă cu un obiect ascuțit. Fundul este drept în partea frontală și semicircular pe spate, fiind de formă concavă. Acesta este atașat ulterior celor două valve, neglijent, pe față rămânând surplus de material, iar pe spate un spațiu necompletat între valva posterioară și fund. Nr. inv. pr. 197. Datare: jumătatea secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr. (**Pl. 7/16**).

17. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva anterioară, unul din valva posterioară. Dr. 2010/189, C19, carouri 11–17a–b, –1,61 m. Pastă fină (ars oxidant), de culoare Munsell 2.5YR7/8, cu particule de mică, oxizi deși, particule de calcar. Modelare în tipar (surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 4,98 cm, lp frontal = 2,31 cm, lp lateral = 1,50 cm, Gr = 2,31 cm. Se păstrează un mic fragment din brațul tronului și o parte din bază. Se pare că centrul bazei era decorat. Nr. inv. MNIR 368427 (nr. inv. pr. 198). Datare: jumătatea secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr. (**Pl.7/17**).

18. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un fragment din valva anterioară și unul mic din valva posterioară. Dr. 2014/411, C18, carouri 3b–d, –2,54 m. Pastă fină (ars oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică, oxizi deși, uneori sub formă de granule de până la 4–5 mm. Urme vopsea albă la exterior. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior; surplus de material de la unirea celor două valve pe interior). Lut ars. Hp = 5,39 cm, lp = 1,77 cm, Gr = 0,30–0,90 cm. Se păstrează un fragment din brațul drept al tronului, cu prelungirea scenei centrale și a bazei. Pe margine se mai păstrează urme de decor (linii incizate). Nr. inv. pr. 199. Datare: jumătatea secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr. (**Pl. 7/18**).

19. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un mic fragment din valva anterioară și unul din valva posterioară. Dr. 2014/410, martor C18–19. Pastă fină (ars oxidant), de culoare Munsell 7.5YR8/4, cu particule de mică, oxizi deși, particule de calcar rare. Modelare în tipar (surplus de material la interior). Lut ars. Hp = 3,37 cm, lp = 1,74 cm, Gr = 0,61–0,77 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a bazei, respectiv din partea frontală și laterala stângă. Bordura care delimitează chenarul bazei este foarte slab profilată. Laterala este de formă semicirculară. Nr. inv. pr. 200. Datare: jumătatea secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr. (**Pl.8/19**).

20. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un mic fragment din valva anterioară și unul din valva posterioară. Dr. 2014/412, C18, caroul 3a, –2,22 m. Pastă fină (ars oxidant), de culoare Munsell 7.5YR7/4, cu particule de mică,

particule de calcar rare. Modelare în tipar. Lut ars. Hp = 4,35 cm, lp frontal = 1,42 cm, lp lateral = 2,63 cm, Gr = 0,58–1,10 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a bazei, respectiv din partea frontală și din laterala dreaptă. Bordura care delimitează chenarul bazei este foarte slab profilată, nu păstrează urme de decor. Nr. inv. pr. 201. Datare: jumătatea secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea p. Chr. (**Pl. 8/20**).

21. Grup statuar (fragmentar). Se păstrează un mic fragment din valva anterioară și unul din valva posterioară Dr. 2014/413, C18, caroul 3b–d, –2,54 m. Pastă fină (arsă oxidant), de culoare Munsell 7.5YR6/4, cu particule de mică, particule de calcar rare, oxizi, uneori sub formă de granule până la 5,30 mm. Modelare în tipar (urme de amprente digitale la interior; surplus de material de la unirea celor două valve). Lut ars. Hp = 4,04 cm, lp frontal = 1,41 cm, lp lateral = 2,51 cm, Gr = 0,35–1,00 cm. Se păstrează un fragment din partea inferioară a bazei, respectiv din partea frontală și din laterala dreaptă a unei baze. Bordura care delimitează chenarul bazei este puternic profilată și păstrează urme de decor, linii incizate în forma literei „V". Nr. inv. pr. 202. Datare: jumătatea secolului al II-lea – începutul secolului al III-lea. p. Chr. (**Pl. 8/21**).

BIBLIOGRAFIE

Abrevieri

CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România (anul este cel al apariției).

CIL X – *Corpus Inscriptionum Latinarum, Berolini, Inscriptiones Bruttiorum, Lucaniae, Campaniae, Siciliae, Sardiniae Latinae,* edidit Th. Mommsen, 1883.

Civiltà 1992 – *Civiltà dei Romani. Il rito e la vita privata,* S. Settis (ed.), Milano, 1992.

LIMC IV/1 – *Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Zürich-München, IV/1, s.v. *Demeter*, p. 844–892 (L. Beschi).

LIMC VI/1 – *Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Zürich-München, VI/1, s.v. *Nemesis*, p. 733-770 (P. Karanastassi, F. Rausa).

RR 1969 – *Römer in Rumänien*, catalog de expoziție, Köln, 1969.

Izvoare

Macrobius – Ambrosius Theodosius Macrobius, *Saturnalia* (traducere, introducere şi note de Gh. Tohăneanu), Bucureşti, 1961.

Autori

APARASCHIVEI 2010 – D. Aparaschivei, *Orașele romane de la Dunărea Inferioară (secolele I–III p. Chr.)*, Iași, 2010.

ALICU, POP & WOLLMANN 1979 – D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured Monuments from Sarmizegetusa*, BAR IntSer 55, Oxford, 1979.

BĂRBULESCU 1994 – M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, vol. I, Turda, 1994.

BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2007–2008 – A. Bâltâc, Ch. Știrbulescu, *Teracote din aşezarea civilă de la Ostrov (Durostorum), jud. Constanța (I)*, Cercetări arheologice 14–15 (2007–2008), p. 167–202.

BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2010 – A. Bâltâc, Ch. Știrbulescu, *Teracote din aşezarea civilă de la Ostrov (Durostorum), jud. Constanța (II)*, Cercetări arheologice 17 (2010), p. 55–62.

BÂLTÂC 2011 – A. Bâltâc, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior și Thracia (secolele I–III p. Chr.)*, București, 2011.

BÂLTÂC *et alii* 2015 – A. Bâltâc, Ch. Știrbulescu, A. Ștefan, V. Apostol, *Catalogul colecției Lapidarium,* vol. I, *Piese greco-romane*, București, 2015.

BÂLTÂC & ȘTIRBULESCU 2017 – A. Bâltâc, Ch. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă de la Ostrov (Durostorum), jud. Constanța (III)*, Cercetări arheologice 24 (2017), p. 151–186.

BOYANOV 2010A – I. Boyanov, *Municipium Aurelium Durostorum or vicus Gavidina*, Archaeologija Bulgarica 14 (2010), 2, p. 53–59.

BOYANOV 2010B – И. Боянов, *Нови данни за развитието на Дуросторум през Принципата*, în: Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum V, 2010, Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova, p. 295–301.

BRULÉ 1986 – P. Brulé, *Arithmologie et polythéisme. En lisant L. Gerschel,* în: *Les grandes figures religieuses: fonctionnement pratique et symbolique dans l'Antiquité*, Actes du Colloque International, Besançon-Paris, 1986, p. 35-48.

CÎRJAN 2010 – R. Cîrjan, *Statute citadine privilegiate în provinciile dunărene ale Imperiului Roman*, Cluj-Napoca, 2010.

COCIȘ 2004 – S. Cociș, *Fibulele din Dacia Romană/The Brooches from Roman Dacia,* Cluj-Napoca, 2004.

COVACEF 2012 – Z. Covacef (sub voce), în: M. Iacob, D. Paraschiv, G. Nuțu, M. Mocanu (ed), *Romanii în Pontul Stâng în timpul Principatului/The Romans in the Left Pontus during the Principate. Aegyssus 2000*, Catalog de expoziție, Tulcea, 2012.

CULICĂ 1978 – V. Culică, *Cu privire la lagărul legiunii a XI-a Claudia la Dunărea de Jos*, Pontica 9 (1978), p. 113–119.

DAMIAN & BÂLTÂC 2008 – P. Damian, A. Bâltâc, *The Civil Roman Settlement at Ostrov–Durostorum*, în: Acts of the International Colloquium Important Sites from the Pre-Roman and Roman Time on the Lower Danube Valley (4th century BC–4th century AD), *Istros* 14 (2008), p. 61–70.

DORUȚIU-BOILĂ 1978 – E. Doruțiu-Boilă, *Über den Zeitpunkt der Verleihung des Munizipalrechts in Scythia Minor*, Dacia N.S. 22 (1978), p. 245–247.

DREMSIZOVA-NELTCHINOVA & TONCEVA 1971 – Ц. Дремсизова-Нелчинова, Г. Тончева, *Антични теракоти от България,* Sofia, 1971.

DUCATÉ 2000 – S. Ducaté, *Un couple votif en terre cuite provenant de la région de Santa Severa (province de Rome),* Latomus 59 (2000), 1, p. 36–40.

DUCATÉ-PAARMANN 2003 – S. Ducaté-Paarmann, *Deux femmes à l'enfant. Étude d'une classe d'offrandes étrusco-latiales en terre cuite*, MÉFRA 115 (2003), 2, p. 837–865.

ELEFTERESCU 2018 – D. Elefterescu (sub voce), în: V. Rusu-Bolindeț, F.-O. Botiș (eds), *The Supply of Ceramic Goods in Dacia and Lower Moesia: Imports and Local Developments*, Exhibition Catalogue, Cluj-Napoca, 2018, p. 276–326.

ENE 2017 – S. Ene, *Reprezentări ale divinităților paredre în arta coroplastică din provincia Dacia,* în: *In honorem Doina Benea. Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie*, Arheovest V/2, Szeged, 2017, p. 1061–1074.

FRIDH-HANESON 1983 – B.-M. Fridh-Haneson, *Le manteau symbolique. Étude sur les couples votifs en terre cuite assis sous un même manteau*, Acta Instituti Romani Regni Sueciae 40, Stockholm, 1983.

GEROV 1977 – B. Gerov, *Zum Problem der Entstehung der römischen Städte am Unteren Donaulimes,* Klio 59 (1977), 2, p. 299–309.

GOODISON & MORRIS 1998 – L. Goodison, Ch. Morris, *Ancient Goddesses*, Londra, 1998.

GRAMATOPOL 2000 – M. Gramatopol, *Arta romană în România,* București, 2000.

GRAMATOPOL & CRĂCIUNESCU 1969 – M. Gramatopol, V. Crăciunescu, *Les terres cuites antiques de la Collection Marie et dr. G. Severeanu du Musée d'Histoire de la ville de Bucarest,* RRHA 6 (1969), p. 35-68.

GUDEA 1989 – N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman*, AMP 13, 1989.

HADZISTELIOU PRICE 1971 – Th. Hadzisteliou Price, *Double and Multiple Representations in Greek Art and Religious Thought*, JHS 91 (1971), p. 48–69.

HUYSECOM-HAXHI & MULLER 2015 – S. Huysecom-Haxhi, A. Muller (eds), *Figurines grecques en contexte. Présence muette dans le sanctuaire, la tombe et la maison,* Lille, 2015.

IVANOV, ATANASOV & DONEVSKI 2006 – Р. Иванов, Г. Атанасов, П. Доневси, *Историяна Силистра, том. 1 Античният Дуросторум (History of Silistra, I, The Ancient Durostorum)*, Sofia, 2006.

JUDE & POP 1972 – M. Jude, C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de Istorie Turda,* Turda, 1972.

KAZAROW 1930–1931 – К. Кацаров, *Антични паметници изъ България,* Известия на Археологическия Институт, София 6, 1930–1931, p. 117–134.

MARTELLI 2019 – E. Martelli, *Clay Togati (Men Wearing a Tunic and Holding a Scroll) from Harbour and River Towns: Some Hypotheses Regarding their Occurrence and Meaning,* în: G. Papantoniou, D. Michaelides, M. Dikomitou-Eliadou (eds.), *Hellenistic and Roman Terracottas,* Brill, Series: *Monumenta Graeca et Romana*, vol. 23, Leiden/Boston, 2019, p. 315-325.

MUȘEȚEANU 1990 – Cr. Muşeţeanu, *Contribuţii privind topografia Durostorului*, SCIVA 41 (1990), 3–4, p. 293–299.

MUȘEȚEANU 1992 – Cr. Mușețeanu, *Ceramica romană de la Durostorum,* Academia Română, teză de doctorat, 1992 *(ms).*

MUȘEȚEANU 2003 – Cr. Muşeţeanu, *Ateliere ceramice romane de la Durostorum*, Bucureşti, 2003.

NEMETI 2004 – I. Nemeti, *Calea zânelor. Moșteniri antice în mitologia românilor*, Cluj-Napoca, 2004.

OTA 2017 – R. Ota, *Clay Statuettes of Male and Female Paredros from Roman Dacia,* Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 68 (2017), p. 339–350.

OȚA 2013 – L. Oța, *Lumea funerară în Moesia Inferior (secolele I-III p. Chr.),* Brăila, 2013.

PÁNCZÉL 2010 – S. Pánczél, *Domina and Dominus from Cristești (Mureș County),* Marisia 30 (2010), p. 77–84.

PÂRVAN 1924 – V. Pârvan, *Municipium Aurelium Durostorum*, Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica 2 (1924), 3, p. 307–340

PENSABENE *et alii* 1980 – P. Pensabene, M. Antonietta Rizzo, M. Roghi, E. Talamo, *Terracotte votive dal Tevere*, Studi Miscellanei 25, Roma, 1980.

PETERSMANN 1987 – H. Petersmann, *Altgriechischer Mutterkult. Matronen und verwandte Gottheiten*, în: G. Bauchhenss, G. Neumann (eds), *Ergebnisse eines Kolloquiums veranstaltet von der Göttinger Akademie, Kommission für die Altertumskunde Mittel-und Nordeuropas*, BJ 44 (1987), p. 171–199.

POPA 1978 – Al. Popa, *Teracote cu caracter votiv de la Apulum*, Apulum 16 (1978), p. 149–160.

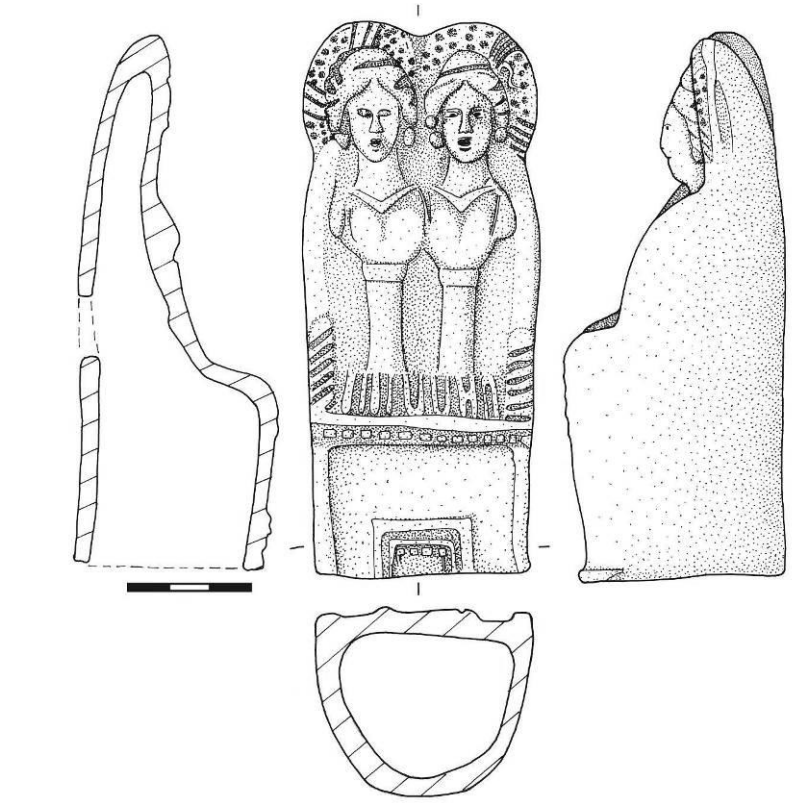
RHOMIOPOULOU 2017 – K. Rhomiopoulou, *Akanthos. Figurines from the Coastal Cemetery*, în: P. Adam-Veleni, A. Koukouvou, O. Palli, E. Stefani, E. Zografou (eds.), *Figurines. A Microcosmos of Clay*, Salonic, 2017, p. 87–90.

SIMON 1995 – E. Simon, *Doppelgottinnen in Anatolien, Griechenland und Rom*, Eirene 31, Studia Graeca et Latina, In honorem Jan Bouzek, 1995, p. 69–87.

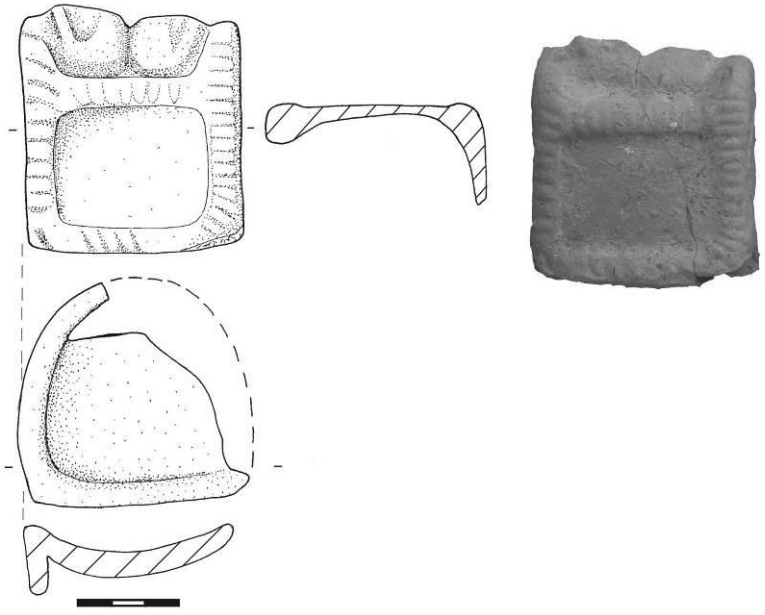
ȘTIRBULESCU 2004 – Ch. Știrbulescu, *Considerations on some Terracotta Figurines from Durostorum,* Ephemeris Dacoromana, S.N., 12 (2004), p. 227–241.

TEODORESCU 1915 – D. M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi,* BCMI 8 (1915), p. 74–87.

VENEDIKOV *et alii* 1963 – И. Венедиков, Т. Герасимов, Ц. Дремсизова, Т. Иванов, Я. Младенова & В. Велков, *Аполония. Разкопките в некропола на Аполония през 1947–1949 г*, Sofia, 1963.

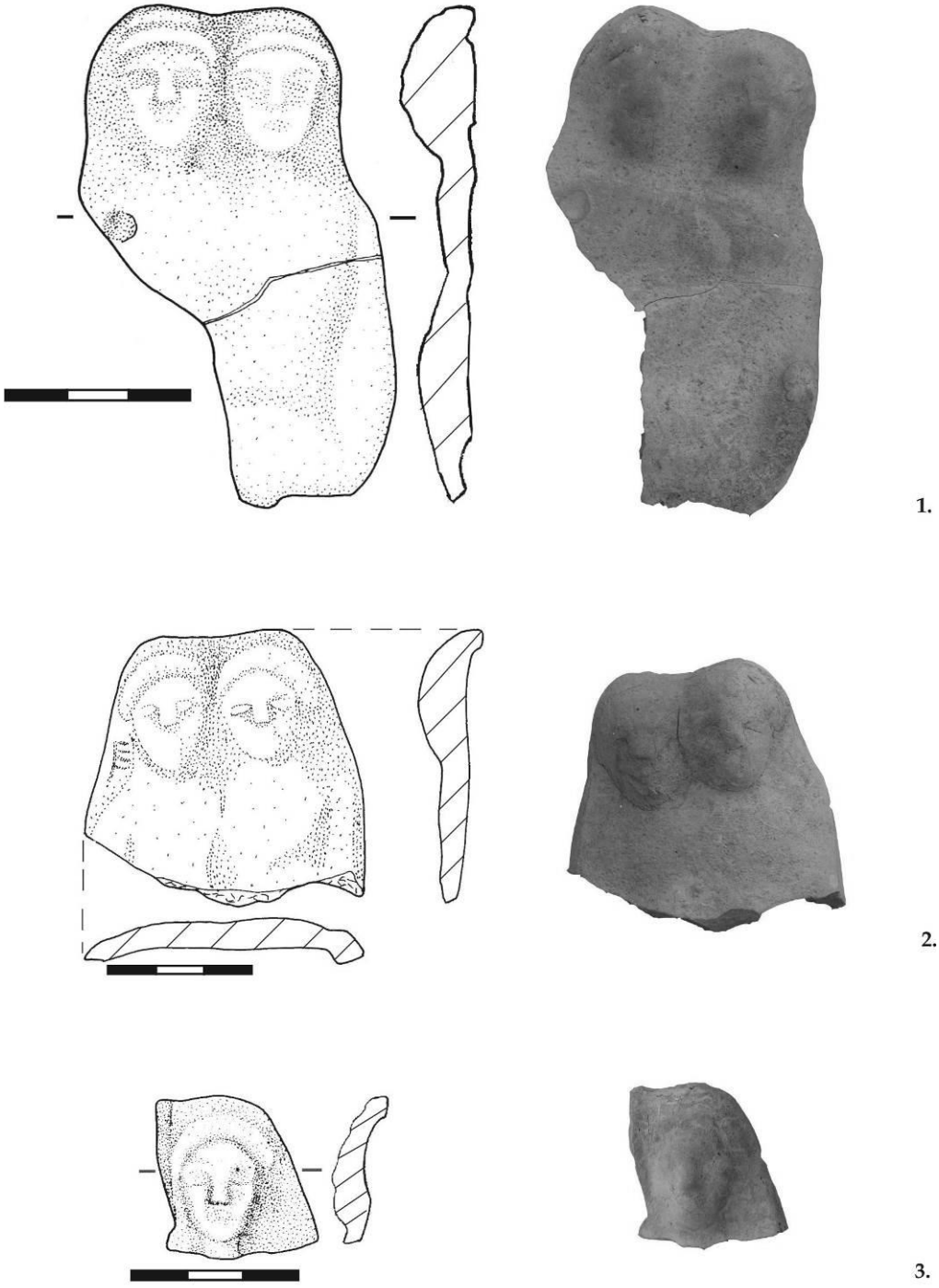

1.

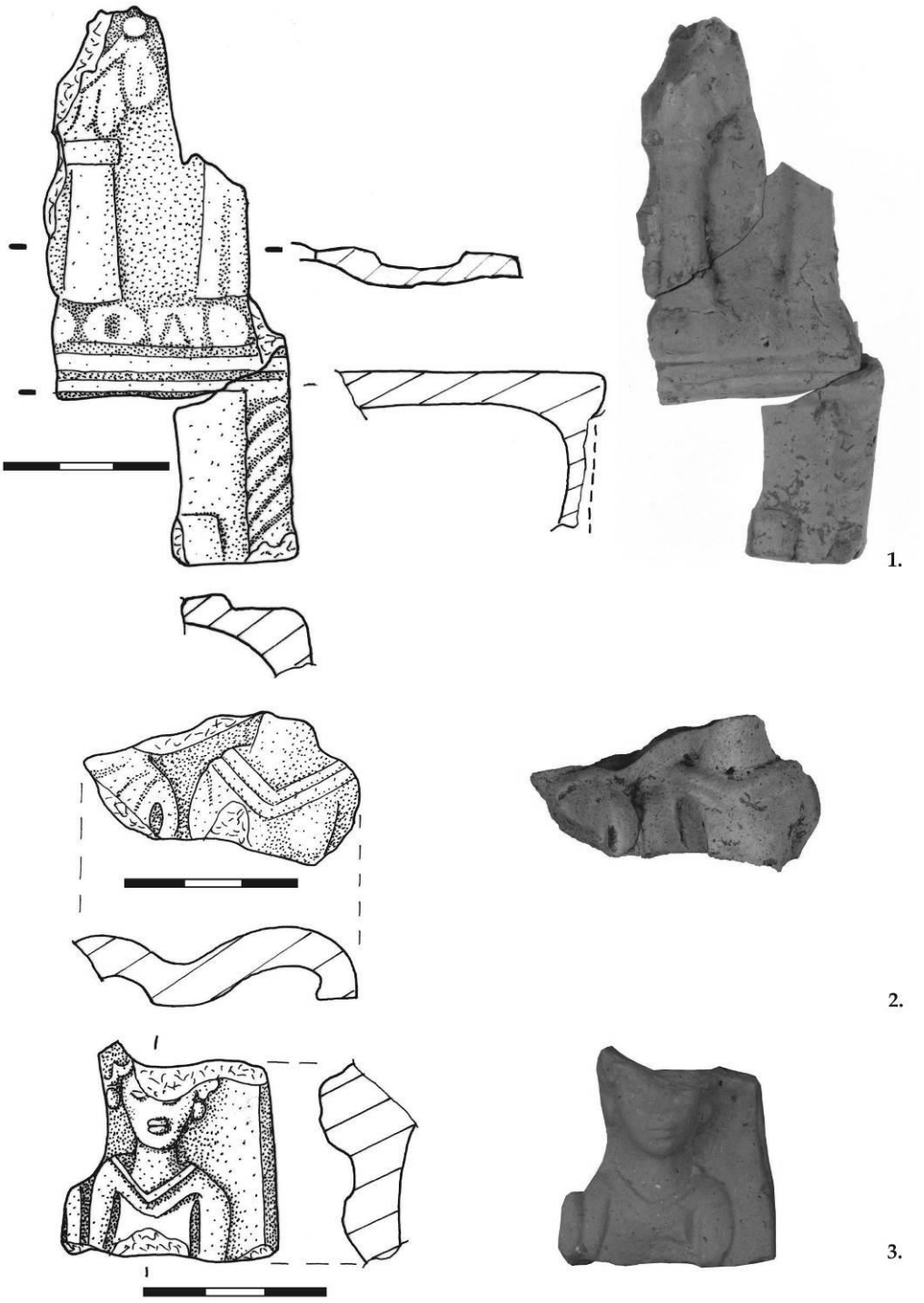

2.

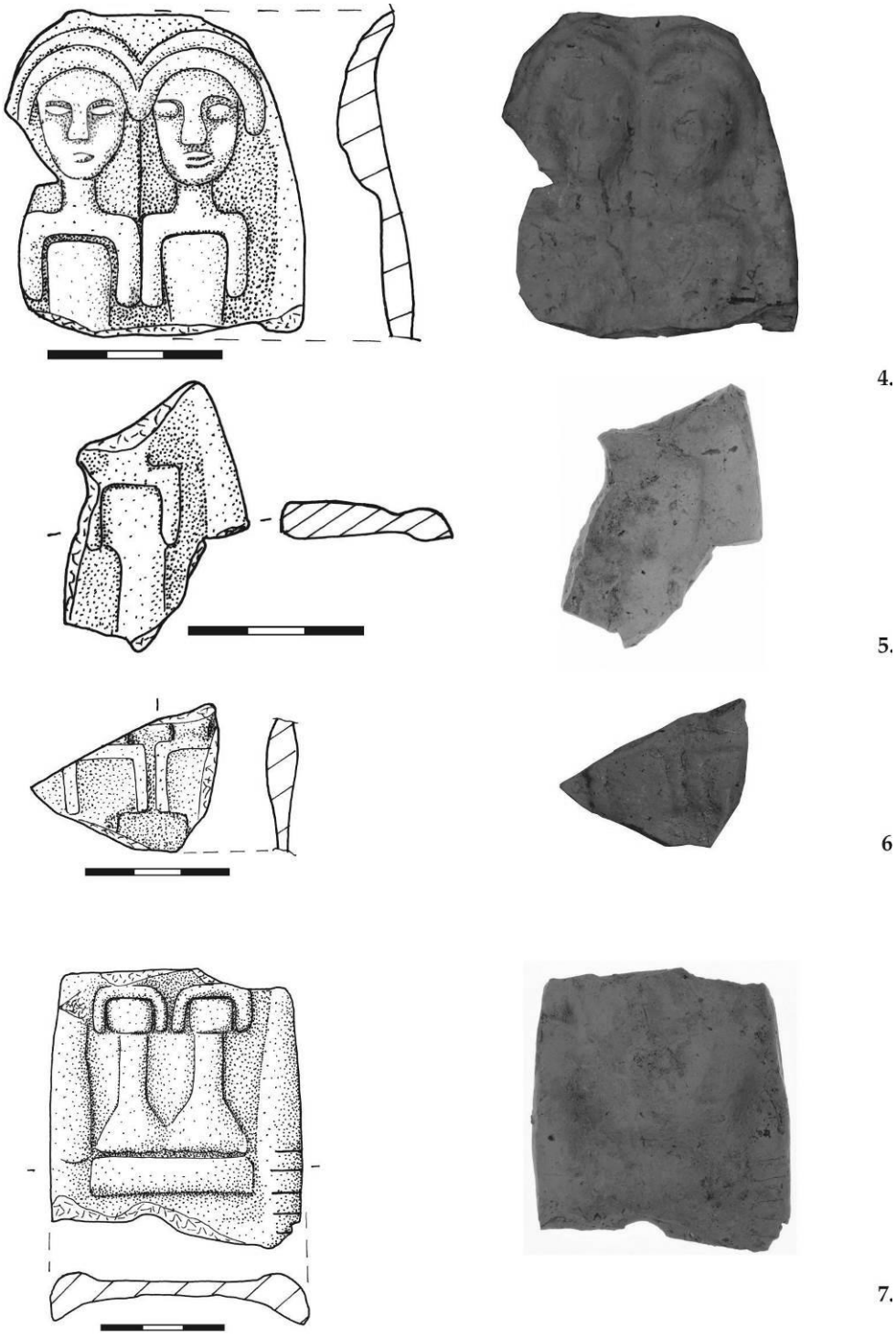
Pl. 1 – 1. Teracotă, Silistra (Bulgaria); 2. Teracotă, Ostrov (*Durostorum*), jud. Constanța.

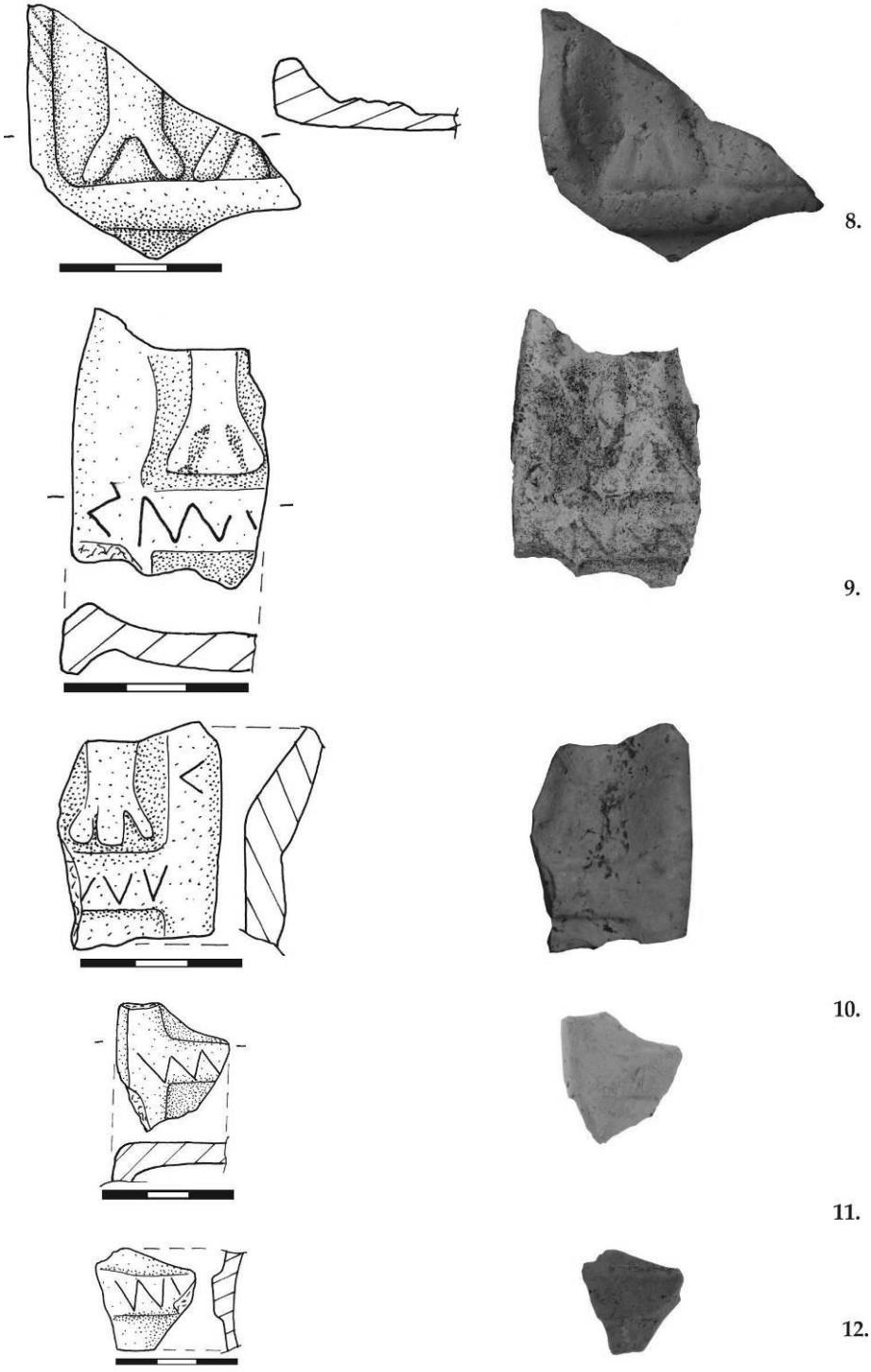
Pl. 2 - Teracote, Ostrov (*Durostorum*), jud. Constanța.

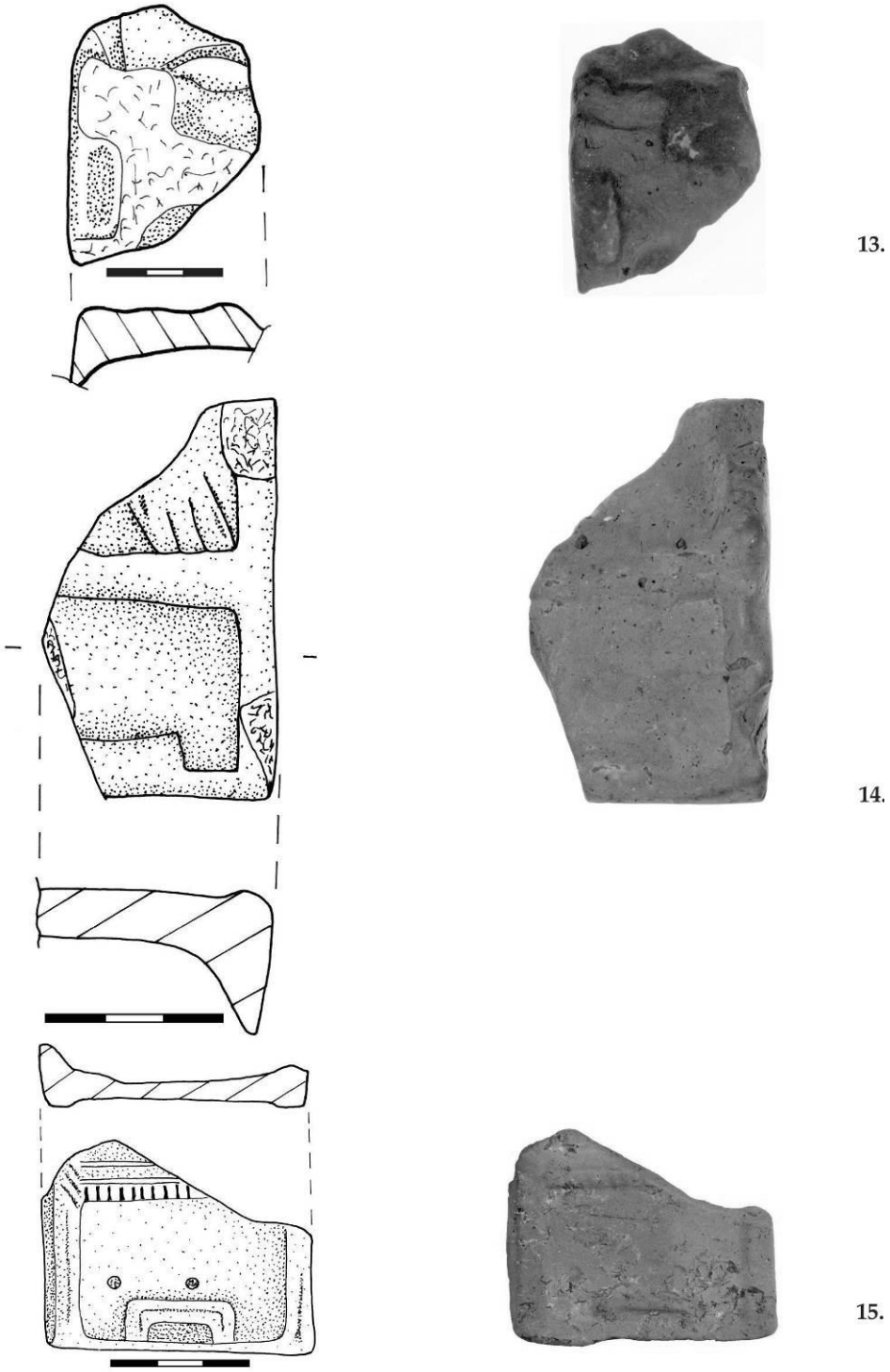
Pl. 3 – Teracote, Ostrov (*Durostorum*), jud. Constanța.

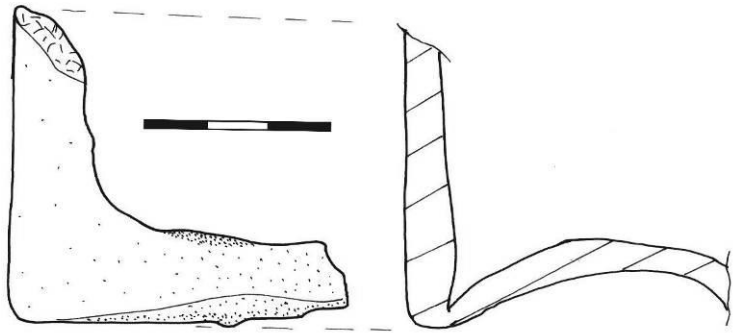
Pl. 4 – Teracote, Ostrov (*Durostorum*), jud. Constanța.

Pl. 5 – Teracote, Ostrov (*Durostorum*), jud. Constanța.

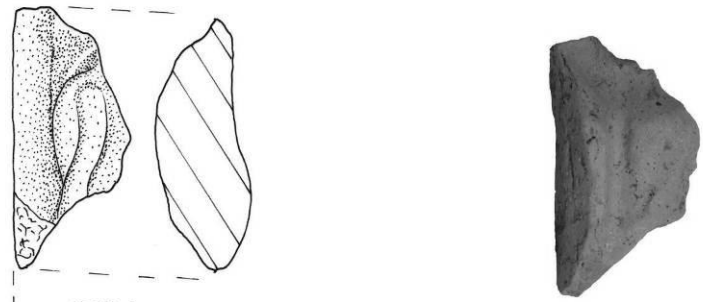

Pl. 6 – Teracote, Ostrov (*Durostorum*), jud. Constanța.

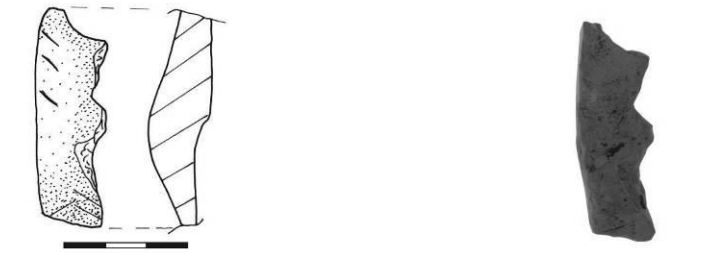

16.

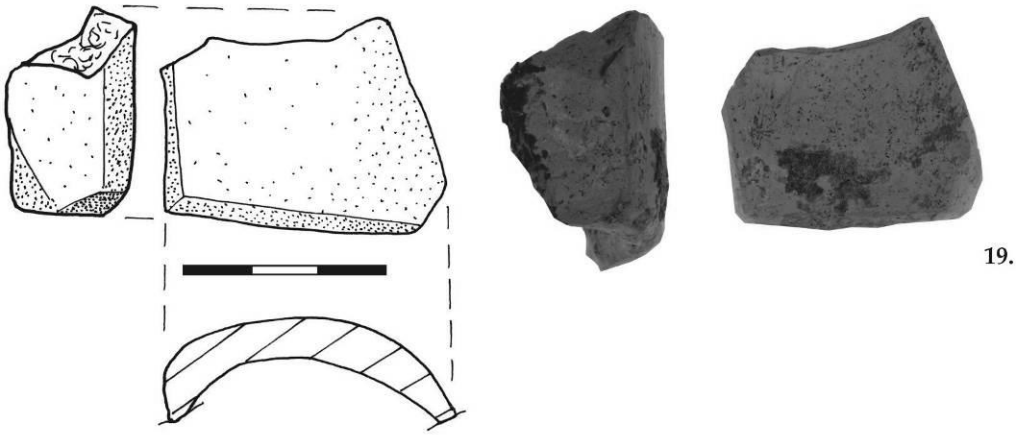

17.

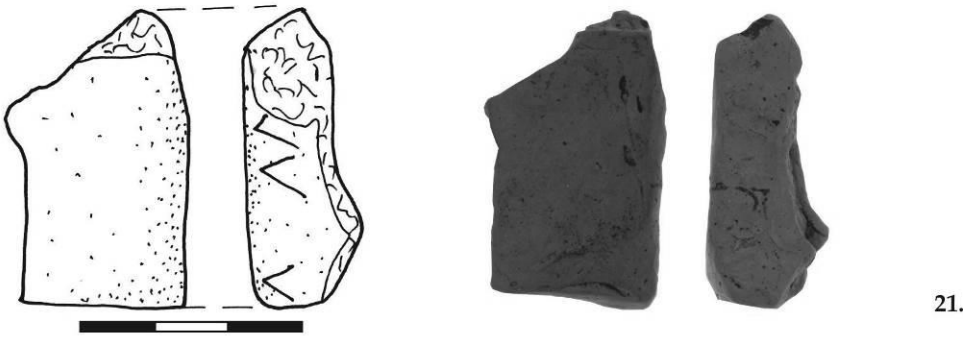

18.

Pl. 7 – Teracote, Ostrov (*Durostorum*), jud. Constanța.

Pl. 8 – Teracote, Ostrov (*Durostorum*), jud. Constanța.

RÄUMLICHE GLIEDERUNG DER GRÄBERFELDER VON TOMIS IN HELLENISTISCHER UND RÖMISCHER ZEIT

Constantin CHERA*

Cuvinte-cheie: *necropole, Tomis, perioadele elenistică și romană, săpături de salvare, inventare funerare.*

Schlagwörter: *Gräberfelder, Tomis, hellenistische und römische Zeit, Rettungsgrabungen, Grabbeigaben.*

Rezumat: *În contribuția de față este enunțată evoluția cercetărilor arheologice din ultimele decenii care permit o vedere de ansamblu actuală asupra delimitărilor spațiale ale necropolelor antice tomitane. Din epoca elenistică și până în cea romană târzie au fost identificate cinci areale în care au fost amenajate atât morminte de incinerație, cât și morminte de inhumație de diferite tipuri.*

Zusammenfassung: *Im vorliegenden Beitrag werden die archäologischen Erkenntnisse der letzten Jahrzehnte angeführt, die eine vorläufige Übersicht der räumlichen Ausdehnung der antiken Gräberfelder von Tomis erlauben. Aus hellenistischer bis in die spätrömische Zeit wurden fünf Areale erkannt, in denen sowohl Brand- wie auch Körperbestattungen von verschiedenen Typen durchgeführt wurden.*

Hinsichtlich der von den Gräberfeldern der antiken Stadt Tomis gedeckten Fläche, haben die älteren oder neueren Forschungen bis zum heutigen Stadium offenbart, daß diese, so wie das für den Großteil der Siedlungen aus klassischer Epoche der Fall ist, in der unmittelbaren Nähe der Verteidigingsmauern gelegen waren, bis zu einer bedeutenden Entfernung davon, entlang der wichtigsten Zufahrtswege aus der Richtung der anderen, nördlich, südlich oder westlich gelegenen antiken Städte.

In diesem Sinn muß zuerst festgelegt werden, daß zahlreiche, einige davon auch heute sichtbare Tumuli identifiziert wurden, was die Erkenntnis der Tatsache ermöglicht, daß die Tomitaner sowohl in der Hügelgräbernekropole hellenistischer Tradition, die auf einer großen Fläche angelegt waren, ähnlich denjenigen

* Constantin CHERA: Museum für Nationalgeschichte und Archäologie Constanța/ Rumänien; e-mail: anroed21@gmail.com.

von Histria und Callatis, wie auch in mehreren Flachgräbernekropolen, in den *extra muros* Bereichen, wo die Dichte der Gräber sehr groß ist, Beilegungen durchgeführt haben. Es gibt jedoch keine sicheren Hinweise darauf, daß es eine genaue Gliederung gegeben hat, mit Richtlinien, die während der Beilegungen genau befolgt werden sollten und es ist ebenfalls keine Anlage von Mauern aufgefunden worden, die eine Gräberfeldfläche umhegt hätten, so wie das der Fall mehrerer antiken Nekropolen im westlichen Teil des Römischen Reiches ist.

Ein erster Versuch, die Kenntnisse über die Ausdehnung der Gräberfelder aus römischer Epoche zusammenzufassen, wurde von Vasile Barbu, im damaligen Stadium der Forschungen unternommen. Der Verfasser erinnert wieder einmal an die Unmöglichkeit, systematische Untersuchungen zu unternehmen, wegen der Überlagerung der modernen Stadt auf die gesamte Fläche der von den in der Antike eingenommenen Gräberfelder. In dieser Lage können die Informationen über eine zeitliche und räumliche Abgrenzung derselben nur aus zufälligen Funden und aus der Erforschung der Ausgrabungen für Bauarbeiten herrühren.

Ein Großteil des archäologischen Materials, das die früher, bis in die 60er Jahre aufgefundenen Grabbeigaben darstellt, ist verlorengegangen oder verstreut worden, eine große Anzahl von Denkmälern und Niederschriften der archäologischen Lagebefunde, infolge derer die Gegenstände ans Licht gebracht wurden und die wichtige Angaben, die Grabriten der Tomitaner betreffend, erbracht hätten, kamen infolgedessen abhanden. Diese Lage ist für einen Bereich zutreffend, der von den Ringmauern der späten römisch-byzantinischen Festung bis zum heutigen Bahnhof gelegen ist. Hier wurden gelegentlich der zwischen den Jahren 1896 und 1909 stattgefundenen Anlage des modernen Hafens und der Arbeiten von 1931 für die Einebnung der Steilküste in der Nahe des Rangierbahnhofs zwischen der Traianstrasse und den Eisenbahnlinien, zahlreiche Gräber mit Beigaben aufgefunden, von denen ein Großteil zerstört wurden oder verlorengingen.

Was von diesen Gräbern in den Lagerräumen des Museums in Constanța aufbewahrt wird, hat einen begrenzten dokumentarischen Wert, da jedwelche Aufzeichnungen, die Fundumstände betreffend, fehlen. Hier möchten wir hinzufügen, daß während der Bauarbeiten aus den 50er Jahren und bis zur Gegenwart in diesem Bereich zahlreiche andere Gräber verschiedenen Typs und aus verschiedenen Perioden erkannt und wissenschaftlich aufgezeichnet und teilweise auch veröffentlicht wurden, was eine genaue räumliche und chronologische Einordnung der betreffenden Komplexe ermöglicht hat. Die Forschungen im Bereich außerhalb der Mauern von Tomis haben in einer ersten Phase zu bedeutenden Ergebnissen für die Bestätigung mancher Einzelheiten geführt, den Verbreitungsbereich der Gräber aus römischer und römisch-byzantinischer Zeit betreffend, und zwar nicht nur für den obengenannten Bereich, sondern auch für Flächen, die bis 1966 nicht erforscht wurden. Es ist der Fall der Baustellen von Wohnblocks zwischen der Traianstrasse und dem Ferdinand-Boulevard, die in einer ersten Phase in den 60er Jahren und nachher in den 80er Jahren gebaut wurden, der Hafenseite des Parks, der am Bahnhof beginnt und bis zur Verbindungsstraße zwischen der Traianstraße und dem Marinarilor-Boulevard reicht,

der Flächen auf denen entlang des 1. Dezember-Boulevards gebaut wurde, von der Kreuzung mit dem Ferdinand-Boulevard und bis zum heutigen Kulturpalais, der Fläche, die von der neuen Poliklinik Nr. 2 im Hof des Alten Krankenhauses eingenommen wird, des Abschnitts mit dem der Brătianu-Boulevard bis zum Ferdinand-Boulevard verlängert wurde, wie auch der einzelnen Punkte auf den Straßen Avram Iancu, București, Cerealelor, Călărași, Tudor Vladimirescu und im Hof des neuen Krankenhauses. Es wurden ebenfalls große Flächen erforscht, die sich auf den Straßen Mircea, Tomis (von der Kreuzung mit dem Mamaia-Boulevard und bis zur Kreuzung mit dem Lăpușneanu Boulevard), entlang des Mamaia-Boulevards und in der Umgebung des Armeekrankenhauses befinden.

Ein einzelner Fund, ein Grab mit Sarg aus Bleiblech, das in die Jahrhunderte 1-2 n.Chr. datiert ist, wurde im Bereich der MZ-Wohnblocks an der nördlichen Steilküste erforscht. Eine andere Gruppe von römischen Gräbern erschien in der Nähe des Soveja-Marktes und im Bereich Pescărie.

Das nachhaltige Eingreifen, manchmal gleichzeitig an mehreren Stellen, wurde öfters von dem Verständnis der Vertreter der Bauunternehmen begünstigt, die sich der Bedeutung der Bergung der antiken Spuren bewußt waren, so daß sie die Baggerarbeiten sofort einstellten, wenn sie für die Archäologie interessante Elemente erkannten und folglich das Museum darüber benachrichtigten. Deshalb war dann die Durchführung von systematischen Ausgrabungen möglich, die aber räumlich begrenzt waren, jedoch wurden die notwendigen Verspätungen eingeplant und sogar die Mitarbeit der zuständigen Führungspersonen der Baustellen aufgefordert, die Erweiterung der erforschten Flächen in den dichteren Bereichen der Gräberfelder zu genehmigen.

Wenn in den Jahren 1959 und 1960 184 Gräber erforscht wurden, aus denen ein reichhaltiges Material *in situ* gefunden wurde und topographische, stratigraphische, typologische, chronologische und Ritual-Daten aufgezeichnet wurden, mit einer großen Vielfaltigkeit von Körper- und Einäscherungsgräbern, konnten in den letzten 25 Jahren, wegen der regen Bautätigkeit über 1000 Grabkomplexe erforscht werden, vorwiegend aus den Jahrhunderten 1-4 n.Chr.

Infolge dieser großangelegten Rettungsgrabungen konzentriert sich die vorliegende Arbeit, mit Vorbehalt folgender Ausgrabungen, die sie hinsichtlich der räumlichen Gliederung und der Topographie der tomitanischen Gräberfelder vervollständigen könnten, auf die zeitliche Abgrenzung und den Umriß des Raumes, der von den fünf bis jetzt bekannten Gräberfeldern eingenommen wurde, mit den Einfügungen, die aus unserer Forschung stammen. Dieser Vorgang erlaubt ebenfalls einschließlich die Bestätigung der Wege, die Tomis mit Kallatis und Histria verbanden, aber auch desjenigen in Richtung Carsium, der bis jetzt in diesem Zusammenhang nicht erwähnt worden ist.

Während unserer Forschungen haben wir die Anwesenheit in der Antike von Reliefformen feststellen können, die auch heutzutage im Bereich der von den Gräberfeldern eingenommenen Flächen erkennbar sind. Außer der schon erwähnten Tatsache, daß mit Sicherheit die Anwesenheit von Tumuli in der unmittelbaren Nähe der Festung angenommen werden kann, muß auch ein anderes topographisches Element erwähnt werden, und zwar die Anwesenheit von Schutzgräben und Wällen vor den Verteidigungsmauern aus den Jahrhunderten 4-6 n.Chr.

Einem solchen Befund sind wir in den Jahren 1981-1982 gelegentlich der Legung einer Wasserleitung entlang des gesamten Ferdinand-Boulevards begegnet, wie auch 1985, gelegentlich der Anlagearbeiten des heutigen Griviţa-Marktes. Während der Ausgrabungen, wie auch in den darauffolgenden Profilen konnten zweifellos Erdauffüllungen beobachtet werden, die von der Einebnung der Wälle herrührten, bis in eine Tiefe von 4 m von der heutigen Oberfläche. Infolge der durchgeführten Beobachtungen sind wir davon überzeugt, daß es vor der spätrömischen Festungsmauer zwei Wälle gegeben hat, die gelegentlich ihrer Anlage, entlang ihrer Trasse die Gräber beschädigt haben, die vor dem 4. Jahrhundert angelegt worden waren. Der Beweis dafür ist die große Menge von Keramik, Glas, Menschenknochen und andere bruchstückige archäologische Materialien in diesen Auffüllungen.

Hinsichtlich des natürlichen Reliefs des von den Gräberfeldern eingenommenen Raumes, scheint dieser nicht sehr verschieden von dem heutigen gewesen zu sein; Ausnahmen wären dabei vielleicht einige kleine Anhöhen und weitere, nicht tiefe Mulden, die inzwischen eingeebnet sind. Eine besonders aufschlußreiche Ansicht in dieser Hinsicht wird uns über längere Zeitspannen von den Zeichnungen geboten, die die Umgebung der Stadt im vergangenen Jahrhundert darstellen, als diese die Fläche der tomitanischen Halbinsel nicht überschritt **(Karte 1)**.

Als allgemeine, aus der Antike und bis heutzutage gültige Ansicht, kann die Beschaffenheit der Halbinsel von Constanţa als hohes Plateau angegeben werden, mit dessen ziemlich steilen Abhängen. Dieses Plateau steigt leicht an, bis zur heutigen Straße Cuza Vodă, die Grenze der Mauer aus den Jahrhunderten 4-6 n.Chr. überschreitend und einen Teil der Gräberfelder davor einschließend, um dann leicht in Richtung Mamaia-Boulevard abzufallen, von wo der Hang dann immer steiler in Richtung Dacia abfällt.

Es ist erwähnenwert, daß entlang dieser gesamten Entfernung, wie auch auf dem Hügel Richtung Tulceistraße Grabkomplexe aufgefunden wurden, die zu den Gräberfeldern aus römischer Epoche gehören.

Aus Loess und Ton bestehend, haben entlang der Ahänge immer wieder Erdrutsche stattgefunden. Mit diesen Gelegenheiten wurde die Anwesenheit von Gräbern aus römischer Epoche in den oberen Schichten der Steilküste beobachtet, so wie das im Bereich des Armeekrankenhauses, aber besonders in dem dichtbesetzten Bereich der Mircea-Straße und auf der Traian-Straße der Fall ist.

Die bis jetzt durchgeführten, älteren und neueren Ausgrabungen haben die räumliche Abgrenzung von fünf Gräberfeldern erlaubt, die rings um die antike Stadt angelegt waren, von der Nord- über die Westseite und bis gegen Süden. Die Gräber sind besonders entlang der Wege angeordnet, die nach Histria (etwa der Mamaia-Boulevard), in Richtung Donau (etwa der Tomis-Boulevard) und nach Kallatis (etwa der Ferdinand-Boulevard und der 1. Mai-Boulevard) führten **(Karte 2)**.

Das erste der Gräberfelder, das aus der späthellenistischen Periode stammt, ist das am wenigsten bekannte, denn es nahm einen Teil der bewohnten Fläche der späten, römisch-byzantinischen Festung ein. Hier wurde es schon in der Antike, wegen der nacheinanderfolgenden Änderungen und dem Wiederaufbau, beschädigt, denen die Stadt nach jeder Zerstörung unterworfen wurde.

In der hellenistischen Epoche hatte Tomis zweifellos eine viel beschränktere Ringmauer. Manche Hinweise, die noch mittels weitläufiger Funde zu bestätigen sind, beweisen daß sich in dieser Epoche und sogar im 1. Jh. n.Chr. die Stadt etwa bis zu einer Grenze erstreckte, die die östliche und westliche Steilküste im Bereich des Ovidius-Platzes miteinander verband. Die römische Ringmauer folgte einer Trasse von der Griechischen Kirche, an dem Volkskunstmuseum vorbei bis zum zweiten Hafentor. Wenn diese Trassen richtig sind, so war der Raum zwischen diesen Wehrmauern und der vorgelagerten, aus dem 4. Jh., zweifellos von Grabkomplexen durchsetzt, die in diese beiden Perioden datiert sind. Die Anwesenheit von hellenistischen Gräbern im von den drei aufeinanderfolgenden Verteidigungslinen begrenzten Raum scheint folglich logisch. Das Auffinden von solchen Komplexen sowohl im Inneren, wie auch in unmittelbarer Nähe und außerhalb der spätrömischen Mauer deutet auf die hiesige Anwesenheit eines Teils der hellenistischen Nekropole; darüber hat sich dann nachher die spätrömische Stadt entwickelt.

Die Verteidigungsmauer aus dem 4. Jh. n.Chr. hat also einen Teil des hellenistischen Gräberfeldes durchquert, deren Ausdehnung jenseits des Ferdinand-Boulevards wurde dadurch festgestellt, daß einige Einäscherungsgräber erforscht wurden. Aus diesen Gräbern konnten ein Öllämpchen mit schwarzem Firnis, einige Keramikgefäße mit gemalter Verzierung und einige kleine Gefäße für rituellen Gebrauch geborgen werden. Ein paar andere Komplexe derselben Art erschienen in der Nähe der Post (Öllämpchen, Amphorette, Schmuckgegenstände), in den Fundamenten der Wohnblocks, die auf den Straßen Kogălnicenu, Mircea, Vladimirescu und auch auf den Mamaia-Boulevard, der Mărăcineanu-Straße und neben der Armeekapelle gebaut wurden. Die geborgenen Gegenstände gehörten sowohl der Einäscherungsopfergabe, mit auf das Feuer zurückzuführenden augenscheinlichen Verformungen, wie auch der Inhumationsofpergabe an.

Das zweite Gräberfeld liegt außerhalb der frührömischen Festungsmauer. Sie beginnt in deren unmittelbarer Nähe und erstreckt sich gegen Norden und Nordwesten, von der Steilküste und bis jenseits der Kreuzung Tomis-Lăpuşneanu und enthält nach neueren Forschungen sowohl die von Barbu auf den Straßen Adam und Iorga erwähnten Sarkophage, wie auch die Gräberreihe aus den Bereichen Neues Krankenhaus, Spic de Grâu und Dacia. In dieser Nekropole wurden bis jetzt 31 Sarkophage aus Marmor oder Kalkstein, Kistengräber mit waagerechter oder doppelter Decke, wie auch Körpergräber mit Ziegelschutz oder Holzsarg bezeugt.

Die Grabbeigaben, die mittels aufgefundener Münzen genau datiert werden konnten, beweisen, daß das Gräberfeld schon zu Beginn des 2. Jh. (die früheste Münze stammt von Hadrian) bestand und weiterhin bis zum Ende des 3. Jh. benützt wurde (die spätesten Münzen sind von Aurelian und Probus).

Das dritte Gräberfeld erstreckt sich der nordöstlichen Steilküste entlang, auf den Straßen Mircea und Eminescu. Sie beginnt in der Nähe des Nordtores der Stadt und ist nach Norden ausgerichtet, einen mehr oder weniger breiten Streifen an der Steilküste einnehmend. Eine große Fläche davon wurde mit der Zeit zerstört, einerseits wegen der wiederholten Erdrutsche und andererseits wegen

der intensiven Bautätigkeit. Trotzdem, obwohl gelegentlich Mauerreste mit Wandmalerei aufgefunden wurden, hat sich überraschenderweise ein beinahe unversehrter Grabkomplex erhalten, der 1988 aufgefunden wurde und im Inneren vollflächig bemalt war, ein Hypogaeum mit Dromos, das in die erste Hälfte des 4. Jh. datiert ist **(Karte 3)**.

Die infolge vorangehender Ausgrabungen, wie auch derjenigen aus den letzten Jahrzehnten auf der Mircea-Straße, vom Marineinstitut und der Stadtbibliothek geborgenen Grabbeigaben haben eine zeitliche Einordnung des Gräberfeldes vom Ende des 3. und ins 4. Jh. n.Chr. bestätigt (einige der Gräber enthielten Münzen von Licinius, Constantin und Constantius).

Das vierte Gräberfeld liegt westlich und südwestlich von Tomis, zwischen der spätrömischen Mauer und dem heutigen Bahnhof, dem Weg entlang, der nach Kallatis führte. Es wird angenommen, daß es in der Verteidigungsmauer in diese Richtung ein viertes Tor gegeben hat, von wo aus der Weg nach Süden begann. Außer der 21 von Barbu erwähnten Sarkophage wurden 8 andere Kalksteinsarkophage aufgefunden, zahlreiche Grabkomplexe in Kalksteinkisten mit waagerechter Decke, mit oder ohne Zugangstüre, Hypogeen mit Dromos, manche davon mit Vorraum und Grabeinrichtungen und mit Wandmalereispuren, Hunderte von Körpergräbern mit Ziegelschutz oder Holzsärgen. Die geborgenen Grabbeigaben haben eine Datierung des Gräberfeldes in die zweite Hälfte des 2. und bis zur Hälfte des 3. Jh. n.Chr erlaubt.

Das fünfte Gräberfeld, von beträchtlichen Ausmassen, das teilweise das vierte überlagert, erstreckt sich vom 3. Hafentor und bis zum Bahnhofspark und schließt den Bereich des Alten Krankenhauses ein, denjenigen dieseits und jenseits des 1. Dezenber-Boulevards bis zum Kulturpalais nach Nord-Westen, dort wo in den letzten Jahrzehnten über 200 Gräber erforscht wurden. Die Erkenntnisse in diesem neu erschlossenen Gebiet bezeugen eine augenscheinliche teilweise Überlagerung mit der vorherigen römischen Nekropole; sie sind durch keine genaue Begrenzung voneinander zu unterscheiden.

Obwohl seltener, sind die römischen Gräber hier anwesend, sie werden jedoch von denjenigen aus dem 4. Jh. in der Anzahl viel überschritten. Das archäologische Material, das zu dieser Datierung führte, ist besonders wertvoll, denn es beweist die Anwesenheit einer christlichen Gemeinde in Tomis, die schon aus dem vorherigen Jahrhundert bezeugt ist.

Die Erforschung der fünf Gräberfelder erlaubt die pertinente Aussage, daß das zweite und vierte, die aufgrund der Vielfalt des gut datierbaren Materials ins 2. Und 3. Jh. n.Chr. gehören, besonders entlang der Zufahrtswege in die Stadt gruppiert sind, nach Norden, Westen und Süden. Die beträchtliche eingenommene Fläche, wie auch die reichhaltigen Grabbeigaben guter Qualität, sind der Tatsache zuzuschreiben, dass die Stadt in dieser Zeitspanne zahlreiche Einwohner hatte. Sie bezeugen ebenfalls den Wohlstand, den Tomis erreicht hatte und der unter verschiedenen Bedingungen gegen Ende des 4. Jh. n.Chr. wiederkehren wird.

Das dritte und fünfte Gräberfeld, die ins 4. Jh. n.Chr. gehören, befinden sich im Grenzbereich derjenigen aus dem 2. und 3. Jh. n.Chr. und haben viel weniger Material, von minderer Qualität geboten. Dieses ist aber umso wertvoller, als es

Einflüsse bezeugt, die verschiedenen Volksgruppen alogener Herkunft (Sarmaten) zugeschrieben werden können, wie auch das Erscheinen im geistigen Leben der Tomitaner der neuen "Rettungsreligionen" und letztendlich das immer ausgeprägtere Aufstreben des Christentums.

Das Gräberfeld aus den folgenden, 5. und 6. Jh. betreffend, obwohl einige Dutzend Gräber erforscht wurden, die in diese Zeitspanne datierbar sind, kann als eingenommene Fläche noch nicht genau bezeugt werden. Jedenfalls muß erwähnt werden, daß die betreffenden Komplexe, die manchmal bis in eine beträchtliche Tiefe gegraben sind, in einem weitreichenden Areal aufgefunden wurden, das zum Großteil beinahe allen anderen oben genannten Gräberfeldern überlagert ist.

BIBLIOGRAPHIE

BARBU 1961 – V. Barbu, *Considérations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomitaines*, StCl 3 (1961), p. 203-205.

BARBU 1971 – V. Barbu, *Din necropolele Tomisului. I. Tipuri de morminte din epoca romană*, SCIV 22 (1971), 1, p. 47-68.

BĂJENARU & DOBRINESCU 2008 – C. Băjenaru, C. Dobrinescu, *Săpături de salvare în necropola romană a Tomisului*, Pontica 41 (2008), p. 189-208.

BUCOVALĂ 1968 – M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanța, 1968.

BUCOVALĂ 1975 – M. Bucovală, *Un alt mormânt de epocă elenistică la Tomis*, Pontica 8 (1975), p. 375-388.

BUCOVALĂ 1991 – M. Bucovală, *Découvertes récentes dans les nécropoles de Tomis (Ier partie)*, Dacia NS 35 (1991), p. 189-199.

BUCOVALĂ 1993 – M. Bucovală, *Cavou din secolul IV d.Chr. descoperit în necropola de vest a Tomisului*, Pontica 26 (1993), p. 207-214.

BUCOVALĂ 1995-1996 – M. Bucovală, *Un alt mormânt elenistic descoperit la Tomis*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 73-82.

BUCOVALĂ & PAȘCA 1991 – M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropola romană de sud-vest a Tomisului*, Pontica 24 (1991), p. 185-236.

BUCOVALĂ & PAȘCA 1992 – M. Bucovală, C. Pașca, *Cercetări în necropola romană de vest a Tomisului (1992)*, Pontica 25 (1992), p. 241-272.

CHERA 1997 – C. Chera, *Reprezentări mitologice în inventarele funerare din Tomis (sec. I-IV p.Chr.)*, Pontica 30 (1997), p. 217-236.

CHERA 1999 – C. Chera, *Necropolele tomitane în contextul lumii romane vest-pontice (sec. I-IV p.Chr.)*, lucrare de doctorat (mss.), Constanța, 1999.

CHERA & LUNGU 1985 – C. Chera, V. Lungu, *Un complex funerar inedit de la Tomis*, Pontica 18 (1985), p. 203-214.

CHERA & LUNGU 1992 – C. Chera, V. Lungu, *Importuri de vase de sticlă suflate în tipar descoperite în necropolele Tomisului*, Pontica 25 (1992), p. 273-280.

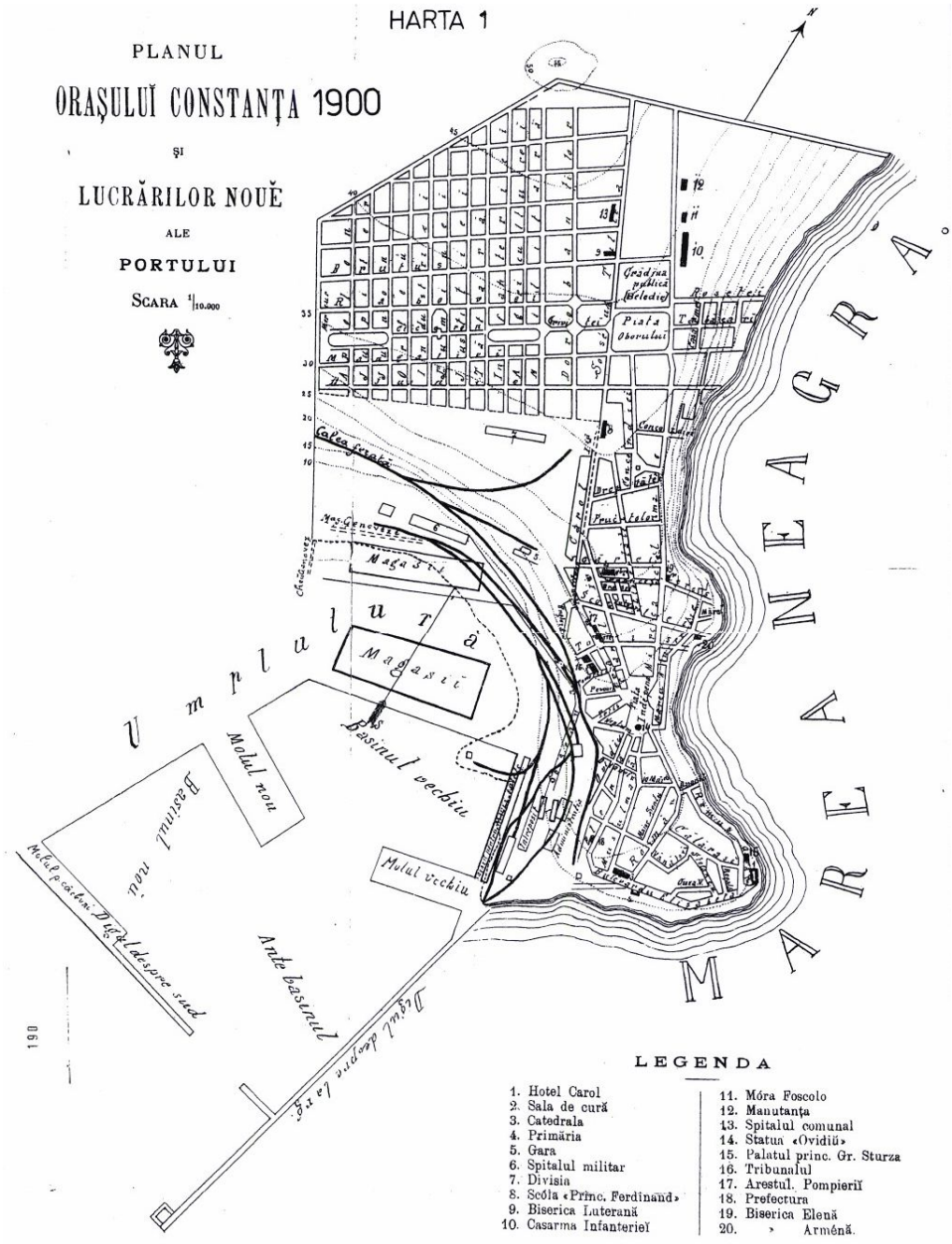
CHERA-MĂRGINEANU 1979 – C. Chera-Mărgineanu, *Noi morminte din necropolele Tomisului*, Pontica 12 (1979), p. 247-250.

CHERA-MĂRGINEANU & LUNGU – C. Chera-Mărgineanu, V. Lungu, *Noi descoperiri din necropolele tomitane*, Pontica 17 (1984), p. 128-129.

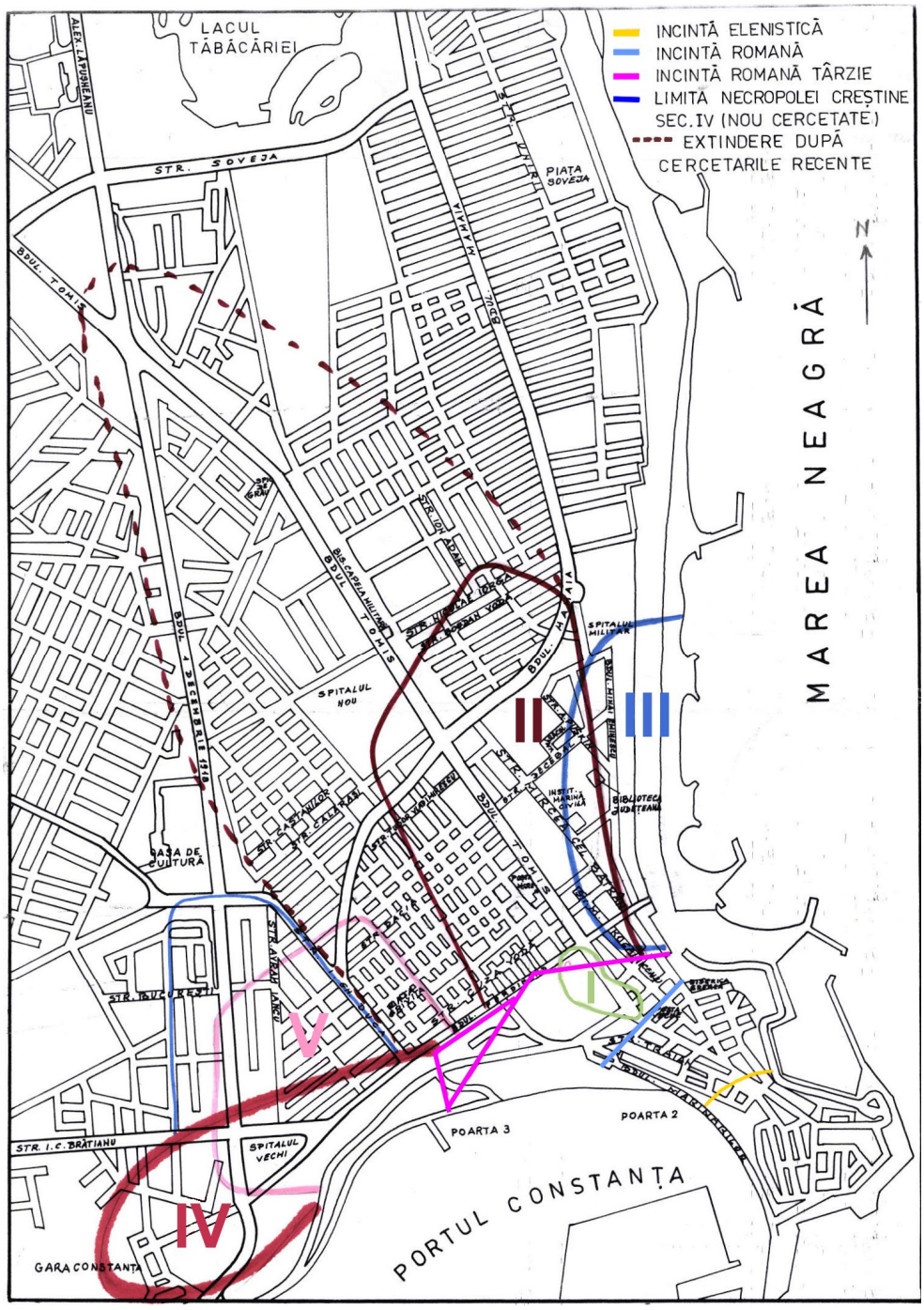
LUNGU & CHERA 1985 – V. Lungu, C. Chera, *Un mormânt în plăci, de epocă romană, descoperit la Tomis*, Pontica 18 (1985), p. 215-234.

LUNGU & CHERA 1986 – V. Lungu, C. Chera, *Contribuții la cunoașterea complexelor funerare de incinerație cu „rug-busta" de epocă elenistică și romană de la Tomis*, Pontica 19 (1986), p. 89-114.

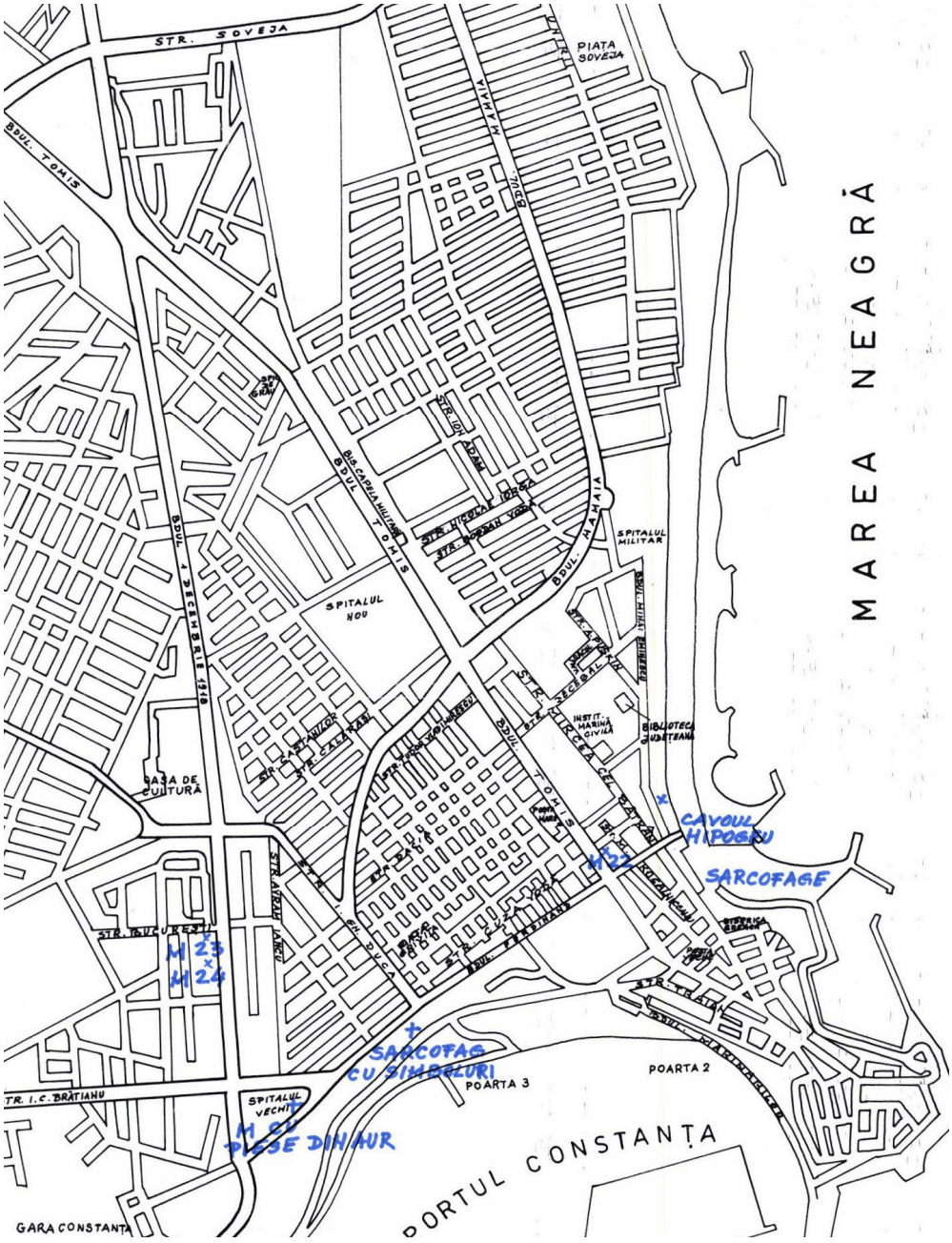
LUNGU & CHERA 1992 – V. Lungu, C. Chera, *Römische Wandmalerein in neugefundenen Gräbern aus den Nekropolen der Dobrogea*, in: *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühem Mittelalter*, Wien, 1992, p. 94-96.

HARTA 1
PLANUL
ORAŞULUĬ CONSTANŢA 1900
ŞI
LUCRĂRILOR NOUĔ
ALE
PORTULUI
SCARA 1/10.000
MAREA NEAGRĂ
Umplutura
Magazii
Bazinul vechiu
Molul nou
Bazinul nou
Molul vechiu
Ante bazinul
Digul despre la N.
Piața Oborului
Calea ferată
LEGENDA
1. Hotel Carol
2. Sala de cură
3. Catedrala
4. Primăria
5. Gara
6. Spitalul militar
7. Divisia
8. Scóla «Princ. Ferdinand»
9. Biserica Luterană
10. Casarma Infanteriei
11. Móra Foscolo
12. Manutanţa
13. Spitalul comunal
14. Statua «Ovidiŭ»
15. Palatul princ. Gr. Sturza
16. Tribunalul
17. Arestul. Pompierii
18. Prefectura
19. Biserica Elenă
20. » Arménă.

Karte 1

INCINTĂ ELENISTICĂ
INCINTĂ ROMANĂ
INCINTĂ ROMANĂ TÂRZIE
LIMITA NECROPOLEI CREȘTINE SEC. IV (NOU CERCETATĂ)
EXTINDERE DUPĂ CERCETARILE RECENTE
N
LACUL TĂBĂCĂRIEI
STR. SOVEJA
PIAȚA SOVEJA
MAREA NEAGRĂ
SPITALUL NOU
SPITALUL MILITAR
CASA DE CULTURĂ
INSTIT. MARINĂ CIVILĂ
BIBLIOTECA JUDEȚEANĂ
STR. I.C. BRĂTIANU
SPITALUL VECHI
POARTA 3
POARTA 2
PORTUL CONSTANȚA
GARA CONSTANȚA
I
II
III
IV
V

Karte 2

STR. SOVEJA
PIAȚA SOVEJA
BDUL. TOMIS
MAREA NEAGRĂ
SPITALUL NOU
SPITALUL MILITAR
CASA DE CULTURĂ
INSTIT. MARINĂ CIVILĂ
BIBLIOTECA JUDEȚEANĂ
CAVOUL HIPOGEU
SARCOFAGE
M 22
M 23
M 24
SARCOFAG CU SIMBOLURI
M CU PIESE DIN AUR
POARTA 3
POARTA 2
SPITALUL VECHI
GARA CONSTANȚA
PORTUL CONSTANȚA

Karte 3

EDIFICII PUBLICE CU CARACTER COMERCIAL ÎN ZONA PORTULUI TOMITAN*

Irina SODOLEANU**

Cuvinte-cheie: *perioadele romană și bizantină timpurie, Tomis, edificii comerciale.*
Keywords: *Roman and early Byzantine periods, Tomis, commercial buildings.*

Rezumat: *Articolul trece în revistă 5 puncte de pe faleza de vest și sud-vest a anticului Tomis în care au fost înregistrate edificii cu specific comercial, a căror existență a fost strâns legată de activitatea portuară tomitană: edificiul cu scară, cel cu mozaic, complexele C1-C3, C4-C5 și cele situate în imediata vecinătate a edificiului cu Lentiarion. Sunt discutate funcționalitatea lor, plasarea pe planul urbanistic al orașului și sunt propuse încadrări în tipologiile de edificii comerciale cunoscute.*

Abstract: *The article emphasizes 5 areas on the western and south-western seafront of ancient Tomis where commercial buildings related to the harbor activities have been discovered: the edifice provided with stairs, the mosaic floored one, complexes C1-C3, C4-C5, and the ones in the immediate vicinity of Lentiarion. Their functionality, placement in the urban network, and their place in the existing typologies of commercial buildings are discussed.*

Introducere

Peninsula constănțeană înaintează în mare pe o direcție nord-vest/sud-est, arcuindu-se în partea interioară, înspre continent. Se formează un arc de cerc ce

* Am ales să dezvolt această temă în memoria Mariei Bărbulescu, profesorul, îndrumătorul meu încă din primii ani ai studenției, unul dintre modelele de profesionalism și dăruire pe care mi-am dorit și am încercat să le urmez. Edificiul cu mozaic și direcțiile de cercetare pe care le cuprinde (arta mozaicului, arta decorului interior în perioada romano-bizantină, urbanism, arhitectură, edificii publice, viață economică etc.), anexele acestuia (săpătură Maria Bărbulescu, 1974-1976), materialul roman din sectorul E de la Albești sunt câteva dintre temele de cercetare către care mi-a deschis interesul și pe care m-a ajutat să le urmez. Voi fi mereu recunoscătoare că am întâlnit, în perioada mea de formare profesională, un mentor de o înaltă ținută științifică, dar și că mentorul m-a acceptat între ucenicii săi.

** Irina SODOLEANU: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: irina.sodoleanu@gmail.com.

pornește de la vest, continuă spre nord-est, ca apoi să coboare către est. Este un spațiu protejat de vânturile dinspre nord, în care, atât în antichitate cât și în perioadele care i-au urmat s-a desfășurat viața portuară a așezării. Amenajările de-a lungul falezei porneau în perioada romană și în antichitatea târzie din zona actualei intrări nr. 3 în portul modern, urmând, cel mai probabil, forma arcuită a malului, al cărui capăt de est este astăzi submers. De-a lungul acestei zone de faleză a Constanței sunt cunoscute 5 puncte în care a fost confirmată arheologic prezența unor structuri a căror funcționalitate pare să se înscrie, măcar parțial[1], în aria comercială tipic portuară. De la extremitatea de vest spre cea de est ele sunt (**Fig. 1**): edificiul cu scară, edificiul cu mozaic[2], două rânduri a câte trei, respectiv două încăperi adosate falezei la sud-est de acesta, încăperile anexate laturilor de sud-vest și de nord-vest ale clădirii cu *Lentiarion*. Ele corespundeau polilor comerciali ai orașului, fiind depozitarele produselor regionale, dar și receptoarele mărfurilor de import și apoi punctele de difuzare a acestora în oraș sau în teritoriu. Lăsând la o parte dovezile existenței lor se impun câteva întrebări al căror răspuns vom încerca să îl dăm în cele ce urmează: se poate stabili funcționalitatea fiecărei structuri în parte? Există o regulă în dispunerea lor, raportat la aria portuară și la cea locuită? Se pot contura zone diferențiate funcțional plasate de-a lungul cheiului tomitan?

Edificii cu specific comercial

În categoria edificiilor cu specific comercial includem structurile care au asigurat desfășurarea comerțului în zona portuară tomitană (depozitare în vederea comercializării - atât pentru mărfurile din import, cât și pentru cele destinate exportului -, vânzare *en gros* și *en detail*). Acestea pot fi de sine stătătoare (anexele de la sud-est de Edificiul cu mozaic) sau parte a unor clădiri monumentale cu funcționalitate diferită (încăperile de pe fațada Edificiului cu scară, terasele inferioare ale Edificiului cu mozaic, încăperile sprijinite de clădirea cu *Lentiarion*).

1. *Edificiul cu scară*[3] deschide șirul acestor construcții, aflându-se la limita spațiului fortificat. Se păstrează 7 trepte bine conservate din podiumul pe care se deschidea clădirea propriu-zisă și încăperile situate la est de acestea (**Fig. 2**). Partea dinspre vest a edificiului este complet distrusă, ruptura începând chiar din zona podiumului și a treptelor. Probabil în partea opusă, conform principiului simetriei pe care clădirea pare să îl respecte exista un alt rând de încăperi similare. Identificat inițial cu un monument grecesc, edificiul cu scară sau măcar structurile situate de-o parte și de alta a treptelor sunt de pură factură romană. Pe fotografiile făcute în 1914 de către Oreste Tafrali, în timpul excursiei la Constanța,

[1] Edificiile publice al căror rol preponderent putea fi unul administrativ, religios etc puteau avea structuri exterioare utilizate în scop comercial.

[2] Deși este cunoscut drept *Edificiul roman cu mozaic*, prin monumentalitatea și caracteristicile sale complexul se plasează la începutul perioadei bizantine. Toate referirile la acest monument se vor face mai departe prin sintagma *Edificiul cu mozaic*.

[3] Pentru istoricul mențiunilor acestui obiectiv în literatura de specialitate și a cercetărilor legate de el vezi TOMA 2004, p. 73-75.

suprastructura lor este încă vizibilă - *opus mixtum*, cu patru rânduri de cărămidă, succedate de câte patru rânduri de blocuri de piatră bine fasonate și de dimensiuni mai mari decât cele utilizate la edificiul cu mozaic[4]. În apropierea complexului au fost descoperite mai multe fragmente arhitectonice din marmură, care au fost puse în legătură fie cu prelucrarea marmurei[5] într-un atelier identificat chiar cu clădirea amintită[6], fie cu decorul monumental ce urma să îi împodobească fațada[7].

2. Următoarea zonă în care valențele comerciale sunt preponderente este reprezentată chiar de către *Edificiul cu mozaic*. De-a lungul țărmului, între cele două puncte menționate se aflau cu siguranță și alte structuri similare, unele dintre ele, se pare, încă vizibile la începutul secolului XX[8]. Capătul unui șir de astfel de încăperi orientate către port se putea observa la nord de Edificiul cu mozaic, în continuarea falezei, de cealaltă parte a străzii care îl mărginește (**Fig. 4**). Deși reclădit într-o perioadă ulterioară, zidul dezvelit în anii cercetării Edificiului cu mozaic, respectă orientarea practicată în zonă în antichitate, precum și traseul străzii adiacente, pe care nu o suprapune nici măcar parțial, ci o urmează[9]. Revenind la Edificiul cu mozaic remarcăm că este singurul cercetat exhaustiv dintre cele avute în vedere în acest studiu. Scos la lumină, restaurat și conservat între anii 1959-1970, complexul monumental se întinde pe trei niveluri amenajate în taluzul falezei tomitane (**Fig. 3**). Nivelul inferior, acum păstrat sub pământ, se deschidea spre mare prin 9 (?)[10] încăperi boltite, sprijinite la nord-est de un zid comun, care asigura în același timp și stabilitatea celor 11 încăperi boltite[11] de pe terasa mediană. Pe acest al doilea nivel se deschidea în fața șirului de încăperi și un spațiu de aproximativ 1000 mp, probabil pavat cu dale din piatră, după cum o arată cele câteva păstrate pe loc. Pe ultima terasă, se întindea o sală cu suprafața de 2000 mp, pavată cu mozaic policrom și cu pereții placați cu marmură. Accesul în această sală se făcea inițial prin intrarea plasată în centrul laturii de NE, apoi, după blocarea acesteia, numai prin vestibulul situat în colțul de sud. Întreg

[4] TAFRALI 1930, p. 52-55, observații făcute pe imaginile publicate.

[5] COVACEF 2002, p.244.

[6] Funcționalitatea unei asemenea construcții monumentale ca atelier nu se justifică, vezi TOMA 2010, p. 65.

[7] BORDENACHE 1960; TOMA 2004.

[8] CANARACHE 1960; CANARACHE 1961.

[9] Fragmentul de zid este trecut pe planurile vechi ca fiind unul „târziu". Indiferent dacă acesta aparține antichității sau este mai târziu el păstrează un traseu mai timpuriu, la fel cum se întâmplă și cu multe alte structuri de pe faleza tomitană.

[10] Autorii descoperirii propun o latură inferioară similară celei superioare cu un număr de 11 încăperi boltite orientate spre mare. Însă, prin raportarea la strada descoperită la nord-vest de terasa mediană, paralelă cu aceasta și prevăzută cu un canal median de scurgere a apelor pluviale și la cele două niveluri superioare, numărul încăperilor inferioare ar ajunge la numai 9.

[11] În planul inițial al edificiului au fost prevăzute 12 încăperi boltite pe terasa mediană – 11 cu ieșire spre mare, al 12-lea cu ieșire spre strada situată la nord-vest de edificiu. Ulterior, în urma unor reparații masive, ieșirea din B12 a fost zidită, interiorul comunicând numai cu B11. În cele ce urmează încăperile boltite vor fi notate cu B1, B2, ..., B21 pe terasa mediană și B13, B 14, …, B21 pe cea inferioară.

complexul este construit în tehnica *opus mixtum*, prin alternarea șirurilor din cărămidă cu cele din blocuri de piatră, cu unele mici excepții datorate fie reparațiilor suferite, fie adăugirilor târzii (anexele de pe terasa mediană, canalul paralel cu latura de NE a sălii cu mozaic).

3. Încăperile de la sud - sud-est de Edificiul cu mozaic sunt ridicate în perioade diferite, unele peste structuri mult mai vechi, altele pe teren neconstruit, însă toate par să îndeplinească același rol comercial. Au fost cercetare 5 astfel de încăperi[12]. Pe terasa mediană, de cealaltă parte a scărilor de acces spre sala cu mozaic, se găsesc primele trei (C1, C2 și C3), cu axa lungă orientată est-vest. Au fost scoase la lumină între anii 1972 și 1974 de către C. Stavru, Gh. Papuc și R. Ocheșeanu și parțial restaurate în paralel cu desfășurarea săpăturii arheologice (**Fig. 5**). Între 1974 și 1976, cercetarea a fost continuată de către Maria Bărbulescu (Munteanu), care a dezvelit următoarele două încăperi (C4 și C5)[13], cu aceeași orientare dictată de faleza tomitană, însă situate pe un nivel inferior față de primele (**Fig. 6**). Dacă pentru C1-C3 este acceptată o datare datorată raportării la cronologia relativă a funcționării Edificiului cu mozaic și a materialului descoperit în interior (sec. V-VI p.Chr.), pentru ultimele două situația este complexă și mai greu de lămurit. Nici materialul provenit din cercetarea de aici nu a putut clarifica acest aspect, structura fiind profund afectată de variate intervenții moderne. Lăsând la o parte acest aspect, care formează obiectul unui studiu viitor, remarcăm doar faptul că avem de a face cu o succesiune de ziduri care reutilizează structuri anterioare, care folosesc același spațiu, păstrează aceeași orientare și care se aflau probabil în strânsă legătură cu activitățile comerciale desfășurate aici în diferite perioade istorice. C5, încăperea care închide acest al treilea punct identificat pe faleza tomitană, este o structură din blocuri de piatră bine fasonate, legate cu pământ și prevăzută cu contrafort central pe zidul care susținea faleza. C4, situată la nord de C5, îi este posterioară și îi „îmbracă" zidul de nord cu zidărie de tip *opus mixtum*, cu blocuri de piatră și cărămidă legate cu mortar. Indiferent de data ridicării lui C5, cele două au funcționat concomitent în perioada romană și poate și mai târziu, după ridicarea C4 și recondiționarea structurii anterioare[14].

4. Succesiunea construcțiilor desfășurate de-a lungul falezei nu a putut fi urmărită mai departe, spre sud, din cauza unui complex modern care ființa în imediata vecinătate a C5 și care a fost demolat abia în anii '70. Zidul care susținea faleza și care a fost refolosit de-a lungul timpului a fost cruțat, lăsând la vedere ruptura zidurilor perpendiculare pe el. La baza uneia dintre ele se observă încă felul în care zidăria modernă suprapune traseul unui zid de factură romană. El

[12] Notate mai departe de la nord spre sud, C 1, C2, ... C5.

[13] Rezultatele nu au fost publicate. Materialul rezultat în urma cercetării a fost cedat de către autoare subsemnatei spre includere în teza de doctorat și spre valorificare științifică ulterioară.

[14] Un *terminuns post quem* pentru ridicarea C4 și recondiționarea C5 este dat de utilizarea cărămizii în zidăriile tomitane, pentru care, cea mai timpurie referire scrisă o regăsim într-o inscripție datată în prima jumătate a secolului al II-lea p.Chr. (117-138), ISM VI.2 482.

poate fi un punct de pornire pentru cercetări viitoare în zona nesăpată dintre Edificiul cu mozaic și *Lentiarion*.

Următorul punct, ultimul, este reprezentat de edificiul cu *Lentiarion* (**Fig. 7**). Indiferent de utilitatea principală a acestuia (edificiu termal, clădire publică prevăzută cu sistem complex de încălzire), încăperile situate pe laturile sale de nord-vest și de sud-vest, deschise spre exterior, se încadrează aceluiași peisaj comercial pe care îl urmărim. Din păcate informațiile despre săpătura desfășurată în Sectorul Antrepozite, cum era numit acest spațiu, se rezumă la un singur plan al cercetării, cu adnotări sumare și câteva informații apărute într-o publicație de popularizare semnată de autorul cercetării[15].

Reținem că în perioada romană și în cea bizantină timpurie au funcționat, în tot acest spațiu, astfel de încăperi individuale, sprijinite fie pe fațada unor clădiri publice, fie pe panta falezei, care au constituit parte din infrastructura activităților comerciale și portuare tomitane.

Edificiile cu specific comercial și funcționalitatea lor în context urbanistic și portuar

Pentru stabilirea funcționalității unei structuri arheologice trebuie avute în vedere mai multe aspecte: tehnicile de construcție, planul abordat, raportarea la rețelele de comunicare terestră, fluvială sau maritimă, plasarea în cadrul țesutului urban, inventarul arheologic și contextul în care a fost descoperit etc. În cadrul categoriei edificiilor comerciale diferențierea funcțională devine cu atât mai grea cu cât criteriile de departajare sunt de multe ori dificil de jalonat. Specificul regional, diferențele de morfologie ale terenului, specificul așezării, sunt de multe ori grăitoare în nerespectarea unor „rigori" tipologice. Dispunerea și forma construcțiilor comerciale diferă de la o provincie la alta, de la un oraș port la un oraș continental, de la un port maritim la unul fluvial. La modul ideal, într-un oraș precum Tomis, pot fi căutate în zona portuară structuri de tip *macellum*, *horreum*, *taberna*, încăperi din anumite clădiri care puteau funcționa ca *ponderarium*, *telonium* etc. Este dificil de realizat o identificare concretă, sigură a ruinelor arheologice cu astfel de tipuri de structuri implicate în viața comercială a cetății. Anumite detalii arheologice pot înclina însă în favoarea uneia sau a alteia dintre variantele enumerate.

Macellum, complex cu funcție și formă foarte bine determinate[16], în cadrul concepției urbane romane, reprezintă unul dintre pilonii vieții publice comerciale, fără de care un oraș nu ar fi putut funcționa corect. În general, orice oraș roman ar fi trebuit să dispună de un astfel de edificiu, născut din necesitatea de specializare

[15] Trimiteri succinte, însă nesusținute cu imagini, desene sau alte materiale, sunt făcute de către Vasile Barbu (BARBU 1972, p. 45 și 92): *„La marginea de vest a pieței (*sic! Este vorba despre zona situată la sud-est de Edificiul cu mozaic*), în apropierea cheiurilor, s-au descoperit ultimele construcții comerciale din port. Antrepozite mari, cu ziduri puternice, silozuri pentru grânele ce plecau din portul de la Tomis. În două încăperi (fiecare cu suprafața de 150 mp) se păstra pe pardoseală un strat gros de 20-30 cm de grâu și orz. În apropierea magaziilor de cereale s-au descoperit două bazine zidite și tencuite cu var hidraulic, ce foloseau pentru depozitatul peștelui sărat, destinat exportului, sau pentru apa potabilă, necesară în cantități mari pentru drumul lung al corăbiilor."*

[16] DE RUYT 2000, p. 176.

a spațiilor publice și de îngrădire a spațiului comercial alimentar în vederea unui control strict al prețurilor, calității, dar și al curățeniei și aglomerației din *forum*, care rămânea astfel deschis pentru activități publice diverse, în special cu caracter financiar, politic și administrativ[17]. Cu toate acestea, o excepție de la regulă au constituit-o porturile maritime grecești de pe coasta Asiei Mici sau de pe coasta Greciei, cele de la care a pornit de fapt influența acestui spațiu comercial închis[18], pe care romanii au preluat-o și aplicat-o conform necesităților și particularităților proprii. Lipsa unor *macella* din anumite porturi maritime, în perioada romană, poate fi pusă pe seama moștenirii elenistice și a exemplului oferit de principalele centre portuare grecești din Asia Mică și Grecia, cu care cele din Marea Neagră întrețineau contacte comerciale, care au păstrat tradiția marilor edificii comerciale grecești[19]. De curând a fost subliniată legătura dintre locurile de sacrificiu (agora, edificii de cult), *macella* și comerțul cu carne, care ducea la respectarea unor criterii clare de încadrare a acestor zone în țesutul urban[20]. Pe litoralul Dobrogei romano-bizantine există o singură atestare epigrafică a unui *macellum*, la Histria[21], iar arheologic încă nu a fost descoperit niciun astfel de complex. Caracterul edificiilor de pe faleza tomitană este într-adevăr comercial, însă variat, neaxat pe un specific alimentar strict, iar formele deschise, dispuse longitudinal pe latura falezei, diferă de planul determinant al construcțiilor de tip *macellum*. În general această structură trebuie căutată în spațiul urban în vecinătatea agorei/forumului sau lângă port în orașele maritime[22]. Dat fiind că mare parte din orașul vechi se află sub construcțiile moderne, prezența uni *macellum* nu trebuie încă exclusă. Tipologia strictă a acestor complexe se diluează în antichitatea târzie, însuși sensul cuvântului căpătând valențe diferite[23], lucru confirmat și la Tomis, prin inscripția de la "Turnul Măcelarilor"[24].

Tabernae-le se deosebesc de *macella*, din perspectivă arheologică, în primul rând prin caracterul individual pe care o astfel de unitate-încăpere îl poate căpăta. O *taberna* poate fi adosată unui edificiu privat, spre stradă sau poate fi inclusă într-un șir de *tabernae*, într-un plan organizat și simetric, pe fațadele exterioare ale unor clădiri publice. Intrările în acestea sunt largi, de multe ori cu tejghele montate pe această deschidere, în fața sau chiar în interiorul lor. Varietatea de mărfuri comercializate este foarte mare[25]. Magazine, însă specializate, pot fi considerate încăperile C1-C5, datorită dimensiunilor mai reduse față de cele ale depozitelor boltite, chiar în lipsa indiciilor arheologice referitoare la intrări și eventuale tejghele montate fie la intrare, fie în interior. Cantitatea mare de

[17] DE RUYT 1983, p. 282-283; DE RUYT 2000, p. 183-186.

[18] Primele spații comerciale îngrădite, multispecializate însă și bazate mai ales pe comerțul *en gros*, au fost introduse de Milet, în sec. al IV-lea a.Chr. cf. DE RUYT 1983, p. 275.

[19] DE RUYT 1983, p. 279;

[20] MARC 2011, p. 225-251.

[21] Pentru repararea căruia împăratul Gordian acordase fonduri în anul 240 p.Chr., ISM I, p. 468-480.

[22] EVANGELIDIS 2019, p. 284

[23] DE RUYT 1983, p. 273.

[24] IGLR 8; ISM VI.2 548.

[25] HOLLERAN 2012, p. 100-105.

ceramică de lux, ștampilată (cele mai timpurii fragmente aparținând celei de-a doua jumătăți a secolului al V-lea p.Chr.), descoperită în interiorul încăperii C3[26], sugerează și specificul comercial al acesteia. De asemenea, în cazul *Edificiului cu scară*, deschiderea mare a intrărilor în încăperile situate de-a lungul fațadei sale trădează utilizarea lor în scop comercial[27], de *tabernae* în care erau expuse și vândute diferite tipuri de mărfuri[28]. În privința utilității edificiului în sine părerile sunt împărțite. Cele prea puține detalii de arhitectură păstrate, lipsa unui inventar arheologic descoperit în context, imposibilitatea de a îl lega de alte structuri învecinate, nu permit formularea unei ipoteze certe. Presupus atelier de prelucrat marmura[29], templu[30] sau denumit simplu „edificiul cu scară" în imposibilitatea determinării funcționalității sale[31], se încadrează, în orice formă am accepta, categoriei clădirilor publice. Situarea în apropierea portului și a unei importante artere de circulație, șirul de încăperi dispuse de-o parte și probabil și de cealaltă a treptelor centrale, dimensiunile acestora[32], orientarea, simetria, intrarea foarte lată în raport cu lățimea totală a fiecărei încăperi confirmă o utilitate comercială a acestora.

Structuri cu rol de depozitare erau porticele și *horrea*. Sunt dispuse fie într-un spațiu închis, dreptunghiular, cu încăperi lungi, întunecoase și răcoroase care comunică prin intermediul unui hol lung, fie în șir, cu laturile mici deschise spre o arteră de acces sau spre un spațiu deschis (piață, portic). În perioada romană nu s-a impus un tip standardizat de antrepozite portuare, acestea fiind supuse unor variate reinterpretări regionale, corespunzătoare mediului și spațiului avut la dispoziție de constructori[33]. De obicei, în porturile orașelor maritime este întâlnit acest tip de depozite longitudinale, cu ieșirea către cheiuri. Ies din tiparul rigid al edificiului de tip *macellum*, sunt mult mai lungi și cu intrările mai înguste decât cele specifice *tabernae*-lor[34]. De obicei sunt destinate păstrării grâului, dar există și depozite pentru diferite tipuri de alte mărfuri. Există *horrea* militare și civile. Cele militare sunt puncte importante în cadrul sistemului *annonei*. Edificiul cu mozaic este considerat în literatura de specialitate un depozit civil, de o eleganță deosebită, comparabilă cu cea a depozitelor din Leptis Magna, însă de factură

[26] MUNTEANU & PAPUC 1976, p. 149.

[27] ADAM 2005, p. 658.

[28] Șiruri de *tabernae* sau depozite se găseau sprijinite de fațada exterioară a unor clădiri publice (HOLLERAN 2012, p. 108): cele șase *tabernae* ridicate în sec. al II-lea p.Chr. pe fațada templului E, de o parte și de alta a treptelor monumentale care conduceau către intrarea în acesta (WILLIAMS 1993, p. 34); un *horreum* ridicat în jurul anului 300 p.Chr. în Caesareea Maritima, alcătuit din câte șase încăperi boltite, lipite de postamentul unui templu deja existent în zona portului, dispuse de o parte și de alta a scărilor de acces spre podiumul său (PATRICH 2011, p. 103 și 288) etc.

[29] CANARACHE 1961, p. 33-35; CANARACHE *et alii* 1963, p.120, datat în secolul al III-lea p.Chr.; COVACEF 2002, p.244.

[30] TAFRALI 1930, p. 52 și planul de la aceeași pagină.

[31] TOMA 2010, p. 64.

[32] aveau lățimea de 5 m, vezi Polonic, *mss*., apud TOMA 2010, p. 64.

[33] ANDREU 2007, p.263.

[34] DE RUYT 1983, p. 333.

constantiniană[35]. Încăperile boltite de pe terasa inferioară au fost utilizate ca depozit de la începutul existenței lor, după cum o dovedesc dimensiunile lor - laturile despărțitoare mai lungi decât cele de pe terasa superioară delimitau o suprafață de 13,5 m x 5 m. Lungimea mare a acestor camere prezenta condiții optime pentru conservarea mărfurilor - temperatură scăzută și lumină difuză. Cu privire la încăperile de pe terasa mediană optăm pentru atribuirea unui rol mixt, atât de depozite, mai ales în etapa inițială de funcționare, cât și de prăvălii. Antrepozitele portuare din orașul Meninx (Djerba, Tunisia) au cunoscut o dispunere similară. Cele două șiruri de încăperi deschise spre mare par să fi avut destinații speciale – cele de la nivelul cheurilor erau destinate depozitării en gros, iar cele de pe terasa superioară ar fi fost folosite și pentru comerțul cu amănuntul, destinate armatorilor, călătorilor, micilor comercianți[36]. Acesta pare să-și fi modificat menirea inițială într-una din ultimele sale etape de funcționare. Construcțiile parazitare adăugate în fața intrărilor boltite, inventarul arheologic descoperit în zonă (inclusiv mai multe tipuri de *mortaria*), amenajări interioare diverse – vatra din B11-12[37], tencuiala pictată din B1, pavajul din B9bis -, denotă o atitudine diferită față de funcționalitatea și apartenența fiecărei încăperi în parte. Acestea au continuat probabil să fie nu numai depozite, ci și ateliere, magazine (anexele) și eventual chiar locuințe. Prin urmare, Edificiul cu mozaic se încadrează, în prima sa fază, tipului reprezentat de magaziile portuare, adoptând planul cu încăperile dispuse liniar cu ieșirea pe aceeași latură, spre un spațiu deschis, specific centrelor din Asia Mică[38]. Ulterior, odată cu operarea de mici modificări și reparații, utilitatea edificiului s-a mutat treptat în sfera activităților individuale, probabil pe fondul unor fragmentări ale dreptului de proprietate, încăperile de pe terasa mediană îndeplinind roluri mixte, variate: fie magazii, fie magazine, fie chiar ateliere sau locuințe.

În ceea ce privește utilitatea sălii cu mozaic de pe terasa superioară, putem descoperi câteva indicii în modul de dispunere a motivelor decorative ale mozaicului. Câmpurile centrale conțin grupări de motive diverse care pot fi privite din orice parte a sălii. Practic, covorul central oferă o imagine plăcută ochiului din orice parte a sălii s-ar afla privitorul. Puțin probabil ca această porțiune să fi fost acoperită de piese de mobilier. Chenarul însă, prin lățimea lui și prin monotonia, repetitivitatea și continuitatea motivelor pe care le conține, ar putea indica un spațiu menit a fi suprapus parțial de diferite obiecte de mobilier. Se creionează imaginea unei săli cu spațiul central circulabil de-a lungul laturilor prevăzute cu mobilier. Prin urmare, ar putea constitui un spațiu comercial acoperit, cu puncte de comercializare (tarabe) sau birouri pe laturi, cu suficient spațiu de mișcare oferit cumpărătorilor de câmpurile centrale. Era de așteptat, în condițiile climatice tomitane, să existe și un spațiu comercial acoperit, în care locuitorii să își poată procura produsele necesare și în timpul iernilor grele. O altă

[35] RICKMAN 1971, p. 137.

[36] DRINE 2007, p. 245.

[37] Pentru prezența de vetre în interiorul încăperilor cu specific comercial vezi piața acoperită din Kassope, EVANGELIDIS 2019, p. 284.

[38] RICKMAN 1971, p. 148.

utilitate s-ar putea lega de infrastructura administrativă necesară funcționării unui port comercial - birouri vamale, bursă de mărfuri[39], cu aceeași dispunere a mobilierului necesar pe spațiul generos desenat de chenarul pavimentului.

Având în vedere apropierea încăperilor boltite de aria portuară tomitană, precum și cantitățile mari de produse importate descoperite în B3 și B4, una dintre încăperile edificiului, în principiu spațiul deschis din fața încăperilor de pe terasa de mijloc, dacă nu chiar marea sală cu mozaic, trebuie puse în legătură cu activitățile de verificare a cantității produselor importate. Probabil, în complexul amintit sau în apropierea sa (pe terasele inferioare) își desfășurau activitatea *negotiatores*, care cumpărau marfa *en-grosse*[40] (așa cum a fost descoperită în B3 și B4). Este de presupus și prezența unei *mensa ponderaria* în zonă, deoarece complexele apropiate (C1-C3 spre exemplu) constituiau fără îndoială și locuri de vânzare *en detail*, în aceeași măsură în care este de presupus și existența unui *ponderarium*, în sensul de încăpere în care erau păstrate măsurile pentru verificarea comercianților[41], dacă nu cumva, acest rol trebuie atribuit uneia dintre anexele încăperilor boltite situate înspre extremitatea de nord-vest a terasei de mijloc (eventual nișa din peretele de NE al încăperii B8 sau anexa lui B9). Sigur, acestea sunt numai supoziții, dat fiind faptul că inventarul acestor încăperi nu a fost descoperit în context nederanjat, însă dintre aceste presupuneri trebuie reținut faptul că încăperile boltite prezintă diferențe morfologice, ceea ce poate indica și diferențe de utilitate.

Prin urmare, ne aflăm în fața unei complexe arii comerciale, localizată în apropierea cheiurilor, în cadrul căreia se evidențiază acest mare edificiu cu mozaic. În imposibilitatea de a stabili datări sigure pentru fiecare monument în parte, în lipsa contextelor arheologice clare deranjate de lucrările moderne care au măturat faleza tomitană, reținem utilizarea intensă a falezei de-a lungul mai multor perioade istorice, de la C5, cea mai timpurie urmă de intervenție asupra malului falezei, anterioară secolului al II-lea p.Chr., la Edificiul cu mozaic, marcă a începutului perioadei bizantine timpurii la Tomis și la C1-C3, ridicate în secolul al V-lea p.Chr.

Legate în principal de viața comercială desfășurată undeva la limita dintre spațiul locuit și portul care îl deservea, structurile amintite îndeplineau și alte roluri vitale pentru orașul din care făceau parte. Prin felul în care au fost ridicate, tehnicile de construcție alese și poziționarea lor, ofereau un cadru sigur pentru desfășurarea activităților comerciale. Aceasta a fost una dintre soluțiile cele mai fiabile de consolidare a falezei. Îmbinarea pietrei cu asize de cărămida în ziduri groase, dublate ritmic de pilaștri încastrați, fundațiile deosebit de adânci,

[39] În Roma, spre exemplu, *Basilica Traiana*, era legată de controlul oficial al alocațiilor imperiale de hrană, făcute către populație; *Grande Aula*, funcționa probabil drept clădire de birouri pentru diferitele tranzacții economice practicate în capitala imperiului (FRAYN 1993, p. 14-17).

[40] FRAYN 1993, p. 7, comerțul *en detail* fiind desfășurat în *tabernae*.

[41] În general acest termen a fost asimilat cu *mensa ponderaria*, însă FRAYN (1993, p. 113) consideră mai potrivită atribuirea sa unei încăperi de stocare a ustensilelor utilizate pentru verificarea corectitudinii negustorilor.

terasarea falezei și susținerea teraselor cu astfel de ziduri pe toată lungimea ei, între capătul peninsulei astăzi submers și zona de închidere a incintei romano-bizantine spre vest, stau mărturie primului mare proiect de sistematizare și stabilizare a malului falezei tomitane, deosebit de instabil atât în antichitate, cât și astăzi.

Un alt al doilea rol, diferit de cel comercial, era cel de facilitare a trecerii între oraș și port, oferind căi de acces simple și sigure de la nivelul celei mai frecventate părți a orașului către zona comercială principală, precum și o oarecare fluidizare a traficului pietonal dintre cele două niveluri. Acestea „leagă" într-un mod elegant, dar și practic, două planuri diferite. În alte porturi maritime ale lumii greco-romane legătura dintre cele două planuri era întotdeauna marcată în diferite moduri, în funcție de rangul și bogăția de care se bucura orașul. Porțile monumentale[42] vizibile de pe mare, mărturii ale potenței financiare a unui oraș activ economic și cultural, realizau cea mai elegantă și expresivă legătură. Pasajele boltite[43], colonadele, rampele pavate[44] sau șirurile de trepte[45] sunt alte soluții de comunicare între cele două spații.

Zone cu specific funcțional?

După trecerea în revistă a acestor edificii întâlnite pe faleza de vest și sud-vest a Tomis-ului și a rolurilor îndeplinite, se naște întrebarea *au existat sau se pot demarca pe baza celor puține detalii cunoscute până acum zone cu specific funcțional de-a lungul cheiurilor portului tomitan?*

Prezența pieselor din marmură în apropierea Edificiului cu scară ridică mai multe semne de întrebare privitoare la apartenența și datarea lor, precum și la contextul arheologic în care au fost descoperite. Se impun însă două observații în această direcție: nu toate fragmentele formau un grup unitar, unele având datări diferite, iar una dintre arhitrave fiind în disonanță clară cu restul fragmentelor[46]; pe planul întocmit de ing. A. Teodorof și publicat de O. Tafrali (**Fig. 6**) apar astfel de piese de o parte și de alta a ceea ce mai rămăsese din edificiul cu scară. Cele situate între capătul zidului de incintă și edificiul cu scară par depuse acolo după distrugerea părții de vest a clădirii, deci în afara oricărei legături cu aceasta.

---

[42] BOURAS 2009, p. 495.

[43] *„... a monumental entrance to the agora was built with a marble paved terrace on the harbourside. This entrance took the form of a new Corinthian hexastyle marble porch frontal complex with a hall which is interpreted to have housed an Imperial cult. During the Hellenistic and in the Roman periods, a secondary arched passage built into the fortification between the sanctuary of Aphrodite and the agora complex permitted communication between the harbour and the city."* (BOURAS 2014, p. 677).

[44] Agora elenistica din Rhodos comunica cu zona portuară printr-o rampă ce cobora din porticul de nord cu o diferență de nivel de 2,5 m, față de care, spre nord se afla piața de pește situată la nivelul portului, cf. BOURAS 2014, p. 676.

[45] Soluția aplicată la Tomis în cazul Edificiului cu scară, edificiului cu mozaic și chiar a celui cu *Lentiarion*, ale cărui trepte ce urcau spre nivelul superior al falezei se conservă astăzi sub pământ

[46] BORDENACHE 1960, p. 270; TOMA 2004, p. 86.

De ce se aflau numeroase piese arhitecturale din marmură, neprelucrate complet și totuși neunitare din punct de vedere stilistic și cronologic, în zona comercială portuară, în apropierea cheiurilor? Poate fi acceptată și o altă ipoteză în afara celei consacrate în literatura de specialitate conform căreia erau destinate prelucrării și plasării pe fațada Edificiului cu scară, lucru nerealizat, deoarece, din cauza unui eveniment necunoscut, acesta a rămas neterminat?

Este un lucru cunoscut că în lipsa depozitelor naturale de marmură în spațiul danubiano-pontic orașele de pe coastă erau centre importatoare ale acestui material, iar Tomis era în perioada romană și bizantină timpurie principalul punct în care aceste bunuri erau receptate pentru a ajunge la comanditarii lor, localizați în Tomis sau în alte așezări din Dobrogea sau de peste Dunăre[47]. Descărcarea elementelor de arhitectură importate se realiza în antichitate pe cheiuri foarte bine stabilizate[48], de obicei pavate cu dale rezistente, în apropierea locului în care urmau a fi prelucrate sau stocate. De multe ori se realiza o prelucrare primară a fragmentelor chiar în locul de descărcare, aproape de luciul apei, în care puteau fi aruncate cu ușurință și așchiile și resturile rezultate din prelucrare[49], independent de amplasarea clădirii pe care urmau să o decoreze. Prin urmare, prezența acestor blocuri aici, foarte aproape de țărm, poate sugera existența unei zone amenajate în așa fel încât să suporte greutatea pieselor arhitectonice de mari dimensiuni aduse din import în portul tomitan. Putem considera că ne aflăm într-un spațiu destinat descărcării mărfurilor grele, deci într-o zonă a cheiurilor dedicată unui anumit tip de cargo? Este o ipoteză tentantă, însă nu poate fi considerată deocamdată mai mult decât un punct de pornire pentru investigații viitoare.

În contrast cu această parte a cheiurilor, cea dinspre sud-vest pare să se fi adresat importului de produse de lux sau de obiecte de dimensiuni mai mici și cu greutate redusă (încăperile boltite, C1-C5) și a exportului de cereale și produse piscicole (sectorul antrepozite). Și aici este dificilă statuarea unei funcționalități specifice, diferența între cele două zone putând fi pusă pe seama funcționării în perioade istorice diferite.

Concluzii

Faleza de vest și sud-vest a vechiului Tomis a avut neșansa de a se afla în centrul preocupărilor portuare în toate perioadele istorice în care s-a continuat viețuirea în așezare. Structurile antice folosite fie ca substrucție de susținere pentru altele noi, fie drept cariere de piatră fasonată și de cărămidă, fie simple obstacole spulberate în calea „drumului de fier" care lega Constanța de Cernavodă, s-au degradat treptat, lăsând astăzi numai câteva vagi urme în însemnări vechi, ce au precedat marile modernizări ale zonei, în planuri schițate

[47] Transporturile bithyniene de marmură trebuie să fi trecut prin portul tomitan, relațiile comerciale cu Tomisul fiind bine-cunoscute (pentru relația comercială Tomis-Nicomedia vezi BOUNEGRU 2013, p. 20; pentru marmure importate vezi ALEXANDRESCU-VIANU *et al.* 2000, și provenite din Bithynia ALEXANDRESCU-VIANU 2007).

[48] BOURAS 2009, p. 496 și 500.

[49] BOURAS 2009, p. 496.

la începutul secolului XX și chiar în câteva fotografii de arhivă. Unele au putut fi revăzute în cadrul unor sondaje practicate la mijlocul aceluiași secol, înregistrate în arhiva fotografică a MINAC, altele au putut fi cercetate sistematic, în aceeași perioadă, însă cu lacune stratigrafice mari produse de diferite lucrări de modernizare a terasamentului falezei. Din aceste fragmente de informație am desfășurat imagina falezei de vest și sud-vest a Tomisului, cu accentul pe implicarea în viața comercială a orașului a structurilor înregistrate aici: Edificiul cu scară, cu *tabernae* sprijinite pe latura dinspre mare a podiumului său, Edificiul cu mozaic cu șirurile de depozite portuare și spațiile de comercializare, anexele sale și structurile din sectorul antrepozitelor. Se constată imposibilitatea identificării unui *macellum* până la acest moment, ceea ce însă nu înseamnă că nu a existat unul, ci că pur și simplu nu a fost descoperit încă. Aceleași clădiri au îndeplinit concomitent cu rolul comercial și unul de stabilizare a falezei pentru construcțiile de pe coama ei, dar și de la bază și de a asigura o trecere, o legătură între planul orașului propriu-zis și aria portuară.

Construcțiile au viețuit o perioadă lungă de timp, fiind folosite și refolosite de noi structuri de-a lungul perioadelor istorice. Zidul cel mai timpuriu, anterior secolului al II-lea p.Chr., a fost refolosit în perioada următoare, fiind întărit cu zidărie din piatră și cărămidă legate cu mortar pe porțiunile distruse (C5). Zidării din perioade mult mai târzii completează aceleași complexe pe laturile dinspre port (C4, C5). Edificiul cu mozaic, în ultima sa perioadă de existență, nu a mai funcționat ca un tot, ci fiecare încăpere boltită, eventual grupări de două sau trei încăperi, au funcționat separat și în direcții comerciale diferite. Important de reținut însă este faptul că oricât de degradat ar fi fost sau de modificat morfologic și funcțional, edificiul a corespuns cerințelor comercial-portuare până la distrugerea sa finală. Oricare ar fi fost funcția inițială a acestor clădiri este clar să ea s-a alterat în timp. Este un fenomen întâlnit în antichitatea târzie în cazul edificiilor comerciale consacrate în perioada timpurie. Piețele alimentare închise (*macella*), își pierd semnificația inițială începând cu secolul al VI-lea p.Chr.[50], iar *horrea* militare își încetează existența, în contextul renunțării la sistemul *annonei militare*. Toate structurile constructive la care ne-am referit au rămas însă neclintite în susținerea solului falezei, chiar până în ziua de astăzi.

BIBLIOGRAFIE

ADAM 2005 – J. P. Adam, *Roman Building. Materials and Techniques*, London-New York, 2005.

AKYÜREK 2016 – T. E. Akyürek, *Andriake: The Port of Myra in Late Antiquity* în: P. Magdalino, N. Necipoglu (eds.), *Trade in Byzantium, Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium, Istanbul 24-27 June, 2013*, Istanbul, 2016, p. 465-487.

[50] DE RUYT 1983, p. 271-272.

ALEXANDRESCU-VIANU 2000 - M. Alexandrescu-Vianu, M. Pentia, L. Nedelcu, N. Herz, Z. Sharp, *Imported Antique Marble in Dobroudja*, în: D. U. Shilardi and D. Katsonopoulou, Athens, 2000.

ALEXANDRESCU-VIANU 2007 – M. Alexandrescu-Vianu, *Ateliere de sculptură în Moesia Inferior. 2. Relațiile cu Bithynia*, SCIVA 58 (2007), 1-2, p. 53-80.

ANDREU 2007 – J. Andreu, *Conclusions du Dossier pour l'étude des entrepôts antiques*, în: Antiquités africaines 43 (2007), p. 261-264.

BARBU 1972 – V. Barbu, *Tomis, orașul poetului exilat*, București, 1972.

BORDENACHE 1960 – G. Bordenache, *Attività edilizia a Tomi nell' II secolo dell' e.n.*, Dacia N.S. 4 (1960), 255-272.

BOUNEGRU 2013 – O. Bounegru, *Mercator. Studien zur antiken Wirtschaft im Pontosgebiet und in der Ägäis*, 2013.

BOURAS 2009 – C. Bouras, *La circulation des pierres et le port d'Éphèse*, in : P. Jockey (éd.), *Λευκός Λίθος. Marbres et autres pierres de la Méditerranée antique. Actes du VIIIe colloque international de l'Association ASMOSIA, Aix-en-Provence, 12-18 juin 2006*, Aix-en-Provence, 2009, p. 495-508.

BOURAS 2014 – C. Bouras, *On the Urbanism of Roman Harbours: the Evolution of Space Organization in Harbours of the Aegean Sea*, in: S. Lädstatter, F. Pirson & T. Schmidts (eds.), *Harbors and Harbor Cities in the Eastern Mediterranean*, BYZAS 19 (2014), p. 669–682.

CANARACHE 1960 – V. Canarache, *L'Édifice à mosaïque découvert devant le port de Tomis*, StCl 3 (1960), p. 227-239.

CANARACHE 1961 –V. Canarache, *Tomis*, București, 1961.

CANARACHE 1970 –V. Canarache, *Edificiul cu mozaic din Tomis*, Constanţa, 1970.

CANARACHE *et al.* 1963 – V. Canarache, A. Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București, 1963.

COVACEF 2002 – Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană, secolele I-III*, Cluj-Napoca, 2002.

DE RUYT 1983 – C. de Ruyt, *Macellum, marché alimentaire des romains*, Institut supérieur d'archéologie et d'histoire de l'art, Louvain-la-Neuve, 1983.

DE RUYT 2000 – C. de Ruyt, *Exigences fonctionnelles et variété des interprétations dans l'architecture des* macella *du monde romain*, în: E. Lo Cascio (ed.), *Mercati permanenti e mercati periodici nel mondo romano. Atti degli Incontri capresi di storia dell'economia antica (Capri 13 - 15 ottobre 1997)*, Bari, 2000, p. 176-186.

DRINE 2007 – A. Drine, *Les entrepôts de Méninx*, Antiquités africaines 43 (2007), p. 239-251.

EVANGELIDIS 2019 – V. Evangelidis, *Makella and Makelloi in Roman Greece*, Hesperia 88 (2019), p. 283-318.

FRAYN 1993 – J. Frayn, *Markets and Fairs in Roman Italy. Their Social and Economical Importance from the Second Century BC to the Third Century AD*, Oxford, 1993.

HOLLERAN 2012 – C. Holleran, *Shopping in Ancient Rome. The Retail Trade in the Late Republic and the Principate*, Oxford University Press, 2012.

MARC 2011 – J.-Y. Marc, *Architecture et urbanisme. Un bilan bibliographique des recherches récentes*, în: M. Reddé *et al.* (éds), *Aspects de la Romanisation dans l'Est de la Gaule. Glux-en-Glenne : Bibracte*, 2011, p. 225-251.

MUNTEANU & PAPUC 1976 – M. Munteanu, Gh. Papuc, *La céramique romaine tardive à décor estmpé découverte à Tomis*, Pontica 9 (1976), p. 147-154.

RICKMAN 1971 – G. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge, 1971.

TAFRALI 1932 – O. Tafrali, *Ruinele unei clădiri din epoca imperială romană la Constanța, astăzi dispărute*, Arta și arheologia 3 (1932), 5-6, p. 52-55.

TOMA 2004 – N. Toma, *Capiteluri corintice la Tomis. Grupul de capiteluri "serviliene"*, Peuce SN 2 (2004), p. 73-94.

Fig. 1 - Plasarea descoperirilor arheologice de-a lungul falezei tomitane: 1. Edificiul cu scară; 2. Edificiul cu mozaic; 3. C1-C3; 4. C4-C5; 5. Sectorul antrepozite din vecinătatea edificiului cu *Lentiarion*

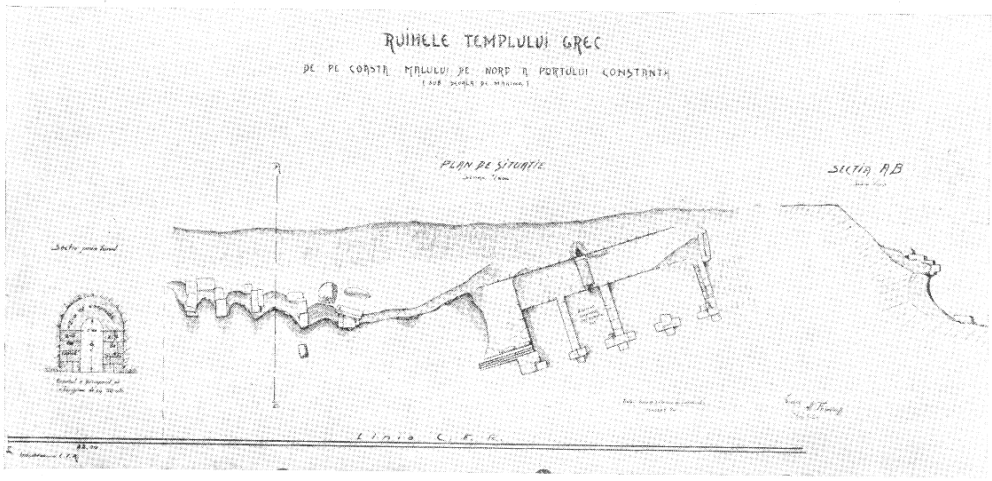

Fig. 2 – Edificiul cu scară pe planul întocmit de ing. A. Teodorof (apud TAFRALI 1930, p. 52).

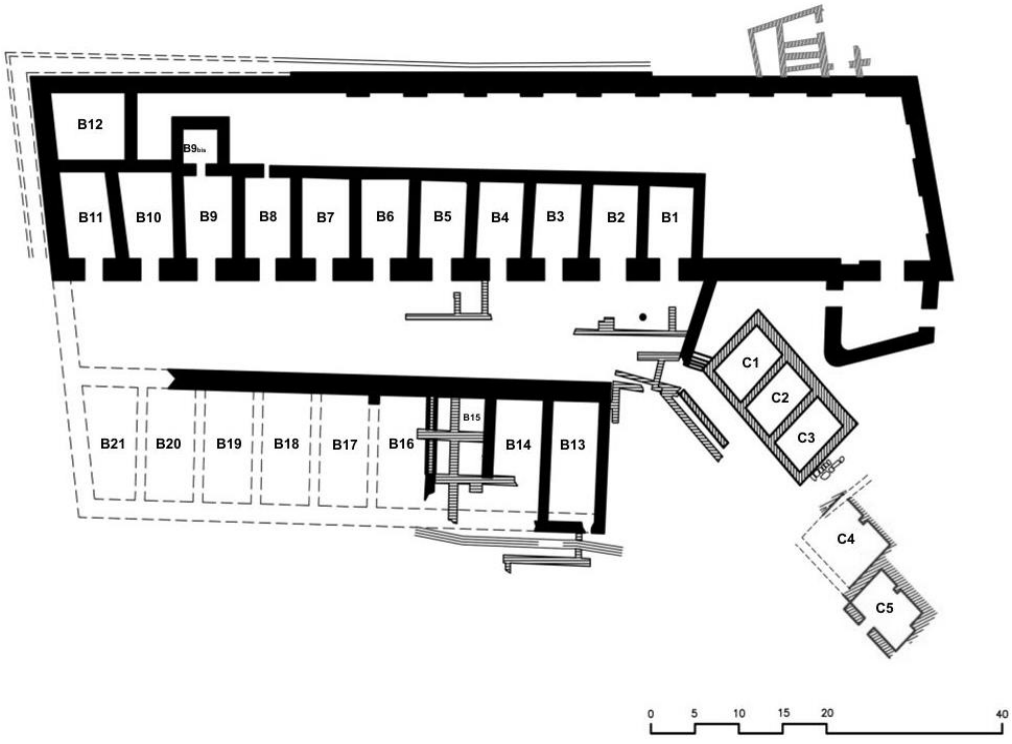

Fig. 3 - Edificiul cu mozaic și anexele de la sud-est de acesta (C1-C5).

Fig. 4 - Strada din capătul de nord-vest al terasei mediane a Edificiului cu mozaic; în dreapta vedere parțială a zidul care o mărginește.

Fig. 5 - C1, C2 și parțial C3 după restaurare.

Fig. 6 - C4 și C5, vedere dinspre vest - cercetare arheologică Maria Bărbulescu (Munteanu) 1975-1976 (Arhiva fotografică MINAC, cl. nr. 37791)

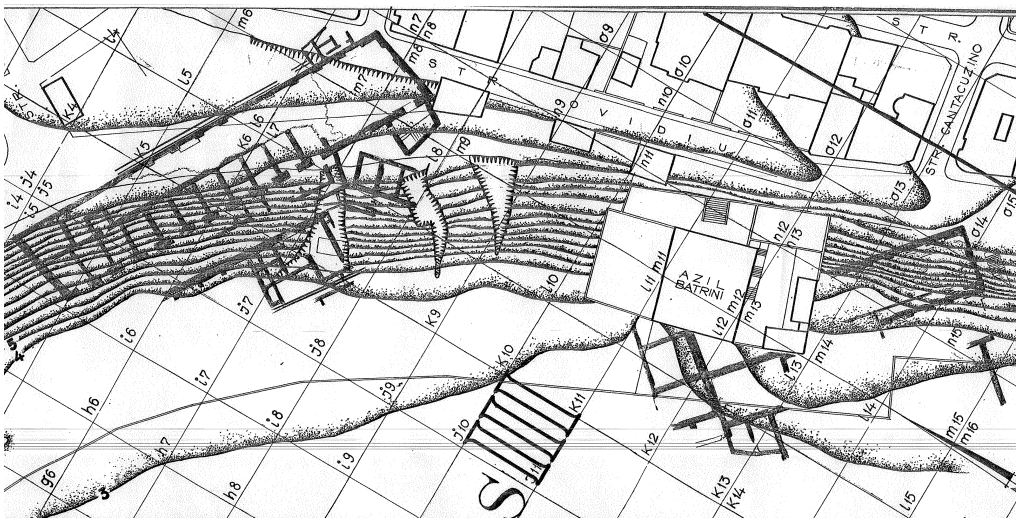

Fig. 7 - Poziționarea complexelor din sectorul antrepozite față de Lentiarion (dreapta) și față de Edificiul cu mozaic (stânga) (detaliu extras din planul de situație publicat în CANARACHE 1970).

CONSIDERAȚII ASUPRA ZIDULUI DE INCINTĂ AL TOMISULUI DIN ANTICHITATEA TÂRZIE ÎN CONTEXTUL UNOR CERCETĂRI RECENTE

Octavian MITROI[*]

Cuvinte-cheie: *Tomis, epoca romano-bizantină, fortificații, mormânt de incinerație, jocuri antice.*

Keywords: *Tomis, Roman-Byzantine Age, fortifications, cremation grave, ancient games.*

Rezumat: *În articol sunt prezentate descoperiri referitoare la zidul de incintă al Tomisului din antichitatea târzie, realizate în anul 2017 în două puncte de pe traseul acestuia. Cu ocazia unor lucrări de cercetare arheologică preventivă desfășurate pe str. Ecaterina Varga, nr. 42, a fost dezvelit un segment cu lungimea de 10 m din zidul de incintă; au fost sondate fundațiile acestuia și a fost evidențiată stratigrafia din spațiul* extra muros *adiacentă monumentului. În imediata apropiere a zidului, în zona* intra muros, *a fost identificat un mormânt de incinerație anterior construirii fortificației, puternic afectat de intervenții moderne.*

Lucrări edilitare desfășurate pe str. Cpt. Grigore Ignat, lângă Parcul Arheologic, au afectat un alt mormânt de incinerație, pe care l-am datat în prima jumătate a sec. I p.Chr. și fundațiile zidului de incintă al Tomisului din antichitatea târzie. În acest context, am putut sonda substrucțiile monumentului și în acest punct.

Noile date obținute în urma cercetărilor recente ne permit să facem anumite precizări cu privire la cronologia fortificațiilor.

Abstract: *Archaeological discoveries related to the Late Roman ramparts of the city of Tomis made in 2017 in two locations situated on its run are presented in this article. A rescue archaeological excavation carried out on 42 Ecaterina Varga Street in Constanza led to the discovery of a 10-meter-long section of the defensive wall, also allowing soundings of its foundations and acquirement of stratigraphic data. Traces of an earlier cremation grave, much damaged in modern times, were also identified next to the wall, in the* intra muros *area.*

Public interest works carried out on Cpt. Grigore Ignat Street, next to the

[*] Octavian MITROI: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: ofidron@yahoo.com

Archaeological Park of Constanza damaged another cremation grave dating from the first half of the 1st century AD and the foundations of the Late Roman defensive wall nearby. Another sounding of the foundation was subsequently made on this location.

New data presented in this article allows us to draw certain assessments concerning the timeline of the defensive wall of Tomis from the Late Antiquity.

Suprapunerea sitului arheologic Tomis de locuirea modernă a împiedicat desfășurarea unor cercetări arheologice sistematice, fapt căruia i se datorează și caracterul discontinuu al cercetării zidului de incintă al orașului din antichitatea târzie[1]. Dacă în privința planului general al acestor fortificații[2], practic nu mai există neclarități, alte aspecte, legate de cronologia monumentului[3] sau de elementele lui componente, precum căile de acces și turnurile de curtină, reprezintă, încă, probleme deschise.

Spre deosebire de sectorul zidului de incintă târziu din Parcul Arheologic, cercetat în etape, restaurat și amenajat pentru vizitare, tronsonul cuprins între Turnul Măcelarilor și Poarta Mare (P 1)[4], suprapus de o zonă rezidențială afectată în mică măsură de transformările urbanistice din ultimul secol, a fost mai puțin cercetat[5].

[1] Pentru istoricul cercetării acestui obiectiv, vezi RĂDULESCU 1995-1996, p. 83-89. Pentru rezultatele cercetărilor ulterioare, vezi PAPUC & LUNGU 1998, CLIANTE 2006, MITROI & LUNGU 2018 şi studiul nostru *Noi date privind zidul de incintă al Tomisului din antichitatea târzie* (în curs de publicare).

[2] Privitor la traseul acestui aliniament fortificat, datele oferite de cea mai veche hartă a Constanţei cunoscută până în prezent, publicată de von Vincke-Olbendorf în 1840 (VINCKE–OLBENDORF 1840, Plan III – Plan von Küstendschi und Gegend) au fost confirmate de rezultatele cercetărilor arheologice desfășurate pe parcursul ultimului secol, cu ocazia diverselor lucrări de construcţie sau de infrastructură, cu caracter public sau privat (RĂDULESCU 1995-1996, p. 83-89, la care se adaugă descoperiri realizate în anul 2013, în curs de publicare).

[3] Vezi *infra*, p. 418-422.

[4] Denumirile porţilor zidului de incintă al Tomisului din antichitatea târzie pe care le folosim în acest studiu sunt preluate din nomenclatura propusă de Natalia Toma (TOMA 2010, p. 61 și p. 62, Fig. 4); pentru poarta P 1, situată la intersecţia străzilor Mircea cel Bătrân, Dragoş Vodă şi Mihail Kogălniceanu, vom folosi şi denumirea de Poarta Mare, sub care acest obiectiv este deja cunoscut în literatura de specialitate (PAPUC & LUNGU 1998, *passim*; CCA, Campania 2000, nr. 51, punct: oraşul romano-bizantin; Poarta Mare, p. 71; MITROI & LUNGU 2018, *passim*). Poarta P 3 este calea de acces în oraş amplasată în apropierea actualului Teatru Fantasio.

[5] Cu excepția traseului acestui tronson, cunoscut tot din harta lui von Vincke–Olbendorf și a unor observații de teren realizate de Vasile Pârvan și consemnate succint (PÂRVAN 1914 - 1915, p. 417), singurele cercetări arheologice desfăşurate în această parte a monumentului au fost cele preventive din anul 2006, în imediata apropiere a Turnului Măcelarilor, cu ocazia construirii corpului nou al Vilei Ana (str. Răscoala din 1907, nr. 2-2A – inedit, informație oferită de colegul Laurențiu Cliante, căruia îi mulțumesc pe această cale). În literatura de specialitate, mai este consemnată sumar prezența la subsolul imobilului nr. 64-66 de pe b-dul Tomis a unui turn de curtină cu plan rectangular, inclus şi în Planul urbanistic zonal al municipiului Constanţa (CANARACHE 1961, p. 20; RĂDULESCU 1995-1996, p. 89; TEODOR 2014, p. 107-108, Fig. 6, 7).

În aceste condiții, inițierea unui proiect imobiliar privat[6] pe terenul de pe str. Ecaterina Varga, nr. 42, situat pe traseul zidului de incintă al Tomisului din antichitatea târzie (**Fig. 1**), a reprezentat o rară ocazie de cercetare, chiar și de amploare redusă, a acestui sector al fortificațiilor.

Prezentarea săpăturii și a complexelor arheologice descoperite

După demolarea clădirii moderne care ocupa terenul lucrărilor, a fost realizată cu mijloace mecanizate o săpătură generală de fundație. Cu ocazia acestei intervenții, a fost descoperită în partea centrală a terenului o porțiune din zidul de incintă al Tomisului din antichitatea târzie (**Fig. 2, 3, 6**).

În urma săpăturii mecanizate, nivelul de demantelare al zidului de incintă a fost decopertat practic în totalitate. În aceste condiții, după curățarea manuală a segmentului de zid descoperit, au fost deschise succesiv trei sondaje în vederea evidențierii stratigrafiei terenului și a adâncimii fundațiilor. Stratigrafia inițială a terenului s-a păstrat cel mai bine la N de zidul de incintă, în *extra muros* (**Fig. 4**). În vederea obținerii unei secvențe stratigrafice complete, a fost deschis aici *sondajul* α, perpendicular pe fața de N a zidului. Această unitate de săpătură avea dimensiunile[7]: 1,00 x 3,60 m. Sondajul a pătruns în loess până la o cotă situată cu 0,30 cm mai jos față de nivelul de demantelare din partea de V a porțiuni cercetate din monument.

Obținerea de date privitoare la stratigrafia terenului de la S de zid, din spațiul *intra muros*, nu a mai fost posibilă din cauza suprafeței restrânse și a intervențiilor moderne produse aici.

Ulterior, în vederea verificării adâncimii fundațiilor, au fost săpate în loess sondajele β și γ. *Sondajul* β (L = 5,30 m; l = 1,40 m; h = 0,90 m) a fost dispus longitudinal față de zid, pe întreaga lungime a feței exterioare a porțiunii cercetate (**Fig. 3, 7**). *Sondajul* γ (h = 1,10 m) a fost deschis în dreptul întreruperii pe care segmentul de zid o prezintă la extremitatea de V, în urma intervențiilor moderne (**Fig. 3, 6, 9**).

Porțiunea de zid descoperită are lungimea de 10 m și orientarea E – V. În urma intervențiilor moderne, jumătatea de V a ei a fost demantelată până la o cotă din fundație care corespunde nivelului pe care au fost așezate blocurile crepidei (**Fig. 5**). La extremitatea de V, monumentul prezintă o întrerupere, fiind, în acest punct, complet distrus (**Fig. 3, 6, 9**).

Fundația a fost edificată într-un șanț săpat în loess, cu malurile taluzate, având în secțiune forma unui trapez isoscel cu baza mare în partea superioară (**Fig. 4, 6**). Talpa fundației este contrasă față de verticală cu 0,15 m. Fundația are lățimea de 3,80 m și o adâncime de numai 1 m. Ca liant, a fost folosit un mortar albicios, de var, care include în compoziție scoici pisate și rare fragmente

[6] Cercetarea arheologică preventivă de pe str. Ecaterina Varga, nr. 42 a fost desfășurată în mai 2017 de către autorul acestui studiu, sub coordonarea responsabilului ştiinţific Traian Cliante. Mulţumim proprietarilor terenului, dr. Ioana Alecu-Avram şi dr. Bogdan Alecu pentru înţelegere şi sprijin.

[7] Abrevieri folosite: L = lungime; L (p) = lungime păstrată; l = lățime; h (în funcție de context) = adâncime / înălțime; D = diametru maxim; D g = diametrul gurii; D b = diametrul bazei.

ceramice. Precum emplectonul zidului, fundațiile au fost realizate în tehnica *opus caementicium* și se prezintă sub forma unui masiv de zidărie deosebit de compact, în care contururile blochetelor individuale nu mai pot fi distinse din cauza mortarului abundent.

Pe fața de N, exterioară, zidul prezintă o crepidă realizată dintr-o singură asiză de blocuri de talie de mari dimensiuni, într-o manieră similară celei în care a fost edificat paramentul exterior. Din cauza denivelării, probabil naturale, a loessului în acest punct, în care pământul ,,viu" apare în *extra muros* la o cotă inferioară cu cca. 0,35 m față de cea din spațiul intramuran, crepida a fost adaptată în fundația zidului, paturile de așteptare ale crepidei și ale fundației situându-se la același nivel (**Fig. 4**). Raportat la linia feței de N a elevației zidului, crepida este proeminentă cu 0,20 – 0,30 m.

Din cauza distrugerilor suferite de monument în perioada modernă, în porțiunea de zid cercetată au mai fost identificate numai două blocuri din componența crepidei. Unul dintre acestea (L = 1,10 m; l = 0,77 m; h = 0,40 m) este dispus transversal față de axul zidului, iar celălalt [L (observabilă) = 1,69 m; h = 0,33 m] este așezat longitudinal (**Fig. 3, 7**). Acest sistem de poziționare a blocurilor de talie, care asigura o mai bună legătură între parament și emplecton, a apărut în sec. al IV-lea a. Chr. și s-a generalizat rapid în lumea greacă[8], fiind preluat ulterior în arhitectura militară romană. În cadrul zidului de incintă tomitan din antichitatea târzie, acest tip de apareiaj a mai fost observat la Poarta Mare (paramentul exterior al arcului frontal al turnului de NE)[9] și la poarta P 3[10], iar la alte fortificații din provincia Scythia, datând din aceeași perioadă, există analogii la Histria[11], Callatis și, cu unele abateri de la standardul tehnicii, la Sacidava[12].

Din elevația zidului, având lățimea de 3,40 m, se mai păstrează parțial, în partea de E a segmentului cercetat, câte o asiză din ambele paramente și resturi din emplecton. Paramentul exterior este realizat în tehnica *opus quadratum*, din structura lui fiind surprinse numai două blocuri de talie, dispuse longitudinal față de axul zidului. Singurul dintre acestea care a putut fi degajat complet are dimensiunile: L = 1,26 x 0,79 x 0,60 m (**Fig. 3, 5, 7**). Din paramentul interior al zidului, lucrat în tehnica *opus incertum*, din blocuri de calcar sumar prelucrate, de mici dimensiuni, nu se mai păstrează decât un segment din prima asiză cu lungimea de 1,58 m și înălțimea de 0,15 – 0,20 m (**Fig. 3, 8**).

Se remarcă o deviație de 4° între axele mediane ale fundației și crepidei, pe de o parte și cea a elevației zidului de incintă în acest punct (**Fig. 3, 10**). Starea precară de conservare a monumentului, dar și lipsa unor elemente de datare asociabile direct diferitelor părți din structura acestuia nu ne permit să stabilim dacă această situație se datorează prezenței în apropiere a unei joncțiuni între două segmente ale elevației zidului, a căror desincronizare se poate datora construirii lor de către echipe diferite, insuficient coordonate sau realizării, la un

[8] ANGELESCU 2003-2005, p. 77.
[9] MITROI & LUNGU 2018, p. 238, Fig. 5.
[10] BĂNICĂ 1991, p. 63-64 şi p. 65, Fig. 10, 11.
[11] FLORESCU 1954, p. 72, 75, 83, 86, 88 și Planșele II-XI.
[12] SCORPAN 1977, p. 238 şi Fig. 10.

moment dat, a unei reparații capitale a elevației zidului, practic o reconstruire a ei pe o anumită porțiune[13].

La S de zidul de incintă, în spațiul *intra muros*, a fost identificat mormântul de incinerație M 1 (**Fig. 8**). Complexul funerar s-a conturat în loess, are dimensiunile: L (p) = 0,75 m; l = 0,78 m și orientarea VNV – ESE. Cercetarea mormântului nu a fost posibilă din cauza amplasării lui în imediata apropiere a fundațiilor imobilului învecinat (str. Ecaterina Varga, nr. 40), de care a fost secționat, dar și din cauza suprafeței reduse a complexului surprins în perimetrul lucrărilor.

Stratigrafia și cronologia

Se remarcă situarea atât a ruinelor zidului de incintă, cât și a stratigrafiei extramurane, la cote pozitive, superioare nivelului carosabilului str. Ecaterina Varga (**Fig. 2**). Nivelul de demantelare al fundației din jumătatea de V a segmentului de zid cercetat corespunde, practic, acestui nivel actual, iar nivelul de demantelare al elevației se află la cota de + 1,09 m.

Ca și mormântul de incinerație M 1 învecinat, fundațiile zidului de incintă au fost săpate în loess. Se remarcă o diferență de cca 0,35 m între nivelul la care pământul ,,viu" apare în *extra muros*, cotă care corespunde patului de aședere al crepidei zidului, și cel din interior. În acest mod, crepida, deși înglobată în masa de zidărie a fundației, a rămas, totuși, vizibilă până în sec. al VI-lea p. Chr., în care datăm stratul de pământ negricios amestecat, cu grosimea de 0,60 m, care suprapune direct *loess*-ul și care în partea superioară depășește crepida cu 0,22 m (**Fig. 4**). În pofida faptului că acest strat se prezenta omogen ca structură, materialul arheologic mobil descoperit în context aparține unui interval cronologic amplu, fiind identificate fragmente ceramice aparținând unor tipuri de vase din sec. II–VI / începutul sec. al VII-lea p. Chr. Cele mai recente materiale (fragmente de amfore tip Berenice LRA 2, cu striuri ondulate) indică datarea stratului în sec. al VI-lea p. Chr.[14]

Deasupra acestui strat, a fost identificat un nivel de demantelare a zidului de incintă, cu grosimea de 0,30 – 0,42 m, care se prezintă sub forma unei mase de moloz de mortar, amestecat cu blochete de piatră sumar prelucrate și rare elemente din paramentul exterior. Spre deosebire de mortarul de var folosit ca liant la fundațiile și în partea inferioară a elevației zidului care s-a mai păstrat, mortarul din dărâmătură are nuanța rozie rezultată în urma amestecului cu ceramică pisată, compoziție generalizată în perioada romano-bizantină.

[13] Cu rezervele de rigoare, opinăm deocamdată în favoarea primei explicaţii. Considerăm că deviaţia axei mediane al elevaţiei zidului faţă de cele ale fundaţiei şi crepidei ţine de momentul construcţiei şi nu de cel al unei reparaţii ulterioare deoarece atât aceste două elemente, cât şi elevaţia zidului au ca liant acelaşi tip de mortar. Avem în vedere datarea construirii acestui zid de incintă al Tomisului la sfârşitul sec. al III-lea - începutul sec. al IV-lea p. Chr. şi generalizarea ulterioară a mortarului hidrofug, de nuanţă rozie, cu ceramică pisată din compoziţie. Considerăm drept improbabil ca elevaţia să fi suferit avarii atât de grave încât să trebuiască să fie reconstruită *a fundamentis*, cel puţin în acest sector, într-o perioadă apropiată construirii ei, aspect indicat de folosirea aceluiaşi tip de mortar ca la fundaţie.

[14] BĂDESCU 2012, p. 317.

Interpretăm prezența acestui mortar hidrofug în stratul de demantelare drept un indiciu al provenienței lui din suprastructura zidului de incintă, mai expusă elementelor naturale și mai ales acțiunii inamice, necesitând, în aceste condiții, reparații succesive pe parcursul perioadei în care se generalizase utilizarea acestui tip de liant, diferit de cel folosit în faza de construcție. După dezafectarea fortificației, în mod previzibil, aceste suprastructuri au fost primele părți ale ei care au căzut în ruină.

În condițiile lipsei din acest context a materialelor mobile, formarea stratului de demantelare poate fi plasată într-un interval cronologic ulterior secolului al VI-lea p. Chr., în care datăm stratul subiacent.

Între nivelul de demantelare a zidului de incintă și talpa fundației clădirii moderne care delimitează proprietatea la ENE, se observă un strat de pământ vegetal negricios, cu o grosime medie de 0,60 m, pentru care, de asemenea, nu dispunem de elemente de datare. În pofida lipsei materialului arheologic mobil din acest strat, situarea lui deasupra dărâmăturii zidului indică o datare într-o perioadă ulterioară antichității târzii.

Secvența stratigrafică evidențiată în exteriorul zidului de incintă oferă și anumite indicii cu privire la dinamica procesului de demantelare a monumentului în acest punct. Absența unor urme consistente de mortar de var atât în stratul de demantelare, cât și în cel de pământ vegetal vechi care îl suprapune indică faptul că partea de elevație datând din faza de construcție a zidului, la a cărei edificare a fost folosit un liant cu această compoziție, a rămas vizibilă la suprafața solului mult după încetarea funcționalității militare a zidului de incintă. Demolarea fortificației până la nivelul de demantelare care a fost evidențiat în acest punct și eliminarea de pe loc a dărâmăturii, nesesizate arheologic, a părții din elevație care data din faza de construire a monumentului pot fi contextualizate în cadrul lucrărilor de sistematizare urbană din sec. al XIX-lea.

Materiale mobile descoperite

Materialele mobile provin aproape în exclusivitate din stratul care suprapune *loess*-ul la N de zidul de incintă, în *extra muros*. Din acest context, a fost recuperat un material predominant ceramic (nr. inv. comun 51103), aflat în stare fragmentară. Au putut fi identificate următoarele tipuri ceramice:

Amforă tip Berenice LRA 1 (**Fig. 11, a, o, p**). Au fost descoperite fragmente din corpul unui recipient de acest tip, cu decorul caracteristic, realizat din caneluri orizontale care delimitează benzi de lățimi variabile și alte două provenind din toarte cu decor canelat. Aceste fragmente aparțin unor recipiente realizate dintr-o pastă deschisă la culoare, cu piroxen, similară celei a amforelor tip Heracleea, putând proveni, prin urmare, dintr-un centru de pe coasta de S a Mării Negre.

Amforă tip Berenice LRA 2 (**Fig. 11, b - i**). Au fost descoperite fragmente care provin din gura, corpul și toartele unor ambalaje de acest tip. Trei fragmente de corp (**Fig. 11, f - h**), cu striuri ondulate, caracteristice sec. al VI-lea p. Chr.,[15] sunt cele mai târzii materiale care provin din acest strat, pe care îl și datează.

[15] BĂDESCU 2012, p. 317.

Amforă tip Berenice LRA 3 / tip Gaza (**Fig. 11, j, l**). Au fost descoperite fragmente din zona gurii și a gâtului unui vas de acest tip, cu porțiunea cu barbotină caracteristică din jurul gurii. Acest tip de ambalaj se datează în sec. IV–VI / începutul sec. VII p. Chr.[16]

Amforă tip Berenice MRA 3 (**Fig. 11, k**). Se mai păstrează un fragment din piciorul tubular, cu o canelură proeminentă pe linia de contact cu corpul, al unui recipient de acest tip, lucrat dintr-o pastă fină, brun-roșiatică. Amforele MRA 3 sunt datate într-un interval cronologic amplu (sec. II–VI p. Chr.)[17], iar tranziția de la varianta 1, caracterizată de piciorul tubular, ca în cazul fragmentului pe care îl prezentăm, la varianta 2, cu picior masiv și ascuțit, se încheie în primul sfert al sec. al VI-lea p. Chr.[18]

Amforă tip Heracleea (**Fig. 11, q**). A fost descoperit un fragment de toartă cu două caneluri longitudinale, prezentând profilul și pasta deschisă la culoare, cu piroxen, caracteristice. Acest tip de recipient este datat în sec. I–IV p. Chr.[19]

Amforă tip ,,pseudo-rhodian"[20]; ZEEST 1960, tipul 67 a; OPAIȚ 1980, tipul VIII$_1$ (**Fig. 12, n**). Acest tip de ambalaj, datat între sfârșitul sec. I și mijlocul sec. III p. Chr.,[21] este reprezentat de un fragment de la extremitatea unui picior, ușor evazat, cu un buton conic pe talpă. Pastă fină, bej, cu mica și angobă crem.

Amforă KUZMANOV 1985, tipul 15 (**Fig. 11, m**). D = 0,11 m. Fragment din corpul vasului, cu peretele gros, canelat, pastă bej - portocalie, cu oxid de fier, angobă bej - cenușie. Evoluția acestui tip amforic a avut loc în sec. IV–VII p. Chr.[22]

Ulcior amforoidal (**Fig. 11, s**). A fost descoperit un fragment din zona atașului superior al unei toarte modelate în bandă, cu profilul caracteristic. Acest tip de vas apare frecvent în sec. II–III p. Chr.[23]

Farfurie (**Fig. 11, u**). Se mai păstrează un mic fragment din gura cu profil triunghiular, ușor concav la exterior, delimitată la interior printr-o incizie. Argilă roșiatică fină, cu mici ingrediente calcaroase. HAYES 1972, African Red Slip Ware, p. 102, Fig. 16, nr. 30, forma 61 - Flat-based dish, tip B, datat în prima jumătate a sec. al V-lea p. Chr.

Capac (**Fig. 11, r**). Fragmentul păstrat provine din partea superioară a piesei, cu proeminența pentru apucat evazată și marginea ușor teșită. Pastă bej-cărămizie, cu ingrediente fine. Atipic.

Materialelor ceramice li se adaugă două piese de sticlă:

Candelă (**Fig. 11, v**). Dimensiuni: h (p) = 0,019 m; D = 0,036 m. Fragmentul păstrat reprezintă piciorul recipientului, ușor tronconic și cav până la punctul de contact cu corpul, prezentând unele asimetrii, talpă circulară, cu profilul conic scund și marginea tubulară. BĂJENARU & BÂLTÂC 2001 (p. 471) și pl. VI–IX, fig. 3, candelă de tipul cupelor cu picior și tortițe cu suspensie, prezent în depozitul

[16] PARASCHIV 2006, p. 97.
[17] OPAIȚ 2004, p. 298.
[18] SAZANOV 2007, p. 805; pentru analogie, p. 812, Fig. 4, nr. 26.
[19] SUCEVEANU 2000, p. 163-164.
[20] BĂJENARU 2013, nr. 117, p. 72-74, 100 (Pl. 14), 108 (Pl. 22).
[21] PARASCHIV 2006, p. 81.
[22] TOPOLEANU 2000, p. 152.
[23] SUCEVEANU 2000, p. 158-160, Pl. 75-77.

de candele de sticlă al basilicii episcopale de la Histria, descoperit în contexte stratigrafice datate în a doua jumătate a sec. al VI-lea – începutul sec. al VII-lea p. Chr.

Jeton (*calculus*) (**Fig. 11, z**) Nr. inv. 51104. Dimensiuni: D = 0,017 m; gr = 0,007 m. Piesa a fost confecționată din pastă de sticlă de culoare neagră; are formă circulară în plan și prezintă în profil o față aplatizată și una convexă. Piese de joc de acest tip sunt cunoscute în Dobrogea încă din epoca elenistică, inclusiv la Tomis[24], fiind întâlnite frecvent în epocile romană și romano-bizantină[25]. Această categorie de materiale arheologice prezintă un conservatorism accentuat, nesesizându-se modificări semnificative în ceea ce privește forma, fapt pentru care piesele de joc nu se evidențiază ca elemente de datare[26].

Din fundațiile zidului, provin două fragmente ceramice (nr. inv. comun 51105), respectiv o toartă de căniță globulară descoperită în sondajul γ, sub talpa fundației și un fragment din corpul unei amfore cu caneluri, care nu permite încadrarea tipologică a vasului de proveniență (**Fig. 11 x, y**). În pofida descoperirii lor într-un context bine precizat, inconsistența cantitativă a acestor materiale, probabilitatea mare ca ele să aibă un caracter rezidual și intervalele cronologice ample în care se datează tipurile de vase din care provin (sec. II–III p. Chr. în cazul fragmentului de căniță globulară) nu permit noi precizări cu privire la datarea monumentului.

*

În iulie 2017, în cadrul lucrărilor de reabilitare a Parcului Arheologic din centrul municipiului Constanța, pe întreaga lungime a str. Cpt. Grigore Ignat, a fost săpat cu mijloace mecanizate un șanț (h = 1,70 m; l = 0,60 m, orientare NV - SE) în vederea instalării unei conducte de evacuare a apei pluviale. Această intervenție, desfășurată fără înștiințarea personalului de specialitate al MINA Constanța, a afectat fundațiile zidului de incintă târziu al Tomisului și un mormânt de incinerație pe care l-am datat, pe baza unicului obiect de inventar descoperit, un unguentariu ceramic sub formă de bulb, în prima jumătate a sec. I p. Chr.[27]

Fundațiile evidențiate cu ocazia lucrărilor (**Fig. 12**) aparțin curtinei situate la SV de poarta P 3 a zidului de incintă. Substrucțiile au apărut în apropierea intersecției cu b-dul Ferdinand și au fost secționate complet. Talpa fundației este așezată pe loess, la o adâncime de 1,40 m, iar pe profilul șanțului care le-a secționat, aceste substrucții au lățimea de 2,95 m. Ele au fost realizate în tehnica *opus caementicium*, din blocuri de calcar prelucrate sumar, legate cu mortar albicios, cu scoici și rare fragmente ceramice pisate în compoziție.

[24] CCA, Campania 2016, nr. 101, Sector Centru, punct: B-d. I. G. Duca, nr. 21 A, p. 178-179, piese interpretate inițial drept componente ale unei cununi funerare.

[25] NUȚU & BOȚAN 2009, p. 149; BAUMANN 1995, p. 38, 81, nr. 79 = p. 125, Pl. XXIV, 13, datat în sec. al III-lea p. Chr.; p. 87, nr. 59 = p. 125, Pl. XXIV, 12, p. 147, Pl. XLVI, 7, datat în sec. III–IV p. Chr.

[26] NUȚU & BOȚAN 2009, p. 149 - 150.

[27] Acest complex funerar va fi prezentat detaliat într-un alt studiu, descoperirile de acest tip neîncadrându-se în tematica acestui articol.

Concluzii

Apariția unor morminte în zona *intra muros* delimitată de zidul de incintă târziu al Tomisului ilustrează suprapunerea unor părți ale ariei de necropole în urma extinderilor treptate ale orașului[28]. Datarea și amplasarea mormântului M 1 de pe str. Cpt. Grigore Ignat indică acest complex drept parte a Necropolei I a Tomisului, datată în epocile elenistică și romană timpurie, având cea mai mare concentrație de morminte în zona Gării Vechi[29].

Privitor la porțiunile din zidul de incintă târziu cercetate, se remarcă adâncimea relativ mică (1 – 1,40 m) a fundațiilor monumentului în ambele puncte în care acestea au fost sondate, într-un contrast accentuat față de substrucțiile turnului de NE al Porții Mari, cu o adâncime de 3 m[30], sau cele ale porțiunii de curtină cercetate în 2004 pe b-dul Ferdinand, nr. 13 bis (2,40 – 3,30 m)[31]. Atunci când nu au fost determinate de particularități ale terenului, ca în cazul diferenței de adâncime observate la fundațiile turnurilor Porții Mari[32], aceste oscilații se pot datora construirii zidului de incintă pe segmente, într-un interval de timp amplu, pe parcursul căruia apărarea orașului va fi fost asigurată de fortificațiile mai vechi.

În problema cronologiei fortificațiilor Tomisului din antichitatea târzie, este presupusă existența a două faze. Inițial, latura care închidea incinta pe direcția V ar fi fost situată între poarta P 3 și actualul Muzeu al Marinei. Ulterior, orașul ar mai fi cunoscut o extindere către V, lucru care a necesitat o prelungire a zidului de incintă pe un aliniament paralel cu b-dul Ferdinand, de la poarta P 3 până în dreptul actualului Centru Cultural „Jean Constantin", de unde se îndrepta către punctul „La serpentină" și cobora panta naturală a terenului până la nivelul portului antic[33].

Având în vedere poziționarea lor în ansamblul zidului de incintă al Tomisului din antichitatea târzie, respectiv la SV de poarta P 3, fundațiile descoperite pe str. Cpt. Grigore Ignat ar aparține acelei extinderi a incintei din a doua fază de funcționare. Se remarcă, însă, faptul că, în pofida amplasamentului și orientării săpăturii, optime pentru surprinderea tronsoanelor zidului de incintă din ambele faze, nu au fost identificate și urmele laturii de V, dintre poarta P 3 și Muzeul Marinei, a primei faze a incintei târzii. Observații similare am făcut și cu ocazia supravegherii săpăturilor realizate pe str. Cpt. Grigore Ignat în octombrie 2013, în vederea modernizării rețelei de fibră optică. Această cronologie bifazică a zidului de incintă roman târziu și romano-bizantin se bazează în principal pe o mențiune lapidară a lui N. Cheluță-Georgescu, neînsoțită de vreun material

[28] O încercare de cartare în planul actual al oraşului Constanţa a numeroaselor morminte descoperite în necropolele Tomisului în partea de NV a Peninsulei şi în zonele învecinate la TEODOR 2014, p. 133, Fig. 4.

[29] BUCOVALĂ 1967, p. 131.

[30] LUNGU 2015, p. 139.

[31] CLIANTE 2006, p. 251.

[32] LUNGU 2015, p. 139; CCA, Campania 2000, nr. 51, punct: oraşul romano-bizantin; Poarta Mare, p. 71.

[33] CHELUȚĂ-GEORGESCU 1977, p. 259 şi Pl. II; RĂDULESCU 1995-1996, p. 86-87.

ilustrat[34]. A avut, într-adevăr, zidul de incintă târziu al Tomisului o primă fază în care se închidea pe direcția V pe un aliniament jalonat de poarta P 3 și de actualul Muzeu al Marinei? Iar dacă răspunsul este afirmativ, a fost demantelată complet latura de V a zidului de incintă din prima fază după construirea extensiei fortificației din faza secundă, astfel încât urmele ei nu au apărut într-unul dintre cele mai propice puncte în care puteau fi surprinse? O rezervă în acest sens poate fi, totuși, menținută, având în vedere condițiile de săpătură în care am făcut aceste observații. În pofida cotei de - 1,70 m atinse și a apariției pământului ,,viu" la mică adâncime, excavațiile pentru lucrările de interes public realizate în acest punct nu au dus și la decopertarea unor suprafețe ample.

Un alt aspect pe care dorim să îl semnalăm în problema cronologiei zidului de incintă tomitan este legat de compoziția mortarului folosit la construirea lui. În toate punctele în care, cu ocazia cercetărilor recente, *fundațiile* zidului au putut fi sondate[35], a fost observat un mortar albicios, cu scoici pisate și rare fragmente ceramice în compoziție. Pentru segmentele de zid situate la SV de cel cercetat în 2004 pe b-dul Ferdinand, nr. 13 bis[36], cunoscute din săpăturile mai vechi[37], nu avem informații cu privire la caracteristicile mortarului folosit. Propriu-zis, în lumina datelor de care dispunem, la construirea celei mai mari părți din zidul de incintă târziu al Tomisului păstrate până astăzi[38], a fost folosit ca liant acest mortar de var, de tradiție timpurie. Singura excepție, în acest sens, o reprezintă Poarta Mare (P 1), la edificarea căreia a fost folosit, inclusiv la nivelul fundațiilor, mortarul hidrofug, cu ceramică pisată în compoziție, de nuanță rozie[39], a cărui utilizare s-a generalizat în epoca romano-bizantină[40]. Se remarcă faptul că mortarul de var, amestecat cu scoici pisate și rare fragmente ceramice este întâlnit atât în sectorul zidului de incintă care se presupune că ar fi fost construit inițial, situat între poarta P 3 și mare[41], cât și în cel care, potrivit cronologiei bifazice a

[34] ,,o îngrămădire masivă de blocuri şi pietre prăbuşite, care făceau parte dintr-un zid masiv, orientat S.V., spre actualul Muzeu al Marinei din Constanţa", situată la 35 m S de intersecţia str. Mihai Viteazu cu b-dul Ferdinand, la adâncimea de 4,50 m (CHELUŢĂ–GEORGESCU 1977, p. 258). În *loc. cit*., autorul mai face precizarea că în apropierea acestei intersecţii, cu ocazia lucrărilor de canalizare din 1976 nu au fost observate urme ale tronsonului zidului de incintă paralel cu b-dul Ferdinand. Pe planul de la p. 114 – 115 din CANARACHE *et alii* 1963 este, însă, marcată o porţiune din acest tronson al zidului de incintă care intersectează str. Mihai Viteazu la 20 m SV de intersecţie (potrivit scării planului). Nesesizarea ei pe teren cu ocazia lucrărilor edilitare din 1976 de pe str. Mihai Viteazu indică distrugerea completă în acest punct a zidului de incintă în urma intervenţiilor moderne.

[35] CLIANTE 2006, p. 251; MITROI & LUNGU 2015-2016, p. 186; la acestea se adaugă rezultatele cercetărilor prezentate în acest articol şi ale celor care vor fi publicate în studiul nostru *Noi date privind zidul de incintă al Tomisului din antichitatea târzie*.

[36] CLIANTE 2006, *passim*.

[37] CANARACHE *et alii* 1963, p. 114-115; RĂDULESCU 1965, p. 82, 84 şi Fig. 1.

[38] Porţiunea din acest zid de incintă situată la E de Poarta Mare este iremediabil pierdută în urma transgresiunii marine şi eroziunii costiere.

[39] CCA, Campania 2000, nr. 51, punct: oraşul romano-bizantin; Poarta Mare, p. 71; MITROI & LUNGU 2018, p. 238, Fig. 5.

[40] OPAIŢ 1977, p. 308-309; LUNGU 2015, p. 54.

[41] Vezi *supra*, p. 411, 413-414 şi Octavian Mitroi, *Noi date privind zidul de incintă al Tomisului din antichitatea târzie* (în curs de publicare).

monumentului, ar fi fost adăugat la SV de acesta[42], probabil în vremea împăraților Anastasius și Justinian[43]. Caracteristicile liantului utilizat la edificarea zidului de apărare tomitan indică, astfel, la rândul lor, inexistența unor modificări ale traseului fortificației, jalonat *ab initio* de portul antic, punctul ,,La serpentină" și vechea linie a țărmului Mării Negre la extremitatea estică. Aceste observații sugerează desfășurarea construirii fortificațiilor târzii ale Tomisului pe parcursul unei perioade de timp mai ample, ridicarea lor realizându-se eșalonat, probabil de la SV, unde se afla extremitatea dinspre uscat a portului, către NE și E, după cum indică modificarea compoziției mortarului, sesizată la Poarta Mare. Un indiciu suplimentar, în acest sens, poate fi reprezentat și de faptul că spre deosebire de celelalte turnuri aparținând fazei de construcție a zidului de incintă cunoscute până acum, care au plan patrulater, tipul turnurilor porții P 1 este caracteristic fortificațiilor din faza defensivă a Imperiului Roman, fiind mai proeminente față de linia curtinelor, având dimensiuni mai mari și planul în formă de ,,U", generalizat în perioada romano-bizantină împreună cu cele circular, semicircular, în sector de cerc, triunghiular sau poligonal[44]. Dacă această propunere de reconstituire a dinamicii construirii zidului de incintă va fi confirmată de rezultatele viitoarelor cercetări, atunci ipoteza edificării acestor fortificații cu scopul primordial al securizării portului, principală sursă de venit a orașului Tomis[45], capătă mai multă credibilitate.

Nu dorim să încheiem înainte de a face o observație în problema datării construirii zidului care a apărat Tomisul în antichitatea târzie. O ipoteză în acest sens, formulată de Alexandru Suceveanu[46] și susținută de Vasile Barbu[47], Natalia Toma[48] și Alexandra Teodor[49] prezintă extinderea orașului care a necesitat edificarea acestui nou zid de incintă drept o consecință a perioadei de stabilitate și prosperitate din sec. al II-lea p. Chr. și începutul celui următor. Însă datarea acceptată, în general, la ora actuală este cea ,,târzie", respectiv în ultimul sfert al sec. al III-lea – începutul sec. al IV-lea p. Chr. Pe lângă argumentele în favoarea acestei datări oferite de rezultatele cercetărilor mai vechi[50], un aport semnificativ l-au avut datele obținute în urma săpăturilor de salvare desfășurate în anul 2008 pe str. Mihai Viteazu, în spatele Teatrului Fantasio. A fost relevat faptul că începutul locuirii efective în spațiul *intra muros* în acest punct situat în imediata apropiere a zidului de incintă a avut loc la începutul sec. al IV-lea p. Chr.[51] O rezervă în acest sens putem, totuși, păstra, dacă ținem cont de faptul că în antichitate, fortificațiile urbane închideau de multe ori o suprafață mai întinsă decât cea locuită efectiv. Existența unor terenuri virane la periferia spațiului

[42] Vezi *supra*, p. 418; CLIANTE 2006, p. 251.
[43] CHELUȚĂ-GEORGESCU 1977, p. 259 şi Planşa II.
[44] LUNGU 2015, p. 78; SÂMPETRU 1994, p. 96-97.
[45] TOMA 2010, p. 72.
[46] SUCEVEANU 1969, p. 348-349.
[47] BARBU 1972, p. 58-60, 63, 87.
[48] TOMA 2010, p. 60, 72.
[49] TEODOR 2014, p. 116-117.
[50] RĂDULESCU 1995-1996, p. 84-85.
[51] CCA, Campania 2008, nr. 143, punct: Str. Mihai Viteazu f. n. (sediu OCPI Constanța), p. 291 – 292.

intramuran[52] permitea, mai întâi, o eventuală extindere a suprafeței locuite fără ca acest lucru să reclame construirea altor fortificații menite să asigure protecția noilor zone rezidențiale, cu toate investițiile pe care le necesita un proiect de o asemenea amploare. Un teren viran mai putea fi inclus în spațiul *intra muros* dacă prezenta riscul ca, odată controlat de inamic, să ofere asediatorilor avantajul tactic. În acest sens, pe lângă amplasarea zidului de incintă târziu la o cotă superioară celei la care este situată incinta din epoca romană[53], trebuie subliniat faptul că fortificațiile târzii închid tot terenul înalt din dreptul portului antic. Din nou[54] transpare, astfel, posibilitatea ca anvergura incintei târzii, dacă nu chiar rațiunea care a stat la baza construirii ei să fi fost determinate de necesitatea eficientizării apărării portului, extinderea în acest mod a suprafeței intramurane fiind, probabil, subsidiară. În lumina acestor observații, datarea primelor urme de locuire din proximitatea acestui zid de incintă al Tomisului poate să nu fie, totuși, pe deplin relevantă pentru datarea fazei de construcție a fortificației înseși. În aceste condiții, ipoteza datării ,,timpurii", în a doua jumătate a sec. al II-lea p. Chr., cel târziu la începutul veacului următor, a acestui obiectiv poate reprezenta în continuare o direcție de cercetare.

BIBLIOGRAFIE

ANGELESCU 2003 – 2005 – M. V. Angelescu, *Histria. Sistemul de duble incinte în epoca greacă*, SCIVA 54-56 (2003-2005), p. 55-84.

BARBU 1972 – V. Barbu, *Tomis, orașul poetului exilat*, București, 1972

BAUMANN 1995 – V. H. Baumann, *Așezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I–IV p. Chr.)*, Tulcea, 1995.

BĂDESCU 2012 – Al. Bădescu, *Oriental Amphorae type LRA 1 and LRA 2 Discovered at Histria (the Basilica extra muros Sector)*, Pontica 45 (2012), p. 311-328.

BĂJENARU 2013 – C. Băjenaru, *Contextes céramiques de Tomis. (I). Un ensemble de la fin du IIe – début du IIIe s. ap. J. – C.*, Pontica 46 (2013), p. 41-110.

BĂJENARU & BÂLTÂC 2000-2001 – C. Băjenaru, A. Bâltâc, *Depozitul de candele din sticlă descoperit la bazilica episcopală de la Histria*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 469-513.

BĂNICĂ 1991 – T. Bănică, *Tomis – Poarta nr. 1 a incintei fortificate*, RMI 40 (1991), 2, p. 62-65.

BUCOVALĂ 1967 – M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanța, 1967.

CANARACHE 1961 – V. Canarache, *Tomis*, București, 1961.

CANARACHE *et alii* 1963 – V. Canarache, A. Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București, 1963.

CLIANTE 2006 – L. Cliante, *Un nou segment al incintei romane târzii*, Pontica 39 (2006), p. 249-258.

[52] Urmele de locuire din imediata apropiere a zidului de incintă târziu prezintă discontinuități semnificative; în timp ce la SV de poarta P 3, locuirea în proximitatea zidului este bine documentată [RĂDULESCU 1965, *passim* şi CCA, Campania 2008, nr. 143, punct: Str. Mihai Viteazu f. n. (sediu OCPI Constanța), p. 291 – 292], în sectorul din Parcul Arheologic, nu au fost identificate urme de locuire consistente (RĂDULESCU 1995 – 1996, p. 92).

[53] Zidul de incintă al Tomisului din epoca romană este situat pe un aliniament jalonat cu aproximație de actualele repere Biserica Greacă - Poarta 2 Port (TOMA 2010, p. 60 - 61).

[54] Vezi *supra*, p. 419.

FLORESCU 1954 – Gr. Florescu, *Incinta cea mare a cetății*, în: *Histria I*, București, 1954, p. 66-95.

HAYES 1972 – J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London, 1972.

LUNGU 2015 – L. Lungu, *Fortificații urbane în Scythia Minor*, Iași, 2015.

MITROI & LUNGU 2015-2016 – O. Mitroi, L. Lungu, *Un cuptor de uz meșteșugăresc descoperit în apropierea zidului de incintă roman târziu al Tomisului*, Pontica 48-49 (2015-2016), p. 185-191.

MITROI & LUNGU 2018 – O. Mitroi, L. Lungu, *Cercetări arheologice la Poarta Mare a zidului de incintă al Tomisului din antichitatea târzie (2015-2016)*, Pontica 51 (2018), p. 225-239.

NUȚU & BOȚAN 2009 – G. Nuțu, S. P. Boțan, *Roman Board Game Pieces in Dobrudja*, Peuce S. N. 7 (2009), p. 145-156.

OPAIȚ 1977 – A. Opaiț, *Aegyssus '76 – raport preliminar*, Pontica 10 (1977), p. 307-311.

OPAIȚ 1980 – A. Opaiț, *Considerații preliminare asupra amforelor romane și romano-bizantine din Dobrogea*, Peuce 8 (1980), p. 291-327.

OPAIȚ 2004 – A. Opaiț, *The Eastern Mediterranean Amphorae in the Province of Scythia*, în: J. Eiring & J. Lund (eds.), *Transport Amphorae and Trade. Acts of the International Colloqium at the Danish Institute at Athens, September 26-29, 2002*, Aarhus, 2004, p. 293-308.

PAPUC & LUNGU 1998 – Gh. Papuc, L. Lungu, *Poarta mare a cetății Tomis*, Pontica 31 (1998), p. 201-208.

PARASCHIV 2006 – D. Paraschiv, *Amfore romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I – VII p. Chr.)*, Iași, 2006.

PÂRVAN 1914-1915 – V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi*, AARMSI, Seria II, 35 (1914-1915), p. 415-450.

RĂDULESCU 1965 – A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța, 1965.

RĂDULESCU 1995-1996 – A. Rădulescu, *Zidul de apărare al Tomisului, de epocă târzie, în reconstituirea sa actuală*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 83-93.

SAZANOV 2007 – A. Sazanov, *Les amphores orientales d'époque protobyzantine au nord de la mer Noire: chronologie et typologie*, în M. Bonifay, J.–C. Tréglia (eds.) *Late Roman Coarse Wares, Coaking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeomrtry*, BAR International Series 1662, 2, 2007, p. 803-815.

SÂMPETRU 1994 – M. Sâmpetru, *Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos*, Bibliotheca Thracologica 5, București, 1994.

SCORPAN 1977 – C. Scorpan, *Rezultate ale săpăturilor arheologice de la Sacidava 1974 – 1976*, Pontica 10 (1977), p. 229-251.

SUCEVEANU 2000 – Al. Suceveanu, *Histria X. La céramique romaine des Ier – IIIe siècles ap. J. – C.*, București, 2000.

TEODOR 2014 – A. Teodor, *The Roman Defensive Systems of Tomis. Some Issues in the Light of the Current Knowledge*, ReDIVA 2 (2014), p. 92-146.

TOMA 2010 – N. Toma, *Tomis – Kustendje – Constanța. Topografia antică tomitană în hărți și însemnări de călătorie din Epoca Modernă (sec. XIX – începutul sec. XX)*, Caiete ARA 1 (2010), p. 53-74.

TOPOLEANU 2000 – Fl. Topoleanu, *Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris (sec. I–VII d. Ch.)*, Tulcea, 2000.

VINCKE-OLBENDORF 1840 – K. F. L. von Vincke-Olbendorf, *Das Karassu-Thal zwischen der Donau unterhalb Rassowa und dem Schwarzen Meere bei Küstendschi*, Monatsberichte über die Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 1 (1840), p. 179-186 (trad. rom. C. Brătescu, Valea Cara-su, AnDob 3 (1922), p. 303-308).

ZEEST 1960 – I. B. Zeest, *Keramičeskaja tara Bospora*, MIA 83 (1960).

Fig. 1 – Plan de încadrare în zonă, cu marcarea traseului reconstituit al zidului de incintă al Tomisului din antichitatea târzie cuprins între Turnul Măcelarilor (stânga imaginii) și Poarta Mare (dreapta). Perimetrul din medalion reprezintă terenul de pe str. Ecaterina Varga, nr. 42.

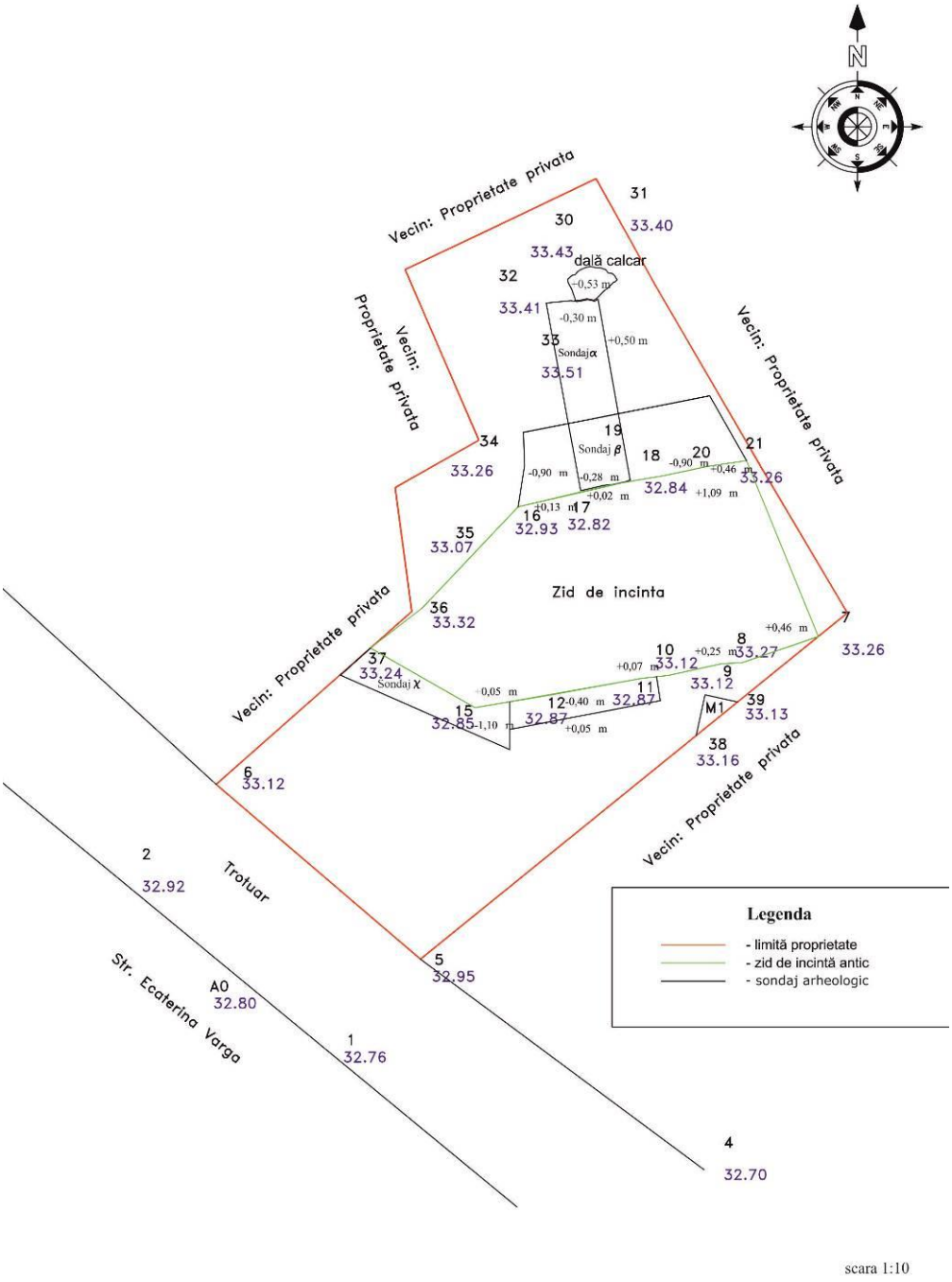

Fig. 2 – Str. Ecaterina Varga, nr. 42 – plan de situație.

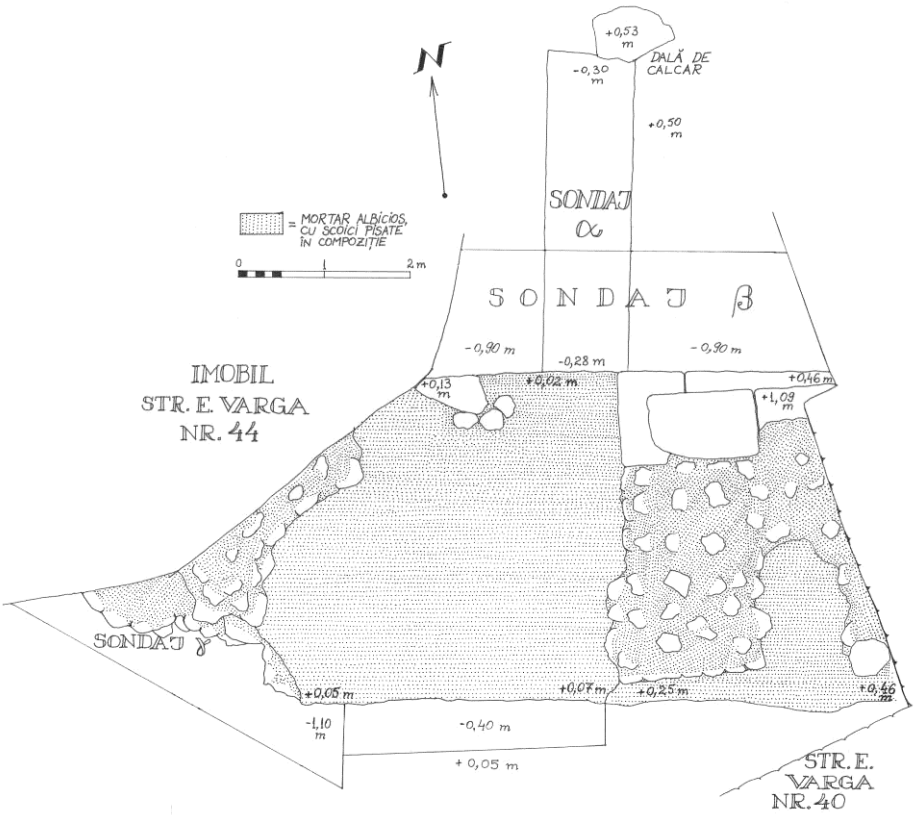

Fig. 3 – Str. Ecaterina Varga, nr. 42 – grundul zidului de incintă și al sondajelor α, β, γ.

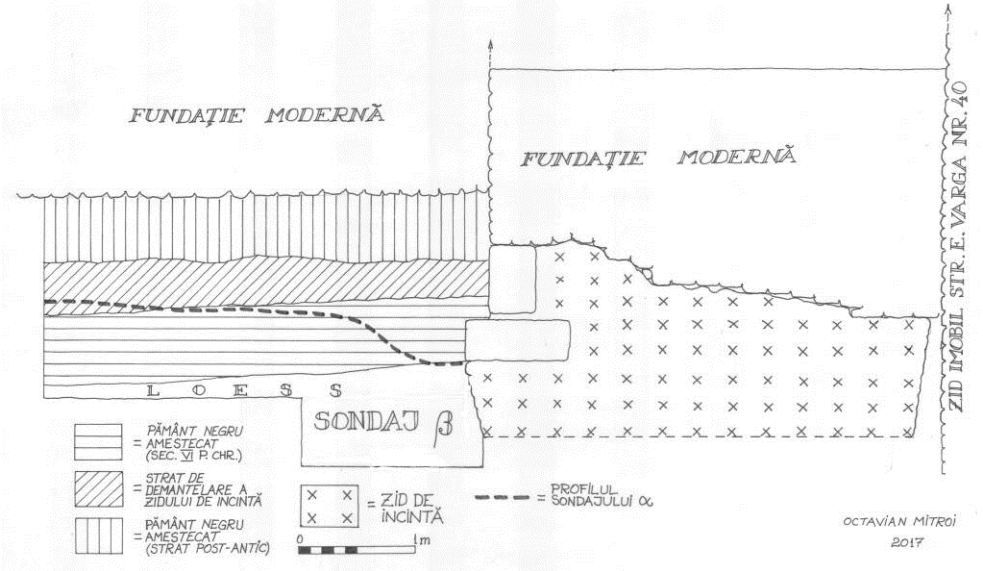

Fig. 4 – Str. Ecaterina Varga, nr. 42 – profil stratigrafic general NNV – SSE.

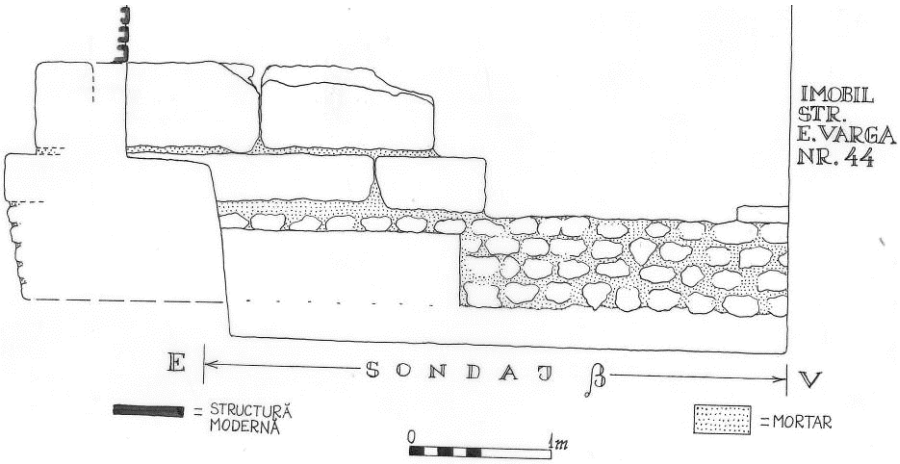

Fig. 5 – Str. Ecaterina Varga, nr. 42 – releveu de arhitectură al feței de N (exterioare) a zidului de incintă.

Fig. 6 – Str. Ecaterina Varga, nr. 42 – vedere generală dinspre V a segmentului de zid de incintă cercetat; în prim-plan, sondajul γ, în care sunt evidențiate fundațiile zidului și întreruperea acestuia în urma intervențiilor moderne; în partea dreaptă se observă profilul trapezoidal în secțiune al substrucției.

Fig. 7 – Fața de N a zidului de incintă și sondajul β.

Fig. 8 – Partea de E a segmentului de zid de incintă cercetat și mormântul de incinerație M 1 (dreapta imaginii).

Fig. 9 – Partea de V a segmentului de zid de incintă cercetat și sondajul γ (stânga imaginii), în care sunt vizibile fundația zidului și distrugerea lui în urma intervențiilor moderne.

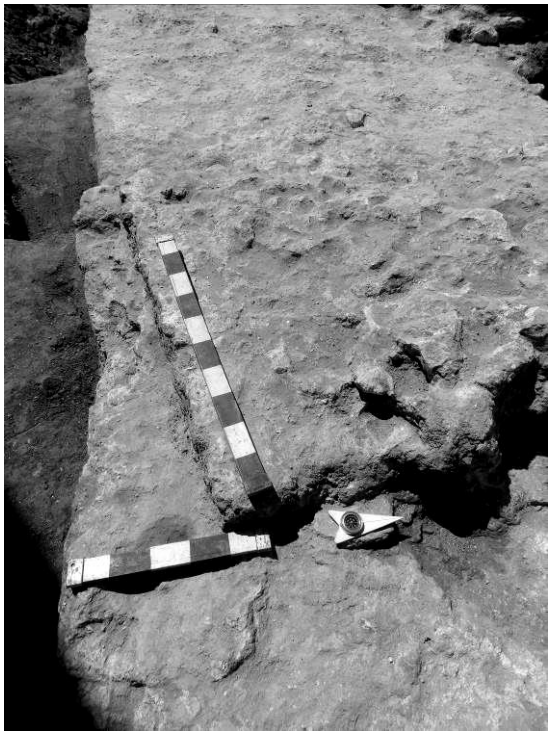

Fig. 10 – Detaliu al paramentului interior al zidului de incintă, cu evidențierea deviației suprastructurii zidului în raport cu orientarea fundației.

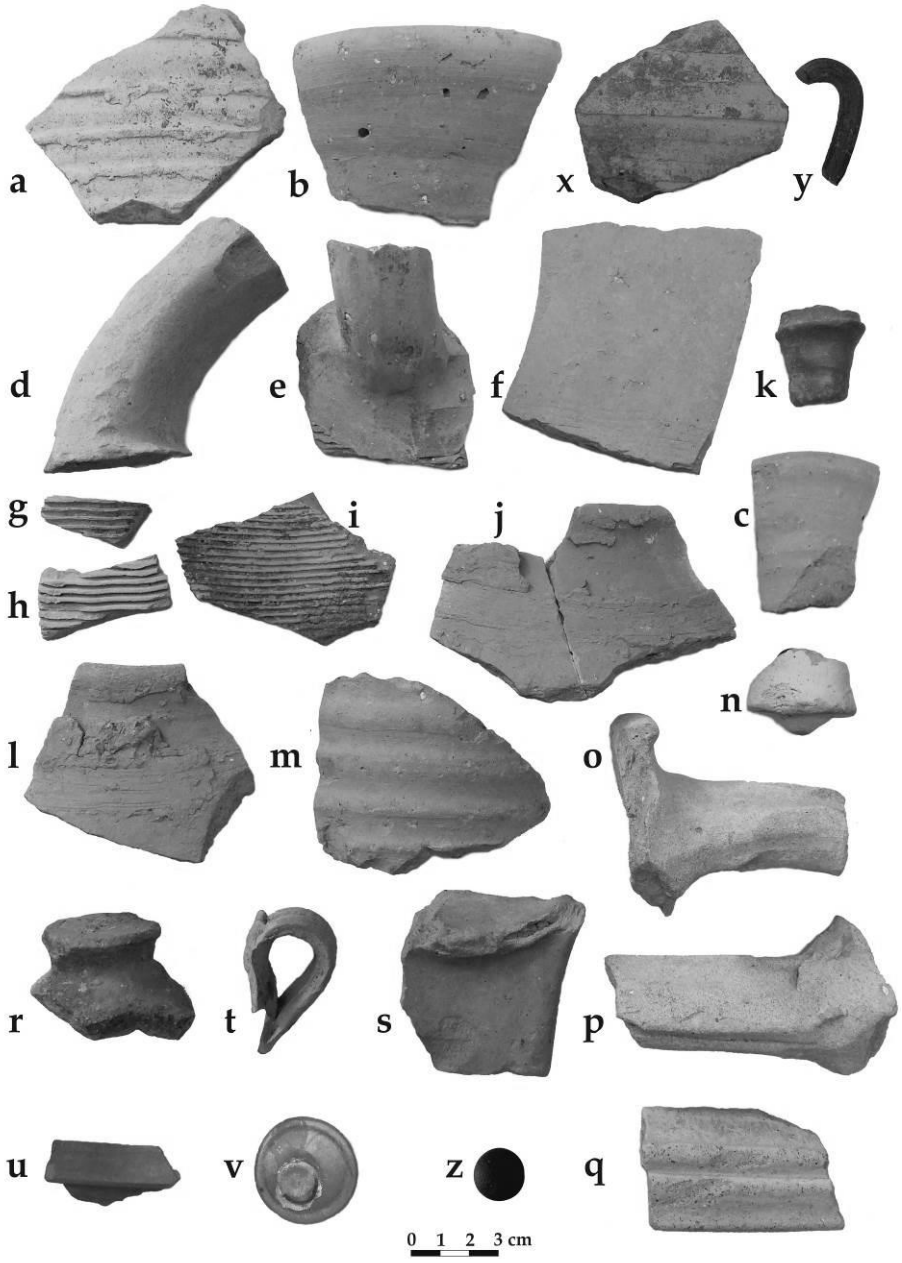

Fig. 11 – a-t: materiale provenite din stratul de sec. al VI-lea p. Chr. care suprapunea *loess*-ul în *extra muros*; x, y: materiale ceramice descoperite în fundațiile zidului de incintă; z: jeton (*calculus*) din sticlă (Str. Ecaterina Varga, nr. 42).

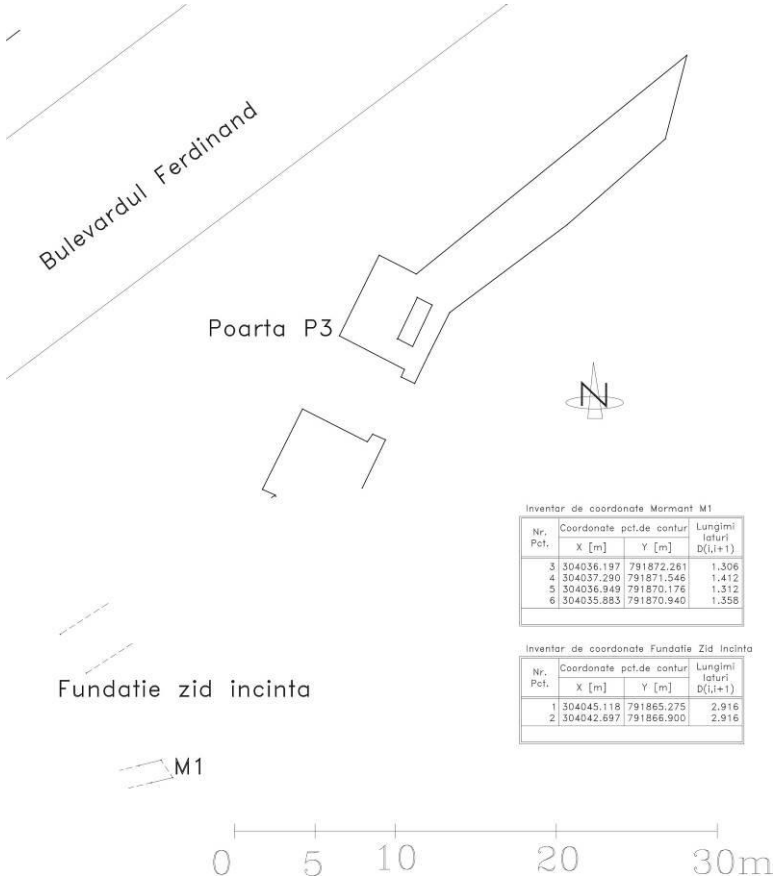

Fig. 12 – Planul zonei porții P 3 a zidului de incintă al Tomisului din antichitatea târzie, cu amplasamentele fundațiilor curtinei situate la SV de poartă și a mormântului de incinerație M 1. Traseul curtinei, marcat cu linii întrerupte, este ipotetic, în condițiile în care dezvelirea zidului în suprafață nu a fost posibilă.

DOUĂ NOI CAPACE DE TERIAC DESCOPERITE PE TERITORIUL DOBROGEI

Gabriel CUSTUREA*

Cuvinte-cheie: *capace de teriac, Dobrogea, medicamente, farmacia venețiană,* Testa d'oro, *monedele venețiene, Vâlcele, Plopeni.*

Keywords: *theriac lids, Dobruja, medicine, Venetian chemist's shop,* Testa d'oro, *Venetian coins, Vâlcele, Plopeni.*

Rezumat: *Autorul prezintă două noi capace de la recipiente cu teriac descoperite întâmplător în sudul Dobrogei. Ambele capace sunt din plumb. Unul este original (piesa de la Vâlcele), altul este o imitație (piesa de la Plopeni) reprezentând producătorul medicamentului, farmacia venețiană Testa d'oro. Autorul precizează că prezența acestor capace dovedește pătrunderea și în mediul rural dobrogean a comerțului cu medicamente de calitate superioară. De asemenea, astfel de piese împreună cu monedele venețiene descoperite în zonă atestă legăturile Veneției cu teritoriul danubiano-pontic în epoca medievală și modernă.*

Abstract: *The author presents two new lids from theriac capsules discovered accidentally in Southern Dobruja. Both lids are made of lead. One of them is original (the piece from Vâlcele), the other is a counterfeit (the piece from Plopeni), representing the manufacturer of the medicine, the Venetian chemist's shop Testa d'oro. The author states that the presence of these lids proves the penetration also in the rural area of Dobruja of the trade of high quality medicines. Also, such pieces, together with Venetian coins discovered in the area, prove the relations of Venice with the Danubian-Pontic territory in the medieval and modern eras.*

Teriacul, considerat din antichitate un panaceu a rămas un produs cu mare căutare și în perioadele medievală și modernă. Gallenus, în secolul al II-lea d.Chr., îl trecea chiar între leacurile care vindecau ciuma (pesta).

Exista o rețetă foarte elaborată cu circa 60 - 100 substanțe și compuși și o rețetă simplificată, cu numai patru substanțe în compoziție, extrase din patru

* Gabriel CUSTUREA: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța; e-mail: custurea@gmail.com

plante. Siropul de mentă sau mierea puteau fi folosite ca excipient[1]. Produsul era fabricat în special de farmaciile din Veneția, iar de aici era exportat în întreaga lume mediteraneeană[2]. Existau și alți producători de teriac în orașele din Franța, Spania sau Imperiul Otoman[3]. Medicamentul era produs sub un strict control atât al autorității statului, cât și al breslei farmaciștilor. Produsul se găsea pe piață sub formă de pulbere, unguent (pastă) sau lichid (apă teriacală)[4] și era ambalat în cutii sau flacoane din ceramică (faianță), sticlă sau metal (etain)[5].

Prezența acestui produs în spațiul românesc este atestată prin documente de arhivă de la sfârșitul secolului al XVI-lea[6]. Capsulele de la ambalajele teriacului sunt semnalate la începutul deceniului cinci al secolului trecut de către Th. Sauciuc-Săveanu[7], urmat la puțin timp de V. Laurent[8] și C. Karadja[9]. La scurt timp apar și contribuțiile lui G. Davidson[10], T. Gerasimov[11] și J. Jurukova[12] privind descoperirile din Grecia, respectiv Bulgaria. O încercare de valorificare muzeologică propune N. Vătămanu în deceniul șapte al secolului[13].

Interesul pentru artefactele legate de teriac revine în primii ani ai mileniului trei prin contribuțiile lui E. Nicolae[14] și I. Cândea[15] cu descoperiri din Moldova și de la Brăila. Din colecțiile muzeului constănțean și ale Muzeului Național de Istorie a României s-au publicat capace de flacoane de teriac găsite pe teritoriul Dobrogei[16]. Continuând tradiția anilor '70 – '80, și cercetătorii bulgari prezintă tot mai des și mai multe astfel de obiecte descoperite pe teritoriul Bulgariei[17]. Pentru Europa Occidentală dispunem de o inventariere amănunțită a farmaciilor venețiene, făcută de U. Klein în mai multe etape[18].

Piesele pe care le prezentăm au fost descoperite în anul 2015 cu prilejul unei

---

[1] BESCIU & SULIMAN 2007, p. 1; BONNEMAINE 2010, p. 302-304; CHAST 2010, p. 495-499; FLAHAUT 1998, p. 175-176; PAROJCIC, STUPAR & MIRICA 2003, p. 28-29.

[2] PAROJCIC, STUPAR & MIRICA 2003, p. 30; vezi și lamoneta.it/topic/66189-tessera-per-la-teriaca/page/1-30.

[3] CHAST 2010, p. 500-501; p. 503-504; PAROJCIC, STUPAR & MIRICA 2003, p. 31; PUERTO-SARMIENTO 2009,p. 74-75,p. 81 și urm.

[4] AUBERSON 2003, p. 32-33; CHAST 2010, p. 498; BOSC 2010, p. 285-294.

[5] KLEIN 2012, p. 285; AUBERSON 2003, p. 32.

[6] VĂTĂMANU 1967, p. 183-184.

[7] SAUCIUC-SĂVEANU 1943, p. 1-8.

[8] LAURENT 1947, p. 205-217.

[9] KARADJA 1952, p. 116-129.

[10] DAVIDSON 1952, p. 329.

[11] GERASIMOV 1963, p. 277-280.

[12] JURUKOVA 1977, p. 24-28.

[13] VĂTĂMANU 1966, p. 344-345.

[14] NICOLAE 2005, p. 181-184.

[15] CÂNDEA 2007, p. 323-335.

[16] CUSTUREA 2008, p. 415-418; PARASCHIV-GRIGORE 2017-2018, p. 137-142.

[17] BOTEVA 2017, p. 409-410; KOITCHEVA 1988, p. 38-40; MARKOV 2012, p. 211-220; NIKOLOV 2014, p. 105-107; PETRAKIEV 2015, p. 251-258; PETRAKIEV 2016, p. 225-232; PETRAKIEV 2017, p. 239-244; PETRAKIEV 2018, p. 578-588; PISAREV 1985, p. 41-44; PLETNOV 2003, p. 49-51; TONEV 1999, p. 48-49; VLADIMIROVA-ALADŽOVA 2011,p. 114-120; VLADIMIROVA-ALADŽOVA 2012, p. 641-647; ŽEKOVA 2001-2002, p. 158-161; ŽEKOVA 2011, p. 508-515.

[18] KLEIN 2005, p. 35-42; KLEIN 2010, p. 71-79; KLEIN 2012, p. 285-294.

periegheze în zona rurală din sudul Dobrogei. Cele două capsule aparțin farmaciei venețiene Testa d'oro[19].

1. Exemplarul de la Plopeni face parte din categoria imitațiilor care conțineau teriac falsificat:

   Urme de legendă.
   Bust laureat spre dreapta.
   Pb., 21,46 g, d: 35,5 mm, gr.: 6 mm. Inv. 83 335.

2. Piesa de la Vâlcele aparține unui flacon care conținea teriac autentic produs de farmacia venețiană:

   TER…A FINA ALLA TESTA DORO IN VENEZIA
   Bust laureat spre dreapta, în câmp cap de leu, și literele V – C, în exergă 160(?).
   Pb., 30,78 g, d : 39 mm, gr.: 7,5 mm. Inv. 83 349.

Ambele piese pot fi datate în secolele XVII–XVIII, poate chiar și în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Ca orice produs scump, cu căutare pe piață, substanța a fost masiv falsificată. Descoperirile din Bulgaria[20], cele de la Mangalia, Târgușor – Ester (două capace), Constanța (două capace) și de la Plopeni, atestă fără nicio îndoială acest fenomen.

Pe teritoriul danubiano-pontic avem până în acest moment confirmată prezența farmaciilor venețiene Struzzo d'oro, Testa d'oro, Cedro Imperiale, Aquila Nera, Umilta Coronata și trebuie să precizăm că mare parte dintre aceste farmacii care aprovizionau piața Levantului funcționează și în prezent, în Veneția sau în împrejurimi[21].

Descoperirile din orașele dobrogene medievale – Constanța, Ester, Isaccea, Mangalia, Silistra – arată dezvoltarea regiunii, existența unei cereri de astfel de produse sofisticate. Alături de pondurile cu valori mici și medii de 1 – 20 dirhemi (dramuri)[22], aceste capace dovedesc că aici se desfășura un comerț semnificativ cu mirodenii, medicamente și cosmetice.

Prezența unei capsule de teriac la Vâlcele, unde s-a găsit și un pond de 20 dirhemi (dramuri), încă inedit, și la Plopeni – localități rurale în epocile medievală

[19] Farmacia Testa d'oro era cea mai cunoscută firmă din Veneția și se găsea pe Ponte Rialto: cf. https://venezia.myblog.it/2013/07/05/la-piu-antica-spezierai-veneziana-famosa-per-la-sua-theriaca/. Alta, Struzzo d'oro, la fel de veche, se găsea pe Ponte dei Baretteri. O farmacie Testa d'oro exista și în Trieste, fondată în 1630 cf. https://www.lamoneta.it/topic/66189-tessera-per-la-teriaca/page/19/, dar fabrica teriac de slabă calitate.

[20] Vezi tabelul centralizator.

[21] Vechile farmacii încă funcționează în Veneția sau localități din nordul Italiei. Iată câteva exemple: Testa d'oro-Mestre-Veneția, Testa d'oro-Trieste, Madonna-Mestre-Veneția, Aquila Nera-Bolzano, Cedro imperiale (unificat cu Vecchia) – Veneția, Due Mori-Trieste.

[22] CUSTUREA 1995-1996, p. 323-328; CUSTUREA 1998, p. 307-308; CUSTUREA 2002-2003, p. 441-442, nr. 3-14.

și modernă[23] – atestă circulația până în straturile cele mai profunde a unor mărfuri fine, de lux. De asemenea, coroborând cu descoperirile de monede venețiene[24] putem urmări și evidenția legăturile provinciei trans-dunărene – pe uscat și pe mare – cu Republica lagunelor.

[23] Ambele localități sunt amintite în documentele otomane între sec. XVI-XIX sub numele de Cavaclar (Plopeni), respectiv Valeli (Vălcele), cf. GHIAȚĂ 1980, p. 51, nr. 71; p. 55, nr. 250. De asemenea, în cele două localități au fost descoperite monede din sec. XVI-XVIII, cf. CUSTUREA & VELTER 2017,p. 597, nr. 99; p.600, nr. 139-145.

[24] CUSTUREA 2011, p. 113-120, cu bibliografia descoperirilor izolate și a tezaurelor.

Nr. crt.	PROVENIENȚĂ	PRODUCȚIE	FARMACIE	DEPOZIT	DIAM	Nr. piese	BIBLIOGRAFIE
1.	BULGARIA	LOCALĂ	ALLA TESTA D'ORO	MUZEUL SOFIA	35 mm.	1	GERASIMOV 1963, 278, nr. 1.
2.	SVISHTOV	VENEȚIA	ALLA TESTA D'ORO	MUZEUL SVISHTOV	50 mm	1	GERASIMOV 1963, 278 - 279, nr. 2/2.
3.	SILISTRA	LOCALĂ	ALLA TESTA D'ORO	MUZEUL SILISTRA	42 mm.	1	GERASIMOV 1963, 279, nr. 3.
4.	BULGARIA	LOCALĂ	ALI DUE MORI	-	24 mm.	1	GERASIMOV 1963, 279, nr. 4.
5.	BULGARIA	LOCALĂ	ALLA TESTA D'ORO	-	50 mm	1	GERASIMOV 1963, 279, nr. 4.
6.	ISTANBUL	LOCALĂ	ALLA TESTA D'ORO	-	36 mm.	1	MARTIN 1972, 55, nr. 1.
7.	ISTANBUL	LOCALĂ	ALLA TESTA D'ORO	-	30 mm.	1	MARTIN 1972, 55, nr. 2.
8.	ISTANBUL	LOCALĂ	ALLA TESTA D'ORO	-	32 mm.	1	MARTIN 1972, 56, nr. 3.
9.	ISTANBUL	VENEȚIA	ALI DUE MORI	-	21 mm.	1	MARTIN 1972, 56, nr. 4.
10.	CORINT	VENEȚIA	ALI DUE MORI	-	22 mm.	1	DAIVIDSON 1952, 329, nr. 2833.

Nr. crt.	PROVENIENȚĂ	PRODUCȚIE	FARMACIE	DEPOZIT	DIAM	Nr. piese	BIBLIOGRAFIE
11.	CORINT	VENEȚIA	ALI DUE MORI	-	25 mm	1	DAIVIDSON 1952, 329, nr. 2834.
12	CORINT	VENEȚIA	ALI DUE MORI	-	23 mm.	1	DAIVIDSON 1952, 329, nr. 2835.
13.	CORINT	VENEȚIA	ALLA TESTA D'ORO	-	42 mm.	1	DAIVIDSON 1952, 329, nr. 2836.
14.	CORINT	VENEȚIA	ALLA STRUZZO D'ORO	-	23 mm	1	DAIVIDSON 1952, 329, nr. 2837.
15.	CORINT	VENEȚIA	ALLA STRUZZO D'ORO	-	24 mm.	1	DAIVIDSON 1952, 329, nr. 2838.
16.	CORINT	VENEȚIA	AL POMO D'ARGENTO ?	-	23 mm.	1	DAIVIDSON 1952, 329, nr. 2839.
17.	ORHEIUL VECHI	VENEȚIA?	ALLA STRUZZO D'ORO	-	24 mm.	1	NICOLAE 2005, 181.
18	BRĂILA	VENEȚIA	ALLA TESTA D'ORO	MUZEUL BRĂILEI	41 mm.	1	CÂNDEA 2007, 328, nr. 1.
19.	BRĂILA	VENEȚIA?	ALLA CEDRO IMPERIALE	MUZEUL BRĂILEI	24 mm.	1	CÂNDEA 2007, 328, nr. 2.
20	MANGALIA	LOCALĂ	ALLA TESTA D'ORO	-	34 mm	1	SAUCIUC-SĂVEANU 1943, 3, 2-3.

Nr. crt.	PROVENIENȚĂ	PRODUCȚIE	FARMACIE	DEPOZIT	DIAM	Nr. piese	BIBLIOGRAFIE
21	ISACCEA	VENEȚIA	AL AQUILA NERA	MINAC	24 mm.	1	CUSTUREA 2008, 416, nr. 1.
22	TÂRGUȘOR - ESTER	VENEȚIA	AL AQUILA NERA	MINAC	24 mm.	1	CUSTUREA 2008, 416, nr. 2.
23	ISACCEA	VENEȚIA?	ALLA CEDRO IMPERIALE	MINAC	24,5 mm	1	CUSTUREA 2008, 416, nr. 3.
24	ISACCEA	VENEȚIA?	ALLA CEDRO IMPERIALE	MINAC	25,5 mm.	1	CUSTUREA 2008, 416, nr. 4.
25-26	TÂRGUȘOR - ESTER	LOCALĂ	AL AQUILA NERA	MINAC	24 mm.	2	CUSTUREA 2008, 416, nr. 5, 6.
27-28	CONSTANȚA	LOCALĂ	ALLA TESTA D'ORO	MNIR	35 mm	2	PARASCHIV-GRIGORE 2017-2018, 139, nr. 1-2
29	SILISTRA	LOCALĂ	AL AQUILA NERA	MNIR	24,77 mm.	1	PARASCHIV-GRIGORE 2017-2018, 139, nr. 3.
30	CONSTANȚA	LOCALĂ	ALLA UMILTA CORONATA	?	22 mm	1	LAURENT 1947, 213, n. 1, pl. ½.
31	AHTOPOL	VENEȚIA	ALLA TESTA D'ORO	MUZEUL AHTOPOL	65 mm	1	PETRAKIV 2016, 225-226

Nr. crt.	PROVENIENȚĂ	PRODUCȚIE	FARMACIE	DEPOZIT	DIAM	Nr. piese	BIBLIOGRAFIE
32	GARBOVO	LOCALĂ	ALLA TESTA D'ORO	MUZEUL GABROVO	35mm.	1	KOITCHEVA 1988, 38.
33	VIDIN	LOCALĂ	ALLA TESTA D'ORO	MUZEUL SOFIA	38 mm	1	MARKOV 2012, 213.
34.	DOBROGEA	VENEȚIA ?	ALLA TESTA D'ORO	-	-	3	LAURENT 1947, 205.
35	VÂLCELE	VENEȚIA	ALLA TESTA D'ORO	-	40 mm.	1	CUSTUREA 2019
36	PLOPENI	LOCALĂ	ALLA TESTA D'ORO	-	36 mm.	1	CUSTUREA 2019
37	ZLATOGRAD?	VENEȚIA	DEL LUPO	MUZEUL ZLATOGRAD	23-24 mm.	1	PETRAKIEV 2017, 240.
38	VELIKO TÂRNOVO	TRIEST	ALLA TESTA D'ORO	-	41-35 mm.	1	PETRAKIV 2015, 251.
39.	ARBANASI	TRIEST	ALLA TESTA D'ORO	-	45 mm.	1	ŽEKOVA 2000-2001, 159.
40.	SADOVO	TRIEST	ALLA TESTA D'ORO	-	41mm	1	NIKOLOV 2014, 106.

Nr. crt.	PROVENIENȚĂ	PRODUCȚIE	FARMACIE	DEPOZIT	DIAM	Nr. piese	BIBLIOGRAFIE
41.	SADOVO	VENEȚIA	ALLA TESTA D'ORO	-	41 mm	1	NIKOLOV 2014, p. 107.
42.	VELIKO TÂRNOVO	VENEȚIA	ALLA TESTA D'ORO	-	-	1	PISAREV 1985, 41.
43.	HOTNISA	LOCALĂ	ALLA TESTA D'ORO	-	46 mm	1	ŽEKOVA 2000-2001, 159.
44.	VARNA	LOCALĂ	ALLA TESTA D'ORO	-	-	6	PLETNIOV 2003, 49-51.
45.	MELNIK	VENEȚIA	ALI DUE MORI	-	33-35 mm	1	VLADIMIROVA-ALADŽOVA 2012, 641.
46.	VELIKO TÂRNOVO	LOCALĂ	NECUNOSCUTĂ	-	-	1	PISAREV 1985, 41-44.
48.	SEVLIEVO	LOCALĂ	ALLA TESTA D'ORO	-	-	1	BOTEVA 2017, 409-410.
49.	REG. SHUMEN	LOCALĂ	ALLA TESTA D'ORO	-	-	1	ŽEKOVA 2011, 509-510.
50	VÂRVOVKA	LOCALĂ	ALLA TESTA D'ORO	MUZEUL VELIKO TÂRNOVO	35 mm	1	PETRAKIEV 2018, 579.

BIBLIOGRAFIE

AUBERSON 2003 – A.-F. Auberson, *Qu'importe le flacon, pourvu qu'on ait ... la capsule*, A.-F. Auberson, D. Bugnon, L. Dafflon, J.-R. Gisler, M. Mauvilly, F. Saby, P.-A. Vauthey, *Arconciel, un arc-en-ciel de découvertes,* Cahiers d'Archéologie Fribourgeoise 5 (2003), p. 30-41.

BESCIU & SULIMAN 2007 – M. Besciu, M-G. Suliman, *Theriaca, between Mistery and Truth*, 38th International Congress for the History of Pharmacy, Sevilla, september, 2017, p. 19-22.

BONNEMAIN 2010 – B. Bonnemain, *La thériaque à l'époque moderne (XVIIe – au XXe siecle)*, RHP 58 (2010), 367, 3e trim., p. 301-310.

BOSC 2010 – J. L. Bosc, *Ce que fut la thériaque de Montpellier*, RHP 58 (2010), nr. 367, 3e trim., p. 285-294.

BOTEVA 2017 – N. Boteva, *Kapače za terjak ot muzeja Sevljevo*, Godišnik na Nacionalnija Arkheologičeski Muzej 13 (2017), Sofia, p. 409-410.

CÂNDEA 2007 - I. Cândea, *Alcuni coperchi in piombo appartenuti a capsule di terica veneziana e conservati nel Museo di Brăila,* in: C. Luca, G. Masi (eds.), *L'Europa Centro-Orientale e la Peninsola italiane: quattro secoli di rapporti e influssi intercosi tra Stati e civiltá (1300-1700),* Brăila-Venezia, p. 323-335.

CHAST 2010 – Fr. Chast, *La thériaque à l'époque moderne. Chronique d'une fin annoncée du XVIe au XIXe siècle*, RHP 58, 2010, 368, p. 493-510.

CUSTUREA 1983 - G. Custurea, *Monede de aur medievale descoperite în Dobrogea*, Pontica 16 (1983), p. 295-298.

CUSTUREA 1995-1996 - G. Custurea, *Câteva ponduri medievale descoperite în Dobrogea*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 323-328.

CUSTUREA 1998 - G. Custurea, *Noi ponduri medievale din Dobrogea*, Pontica 31 (1998), p. 307-308.

CUSTUREA 2002-2003 - G. Custurea, *Ponduri antice şi medievale descoperite în Dobrogea*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 439-443.

CUSTUREA 2008 – G. Custurea, *Capsule de teriac descoperite în Dobrogea ,* Pontica 41 (2008), p. 415-418.

CUSTUREA 2010 – G. Custurea, *Descoperirile monetare de pe raza Ester-Târguşor (jud. Constanța)*, Pontica 43 (2010), p. 471-507.

CUSTUREA 2011 – G. Custurea, *Circulația monedei veneției ne Dobrogea*, SCN, s. n. 1 (2011), p. 113-120.

CUSTUREA & VELTER 2017 - G. Custurea, A.-M. Velter , *Monede medievale și moderne descoperite în Dobrogea (1223-1872)*, Pontica 50 (2017), p. 573-631.

DAVIDSON 1952 - G. Davidson, *Corinth. Results of excavation XII*, *The Minor Objects*, Princeton, 1952.

FLAHAUT 1998 – J. Flahaut, *La thériaque diatessaron ou thériaque de pauvres*, RHP 318 (1998), p. 173-182.

GERASIMOV 1963 - T. Gerasimov, *Olovni pohlupacheta za opakovka na Venetsianski teriak*, IAI 26 (1963), p. 277-280.

GHIAȚĂ 1980 – A. Ghiață, *Toponime și geografie istorică în Dobrogea medievală și modernă*, Memoriile Secției de științe istorice 4 (1980), 5, p. 29-61.

JURUKOVA 1977 - J. Jurukova, *Riadak monetoviden nametnik-olovna pohlupache za teriak*, Numizmatika, 11 (1977), 4, 24-28.

KARADJA 1953 – C. I. Karadja, *La thériaque venetienne et son emploi dans les Principantés Roumaines*, Revue d'Etude Roumaine 1 (1953), p. 116-129.

KLEIN 2005 – U. Klein, *Von Paradies zu Paradies: Theriak und Theriak-Kapseln*, Schweizer Münzblätter, 218, juni 2005, p. 35-42.

KLEIN 2010 – U. Klein, *Weitere Theriak-Kapseln*, Schweizer Münzblätter, 239, sept. 2010, p. 71-79.

KLEIN 2012 – U. Klein, *Theriak-Kapseln und kein Ende*, în*: Nummi Docenti Münzen-Schätze-Funde. Festsihrift für Peter Ilisch zum 65. Geburtstag am 28. April 2012*, Osnabrück, p. 285-294.

KOITCHEVA 1988 – K. Koitcheva, *Olovini kapače za terjak,* Numizmatika 22 (1988), 3, p. 38-40.

LAURENT 1947 - V. Laurent*, Capsules métalliques de thériaque vénitienne à la testa d'oro*, BSH 28 (1947), p. 205-217.

MARKOV 2012 – N. Markov, *Beležki za razprostranieta na imitacija na venecianski terjak po bălgarskite zemi prez osmanskija period*, Numizmatika, sfragistika i epigrafika 8 (2012), p. 211-220.

MARKOV 2017 – N. Markov, *Beležki po povod namerenop naskoro kapače ot cadče za teriak ot Severozapadna Bălgarija*, Godišnik na Nacionalnija Arkheologičeski Muzei 13 (2013), Sofia, p. 411-416.

MARTIN 1972 – C. Martin, *Les capsules à thériaque*, Schweizer Münzblätter 86 (1972), p. 53-56.

NICOLAE 2005 – E. Nicolae, *O capsulă de teriac descoperită la Orheiul Vechi,* în: *Simpozion de Numismatică. Dedicat centenarului Societății Numismatice Române (1903-2003), Chişinău, 26-28 noiembrie 2003. Comunicări. Studii şi note*, Bucureşti, 2005, p. 181-184.

NIKOLOV 2014 – M. Nikolov, *Olovini kapačeta na ampuli ot terjak ot zemliščeta na C. Sadovo, Obščina Sungurlare,* Izvestija na muzeite ot Jugoistočno Bălgarija 26 (2014), p. 105-107.

PARASCHIV-GRIGORE 2017-2018 – E. Paraschiv-Grigore, *Theriac Lids from the National History Museum of Romania Collections*, CN 23-24 (2017-2018), p. 137-142.

PAROJCIC, STUPAR & MIRICA 2003 – D. Parojcic, D. Stupar, M. Mirica, *La thériaque: médicament et antidote*, Vesalius 9 (2003), 1, p. 28-32.

PETRAKIEV 2015 – I. Petrakiev, *Kapačeta za terjak ot halma Carevetc,* Numizmatika, sfragistika i epigrafika 11 (2015), p. 251-258.

PETRAKIEV 2016 – I. Petrakiev, *Neizvesten vid kapačeta za terjak ot Akhtopol*, Numizmatika, sfragistika i epigrafika 12 (2016), p. 225-232.

PETRAKIEV 2017 – I. Petrakiev, *Za edno nepoznata venecjanska apteka i nejnata lekarstvo v Bălgarija*, Prinosi kăm bălgarkală arheologija 8 (2017), p. 239-244.

PETRAKIEV 2018 – I. Petrakiev, *Imitacijata kapačeta za terjak na venecijaskata apteka „Alla Testa d'oro ot Velikotărnovsko,* Godišnik na Istoričeskija Fakultet na Velikotărnovskija Universitet" Sv.Sv. Kiril i Metodii 34 (2018), 2, p. 578-588.

PISAREV, 1985 – A. Pisarev, *Olovni pokhlupačeta za terjak, zlaten jeton- zlaten amulet ot Veliko Tărnovo*, Godišnik na muzeite v Severna Bălgarija 2 (1985), p. 41-44.

PLETNIOV 2003 – V. Pletniov, *Kapačeta za ampuli za terjak ot Varna*, Arkheologija (2003), 1, p. 49-51.

PUERTO SARMIENTO 2009 – F. J. Puerto Sarmiento, *La Triaca Magna*, Madrid, 2009.

SAUCIUC-SĂVEANU 1943 – T. Sauciuc-Săveanu*, Inscripția unui capac de vas farmaceutic găsit la Mangalia*, RIR 13 (1943), 2, p. 1-8.

TONEV 1999 – A. Tonev, *Oščhe edno kapače za terjak,* Numizmatične isledovanija 1-2 (1999), p. 48-49.

VĂTĂMANU 1967 – N. Vătămanu*, Teriaca în Țările Româneşti*, Farmacia 15 (1967), 1, p. 183-188.

VĂTĂMANU 1966 – N. Vătămanu*, O cutie teriacă, rară piesă de muzeu*, RM 3 (1966), 4, p. 344-345.

VLADIMIROVA-ALADŽOVA 2011 – D. Vladimirova-Aladžova, *Pokhlupačeta za terjak ot Bălgarija*, Arkheologija 1 (2011), 1, p. 114-120.

VLADIMIROVA-ALADŽOVA 2012 – D. Vladimirova-Aladžova, *Lid for Theriac Drug Jars from Melnik (Southwest Bulgaria)*, in: ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ. *Studia in honorem Iliae Prokopov sexagenaria ab amicis et discipulis dedicata mare*, Sofia, 2012, p. 641-647.

ŽEKOVA 2000-2001 – Z. Žekova, *Olovni kapačeta za opakovka na venecijanski terjak ot regiona na Veliko Tărnovo*, Isvestija – Veliko Tărnovo 15-16 (2000-2001), p. 158-161.

ŽEKOVA 2011 – Z. Žekova, *Popătia na terjaka v Bălgarija, Ottuka započva Bălgarija, Materiali ot vtoraca nacionalna konferencija po istorija, akrheologija i kulturen turizm "Pătuvane kăm Bălgarija"- Šumen, 16.05.2010, godina*, Šumen, 2011, p. 508-515.

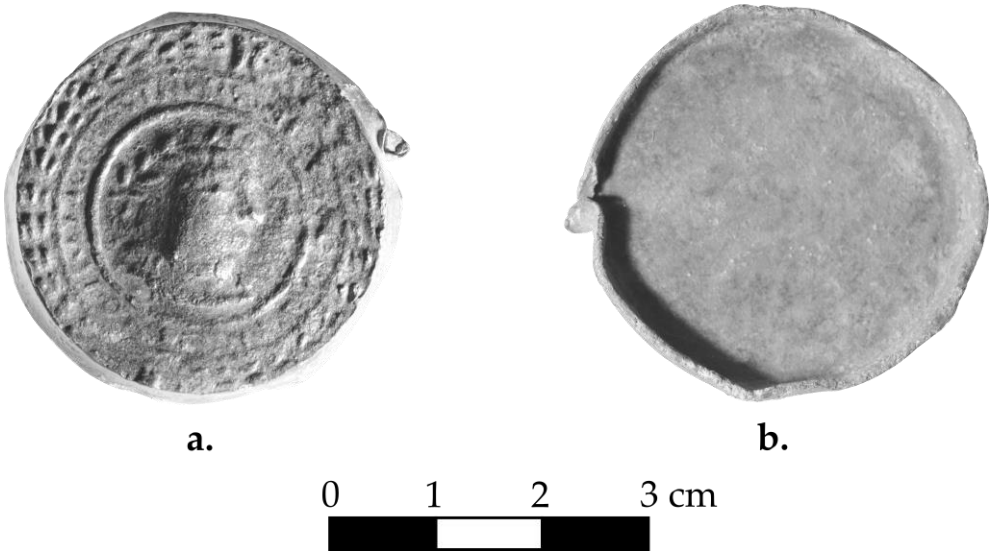

Fig. 2 – Capsulă de teriac descoperită la Plopeni (Inv. 83335).

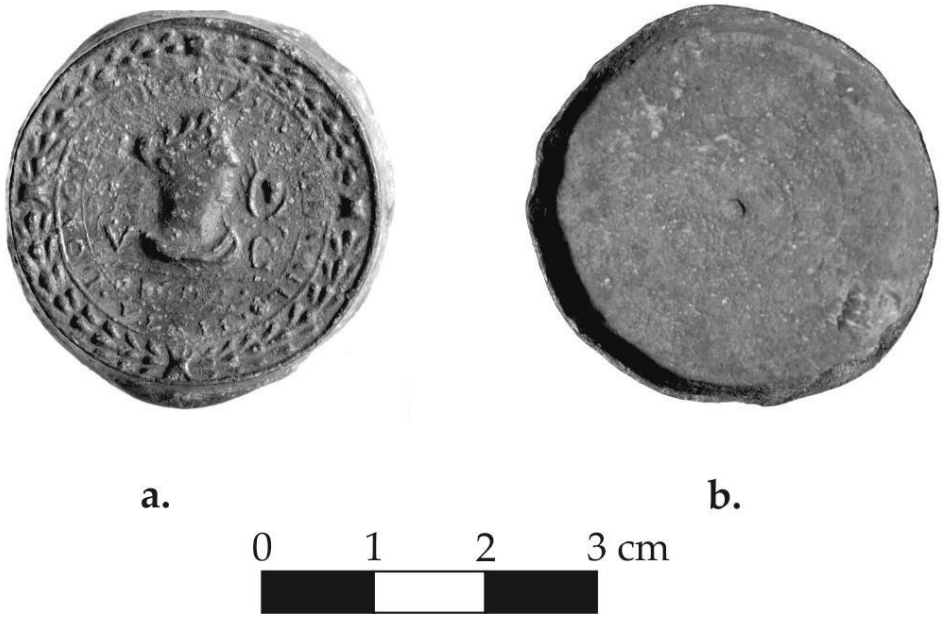

Fig. 1 – Capsulă de teriac descoperită la Vâlcele (Inv. 83349).

LISTA ABREVIERILOR / ABRÉVIATIONS

ACMI	Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice.
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj.
AJA	American Journal of Archaeology.
AMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
AMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău.
ANRW	Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Berlin-New York.
AncSoc	Ancient Society, Leiden.
AR	Archaeological Reports, Londra.
ArchBulg	Archaeologija Bulgarica, Sofia.
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași-București.
AW & E	Ancient West and East, Leuven.
BCH	Bulletin de Corespondance Hellénique, Athena-Paris.
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București.
BOR	Biserica Ortodoxă Română, București.
CCA(R)	Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București.
CCDJ	Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași.
Chiron	Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München.
CN	Cercetări Numismatice, București.
Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologiquews en Roumanie, București; seria nouă (NS): Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București.
Eos	Eos. Commentarii Societatis Philologae Polonorum, Wroclaw.
GRBS	Greek, Roman and Byzantine Studies, Cambridge, Mass.
IAI	Izvestija Arkheologičeskija Institut, Sofia.
IzvVarna	Izvestija na Narodnija Muzei (Izvestija na Varnenskoto Arkheologičesko Družestvo), Varna.
JDAI	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin.
JHS	Journal of Hellenic Studies, Londra.
JIES	The Journal of Indo-European Studies, Londra.
JRA	Journal of Roman Archaeology, Portsmouth.
JRS	Journal of Roman Studies, Londra.
JS	Journal des Savants, Paris.
MÉFRA	Mélanges de l'École Française de Rome, Antiquité. Paris-Roma.
PECS	R. Stilwell, W. L. MacDonald, M. Holland McAllister (eds.), *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton NJ, 1976.
PSB	Părinți și scriitori bisericești.

RA	Révue Archéologique, Paris.
RE	Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart.
RÉA	Revue des Études Anciennes, Bordeaux.
RÉR	Revue des Études Roumaines, București.
RHP	Revue d'Histoire de la Pharmacie.
RI	Revista de Istorie, București.
RIR	Revista Istorică Română, București.
RM	Revista Muzeelor, București.
RMI	Revista Monumentelor Istorice, București.
RMR	Revista medicală română, București.
RRHA	Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, București.
SCIV(A)	Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi (Arheologie), București.
StCl	Studii Clasice, București.
VDI	Vestnik Drevnej Istorii, Moscova.
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

Seria *Supplementum* Pontica:

